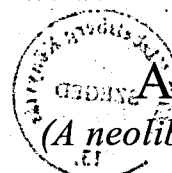

X 192215

PIERRE DARDOT – CHRISTIAN LAVAL

et ses X

A GLOBALREZON

(A neoliberalizmus múltja és jelene)

EGYKETTŐ KIADÓ ♦ BUDAPEST ♦ 2013

A magyar fordítás az alábbi kiadás alapján készült:

Pierre Dardot – Christian Laval:

La nouvelle raison du monde. Essai sur la société néolibérale,

Éditions La Découverte/Poche, 2010

© Éditions La Découverte, Paris, 2009, 2010

X192215
LEKTORÁLTA

KISS ENDRE • KÓRÖSI ISTVÁN • MAGYARI BECK ISTVÁN • TÓKÉCZKI LÁSZLÓ

FORDÍTOTTA

LOPPERT CSABA

translation by © Loppert Csaba, 2013

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001023715

Polgári
Magyarországért
Alapítvány

nka

A könyv megjelenését a Szövetség a Polgári Magyarorszáért Alapítvány támogatásával jelent meg.

Cet ouvrage a bénéficié du soutien des Programmes d'aide à la publication de l'Institut français.

Ez a mű a Francia Intézet Könyvtámogatási Programjainak (P.A.P.) keretében jelent meg.

A könyv kiadásában közreműködött a Landson Kft.

ISBN 978-963-08-6155-7

© Hungarian Edition EgyKettő Kiadó 2013

Bevezetés

A neoliberalizmus mint racionalitás

Korai még temetni a neoliberalizmust. Bármit is gondolnak róla sokan, nem a pénzügyi válsággal együtt eltűnésre ítéltetett átmeneti ideológia ez, nem egyszerűen a kereskedelemnek és a pénzvilágnak kiemelt szerepet biztosító politikai gazdaságtan. Egészen másról, sokkal többről van szó. Arról, hogy miként élünk, milyenek az érzéseink, hogyan gondolkodunk. Ami itt a tét, az nem kevesebb, és nem is több mint a *létezésünk formája*, vagyis az, hogy milyen kényszerek hatása alatt alakítjuk viselkedésünket, másokhoz és önmagunkhoz való viszonyunkat. Ugyanis a nyugati világban – sőt, mindazokban a társadalmakban, amelyek követik azt a „modernitás” útján – a neoliberalizmus az élet zsinórmértéke. Mindenkit belekényszerít a globális verseny világába, egymás elleni gazdasági háborúba hajszolja a népeket, a piaci mintához szabja a társadalmi kapcsolatokat, átalakítva az egyes embert is, akinek immár vállalkozásként kell felfognia önmagát. Három évtizede ez a szabályrendszer uralja a közpolitikát, határozza meg az egész világ gazdasági kapcsolatait, alakítja a társadalmat, és átalakítja az embert. Sikerének körülményeit már sokszor leírták. Leírták politikai nézőpontból (hogyan szerezték meg a hatalmat a neoliberais erők), leírták gazdasági szempontból (hogyan hálózta be a pénzügyi kapitalizmus az egész világot), leírták társadalmi szempontból (hogyan uralta el az individualizmus a társadalmi kapcsolatokat a közösségi szolidaritás rovására, hogyan polarizálódott a társadalom, miként mélyült el a gazdagok és szegények közti szakadék), és leírták az egyes ember szempontjából (hogyan jelent meg az új embertípus, és alakultak ki új lélektani patológiák). Ezek az új *globálrezon* egymást kiegészítő dimenziói. Ez alatt azt kell érteni, hogy ez a gondolkodás *globális*, a fogalom mindkét lehetséges értelmében: globális, amennyiben világméretben érvényesül, és globális, amennyiben nem torpan meg a gazdasági szféra határainál, hanem arra törekszik, hogy – integráló képességét felhasználva – totálisan beke-

belevezve az emberi lét *valamennyi* dimenzióját, megteremtse a saját világát. Földrajzi értelemben is globális tehát, ugyanakkor életünk valamenyny területét átöleli: ezért „globálrezon”.¹

A neoliberalizmus ily módon napjaink uralkodó gondolkodásmódja. A fogalom itt nem arra szolgáló eufémizmus, hogy a „kapitalizmus” szót ne kelljen kimondani. A neoliberalizmus *korunk kapitalizmusa*, az archaikus előzményeitől megszabadult kapitalizmus *rációja*, és nyíltan felvállalja, hogy történelmi konstrukció, továbbá, hogy az élet általános zsinór-mértéke. Így definiálhatjuk: az emberek feletti hatalomgyakorlás új formáját a verseny egyetemes elvéhez igazodva meghatározó diskurzusok, szokások és eszközök összessége.

A „laissez-faire” ideológiája?

Egy ilyesfajta definíció mindenképpen zavarba ejtő, annyira szembe megy a „neoliberalizmus halálát” egy ideje megkérdőjelezhetetlen ténynek feltüntető, jobb- és baloldalon egyaránt széles körben elfogadott, teljesen új közvélekedéssel. És csakugyan, a pénzügyi válság akut szakaszában, (vagyis 2008 szeptemberében–októberében) megkérdőjelezhetetlen evidenciaként hangoztatott vélemény terjedt el csaknem mindenütt: másról sem volt szó, mint az „állami beavatkozás reneszánszáról”, „Keynes revansáról”, „a neoklasszikus közgazdaságtan haláláról” és „a neoliberalizmus végéről”.² Úgy látszott, hirtelen egy egészen más világba, egy új „paradigmába”, a bürokratizmus, a protekcionizmus, az államosítás és az állami beavatkozás paradigmájába léptünk át.

Az a gondolat, hogy a „neoliberális zárójel” a globális pénzvilág károsba sülyedésével végleg bezárult, egyszerre téves és veszedelmes nézet. A – 18. századi „laissez-faire” lapos, vulgáris változatával összeté-

¹ A világformáló ráció gondolata megtalálható már Max Webernél, azzal a megszorítással, hogy alapvetően a kapitalista gazdasági rendre vonatkozik, arra a „hatalmas kozmoszra”, amely rákényszeríti gazdasági tevékenységének normáit a piac csapdájába esett egyénre. Ugyanakkor ugyanennek a műnek egy, a szeretet kálvinizmuson belüli „relatív” és „személytelen” jellegét taglaló részében találkozunk a „szociális kozmosz racionális konfigurációja” kifejezéssel. Egy bizonyos értelemben, és azzal a határozott feltétellel, hogy a társadalmat nem redukáljuk az emberi létezés egyik dimenziójára a többi között, azt mondhatnánk a neoliberális rációról, hogy egészen pontosan a *mi* „társadalmi kozmoszunk” rációja.

² Kevesen tudtak ennek ellenállni. Ezek közé tartozik Denis SIEFFERT, aki azt állította akkor: „A végső válság mese. És – nem beszélve itt a kapitalizmus bukásáról (óriási téma!) – a neoliberalizmust is kemény fából faragták. Nem hal bele sem a szegénybe, sem a kudarcai sorozatába. Tökéletesen alkalmazkodik a válságait az emberek kontójára mesterségesen megoldó állami beavatkozásokhoz”. („A végső válság meséje”, *Politis*, 2008. szeptember 25).

vesztett – neoliberalizmus történetének és mibenlétének furcsa félreértéséről árulkodik, néha a legkiválóbb elménél is. Hogy csak egy példát említsünk, ez a magyarázata annak, hogy Joseph Stiglitz 2008 júliusában olyan „fundamentalista nézetek lomtáként határozta meg a neoliberalizmust, amelyek szerint a piacok korrigálják saját hibáikat, hatékonyan osztják el a forrásokat, és a köz érdekét szolgálják”.¹ Általában véve a *közvélekedés* szerint a *neoliberalizmus* olyan *ideológia*, amely a chicagói iskola közgazdasági elméletén alapul, távolabbi forrása pedig a piac – Adam Smith-től származó – „láthatatlan kezébe” vetett hit. Ebből a szempontból két aspektusa van: a piac szabadsága biztosítja a források optimális kihelyezését; az állami beavatkozás viszont a várakozások megzavarásával zavarja a piacok egyensúlyi automatizmusának érvényesülését. Az ideológia kemény magját ezek szerint a piacnak a természetes valósággal való azonosítása alkotná.² E szerint a naturalista felfogás szerint a valóságot magára kell hagyni, és máris lesz egyensúly, stabilitás és növekedés. Ha mégis marad némi tere a „beavatkozás” valamilyen formájának, akkor ez kizárólag olyan tevékenység formájában képzelhető el, amellyel az állam, önmaga alatt vágva a fát, mintegy „kibújik” a korábban rábízott közszolgáltatási feladatok ellátásának kötelessége alól. Egyoldalúan negatív „intervencionizmus” ez, – mondhatni – mivel soha nem egyéb, mint az állami kivonulás megszervezésének aktív, politikai „arca”, vagyis elvi anti-intervencionizmus.

Nem szándékozunk vitatni azt a tényt, hogy létező és nagyon is elterjedt ideológiáról van szó, amint hogy azt sem tagadjuk, hogy a reagani és thatcheri évek óta tartósan meghatározó eleme volt a gazdaságpolitikának.³ Itt az a tévedés, amikor a neoliberalizmust erre a vulgáris változatra, illetve az általa közvetlenül inspirált gazdaságpolitikára akarják *leegyszerűsíteni*. Ezt az ellentmondást annál is inkább fontos kiemelni, mert – mint ahogy a későbbiekben bizonyítjuk – a neoliberalizmus a történelemben az első kísérlet volt a liberalizmus *új alapokra helyezésére*, éppen a *laissez-faire* naturalista ideológiája ellenében.

¹ J. E. STIGLITZ: „La fin du néolibéralisme”, *Les Échos*, 2008. július 21.

² Ezt a naturalista *credót*, amely sokkal inkább Jean-Baptiste Say-re és Frédéric Bastiat-ra volt jellemző, mint Adam Smith-re, tökéletesen foglalta össze Alain Minc, ezzel a párhát ritkító megfogalmazással: „A kapitalizmus nem omolhat össze. Ez a társadalom természetes állapota. A demokrácia nem a társadalom természetes állapota. A piac igen.” *Cambio* 16, 1994. december.

³ Frédéric Bastiat: *A törvény* című műve Reagan kedvenc olvasmánya volt az 1960-as évek közepén. Lásd erről A. LAURENT: *Le libéralisme américain. Histoire d'un détournement*. Les Belles Lettres, Párizs, 2006, 177.

Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy az önszabályozó piac vulgáris elképzelésének nem volt valóságos hatása. Hiszen a 2008. őszi katasztrofáig – azzal, hogy a valóságos világ helyébe a mindenható és mindent tudó piac fantazmagóriáját állította – valóságos „ideológiai buborék” szerepét töltötte be. Mint ilyen, kétségkívül hozzájárult a globális pénzvilág expanziójához, valamint a nagy pénzügyi központok – New York és London – szolgáltatásaiból származó jövedelmek jelentős növekedéséhez. Ezt a tőzsdepiaci ideológiát számos esszéíró, vezető újságíró és szakértő terjesztette és támogatta a világban, tele volt vele a média, megállás nélkül és *unos-untalan* táplálta a „hatékony piac” és a „hasznot hozó” vállalkozás érnyeibe vetett, jól ismert mágikus hitet. Buzgón hirdették, Európában például, a „piaci reformok” bevezetését karmesterként vezénylő közgazdászok, akárcsak az állami beavatkozással járó „hatalmas károkat” emlegető, az elavult „jóléti államot” kórusban becsmérő és közben az amerikai és angol gazdasági „csodáról” dicsőímulusokat zengő jobb- és baloldali politikai vezetők. Természetesen megvolt a maga szerepe a pénzügyi válságban. Részben azzal, hogy megakadályozta a pénzvilág túlhatalma okozta közvetlen károk (egyenlőtlenségek elmélyülése és a reálszféra leromlása) felmérését. De azzal is, hogy alábecsülte a kifejezetten rendszerszintű kockázatokat: az első számú „mérgező, toxikus elem” a piaci szereplők várakozásainak maradéktalan ésszerűségébe vetett hit volt, az a hit, amelynek alapján azt lehetett gondolni, hogy a kockázat mögött mindig van fedezet.

Ezt a piacistenítő ideológiát jól illusztrálja egy igazi „mágus”-nak, annak az Alan Greenspannek a vallomása, akit még Reagan nevezett ki a Federal Reserve Bank (FED) élére 1987-ben, hogy azután 2006-ig tizenkilenc évet töltön az élén. Greenspan emlékirataiban olvasható *hitvallása* brutálisan egyszerű: amit mond, nem több és nem kevesebb, mint Adam Smith „láthatatlan kézzel” kapcsolatos tézisének leegyszerűsített változata. Ezt írja, teljes naivitással: „meglepőnek tűnik, hogy a verseny hatékonyságával kapcsolatos elképzeléseink a 18. század óta, amikor egyetlen ember, Adam Smith agyában megszülettek, semmit sem változtak”.¹ A nagy tanulság, amit ebből az örök igazságból Greenspan levon, az az, hogy, miként azt feltételeztem Adam Smith tanácsolta, hagyni kell, hogy érvényesüljön a dolgok „természetes rendje”. Ez a kijelentés önmagáért beszél. A világkereskedelem és a pénzvilág „látszólagos stabilitását” Greenspan úgy értelmezi: a Történelem igazolta Adam Smith

¹ A. GREENSPAN: *Le temps des turbulences*. J-C. Lattès, Párizs, 2007, 338.

optimizmusát.¹ A pontosság kedvéért hozzá kell tenni: Greenspan a smith-i elméletnek ezt a gyermekmesébe illő változatát egy csipetnyi – az innováció és a verseny kiemelt szerepét hangsúlyozó – schumpeteri evolucionizmussal „fűszerezi”. A pénzpiacok spontán egyensúlyozó szerepét ily módon a régi, haszontalan, alkalmazkodásra képtelen dolgok „teremtő pusztulása” egészíti ki.²

Ezek szerint tehát nem a központi szabályozás, hanem az biztosítja az egyensúly létrejöttét, hogy a magánszféra szereplői kölcsönösen megfigyelik egymást. Azonban ez a – piaci szereplők egymás közötti ügyleteinek szabad utat engedő – rugalmasság nemcsak a pénzvilágban, hanem a bérek, az árak és a kamatlábak piacain is üdvöztető.³ A deregulált pénzpiacok – a világgazdaság növekedéséhez való hozzájárulásában mérhető – sikere követendő példát mutat *valamennyi* piacnak. Alan Greenspan olyan „ellenzékinek” állítja be magát, aki a pénzügyi rendszer „*legtöbb szabályozásának libertárius ellenzői*” közé tartozik.⁴ A központi szabályozás nemcsak káros, hanem ma már lehetetlen is, egyrészt a piacok mérete és bonyolultsága, másrészt fejlődésük viharos gyorsasága miatt.⁵ Ez a merész megfogalmazás köszön vissza a „*Wall Street mestrőjének*” – utólag kissé óvatlannak tűnő – másik elemzéséből is: „Amikor azt kérdezik tőlem például, hogy milyen nyugtalanító egyensúlyi problémák fenygetnek, akkor mindig azt válaszolom: ritka a piaci szereplők által előre látható pénzügyi válság. Amikor az előjelek arra utalnak, hogy egy buborék a tőzsde összeomlásához fog vezetni, akkor a spekulánsok és befektetők azon nyomban megpróbálnak megszabadulni a papírjaiktól. Ez megakadályozza a buborék kialakulását és megóv az összeomlástól.”⁶ Mi értelme lenne hát a beavatkozásnak? Persze, előfordul néha, hogy „le-fagy” a pénzpiac, ahogy az 1987. októberi tőzsdekrach vagy az 1997-

¹ *uo.* 472.

² *uo.* 347–348.

³ *uo.* 623.

⁴ *uo.* 478.

⁵ *uo.* 620–621. A. Greenspan leszögezi, anélkül, hogy tudatában lenne szavai súlyának, hogy „a 21. századi pénzvilág a maga óriási méretével és bonyolultságával maga alá gyűri a tekintélyelvű ellenőrzés és szabályozás 20. századi pénzügyi modelljét [...] a szuperszonikus sebességgel működő piacok magatartásának megfigyelésére és befolyásolására irányuló minden erőfeszítés meg fog bukni. Az a felügyelet, amit a közszféra gyakorol felette, nem képes elvégezni ezt a feladatot. A globális tranzakciók követéséhez szükséges elemzői hadsereg a maga folyamatos beavatkozásával tönkretenné a jövőnkhez olyannyira szükséges pénzügyi rugalmasságot. A józan ész nem enged más választást, mint hogy hagyjuk a piacokat szabadon működni. A kudarc itt kivételnek számít, a következőkényeket egy rugalmas gazdasági és pénzügyi rendszer megfelelően tudja kezelni”. (*uo.* 624.)

⁶ *uo.* 592.

1998-as pénzügyi válság idején történt, azonban a piacok rendkívül gyors reagáló képessége, mintha csak egy „nemzetközi láthatatlan kéz”¹ irányítaná őket, lehetővé teszi az alkalmazkodásukat.

Az ideológia csapdája és az állam fetisizmusa

De vajon a szabadpiac vulgáris felfogása a teljes igazságot tükrözi-e a neoliberalizmus módszereiről és eszközeiről, miként azt – úgy tűnik – sokan hiszik? Vajon el kell-e fogadnunk, hogy a neoliberalizmus nem több mint az a leegyszerűsítő vulgárszemlélet, amely két vagy három évtizeden keresztül uralta a média és a politika világát? Konkrétabban, vajon az állam tényleg kivonult a szinterről? Tényleg nem volt semmilyen szerepe abban, ami történt?

Abban megegyezhetünk, hogy mielőtt „paradigmaváltásról” beszél-nénk, tisztázni kellene, mi is valójában a „neoliberális modell”. Hiszen ez a modell nem merül ki a mindentudó és mindenható piac „örült eszméjében”, mint ahogy a globális pénzügyi gátlástalan terjeszkedésében, a hitelezési gyakorlat ellenőrzésének hiányos voltában, a „technológiai, pénzügyi vagy ingatlanbuborékok” kialakulásának kedvező vakságban sem. És nem intézhető el azzal sem, hogy az nem egyéb, mint a – tőzsdei papírok árfolyamát az eszközök értékének kizárólagos mutatójaként feltüntető – pénzügyi logika „reálgazdaság” feletti uralma.

Valójában a pénzügyi „káosz” távolról sem a mindenfajta racionalitást nélkülöző pusztá „örület”, hanem maguk az – intézmények, társadalmi viszonyok és a kormányzási módszerek teljes átalakításába kezdő – államok folyamatos, mindenütt jelenlévő és sokféle formát öltő tevékenységének a terméke. A „pénzügyi deregulációja” soha nem a szabályok hiányát jelentette; hanem olyan prudenciális szabályok rendszerének (jelen esetben a Bazel II. megállapodásnak) az életbe lépése kísérte, amelyek később működésük tekintetében bizonyultak.² Ily módon a pénzügyi válság bekövetkezte kevésbé a szabályok hiányára, mint inkább egy bizonyos szabályozási forma hibás működésére vezethető vissza. Sőt, megállapítható az összefüggés a Fed olcsópénz-politikája és az államkincstár végső kezesi szerepe, valamint a magas kockázatú hitelekkel spekuláló kereskedelmi bankok és a „mérgező” papírok vásárlóinak biztosítási kötvényeket ajánló biztosítók előremenekülése között.

¹ uo. 619.

² Lásd erről könyvünk 10. és 12. fejezetét

De van ennél épületesebb példa is. A pénzügyi válság kellős közepén Nicolas Sarkozy tántoríthatatlanul hű maradt a 2007-es választási kampányban tett ígéreteihez.¹ Miért tette ezt? Következetlenségből, manipulatív céllal? Szemfényvesztésből? Nem, egyáltalán nem. Ellentétben azzal, amit az érvek híján lévő baloldaliak el akartak hitetni, a legkisebb ellentmondás sincs az Európai Unió elnökének új, nemzetközi szintű szabályozás kialakítását célzó javaslata és a Francia Köztársaság elnöke saját, nemzeti szinten elkezdett reformjai melletti határozott kiállása között. A reformokat (közkiadások csökkentése, a posta privatizációja, nyugdíjkorhatár felemelése stb.) a versenypárti politika diktálja, ez kétségtelen. Azonban a pénzügyek globális szabályozására vonatkozó felhívást is ugyanez a – verseny „hatékonyabbá” és „tisztességesebbé” tételét célzó – törekvés vezérli.² A tervbe vett szabályozás tehát semmilyen tekintetben sem megy szembe a versennyel, éppen ellenkezőleg, az a funkciója, hogy megszervezze, megkönnyítse és ösztönözze azt. Az a gondolat tehát, hogy a szabályok szükségessége a verseny megfelelő érvényesüléséhez, tulajdonképpen a neoliberalizmus alfája és ómegája.

Tágabb összefüggésben nézve, az állam nem utólag lép a piac helyébe, egész egyszerűen azért, mert az állam a valóságban mindig is jelen volt. Egyetlen pillanatra sem szűnt meg – mint ahogy azt különben Marx a maga idejében hangsúlyozta – a tőkefelhalmozás előtt álló bármifajta akadály eltávolítását szolgáló hatalmi eszköz lenni. A neoliberalizmus nagy újítása nem a természetes piaci állapothoz való illuzórikus visszatérés, hanem egy olyan globális piaci, jogi és politikai rend megteremtése, melynek programja, valamennyi országban, a közintézményeknek és a közszféra működési formáinak, nem a felszámolása, hanem az átalakítása. Az az ideológiai bűvészműtatvány, amely „eltüntet” a színről az államot, először is elleplezi azt a valóságos átalakulást, amelyben az állam – önmagát teljes mértékben a verseny globális alapelveinek alárendelő, valamint a piacok bővítését, támogatását, és bizonyos mértékben szabályozását irányító – „óriásvállalkozássá” válik. Az állam tehát nemcsak hogy nem tűnt el, nemcsak hogy minden eddiginél inkább a vállalkozások szolgálatába szegődött, hanem immár ő maga is a vállalkozási minta alapján kormányoz.³

¹ „A válság a reformok ütemének gyorsítását teszi szükségessé, és nem a lassítást”, – hangsúlyozta 2008. szeptember 25-i touloni beszédében.

² Ugyanebben a touloni beszédében N. Sarkozy kijelentette: „Igen, előfordul, hogy a verseny nem hatékony vagy tisztességtelen. Ilyenkor az államnak be kell avatkoznia. Szabályoznia, beruháznia kell, részesedést kell vásárolnia, feltéve, hogy vissza tud vonulni, amikor a beavatkozása többé nem szükséges.”

³ A „vállalkozás-alapú kormányzásról” lásd könyvünk 12. fejezetét

Azt a gondolatot, miszerint az állami beavatkozás egyet jelentene a „keynesianizmussal” vagy a „szocializmussal”, a tapasztalat nem igazolja. Mindenekelőtt feltehetjük magunknak a kérdést: Slavoj Žižekkel, hogy mi értelme van „szocialistának” nevezni egy olyan intézkedést, amelynek „elsődleges célja nem a szegények, hanem a gazdagok, nem az adósok, hanem a hitelezők megsegítése”.¹ Majd hozzátehetjük, hogy az amerikai államkincstár és az európai kormányok befektetési bankoknak szánt mentőcsomagjait valójában maguk a bankok állították össze, ropant magas jutalék fejében.² Nem kis naivitás szükségeltetik tehát ahhoz, hogy ne vegyük észre: az újfent végső kezési szerepében fellépő, a „csődfenyvegetés” nyomása alatt kötelezettségvállalásait és garanciáit számszerűsítő *neoliberális állam* mentette meg a pénzvillám kapitalizmusát – és mindezt paradox módon az erő pozíciójából tette. Az állam új arcát mutatta: nem a „szégyenlős szocialistáét”, hanem a spekulánsét, aki arra kényszerül, hogy „a rendszer megmentése” érdekében ideiglenesen vásárolt, „bedőlt” értékpapírok árfolyam-emelkedésére spekuláljon.

A manapság „az állami beavatkozás felerősödését” megállapító *közvélekedés* valójában olyan *ellenideológia*, amely ismételten elköveti azt a hibát, hogy a vulgáris piacpárti ideológia logikáját követi. Mint ahogy amaz, ez is egymásnak ellentmondó és felületes, elvont fogalmak: liberalizmus vagy intervencionizmus, állam vagy piac stb. foglya marad. Akárcsak a vulgáris, fundamentalista piacpárti ideológia, egyetlen kritikiumot ismer, az állami beavatkozását, annak létét vagy hiányát, függetlenül az intervenció tartalmától vagy természetétől. Innen egyenes út vezet oda: mihielyt a gazdasági élet mindenfajta szabályozása *per definitio nem* antiliberális vagy azzal szemben közömbös, kötelességünknek érezzük, hogy tartalmára való tekintet nélkül támogassuk, vagy – ami még rosszabb – pozitív előítéletet formáljunk erről a tartalomról.³ Végső soron e magatartás mögött a háttérben valóban az *állam fetisizálása* rejlik.

A valóságban a *laissez-faire* ideológia – gyökeréig hatoló – hitelvesztése a legkevésbé sem akadályozza annak, hogy a neoliberalizmus – a különböző szubjektumok napi gyakorlatát belülről informálni képes racionalitásként – az eddiginél is jobban érvényesüljön. Nemcsak, hogy a *laissez-faire*

ideológiai buborék 2008-as kipukkadása nem jelzi *magából a tényből következően* a neoliberalizmus normatív logikájának bukását, hanem éppen ellenkezőleg, az ma már olyan mértékben elterjedt és gyökeret vert a világban, hogy – a pénzügyi káosz kellős közepén – már nem is veszik észre az emberek, és még kevésbé képesek végiggondolni a mibenlétét.

Érdemes tehát komolyan venni a „neoliberalizmust”. Ez az, és nem több, amire ebben a műben kísérletet teszünk. Nem azzal a céllal, hogy tömören definiáljuk, és nem is azért, hogy azt a benyomást keltsük: a szó mögött valamiféle könnyen megragadható elméleti, politikai, közgazdasági, történelmi és szociológiai „valóság” rejlene. Éppen ellenkezőleg. Ha a „neoliberalizmus” szónak van valamilyen konkrét, fogalmilag meghatározható tartalma; akkor ahhoz, hogy ezt meg tudjuk ragadni, végig kell olvasni és értelmezni kell egy csomó mindent, ami egyáltalán nem könnyű feladat. Egyszerűen arra van szükség, hogy ne gondoljuk többé, tudjuk, mivel állunk szemben, amikor a „liberalizmusról” vagy a „neoliberalizmusról” beszélünk. Már eddig is túl sok időt vesztegettünk el a sztereotípiákra épülő antiliberális gondolkodás leegyszerűsítő és felületes megközelítései miatt.

A neoliberális kormányzási modell

Művünk alaptézise, hogy a neoliberalizmus elsősorban nem ideológia vagy gazdaságpolitika, hanem mindenekelőtt és alapvetően *racionalitás*, és ezen a címen arra törekszik, hogy nemcsak a hatalmat gyakorlók tevékenységét, de a kormányzottak magatartását is felépítse és alakítsa.

Michel Foucault az 1978–1979-es tanévben a Collège de France-ban tartott – később *A biopolitika születése*¹ címen írásban megjelent – egyetemi kurzusa bevezetőjében olvasható a neoliberalizmus elemzését célzó terve: „a kormányzó ráció”, vagyis ama racionalitás-típusok elemzésének tervéről van szó, mondja lényegében Foucault, amelyeket az emberek magatartását – az állami adminisztráció közvetítésével – irányító folyamatokban használnak fel.² A neoliberális racionalitás tehát ebben az értelemben a „kormányzás” racionalitása.

Egyetértésre kell még jutni a „kormányzás” fogalmának jelentésében. „Nem a kormányzatról, mint intézménnyről [...] van szó itt, hanem az em-

¹ S. Žižek: „Luttes des classes à Wall Street”. *Le Monde*, 2008. október 9.

² Marc ROCHE: „Les banques s'enrichissent en conseillant les États pour qu'ils sauvent ... les banques!” *Le Monde*, 2008. október 9.

³ Mint köztudott, 2005-ben a franciaországi népszavazás kampányában ez volt az európai alkotmányos szerződés ratifikálása mellett állást foglaló szocialista vezetők egyik leggyakrabban hangoztatott érve.

¹ M. FOUCAULT: *La Naissance de la Biopolitique*. Párizs, Seuil/Gallimard, 2004, a továbbiakban *NBP*. Ez az előadás a neoliberalizmus ebben a műben megkísérelt elemzésének kiindulópontja és alapja.

² *uo.* 327. és M. FOUCAULT: *Diis et Écrits*. II. 1976–1988, Párizs, Gallimard, „Quarto”, 823.

berek viselkedésének egy bizonyos keretben és állami eszközökkel történő irányításából álló tevékenységről”.¹ Foucault több esetben kitér a „kormányzás” fogalmára, amelyet inkább „tevékenységként”, mint „intézményként” fog fel. Így például *Az élők kormányzásáról* című, a Collège de France-ban tartott kurzusa összefoglalójában „az emberek viselkedésének irányítására szolgáló, tágabb értelemben vett módszerek és eljárások fogalmaként”³ értelmezi a „kormányzást”. Vagy: a *Szexualitás története* előszavában, a büntetési módszereket elemző visszatekintésében azt mondja, hogy mindenekelőtt a hatalom viselkedése, vagyis „a 17. század óta kidolgozott és alkalmazott, az egyének «kormányzását», más szóval «magatartásuk irányítását» a legkülönbözőbb területeken, mint az oktatás, a honvédelem vagy a munka világában szolgáló technikák” érdeklik.⁴ A kormányzási modell (gouvernementalité) fogalmát éppen azért vezette be, hogy jelezze, milyen sokféle formája van a – más emberek viselkedésének irányítását, vagyis kormányzását célzó – tevékenységnek, függetlenül attól, hogy az államapparátushoz tartoznak-e vagy sem.

Olyannyira igaz ez, hogy a kormányzás egyáltalán nem merül ki a szűkebb értelemben vett egyén legbelső lelkiületét megcélzó nevelésben-fegyelmezésben, végső soron az egyén *önmaga feletti uralmát*, vagyis önmagához való viszonya egy bizonyos típusának kialakítását célozza. Később, 1982-ben, Foucault arról beszél, hogy „egyre inkább érdekli az a cselekvési forma, amellyel az egyén, különböző módszerekkel, önmagára gyakorol hatást”. Elmegy egészen odáig, hogy kitágítja a kormányzási modellt, kezdetben túlságosan csak a mások feletti hatalomgyakorlás technikáira összpontosító fogalmát: „kormányzási modellnek nevezem”, írja akkor, „a másokon és az önmagunkon gyakorolt technikákat, így, együtt”.⁵ Kormányozni tehát annyit jelent: vezetni, irányítani emberek viselkedését. Azzal a kiegészítéssel, hogy ez az irányítás *ugyanúgy vonatkozhat önmagunkra,*

¹ uo. 324. és M. FOUCAULT: *Dits et Écrits*. II. i. m. 819.

² Eredeti címe, franciául: *Du gouvernement des vivants*.

³ *Dits et Écrits*. II. i. m. 944.

⁴ uo. 1401.

⁵ M. FOUCAULT: „Les techniques de soi”, *Dits et Écrits*, II. i. m. 1604. Ebben a tágabb értelemben értelmezzük a kormányzás fogalmát az alábbiakban. Nem fogadjuk el, hogy a *kormányzó* racionalitást a szűkebb értelemben vett *politikai* racionalitással azonosítsuk, ahogy ezt Wendy Brown teszi igen gondolatébresztő és magával ragadó rövid esszéjében. (Wendy BROWN: *Les Habits neufs de la politique mondiale. Néolibéralisme et néoconservatisme*. Les Prairies ordinaires, Párizs, 2007) Amennyiben a kormányzás modelljébe beletartozik az is, hogy a szubjektum önmagát is irányítja, messze túlnyúlik a politikai – vagyis a polgárok és az állam irányítói közötti – viszonyok szféráján.

mint másokra. Ez az, amiben a kormányzás igényli a szabadságot, mint lehetősége feltételét. Kormányozni nem azt jelenti: a szabadság *ellenére* vagy *azzal szemben*, hanem a szabadság *által* kormányozni, vagyis: aktívan építeni az emberek szabadságának meghagyott mozgástérre, hogy bizonyos normákhoz maguktól alkalmazkodhassanak.

A kormányzási modell fogalma, ebben a szélesebb értelmezésben, megszünteti a „szabadság vagy uralkodás”, illetve a „beleegyezés vagy kényszer” alternatíváját, a hatalom és az uralom között nincs többé közvetlen azonosság. Mint ilyen, középuton van a szabad emberek közötti nyitott és átalakítható viszonyok állapotaként értelmezett alapvető hatalomtípus, valamint e viszonyok hierarchikus és tartós megkülönböztetésben rögzült és lezárt „uralmi állapotai” között.¹ Olyan hatalmi formát jelent mások felett, amely csak azok szabadsága közvetítésével fejt ki hatását, akik felett gyakorolják. A kormányzásnak ez az elemzése tehát közvetlenül kérdőjelezi meg azt a gondolatot, hogy a szubjektum szabadsága *kívül lennie* a hatalmi viszonyokon és az uralmi formákon.²

A neoliberalizmus újdonságának problémája

Könyvünkben azt a célt tűzzük ki magunk elé, hogy megvizsgáljuk a neoliberális kormányzási modellt a liberálistól megkülönböztető jegyeket. A „keletkezéstörténeti” módszert kívánjuk követni, abban a meghatározott értelemben, amit Foucault adott ennek a terminusnak. Nem arról van tehát szó, hogy – amint szokásos – egyszerűen megpróbáljuk kimutatni a folytonosságot a klasszikus liberalizmus és a neoliberalizmus között, hanem éppen azt emeljük ki, ami a „neo”-liberalizmus eredetiségét adja. Azt az újdonságot, ami csak az „érdekek kormányzásával” a 18. században bekövetkezett gyökeres fordulat ismeretében ragadható meg.³

¹ Az „uralmi állapotokról”, mint a hatalmi viszonyok rögzüléséről lásd M. FOUCAULT: *Dits et Écrits*. II. i. m. 1529–1530.

² Mindezekkel a pontokkal kapcsolatban Mitchell DEAN: *Governmentality, Power and Rule in Modern Society*. Sage, London, 1999 című munkájából idézünk (35. és 46–47.)

³ A RETORT csoport amerikai egyetemi kutatói így azt állítják, hogy a „neo” előtag túlságosan felértékelte a magát retorikájában a kapitalizmus megújítójának hirdető neoliberalizmust: a mai neoliberalizmus, amit a „katonai” jelzővel illetnek, szerintük „nem más, mint alig leplezett eredeti tőkefelhalmozás” (*Des images et des bombes. Les Prairies ordinaires*. Párizs, 2008. 111.). Nekünk úgy tűnik, hogy ezzel alábecsülik olyan átalakulások jelentőségét, melyekre nagyon helyesen ők maguk hívják fel a figyelmet: „A 20. század állama fokozatosan, mind mélyebbre hatolt és a végén szinte totálisan átvette az irányítást az élet mindennapi felett”, mint, ahogy „élt a fogyasztói szolgálatteljesítés napi célok alá rendelésének lehetőségével is”. (uo. 44–45.) Alábbiakban megpróbálunk rámutatni, hogy az államnak ezek a „vállalkozói típusú” kormányzás irányába tett lépései éppenséggel a neoliberális kormányzási minta karakterisztikus jegyei.

Egy olyan „esemény” egyediségét kell tehát megértetni, amely semmilyen módon nem volt „kódolva” a korai liberalizmus „intellektuális” törésvonalai, viszont bizonyos történelmi körülmények véletlen összejátszása következtében egy új diskurzust hozott világra, és ezzel újrászabta a kimondhatót a nem kimondhatótól, mint ahogy az igazat az igaztalantól elválasztó határvonalat is.¹ Hogy feladatunkat elvégezhessük, rák módjára vissza kell menni azon az úton, amelyen úgy állították be a neoliberalizmust, mint az eredeti liberalizmushoz való „visszatérést”, vagy mint annak „helyreállítását”, az 1890–1900-as évek válságát követő hosszú, sötét időszak után. Ennek a liberális *megújulásnak* vagy „renewálszának”² az állítása természetesen rendszeresen visszaköszön a liberalizmussal rokonszenvező irodalomban: logikus következménye a rosszindulatot és ellenségességet tükröző ’neo’ előtag egész egyszerű elhagyása.³ A magát nagy előszeretettel „antiliberalisnak” nevező baloldal – egy csak látszólagos paradoxon jegyében, amely a valóságban szimmetriahatás – nagyon széles körben osztja azt az álláspontot, hogy itt alapján véve *folytonosságról* van szó. Nincs ebben semmi különös, hiszen mindkét részről összekeverik az ideologikus ábrázolást a racionalitással. Az, hogy „a nagy hatalmi gépezetek ideológiákat gyártanak”, még nem hatalmaz fel bennünket arra, hogy a diskurzus szabályaiban – illetőleg a hatalmi technikákban és folyamatokban – csak egy olyan „felépítményt” lássunk, amelynek funkciója a „vadkapitalizmus” nyers valóságának elleplezése. Egy ilyen hittel együtt jár annak a naturalista illúzióknak a dédelgetése, amit a neoliberalizmus doktrinér hívei nagy előszeretettel terjesztenek, hogy ti. a piac a társadalom olyan természetes állapota, amelyhez a társadalom – mihelyt az állam tartózkodik a beavatkozástól – minden alkalommal automatikusan visszatér. Ami szembeállítja egymással a neoliberalizmus legdogmatikusabb híveit és legnaivabb el-

¹ Ebben az értelemben megalapozott a neoliberális racionalitás esetében *diskurzív racionalitás*ról beszélni. Lásd W. BROWN: i. m. 40.: a politikai racionalitást „mint az ész olyan diskurzív rendjeit” kell vizsgálni, melyek „a szubjektumokat és politikai intézményeket, (köztük az államot is, de nem csak azt) informálják, éppúgy, mint a politikai diskurzus normáit. Emlékeztetünk rá, hogy M. Foucault számára a diskurzus maga egyáltalán nem szubjektív képzet, hanem speciális szabályoknak engedelmeskedő „szokás”. (*L’Archéologie du savoir*. Gallimard, Párizs, 2005, 182.)

² A „liberális reneszánsz” Friedrich A. Hayek egyik kedvenc kifejezése. Lásd például az 1951-es „La Transmission des idéaux de la liberté économique”-ot, In: *Essais de philosophie, de science politique et d’économie*, ford. Christophe Piton, Les Belles Lettres, Párizs, 2007.

³ Jó példa erre Alain Laurent már említett műve, ő az úgynevezett neoliberalizmus és a neo téves megjelölés ellen lép fel. (i. m. 161. és 167.)

⁴ M. FOUCAULT: „Il faut défendre la société”. Gallimard/Seuil, Párizs, 1997. 30.

lenfeleit, az következetesen elleplezi azt, ami a közös bennük. Az előbbieket természetűl fogva tökéletesnek, míg az utóbbiak természetűl fogva alapjaiban kártékonynak tartják a piacot.

A lényeg azonban mindkét tábor számára az, hogy olyan valóságnak tekintik, amely képes mindenfajta kormányzati beavatkozás nélkül fenntartani önmagát, olyannyira, hogy a piaci rendszer és az állami beavatkozás kölcsönösen és szükségképpen ki is zárják egymást. Így azonban képtelenek leszünk megérteni mindazt, ami a „neoliberalizmust” mint racionalitást elválasztja a „libertárius” ideológiától. A libertárius ideológia, legalábbis a Robert Nozick¹ által hirdetett és a „minimális államról” álmódott változatában, azzal az indokkal, hogy a piac létéből következik az igazságosság, elveti az újraelosztás minden lehetséges formáját. Murray és Rothbard radikális libertárius felfogása – *mindenfajta kormányzási politika* elvi elvetésével – pedig még ezen az elképzelésen is messze túltesz.² Ezzel kapcsolatban azt lehetne mondani, hogy a libertárius irányzat ebben a végtelen formájában a neoliberális racionalitás *negatív* tükörképe. Mert amit felró a neoliberalizmusnak, az éppen *maga a kormányzás mint minta, vagyis a kormányzás eszközeinek felhasználása az egyén választásainak belülről való orientálása érdekében, bizonyos célok elérése érdekében*. Innen ered az a gondolat, hogy a szabad piacnak totálisnak és maradéktalannak kell lennie, egészen odáig, hogy még „a gyermekkereskedelem szabadpiacát”³ is engedélyezni kell. Ellentétben azzal, amit a baloldali „antiliberalisok” egy része állít, nem szabad összetéveszteni a piaci racionalitást a piac „mindenhatóságának” elvével: a neoliberalizmus kiterjeszti a piaci racionalitást az élet valamennyi szférájára, azonban egyáltalán nem írja elő a teljes piacositást. Sőt, a kiterjesztés előfeltetele, hogy „a piac, mint olyan, őrizze meg a sajátosságát”⁴, és ebből következően a piac és a piacon kívüli világ *ne* olvadjon egymásba. A lényeg az, hogy a piaci normarendszer a piacon túl is érvényesüljön, és nem az, hogy a piac bekebelezze a teljes valóságot. Könnyen belátható, hogy ez a zavaros gondolkodás milyen politikai következményekkel járt az egész baloldalra nézvést.

Túl ezen a politika világára gyakorolt hatáson: ha a liberalizmust és a neoliberalizmust a kormányzási modell kérdésén keresztül vizsgáljuk,

¹ Az *Anarchie, State and Utopia*. 1974, szerzője, részletesen a 3. fejezetben lesz róla szó.

² Az alapvető ok az, hogy minden kormányzati politika per definitionem erőszakos. Ami egyet jelent azzal, hogy minden állam, még a minimális állam is antiliberalis. Lásd az anarchokapitalista kiáltványt. M. ROTHBARD: *For a New Liberty*. The Macmillan Company, New York, 1973.

³ M. ROTHBARD: *L’Éthique de la Liberté*. Les Belles Lettres, Párizs, 1991, 139.

⁴ W. BROWN: *Les habits neufs de la politique mondiale*. i. m. 50.

akkor bizonyos szempontból kétségtelenül egészen más megvilágításba kerülnek a dolgok, mint ha a bevett megközelítést alkalmazzuk, vagy a politikai táborokat mélyen elvlasztó árkok valamelyik oldaláról szemléljük tárgyunkat. Csalódnai fog, aki „a liberalizmus szellemtörténeti”¹ leírását várja tőlünk. Talán meglepő, de még érintőlegesen sem kerül szóba a gazdasági liberalizmus és a politikai liberalizmus hagyományos szembeállítása, még csak alapvető egységük állításának ürügyén sem. Nemcsak, hogy ennek a megkülönböztetésnek a helyessége több, mint kétség – ha egy bizonyos ponton túl erőltetjük –, mint ahogy azt Bernard Manin megállapította², olyan liberalizmus ugyanis nem létezik, amely pusztán csak gazdasági – és így elválasztható – lenne a kívánatos politikai rendről alkotott egy bizonyos elképzeléstől. Hanem azért is, mert a kormányzati cselekvés korlátai kérdésének kidolgozásában a „gazdasági liberalizmusnak” éppúgy megvolt a maga része, mint a „politikainak”. A magunk részéről nem kívánjuk felváltani a piaci liberalizmus és az ellenhatalmak liberalizmusa közötti – nyilván árnyaltabb – megkülönböztetéssel.³ Mégpedig azért nem, mert mindezek a distinkciók szellemi vagy elméleti – és nem a diskurzusok valamint a gyakorlat – logikáját követik.

Akkor értjük meg a neoliberalizmust, mint globális racionalitást, mint általános normativitást, ha elvetünk három olyan helytelen elméleti megközelítést, melyeknek – különböző okok miatt – megvan az a közös tulajdonságuk, hogy pusztán *ideológiát* látnak benne.

Az első egy olyan marxizmusé, amely csak a minden béklyótól megszabadult kapitalizmus ideológiáját látja benne. Ez a megközelítés általában csekély érdeklődést mutat maga a neoliberalizmus iránt. Szerinte ez az ideológia csak illuzórikus „visszatérés Adam Smith-hez”, egyszerre kifejezése és forrása a piacok liberalizációjának és a társadalom „piacosításának”. Ami itt alapjában véve egyedül fontos, az a kapitalizmus önmagával való azonossága állításának újbóli, esszencialista megerősítése. Ez a – baloldali „antiliberalizmust” elég széles körben jellemző – sematikus felfogás nem nagyon boldogul a liberalizmus és a neoliberalizmus közötti különbségtétellel. A neoliberalizmus ellenzői a maguk látszólagos radikalizmusával abba a paradox hibába esnek, hogy alábecsülik a társadalmi és politikai

viszonyok folyamatban lévő átalakulását, nem észlelik az átalakulást vezénylő átfogó logikát, és a „liberális illúzió” gyors szertefoszlásában reménykednek. Nem lehet nem észrevenni, hogy mennyire elméleti fegyver nélkül hagyja ez a megközelítés a neoliberalis rend ellen harcolókat.

A második megközelítés még kevesebb teret szentel a neoliberalizmus elemzésének. A jelenleg uralkodó ideológiában a 17. és 18. századi emberi jogi forradalom meghosszabbítását és kiteljesedését látó, idealista módszertant követ. E szerint az elmélet szerint társadalmunk nagy bajai, a politika válsága és polgártársaink elerkölcstelenedése az individualista ideológia túlzásainak köszönhetők. Itt, a fent említett marxista pozíciótól eltérően, a kapitalizmus és változásai nem játszanak semmilyen szerepet. A politikai eszmék tiszta birodalmában vagyunk, ahol ezek az eszmék, a maguk önmozgásával, felforrzsolják és erodálják az intézményeket valamint a demokráciát. Ez a Marcel Gauchet¹ írásában felbukkanó tézis olyan irányítévesztésen alapul, ami akár veszélyes politikai következtetésekhez is vezethet: az értékek kiüresedése nyomán érzett szorongás és a normák felbomlása sokakban könnyen felébresztheti a rend helyreállítása iránti vágyat.

Végül el kell vetnünk egy harmadik megközelítést, akkor is, ha eredetibb, mint az előbbi kettő. Ez a – Luc Boltanski és Ève Chiapello nevéhez fűződő elképzelés – megpróbálja definiálni a kapitalizmus új „ideológiáját”². Központi kategóriája az *igazolás*: az új, menedzseri szemléltű irodalom a kapitalizmus „igazolásának” új, az 1968 májusát követő „művészkritikáig” visszanyúló formáit állította reflektorfénybe. Ez a harmadik megközelítés, miközben az individualista hedonizmusnak tulajdonított nagy jelentőség a második megközelítéssel rokonítja, és a profitszerzés morális igazolásának fontosságát hangsúlyozó Max Weber-i gondolatból merít ihletet, két súlyos korlátba ütközik. Először, mint ahogy azt a későbbiekben megállapítjuk³, az a történelmi perspektíva, amely „a kapitalizmus új szellemét” 1968 libertárius témáira vezeti vissza, egyszerre túl szűk látókörű és túl felületes. Másodsor, az „ideológiában” igazolások együttesét látó módszer megfelelkezik arról, ami a weberi tézis erejét adja: Weber szemében a „kapitalizmus szelleme”: *rendet tenni* a társadalomban élő szubjektumok valóságos viselkedésében.⁴

¹ P. MANENT: *Histoire intellectuelle du libéralisme*. Hachette Pluriel, Párizs, 1987.

² B. MANIN: „Le libéralisme: marché ou contre-pouvoir.” *Intervention*, 9. szám, 1984. május-június-július 10–24.

³ Bernard Manin Hayeket a liberalizmus első, a piacot a hatalom korlátozásának alapjává tevő, míg Madisont a második, a korlátozás gondját „köztets hatalmakra” bízó típusba sorolja. *uo.*

¹ M. GAUCHET: *La crise du libéralisme*. I–II. kötet, Gallimard, Párizs, 2007, lásd 5. fejezet.

² E. BOLTANSKI és È. CHIAPELLO: *Le nouvel Esprit du capitalisme*. Gallimard, NRF Essais, Párizs, 1999.

³ Lásd a 10., 12. és 13. fejezeteket.

⁴ Ahogy ez nagyon világosan kitűnik az alábbi részletből: „a jelenlegi kapitalizmus, amely biztosította magának a hatalmat a gazdasági életben, nevelési és termelési önmaga számára a gazdasági

Könyvünk első részében arra törekszünk, hogy egyértelművé váljon az, amit a kezdeti liberalizmus „öntömintájának”, vagyis a kormányzás korlátaira vonatkozó kérdés megfogalmazásának nevezhetnénk. Ki fog derülni, hogy ez a megfogalmazás az ember, a társadalom, és a történelem milyen felfogásából indul ki. Azonban az ebben a kérdésben megnyilvánuló egység nem jelenti azt, hogy a „klasszikus” liberalizmust egyetlen nagy, széles országútként kellene felfognunk¹: mint ahogy jól mutatják azt a különböző irányokba tartó – a 19. század végi nagy elbizonytalanodásba torkolló – leágazások.

A második részben megkíséréljük bemutatni, hogy a neoliberalizmus már születésekor távol tartja magát, sőt kifejezetten szakít a 19. században uralkodó liberalizmus dogmatikus változatával. E dogmatikus liberalizmus ugyanis olyan súlyos válságba került, hogy az önmagában kikényszerítette a régi *laisser-faire* ideológia nyílt és tudatosan vállalt revízióját. Azonban az intellektuális megújítás feladata ekkor sem vezet el az elmélet teljes egységéhez. Az 1938-as ún. Walter Lippmann-konferencia után két jelentős áramlat bontakozik ki: a főként Walter Eucken és Wilhelm Röpke nevével fémjelzett német ordoliberalizmus, valamint Ludwig von Mises és Friedrich A. Hayek osztrák-amerikai irányzatáé.

Végül a harmadik részben megállapíthatjuk, hogy az igazándiból az 1980–1990-es években kibontakozó neoliberais racionalitás nem pusztán az 1930-as években kidolgozott doktrína átültetése a gyakorlatba. Nem az elmélet alkalmazása. Nem tudatos és megfontolt kiválasztás eredménye, hanem abból bizonyos elemeket, – attól függően, hogy milyen gyakorlati vagy stratégiai értékük van abban a bizonyos történelmi szituációban, – megőrző, míg másokat a szemébe dobó szűrő. Nem egyirányú, egyetlen okra visszavezethető oksági láncolattal (az ideológiától a gazdaságig és vissza) van tehát itt dolgunk, hanem összetett folyamatok sokaságával, amelyek – összeolvadó, egymást kölcsönösen támogató és erősítő, kohéziót teremtő, integrációs jelenségek következtében – az „új, kormányzó racionalitás” név alatt összefoglalható „globális okozáthoz” vezettek.²

szelekció közvetítésével azokat a gazdasági alanyokat – vállalkozókat és munkásokat – akikre szüksége van” (M. Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, i. m. 94.)

¹ Didier DELEULE meggyőzően érvel amellett, hogy ez a homogeneitás késői találmány (*Hume et la naissance du libéralisme économique*. Párizs, Aubier Montaigne, 1979, 282 skk).

² M. FOUCAULT: *Sécurité, territoire, population*. „Hautes Études”, Párizs, Gallimard/Seuil, 2004, 244. Ebben a részletben a szerző egyetlen ok vagy egyetlen forrás helyett globális okokat vagy együttes előfordulásukat nevezi meg az intelligibilitás kiemelt eszközeként a történelemben.

A neoliberalizmus tehát nem a kezdeti, első liberalizmus természetes utóda. Mint ahogy nem is elárulása, és nem is letérés a helyes útról. Nem ott veszi fel újra a kormányzás korlátai kérdésének fonalát, ahol azt korábban elejtették. Immár nem azt a kérdést teszi fel magának: milyen típusú korlátot kell állítani a politikai kormányzás elé, a piacot, az emberi jogokat vagy a haszonelvű számítást (Első rész), hanem sokkal inkább azt: hogyan tehető a piac az emberek ember általi és az ember önmaga általi kormányzásának alapelvévé (Második rész). A racionalitásként értelmezett neoliberalizmus éppenséggel a piaci logika, mint normatív gondolkodás kibontakoztatása, kezdve az államon, végig, egészen a szubjektivitás legitimebb szférájáig (Harmadik rész). Következessen ügyelni fogunk arra, hogy ne térjünk le az útról, amit kijelöltünk magunknak. Ettől függetlenül semmi akadálya külön-külön olvasni a mű mindhárom részét, hiszen mindegyiknek megvan a maga belső koherenciája.

A társadalom gépezete és az érdekek racionalitása

A klasszikus liberalizmust a közhatalom-gyakorlással szemben állított korlátok rendszeres újragondolása jellemzi. Hol összekeveredik, hol elválik egymástól az érvek kétfajta rendszere. Az első az ember jogai, a második az érdekei nyelvén beszél. Az előbbi esetben a korlátozás alapja *jogi* jellegű: az egyénhez szervesen hozzátartozó természetes jogok megszabják azokat a határokat, amelyek átlépésétől a főhatalomnak tartózkodnia kell. A másodikban az alap *tudományos* formát ölt: az ember természete, a civil társadalom saját rendje, az egyetemes történelmi haladás jelöli ki – „természetes módon” – az állami beavatkozás hatókörét. Ebben az esetben megismerhető törvények szerint működő erők emelnek korlátokat a beavatkozás elé.

Ez a két érvelési típus, a jogi-politikai és a tudományos, szerzőnként és irányzatokként váltakozik. Együtt is, és külön-külön is megjelenhet. Mindazonáltal – Michel Foucault nyomán – két nagy „csapásirányt” különböztethetünk meg, aszerint, hogy a két érvelési mód közül melyik kerül elő, vagy éppen alkalmaztatik kizárólagosan.

Az első a „jogi deduktív” út. Ezt az utat járta, „egy bizonyos pontig”, a francia forradalom. Mindenekelőtt az egyén természetes jogainak (vagy „emberi jogainak”), majd ezek közül ama feltételeknek a meghatározásából áll, melyek megléte esetén ezek közül némelyek valakire átruházhatók. Vagyis, aki ezt az utat választja, az felosztja a jogokat, egyrészt azokra, amelyek gyakorlását nem lehet átengedni másnak, másrészt azokra, amelyekről le lehet mondani. És végül a lemondás eredményeként kirajzolt szuverenitási szféra határvonalai mentén kijelöli a kormányzás hatáskörét: azok a jogok (az „elidegeníthetetlen” jogok), amelyek nem tartoznak ebbe a szférába, olyan „határvonalat” képeznek, melynek átlépésétől minden kormányzási tevékenységnek tartózkodnia kell. A határok két fontos jellemzője, hogy a kormányzás gyakorlatán *kívüli* határok és *jogi* határok.

A második út esetében egészen más a kiindulópont: itt magából a kormányzás gyakorlatából kiindulva jönnek létre, nem *jogi*, hanem *a hasznosság* elvére épülő, a kormányzás gyakorlatán *belüli* korlátok. Ez adja a – lényegében – Bentham nyomdokain járó „angol radikalizmus” eredetiségét. Michel Foucault nem véletlenül nevezi ezt a második utat „radikális utilitarista útnak”.

A két útból következik a törvény és a szabadság kétfajta, eltérő felfogása. Mindenekelőtt a törvényé: miközben a *forradalmi axiomatikus* utat járók elsősorban egy „közös” vagy „általános” akarat kifejezését látják benne, a *radikális utilitarista* út hívei szerint az egy – a közhatalom beavatkozási szféráját a személyes függetlenség szférájától kizárólag a hasznosság ismerve alapján elválasztó – „jogügylet” következménye. Másodsorban pedig a szabadságé. Az egyik oldalon a forradalmi axiomatikus irányzat a szabadságot elidegeníthetetlen, a természetből adott jogok elismerésére épülő jogként értelmezi; a másikon a radikális utilitarista felfogás szerint a szabadság „a kormányzottaknak a kormányzóktól való függetlensége”¹. Ugyanakkor ez a heterogeneitás nem akadályozta meg, hogy a két rendszer között „szüntelen kapcsolódás”, vagyis „összekötések, átjárás, kapcsolódási pontok egész sora”² épüljön ki. Így „az ember természetes jogaira” való hivatkozás a későbbiekben is jelen volt, és hatott a liberális nyelvezetre, még akkor is, amikor a hasznosság elve *de facto* már az uralkodó problémává vált. Soha nem szabad tehát szem elől téveszteni, hogy a két út megkülönböztetése mindenekelőtt a liberális diskurzusban egymással küzdő két logika identitáskeresési törekvéséből fakad, és nem szabad előítélettel viseltetnünk a történeti-politikai valóságban létrejött „mixtúrák” rendkívül sokrétű formáival szemben.

A politikai gazdaságtan tudománya

Hogyan helyezzük el e két úthoz viszonyítva a politikai gazdaságtan diskurzusát? Vitathatatlan, hogy a tudományosság azt átható igénye arra ösztönöz: a második irányzathoz soroljuk, akkor is, ha a szorosabb értelemben vett utilitarizmus útját csak *akkor* taposták ki, amikor a politikai gazdaságtan önálló diszciplinaként már megszületett. Mert a döntő tény itt az, hogy e tudomány megszületését követően a politika többé – legalábbis közvetlenül – nem hajlik meg a kinyilatkoztatott vallási törvény, mint ahogy ősei morális parancsai előtt sem. Olyan „természetes törvényekhez” igazodik, amelyek – szemben a forrását Istenben megtaláló

„természeti törvénnyel” – nem parancsok, és a dolgokban magukban rejlő szükségszerűséget fejeznek ki. Ennek következtében a politika „természetes”, „gazdasági”, „tudományos” lesz. A kormányzásnak így ettől kezdve három szempont: az individuum természete, a társadalom rendje és a történelmi fejlődés szem előtt tartásával kell működnie. Semmilyen transzcendens, a kormányzást végzők alkalmazkodását megkövetelő jó minta nincs többé. Az ész révén és az ész fényénél megismerhető objektív erők ingamozgása közepette kell működnie. Minden kormányzásnak – mint egy erőnek a többi között – fel kell vértéznie magát a konkrét interakciók és érdekek fennálló rendszerét vizsgáló gondolkodás képességével. Innen az ember, a társadalom és a történelem megismerésének, mint ahogy az emberi természet olyan tudománya létrehozásának sürgető fontossága is, amittől a jövő társadalmának boldogsága függ.

Az emberről, a társadalomról és a történelemről alkotott eszme összefüggérendszer szerzőnként változik. Igen különböző formát ölthet, attól függően, hogy a skót hagyományt, Hume-ét, Fergusonet és Smith-ét vagy pedig a fiziokrata vonulatot követjük. Azonban szinte mindenütt felfedezhetünk egy, az ember szenvedélyeiből és érdekeiből kiinduló antropológiai, egy az erők egyensúlyi automatizmusaira épülő közgazdasági, valamint a – társadalom létfenntartási módok az évszázadokon át, stádiumokon keresztül, kérelhetetlen törvényszerűséggel előrehaladó folyamatának gondolatán alapuló – történelmi diskurzust. Ezt a három megfontolást: az érdek antropológiáját, a társadalom gépezetszerű működését és a történelmi haladást összeköti az a gondolat, hogy az emberi történelem nem egy előre kidolgozott terv szerint alakul, és nem az emberi akarat irányítja. E rész első két fejezetét eme diskurzus vizsgálatának szenteljük.

Ugyanakkor szó nincs róla, hogy a politikai gazdaságtan tudománya teljesen lefedné a diszkurzív mezőt, amelyen belül a klasszikus liberalizmus valamennyi ága-boga kibontakozik. A politikai gazdaságtan a „természetből” mint evidenciából kiindulva gondolja el a kormányzati működés határait. Azonban éppen ez a kérdésessé nem tett naturalizmus az, ami meggátolja, hogy világosan megkülönböztesse azt, ami a közgazdaságtan *tudományához* tartozik, attól, ami a kormányzás *művészetének* az osztályrésze. Már amikor a művészet nem szorul teljesen háttérbe, éppen emiatt, – részben vagy egészben – a tudomány mögött. A helyzet ugyanis az, hogy a művészet nem egyszerűen a természeti törvények felismerése: ez utóbbi nem elegendő ahhoz, hogy saját kútforrásból megmondjuk, mit és hogyan kell csinálni. Márpedig éppen ez az, amit a művészet célul tűz maga elé. Nagyrészt a határok tisztán naturalista alapon való meghúzásának elégtelensége magyarázza, hogy utólag megpróbálták, magán a liberalizmuson belül – liberális értelmezésben – vagy reaktiválni az emberi

¹ A „két út” bemutatását lásd M. FOUCAULT: *NBP. i. m.* 40–45.

² *uo.* 45.

modellre redukálva a végtelenig terjedő „felfogható” lehetőségeket, jogok egy liberalizmus előtti ihletésű diskurzusát, miközben a kormányzás művészetét az e jogok által kijelölt külső korlátnak rendelték alá; vagy pedig a hasznosság elvét egy belső korlátozás alapjává tenni, azaz előléptetni a *kormányzás művészetének pozitív alapelvévé*. Az előbbi kísérletre, azon túl, hogy szoros kényszert jelentő jogi keretek közé szorítja a kormányzás művészetét, az a feladat vár, hogy összehangolja egymással a „kereskedő társadalmakra” jellemző dinamizmust és a kötött jogi korlátokat: ennyiben megnyitja a liberalizmus előtt a jogi deduktívnek nevezett utat. Erről a harmadik fejezetben lesz szó. A másik kísérlet viszont azzal, hogy mintegy „helyére teszi” a közgazdaság-tudományt – külön utat nyit a kormányzás művésze előtt.

Az érdekek szubjektuma

A liberális politika horizontja és kiindulópontja a saját érdekét követő, önszeretete kielégítésére törekvő új ember, akinek cselekedeteit szenvedélyei irányítják. Korábbi felfogásokat öröklőként adottnak veszi az ember természetét: vágyakozó lény, szenvedélyeinek rabja, akit a nyereségvágy vagy a hiúsággal összefüggő örömek mozgatnak. Az érdekek és a szenvedélyek, melyeket az erkölcs és a vallás jellemzői gyengésként kezelt, immár a cselekvés motorjának számít. És ugyanez az ember ugyanakkor vágya és szükségletei kielégítéséért tevékenykedik, dolgozik és kereskedik, hogy megszerezze azt, amije nincs, cserébe azért, amit nem használ.¹

A liberalizmus közgazdasági elképzelései így az emberről és másokkal való kapcsolatairól alkotott – a gazdasági gépezetek pusztán értelmét messze meghaladó filozófiai előfeltevésekre visszavezető – elképzelésekben találják meg az alapjukat. Nem győzzük eléggé hangsúlyozni John Locke jelentőségét a 18. században, és nemcsak a politikai írásai, hanem az *Értekezés az emberi értelemről* című munkája kapcsán is. Bármilyen közvetett is lett légyen e mű hatása a közgazdaságtan nagyjainak írásaira, a liberális politikai gazdaságtan nagy filozófiai alapvetésének tekinthető. Ez a munka teremtette meg a cselekvés – a létük megőrzésének kötelességére és az isteni dicsőség hirdetésére teremtett, „önmagukat is tulajdonló tulajdonosok”² társadalmában őt majdan vezérlő – alapelveit magában hordó ember alakját. Az *Értekezés...*-ben mindvégig meghatá-

rozó az a gondolat, hogy az ember nem tud mindent megismerni, de képes elégséges ismeretet szerezni a világban ahhoz, hogy megismerje Istent és a kötelességeit vele szemben.

Hisz bármily csekély is az ember tudása minden létező dolog egyetemes vagy tökéletes megértéséhez képest; mégis biztonságot nyújt neki legfontosabb dolgai intézésében az, hogy a fény, amely rendelkezésére áll, elegendő ahhoz, hogy elvezesse őt Teremtője megismeréséhez és saját kötelességeinek megpillantásához. Az ember épp elég anyagot lelhet fejének és kezének sokoldalú, örömteli és kielégítő foglalkoztatására, ha csak nem száll merészen vitába saját alkatával, s nem hajítja el mindazt az áldást, amivel a keze tömve van, csak ezért, mert ez a kéz mégsem elég nagy ahhoz, hogy mindent megmarkoljon vele.¹

Ahogy nem sokkal később tisztázza, az egyetlen igazi kérdés az, hogy megtudjuk, mire vagyunk képesek, és számot vessünk azzal: eleget megtudhatunk mindarról, ami életünk vezetéséhez szükséges.

Ismerjük Locke téziséit: az érzékeléseink táplálják szenvedélyeinket, azok késztetnek cselekvésre, irányítják viselkedésünket. A cselekvésre késztető vágyunk össze van kötve ezzel a nyugtalansággal, ezzel a bántó „kényelmetlenséggel” (uneasiness), amit egy tárgy hiányakor érzünk.² Ez a kényelmetlenség „az emberi ügybuzgóság és cselekvés fő, ha ugyan nem egyetlen oka”, ami a vágyat a cselekvés egyetlen igazi mozgatóerejévé teszi. Az emberi akaratot tehát nem „a legnagyobb jó” határozza meg, és nem is a túlvilági „égi örömről” alkotott eszméje vezérli, hanem a mindennapi életben tapasztalt ezernyi jelentéktelen szenvedés és bosszúság. Nyilvánvalóan alapvető állítás ez, amennyiben ledönti trónjáról a vallásos idealizmust, miként a legfőbb jóról az antikvitásban formált elképzeléseket is.

Az ily módon a vágyai által vezetett ember a gyakorlatban ismerkedik a világgal és önmagát alakítja. Állandó foglalatosságával megteremti saját jólétét és barátságos veteményeskertté változtatja a földet. A vágy az, ami munkára készteti, ami a szabad ember iparkodására – ez utóbbit James Steuart a rabszolga robotjával állította szembe – ösztökéli.³

¹ Lásd C. LAVAL: *L'homme économique. Essai sur les racines du néolibéralisme*. Párizs, Gallimard, „NRF Essais”, 2007.

² Az „önmagunk tulajdonlásának” gondolatáról lásd a 3. fejezetet.

¹ J. LOCKE: *Értekezés az emberi értelemről*. Budapest, Osiris, 2003, I. könyv, 1. fejezet, 33–34.

² *uo.* 2. könyv, 20. fejezet, 6. pont, 250.

³ J. STEUART: *An Inquiry into the Principles of Political Economy*. Dublin, 1770, I. kötet, 2. könyv, X, 1. fejezet, 166.

Az érdek és az erkölcs közötti feszültség

Az érdekembernek ez a nagy sikerű, legprovokatívabb formájában Mandeville híres *Méhek meséjében* (1714) megfogalmazott felfogása később némelyekben visszatetszést keltett. Hiszen gyakran ugyanazok a szerzők fogalmazzák meg az új hit kifejezésének fordulatait, akik másutt a legszélsőségesebb módon hangoztatják fenntartásaikat a piaci értékekkel szemben. Így azután a „klasszikus liberalizmust”, amelyet nem egy tömbből faragtak és művei nem tökéletesen egységes nézetrendszert tükröznek, *kezdetől fogva* megosztottság és később nyílt – ideológiai, erkölcsi, politikai vagy akár tudományos – ellentmondásokban testet öltő feszültségek jellemezték.

Az – Adam Smith-szel és David Hume-mal együtt – a skót felvilágosodást képviselő Adam Ferguson *Esszé a polgári társadalomról* (1767) című műve jól tükrözi ezeket a feszültségeket. A mű első része „az emberi természet általános jellemzőinek” feltárását tűzi ki célul. Ennek második szakasza „önmagunk léte megőrzésének” alapelveit fejti ki (elsőként mindjárt önmagunk szeretetét (*self-love*)), és kimutatja – Mandeville-lel szemben, aki valamennyi szenvedélyünket a, szintén az önmagunk szeretete egyik alfajának tekintett önszeretetből (*self-liking*) vezeti le – hogy miként születik az érdek ezeknek az alapelveknek a „romlásából” (korrupciójából), nem pedig természetes fejlődésükből.¹ Ugyanennek a résznek a harmadik szakasza „az embereket egyesítő princípiumokról”, vagyis azokról az érzelmi kötélekekről szól, amelyek a társadalom szövetségének erejét és szilárdságát adják. A negyedik szakasz tárgya a háborúskodás és a széthúzás elvei, vagyis a féltékenységek, az irigység és a gonoszság szenvedélyei. A hatodik szakaszt az „erkölcsi érzéseknek” szenteli Ferguson: elismeri, hogy a „kereskedő nemzeteknél” az érdek uralkodik az emberben, azonban nem fogadja el azt a következtetést, hogy itt az emberi természetből hiányozna a jószág, a könyörület és a jóindulat hajlama. Kimutatja, hogy ezek továbbra is munkálnak az emberben, „ama uralkodó vélekedés ellenére, mely szerint a boldogságot a lehető legnagyobb gazdagság, legtöbb vagyontárgy vagy megbecsülés birtoklása jelenti”. A. Ferguson szerint az emberi viselkedés legmélyén az érdeken kívül más motivációk is munkálnak.

De még magának Adam Smith-nek – akiben az utókor a liberális politikai gazdaságtan alapítóját látta – az életművében is felfedezhető a fe-

szültség a szimpátia erkölcsi elve és az érdek gazdasági motivációja között. A probléma, amit a 19. század végén „*das Adam Smith-problem*”-nek (az *Adam Smith-problémának*) nevezték, valójában az egész Felvilágosodás korán végighúzódik: hogyan lehet összeegyeztetni az erkölcsi ítélet sajátosságát az erények érdekre és önzésre való leszűkítésével. Ugyanis a szimpátia a *Morális érzelmek elméletében* az emberek viselkedéséről alkotott erkölcsi ítélet alapja. Ennek a fogalomnak Smith-nél sokkal tágabb az értelme, mint ahogy azt általában felfogják – a köznapi értelmzés szerint – „együttérzésként”: a magunkat a másik helyébe képzelésre való hajlamunkat jelöli, és ilyen értelemben „két személy érzelmeinek képzeleti úton való közlekedéséről” ad számot.

Sokáig azt gondolták, Jacob Viner nyomán, hogy Smith erkölcsfelfogása és közgazdasági elemzései kibékíthetetlen ellentmondásban vannak egymással. Az újabb és árnyaltabb feldolgozások azonban különféle formában bizonyították, hogy a helyzet nem ilyen egyszerű: a – Smith szemében – az iparkodási erőfeszítést magyarázó, helyzetünk javítását célzó, velünk született vágy, vagyis a mértékletesség, a hasznossági számítás, a munkamegosztásból következő gazdasági fejlődés nem választható el teljesen mások helyeslésének szüntelen keresésétől, az egyént belülről mozgó elismerés- és szeretetvágytól. Az a megállapítás, hogy az ipar fejlődése az ember telhetetlen léhaságának és ama szükségletének köszönhető, hogy csodálják, a 17. századtól kezdve közhelynek számított, hogy azután a következő évszázadban a kor ízlésének megfelelően fogalmazzák át. Elég Voltaire *Le Mondain*-jére gondolni, a hiúság ott megfogalmazott apológiájára. Mindez arra utal, hogy a politikai gazdaságtan, ugyanakkor, amikor Smith-szel naturalista, sőt biológiai alapra kívánt támaszkodni, még mindig a – mindent a cselekvés és az ítéletek szenvedélyi motivációival magyarázó – általános antropológiától függött, messze túl ama anyagi érdekeken, melyekkel végül az új tudomány foglalkozott.¹ A *Morális érzelmek elmélete*, mint ahogy a *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* is, egy gigantikus morális rendszer két ága, melyek tárgya persze különböző, de módszerük hasonló. Az emberi kapcsolatokat vezérlő szabály, lett légyen szó az egyik esetben az érzelmeik képzeleti úton történő átadásáról, a másikban a vagyontárgyak közlekedéséről, olyan – az emberi természet mélyén rejlő – elvektől, azonosulási

¹ A következő fejezetben visszatérünk az érdek genezisére A. Fergusonnál.

¹ Lásd erről a kérdéstről C. Marouby tanulságos értekezését a *L'économie de la nature*, i. m. 6. fejezetében. Hivatkozunk M. BIZIOU: *Adam Smith et l'Origine du néolibéralisme*. Párizs, PUF, 2003. c. értekezésére is, amely rámutat, hogy a smith-i politikai gazdaságtan egy sokkal szélesebb filozófiai szintézis része.

... tendenciáktól, kommunikációs hajlamoktól és különböző szenvedélyektől függ, amelyeket illik tiszteletben tartani, legalábbis egy bizonyos pontig. Ezekből az emberi elvekből születik a morális rend egyfelől, a gazdasági rend másfelől, melyeknek megvan a maguk egyensúlyi dinamikája és fejlődéstörvénye. Semmi szükség valamiféle külső politikai tekintélyre, hogy biztosítsa a szociális köteleket, hiszen ez az emberi természet legmélyén megvan.

De miként kapcsolódik egymáshoz a jóindulat, az igazságosság és az érdek? Annak a totális morális filozófiai rendszernek, amit Adam Smith próbált meg felépíteni, úgy tűnik, az volt a célja, hogy erre a kérdésre megadja a választ. Kétségtelen, hogy ő maga nem jutott el a végső céljig, és értelmezőire hagyta a szimpátia mozgatórugói által létrehozott morális rend és az érdekek követéséből összeálló gazdasági rend összeegyeztethetőségének, ennek az igen nehéz problémának a megoldását. Az „Adam Smith probléma” megoldása mégsem a morális és a gazdasági rend teljes és leegyszerűsítő szétválasztásában rejlik. Smith nem véletlenül volt az övét megelőző évszázad moralistái és kortárs filozófusai lelkes olvasója. Osztotta azt a nézetet, miszerint a legvégső stádiumába, a kereskedő stádiumba eljutott társadalomban a legparancsolóbb vágy nem az alapvető fontosságú létszükségletek kielégítésére, hanem a *mások* tiszteletét és elismerését, valamint – a smith-i szóhasználat szerint – *helyeslését* kíválto, kiváltságot bizonyító presztízsjavak megszerzésére irányul. Így, a *mások szimpátiája elérésének a vágya az*, ami igazán fontos nekünk, inkább, mint a mások érzéseivel való azonosulást jelentő szimpátia.

Honnan ered hát akkor az a versengés, amely át- meg áthatja az emberek valamennyi rendjét, és mik azok az előnyök, amelyeket az emberi élet azon nagy célja által, mit helyzetünk megjavításának nevezünk, magunk elé kitűzünk? Hogy szimpátiával, megelégedettséggel és helyesléssel szemléljenek, vegyenek körül és figyeljenek bennünket, – ez minden előny, mit abból meríteni szándékozhatunk. A hiúság, nem pedig a kényelem vagy az élvezet az, mi bennünket érdekel. De a hiúság mindig annak hitén alapul, hogy figyelem és helyeslés tárgyai vagyunk.¹

És az ő szemében az illúzió, ami miatt azt hisszük, hogy a hiúság javai a legértékesebbek, mert vonzzák a szeretetet, bizony az emberiség iparkodásának és haladásának első számú mozgatórugója. Tágabb érte-

¹ A. SMITH: „Az erkölcsi érzelmek elmélete”. In: *Brit moralisták a XVIII. században*, (Ford.: Fehér Ferenc), Gondolat Kiadó, Budapest, 1977. 460. (kiemelés tőlünk).

lemben azt lehet mondani, hogy a *Morális érzelmek elméletében* önmagunk szeretete soha nem választható el, nem is annyira a mások iránt érzett szeretettől, mint inkább attól a vágytól, hogy mások szeressenek bennünket; ahogy attól a vágytól sem, amit az iránt érzünk, amit mások szeretnek.¹ Az Adam Smith-életmű mai értelmezésének igazi problémája onnan fakad, hogy a *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*-ban már nem tudjuk ugyanolyan világosan kiolvasni a „helyzetünk javításának vágyából” azt a – lényegét illetően – képzeletbeli dimenziót, amit a szimpátia ingamozgása bevezet.² Mindenesetre aligha kétséges, hogy az ő szemében egy teljes mértékben erkölcsös és boldog társadalom nem elégedhet meg az egoista kereskedői érdek kielégítésével. Ez utóbbi elegendő a gazdasági szféra oksági láncolatainak magyarázatához, azonban morális és politikai szempontból nem elégedhetünk meg vele. Ezért – akárcsak Ferguson – Smith is elveti Mandeville „erkölcs nélküli rendszerét”.

Mindettől függetlenül van ennek az érdekkelfogásnak egy külön morális és politikai dimenziója, és nagyon fontos, hogy ezt megértjük. A szorgalom annak eszköze, hogy megszabaduljunk a hiánytól és uraljuk önmagunkat. Az érdekkövetés és a szorgalom következményeként kialakuló önfejelem határozza meg a modern morális és politikai rendszerre való átterést. Nem támaszkodhatunk többé a vallási előírásokra és óvakodnunk kell az uralkodó szeszélyeitől. A személy helyes viselkedése és a jó politika immár csak természetes emberi mechanizmusoktól függ: Albert O. Hirschman helyesen mutatott rá, hogy az érdek gazdaságát hogyan „használgatják” (ezt a szót használta) a társadalom pacifikálására és a legfőbb hatalom hatalmának korlátozására.³ Nyomatékosan hangsúlyozza az – emberi energiát „becsatornázó”, az erkölcsöket megszelídítő, „az erőszakos hatalmi villongásokat” megakadályozó – gazdasági érdek veszélyes szenvedélyeket semlegesítő szerepének Montesquieu által oly kedvelt gondolatát.

Ez egyúttal – és főként – az önmagunk feletti uralom újfajta gyakorlásának alapja. Az érdek, mint a vágy másik neve, működési elv, aminek megvan a saját belső szabályozó rendszere. Önmagunk liberális kormányzása a fájdalom csökkentését és az öröm növelését célozza, cselekedetünk következményeinek pontos kiszámítása útján. Az ettől kezdve

¹ C. MAROUBY: i. m. 196.

² Egyes olvasatok szerint ennek megfelelően kell átértelmezni Smith *Vizsgálódás a nemzetek jólétének okairól*... című művének mérszárosra és pékre vonatkozó híres passzusát: a péktől nemcsak kenyeret szeretnénk kapni, hanem kölcsönös elfogadottságra is törekszünk, ily módon a piac „a szimpátiacsere helyszíneként” működne. C. MAROUBY: i. m. 217.

³ A. O. HIRSCHMAN: *Az érdekek és a szenvedély*. (Ford.: Pásztor Péter) Jászvev Tankönyvek, 1998.

kevesbé hatékonynak tartott vallási képzetek, a Pokol és a Paradicsom helyébe lépve, éppen ez a kalkulálási képesség válik magatartásunk első számú szabályozó eszközévé.¹ A paradoxon természetesen az, hogy ki kellett mutatni: a szenvedély, aminek az ember eddig rabja volt, ezentúl úgy tekinthető, sőt úgy is kell tekinteni, mint ami emancipálja, tehát kiszabadítja őt a rabságból. Többé nem az erkölcs feladata, hogy felszabadítson a szenvedélyek szolgaságából, hanem a szenvedély az, ami szabaddá tesz a korábbi erkölcs előítéleteivel szemben.

A mechanikus világképet megalkotó 17. század mutatta az utat. Hobbes, aki egyszerre volt nagy példakép és elrettentő példa, a politika épületét a vágy mechanizmusaira építette.² Ahogy Alasdair MacIntyre rámutatott, Hobbes talán az első angol anyanyelvű szerző, aki a *pleonekszia* szót úgy értelmezte, mint ami az olyan embert jellemzi, aki „többet követel magának, mint ami megilleti”³. A fogalom Arisztotelésznél jellemhibát, az igazságtalanság (*dikaioiszüné*) két formája közül az egyiket, a mindenfajta korlát nélküli, kizárólag a többet birtoklás céljából való szerzési hajlamot jelenti. A MacIntyre igen jó szemmel veszi észre, hogy Hobbes fordítása „megtévesztő, anélkül, hogy igazándiból téves lenne”, amennyiben rejtve hagyja azt az Arisztotelész szemében alapvető különbséget, ami az egyszerű vágy és a bírvágy aktív hajlama között van. MacIntyre itt fordulat jelét érzékeli: a bírvágy, amit a régiek bűnnek tekintettek, ezentúl érénynek számít: „Az arisztotelészi rendszer egyik vétké, a *pleonekszia* most már a modern termelőmunka hajtóereje”.⁴ Persze, már a legkorábbi liberális szerzőknél felfedezhető az ellenállás ezzel a felfogással szemben. A Ferguson például nem hallgatja el fenntartásait: miközben elismeri, hogy „a kereskedelemben a részérdek biztosabb iránytű, mint bármifajta kormányzati spekuláció”, azt állítja, hogy „a nyereségvágy az igazságtalanság nagy forrása”⁵. Azonban az értékrend – Hobbes által megkezdett – fejtetőre állítását később Benjamin Franklin

¹ Jeremy Bentham a vallási szankciót az ember új gazdasági moráljából levezetett „deontológiában” igen kevés dologra szűkíti le.

² Lásd az étvágy és a vágy helye, melyek a kellemes tárgy felé löknek és az ellenszenv, amely elfordít a kellemetlen tárgytól. In: *De la nature humaine*. D'Holbach báró fordításában, Actes Sud, „Babel”, Arles, 1997. 52. Hobbes szerint a távoli cél közbülső célokat feltételez, melyek eszközök: „Ami a legtávolabbi célt illeti, amiben a régi filozófusok a boldogságot látták, a világban nem létezik, és nincs út, amely oda vezetne”. 54. A *conatus* vagy erőfeszítés elemzése a *Leviatán* 6. fejezetében található.

³ T. HOBBS: *Leviatán. I. kötet*, Kossuth Kiadó, Budapest, 1999. 192.

⁴ A. MACINTYRE: *Az érény nyomában*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 305.

⁵ A. FERGUSON: *Essai sur l'histoire de la société civile*, ford. C. Gautier, PUF, „Leviathan”, 1992. 241. és 252.

teljesítette ki, amikor saját, személyes használatára összeállította az érények listáját és a szerzési ösztönt nyíltan az érények közé sorolta, ellentétben a görög antikvitás teljes hagyományával.¹

Az ember hiánnyal való gazdálkodása teremti meg a politikai cselekvés alapját. Ebből következnek az általános célok: a jólét fokozása; a mérték: a törvények hasznossága; a cselekvés, mint eszköz: a képzelet révén alakított érzetek gyúrható anyaga. Közvetve vagy közvetlenül az emberi cselekvés első mozgatóerőiből – és nem a könyörületességből vagy a becsületből – kiindulva, ha ugyan nem mindezeket egy jól felfogott érdekhez kapcsolva, tudunk hatást gyakorolni az emberekre. A cselekvés törvényeinek ez a rendszere nem könnyen alakítható át morális előírásra. Mert ha önmagunkért munkálkodva másokért dolgozunk, akkor ebből majdhogynem következik a fordítottja, hogy ti. másokért dolgozva önmagunkért is dolgozunk. Az altruizmus tehát bizonyos értelemben benne foglaltatik az erők láncolatai és kombinációja elemzésében. Vajon nem kell-e mindig feláldozni érdekeink egy részét, hogy jobban érvényesíthessük azokat?

Azonban ami a lényeg a „cselekvés törvényeivel” kapcsolatban, az kétségtelenül az egyén viszonylagos függetlenségének állítása másokhoz való viszonyaiban, érdekének felfogásában, önmagáról és másokról alkotott morális ítéleteiben. Másképpen megfogalmazva: a legfőbb hatalom korlátját az egyes ember – saját érdekére, ez utóbbi érvényesítésének eszközeire és az attól várható következményekre vonatkozó – kalkulációs képessége alkotja. Ítélnőképességünk nem áll meg a saját személyes érdekünkénél, hanem kiterjed mások és az egész társadalom érdekeire. És megfordítva, a kalkulációs képességen alapuló függetlenség olyan cselekedetekhez vezet, amelyek mások szeme előtt zajlanak, és ki vannak téve a köz ítéletének. Ha az egyén saját maga szabad akaratából cselekszik, és szenvedélyei hajtják, felmerül a kérdés, hogy a személyes cselekvési tervek miként békíthetők ki egymással, és vajon elégségesek-e egy olyan rend megteremtéséhez, amely *önmagában* határt szab a hatalomnak.

Az érdekek rendszere

Nem elég megkülönböztetni az emberi természetben egy „aktív erőt”, a „helyzetünk javítására irányuló vágyat”, azt is ki kell mutatni, hogy az érdeknek és az önszeretetnek ez az antropológiája harmonikus társadalmi renndhez, nem pedig általános háborúskodáshoz vezet. A klasszikus liberalizmus egyik kiindulópontja az érdekek nemzeti, sőt globális kölcsönös

¹ A. MACINTYRE: *Az érény nyomában*, i. m. 247.

függésének állítása. Létezik egy rend, vagy rendszer, amelynek ahhoz, hogy működjön, nincs szüksége központi beavatkozásra, sőt, ráadásul megkérdőjelezi annak szükségességét és meghúzza a határát. Ez a gazdasági rend az árucserében létrejövő kölcsönös haszonra épül; és egy olyan teret jelent, ahol mindenki, miközben a lehető legnagyobb hasznot szeretné elérni a termelésben való részvétele eredményeként, funkciója és szakmai tudása szerint hozzájárul a társadalom működéséhez.

Egy karteziánus és Ágoston-rendi közgazdász, Pierre de Boisguilbert, aki megfordult a port-royal-beli Petites Écoles-ban, Pierre Nicole és Jean Domat nyomdokain ekképp ír erről:

Mindenfajta kereskedelmet, amely a földön folyik, lett légyen az nagy- vagy kiskereskedelem, és a mezőgazdaságot is, csak és kizárólag ama vállalkozók érdeke irányít, akik soha nem akartak senkinek semmilyen szolgálatot tenni, és még kötelezni sem akartak senkit semmire azok körében, akikkel szerződéses kapcsolatba kerültek. És a kocsmárosnak, aki bort kínál a hozzá betérőknek, sem volt soha az a szándéka, hogy hasznot hajtson nekik, mint ahogy az arra járók sem azért térnek be hozzá út közben, egy pohár italtra, mert tartanak attól, hogy a nyakán marad az árúja. Ez a kölcsönös hasznosság teremti meg a világban a harmóniát és tartja fenn az államokat: mindenki a legnagyobb mértékben és a lehető legrövidebb úton kívánja érvényesíteni a saját személyes érdekét.¹

A liberális közgazdasági gondolkodás kerete tehát ekképpen rajzolható meg: elegendő formálisan bemutatni, hogy az ármechanizmus révén hogyan jön létre az egyensúly, és érvényesül az árucserében résztvevő valamennyi fél érdeke.

A munkamegosztás a 17. század második felétől válik a társadalomszerveződés alapjává és az anyagi gyarapodás fő eszközévé. Az a gondolat, hogy a piacgazdaság a munkamegosztásból következően egymástól függő szereplőkből álló rendszer, hogy ezt a rendszert megismerhető törvények működtetik, valamint hogy egyensúlyban van, és állandóan bővülő termelés kíséri, nos, ez egy olyan felismerés, amely megelőzi a klasszikus politikai gazdaságtan születését. Szinte közhellyé vált a 17. század végén, az angol üzletemberek és állami tisztviselők számos *Discourses of trade*-jét tartalmazó „merkantilista” irodalomban, csak-

úgy, mint janzenista vagy kálvinista filozófusok, moralisták és teológusok írásaiban. Az érdek és a munka kölcsönös függésének érzékelése részben a korszak tudományának köszönhető. A közgazdaság-tudomány „kitalálása”, amiről Serge Latouche beszél,¹ valójában a kereskedelmi gyakorlat és a természettudományok közös gyermeke. Mindez egy, a mechanikai erők és mozgások elemzésének módszereit a társadalomra alkalmazó olyan mechanisztikus világnézet része, amely hemzseg a társadalmat egy bonyolult szerkezetű, félelmetes gépezethez vagy – a szerkezet olajozott működéséhez valamennyi elemében nélkülözhetetlen alkatrészekből álló – nagy órához hasonlító metaforáktól.

Azonban ez a gondolat nemcsak megelőzi a politikai gazdaságtan mint tudomány kialakulását, hanem egyszerűsített feltétele is annak. Louis Dumont-nak kétségkívül igaza van, amikor hangsúlyozza, hogy a politikai gazdaságtan nem egy speciális antropológiának köszönhetően, hanem a jelenségek egy bizonyos rendjét tükröző rendszer létezésével kapcsolatos megfontolásból kiindulva vált külön az erkölcsi és politikai gondolkodás más területeitől: „Ahhoz, hogy ez a különválás megtörténhessen, a részanyagot mint – valamilyen formában más anyagokhoz képest különálló egészet alkotó – rendszert kellett nézni vagy érzékelni.”²

A tudományos módszer itt sem nélkülözte a morális és vallási szempontokat. A valamennyi szereplőjének nyereséget hozó árucseré kölcsönösségen alapuló rendszerének harmóniája származhat-e az emberi cselekvés mozgatóerőinek egyensúlyi mechanizmusából, amikor hagyjuk őket szabadon működni, ahogy a janzenisták és nyomukban a közgazdászok gondolják? Aki ezt hiszi, azt sugallja, hogy Isten egyszer s mindenkorra megteremtette, majd útjára indította a gépezetet, és a későbbiekben már nem volt szükség arra, hogy beavatkozzon.

Valamilyen félelmetes vakság következtében nincs olyan tárgyalófél, bárki is legyen az, aki ne dolgozna teljes erejéből ennek a harmóniának a megtörésén. Mind vásárláskor, mind eladáskor a kard élén táncol az egyensúly; a közösség gazdagsága, ami biztosítja a megélhetést minden embernek, csak egy olyan magasabb rendű Gondoskodásnak köszönhetően marad fenn, mely úgy támogatja, mint ahogy a föld termésének gyümölcséről is gondoskodik, nem lévén egyetlen pillanat sem, mint ahogy

¹ Idézi S. LATOUCHE: *L'Invention de l'économie*. Albin Michel, Paris, 2005, 157. *Factum de la France*, 1705, in: PIERRE DE BOISGUILBERT: *Oeuvres*. INED, Párizs, 1966, 748–749. Lásd G. FACCARELLO kommentárját: *Aux origines de l'économie politique libérale*. Pierre de Boisguilbert. Anthropos, Párizs, 1986.

¹ S. LATOUCHE: i. m.

² L. DUMONT: *Homo aequalis. I. Genèse et épanouissement de l'idéologie économique*. Párizs, Gallimard, 1997, 43.

egyetlen piac sem, ahol ne kellene cselekednie, mert különben minden egyes találkozás háborússággal végződne.¹

Azonban ez a gondoskodás, ez a magasabb rendű hatalom soha nem több, mint a verseny – monopóliumok kialakulását és a kamatlábak emelkedését, ha másképp nem, annyiban mindenképpen akadályozó – mechanizmusa, hogy mindenkit eladásra kényszerít, hogy azután vásároljon. Mivel mindenki arra kényszerül, hogy eladjon, a valamennyi résztvevő közötti egyensúly lehetségessé válik. Ez a magasabb rendű törvény az, ami megteremti az egyensúlyt, ez az általános törvény biztosítja a jólétet, a versengés közvetítésével, mert mindenki, akit a nyereségvágy hajt, a lehető legtöbb előny elérésére törekszik, a piaci ármechanizmus szabályainak keretei között.

Ahogy Gilbert Faccarello rámutat, a piac legfőbb törvénye csak a versenyfeltételek „átrendezésének” szerepét hagyja az államra. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nincs többé semmilyen teendője, és tévednénk, ha fordulatot sejténénk a 17. századi felfogással szemben. Az állam semmi mást nem csinál, csak azt, ami fontos, a maga területén: a személyek és vagyontárgyak védelmét, a nyílt erőszak visszaszorítását. Pierre de Boisguilbert kétséggel nélkül egyike azoknak, akik a legjobban írták le ezt a liberális gépezetet: ha feleslegeink cseréjében a kölcsönösség természetes, folyamatos és harmonikus, akkor mindenféle külső beavatkozás, interferencia csak zavart okozhat. Nincs tehát semmi olyan erkölcsi előírás, sem pedig vallási politika, ami kiegészítésként itt helyénvaló lenne: „azért adok, hogy kapjak”, mondja Pierre Nicole, és ennyi elég is. Lényegében Adam Smith is ugyanezt az érvet hozta fel. A gazdaság harmonikusan működik, ha hagyjuk, hogy az egyének a saját érdekükről kialakult közvetlen benyomásuk alapján cselekedjenek. A „láthatatlan kéz” híres hasonlatának köszönhetően az utókor neki tulajdonítja a probléma megfogalmazását. Az emberek, mikor forrásaik nekik lehető legelőnyösebb felhasználását keresik, a társadalom egészének javát szolgálják, akkor is, ha ez a cél nem fogalmazódik meg tudatosan bennük. Semmiképpen sem természetfeletti erők misztikus tevékenységéről, hanem ellenkezőleg, nagyon is természetes, a helyzetünk javításának egyetemes vágýára visszavezethető erőkről van tehát itt szó.² Ez a mozgatóerő az, ami az árucseré, a szakosodás, a termelékenység növelése felé hajt bennünket.

¹ P. BOISGUILBERT: *Dissertation sur la nature des richesses*. In: E. DAIRE (szerk.): *Economistes financiers du XVIIIème*, Párizs, Guillaumin, 1843, 404.

² Lásd J.-C. PERROT: „La Main invisible et le Dieu caché”, In: *Une histoire intellectuelle de l'économie politique, (XVII–XVIIIe siècle)*, Éditions de l'EHESS, Párizs, 1992. 333 sk.

Az a tény, hogy az érdekek harmóniájának gondolata korábbi, a 18. század előttről származik, és nem Adam Smith találta fel, természetesen nem jelenti azt, hogy figyelmen kívül kellene hagyni.¹ Gyakran ezzel a kifejezéssel azonosítják a gazdasági liberalizmust. Ez a „piac önszabályozási képességébe” vetett bizonyos hit, amely a 19. század első felében alapjaiban meghatározza, miként arra Polányi Károly rámutatott, a konkrét kormányzati politikákat.

Smith igazi újítása mindenfajta teleológia tudatos elutasítása az erkölcsstan és a politikai gazdaságtan területén.² A „láthatatlan kéz” gondoskodása soha nem egyéb, mint az emberi természet mélyébe bevésített elvek és indítékok vezérelte cselekedetek nem szándékolt következményeinek sorozata. A cselekedeteket nem valamiféle végső célok motiválják; szerzőik nem is tudnak azokról a következményekről, amelyek – a közvetlen hatáson túl – bekövetkezhetnek. Az emberek nem látják, hogy az események milyen láncolatát váltja ki az, amit csinálnak.

A „természetes rend” mint a kormányzás korlátja

Milyen következtetések vonhatók le mindebből a kormányzás gyakorlatára? Bármilyen szerzőt és irányzatot vizsgálunk, egy általános alapelv mindenütt felbukkan: az államnak nem tétlennek, nem közömbösnek, hanem „nyugodtnak” kell lennie. „*Maradj nyugton!*”³ ebben a maximában foglalja össze a század végén Bentham a politikai gazdaságtan kormányzatnak címzett tanítását. Azonban ha Istennek nem is kell magának újra felhúznia az órá, amit megtervezett, az államnak időről időre – habár rendkívül elővigyázatosan – de igazítania kell a gépezet működésén.

James Steuart megrajzolta a kor „bonyolult gazdaságában” tökéletesen tájékozott, az ipar és a kereskedelem működését egyszerre segíteni tudó, és ugyanakkor az önkényes hatalomgyakorlástól őrizkedni képes,

¹ Azt a gondolatot, miszerint a részérdek és a közérdek találkoznak, Smith olvashatta akár Lemerrier de la Rivière-nél is: „A személyes érdek, amelyet ez a nagy szabadság bátorít, erősen és örökösen arra késztet minden embert, hogy tökéletesítse és szaporítsa azokat a dolgokat, amelyeket elad; hogy ezen eszköz révén bővítse ama örömtől tömeget, amelyeket másoknak szerezhet, azért, hogy ezzel az eszközzel bővítse ama örömtől tömeget, amelyeket mások cserében nyújthatnak neki. *A világ ettől fogva magától működik*; az öröm vágya és az öröm szabadsága a termelés szüntelen bővülését és az iparkodás növekedését okozza, és így együtt egy örökös javulás felé tartó mozgást teremtenek a társadalomban.” P.-P. LEMERCIER DE LA RIVIERE: *L'Ordre naturel des sociétés politiques*. In: E. DAIRE (szerk.): i. m. 617.

² A következő fejezetben ugyanakkor láthatjuk, hogy nem mentes a teleológiától, ahogy a történelmi haladásról gondolkodik.

³ Angolul: „Be quiet!”

„A modern államrendszer... felvilágosult, „ügyintéző” vezető portréját. Ez a modern „politikai vezető” erősebb, mint a korábbi uralkodó, mert „a korábbi évszázadok legabszolutisztikusabb kormányzatai idején ismeretlen tekintéllyel rendelkezén”, „igen jelentékenyen tudja befolyásolni egy egész nép életét”. Az irányítása alatt álló hatalmas apparátussal, óriási pénzügyi erejével, a törvényekkel, amelyeket bármely területen el tud fogadtatni, félelmetes károkat tud okozni. És mégis, maga a gazdaság korlátozza a hatalmában, mégpedig sokkal inkább, mint a régi uralkodót. „A modern gazdaság bonyolult rendszere” következtében az érdekek legyőzik a kormányzati önkényt, a „zsarnokság ostobaságát”.¹ A történelem csele ez: a Fejedelmek a hatalmuk gyökereihez láncolták magukat. Erősebbekké akartak válni szomszédaiknál, ezért támogatták a kereskedelmet és az ipart; minnek következtében egy olyan bonyolult gazdaság jött létre, amely kikényszerítette egy „új”, – a társadalmi gépezet belső szerkezetének működését sokkal jobban tisztelő – „igazgatási terv” elkészítését. A változás minden területre kiterjed: míg korábban az önkényes hatalom minden dologban korlátozni akarta a szabadságot, a mai uralkodó arra használja tekintélyét, hogy tágítsa a köz szabadságának határait.² Ha nem ezt tenné, az hamar megbosszulná magát, mert „ettől kezdve kötik a főhatalmat a politikai gazdaságtan törvényei, olyannyira, hogy e törvények minden egyes megsértése újabb megpróbáltatások felé sodorja”.³ A főhatalmat „kötik” azok az adók, amelyeket beszed. Hatalma függ a nép embereinek sokféle és eddig rejtve maradt cselekedeteitől.⁴ Függ a gazdasági szereplők végtelen számú érintkezésétől, a termelők, a kereskedők és a vásárlók közötti sokrétű viszonytól. Ez a bonyolultság okozza a masinéria sérülékenységét: „a kormányzással ugyanaz a helyzet, mint a gépekkel, minél egyszerűbb, annál szilárdabb és tartósabb; és minél nagyobb leleménységgel állítják össze, annál hasznosabb, de jobban ki is van téve az üzemzavar veszélyének”.⁵ Smith sem állít mást, amikor hangsúlyozza, hogy ami „a magánemberek tevékenységének”, „vigyázását”, és eme tevékenységnek „a társadalom érdekeinek megfelelőbb irányba terelést illeti”,

¹ J. STEUART: *Inquiry... i. m.*, II. könyv, II. fejezet 322., idézi A. O. HIRSCHMAN: *Az érdekek és a szenvedélyek*, i. m. 93.

² J. STEUART: *Inquiry... i. m.* II. könyv, XIII. fejezet 248.

³ *uo.* 249.

⁴ *uo.* II. könyv, II. fejezet, 324.

⁵ *uo.* II. könyv, XIII. fejezet, 249.

„soha sem lehet az emberi bölcsesség vagy tudás elegendő”.¹ Semmi másra nincs szükség, a törvényhozó cselekvésképtelenségéből egyenesen következik a gazdaság szabadsága.

A liberálisok szemében ez a „gépmetafora” határozza meg a politikai probléma formáját: mi a főhatalom szerepe ebben a gazdasági masinériában? Vajon – rosszul időzített beavatkozásaival – nem akasztja-e meg a gépezet olajozott működését? És vajon nem szükségszerű-e, hogy közbeavatkozzon, ha egy alkatrész meghibásodik, vagy megzavarja a többit? J. Steuart kedveli az óra-hasonlatot. A durva kéz akár tönkre is teheti, de – minthogy folyton „folyvást rosszul járnak – mesterkézre van szükség, hogy megjavítsa” a rugókat és a fogaskerekeket.²

Ezen keresztül látható, hogy a főhatalom szerepe módosult. Rangját többé nem a politikai hierarchiában betöltött helye, még kevésbé a kiváltságosok rendjei közötti megkülönböztetés, hanem az egymásnak kölcsönösen hasznos foglalkozások gépezetében betöltött funkciója határozza meg. Ez jellemzi a szuverenitás *ontológiai* felfogásáról való áttérést a kormányzás *funkcionális* felfogására.

De bármennyire is határok közé szorítják a gazdaság törvényei, a kormányzó hatalom sem Adam Smith-nél, sem Steuartnál nem marad tétlen. Még azt sem lehet mondani, hogy az államnak el kellene hálnia vagy csökkentenie kellene aktivitását. Ezek a szerzők nagyon jól tudják, hogy legfejlettebb állapotában a társadalom korábban ismeretlen, széles körű hatalommal rendelkező közigazgatással találja szemben magát. Csak-hogy az állam minden egyes cselekedetének csakis a társadalmi érintkezés szabályaihoz és – konkrétan – a piac működéséhez való viszonyában van értelme.

Smith szerint az – alattvalók boldogsága érdekében igazságosan és jó szándékkal munkálkodni köteles – legfőbb hatalomnak, miként azt a *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól...* ötödik könyvében fel is sorolja, három feladata van: biztosítani az ország védelmét és az igazságosság gyakorlását, valamint gondoskodni a közművekről és közintézményekről.³ Azonban ha itt megállna, megfelelkezne a lényegről, amit inkább a *Jogtudományi leckékben* találhatunk meg. Itt

¹ A. SMITH: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. Napvilág Kiadó, 2011, II. kötet IV. könyv 9. fejezet, 227.

² Lásd A. O. HIRSCHMAN: *i. m.* 95. Ehhez a megjegyzéshez.

³ A. SMITH: *Vizsgálódás a nemzetek... i. m.* II. kötet, V. könyv 231. *skk*

kétféle kormányzási feladatot különböztet meg Smith: az igazságszolgáltatás törvényeit és a rend fenntartását szolgáló szabályokat.¹ Minden kormányzati rendszer első és fő célja – fejtegeti – fenntartani az igazságszolgáltatást, megakadályozni mások tulajdona megsértését, biztosítani mindenkinek, hogy békében és biztonságban birtokolhassa a saját tulajdonát. Ha ezt a belső békére („the internal peace, or peace within the doors”) irányuló célját elérte a kormányzat, akkor az állam gazdagságának előmozdítására fog törekedni. Minden olyan szabályozás, melynek tárgya az árucseré, a kereskedelem, a mezőgazdaság, a gyáripár stb., a „rendfenntartás” tárgykörébe tartozik. Látható, hogy a törvények a társadalom alapjairól szólnak, és olyan általános törvények formáját öltik, amelyek igazságosságra és óvatosságra kényszerítik az embereket, ha híján vannak ezeknek; míg a rendfenntartást vagy igazgatási célokat szolgáló szabályozások gyakran – a jóakat kötelessége által inspirált – különös célokat szolgálnak. Az első esetben a törvényekre soha nem vetülhet az egyéni érdekeket szolgáló – oly gyakran előforduló – pártosság vádjának árnyéka. Tudjuk, hogy Smith különösen bizalmatlan volt a kereskedőkkel szemben, akik nagyon is hajlamosak voltak önnön hasznukat nézni bizonyos törvények elfogadásakor. A rendfenntartó szabályok nagyon különböző területeket érintenek, nemcsak a kereskedelmet, a mezőgazdaságot, a gyáripárt, az áruszállítást, hanem a vallást és az erkölcs tanítását is. A *Vizsgálódás* hosszan foglalkozik ez utóbbiakkal.

Így meglepetéssel tapasztaljuk, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított Smith a legkülönbözőbb helyzetben lévő – és különösen a nép – gyermekei nevelésének, nem beszélve a „mindenféle korú emberek” oktatásáról. Smith szemében a társadalmi kapcsolatok minősége, mások tisztelete, az együttélési normák betartása, a közös dolgok megvitatása részét képezik ama céloknak, melyeket a kormányzásnak követnie kell. Ha el akarjuk kerülni az előítéletességből és túlzott lelkesedésből fakadó kaotikus rendetlenséget, nevelni kell a népet: „Szabad országokban pedig, ahol a kormány biztonsága igen nagy mértékben függ attól a kedvező ítélettől, mely a népben viselkedéséről kialakul, a legnagyobb fontosságú az, hogy ne legyen hajlamos a kormányt elhamarkodottan vagy

szeszélyesen megítélni.”¹ Ahogy a vallási szektákkal kapcsolatban mondja, „a tudomány a rajongás és babona mérgének nagy ellenszere”². Így a törvényt nemcsak azért alkotják, hogy korlátot állítson az egyéni cselekvés elé, amikor az kárt okoz a többieknek. A törvényhozó köteles mindig a „társadalom egészének érdekét” követni. A politikai cselekvés korlátja azon a tényen alapul, hogy ez a cselekvés árthatna az igazságosságnak, amikor az állam fosztogatni kezd, és elronthatja egy nagyon bonyolult gépezet működését.

Ferguson azt is állítja, hogy a „törvények fékjének” alapvető szerepe a személyi biztonság megsértésének megakadályozásával garantálni az igazságosság érvényesülését. Minthogy más mozgatóerők, a gőg, a gonoszság, az irigység és a bosszúállás mellett „a nyereségvágy a fő forrása az igazságtalanságnak”, a törvény törekszik „kiirtani ezeket az elveket; vagy legalábbis megakadályozni hatásaik bekövetkeztét”³. Azonban fel kell ismerni, hogy ritkán lehet így biztosítani a polgári élet nyugalmát, és hogy azok az államok a legboldogabbak, amelyek inkább a polgáraikat egyesítő érzelmi kötelékek erejének, mint e „féknek” köszönhetik békéjüket. Több köztársaság, köztük Róma és Athén is, megkísérelték – a fényűzésellenes törvények biztosította átmeneti megoldással – „megakadályozni, hogy mértéktelen vagyonok halmozódjanak fel kevesek kezén”. A célkitűzés dicséretes volt, a történelem azonban arra tanít, hogy „lehetetlen teljesen elérni ezt a célt minden olyan államban, ahol a vagyont egyenlőtlenül osztják el, ahol a vagyonnak nagy szerepe van a rangok és kitüntetések elosztásánál”, és „igen nehéz, bármilyen módon is fogjanak hozzá, gátak közé szorítani a korrupció eme forrását”⁴. Csak Spártának sikerült, úgy, hogy megtanította polgárainak „az érdek megvetését”. Azonban ez a példa nem ültethető át automatikusan a jelenbe. „Olyan társadalomban élünk, ahol gazdagnak kell lenni ahhoz, hogy nagyok lehessünk, ahol gyakran csakis a hiúságon keresztül keresik az örömet, ahol a feltételezett boldogság vágya lángra gyújtja a legveszélyesebb szenvedélyt, és maga is a boldogtalanság forrásává válik, ahol a köz igazságszolgáltatása, mint ahogy az egyéné is, akit vasba vernek, csak a bűnözők kezét kötheti meg, az egyenesség és a becsületesség érzéseit azonban nem kelti fel.”⁵ A következtetés magától adódik: „minthogy

¹ A. SMITH: *Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának és jólétének okairól*. Napvilág Kiadó, 2011, II. kötet, V. könyv, I. fejezet, 335.

² *uo.* 345.

³ A. FERGUSON: *Essai sur l'histoire de la société civile*, i. m. 251. (kiemelés tőlünk)

⁴ *uo.* 253.

⁵ *uo.* 256.

¹ A. SMITH: *Lectures on Jurisprudence*. Clarendon Press, Oxford, 1978, 5. sk. Ehhez a megjegyzéshez lásd Knud HAAKONSEN: *The Science of a Legislator. The Natural Jurisprudence of David Hume and Adam Smith*. Cambridge University Press, 1989. 95.

nem tudjuk gyökerestül kiirtani mindazokat a szenvedélyeket, amelyek arra indítják az embereket, hogy kölcsönösen ártsanak egymásnak”, a törvényeknek lényegében azt a célt kell követniük, hogy „szorítsák kerek közé”, és „előzzék meg” e szenvedélyek gyászos következményeit. A törvény hatalmának végzetes túlbecsüléséhez vezetne, ha azt feltételeznénk, hogy képes megteremteni a kölcsönös jóindulat érzését olyan embereknek, akik korábban nem viseltettek egymás iránt ilyen érzésekkel. Röviden összefoglalva, ha igaz is, hogy a törvénynek erőnek erejével érvényesítenie kell az igazságosságot az emberek között, mindez nem jelenti azt, hogy képes lenne *igazságos* embereket faragni belőlük.

Azonban, ha van olyasmi, amire a kormányzati beavatkozás csak káros hatást gyakorolhat, akkor az a népesség növelése. Az *Esszé ... 3. rész IV.*, „A népességről és a gazdagságról” címet viselő szakaszában Ferguson abból az „antimerkantilista” előfeltevésből indul ki, hogy „a vagyongyarapodásból következik” a népesség növekedése, és nem a népesség növekedése vezet a vagyongyarapodáshoz.¹ Amikor bőség uralkodik, akkor a népesség magától nő, és azok a politikusok, akik kisajátítják maguknak a dicsőséget, illúziókat kergetnek: „A politikusok önmaguknak tapsolnak, mintha ők maguk lennének az okai a mozgásnak, holott csak követik azt: állítják, hogy a hajóban evezvén a csapásszám növelésével gyorsítják a víz áramlását, vagy hogy a legyező mozgásával növelik a szél sebességét.”²

Márpedig, minthogy az érdek mozgatóereje az, ami a gazdagodás felé hajtja az embereket, a kormányzásnak mindenekelőtt hagynia kell őket cselekedni a saját belátásuk szerint: „ebben a tekintetben az államférfinek alig van több hatalma, mint a népességgel kapcsolatban, vagyis *elkerülheti, hogy ártsan*”.³ Másként megfogalmazva, „a legtöbb, amit [a főhatalom] tehet, az az, hogy ügyel arra: ne ártsan egy olyan tárgynak, amit ő szinte alig tud befolyásolni, és nem engedi ki a szellemet olyan palackból, amit azután nincs hatalmában visszazárni”.⁴ Bebizonyosodik, hogy a kormányzás korlátai itt kizárólag *negatív* módon meghatározottak: a „dolgok rendje” írja elő, hogy ne avatkozzunk be *közvetlenül* ezeken a területeken, és az egyetlen hatalom, ami megmarad annak, aki nem tud úgy cselekedni, hogy azzal ne ártsan, az, hogy nem tesz semmit. Mind-

azonáltal a kormányzat nincs teljes tétlenségre ítélve. Mert akkor megfeledeznénk arról, hogy a népszaporulat és a gazdagság közös alapzata „a személyek szabadsága és biztonsága”. A politikai elnyomás a népességcsökkenés fő oka. Ennek a kettős alapzatnak a megszilárdításával cselekedhet tehát a kormányzás, *közvetve*, a népesség és a gazdagság érdekében. Ahogy A. Ferguson mondja: „a politika nagy célja e két törekvéssel kapcsolatban az, hogy biztosítsa a családnak a vállalkozás és a fennmaradás eszközeit, védje a gazdálkodást mindazokon a területeken, ahol érdekelt, összehangolja az alkotmány által előírt jogkorlátozásokat és az emberi természet szociális érzéseit az egyének érdekei által vezetett és őket egymástól elválasztó cselekedeteivel.”¹ Ami alapjában véve visszavezet e közvetett cselekvés fő eszközehez, a „törvények fékjéhez”. Lényegében tehát az a „nyugodt” állam, amelyik megelégszik azzal, hogy csak *közvetve* hat mindenre, amire nincs hatalmában *közvetlenül* hatni.

Kormányzás a természeti törvények ismeretével

A francia fiziokrácia gondolkodásmódja nagyon távol áll a skótokétól. Ennek megfelelően a kormányzás kérdését is igen eltérően teszi fel. Kétségtelen, hogy a francia fiziokraták azok, akik a leghatározottabban állították, hogy létezik a – változatlan általános törvényeknek alávetett – gazdasági jelenségek egyedi és szisztematikus rendje. Ők voltak azok is, akik a leginkább egyoldalúan követelték a kereskedelem teljes szabadságát. Ahogy Mirabeau mondja, összefoglalva a doktrínát: „ami jó, az önmagától jó”.² Ugyanakkor abból, hogy Isten mindent a lehető legtökéletesebben tervezett meg, nem következik az, hogy a hatalom tétlenségre ítéltetett. A paradoxon az, hogy a „ne tegyünk semmit” fiziokrata elve feltételezi a törvényhozó folyamatos és alapos ténykedését, vagyis azt, hogy biztosítsa a természetes rend alapját képező isteni törvény tiszteletét és megismertetését. Semmi sem áll távolabb a fiziokraták dogmatikus liberalizmusától, mint a „piaci anarchia” vagy a „dzsungel törvénye”. A valóságban ők a piaci despotizmus hívei. Furcsa módon ötvözve a despotizmust a természetes renddel, a racionális állam alapdoktrínájává teszi a közgazdaságtan „új tudományát”. Quesnay, Mercier de la Rivière, Du Pont de Nemours olyan rendet csináltak az Isten által akart és teremtetett természetes rendből, amely ellen tevékenykedni magának a társadalomnak a lerombolásával jelent egyet. A tudományos ésszel megismert

¹ uo. 239.

² uo. 238.

³ uo. 240. (kiemelés tőlünk)

⁴ uo. 237.

¹ uo. 240.

² Idézi G. WEULERSSE: *La Physiocratie à l'aube de la Révolution 1781–1792*. Párizs, Éditions de l'EHESS, 1985, 190.

rendnek a létezése pedig egyáltalán nem teszi kérdéssé a főhatalom abszolút tekintélyét, éppen ellenkezőleg, legitimálja azt.

Azonban a tudományos alapokon nyugvó új hatalomnak megvan az a jellegzetessége, hogy teljes mértékben kötik és korlátok közé szorítják azok a törvények, amelyek garantálják abszolút jellegét, éppen úgy, ahogy Istent teljes mértékben kötik azok a törvények, amelyeknek ő maga a megalkotója.¹ Olyannyira, hogy ily módon a fiziokráciából olyan despotizmus lesz, amelyet az ember tétova nekibuzdulásaiból és tudatlanságából született, saját logikájukat követő ellenerők nem képesek korlátozni. Az „evidencia despotizmusa” ez, helyesebben a természetes rend ama – az ész fényénél megismert – törvényeié, melyeknek a főhatalom csak végrehajtója. A liberális kormányzás nem teremt törvényeket, csak – mint a természetes ész visszatükröződéseit – felismeri azokat. A pozitív jogban fejezi ki, és alkalmazza azokat. Az erkölcs világa is úgy működik, mint a természeté. Az emberek legelőnyösebb kormányzását törvényeknek kell biztosítaniuk, és ezeket meg kell ismerni ahhoz, hogy megfelelően tudjunk viselkedni. Quesnay tökéletes párhuzamot feltételez a csilgászat és a gazdaság között:

Ahhoz, hogy ismerjük az idő és a hely rendjét, a hajózás szabályozása és a kereskedelem biztonsága érdekében meg kellett figyelni és pontosan ki kellett számítani az égitestek mozgásának törvényeit; és a társadalomban élő emberek természetes jogai határainak megismeréséért a lehető legjobb kormányzást biztosító természeti törvényekhez kell tartanunk magunkat.²

Ha a pozitív törvénykezés, ahogy Quesnay mondja, „a társadalomban együtt élő emberek nyilvánvalóan lehető legelőnyösebb rendjét alkotó természeti törvények kinyilvánítása”, akkor az első és legalapvetőbb politikai intézmény a „természetes rend törvényeinek köz- és magánoktatása”.³ A főhatalmat nem azért hozták létre, hogy törvényeket csináljon, mert a törvények már készen állnak, a Teremtő a jogokat és kötelességeket már korábban, a saját kezével megteremtette. A főhatalom azért van, hogy a pozitív törvények formájában kinyilatkoztassa a tulajdon és az

attól elválaszthatatlan szabadság jogának megőrzését.¹ A „gazdasági kormányzás” olyan kormányzás, amelyet magát is kormányoznak a közgazdaság-tudomány által feltárt törvények. Később a fiziokraták ezt a „kognitív”, tehát ismereteken alapuló kormányzási modellt számos oktatási tervben fejtik ki. A megismerés és az engedelmesség, a törvényekhez való teljes igazodás és a helyes értelemben felfogott szabadság kéz a kézben járnak. Ha ez történik, akkor a gazdasági kormányzás minden területen a lehető legjobb következményekkel jár:

A gazdasági Kormányzás megnyitja a gazdagodás forrásait; a gazdagság vonzza az embereket; az emberek és a gazdagság biztosítják a mezőgazdaság virágzását, bővítik a kereskedelmet, ösztönzik az ipart, növelik és állandósítják a gazdagságot. A gazdasági Kormányzás megakadályozza a gazdagság és a nemzet erőinek elsorvadását. Bőséges forrásaitól függnek a Királyság tisztviselői kara többi részének sikerei; a gazdasági Kormányzás megszilárdítja az állam hatalmát, kivívja más nemzetek megbecsülését, biztosítja az Uralkodó dicsőségét, valamint a Nép boldogságát. Szempontjai magukban foglalják egy olyan tökéletes kormányzás lényeges elveit; ahol a hatóság mindig véd, jótékony, gyámkodó és szerethető; egyáltalán nem hajlamos a nagy kilengésekre, nem terjeszkedik túl a hatáskörén, nem nyugtalanítja az embereket, és mindenütt a nemzet érdekét, a jó rendet, a köz jogait, a főhatalom erejét és uralmát erősíti.²

A fiziokraták tehát a szélsőséges naturalizmus álláspontján állnak. A politikai szervezetnek alkalmazkodnia kell a társadalom rendjéhez, amely maga is a változatlan természetes rend tükörképe. Az egyes rendeknek semmiféle autonómiájuk nincs, sokkal inkább a természeti törvények általános rendszerétől függnék. Ennek politikai kifejezése, a „törvények despotizmusa”, semmi mást nem képvisel, mint a természeti törvény szükségképpen általános, pozitív törvényekben testet öltő abszolút autoritását. A „laissez-faire” valójában a természeti törvény – de mindelelőtt a tulajdonjog és a kereskedelem szabadsága – abszolút tisztelete. A főhatalom korlátait az egyén jogairól formált ismerete, vagyis a köznevelés és az eszmék szabad áramlásának alapján alkotott vélemény alkotják. A főhatalom hatalmának egysége és a nép műveltsége a gazdasági kormányzás két pillére. Szó nincs itt a különböző érdekek összehangolásáról, szenvedélyek közötti kompromisszumról, érzelmi kapcsolatokról, a társas kötelék mesterséges megteremtéséről, mint a skótoknál.

¹ Quesnay kapcsolatait Malebranche-sal már régen feltárták. Lásd A. KUBOTA: „Quesnay, disciple de Malebranche”, In: *Quesnay et la physiocratie*. I. kötet, Párizs, INED, 1958.

² F. QUESNAY: „Le droit naturel”, In: *Physiocratie*, Garnier-Flammarion, Párizs, 1991. 82–83.

³ uo. 84.

¹ P. S. DU PONT DE NEMOURS: *De l'origine et des progrès d'une science nouvelle* (1768). Párizs, 1991, 82–83. In: E. DAIRE (szerk.): *Physiocrates*. Guillaumin, Párizs, 1846. 347.

² F. QUESNAY: *Tableau économique*. In: *Physiocratie*, i. m. 127.

Kétféleképpen lehet tehát felfogni az érdekek spontán rendjének kormányzását. A fiziokrata és a skót „módszer” lényegében ott tér el egymástól, hogy milyen képet alkotnak a gépezetről és szerzőjéről. Michaël Biziou termékeny szembeállítását¹ idézve feltételezhetjük, hogy az első módszer a Tervező szemszögéből nézi a gazdaság gépezetét, úgy, mint aki – az alkatrészek tökéletes összhangjával – megalkotta azt. A második az oksági láncolatai oldaláról szemléli (miközben természetesen nem utasítja el egy Szerző vagy Konstruktőr létezését, mint ahogy Smithnél is látható). Az előbbi, hogy biztosítsa a természeti törvényeknek való engedelmességet, a közgazdasági igazságok általános oktatását; a második a kíváncsi részmechanizmusok működésének biztosítása érdekében inkább az emberi természetben benne rejlő emberi törekvések szabad működését feltételezi, és nem foglalkozik a végeredménnyel. Az első esetben az isteni törvények pontos ismerete szükséges az „evidencia despotizmusának” érvényesüléséhez; a második esetben az a tény, hogy az egyén nem ismeri a természet irányítója által végső célokat, azt vonja maga után, hogy hagyja magát saját érzései és érdekei által vezettetni.

Mindettől függetlenül mindkét irányzatot nyíltan bevallott politikai szándék vezérli: miközben Quesnay „új tudományát” a főhatalomnak ajánlja, Smith politikai gazdaságtana a „törvényhozó tudományának” szerepére tör. A főhatalom és a törvényhozó közötti különbség éppenséggel az ismeretnek tulajdonított eltérő szerepből adódik. A smith-i törvényhozó jelentős mértékben a szolóni mintához nyúl vissza: a lehető legjobb törvényeket kell megalkotnia, amit csak egy nép el tud viselni. Azonban a társadalmi gépezet leküzdhetetlen átláthatatlansága miatt nem várható tőle „a fiziokrata főhatalmával azonos mértékű figyelem és mesteri tudás”; Quesnay szemében a természeti rend törvényei ismeretének hiánya óhatatlanul hanyatlásra ítéli a „mezőgazdaság birodalmát”. Ebből következően a gazdaság annyira benyomul a politika felségterületére, hogy alig hagy teret a kormányzás egyedi művészetének. Azonban látni kell, hogy magánál Smithnél is a *tudomány* az utolsó szó: a törvényhozó tudománya a politikai gazdaságtan tudományán alapul, aminek a dolgok „természetes rendjének” megértését köszönheti.

¹ M. BIZIOU: i. m. 57–58.

² P. STEINER: La „Science nouvelle” de l'économie politique. PUF, Párizs, 1998, 115–116.

A haladás és az emberi természet változatlan egyformasága

A liberális kormányzási modell végül is együtt jár az emberi történelem értelmének egy bizonyos felfogásával: az érdekek ingamozgása; annyiban is, amennyiben spontán módon egy bizonyos rendet hoz létre, a társadalom tökéletesedésének az alapja. Márpedig, ha az érdekek mozgatóereje az ősidők óta ösztönözte az embereket cselekvésre, ezt annyiban tette, amennyiben gyökerei az emberi természet bizonyos hajlamaiig nyúlnak le. Hiszen az első liberális gondolkodók valamennyien erősen kötődtek az emberi természet változatlan egyformaságának hume-i elvéhez: bizonyos hajlamok és érzelmek velünk születettnek és egyetemesnek veendőek, csak az idő- és térbeli körülmények változnak.

Ilyen feltételek mellett miként lehet számot vetni az emberi életmódban és létfenntartásban a legkorábbi idők óta bekövetkezett változásokkal? Ha az ember nem változott, miként magyarázható, hogy a változások végül odavezettek, hogy kialakult a munkamegosztással és árucserével jellemezhető „kereskedő társadalom”? A kérdésre a választ az emberiség – a gazdaság egymást követő fejlődési fokozatain keresztül megvalósuló – egyetemes haladásának¹⁸ század közepén létrejövő, majd később tartósan és tömegesen elterjedő „antropológiai modellje” próbálja megadni.

Adam Smith művei egyik – a glasgow-i össziadást sajtó alá rendező – kiadójának, a társadalomtudós Robert Meeknek köszönhető, hogy eme elméleti modell származástanát – amit, a *négy stádium elméletének*¹ nevez – felvázolta²: „legrészletesebb formájában az elmélet azt tartalmazta, hogy az idők folyamán a társadalom «természetesen» és «normálisan» négy, többé-kevésbé jól elkülönülő és egymást követő stádiumon keresz-

¹ angolul: Four Stage Theory

² A *Social Science and the Ignoble Savage*. Cambridge University Press, 1976. Itt támaszkodunk C. MAROUBY: *L'économie de la nature*, i. m. 35. című, már idézett művére.

tül fejlődött, miközben mindegyik stádium egy-egy, egymástól eltérő lét-fenntartási módnak felelt meg. Ezek a vadászat, az állattartás, a földművelés és a kereskedelem stádiumai voltak.”¹ Többé-kevésbé egyszerre fogalmazta meg ezt a modellt Smith, Turgot és Rousseau.²

A modell három vonása érdemel különös figyelmet: legelőször is, valamennyi stádium a létfenntartás egy-egy módozatának felel meg, ami arra enged következtetni, hogy a stádiumok különbözősége szoros kapcsolatban áll a gazdasággal; azután, az egyik stádiumról a másikra való előrelépés „természetesként” jelenik meg; és végül, a különböző népek egy, az időben kialakuló képzeletbeli – vagyis az emberi társadalom univerzális fejlődését tükröző – és nem egyszerűen a földrajzi tér által megszabott rendben foglalják el a maguk helyét.³ A stádiumokon keresztüli haladásnak ebből a koncepciójából magától értetődően következik a folyamatosság – az „uniformitás-ideológia” ama előfeltevésével nehezen kibékíthető – megszakadása, miszerint az emberi természet minden tér- és időbeli feltételtől függetlenül mindig egyforma lenne.⁴ Hiszen hogyan másképpen fogadhatnánk el egy ilyen szakadást, mint ha elismerjük a különböző stádiumok embertípusainak kétségbevonhatatlan másságát?

Adam Ferguson az a szerző, aki már a 18. század közepétől kezdve szembenéz ezzel a kérdéssel. Ahogy Foucault felhívja a figyelmet, Ferguson az, aki a már idézett *Esszé*...-ben – azzal, hogy megkülönbözteti a „civil társadalmat” a „politikai társadalomtól”, ahogy azt Locke is tette – megadja a „civil társadalom” fogalma igazán modern jelentését.⁵

Mit jelent a civil társadalom?

Melyek a „civil társadalom” alapvető vonásai? M. Foucault négy ilyen azonosít. A civil társadalom először is a „történelem és a természet állandó eleme”; másodsorban a „spontán egyesítés elve”; harmadszor a politikai hatalom állandó „alapszöveve”, és negyedszer a „történelem motorja”.⁶

¹ Idézi C. MAROUBY: *uo.* 26. 1. jegyzet

² *uo.* 23–35. Így megtaláljuk A. Smith-nél az alábbi állítást: „Négy különböző állapot van, amelyen az emberiség keresztülmegy: az első a vadászat, a második az állattartás, a harmadik a földművelés, a negyedik a kereskedelem kora.” *Lectures on Jurisprudence*, i. m. 14. sk.

³ *uo.* 26–27.

⁴ *uo.* 31.

⁵ *uo.* M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 301.

⁶ *uo.* 302-től 312-ig.

Vegyük sorra e vonások közül az első hármat, amelyek segítségével megérthetjük a negyedik és utolsó jelentését, azt, ami lehetővé teszi Fergusonnak, hogy összhangot teremtsen az emberi természet állandósága és a stádiumok történelmi egymásra következése között. Az, hogy a civil társadalom a „történelem és a természet állandó eleme”, mindennek előtt azt jelenti, hogy időben semmi nem előzi meg a civil társadalmat: bármilyen messze is megyünk vissza a múltba, mindig a civil társadalommal van dolgunk. Ebből az következik, hogy teljesen hiábavaló valamiféle, a civil társadalmat megelőző elszigetelt, vagy a társadalmiságot nélkülöző „természeti állapotot” elképzelni. Ezzel megoldottuk a társadalom előtti állapotról a társadalomra való átmenet kérdését, és ezzel együtt minden, szerződéssel kapcsolatos problémát. Ha ez így van, akkor lehetetlen szétválasztani az emberi természetet a társadalomtól és a történelemtől. A társadalomtól azért, mert „az emberben a társadalom ugyanolyan régi, mint az egyén”. A történelemtől pedig „az ember sajátos tulajdonsága” miatt: „a nemnek, ugyanúgy, mint az egyénnek, megvan a maga haladása”, oly módon, hogy az ember „magában hordja saját fejlődésének alapelvét”.^{2,3} Nincs tehát kezdete a társadalomnak és a történelemnek, mert mindig is benne voltunk a társadalomban és a történelemben.

A második vonás: „a civil társadalom gondoskodik az individuumok spontán egyesítéséről”. Az egyesítés spontaneitása azt jelenti pontosan, hogy nincs szükségünk a jogoknak egyfajta szerződéssel vagy valamiféle paktummal megpecsételt átengedésére: az embereknek nem kell *társadalmat létrehozniuk*, kezdettől fogva *társulnak egymással*, az egyes intézményeken belül működő kötelékek révén. Melyek ezek a kötelékek? Éppenséggel azok, amelyeket fentebb már említettünk: a szimpátia, a jóindulat, az együttérzés, de az ellenszenv, a rivalizálás vagy a féltékenységek, vagyis a civil társadalom történeti létezési formáinak (család, falu, törzs, nemzet stb.) a szövetségét. Ami a lényeges itt, az annak megértése, hogy nem a gazdasági kötelék az, ami összetartja a különböző társadalmakat. Éppen ellenkezőleg, és kétségkívül ez teszi igazán eredetivé Fergusont, a piaci cseré szereplői között létrejövő érdekkapcsolat mintegy disszociatív elvként működik, amennyiben folyamatosan „lebontja”

¹ A. FERGUSON: *Essai sur l'histoire de la société civile*, i. m. 111.

² angolul: „has in himself a principle of progression”

³ *uo.* 110. és 112.

⁴ A. FERGUSON: *Essai sur l'histoire de la société civile*, i. m. I. rész, III. és IV. szakasz, nem megfedkezve természetesen a morális érzelmeknek szentelt VI. szakaszról.

az érzések és szenvedélyek ingamozgásában létrejövő spontán egyesülést. Az érdekvizonyok egyre inkább elválasztják egymástól azokat, akiket az érzelmi kötelékek összehoztak egymással, oly módon, hogy a civil társadalmat, teljes története során, végig, belülről, az egyesülés és a szétválás oda-vissza mozgása hatja át.

A harmadik vonás, amit Foucault kiemel: a civil társadalom „a politikai hatalom állandó alapszövege”. Hogyan értelmezzük ezt a megfogalmazást? Ahogy az egyének spontán egyesülése megszünteti az egyesülési szerződés (*pactum unionis*) minden létokát, ugyanúgy a spontán hatalomalakulás teljesen feleslegessé teszi az alávetési szerződést (*pactum subjectionis*). Azok a valóságos kötelékek, amelyek az egyének között léteznek, arra kényszerítik őket, hogy az önmagukban és a másokban felismert tehetség függvényében szétoszassák maguk között a szerepeket és feladatokat, és ez – a messze a gazdaság területén túl is érvényesülő – „munkamegosztás”, automatikusan olyan differenciálódáshoz vezet, aminek hatására egyesek fokozatosan a többiek fölé kerekednek, és lassanként kialakul az a szokás, hogy rájuk bizzák a legfontosabb döntéseket. Így, spontán módon, az egyesüléssel egyidejűleg, kialakulnak azok az alá- és fölérendeltségi viszonyok, amelyek ugyanolyan lényegbevágóak az egyes embernek, mint a társadalomnak: „Vitathatatlan, hogy az alá- és fölérendeltségen alapuló rendszer épp annyira szükséges az embernek, mint a társadalomnak magának, részben azért, hogy megvalósulhasson minden kormányzás célja, de ugyanakkor a természet fennálló rendjéhez való alkalmazkodás céljából is.”¹ A hatalom tehát időben megelőz minden politikai intézményt és jogi kodifikációt, amit bizonyít „az Észak-Amerikában vadon élő emberek” példája: ezek a „nemzetek” mindenfajta „kötött kormányzási forma” híján is ugyanolyan „összehangoltan” viselkednek egymással, mint amire az intézményes rendben élő „nemzetek” képesek, „civil társadalmuk bármifajta rendőrség vagy kényszerítő erejű törvények segítségével nélkül is szervezett rendet alkot”².

De ilyen feltételek mellett hogyan magyarázható az, hogy az emberiség, ahelyett, hogy megelégedett volna a *durva nemzetek* (*rude nations*)³ egyszerűségével, kilépett belőle, és eljutott a civilizált állapotig? Ez az a

pont, ahol a Michel Foucault által megjelölt negyedik vonás óriási jelentősége a maga teljességében feltárul előttünk.

A civil társadalom és a történelem

Azt az állítást, hogy a civil társadalom a történelem hajtóereje, nem könnyű megérteni: ha az emberiség kezdeti állapotában „spontán egyensúly” érvényesül, és ha „az emberi természet általános jellemzői” már itt, a kezdetekkor megnyilvánulnak, olyannyira, hogy mindenfajta szerződéssel kapcsolatos feltételezés eleve értelmetlen, akkor mi készíthette az embereket arra, hogy elhagyják a „vadság állapotát” és a „barbárság állapotába” emelkedjenek? Tudjuk, hogy Ferguson szerint a civil társadalom történelme során három stádiumon, a „vadság”, a „barbárság” és a „civilizáció”, vagyis „csiszoltság” stádiumán ment keresztül. Azonban az alapvető különbség a „*csiszolatlanlanság*” és a „*csiszoltság*” között van: a „*csiszolatlan nemzeteken*” belül különbséget teszünk a *vad* és *barbár* nemzetek között.¹ Az első állapotban azok a „nemzetek” vannak, amelyek alapvetően vadászatból, halászatból vagy gyűjtögetésből élnek: „ezek nem nagyon foglalkoznak a tulajdon kérdésével, és alig fedezhetők fel köreikben az alá- és fölérendeltségi viszonyoknak vagy a hatalomgyakorlásnak a kezdetei”. A második állapot az állattartással foglalkozó és magukat állatok legeltetéséből fenntartó „nemzetek” jellemzője. Ilyenek a szkiták vagy a tatárok: ismerik a „gazdagság” és a „szegénység”, mint ahogy „a patricius és a plebejus, vagy az úr és a szolga közötti viszonyt” is. Röviden összefoglalva, a „vadság állapotában” még „minden, a tulajdonnal kapcsolatos gondolat ismeretlen”; a barbárság állapotában „a tulajdont, bár törvények még nem garantálják, a vágy és a gondoskodás alapvető fontosságú tárgya”².

Ami vita tárgya tehát az elsőről a második stádiumra történő átmenetben, az a tulajdon, és vele együtt a tulajdon elosztásában való egyenlőtlenség megjelenése. Vajon van-e az emberi természetben valami különös hajlam, melynek cselekvése az átalakulás kiindulópontja lenne? Vagy pedig, inkább, minthogy a természetünkbe belevéselt valamennyi

¹ uo. 162–163.

² uo. 186–187.; az angol szöveg pontosan: „*their domestic society is conducted with order*”. Összehasonlíthatjuk azzal, amit Hobbes mond ugyanezekről a vademberekről (*Léviathan*. Sirey, Párizs, 1971, 125.), Amerika több helyén a vademberek, nem számítva azoknak a kis családoknak a gazdálkodását, melyek együttműködése a természetes önzéstől függ, egyáltalán nincs államuk, és manapság szinte olyan állati módon élnek, mint ahogy fentebb mondtam.”

³ C. Gautier a *rude*-ot „grossières”-nek (durva) fordítja.

¹ Erről és tágabb értelemben véve a civilizáció eszméjéről Fergusonnal felhasználtuk: M. MALHERBE: „Quelques considérations sur l'idée de civilisation : Hume et Ferguson », In : B. BINOCHÉ (szerk.): *Les Équivoques de la civilisation*. Párizs, Champ Vallon, 2005, 168. Tegyük hozzá, hogy Ferguson szerint a földművelés nem külön stádium és a polgári embert nem azonosítja a szántó-vetővel, mint ahogy azt Rousseau teszi a *L'Essai sur l'origine des langues*. (Párizs, Gallimard, 1990, 98.)-ban „A vadember vadász, a barbár pásztor, a civil ember szántó-vető”. A négy stádium elméletéről és számos variánsáról M. Foucault előlvasa R. MEEK: *Economics and Ideology and Other Essays*. London, Chapman & Hall, 1967, című művét (*NBP*, 319. 22. jegyzet).

² A. FERGUSON: *Essai sur l'histoire de la société civile*, i. m. 182.

hajlam „közös az egész fajban”, nem lehet-e azt gondolni, hogy ugyanannak a hajlamnak az eltérő használata végződik azzal, hogy ez az átalakulás megtörténik? Ez utóbbi esetben enyhülne az „egyformaságba” vett hit szigora, és megengednénk azt, hogy az emberi természet „az éghajlattól függően és különböző korszakokban” változik, azzal a szigorú kikötéssel, hogy a különbség nem a kvalitásokban vagy a hajlamokban magukban, hanem felhasználásukban vagy inkább eloszlásukban rejlik¹. Ferguson igazából ezt a második lehetőséget választja. A második rész, *A tulajdon és az érdek hatása alatt élő durva nemzetekről* – a témáról sokat eláruló – címet viselő harmadik szakaszának elején az „érdek” meghatározó motívumát tárgyalja. E fogalom alatt leggyakrabban a gazdasági egoizmust érti, azt, amiről már megjegyeztük, hogy mintegy az érzelmi kötődéseket egymástól „szétválasztó” elvként működik. Ez kiderül az alábbi részletből is:

Mihelyt az individuum nem veszi észre a vele társult emberekben ugyanazt a lelkiismeretességet, amellyel ő a köz hasznán munkálkodik, megriad attól, hogy mindenki csak önmagára gondol, és saját sorsa felett érzett nyugtalansága lesz úrrá rajta. A vetélkedés és az irigység kezdi el irányítani, valamint a szükségérzet. Hagyja megfogalmazódni magában az érdekekkel kapcsolatos megfontolásokat, és amikor a jelenlévő szükséglet kielégül, a jövővel kezd foglalkozni, vagy inkább, hiúsága abban találja meg érdekét, hogy felhalmozza azt, ami a verseny mozgatóerejévé és általános megbecsülés tárgyává vált.²

A kérdés nem más, mint hogy megtudjuk: az érdek követése az ember természetének alapjából indul-e ki. Mert ha így van, akkor meg kell magyarázni ennek a mechanizmusnak, persze nem a hiányát, hanem a korlátozott hatékonyságát a vadság állapotában. Ferguson ugyanis kifejezetten vallja: „a társadalom legkezedetibb állapotában”, „az érdek nem lényegi motívum”³. Joseph-François Lafiteau-t és François-Xavier Charlevoix-t idézve⁴ kimutatja, hogy az egyenlőség szeretete olyan mértékű az Amerikában vadon élő embereknél, hogy még az a gondolat is teljesen idegen tőlük, hogy az ajándék hálaadásra kötelezné a megajándékozottat azzal szemben, aki valamit adott neki. Majd hozzáteszi:

A hálával kapcsolatos merevségünk, egyre inkább szentté és sérthetetlené váló kötelességének örökös emlegetése csak annyit bizonyít, hogy félreismerjük a természetét; elárulja a barátságot és a nagylelkúséget is csak annak alapján értékelő érdek-központúságunkat, hogy milyen előnyökkel járnak, továbbá elfogadtatja velünk az üzleti szellemet, ami nem több, mint pusztá kereskedés az érzelmekkel.¹

Ferguson tehát joggal juthat arra a következtetésre, hogy a szeretet és a nagylelkúség érzelmeit semmiképpen sem a „kultúra” alakította ki, később, mint valami következményt, hanem az emberi természet eredendő vonásai.² Amiből az következik, hogy a vadság állapotából a barbárság állapotába való átmenet – a külön érdeknek az egyénben való kialakulásának hatására – lehetőséget kínál a „társas kötelék” lazulására.³ És innen kezdve fejlődik odáig a feltételek egyenlőtlensége, hogy az egyes egyének közötti alá- illetve fölérendeltségi viszony „markáns” és „permanens” válik. És ez az, még mindig, ami magyarázza, hogy a barbárság állapotában az erőszakos szenvedélyek, a fosztogatás és a győzelem vágya, a dicsőség szeretete diadalmaskodnak. Vissza kell lapozni az emberi természet – az első rész második szakaszában „létünk megőrzése elveinek” nevezett – alapelveihez, hogy megértsük, milyen gyenge pont az emberiség történelmében a partikuláris érdek motívuma. Ferguson itt elmentmondásosnak értékeli az úgynevezett „érdek vezette szenvedélyek” működését, „melyek az ipar és a kereskedelem művelése felé visznek bennünket”, ugyanakkor pedig „az igazságosság törvényeinek áthágására ösztönöznek”⁴. Majd, néhány sorral lejjebb, ezzel a figyelemreméltó gondolatsorral egészíti ki mondandóját:

Habár az érdek motívuma a szükségletek és a testi vágyak tapasztalásán alapul, célja nem ezek valamelyikének kielégítése, hanem a valamennyit kielégítő eszközök biztosítása, és gyakran erősebben és szigorúbban elnyomja azokat a vágyakat, amelyekből született, mint amennyire a vallás vagy a kötelességérzet képes lenne erre. Forrását önmagunk megőrzése elveiben találja meg, de annak csak egy megromlott változata, vagy legalábbis, ezeknek az elveknek részleges eredménye, és több szempontból helytelenül nevezik önmagunk szeretetének (*self-love*).⁵

¹ Ezt mondja szó szerint az *Essai* az első rész II. szakaszának elején. uo. 115.

² uo. 196.

³ uo. 185.

⁴ Ennek a két utazónak két nagy hatású útleírást köszönhetünk. J.-F. LAFITAU: *Moeurs des sauvages américains, comparés aux mœurs des premiers temps*, 1724. és F.-X. CHARLEVOIX: *Journal d'un voyage fait par ordre du Roy dans l'Amérique septentrionale*. 1744.

¹ A. FERGUSON: *Essai sur l'histoire de la société civile*, t. m. 188.

² uo. 193–194.

³ uo. 197.

⁴ uo. 117.

⁵ uo.

Ferguson törekvése itt nyilvánvalóan annak megelőzése, hogy azonosítsuk önmagunk létének megőrzését az érdekekkel, és szembeszálljon a jóindulatot önmagunk „szeretetének” egy formájára redukáló „egoizmus filozófiájával”. Ezért törekszik is „leszűkíteni az «érdek» szó jelentését a lehető leghétköznapiabb értelmére”: az érdek nem jelent többet az „övének a szereteténél”, következésképpen semmi köze az „általában vett hasznossághoz”, mert ami hasznos, az nem feltétlenül „érdek tárgya”.¹ A *selfish*, amiből a *selfishness* („egoizmus”) szó származik, Fergusonnál különben egyszerre jelenti azt, hogy „érdek által vezetett” és azt, hogy „egoista”. Ha az ily módon felfogott érdek „részen” az önmagunk léte megőrzésének elvéből „következik”, akkor nagyon is elképzelhető, hogy ilyen hajlamok dolgoznak már a vadság állapotában, anélkül, hogy spon-tán ingamozgásuk együtt járna a „külön érdek” kikristályosodásával. Csak amikor ezek a hajlamok „keverednek a reflexióval és az előrelátással”, „szülik meg a tulajdonnal kapcsolatos gondolatokat”, és ébresztik az embert tudatára annak, amit „gondoskodása tárgyának, érdekének nevez”. Ha ez a feltétel teljesül, az ember „megtalálja ama vagyon felhalmozásában, amit valószínűleg soha nem fog felhasználni, legnagyobb gondoskodásának tárgyát, szívének legfőbb bálványát”, és csak ekkor „fogja fel a kapcsolatot személye és tulajdona között, ami azt, amit övének nevez, önmaga részévé alakítja át”.²

Most már látható tehát, miként kell értelmezni a Michel Foucault által megvilágított negyedik vonást: „akkor lehet a szétválasztó elv egyúttal történeti átalakulás alapja is”,³ ha az egoista érdek vak mechanizmusa nem behozza a civil társadalmat a történelembe, hanem a haladásnak azt a gépezetét alkotja, amely az egyik stádiumról átviszi azt a következőre. Következésképpen, ahelyett, hogy azt mondanánk, amit Michel Foucault, hogy „a civil társadalom a történelem mozgatóereje”, jobb lenne azt mondani, felhasználva azt a megfogalmazást, amit ő maga is sugall, a kurzuson elhangzottaktól kissé eltérően, hogy „az érdek ingamozgása a történelem motorja a civil társadalomban”.⁴

Ez a következtetés egyformán érvényes a vadságról a barbárságra, valamint a barbárságról a civilizációra való átmenet esetében. Láttuk, hogy az „érdek által vezetett szenvedélyek” „az ipar és a kereskedelem gyakorlására” ösztönöztek, hogy „amennyiben az emberek megtanulják

figyelembe venni az érdekeiket”, „fokozatosan kialakulnak bennük a szántó-vető ember, a kézműves és a kereskedő szokásai”.¹ Ugyanez a következtetés kiterjeszthető a „csiszolt” (*civilizált*) állapot *belső fejlődésére*. Hiszen a *csiszolt társadalmak* (*polished nations*) haladását csak a munkamegosztás folyamatos tökéletesedése tette lehetővé. Márpedig „a művészetek és foglalkozások különválásának” ez a metódusa kihat a személyes érdek erejére. Addig, amíg az „ipari vállalkozó” haszna „annak függvényében nő, ahogy újabb és újabb részekre osztja munkásai feladatait, és mind több munkáskezet használ a munka részfolyamatainak elvégzésére”, a másik oldalon a „fogyasztó” megköveteli, hogy „az áru minősége tökéletesebb legyen annál, mint ha több munkafolyamatot ugyanaz a kéz végezne el”.² Ezen a ponton Ferguson elemzése igen hasonló Smith-éhez. Az „ipari tevékenység folytatódólagos és mind részletesebb felosztása”, amennyiben eléri, hogy a kizárólag egy munkafolyamat végzésével megbízott egyén, „anélkül, hogy az állam érdekeire gondolna”, ez utóbbi fennmaradásáért és terjeszkedéséért dolgozzon, valóban a legbiztosabb eszköze az általános vagyongyarapodásnak.³

A társas kapcsolat megromlása

Ugyanakkor Fergusont az teszi eredetivé, hogy nem elégszik meg a munkamegosztás, mint a kereskedelem és a művészet fejlődését mozgató erő fontosságának hangsúlyozásával. Érdeme, hogy nem kerüli meg a kereskedő és csiszolt nemzetek *korruptiója* okainak kényes kérdését. Fentebb felhívtuk a figyelmet az „érdek vezette szenvedélyek” ellentmondásosságával szembeni fogékonyságára: miközben egyfelől „az ipar és a kereskedelem gyakorlása irányába visznek”, másfelől, egyúttal „arra indítanak bennünket, hogy megsértsük az igazságosság törvényeit”, olyannyira, hogy „erőszakos erkölcsöket” hoznak az emberek fejére. Szerzőnk tökéletesen tisztában van azzal, mennyire fenyegeti a társas kapcsolatokat egy olyan gazdasági fejlődés, amely együtt jár az erkölcsi és politikai erények romlásával. Ferguson egy régi, Machiavelli által is használt neo-harringtonianus érvet elevenít fel, amikor a katona és az állampolgár (*citoyen*) különválásában a modern állam romlásának egyik fontos okát látja.⁴ Annak következtében, hogy a hadi mesterség önálló foglalkozássá lett, a katonát „a szokás hatalma és a büntetéstől való féltelme, nem

¹ uo. 118–119.

² uo. 116.

³ M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 310.

⁴ uo. (kiemelés tőlünk).

¹ A. FERGUSON: *Essai sur l'histoire de la société civile*, i. m. 196.

² uo. 278.

³ uo.

⁴ Ezt az érvet teljes mértékben felhasználta J. G. A. POCKOCK: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and The Atlantic Republican Tradition*. Princeton University Press,

pedig a közjó szeretete vagy a nemzeti öntudat vezetí veszélyes feladata teljesítése közben”; másfelől pedig ezentúl a kereskedő vagy a kézműves pénzben megválthatja hadviselési kötelezettségét.¹

Azonban Ferguson még messzebb megy, amikor magában a munkamegosztásban jelöli meg a gazdaság politikára gyakorolt rendkívül romboló hatásának az alapját. Nemcsak annyiban, amennyiben a haszonelvű mesterségek és a kereskedelem felemelkedése „mindig más foglalkozások rovására következik be”: „A profit vágya elfojtja a tökéletesség szeretetét. Az érdek lehűti a képzeletet, és megkeményíti a szívet; s mivel csak akkor ösztönöz bennünket valamely tevékenységre, ha az gyümölcsöző és bizonyosan hasznot hajt, a tehetséget és az ambíciót magát az eladópulthoz és a műhelybe utasítja.”² Azonkívül, és egy általánosabb szinten, megtámadja a társadalmat egyben tartó kötelékeket:

... a foglalkozások szétválásának kiteljesedtével – noha a szakértelem növekedését ígéri s voltaképpen ez okozza, hogy minden mesterség terméke egyre tökéletesebbé válik a kereskedelem előrehaladtával –, s végső hatásait tekintve bizonyos mértékig hozzájárulva a társadalom kötelékeinek felbomlasztásához, a leleményt a formával helyettesíti, s elvonja az egyéneket azon közös tevékenységi körtől, ahol a szív és az elmé érzületei a legharmonikusabban bontakoznak ki.³

A foglalkozások szétválása – azzal, hogy a végletekig leszűkíti az individuum foglalatosságainak amúgy is kicsiny körét – végül oda vezet, hogy szentesíti a gazdasági célok (a nyereség szeretete) közösségi cselekvés feletti felsőbbrendűségét, és az egyénnek egy teljes közösséghez való tartozás élményét egyáltalán meg nem adó, a közös cél felé való törekvést éppen hogy vele elfelejtető magánmunkák általános kölcsönös egymástól való függőségét eredményezi. Nem véletlen, hogy Ferguson itt fedezi fel a „csiszolt nemzetek” hanyatlásának (*decay*) fő okát: „a polgári társadalom számos dicsőített vívmányát pusztá eszköznek tekintik arra, hogy a politikai szellemet lefegyverezzék, és inkább az aktív erőnyeket, mintsem a nyugtalan zavargásokat verik láncra vele”⁴. Majd nem sokkal később kimondja a megfellebbezhetetlen ítéletet:

1975. c. művében. Az alábbiakban Claude Gautier, az *Essai...* francia kiadásának (A. FERGUSON: *Essai sur l'histoire de la société civile*, i. m. 77–78.) előszavához írt gondolatmenetét követjük.

¹ A. FERGUSON: *Essai* ... i. m. 247.

² A. FERGUSON: „Esszé a polgári társadalom történetéről”, (Ford.: Babarczy Eszter) In: *Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): A skót felvilágosodás*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996, 184.

³ uo.

⁴ uo. 187.

A közönséges berendezkedéseket megfojtja az eleven erő ellankadása, s nem képesek megőrizni az államot, mivel az emberiséget arra készítetik, hogy mesterségeire, ne pedig erőnyeire támaszkodják, s hogy a boldogulást vagy az egyszerű vagyonszerzést összetévessze az emberi természet fejlődésével.¹

Ezekben a fejtegetésekben egy, a civilizációs haladás visszafordíthatatlansága elismerésének mintegy az ellenpontját képező, a modern társadalom látszólag elkerülhetetlen hanyatlására (*decay*) vonatkozó gondolat ölt formát.

Azonban világossá válik belőle az a gondolat, hogy a történelemben egy ellentmondásos folyamat zajlik: egyfelől a mesterségek és a kereskedelem fejlődése, a munkamegosztás, az egoista érdek ingamozgása közvetítésével, másfelől a modern nemzetek – az emberi tevékenység morális és politikai dimenzióját sújtó – hanyatlása. Óvakodni kell tehát mindenfajta leegyszerűsítéstől Ferguson progresszió-értelmezésével kapcsolatban. A történelmi haladás, bármennyire is tagadhatatlan, semmilyen módon nem garantálja az emberi természet valamennyi hajlamának megvalósulását, a valóságban sokkal inkább jelenti bizonyos – az érdek hajtóerejét működésbe hozó – hajlamok térnyerését más hajlamok rovására. Ezért érdemes alaposan árnyalni azt a leírást, amit Michel Foucault adott Ferguson civiltársadalom-története és a *homo oeconomicus* elmélete közötti kapcsolatról. Persze, egyet lehet érteni az ítélettel, miszerint az a séma, melyben mindenki vakon egymásba olvaszt mindent, ami túl van a saját érdekén, a történelemmel kapcsolatban is igaz². Egyetérthetünk abban, hogy Ferguson történelemképe nem azonos a történelmet egy „eredetileg transzparens” természeti állapothoz képesti „elfajulás”-ként értelmező rousseau-i felfogással. Ebben az értelemben itt a történelem „elfajulás nélküli folyamatos létrehozásáról”³ van szó. A modern államok korrupciója nem egyszerű visszatérés egy primitív formához, és – visszatérő jellege ellenére – nem veszélyezteti a haladást. Mindez nem változtat azon, hogy „a politikai egység kötelékei bizonyos mértékben meglaolznak”, sőt eltűnik a közösségi érzés. Ezért nem szabad egy kalap alá venni a gazdasági fejlődést és az emberi természet tökéletesedését.

¹ uo. 189.

² M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 310.

³ uo. 311.

A két vágy Adam Smith-nél

Adam Smith történelem-elméletét némiképp eltérő ellentmondás jellemzi. A smith-i antropológia minden emberi motivációt két alapvető vágyra vezet vissza: helyzetünk önmagunk szeretetén alapuló javításának vágyára (ami szerinte az önmagunk megőrzése ösztönére vezethető viszsza), valamint a mások általi elismerés vágyára, ami közvetlenül a szimpátiából ered¹. Amit a *Morális érzelmek elmélete* megállapít, az az, hogy „a sorsunk javításának vágyát magát is a – társadalom csillogó képzetvilágától függő – szimpátia ingamozgása közvetíti, ami viszont magától az elismerés vágyától függ, olyannyira, hogy lehetetlen megkülönböztetni az egyik vágyat a másiktól”.² Másképpen megfogalmazva, a helyzetünk javítására irányuló vágy soha nem merül ki az anyagi javak szaporításának vágyában, mert nehezen elválasztható a társadalmi elismerés keresésétől³. Az emberi természet és a történelem egymáshoz kapcsolódásának kérdése következésképpen nem független e két vágy szerepétől a társadalmi haladásban. Márpedig amikor az első stádium, vagyis a vadság állapota emberét akarja megérteni, Smith a C. Marouby által helyesen „redukciónak” nevezett műveletet hajtja végre: a „vadászat” stádiumát úgy írja le, mint amit a kezdetektől fogva a végletes szűkölködés, a „nyomor és a szegénység” állapota jellemez, olyannyira hogy a vadember gyakran egyszerűen „a nélkülözés (*of pure want*) miatt hal meg”.⁴ Röviden, az első stádium állapota nehezen fenntartható, és teljes mértékben a kielégíthetetlen hiánylogika uralja. És éppen ez az a logika, ami arra sarkallja az embereket, hogy kilépjenek az első stádiumból, és ez az is, ami felgyorsítja a másodikról, vagyis az állattartásról a harmadikra, a földművelésre való átmenetet; és végül ez az, ami megadja a döntő lökést a harmadikról a negyedikre, a „kereskedelmi” stádiumba való átlépésre. Azt a vágyat, ami az emberiséget a történelem folyamán, a kezdetektől a legvégéig mozgatja, a természetes szükségletek (táplálék, ital, ruházkodás és lakhatás, ahogy az *Előadások a jogtudományról*⁵ egy részletében olvashatjuk) kielégítését szolgáló legmegfelelőbb eszközök keresése vezeti. A népesség szaporodása még erősebbé teszi a hiányból fakadó nyomást, és

ugyanakkor lökést ad a különböző stádiumok közötti folyamatos átmenethez, minthogy „a népesség növekedésének tendenciája, akárcsak a vágy logikája; valamennyi stádiumban folyamatosan jelen van” és „végtelen”.¹ Ily módon valamennyi szakasz, az angol *stage* mindkét jelentésében, egyszerre jelenhet meg olyan „stádiumként”, amelyet egyfajta stabilitás jellemez, és ugyanakkor a következő stádiumokhoz átvezető haladás egy „állomása”.²

Ez a – népesség növekedésével és a források elégtelenségével való – magyarázat indítja Smith-t arra, hogy a társadalmak „haladását” (progress) a növekedés vagy gyarapodás (*increase*) alapján egyoldalúan – leggyakrabban a „javulás” (*improve*) fogalmával is azonosítva – gondolja el.³ Elég jól ismerjük, milyen következtetéseket vont le szerzőnk a haladás *természetesként való felfogásából* a kormányzati cselekvés korlátozására vonatkozóan. Az „1755-ös kézirat” egy részlete ebből a szempontból teljesen világosan fogalmaz:

A tervkészítők megzavarják a természetet az emberi ügyek folyamatoszerű működtetésében; semmi többre nincs szükség, mint hagyni, hogy magától végezze a dolgát, saját akarata szerint követhesse a céljait, és így beteljesíthesse saját szándékait [...]. Szinte semmi másra nincs szükség, hogy a legmélyebb barbárság állapotából a gazdagság legmagasabb szintjére emelkedjünk, mint békére, alacsony adókra és az igazságszolgáltatás elviselhető irányítására; minden egyebet elrendez a dolgok természetes rendje. Mindazok a kormányok, amelyek szembeszegülnek a dolgok természetes egymásutániságával, más mederbe kényszerítik az ügyeket, vagy arra törekednek, hogy egy bizonyos ponton megállítsák a társadalmi haladást, ellentétesek a természettel (*unnatural*) [...].⁴

Itt ismét a Smith által a kormányzásnak szánt – a növekedés feltételeinek óvatos kezeléséből álló – szerep megerősítésével találkozunk. A dolgok természetes egymásutánisága olyan ellenállhatatlan, – írja ki emelt hangsúllyal a *Vizsgálódás a nemzetek jólétének okairól* – hogy még a legelnyomóbb politika is képtelen „teljesen megállítani” egy nemzet fejlődését a prosperitás felé vezető úton, és „még kevésbé képes azt visszafordítani”.⁵ Míg a jó kormányzat a „természet fejlődéséhez” igazítja a

¹ C. MAROUBY: i. m. 240.

² *uo.*

³ *Lásd fent* az előző fejezetben a Smith-idézetet a hiúság alapvető szerepéről.

⁴ Ez az, amit Polányi Károly a „ritkaság posztulátumának” (*the postulate of scarcity*) nevez, idézi C. MAROUBY: i. m. 62.

⁵ angolul: *Lectures on Jurisprudence*. Idézi C. MAROUBY: i. m. 81.

¹ *uo.* 85.

² *uo.* 82.

³ *uo.* 88.

⁴ Idézi C. MAROUBY: i. m. 90.

⁵ *uo.*

magja működését, a rossz kormányzat, a természet elleni kormányzat ráadásul cselekvésképtelen kormányzat is.

A liberális kormányzás ésszerűsége tehát, amennyiben az érdekek összehangolt működésére épülő társadalmi haladásra támaszkodik, melyen gyökerező „naturalizmusából”¹ fakad. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy Smithnél ez a naturalizmus paradox módon együtt jár az emberi természet egy teljes dimenziójának a semlegesítésével: amennyiben a primitív emberiség állapota a „kezdeti inség” állapota, a szimpátia és az abból származó elismerési vágy nem játszhat szerepet az első stádium meghaladásához vezető motivációként. Az elismerés vágyával való mindenfajta kapcsolattól elszakított és a pusztta „jólét” vágyára leegyszerűsített, „helyzetünk javítására irányuló vágyra” hárul következként a feladat, hogy eljuttassa a történelmi haladás motorjának szerepét. Smith ebből következően megelégszik azzal, hogy a morális érzelmek és a jólétre irányuló vágy között olyan egyensúlyt feltételezzon, ami – amennyiben az emberiséget ugyanazon nagy cél, a haladás célja felé irányítja – a „nagy providencia-terv” része, és amit a furcsa, „természet ökonómia” (*the oeconomy of nature*) kifejezéssel jelöl.²

És itt már jobban megérthetjük a Smith-t Fergusonnal szembeállító különbséget. Az igaz ugyan, hogy az ipar és a kereskedelem fejlődését ez utóbbi szemében is az egoista érdekek mechanizmusa mozdtítja elő. Azonban ez az impulzus ambivalens: egyfelől elejétől fogva előfeltételezi a – vadság állapotában a kohéziót biztosító – érzelmi kötődések (jóindulat, nagylelkűség, egyenlőség szeretete)³ meggyengülését, másfelől a kereskedő nemzeteknél a pusztán magáncélok közösségi erények feletti uralmához vezet. Smith szerint az első stádiumból való kilépés csak az anyagi helyzet javítása vágyának lehet az eredménye, mert a vademberek alapvetően képtelenek a szimpátiára. Ha, mindennek ellenére a morális érzelmek (és ezek sorában első helyen szerepel az a helytelenítő érzés, amivel elítéljük az igazságtalanságot) a későbbiekben ellensúlyozzák az emberben ennek a vágnak a cselekvését, akkor olyan egyensúly jön létre, ami része a természet tervének, és így semmiképpen nem magyarázza az egyik stádiumból a másik stádiumba való előrelépést. Másképpen fogalmazva, a teleológia az, ami végső soron garantálja az emberi természet két dimenziójának egységét. Fergusonnál ez az egység eleve

sérült. A fejlődés távolról sem teljesíti ki ezt a természetet, hanem sokkal inkább feláldozza e dimenziók egyikét a másikért, olyannyira, hogy az emberi természet egyformasága semmiképpen nem jelenti azt, hogy aktuális megnyilvánulása a tökéletesedés irányát venné.

Az igazat megvallva Smith-nél is találhatunk – kétségkívül a „sztoikus filozófiához” való bizonyos fokú kötődése hatására – egy eszmefuttatást a vagyonszerzés hiábavalóságáról. Ahogy Christopher Lasch felhívja rá a figyelmet: „jóllehet rendszere elkerülhetetlenül arra bátorította az embereket, hogy a közjóval szemben inkább a saját személyes érdekeiket kövessék, Smith republikánus megvetést tanúsított ez utóbbival szemben”, minthogy „azt hitte, hogy a politika, valamint a háború, és nem a kereskedelem az, ami az önuralomra nevelés egyszerű iskolája”.¹ Azonban nála ez a gondolatmenet nem torkollik valamiféle dekadenciaelméletbe (*decay*). Ha van valamilyen „haladás-hit” Smith-nél, ez mindekelőtt abban az állításban érhető tetten, hogy „a telhetetlen étvágak sem korrupcióhoz, sem dekadenciához, hanem ezzel ellenkezőleg, a ki-elégítésükhöz szükséges termelő gépezet korlátlan bővüléséhez vezetnek”.² A termelékenység és a gazdagság végtelen fejlődésének lehetőségbe vetett eme hit az, ami a progresszizmus specifikus jellegét adja. A – liberalizmust a kezdetektől fogva jellemző – „haladáshit” lényegéhez következőképpen hozzátartozik a termelőerők potenciálisan korlátlan fejlődése és az emberi természet tökéletesedése bizonyos fokú szétválása, egyfelől egy dekadencia-elmélet (Ferguson), másfelől pedig egy providencialista típusú teleológia ideologikus „kompenzációja” irányában (Smith). Ez az, amiért ez a liberalizmus túlságosan lucidus ahhoz; hogy valaha is beleessen „a történelem vége”, az ideális társadalom utópiája elképzelésének csapdájába; a – mindvégig némi erkölcsi és politikai nyugtalanságtól áthatott – „haladáshit” a végtelen fejlődés várakozása, és „nem a történelmet egy boldog végkifejlet felé vezető evilági utópia ígérete”³ teszi eredetivé.

A haladáshit későbbi változatai

A későbbi liberálisok messze nem voltak ilyen körütekintőek a haladás dicséretében. Hiszen, miközben Tocqueville – a „jóléti szenvedély” végzetes politikai hatásait jövendő gondolataival – bizonyos mértékben

¹ M. Foucault „kormányzati naturalizmusról” beszél (*Lásd fent*, 1. fejezet)

² C. MAROUBY: i. m. 219–230.

³ A vademberek ugyanakkor nem ismerik az önreflexióval kapcsolatos olyan szenvedélyeket, mint amilyen az együttérzés is (A. FERGUSON: *Essai sur l'histoire de la société civile*, i. m. 190.)

¹ C. LASCH: *Le Seul et Vrai Paradis. Une histoire de l'idéologie du Progrès et de ses critiques*. Flammarion, Paris, 2006, 67.

² uo. 65.

³ uo. 56.

Fergusont követi, Spencer a 19. század második felében az emberi történelem oly teljes felolvasását jósolja a természetben, ami messze túlmutat azon, amit Smith akár csak el tudott volna képzelni. Spencer szemében a társadalom élő organizmus, mely, mint minden organizmus, alá van vetve az evolúció törvényének. Szerinte az emberiség történelmét egy, a primitív hordától a katonai társadalmon keresztül az ipari társadalomig vezető folyamatként kell felfogni. E szakaszok mindegyikét valamilyen biológiai minta alapján képzelhetjük el. A horda például a szerves anyag létrejöttét megelőző szintű, differenciálatlan anyagok halmazának felel meg. Ahogy bizonyos egysejtűek különböző méretű és kocsonyás állagú tömeggé állnak össze – ezeket egyébként *plasmodium*-nak nevezi Spencer, – a horda szintén nagy számú, saját egyediségének tudatáról megfélelmező egyénből áll. Hasonlóképpen, a katonai társadalmat az egyedi élő *organizmus* mintájára kell elgondolni: a despotikus, vagy monarchikus rendszerrel a társadalom olyan, a centralizáció és a hierarchia fogalmaival jellemezhető stádiumba jut, amely – amennyiben a részek működését a központnak rendeli alá – pontosan megfelel az egyedi organizmust jellemző, alá- és fölérendeltségre épülő modellnek. Egyébként Spencer átveszi itt a munkamegosztás fogalmát Smithtől, és „alapvető tulajdonsággá” teszi, ennek alapján éri el minden egyedi organizmus a neki megfelelő elkülönülési/integrációs fokot. Végül az ipari társadalom – melynek sajátossága az, hogy a kényszerből folytatott együttműködést az önkéntes együttműködés váltja fel – egy új minta, a *superorganizmus* megszületését hozza magával. Az élő organizmus és a superorganizmus közötti különbség abban áll, hogy az előbbinél „a tudatosság a halmaz egy kicsiny, vagyis gyakorlatilag a központi idegrendszernek megfelelő részére összpontosul”, az utóbbinál valamennyi különálló egység rendelkezik ezzel a képességgel, vagyis „a boldogságra és a boldogtalanságra való alkalmassággal”.¹ Ha az ipari társadalom a szerződések rendjén és az akaratok összhangján alapul, az azért van, mert vele – és benne – a minden szervezetre jellemző munkamegosztás olyan fokra emelkedik, hogy a nagy egész valamennyi részeleme tudatossá és érzékennyé válik.

Azonban ezzel még nem értünk a dolgok végére. Az emberi társadalom történelmének ez a bizarr felfogása olyan evolucionista erkölcs irányába mutat, ami igen messze esik attól az elképzeléstől, amit Ferguson vagy Smith alkothatott magának az emberi természetről. A biológiai egoizmus itt egyszerre, mint az erkölcsi élet alapja és célja jelenik meg. Ebből következően Spencer következetesen elítéli a leggyengébbek hiányosságainak bármiféle ellentételezését.

Minden olyan egyezség, amely akadályozza a felsőbbrendűt abban, hogy profitáljon a felsőbbrendűség előnyeiből, vagy megvédi az alsóbbrendűt az általa okozott károktól, minden arra irányuló intézkedés, hogy megszüntessen bármifajta különbséget a felsőbbrendű és az alsóbbrendű között, alapvetően ellentétes az organizmus fejlődésével és a magasabbrendű élet kialakulásával.¹

A *laissez-faire* ezzel tudományos támaszra lel a biológiai evolúciónizmusban: az „igazságosság” megköveteli, hogy ismerjük el a magasabb rendű egyedek jogát a nekik a tömegből „kiemelkedést biztosító, természet adta előnyök”² kihasználására. Valamennyi morális érzelmek, mint amilyen a szimpátia vagy a jóság, minden altruista viselkedésnek ezt az élető egoizmust kell szolgálnia. Spencer szerint az ipari társadalom kétségtelenül valamifajta egyensúlyt teremt az egoizmus és az egoizmus között, azonban ennek az egyensúlynak magának is az egyén boldogsága a célja.³

És végül a haladás, mint „hasznos szükségszerűség” magasztalásának utolsó figyelemreméltó vonása: az első liberálisokkal ellentétben Spencer nem habozik kijelenteni, hogy az ember a közeli jövőben eljuthat a tökéletesség állapotába. 1851-ben azt állítja: „biztos, hogy az, amit ma rossznak és erkölcstelennek nevezünk, eltűnik; biztos, hogy az ember tökéletessé fog válni”.⁴ A biológiai evolúcionizmus ezzel, a maga spenceri változatában, három lényeges ponton tér el a klasszikus liberalizmustól. Először abban, hogy a haladás nála kíméletlenül érvényre jutó, természetből adott szükségszerűség, annál is inkább, mert ez az élet törvénye, és nem a „Gondviselés tervére”, vagy egy lényegileg gazdasági természetű spontán folyamatra vezethető vissza. Másodszor abban, hogy az erkölcsi érzéseket az egoizmus alapjára szűkíti le, ahelyett, hogy az emberi

¹ P. TORT: *Spencer et l'évolutionnisme philosophique*. Párizs, PUF, 1996. 92–93., a „superorganizmus” modelljéről és (98–102.) a társadalom fejlődési sémájáról. Ezzel kapcsolatban Patrick Tort helyesen mutat rá a társadalom és az élő organizmus közötti spenceri párhuzam korlátaira. A párhuzam csak akkor helytálló, ha az organizmust a „fiziológiai organizmusra” redukáljuk, ugyanakkor, ha a társadalom fejlődéséről van szó, Spencer nem tud megelégedni ezzel a párhuzammal, kényszerít érez arra, hogy létrehozza a „superorganizmus” fogalmát, hogy figyelembe vegye a társadalom, mint speciális halmaz tagjainak redukálhatatlan egyediségét.

¹ Idézi P. TORT: *uo.* 108.

² *uo.* 103. Ami elég annak igazolásához, hogy a javadalmazás legyen arányban az „érdemmel”.

³ *uo.* 113.

⁴ H. SPENCER: *Social Statics*. John Sjaipman, London, 1851, 65.; idézi P.-A. TAGUIEFF: *Du Progrès*. Libro, Párizs, 2001, 80.

természet különös dimenzióját látna bennük. És végül abban, hogy azt gondolja, az emberiség az – utókor számos haladáshívője által ünnepelt „történelem vége” liberáloptimista előképének tekinthető – „végső tökéletesség” állapota felé tart, ahelyett, hogy nyitna a gazdasági fejlődés végtelen folyamatának lehetősége felé.

A „haladás” piedesztálra emelése később új változatait termelte ki ennek az „optimizmusnak”. A neoliberalizmus legszembetűnőbb vonásainak egyike, mint ahogy azt majd látni fogjuk¹, a *konstruktivizmusa*: amit a kezdeti liberalizmus által adottnak gondolt, az a neoliberalizmus szerint egy olyan építkezés eredménye, melynek maguk az emberek az alanyai. Ebből következően a haladásról alkotott elképzelés is közvetlenül és alapjaiban átalakult. Nem mintha természetességének gondolata eltűnt volna. Hanem gyakran egy másik tendenciával párhuzamosan érvényesül, amelyben az embert saját eszközeül felhasználó technológia prométheuszi forrásai fejlődnek a történelemben, és nem a természetes emberi hajlamok spontán mechanizmusából következik az. A „történelem vége” fukuyamai koncepciója elég jó példája ennek a váltásnak, mint ahogy a klasszikus liberalizmus olyan értelmű félreértelmezésének is, amihez hozzá is járult. Ellentétben a Fukuyamát a klasszikus liberalizmus közvetlen örökösének tekintő elképzeléssel, hangsúlyozzuk, hogy konstruktivizmusa eléve szembeállítja vele. Köztudott, hogy *A történelem vége és az utolsó ember* (1992)-ben Fukuyama kiáll a „korlátlan anyagi gyarapodás” elismerése és vágya mellett, mint ami szerinte az egyetemes történelem két „motorja” lenne. A lélek hármasságát platóni felosztását (ész, vágy, tetterő) felidézve a „termelési és fogyasztási vágyat” a lélek vágyakozó része, vagyis az *epithümia*, az elismerés vágyát pedig a haragban és a bátorságban is megnyilvánuló *thümosz*, vagyis a tetterő alá sorolja be. Azt is tudjuk, hogy az elismerés vágyának két formáját különbözteti meg, a mások között egyenlőnek való elismerés vágyát vagy *izothümiát*, valamint a mások felett állóként való elismerés vágyát, vagy *megalothümiát*.² Fukuyama, miután felidézi a *megalothümia* vagyis a dicsvágy rehabilitálását Machiavellinél, rátér a modern liberalizmus megalapítói (akik közé sorolja, sebtében, Hobbes-t, Locke-t, Adam Fergusont, James Steuartot, David Hume-t és Montesquieu-t) vizsgálatára. Szerinte ez utóbbiak „arra törekedtek, hogy a *thümoszt*

teljesen kiirtsák a politikai életből, s a vágy és az értelem párosával válták fel”, ahelyett, hogy, mint Macchiavelli, a nép *megalothümiáját* akarták volna szembeállítani a Fejedelmekével. Másképpen megfogalmazva, az uralkodók arisztokratikus gőgjének elítélése arra indította őket, hogy „abban reménykedjenek”: „kísérletet téve a társadalom átalakítására”, „a társadalmi béke megteremtésére, magának az emberi természetnek a megváltoztatásával”, „végérvényesen sikerül a *megalothümosz* elbánni”.¹ A klasszikus liberalizmusnak ez az értelmezése, mint cseppben a tenger, tükrözi Fukuyama felfogását. Mert, ahogy látuk, semmi nem áll távolabb Smith-től vagy Fergusontól, mint „az emberi természet megváltoztatásának terve”. Mi több, végzetes leegyszerűsítés azt képzelni, hogy elvből elítélték volna a *megalothümiát*, kétséges e fogalom használatának helyessége – és talán a belső konzisztenciája is – e szerzők gondolkodásával kapcsolatban. Hiszen, mint ahogy maga Fukuyama vallotta, a mások felett állás elismerésének vágya azonos „Caesar vagy Sztálin zsarnoki becsvágyában”² és „a zongoraművészeiben, aki arra törekszik, hogy elismerjék: ő Beethoven műveinek legkiválóbb tolmácsa”³. Vajon a liberalizmus alapítói tényleg azt az értelmetlen célt tűzték volna maguk elé, hogy „kiirtsák” a politikai életből e vágy második formáját, azt a formát, amit Smith a mások általi elismerés nagyon is emberi vágyával hozott összefüggésbe? Vajon milyen értelmű maradna még a politikának, ha semmilyen teret nem hagyna egy ilyen vágy kifejezésének? Ami a „dicsvágyat” illeti, amit Fukuyama – mint a mértéket nem ismerő gőg jelét – szintén e „gumifogalom” alá sorol be, vajon tényleg egységesen elítélnék? Vajon a hadmezőn való kitűnni vágyásban nem eshet-e kedvező elbírálás alá? Smith nem ódzkodott attól, hogy dicsérje a hadiiskolában képzett katona erényeit, és Ferguson is emlékeztet rá: a „leg híresebb harcosok polgárok voltak”, nem nosztalgiaiból, hanem hogy jobban alátámassza: „az emberek a civil társadalom ügyeiben találják meg tehetségük gyakorlásának lehetőségét”⁴. És ami igaz a *megalothümiára*, az még inkább igaz magára a *thümosz* fogalmára. Ha ez utóbbi ugyanúgy megjelenhet „önmagunk tisztelésének szerény formájában” mint az „uralkodási vágyéban”, állíthatjuk-e komolyan F. Fukuyamával egyetértve, hogy a liberalizmus alapítói nemcsak a *megalothümia*, hanem még maga a *thümosz* „kiirtsát” is akarták?

¹ Lásd lent, 6. és 7. fejezet

² Francis FUKUYAMA: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994, 268.

¹ uo. 270.

² uo. 267.

³ uo. 266.

⁴ A. FERGUSON: *Essai sur l'histoire de la société civile*, i. m. 251.

Általában véve a *Történelem vége*... antropológiai felfogását a maga teljességében össze kellene hasonlítani Smith-ével és Fergusonéval. Így egybe lehetne vetni a növekedési és elismerési vágy „két motorját” a Smith által feltárt „két motivációval”: a helyzetünk javítása és a mások általi helyeslés vágyával. Akkor látnánk, hogy Smith szerint a helyzetünk javításának vágyát mindig áthatja belülről az elismerés vágya.¹ F. Fukuyama viszont, legalábbis kezdetben, köti magát ahhoz a logikához, hogy „két párhuzamos történelmi folyamat”²-ről van szó, amelyek közül az egyik gazdasági, a másik nem gazdasági: az elismerésért folytatott harc szerint „egy teljesen nem gazdasági ösztönből ered”, és ez teszi a „vágya és esze által vezetett gazdasági állatot” igazából „emberre”.³ Azonban van valami, ami még ennél is fontosabb.

Ha a liberalizmus alapítóiról feltételezzük, hogy a „társadalom mérnöki” megtervezésére törekedtek, az azzal a felbecsülhetetlen előnnyel jár, hogy utólag a modern liberális demokráciát – legalább részben – e projekt megvalósulásaként tüntethetjük fel. Ha a demokrácia nem is tudta elérni, hogy a *thümoszt* leváltsa a „vágy és az ész kettőse”, legalább a *megalothümia* helyébe az *izothümia* lépett: „A liberális demokrácia az ember irracionális vágyát, amely a többiekénél nagyobb elismerés megszerzésére ösztökéli, azzal a racionális vágygal váltja fel, hogy szeretné, ha elismernék: egyenlő a többiekkel.”⁴ Azonban ez az állítás nehezen egyeztethető össze „a történelem vége” állításával, mert a történelem vége az elismerési vágynak, mint olyannak a teljes kielégítését, nem pedig formái egyikének pusztá feláldozását feltételezi. Nem csoda, hogy a munka utolsó fejezeteiben enyhül F. Fukuyama ítéletének szigora: „A demokrácia megpróbálta ugyan száműzni a *megalothümiát* – vagy áthangolni *izothümiává* – de ez legfeljebb részben sikerült.”⁵ Mi több, elismeri, hogy a liberális demokrácia stabilitása inkább attól a képességétől függ, hogy „becsatornázza”, mint hogy megszüntesse a *megalothümiát*: a „levezető csatornák” között találjuk a vállalkozói szellemet, a politikai versenyt, a sportot, az alpinizmust, az autóversenyt, stb.⁶ Szembetűnő, hogy a mások felettiként való elismerés vágya nemcsak hogy nem tűnt el a politikai életből, hanem – a vállalkozói szellem formájában – végül úrrá

lett a gazdaságon is. Ami persze Smith-hez vezet vissza minket, ugyanakkor eltávolít attól a gondolattól, hogy a modern liberális demokrácia a liberalizmus alapítóinak eredeti tervét, vagyis „a *thümosz* politikai életből való teljes kiirtását” valósította volna meg. Röviden, nem lehet egyszerre állítani, hogy a liberális demokráciának sikerült kiirtani a politikai életből a *thümoszt*, és ugyanakkor azt is mondani, hogy ez a liberális demokrácia – „miután teljesen kielégítette az éppen ugyanebben a *thümoszban* gyökerét megtaláló elismerési vágyat” – elérte a történelem végét.

Ugyanakkor van lehetőség arra, hogy kiküszöböljük a problémát. Ezt úgy tehetjük meg, ha *ad absurdum* visszük a konstruktivizmus logikáját, és a történelem végét nem az emberi természetbe beírt vágyak kielégítéseként, hanem az alapítók feltételezett terve tényleges megvalósulásaként, másképp megfogalmazva, az emberi természet változásaként, mi több, az „emberiségnek mint olyannak” a megszüntetéseként fogjuk fel. F. Fukuyama nem habozik kijelenteni: a biotechnológiának köszönhetően „két vagy három generáció elteltével” „kevésbé erőszakos, mindenfajta bűnözői hajlamoktól mentes utódaink lesznek”. Szerzőnk nem közli, hogy ezek az új emberek mentesek lesznek-e a *thümosztól* vagy legalább a *megalothümiájuktól*. De legalább megnyugtát bennünket: „Akkor majd végérvényesen vége lesz az emberi történelemnek, mert felszámoltuk az emberi lényt, mint olyat. Akkor kezdődhet az emberi utáni, poszthumánus történelem.”¹ Való igaz, később visszafogja magát, és a „poszthumán jövővel” kapcsolatos „jóslatát” nyitott hipotézis formájában fogalmazza meg.²

Ettől függetlenül a „történelem végének” gondolata, akár az emberi természet kiteljesedéseként, akár az emberiség megszüntetéseként értelmezzük, teljesen idegen a klasszikus liberális gondolkodástól. Hiszen ez utóbbi legfeljebb az emberi természet végtelen tökéletesedésének lehetőségével számol. Ez olyannyira igaz, hogy – mint ahogy fentebb láttuk – Fergusonnál a törvények képtelensége arra, hogy hassanak az igazságtalanság forrásaira, vagyis az embereket igazságtalanságok elkövetésére készítő szenvedélyekre, eleve kudarcra ítél bármiféle törekvést az emberi természet megváltoztatására. És, ahogy maga Fukuyama is elismeri, A. Smith szerint „a gazdag ember mindig is dicsőséget fog faragni magának a gazdagságából, míg a szegény ember mindig is szégyellni fogja a szegénységét, és úgy fogja érezni, hogy az őt körülvevő emberek «ke-resztülnéznek» rajta”³, így az elismerés vágya alapvetően mindenképpen

¹ Legalábbis az *Erkölcsei érzelmek elméletében*.

² F. FUKUYAMA: *A történelem vége*... i. m. 411.

³ uo. 128.

⁴ uo. 18. (kiemelés tőlünk)

⁵ uo. 448.

⁶ uo. 448–456.

¹ F. FUKUYAMA: „La post-humanité est pour demain”, *Le Monde des Débats*, 5. szám, 1999. július-augusztus, 19–20. (idézi P.-A. TAGUIEFF: *Du Progrès*, i. m. 120.)

² F. FUKUYAMA: *Poszthumán jövőnk*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2003, 112.

³ uo. 338.

kielégítetlen marad (ami távolról sem ugyanaz, mint a „tökéletlenül kielégített”; hogy *A történelem vége és az utolsó ember* modern liberális demokráciára használt szofisztikus megfogalmazását idézzük). Az az értelmezés, amely Fukuyamában Adam Smith „szellemi örökösét” (sőt, Benjamin Constant-ét is) látja, már csak ezért sem állja ki a tapasztalat próbáját: semmilyen „filozófiai logika” nem mutat rokonságot közöttük.¹

¹ Erre a tarthatatlan álláspontira helyezkedik Jean-Claude MICHÉA: *L'Empire du moindre mal*. Climats, Párizs, 2007, 206–207.

3

Az egyéni jogok mint a kormányzás korlátai

Ha követjük Michel Foucault okfejtését a liberalizmus „két útjáról”, akkor semmi kétségünk nem lehet: a második, a „radikális utilitaristának” nevezett irányzat adja az eredetibb választ a közhatalom-gyakorlás korlátainak kérdésére. Mert ha az első, a „jogi deduktív” irányzat történeti és politikai szempontból forradalmi is volt, intellektuális és diszkurzív értelemben „retrográdnak” vagy „konzervatívnak” tekinthető¹, abban az értelemben, hogy a közhatalom korlátainak problémájára lényegében ugyanazt a választ adta, mint a természetjog 16. századi jogtudósai és teoretikusai.

Valójában a főhatalom korlátainak kérdése nagyon korán felmerül. Már a 16. századtól említik, jogászok – az államrezon és az abszolutizmus védőügyvédjeként fellépő teoretikusokkal szemben – „a királyság alaptörvényei” képezte korlátot. Ez az 1560-as években, Pasquier, Du Haillan és eleinte Bodin által képviselt konstitucionalizmus² bizonyos „fégeket” keres és talál a Korona abszolút hatalmával szemben Franciaország régi szokásai és nemzeti alaptörvényei történetében: az „államrendet”, a „vallást” és az „igazságszolgáltatást”. Az „államrend” fogalma akkoriban három elemből áll: a királyság két (a királyi vagyon elidegeníthetetlenségét és a korona fiúági öröklését szentesítő) alaptörvényéből, a szokásjog autoritásából és a király tanácskerési köteleességéből.³ Az állam alapítását rögzítő alaptörvényekre való utalást a következő évszázadban a természetjog több tudós művelője, köztük Burlamaqui és Pufendorf

¹ M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 4.

² Az 1560-as évek konstitucionalista áramlatáról lásd Q. SKINNER: *Les Fondements de la pensée politique*. Albin Michel, Párizs, 2001, 718. sk.

³ uo. 709.

eleveníti fel és terjeszti ki.¹ Jól látható, hogy a főhatalom így meghatározott gátjai, mint jogkorlátozások, a kormányzási gyakorlat külső – mindenekelőtt a főhatalom visszaéléseinek megelőzését célzó – korlátai. Ugyanez a megjegyzés érvényes a „természeti törvény” és ama „általános cél” alkotta két másik korlátra, amelynek értelmében a legfőbb hatalom szerződés útján jött létre: a természeti törvény Isten akaratának emanációja, úgyhogy az uralkodóknak erre tekintettel kell tetteikről számot adniuk „Isten ítélőszéke” előtt, és a civil társadalom általános célja csakis a „közjó” lehet: a politikai hatalomnak ehhez kell alkalmazkodnia². Ilyen feltételek mellett érthető, miért részesíti előnyben Foucault a „radikális utilitarista” utat: ez az, ami – nem „leragadva” a „főhatalom visszaélésének” régi kérdésénél – a hatalom saját területéről való kilépésének feldolgozásával újat hozott, külön perspektívát nyitva a kormányzási modellel kérdésének fogalomról fogalomra való tanulmányozása előtt. Azonkívül, ez az az irányzat, amely végül felülkerekedett a történelemben³.

Rousseau, Locke és a jogi deduktív út

Akárhogy is, de a Michel Foucault által a „forradalmi” út megjelölésére használt „axiomatikus” terminusnak megvan az az előnye, hogy utal az emberi jogokhoz fűződő nyilvánvaló kapcsolatra⁴. Az 1776-os amerikai Nyilatkozat több „evidensnek tartott igazságot” nyilatkozott ki:

Minden ember egyenlőnek születik, a Teremtő bizonyos elidegeníthetetlen jogokat adományoz nekik, ezek közé a jogok közé tartoznak az élethez, a szabadsághoz és a boldogság kereséséhez fűződő jogok. A kormányokat az emberek azért hozták létre, hogy garantálják ezeket a jogokat, és igazságos hatalmuk a kormányzottak beleegyezéséből eredeztetik.

Az 1789-es francia Nyilatkozat „egyszerű és vitathatatlan alapelveket” kíván deklarálni: „Minden politikai egyesülés célja az ember természetes és elvülhetetlen jogainak megőrzése. Ezek a jogok: a szabadsághoz, a tulajdonhoz, a biztonsághoz való jog és az elnyomással szembeni ellenállás joga.” Kétségtelenül az amerikai Nyilatkozat az, amely meg-

mutatja, a fentebb megjelölt korlátok közül kettő egymáshoz kapcsolódásának mikéntjét: egyfelől a természetes jogokat Isten adta az embernek – ami lehetővé teszi magához a „természeti törvényhez” kötésüket – másfelől a kormányzás „általános célját” abból az evidenciából vezeti le, amit a teológiai garancia biztosít ezeknek a természetes jogoknak (minthogy ezeknek a jogoknak a garantálásából áll). Ehhez képest a francia Nyilatkozatban – a határozott megfogalmazás és a „Legfőbb Lény” említése ellenére – olyan viták érződnek, amelyek a „természetjog időbeli elsőbbségéből fakadó szabályozási szerepe” evidenciájának fokozatos eróziójáról tanúskodnak: azzal, hogy egyesek a Nemzetgyűlésben (különösen Crénière) megengedik maguknak, hogy név szerint hivatkozzanak Rousseau-ra, felépnek az ellen, hogy a természeti állapotban lévő embernek lennének jogai¹. Tudjuk ugyanis, hogy Rousseau szerint a legfőbb hatalom, (adott esetben a nép által kizárólagos jelleggel birtokolt törvényhozói hatalom) nem úgy jön létre, hogy az egyén által természetes módon birtokolt átruházhatatlan jogok fölé helyezi magát: ennek oka az, hogy az egyén jogai a valóságban olyan jogok, amelyeket a legfőbb hatalom tagjaként, vagyis állampolgári minőségében kap, és nem létezhetnének a főhatalom létrejöttét megelőzően². Az egyén jogai nem korlátozó elvei a főhatalomnak, és ha a végrehajtó hatalom (a kormányzat) cselekvésének korlátozó elvét képezik is, ez kizárólag abban a mértékben lehetséges, amennyiben a törvény valamennyi állampolgárnak megadja ezeket a jogokat³. Alapjában véve tehát Rousseau problémája, „a főhatalom korlátainak”⁴ problémája továbbra sem megoldott. Mindenesetre nem kell túlbecsülni azt a hatást, amit az okozott, hogy néhány „kivülálló”⁵ beleszólt a vitába. Ami fontos itt, az kevésbé Rousseau gondolkodásának közvetlen hatása, mint inkább az, ahogyan a francia alkotmányozók felhasználták: ebből a szempontból inkább az „általános akarat” fogalma, mint a társadalom által adott jogok gondol-

¹ Erről lásd R. DERATHÉ: *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*. Vrin, Párizs, 1988, 328–332.

² uo. 321-től 328-ig.

³ M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 44. (M. Foucault kézírata 18–20. oldalának lapalji jegyzete). Hasonló szemlemben, uo. 45.: ebből a két rendszerből, amelyik „tovább tartott és erősebbnek bizonyult, az természetesen a közhatalmat jogilag a kormányzati hasznosság oldaláról korlátozó radikális út”.

⁴ Az „axióma” magától értetődő elv.

¹ M. GAUCHET: *La Révolution des droits de l'homme*. Gallimard, Párizs, 1989. 75. sk.

² Ha mégis lehet Rousseau-nál „természetes jogról” beszélni, akkor csak annyiban, amennyiben az önszeretet és a szánakozás két velünk született hajlamában merül ki.

³ J.-F. SPITZ: *La Liberté politique*. PUF, Párizs, 1995, 434–435.

⁴ Még ha, elődeitől eltérően, Rousseau a főhatalmat úgy is gondolja el, mint ami egyszerre „korlátlan” (nincsenek alkotmányos korlátai) és „határolt” (természeténél fogva csak törvényeken keresztül, tehát „általános tárgyakon” gyakorolható).

⁵ A kifejezést Crénière-re használja M. GAUCHET: i. m. 77.

lata a lényeges, amennyiben – úgy tűnik – fő funkciója az volt, hogy biztosítsa a törvény forrása személytelenségét¹. Nem is lenne helyénvaló túlságosan erőltetni a „rousseau-i”² jelzőt a forradalmi-axiomatikus úttal kapcsolatban. Ezzel Foucault nem annyira Rousseau gondolkodására, mint inkább az ezt a gondolkodásmódot politikai eszközként használó „rousseauizmusra” utal.

Annyi mindenesetre bizonyos: ennek az értelmezésnek megvan az a hátulütője, hogy megfeledekzik egy lényeges dologról. A „forradalmi-axiomatikus” irányzatnak történetileg több köze van Locke-hoz, mint a „rousseau-izmus”³; még akkor is, ha Franciaországban Locke csak a rousseau-izmus torzító szűrőjén keresztül hathatott. Hiszen Locke az, akinek köszönhetjük a kormányzásnak azt az elméletét, amely nem valamilyen államelméletre támaszkodik⁴. Ezzel szemben Rousseau, amikor újra hozzányúl a főhatalom régi problémájához, mindenekelőtt államelméletet alkot, oly módon, hogy a kormányzás törvényhozó hatalom általi – neki különös problémát egyáltalán nem jelentő – korlátozásának elvét közvetlenül a főhatalom fogalmából vezeti le⁴. Amit ezzel szemben Locke szeretne, az a törvényhozó hatalomnak magának a korlátozása (miközben azért a „legfőbb hatalomnak” tekinti). És éppen ez a módszer az, ami messzemenően magyarázza a locke-i elmélet döntő jelentőségét minden olyan alkalommal, amikor a liberális hagyomány (Benjamin Constant-ól és John Stuart Milltől Robert Nozickig) újrafogalmazza a kormányzás korlátainak problémáját, akkor is, ha csaknem mindig sérül a locke-i elméletben kialakított kényes egyensúly.

Hiszen, legalábbis történeti és politikai értelemben, de talán szellemiben is, a liberalizmus alapkérdése nem egy, hanem tulajdonképpen két kérdés volt. Nemcsak az volt kérdés, hogy miként lehet korlátozni a kormányzat működését annak érdekében, hogy az ne akadályozza a civil társadalom spontán működését, de az is, hogy miként korlátozható ez a cselekvés anélkül, hogy teljesen béklyóba vernénk őt magát akkor, amikor a civil társadalom spontán működése maga sokszorosára növeli a gazdaságba és a társadalomba való beavatkozás alkalmait. Az a válság,

¹ uo. 117–118.

² M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 40. Az „axiomatikus-forradalmi” úttal kapcsolatban, M. Foucault ezt írja: „végül is rousseau-i útnak is nevezhetnénk”.

³ Amit M. Foucault elismer, amikor azt írja: „Locke nem államelméletet, hanem a kormányzás elméletét dolgozza ki”. M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 92.

⁴ Ezt bizonyítja az a tény, hogy a kormányzás vizsgálata, akárcsak formáinak levezetése, csak a Társadalmi szerződés III. könyvében kerül sorra, azután, hogy a II. könyvben Rousseau teljesen átdolgozta a főhatalom fogalmát.

amelybe a liberalizmus a 19. században kerül, éppen az erre a kettős kérdésre adott válaszok összehangolásának nehézségére vezethető vissza. Ha nem vesszük figyelembe ezt a kettősséget, óhatatlanul szem elől tévesztjük a liberális gondolkodás fejlődésében bekövetkező hektikus ingadozásokat, szakadásokat, válságokat, fordulatokat. Ha ezt a fejlődést azonosítjuk az „egyéni jogokért” való egyre erőteljesebb kiállással, akár pozitív, akár negatív értelemben értjük ez utóbbit, engedményt teszünk a „szellemtörténet” idealizmusának. A döntő mozzanat, ami egyúttal a modern neoliberalizmushoz vezető folyamat megértésének is a kulcsa, azt érteni, hogy a későbbiekben a liberalizmus alapjai érvényességének próbaköve lesz az olyan *kötelező gyakorlati feladatok megoldása* terén való helytállás, mint a népesedési probléma kezelése, a kapitalizmus megszerzése, a szociális konfliktusok megelőzése és mederbe terelése. E kihívások – és nemcsak a liberalizmus belső koherenciája – szempontjából is, megkerülhetetlen a locke-i álláspont vizsgálata.

Az egyéni jogok alapja: a teológiától a tautológiáig

Az alapkérdés, amit a kormányzat elé állított természetes egyéni jogok korlátja felvet, az: mi igazolja ezeket a jogokat. John Locke szemében az igazolás nem kerülheti meg a hivatkozást Isten akaratára, a természetjog mindig csak az isteni akarat kinyilvánítása¹. Manapság hajlamosak vagyunk megelégedezni róla: a természetes jogok létezésének „evidenciája” eredetileg a „belénk ültetett” és a tudatunkba maga Isten által beírt „természeti törvény” létezésének evidenciájától függött². Azt is szem elől tévesztettük, hogy a természeti törvény létezésének evidenciája ugyanezen törvény tartalmának evidenciájára vezet vissza: egyetlen ember sem hivatkozhat, bármilyen feltételek közé is kerül, tudatlanságára, ami megbocsájthatná a törvény megsértését, mert ezt a törvényt az ész közvetlenül megismerheti. Csak ebben az értelemben jelenthető ki, hogy „az ész közös törvénye”. Ugyanis Locke azt állítja, hogy az ész nem szerzője ennek a törvénynek, hanem csak tolmácsa. Csakis Isten akarata képes, ennek a törvénynek az előírásával, kötelezettséget kényszeríteni az emberre, minden emberre, kivétel nélkül³. A természeti törvény tehát

¹ J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Gondolat, Budapest, 1986, 135. §

² A „természeti törvény” tomisták (Vitoria, Suarez, Molina) általi XVI. századi újrafelfedezésének fontosságáról és Locke-ra gyakorolt hatásukról lásd Q. SKINNER: i. m. 566. sk.

³ J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m. 134. §*, jegyzet. Ezért alappal lehet ezzel kapcsolatban „Locke voluntarizmusáról” beszélni, mely szerint „az isteni akarat hozza létre a morális attribútumokat”. (J. B. SCHNEEWIND: *L'Invention de l'autonomie*. Gallimard, Párizs, 2001, 176.)

mintegy a tulajdonos márkajelzése a saját alkotásán: az emberek a „legfőbb alkotómesternek” ugyanúgy tulajdonai, ahogy alkotásai is, és a természeti törvény rendeltetése sem több, mint hogy emlékeztesse őket a Tulajdonosukkal szembeni kötelelességeikre.

Mire is kötelez pontosan ez a törvény? Locke azt válaszolja, hogy kettős óvó köteleességet ír elő az embernek. Az első köteleesség: mindenki köteles óvni az életét. (Innen az öngyilkosság tilalma.) Második köteleesség: mindenki köteles, amennyire tud, gondoskodni a többi ember védelméről. (Innen a másik ember élete, vagy az élete védelmét szolgáló eszközök károsításának tilalma)¹. Kezdetben nincs tehát szó emberi jogokról; először kötelességei vannak az embernek Istennel szemben. Ennek megfelelően őrizkedni kell attól, hogy úgy fogjuk fel a természeti állapotot, mint a féktelen szabadság állapotát, ahol mindenki szabadon cselekszi azt, ami neki tetszik. A természetes szabadság csak a „természeti törvény határain belül” érvényes.² Következésképpen a természetes jogok a köteleességekből származnak.

A természeti állapotban, mondja Locke, az ember két alapvető „hatalommal” rendelkezik: az első az, hogy „mindent megtehet, önmaga és mások megvédésére, amit csak jónak lát”; a második pedig, a „törvény ellen elkövetett bűnök megbüntetésének hatalma”.³ Miközben az első egyfajta „természetes törvényhozó hatalmat”, a második természetes „végrehajtó hatalmat” jelent, mert ez a hatalom az, ami – szembeszállva a törvény másik ember általi megsértésével – biztosítja a természeti törvény érvényesülését. Azonkívül minden igazságtalan kártétel áldozatának megvan a joga arra, hogy kártérítést kapjon a kár okozójától, vagyis a kártalanításra. Nyilvánvaló, hogy az első jog közvetlen folyománya a természeti törvény kettős köteletségének (önmagunk és az emberi nem védelmének). Azonban Locke a másik két jogot szintén párhuzamba állítja ezzel a kettős köteleességgel: a bűnös megbüntetésének joga az emberi faj megvédésének köteleességéből, a kártalanítás joga az önmagunk védelmén való őrködés köteleességéből következik. Míg az első esetben az a büntetés célja, hogy megakadályozza a bűn megismétlését, továbbá, e megelőzési szerepen túl, biztosítsa az emberiség fennmaradását, a má-

sodik esetben a kártalanítás, amennyiben a veszteség érinti azokat az eszközöket, amelyekkel rendelkezik saját élete megőrzése érdekében, valaki veszteségének a kompenzációját célozza.¹

Úgy tűnik tehát, hogy a természetes jogok, éppúgy, mint a minden emberre kirótt köteleesség, hogy tisztelje ezeket a jogokat, végső soron Isten akaratában találja meg az alapját, annyiban, amennyiben ez az alap a természet törvényének való engedelmséget írja elő: minden ember kötelessége tisztelni mások ama jogát, hogy akképp cselekedjen élete megőrzése érdekében, ahogy azt jónak látja, miközben az a kötelessége is megvan, hogy őrködjön az emberiség fennmaradásán. „Locke-nál a »természetes jogok« csak azért elévülhetetlenek, mert ezek képezik minden egyes emberben az ellentételezését azoknak az abszolút kötelelességeknek, amelyeket Isten minden emberre kiró.”²

A Teremtőről „leválasztott” jogok

Márpedig éppen a természetes jogok alapjainak kérdése az, ahol a későbbi liberalizmus a leginkább eltávolodik Locke-tól. A természeti törvény „elszakítása” Isten előrelátó akaratától már a 17. századtól megkezdődött, mégpedig egyszerre Hobbesnak és Grotiusnak köszönhetően.³ Hobbes, amikor primitív szenvedélyek, mint a halálfélelem és a létfenntartási vágy kielégítését szolgáló legjobb eszközökkel kapcsolatos racionális számítások „következtetéseként” mutatja be azokat, eljut a természeti törvényekre való hivatkozás semlegesítéséig.⁴ Sőt, a politikai hatalmat, miután létrehozták, e törvények kizárólagos jogú értelmezőjévé avatja⁵, ami lehetetlenné teszi, hogy azok jogorvoslat eszközéül szolgálnak a hatalom által esetleg elkövetett visszaélések ellen. Grotius például közvetlenül egy minden emberben adott természetes hajlamból, az önfenntartás vágyából indul ki, hogy két joghoz, az erőszak visszaverésének és az élet fenntartásához hasznos dolgok elsajátításának jogához jusson el belőle.⁶ Hogy egy vágy vagy egy szükséglet közvetlenül joggá válhasson, ez az, amit Locke biztosan elutasított volna. Mert csak az önfenntartás morális köteleességéből alapozható meg, ellentételezésként, az

¹ *uo.* 2. fejezet, 4–15. §

² J.-F. SPITZ: *La Liberté politique*, i. m. 58.

³ *uo.* 59.

⁴ *uo.* 61.

⁵ P.-F. MOREAU: *Hobbes, Philosophie, Science, Religion*. PUF, Párizs, 1989. 102. Ugyanezt mondja J. B. SCHNEEWIND: i. m. 112. „Hobbes tagadja, hogy a természeti törvényre hivatkozva bírálhatjuk a pozitív törvényt; így elveti a természeti törvény klasszikus elméletének egyik legfontosabb elemét.”

⁶ J.-F. SPITZ: *La Liberté politique*, i. m. 60.

¹ J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m.* 6. §

² *uo.* 4. és 6. §

³ *uo.* 128. §

a jog, hogy azt tegyünk, amit – önmagunk létének fenntartása érdekében – jónak látunk megtenni. Szemben azzal, amit Pierre Manent mond, Locke nem kívánja „az egyéni jogokat pusztán az éhségérzetből levezetni”, mint ahogy kiindulópontja nem is „az éhező egyén”¹, mintha a szükséglet természetességéből közvetlenül következne a táplálkozás jogának természetessége. A Locke és Grotius közötti különbség pusztán annyi, hogy Grotius a szükséglet vagy vágy, míg Locke a morális kötelesség „természetes” voltából indul ki: az előbbi esetben a természet az élet spontaneitását, míg a másodikban az embert Teremtőjéhez és Tulajdonosához fűző morális kapcsolatot jelenti. Később, 1672-ben a főként Hobbes ellen írt *A természet törvényeiről*² című művében Cumberland püspök arra vállalkozik, hogy a „jóakarat” örök morális törvényének tapasztalatára építsen, ami szerinte Istent éppúgy vezérli, mint az embert. Locke, aki tudomással bírt erről a kísérletről, még csak meg sem említi, annyira meg volt győződve róla, hogy a természeti törvényt kizárólag Isten akaratából szükséges levezetni.³

A természetes jogok vágyakban való megalapozására később Spencer tesz újabb, radikálisabb kísérletet. Módszerét az teszi eredetivé, hogy a természetes jogok kérdését a politikai arénából az élet tudományának területére helyezi át, más szóval a jogokat az „élet törvényeiből” vezeti le.⁴ Spencer tézise a természetjog egyszerű feltámasztása: „az egyéni jogok forrása nem mesterséges, hanem természetes”.⁵ A cél kihívást intézni Bentham radikális utilitarizmusának, mely szerint csak a jog létezik, amit az állam teremtett. Spencer az állítólagos *ex nihilo*⁶ jogteremtéssel

a szokásjog („formát adunk annak, ami már létezik”) törvény általi szentesítését állítja szembe.¹ Azonban Spencer szándéka – a német jogtudománynak kedves *Natur-Recht*² fogalmának felelevenítésén túl – annak kimondása, hogy a szokás révén szentesített jogok „természetes módon következnek a társadalomban élő emberek személyes vágyaiból”.³

Ebből a célból megvizsgálja, először az egyéni élet, majd a társas élet feltételeit. Az előbbiekkal kapcsolatban az élet fenntartásához szükséges tevékenységek gyakorlásának jogában megkülönbözteti a „pozitív elemet” a „negatív elemről”. A pozitív elem minden magasabb rendű állapotban megvan, és nincs semmilyen morális jellege: a „mozgás szabadsága” az élelem keresésének és megszerzésének feltétele, enélkül az élő szervezet nem lenne képes fenntartani az életét. Ebből következik, hogy helyes nem gátolni ezt a tevékenységet. A negatív elem, ami a morális, tehát speciálisan emberi jelleget adja e jognak, az cselekvési szférájának „kölcsonös korlátozásából” áll: az erkölcsi korlátozás, ami lehetőséget teremt az egyénnek megkülönböztetni a megengedettet a meg nem megengedettől (ti. túllépni a saját cselekvési szféráját), szintén „természetes korlátozás”, mint ahogy ezt a semmilyen politikai szerveződéssel sem rendelkező vad törzsek szokásai bizonyítják. Látható, hogy a pozitív elem „az élet törvényeiből”, míg a negatív a „társadalom” által az egyének tevékenységére rákényszerített feltételekből származik.⁴

Áttérve ezután a társadalmi élet feltételeinek vizsgálatára, Spencer azt hangsúlyozza, hogy a primitív emberről azt tartják: azért él csoportban, mert „az a tapasztalata, hogy az együttműködésből előnyei származhatnak”.⁵ Márpedig az ilyen tapasztalat mindenekelőtt a hallgatólagos vagy deklarált szerződések betartásának függvénye. Minél inkább kiszorítja az „önkéntes együttműködés” az „erőszakon alapulót”, a szerződések szabadsága és végrehajtásuk garantálása annál inkább „a szabályos társadalmi létezés feltétele”. Röviden, az egyéni élet és a társadalmi feltételek egyként az „élet vastörvényének” részei.⁶ A jogok igazi biológiai megalapozásával van itt dolgunk tehát, a locke-i teológiai alap helyett.

¹ P. MANENT: *Histoire intellectuelle du libéralisme*. Hachette, „Pluriel”, Párizs, 2004. 95–96. és 102–103.

² Latinul: *De legibus naturae*.

³ J. B. SCHNEEWIND: i. m. 122-től 140-ig, Cumberland álláspontjának vizsgálatával kapcsolatban.

⁴ H. SPENCER: „La grande superstition politique”. In: *L'Individu contre l'État*. Alcan, Párizs, 1885. 141.; *Le Droit d'ignorer l'État*. Les Belles Lettres, Párizs, 1993. 171. Élete végén adta ki Spencer azt a híres cikkgyűjteményt, amelynek kizárólagos céltáblája az állami beavatkozás. Újabb kiadása *Le droit d'ignorer l'État* cím alatt jelent meg. Az új kiadásból, melynek célja Spencer rehabilitálása, hiányzik néhány nagyon fontos cikk. Ezért mind a két hivatkozási helyet megadjuk.

⁵ uo. 152. (193.)

⁶ *semmitől* – (A ford.)

¹ Hasonló a véleménye F. Hayeknek (lásd lent a *thézisz* és a *nomosz* megkülönböztetését a 9. fejezetben).

² *természetjog* – (A ford.)

³ H. SPENCER: „La grande superstition politique”, i. m. 137. (163.)

⁴ uo. 146. (180.)

⁵ uo. 146. (181.)

⁶ uo. 151. (191.)

Végső soron Robert Nozick álláspontjának ismeretében tudjuk igazából felmérni a jogok isteni akaratban való megalapozásától az individuum vágyaiban való megalapozásig vivő „sodródás” valódi méretét. Ez a libertárius filozófus¹ ugyanis az, aki a leghatározottabban állítja magáról, hogy a locke-i utat követi. Az *Anarchia, állam és utópia* (1974) című művének első mondata megadja az alaphangot. „Az individuumoknak jogaik vannak, és vannak dolgok, amiket semmilyen személy vagy csoport sem tehet meg velük (jogaik megsértése nélkül).” Ezek az egyéni jogok abszolútak és sérthetetlenek. Mások szempontjából valamely egyén joga szigorú erkölcsi kényszert jelent, ami megszábjá a korlátot, hogy mit tehet meg azzal az egyénnel; a jog birtokosa szempontjából valamely egyén joga a cselekvés képessége, anélkül, hogy bárki más kényszerítését el kellene szenvednie. Az egyéni jogok abszolút jellege Nozick szerint egy alapvető tényre: a különálló étellel bíró különböző individuumok létezésének tényére utal.² Egyfajta radikális nominalizmus ez, amely vitatja, hogy a „társadalom” bármilyen formában is létezne: a társadalom semmilyen joggal nem rendelkezik az egyének felett, hiszen nem is létezik, elfogadhatatlan tehát feláldozni az egyént egy „társadalmi entitás”, vagyis egy (a Benthamtól örökölt utilitarista megfogalmazás szerinti) „általános szociális jó” oltárán. Nozick minden aggály nélkül hivatkozik arra a „kanti elvre”, miszerint „az individuum cél, és nem csak eszköz”³; hogy alátámassza azt a gondolatot, miszerint az egyének elkülönült létezéséből következik sérthetetlenségük, mint ahogy jogaik érintetlensége is. A tény, hogy az egyén önmagáért való cél, elegendő annak megtiltásához, hogy beleegyezése nélkül valamire használják, és még inkább, hogy valamilyen fizikai agresszió tárgya legyen. Ezzel szemben az önkéntes beleegyezés egyszerű ténye elegendő egy individuum másik egyén általi bármiféle felhasználásának legitimizálásához: így módon valaki megengedheti egy másik embernek, hogy bármit tegyen vele, például meg is öletetheti magát. Nozick tökéletesen tudatában van

annak, hogy a beleegyezéssel adott felhatalmazás Locke szemében érvénytelen: a természeti törvény mindenkinek tiltja az öngyilkosságot, mégpedig azon az alapon, hogy nem rendelkezhet önkényesen a saját élete fölött. Következésképpen meg kell tiltania mindenki másnak is, hogy az élete fölötti rendelkezés jogát átruházza másra, hiszen ő maga sem rendelkezik vele.¹

Végső soron a feladat nem egyéb, mint választ adni arra a kérdésre, miként jut el Nozick az egymástól elkülönült individuumok létezésének tényéből az általuk birtokolt jogokhoz, mert ezek a jogok azok, amelyekre alapozza a másoknak adott felhatalmazást, mint ahogy azt a kényszert is, aminek mások cselekedeteit alárendeli. Ebben az „ugrásban” egy – maga Nozick bevallása szerint is – „nehezen megragadható és bonyolult” fogalom: az „élet értelmének” a fogalma van a segítségére.² Minden egyes individuum rendelkezik azzal a képességgel, hogy értelmet adjon az életének, mégpedig úgy, hogy ama átfogó életfelfogás szerint cselekszik, amit elképzel magának, és ami megadja neki a jogot, hogy annak az elképzelésnek megfelelően cselekedjen, amit az élet értelméről alkotott magának. Így, ha a mások cselekvésére adott beleegyezés megfelel annak a jognak, amit másoknak az önmagam feletti rendelkezésre adok, ez a beleegyezés maga abból a vágyamból következik, hogy a saját életemről alkotott átfogó koncepció szerint cselekedjek. Azonban, minthogy az a képesség, hogy értelmet adjunk az életünknek, az individuáció konstitutív tulajdonsága, és semmiképpen sem egy pótlólagos kiegészítő tulajdonság³, annak állítása, hogy ez az a képesség, amely az individuumnak jogot ad arra, hogy úgy cselekedjen, ahogy szeretne, egyet jelent annak állításával, hogy egy individuumnak azért vannak jogai, mert ő individuum. A jogok teológiai alapjának elhagyása itt közvetlenül egyszerű tautológiába torkollik.

¹ A „libertarianizmus” azt állítja, hogy „a piaci mechanizmusok belső lényegükből fakadóan igazságosak” és a „minimális állam” híve. (W. KYMLICKA: *Les théories de la justice : une introduction*. La Découverte, Párizs, 2003, 109.) Ellenben az olyan neolibertálisnak, mint Hayek, a piac sem nem igazságos, sem nem igazságatlan (Lásd lent 9. fejezet)

² R. NOZICK: *Anarchie, État et Utopie*. PUF, Párizs, 2003, 52–54.: „Csak egyének vannak, különböző egyének, saját egyéni életükkel” (52.), „...különböző individuumok léteznek, mindegyik a maga életével ...” (54.), „...különböző egyének vannak, mindegyiknek megvan a maga élete, amit irányítani kell” (uo.).

³ uo. 50.

¹ Arról az axiómáról, mely szerint „senki sem adhat át nagyobb hatalmat, mint amekkorával saját maga rendelkezik”, lásd J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m. 23. §*, Nozick értelvéseivel és Locke „paternalizmusáról” megfogalmazott kritikájával kapcsolatban lásd R. NOZICK: *Anarchie, État et Utopie*, i. m. 82. (kiemelés tőlünk) Hozzá kell tenni, hogy az önkéntes beleegyezés, mint a másoknak adott felhatalmazás érvényességének egyetlen kritériuma, bármit is gondol erről Nozick, nagyon távol áll az önmagát célként értelmező személy kanti eszméjétől. Kantnál valójában az *összerű természetként felfogott emberiség*, és nem a „különálló egyén” az, aki önmagáért való cél; tehát minden ésszel rendelkező létező önmagának célt adó képessége az, ami végső soron dönt a megengedett és a tiltott közötti határról. (Innen az öngyilkosság tilalma Locke-nál.)

² uo. 73.

³ uo. 71–73.

Önmagunk tulajdonlása: a tulajdonjog alapja

Kétséggkívül van egy kérdés, melynek kidolgozásáért az egész későbbi liberalizmus, beleértve a neoliberalizmust is, hálás lehet Lockenak, és ez a tulajdonjog filozófiai megalapozása. Ha figyelmesen olvasuk a *Második értekezést*, látjuk, hogy Locke azt írja: „az anyagi javak tulajdonjoga nem első az időben, és nem is a természettől ered közvetlenül: mindannyiunk önmaga létének megőrzésére való kötelességéből fakad”¹, így ennek a jognak az igazolása nem is szakítható el Locke érvelésének teológiai premisszáitól. A vállalkozást csak nehezíti, hogy ugyanezen premisszáik szerint „Isten közösen adta az embereknek a világot”².

Egy „ősi közösség” létezésének állítását akkoriban elég széles körben osztották a természetjog hívei. Így Grotius és Pufendorf egyaránt azt állították, hogy ez a közösség „negatív közösséget” jelentett, vagyis semmi nem volt senkié, és ily módon a magántulajdon kialakulása egy eredeti szerződést tett szükségessé. Locke inkább „pozitív” mint „negatív közösséggént” látszik felfogni az ősi közösséget: Isten minden embert a föld és a természeti javak összessége „közös tulajdonosaként” teremtett³, ily módon a föld kezdetben egyetlen „nagy közös földbirtok volt”. Ami azt jelenti Locke szemében, hogy – eltérően Grotiustól és Pufendorftól – a dolgok *res communes*, abban az értelemben, hogy mindenkié, nem pedig *res nullius*, ami azt jelenti, hogy senkié. A *Második értekezés* ötödik fejezete foglalkozik – miközben elveti az eredeti szerződés elméletileg nehezen igazolható hipotézisét – a tulajdonjog igazolásával. Hiszen egy ilyen hipotézis legkellemetlenebb velejárója, hogy „az összes közemberek kifejezett megállapodását”⁴ tenné szükségessé. A kérdés tehát egész egyszerűen az: hogyan lehet levezetni a magánelsajátítás jogát egy eredetileg osztatlan tulajdonlás állításából, anélkül, hogy valamilyen megállapodást közbeiktatnánk?

Mindenekelőtt érdemes felidézni azt, hogy Locke szerint az ember teremtője, Isten tulajdona. És minthogy az életünk felett nem mi magunk

rendelkezünk, legelső kötelességünk, hogy megóvjuk azt (természeti törvény). James Tully¹ értelmezésének érdeme, hogy teológiai kontextusba helyezve új szempontból világította meg a tulajdon problémáját. Az ő gondolatmenete szerint Locke, ahogy Aquinói Szent Tamás és Suarez is, két tulajdonfogalmat különböztetett meg egymástól. Az első (possessio) minden ember közös tulajdonlását foglalja magában a föld valamennyi dolga felett: ez a tulajdon egyfajta megengedő jogot jelent, abban az értelemben, hogy minden embernek egyforma joga van azoknak a dolgoknak a használatára, amelyek szükségesek élete megőrzéséhez. Ez a használati jog csak velejárója ama kötelességünknek, hogy óvjuk saját életünket. Mindenki köteles védeni önmagát, tehát joga van felhasználni azokat a dolgokat, amelyek szükségesek önmaga létezésének megóvásához. Azonban ez a használati jog (*jus utendi*) nem jelent egyet a visszaélés jogával (*jus abutendi*): miközben mindenkinek egyformán joga van arra, ami neki szükséges, ez nem jelenti azt, hogy mindenkinek joga lenne mindenre (*jus in omnia*), ellentétben azzal, amit Hobbes állít.²

A tulajdon második fogalma (*proprietas*) ezzel szemben kizáró, és immár nem megengedő jogot jelent, mégpedig abban az értelemben, hogy egy dolog feletti olyan magántulajdonról van szó, amely kizárja mások mindennemű jogát ugyanezen dolog felett, és azonkívül magában foglalja a tulajdonos lehetőségét, hogy tetszése szerint rendelkezzen vele, beleértve a megsemmisítés jogát is. Gondosan különbséget kell tehát tenni „ama jog között, amivel az ember a fölött rendelkezik, amire szüksége van, és a között a jog között, amivel tulajdonolja azt, amit megszerzett”³. Márpedig – úgy ahogy azt Locke felfogja – a természeti állapot ősi közössége – a minden embernek ugyanazt a használati jogot adó és az egy bizonyos dolog feletti mindenfajta kizárólagos jogot kizáró – közös birtoklásan alapszik. Ilyen feltételek mellett honnan a magánelsajátítás és exkluzív tulajdonlás eredete?

Valójában, ha Isten a világot valóban valamennyi ember közös birtoka adta, ezt csak azért tette, hogy életük megőrzésére és fenntartására használják. Azonban ez a használat önmagában azt parancsolja az embereknek, hogy mint osztatlan társtulajdonon, dolgozzanak az Istentől kapott világon. Mert a természeti törvény által elrendelt cél nem kötelezhet

¹ J. LOCKE: *Second Traité du gouvernement*. PUF, 1994. note 36. 182.

² J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m.* 25–26. §.

³ Uő: *Second Traité du gouvernement*. i. m. 57. jegyzet, 187.

⁴ Uő: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m.* 25. §.

¹ J. TULLY: *A Discourse on Property: John Locke and His Adversaries*. Cambridge University Press, 1978. J. Tully értelmezését nagyon világosan bemutatja J.-F. Spitz a *Második Értekezés*, LXIX–LIII. bevezetésében. A locke-i tulajdonfelfogással kapcsolatban itt olvasható pontosításokat ennek a bevezetőnek köszönhetjük.

² T. HOBBS: *Leviatán*, i. m., XIV. fejezet. Hobbes megjegyzi, hogy „mindenkinek mindenre joga van, még mások testére is”. uo. 172.

³ J. LOCKE: *Second Traité... i. m.* Introduction, LXX.

sem mire anélkül, hogy egyúttal ne szabná meg eszközeit, és a munka önmagunk megőrzésének alapvető eszköze. Márpedig a munkának megvan az a figyelemreméltó erénye, hogy hozzáad a dolgozó személyéből valamit ahhoz, ami természetből adott, és így kiemeli ez utóbbit abból az osztatlan állapotból, melyben eredetileg volt. Bármilyen is legyen a formája, csak ez ad jogcímet a valamely dolog feletti exkluzív jogként értelmezett tulajdonra. A tulajdon munka révén való megszerzése természetes a föld példáján keresztül kap igazolást. Ez igazolja a közös földek – a modernkori Anglia történelmét kezdetekkor meghatározó – bekerítési mozgalmát (*enclosures*). Végso soron tehát a munka az, amely közvetíti az inkluzív birtoklás átalakulását exkluzív magánsajátítássá, és mindezt mindenfajta bejegyzéstől vagy szerződéstől függetlenül. „Így a fű, amit a lovam megevett, a széna, amit a szolgám kaszált, és az érc, amit bárhol kiástam ott, ahol másokkal közösen jogom van hozzá, az én tulajdonom lesz, bárkinek a bejegyzése vagy tulajdonátruházó aktusa nélkül is.”¹ A munka mint cselekvés egyet jelent annak a magaméva tételével, amin dolgozom. Így sajátítom el. Ezzel megerősítést nyer, hogy a tulajdonjognak nem lehet egyfajta tisztán „természeti” jogként felfogott elsőbbsége: természetesen nem megállapodáson alapul, „mindig csak egy kötelesség végrehajtásának eszközeként jön létre”².

Azonban ez az érvelés csak akkor helytálló, ha elfogadjuk, hogy a munka mint tevékenység, lényegét tekintve egyszersmind a munka tárgya tulajdonának megszerzése. Ennek az állításnak a megfogalmazására Locke bevezet egy kulcsfogalmat, az önmagunk tulajdonlása (*self-ownership*) fogalmát. Az ötödik fejezet 44. paragrafusában az ember saját személyének önmaga általi tulajdonlását kifejezetten minden anyagi javak feletti tulajdonlás alapjaként határozza meg: „nyilvánvaló, hogy noha közösen kaptuk a természet dolgait, a tulajdon nagyszerű alapja mégis megvolt magában az emberben (azáltal, hogy az ember ura önmagának és tulajdonosa saját személyének, valamint személye cselekedeteinek vagy munkájának...)”.³ Minden cselekedet annak a személynek a

¹ J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m.* 28. § Meg kell jegyezni: Locke később (35. §) elfogadja, hogy egy olyan országban, mint Anglia, a közös földek magánsajátítása az összes többi állampolgár bejegyzését igényli, mert ezeket a földeket ilyennek ismerték el megállapodással, vagyis az ország törvényeinek megfelelően.

² J.-F. SPITZ: *La Liberté politique*, i. m. 57.

³ J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m.* 44. § A 27. § már bevezette az önmagunk tulajdonlása fogalmát, ezekkel a szavakkal: „Bár a föld és az összes alacsonyabb rendű teremtmény közösen minden emberé, mégis mindenkinek tulajdona a saját személye. Ehhez senkinek sincs joga, csak magának. Azt mondhatjuk, hogy testének munkája és kezének műve a szó szoros értelmében az övé.”

meghosszabbítása, aki végrehajtja azokat. Azonban ezeknek a cselekedeteknek az eredményei szintén a személy meghosszabbításai, ami azt jelenti, hogy a munkám révén létrejövő tárgyak (például az általam kitermelt ásványok), bizonyos értelemben „részei” az énemnek, és ebben az értelemben a tulajdonomat képezik. Az a kapcsolat, amelyben vagyok a cselekedeteimmel – és annak eredményeivel – tehát alapvetően azonos jellegű azzal a kapcsolattal, amellyel saját testi erőmhöz viszonyulok: tulajdonosi viszony ez, és ennek megfelelően kizárólagos joggal rendelkezem felettük. Ez a kapcsolat azt is jelenti következőképpen, hogy rajtam kívül senki másnak nincs jogosultsága az ily módon meghosszabbításaira kibővült személyem felett.¹

Figyelni kell arra, hogy milyen értelemben használja itt Locke az „úr” fogalmat: „minden ember ura önmagának és tulajdonosa saját személyiségének”, mondja a már idézett 44. paragrafus. Szigorúan véve az úr hatalma a szolga felett abszolút és önkényes hatalom, és pontosan ezért elmenthető van a természeti törvénnyel: minthogy ez a törvény azt parancsolja minden egyes embernek, hogy védje az életét, azt is megparancsolja neki: őrizze meg testét szabadon attól, hogy egy másik ember hatalmába kerítse, mert ez a test a maga meghosszabbításaival önmaga élete megőrzésének eszköze. Mindez azt jelenti, hogy a hatalmat, amellyel rendelkezem testem és erőim felett, éppenséggel korlátozza ez a kötelesség; tehát nem korlátlan és önkényes hatalom. Legfeljebb abszolút lehet, de önkényes semmiképpen sem.² Minthogy nem rendelkezem ilyen hatalommal önmagam felett, nem is engedhetem át másnak azt a hatalmat, amellyel nem rendelkezem, tehát nem vagyok felhatalmazva arra sem, hogy egy másik ember szolgájává tegyem magamat.³ Mindent egybevetve, az a tény, hogy az ember Isten tulajdona, korlátozza az ember tulajdonjogát önmaga felett, és megakadályozza hozzárendelését egy önkényes hatalomhoz. Persze, lehet azt gondolni, hogy az ember kapcsolata meghosszabbításaihoz semmi más, mint az Istent az emberhez fűző kapcsolat tükörképe: ahogy Isten tulajdonosa az embernek, akit teremtett, ugyanúgy az ember tulajdonosa cselekedeteinek és munkájának, mert ő a szerzője azoknak.⁴ Mindettől függetlenül én nem vagyok ugyanúgy te-

¹ A Második Értekezés szentesíti ezt a kibővítést az „élet”, „szabadság” és „vagyon”, vagyis a tulajdon „összefoglaló” neve alatt. uo. 123. §

² A természeti állapotban lévő ember „korlátlan ura személyének és javainak” (u.o. 123. §), azonban „az abszolút hatalom, attól, hogy abszolút, még nem önkényes” (uo. 139. §).

³ uo. 23. §

⁴ J. LOCKE: *Second Traité... i. m.* Introduction, LI.

remtője munkámnak, ahogy Isten az én teremtmő. Isten azzal, hogy megteremtett, testet és erőt is adott nekem, hogy jól használjam fel azokat, vagyis, hogy lerőjám kötelességeimet vele szemben. A tulajdonjog, amit átengedett nekem önmagam felett, – távolról sem ugyanolyan, mint amilyen hatalommal egy úr rendelkezik a szolgája felett, és messze nem a korlátlan szabad mozgás alanyát hozza létre – tehát szigorúan alá van rendelve az ő szándékának.

A természeti törvény ugyanezen korlátját látjuk feltűnni abban a két feltételben, amelyet Locke a magánelsajátítás jogával szemben támasztott. Az első feltétel kiköti, hogy a munka kizár minden más embert, alanyán kívül, a megmunkált tárgy tulajdonlásának jogából, „legalábbis ott, ahol elegendő és ugyanolyan jó minőségű az, ami közösen megmaradt a többieknek”. A második feltétel a pazarlás tiltása, minek értelmében mindenkinek csak annyit áll jogában tulajdonába venni, amennyit ő maga fel tud használni. Látható, hogy ez a két kitétel szorosan összefügg a természeti törvényben előírt öfenntartás kötelességével. A magánelsajátítás nem legitim, ha akadályozza, – vagy úgy, hogy megfosztja a többieket attól, ami szükséges létük megőrzéséhez, vagy úgy, hogy elpazarolja, esetleg elpusztítja azt, amit ugyanezen célra fel tudtak volna használni – ennek a kötelességnek a teljesítését. Locke nagyon jól tudja, hogy a pénz megállapodás útján való létrehozása lehetővé teszi eme feltételek megkerülését, és hatására elszabadul a felhalmozás vágya: lehetővé teszi, hogy többet sajátítsunk el, mint amit magunk fel tudunk használni, mert felkínálja a személyes munkából származó termékek fölöslegének elcserélését olyan nem romlandó termékek bizonyos mennyiségére, mint az arany és az ezüst.² Ettől függetlenül érvényben tartja a pazarlás tilalma, és a másoknak meghagyandó elegendő tartalék két feltételét.

Ez magyarázza különben Locke *Második értekezése* 35. paragrafusában megfogalmazott fenntartásait az angliai bekerítési mozgalommal szemben. Nemcsak elismeri, mint láttuk, hogy a „szerződéssel” közösen maradó földek nem válhatnak magánelsajátítás tárgyává, „az összes többi állampolgárok beleegyezése nélkül”, hanem hozzáteszi: „ezenkívül egy ilyen elkerítés után a megmaradó rész nem volna ugyanolyan jó a többi állampolgár számára, mint amilyen az egész volt akkor, amikor még valamennyien használhatták az egészet”.³ Ez azt jelenti, hogy a kisajátítás legi-

¹ J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m. 27. §*

² uo. 46–50. §

³ uo. 35. §

mitálásának első feltétele, a másoknak meghagyott maradék földek mennyisége és minősége, nem teljesülne.¹ Locke mégis igazolni látni a magánelsajátítást a pénz használata révén létrejött új feltételek között. Mégpedig azért, mert a föld felértékelődése, – a rajta elvégzett munkának köszönhetően, jelentősen növeli, – akkor is, ha igen nagy mértékben meghaladja az azt megművelő személyes szükségleteit – a földdel nem rendelkezőknek jutó javak mennyiségét. Elég megnézni, hogyan élnek Amerika népei, hogy meggyőződjünk erről. Minthogy nem javítják munkájukkal a termékeny földet, amellyel a természet bőségesen megáldotta őket, „a század-része sincs meg náluk annak a kényelemnek, amelyet mi élvezünk, s egy hatalmas és termékeny térség királya rosszabbul táplálkodik, lakik és öltözködik ott, mint *Angliában* egy napszámos”.²

Két nagy korszakot kell tehát megkülönböztetni a magántulajdon történetében. Az első korszak: „a kezdetek”, amikor „az egész világ Amerika volt”, amikor a munka volt az, ami tulajdonjogot adott elvégzőjének, felhatalmazván őt arra, hogy munkája eredményét kivegye a közös birtoklás alól; e hosszú időszak alatt a közös javak alkották a legnagyobb részt, és a magánelsajátítás azokra a javakra korlátozódott, amelyeket mindenki saját maga fogyasztott el. Második korszak: a népesség és a források növekedésének időszaka, aminek hatásai a pénz használatával együtt következtek be, ennek következtében kevesebb lett a föld, és a korábbiaknál magasabbra emelkedett az ára; a különböző nemzetek ekkor „szerződés és megállapodás útján” „rögzítették a tulajdont, amelyet a munka és az iparkodás hozott létre”.³

A tulajdon Locke után

A Locke utáni liberalizmus, ugyanúgy, ahogy a jogok megalapozásának problémájával kapcsolatban, a tulajdonjog igazolásának lehetőségét is kereste, azonban nem a természeti törvény által előírt kötelességből kívánta azt levezetni. Persze, a „Természeti jog” (1765) című cikkében Quesnay azt állítja, Hobbesszal szemben és Locke-hoz hasonlóan, hogy minden ember természetes joga „azokra a dolgokra [korlátozódik], melyek hasznonélvezetét meg tudja szerezni magának”, ami a valóságban

¹ J. LOCKE: *Second Traité... i. m. 75. jegyzet, 190.*

² J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m. 41. §, és ugyanígy 37. §: „Amerika vad erdőseiben és műveletlen pusztaságaiban el fogja-e látni Amerika nincstelen és nyomorult lakosait az élet kényelméhez szükséges javak ugyanakkora mennyiségével, mint tíz acre ugyanolyan termékeny föld Devonshire-ben, ahol a földet jól megművelik?”*

³ A két korszak megkülönböztetéséhez lásd 45. §

egyét jelent „azzal a résszel, amit munkájával meg tud szerezni magának”.¹ A munka itt olyan tevékenység, ami révén az ember megszerzi a rendelkezést szükségletei kielégítését szolgáló javak felett.

De már a „természeti törvény” felidézése is nagyon általánossá válik, és legalább annyi – ha nem több – köze van Malebranche-hoz, mint Locke-hoz.² A 19. század elején pedig egész egyszerűen eltűnik a tulajdonjog Benjamin Constant által megfogalmazott igazolásában. *A politika alapelvei* (1815) hosszan tárgyalja a tulajdonjogot. A XV. fejezet („A tulajdon sérthetetlenségéről”) emlékeztet rá, hogy a „tulajdon hasznélvezete” része azoknak az egyéni jogoknak, amelyek „függetlenek minden fajta társadalmi vagy politikai autoritástól”, de csak azért, hogy azonnal hozzá is tegye: a tulajdonjogot meg kell különböztetni minden más egyéni jogtól (pl. személyes szabadság, vallásszabadság, véleménynyilvánítás szabadsága, önkény elleni garancia). Mert ha igaz az, hogy ez a jog független minden szociális vagy politikai autoritástól, ez nem jelenti azt, hogy minden megállapodástól is független (ellentétben azzal, amit Locke állít). A tulajdon nem egyéb, mint társadalmi megállapodás: „...a társadalom találta úgy, hogy akként juttathat a leghatásosabban részt tagjainak a közös, illetve létrejöttét megelőzően mindenki által követelt javak élvezetéből, hogy egy-egy részt átenged minden egyes embernek, azaz inkább biztosítja nekik, hogy megtarthassák azt a részt, amelynek birtokába jutottak, garantálva e rész hasznélvezetét, mindazokkal a változásokkal egyetemben, amelyek e változás során beállhatnak...”³

Azonban, ha a tulajdon eredete megállapodáson alapul is, ez mit sem változtat azon, hogy „szent” és „sérthetetlen”. Persze, a társadalom olyan jogokkal rendelkezik felette, melyekkel más jogok felett (szabadság, élet, tagjainak véleménye) nem. Mindettől függetlenül „a tulajdon szervesen kötődik az emberi élet egyéb területeihez, melyek között vannak olyanok, amelyek egyáltalán nem tartoznak a köz ítéletének hatáskörébe, mások pedig csak bizonyos mértékben tartoznak bele.”⁴ Részlegesen elválik tehát itt egymástól a szabadság és a tulajdon, melyeket Locke megpróbált a „tulajdon” általános elnevezése alatt egyesíteni: a politikai hatalom jogokkal rendelkezik a tulajdon felett, azonban, veszélyes megsérteni a személyek tulajdonát, mégpedig azért, mert „a tulajdont sújtó önkényt

hamarosan követi a személyekre lesújtó önkény”¹, és nem azért, mert a tulajdon önmagában a személy közvetlen meghosszabbítása.

Robert Nozicknál újfent felbukkan az önmagunk tulajdonlásának locke-i gondolata, csak hogy a természeti törvény szabta korlátokhoz képest teljes mértékben önállósítva. Márpedig ez az önállósítás óhatatlanul megváltoztatja az önmagunkkal szembeni, Locke által az „önmagunk tulajdonlása” kifejezéssel jelölt viszony lényegét. Nozick közvetlenül ehhez az állításhoz kapcsolja azt a gondolatot, mely szerint az individuum „öncél”. Szerinte az a tény, hogy az egyén önmagáért való cél, kizárja, hogy mások által felhasználható eszközzé – miként a szolgát urának eszközévé – lehetne őt lefokozni, és ebből szükségszerűen következik, hogy önmagunk urai vagyunk. Ugyanakkor az önmagunk feletti uralom pontos megfelelője az úr és a szolga közötti viszonyoknak. Itt egy önmagunk feletti abszolút és korlátlan tulajdonról van szó, amely homlokegyenest az ellenkezője az emberi étellel való szabad rendelkezést tagadó locke-i téziseknek. Nozick – igen logikusan – az önmagunk feletti abszolút uralomból a „természetes adottságok” (tehetség, képesség, alkalmasság), továbbá az eme képességek gyakorlásának gyümölcsei feletti – nem kevésbé abszolút – tulajdonjogra is következtet. Formálisan a tulajdon ugyanolyan, cselekedetekre és eredményeikre való kiterjesztéséről van szó, mint Locke esetében. Azonban, ahogy az a tulajdonjog, amivel egy individuum rendelkezik önmaga felett, abszolút és feltétlen, ugyanúgy az a tulajdonjog, amivel a képességei gyakorlásának gyümölcsei felett rendelkezik, szintén abszolút és feltétlen. Az érv felhozásának az a célja, hogy megeremtsen az alapot mindenfajta „újraosztó igazságosság” elvi elítéléséhez: minden olyan kísérlet, amely azt célozza, hogy a legtehetősebbek jövedelmének megadóztatásával kompenzálja a „természetes adottságok” eloszlásában meglévő egyenlőtlenségeket, valójában egyet jelent azzal, hogy tulajdonjogot adunk magunknak egy másik személy felett: ez ellentétben áll az önmagunk tulajdonlásának elvével.² Attól kezdve, hogy más egyének igényt formálhatnak képességeim gyümölcseire, valójában tulajdonjogot követelnek magunknak felettem, amennyiben a képességeim gyümölcse saját személyem integráns része. Itt azonban még nincs vége.

¹ F. QUESNAY: *Physiocratie*, 73.

² P. STEINER: *La „Science nouvelle” de l'économie politique*, i. m. 98.

³ B. CONSTANT: *A régiek és a modernek szabadsága*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1997. 148.

⁴ *uo.* 150.

¹ *uo.*

² Ahogy Nozick mondja a különösen Rawls által védett disztributív igazságosság alapjairól: „ezek az elvek átmenetet képeznek a klasszikus liberálisok önmagunk tulajdonlásáról alkotott fogalmáról a más emberek feletti (részleges) tulajdon felé”. (R. NOZICK: *Anarchie, État et Utopie*, i. m. 215.)

Nozick nagyon szabadon értelmezi azt a kettős feltételt (nevezetesen a pazarlás tilalmát és a többieknek meghagyandó, mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt szükséges minimumot), amit Locke állít a magánelsajátítással szemben. Azt emeli ki, amit W. Kymlicka nagyon helyesen az „eredeti megszerzés elvének” nevez, és ami érvényessé teszi a két individuum közötti utólagos tulajdon-átruházást. Az ilyen átadás csak akkor igazolható, ha eredetileg igazságosan szerezték meg a felek a javakat. Az „eredeti megszerzés elve” tehát az első megszerzés igazolásának elve. Nozick érvelése két lényegi ponton különbözik Locke-étól. Mindekelőtt felállítja azt a hipotézist, hogy a külső világ eredetileg senkinek sem a tulajdona. Ezzel szemben Locke abból a hipotézisből indul ki, hogy a világ mindenkié. Önmagában ez a különbség nyilvánvalóvá teszi az Istenre való locke-i hivatkozás – kell-e vajon emlékeztetni rá – érvénytelenségét, miszerint Isten az, aki a világot az embereknek közös használatra adta. Meg kell tehát magyarázni, hogy az „elkülönült individuum” elismert öntulajdonlása miként von tulajdonjogot maga után egy kezdetben tulajdonos nélküli külső világ felett. Nozick a munkát teszi meg az eredetileg senki tulajdonát sem képező dolgok magánelsajátításának alapjává: az a tény, hogy valaki munkájának tulajdonosa, igazolja egy korábban nem tulajdonolt dolog elsajátítását.¹ Másodsorban, Nozick Locke-tól csak az első korlátot veszi át, a másoknak meghagyandó szükséges minimum korlátját, azt, amit ő egyébként locke-i klauzula névvel jelöl, és a legitim szerzés kritériuma rangjára emel. Figyelemre méltó, hogy átfogalmazza ezt a feltételt: ahhoz, hogy legitim legyen, elegendő, ha egy korábban senki által nem tulajdonolt dolog valamely egyén általi megszerzése nem rontja a többiek helyzetét. Ha romlik a helyzetük, akkor illegitimé válik. Két példát érdemes megemlíteni az illegitim elsajátításra. Senkinek nincs joga kisajátítani az egyetlen létező vízforrást egy sivatagban, és pénzt kérni saját javára és tetszése szerint a vízéért; és hasonlóképpen, egy ember nem kérhet pénzt a vízéért, ha tulajdonában van egy kút és az övé kivételével az összes többi kút ki van száradva a sivatagban. Azonban Nozick rögvést hozzászól egy lábjegyzetben, hogy egészen más lenne a helyzet, ha a kút kiszáradása kellő speciális óvintézkedések révén megakadályozható lenne: mert akkor ez a kivétel a munkának lenne köszönhető, és nem az éghajlati feltételeknek. Joggal vonhatnánk le tehát azt a következtetést, hogy ebben az esetben pénzt lehet

¹ „A tulajdon törekszik minden más felé”, uo. 218.

² uo. 225.

kérni a vízéért, még akkor is, ha ennek az lenne a következménye, ha ennek az lenne a következménye, hogy azok az emberek, akik nem tudják megfizetni a kért árat, szomjan halnak. Teljesen világos, hogy itt nagyon távol kerültünk a többiek számára elégséges minimum locke-i feltételétől. A tulajdonjog igazolásának nozicki formája csak egy egészen picinyke korlátot engedélyez, amit ráadásul igencsak meggyengít az arra a kötelességre vonatkozó hivatkozás teljes hiánya, hogy ne fosszuk meg a többi embert létfenntartásuk eszközeitől.

Végző soron az „önmagunk tulajdonlásának” fogalma, amennyiben általa a munka révén való magánelsajátítás az önmagunk megóvására vonatkozó kötelesség elvégzésének eszközévé válik, egyfajta közvetítő szerepet tölt be Locke gondolkodásában.

A „legfőbb hatalom” természete

Hogyan egyeztethető össze a tulajdonjog természeti törvényből való levezetése a kormányzat megalapításával? Emlékeztetnünk kell a legfőbb hatalom fentebb felsorolt – és általában a jogtudósok által említett – három korlátjára: az „alapvető törvényekre”, a „természeti törvényre” és a politikai hatalom elé kitért „általános célra”. Locke elveti a „Régi Alkotmány” (a „királyság alapvető törvényei” angol megfelelője) fogalmán alapuló – a whig párt mérsékelt szárnya által igen kedvelt – történeti érvelést.¹ Mindennek következtében eljut oda, hogy elválaszthatatlanul egymáshoz köti a másik két korlátot. A kormányzati hatalom kettős alapra épül: a természeti törvényre, valamint arra a megbízásra, melyet megalapításakor kapott. És ez a kettős alap kettős korlátot képez. A *Második értekezés* 11., *Mire terjed ki a törvényhozó hatalom?* címét viselő fejezetében arra a következtetésre jut, hogy a – valamennyi kormányzati hatalom között alapvető – törvényhozó hatalmat korlátok közé szorítja „a feladat, amelyet a társadalom, valamint Isten és a természet törvénye bíz rá”.² A kérdés tehát itt nem más, mint az, hogy miként lehet meghatározni e feladat mibenlétét, amiből annak a célnak a meghatározása következik, melynek érdekében minden kormányzatot létrehozunk, más szóval ama ok megnevezése, amely arra készíti az embereket, hogy kilépjenek a természeti állapotból és politikai közösségben egyesüljenek.

Már a természeti állapotot, abban a formában, ahogy Locke értelmezi, meghatározzák az árucserét végző és egymással szerződéses kapcsolatba lépni kész tulajdonosok egyedi érdekviszonyai.³ Ugyanakkor az

¹ J. LOCKE: *Second traité ... i. m. Introduction, LV.*

² J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m. 142. §*

³ uo. 14. §

emberek által birtokolt tulajdon haszonélvezete ebben a „nagyon bizonytalan és kevésbé garantált” állapotban marad. Valójában három dolog hiányzik: először, „egy *érvényes*, rögzített és ismert törvény”, amely lehetővé teszi az emberek közötti nézeteltérések elbírálását; azután egy „*ismert és elfogulatlan bíró*”, aki megfelelő jogosultsággal rendelkezik arra, hogy a nézeteltéréseket a közösen elfogadott törvénynek megfelelően elbírálja; és végül a bíró ítéletének végrehajtását biztosító hatalom.¹ Emlékszünk rá, hogy az ember a természeti állapotban két alapvető hatalommal rendelkezik: annak képességével, hogy megcselekedjen mindent, amit ő megfelelőnek ítél önmaga valamint az emberi nem többi tagjai megvédésére, másként megfogalmazva „természetes törvényhozó hatalommal”; valamint azzal a hatalommal, hogy megbüntesse a természetes hatalom megsértését, másképpen „természetes végrehajtó hatalommal”. Itt mindenki „egyszerre a természeti törvény bírója és végrehajtója”. Ez az, amiért az emberek nem elégedhetnek meg ezzel a „félelemmel és folyamatos veszéllyel teli” életfeltétellel.

Innen egyszerre lehet következtetni a természeti állapotból kilépő emberek által követett célra, és arra az eszközre, amely lehetővé teszi nekik, hogy elérjék azt. Mindenekelőtt a „nagy célra”: „a nagy és fő cél tehát, amiért az emberek államokban egyesülnek és kormányzatnak vetik alá magukat, a *tulajdonuk megvédése*”,² és itt a „tulajdon” szót a fentebb meghatározott általános, nembeli értelemben kell felfogni. A tulajdon megóvása azonos ama személyek megóvásával, akik a társadalmat alkotják, és közvetlenül visszavezethető önmagunk és más emberek óvásának természeti törvényére. Ezáltal igazolható, hogy a természeti törvény érvénye nem szűnik meg a politikai társadalomba való belépéssel. Másodszorban, a „nagy instrumentumra” vagy „nagy eszközre”, mert kizárólag elfogadott törvények garantálhatják ezt a megóvást. Mindenekelőtt feltétlenül megegyezésre kell jutni azok személyével kapcsolatban, akikre a törvények alkotásának hatalmát rábízák. Ebből az következik, hogy „minden állam *legelső és alapvető pozitív törvénye a törvényhozó hatalom létrehozása*”³. Ugyanakkor, feltételezve, hogy a törvényhozó hatalmat azért bízták meg a feladattal, hogy általa egy bizonyos cél elérhetővé

¹ uo. 124. § Ami az első hibát illeti, emlékezzünk rá, hogy a természeti törvény közvetlen érthetősége egyáltalán nem akadályozza az embereket abban, hogy ne vegyenek tudomást róla, vagy úgy, hogy nem tanulmányozzák, vagy úgy, hogy érdekeik miatt nem veszik figyelembe. Viszont következik belőle, hogy mindig bűnösek emiatt a tudomásul nem vétel miatt.

² uo. 124. §

³ uo. 134. §

váljék, a nép rendelkezik azzal a joggal, hogy megfossza a törvényhozót hatalmától, ha ezzel a céllal ellentétesen cselekszik.

A törvényhozó hatalom mint a legfőbb hatalom felállításának aktusa tehát az állam (*civitas* vagy *commonwealth*) megalapításának aktusa. Ennek az aktusnak az alapján minden egyes ember átruházza az általa a természeti állapotban birtokolt két hatalmát, vagyis mind azt a hatalmat, amelyik azt a jogot adja, hogy megcselekedjen mindent, ami szükséges saját élete megőrzéséhez, mind pedig azt, amelyik megengedi neki, hogy megbüntessen mindenkit, aki megsérti a természeti törvényt. Mindebben felismerhető az eredeti szerződés klasszikus struktúrája. A kötelezettségvállalás, amellyel minden ember szerződéses kapcsolatba lép az összes többivel, maga után vonja azt az elköteleződést, hogy ezentúl aláveti magát a többség döntéseinek, minthogy kizárólag a többség „megállapodása” adhatja meg a közösségnek azt az erőt, hogy egy irányban cselekedjék.¹ Így csak egyetlen szerződés létezhet, az, amelyben minden egyes személy dönt arról, hogy társul mindazokkal, akik – akárcsak ő – lemondanak a „közösség többsége javára”². Az aktus, amelyben az egyes ember kötelezettséget vállal arra, hogy a közösséget közös döntőbírói hatalommal ruházza fel, miközben alárendeli magát a többség döntésének, elegendő az államtest létrehozásához. Miután ez létrejött, törvényhozó és végrehajtó hatalmát át kell ruházni az erre a célra kijelölt szervekre. Miközben tehát minden egyes ember a többségi elv elfogadásával együtt válik az állam tagjává, a legitim kormányzatot a nép megállapodása hozza létre.

Ilyen feltételek mellett vetődik fel az érdekét követő és a jogi szubjektum közötti ellentét kérdése, miként azt Foucault az 1979. március 28-i előadásában megfogalmazta³: az a szubjektum, aki szerződésbe lép, mondja, jogi szubjektum, amennyiben lemond azoknak a hatalmaknak az önálló gyakorlásáról, amelyeknek természetes letéteményese. Ez az önmagáról való lemondás az, ami – miközben, úgymond, „kettőfűrészel” önmagában a „természetes jogok” birtokosát – őt jogi szubjektumként megeremti. Ezzel teljes ellentétben, az érdekvezérelt szubjektumot az jellemzi, hogy a végletekig kitart a saját érdekei mellett, és csak azokat követi, minden eszközzel azok lehető legteljesebb érvényesítésére törekszik, mert a különböző magánérdekek csak akkor tudnak spontánul és akaratlanul egymáshoz igazodni, ha mindenki így cselekszik, anélkül,

¹ uo. 96. §

² uo. 99. §

³ M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 275–280.

hogy a lemondás bármilyen formáján keresztül kellene mennie. Következésképpen, miközben a szerződés jogi elmélete kibékíti egymással az önmagunkról való lemondást, a lemondó szubjektum „természetes szubjektumhoz” képesti transzcendenciáját és az akaratok összehangolását, a politikai gazdaságtan piaci elemzése egy egészen másfajta logikának nyit szabad utat, az egoista érdek olyan felerősítésének, ami kizár mindenfajta transzcendenciát és az érdekek spontán összhangja felé vezet.¹ E felfogás szerint „a piac és a szerződés pontosan egymás inverzeként működik”, olyannyira, hogy a piac szubjektuma (*homo oeconomicus*) és a szerződés szubjektuma (*homo juridicus* vagy *homo legalis*) egyike a másikhoz képest abszolút heterogén, és nem épülhet egymásra.² A probléma itt nem egyéb, mint az – amint Foucault szintén megjegyzi – hogy egészen Locke-ig visszakövethető a redukálhatatlan és átörököthetetlen individuális választásaival meghatározott – ez éppenséggel az érdekét követő szubjektum lételeme – szubjektum megjelenése.³ Mi magunk is hangsúlyoztuk, hogy az *Értekezés az emberi értelemről*-ben az öröm és a fájdalom érzetének kiemelt szerepe van az emberi viselkedés meghatározásában.⁴ Hogy ebből következően duális szubjektum-felfogást tulajdonítsunk-e Locke-nak vagy sem, egyfelől egy olyan érdekkövető szubjektummal, akit az öröm és fájdalomérzet mozgat, – ez lenne az *Értekezés* szubjektuma, – másfelől pedig egy önmagáról lemondó, jog által vezérelt szubjektummal, – ez lenne a *Második értekezés* szubjektuma? Valójában azt a szubjektumot, aki azzal a céllal lép szerződéses kapcsolatba, hogy politikai közösség részévé váljon, egy bizonyos értelemben mindig is „az érdekei vezérlik”, még akkor is, ha ez az érdek nem a piaci szereplőket vezető közvetlenségben nyilvánul meg. Arról most ne beszéljünk, hogy az általa elfogadott lemondás nem is teljes, ez a szubjektum távolról sem feláldozza, csak racionalizálja az érdekeit.⁵

Az eredeti szerződés hívei és a szigorúan az érdekek szerint vezérelt politikai racionalitás hívei között létezik egy másik, sokkal komolyabb nézetkülönbség. Itt kínálkozik a hivatkozás arra a kritikára, amit Hume fogalmaz meg Locke rendszerével szemben *Az eredeti*

¹ Erről lásd fent 1. fejezet.

² M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 279–280.

³ uo. 275–276.

⁴ Lásd fent, 1. fejezet.

⁵ Felidézve a jogász William Blackstone álláspontját, akinek korábban Bentham Oxfordban tanítványa volt, és akivel közvetlenül is vitába szállt, M. Foucault így azt mondja, hogy a szerződést kötő szubjektum „refinált, kalkuláló, racionálissá vált, érdekvézérelt szubjektum”. M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 277.

*szerződésről*¹ című rövid esszéjében, azért, hogy jobban lássuk, miről folyik a vita. Valójában az alapkérdés a kötelesség alapjának a kérdése. Igaz ugyan, hogy Hume kezdettől fogva kétségbe vonja a kormányzat eredetének visszavezethetőségét a nép beleegyezésére. Azt állítja: az új államok leggyakrabban hódítással vagy a hatalom jogtalan bitorlásával, vagyis erőszak alkalmazásával jönnek létre.² Azonban kritikája ezt követően rögvést a bírának való engedelmesség kötelességének (*duty of allegiance*) megalapozására irányul: miért kell, teszi fel a kérdést, ezt a kötelességet az ígéretek tiszteletben tartásának kötelességére alapozni (*duty of fidelity*), ha feltételezzük, hogy mindenki vállalta a kormányzatnak való engedelmességet? Mert ha azt kérdezzük: „miért vagyunk kötelesek betartani a szavunkat”, úgy tűnik, ez a kötelesség, akárcsak az első, „a társadalom nyilvánvaló érdekein és szükségletein”³ alapul. Ezáltal az a kötelesség, hogy tiszteletben tartsuk a feltételezett „eredeti szerződést”, teljes egészében elveszíti transzcendens jellegét: nem a minden kötelezettségvállalásra jellemző belső morális kényszer miatt vagyunk kötelesek betartani a szerződést, hanem a benne rejlő érdek miatt. Amiből már adódik a következtetés, hogy a kötelesség az érdekekkel együtt megszűnik: „ha először érdek váltja ki belőlünk, hogy engedelmeskedünk a kormányzatnak, akkor az engedelmesség kötelessége is szükségképpen megszűnik mindannyiszor, amikor nagyrészt és igen sok esetben megszűnik az érdek”⁴. A szerződés szubjektuma és az érdekét követő szubjektum közötti különbség tehát nem abban keresendő, hogy a szerződést vállaló szubjektum lemond a maga érdekéről, mert a jogi szubjektum az érdekéből következően mond le saját természetes szabadságáról. Hanem a közvetlen érdek és az ésszerű érdek közötti különbségben egyfelől, másfelől abban, hogy a szerződésbetartás kötelességének az érdekekben ki nem merülő, morális jellege van, ami Locke-nál a természeti törvény transzcendens jellegére vezethető vissza. Mindenesetre a jogi szubjektumnak ez a makacs önállósága az érdekvézérelt szubjektummal szemben felszínre hozza a locke-i szubjektumot belülről feszítő ellentmondásokat.⁵

¹ *Of the Original Contract*, magyarul: D. HUME: „Az eredeti szerződésről”, In: *Hume Összes esszéi*, II., Atlantisz, Budapest, 1994, 225–246.

² uo. 230.

³ uo. 240.

⁴ D. HUME: *Értekezés az emberi természetről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. (ford.: Bence György) III. könyv, II. rész, 9. szakasz, 543. idézi M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 292. 19. jegyzet.

⁵ Tágabb értelemben ki kellene terjeszteni az itt vázolt megjegyzéseket, és feltenni a kérdést, milyen egység ismerhető fel ebben a kérdésben. Hiszen azon a különbségen kívül, amiről szó volt,

A kormányzás korlátai

Ha ilyen a – minden politikai egyesülést megalapozó – szerződés természete, akkor milyenek a belőle következő, a kormányzati hatalom előtt álló korlátok? Ezt a kérdést tárgyalja a *Második értekezés* 11. fejezete, amely "minden állam" legfőbb hatalmával, vagyis a törvényhozó hatalommal szemben állított korlátokról szól. E korlátok száma összesen négy. Az első a „kihirdetett és érvényes”¹, nem az egyedi esetek függvényében változó törvényeket követő, a „rögtönzött, önkényes rendeleteket”² kizáró kormányzás követelménye. Ha valóban ki akarunk jutni a természeti állapotra szükségszerűen jellemző bizonytalanságból, eme első követelmény betartása kötelező: mindenkinek tudnia kell, hogy meddig terjed a „tulajdona”, mert a civilizált állapot kifejezetten ennek a tulajdonnak a megőrzése érdekében jött létre. Azonban ezenkívül az a gondolat is következik belőle, hogy a pozitív törvények „csak annyiban helyesek, amennyiben a természeti törvényen alapulnak, minthogy ehhez kell szabni és ennek alapján kell értelmezni ezeket”³. Locke szigorúan elítéli az emberi képzelet termékeit és a „kusza agyszüleményeket” „az államok pozitív törvényei nagy része”⁴ megalkotásakor. Különös ellenszenvvel viseltetik a törvények elszaporodása, valamint a *Common Law* rendszerével szemben, mely szerinte – mivel egyetlen alapja az, hogy a szokásjog is szentesítette – nagyon eltérő, egymásnak ellentmondó törvények elszaporodásához vezet. A törvényhozó hatalommal szemben támasztott második korlát az, hogy a törvények „végső soron csakis egyetlen célt szolgáljanak: az emberek javát”⁵, vagy „a közjót”⁶. Más szavak-

meg kellene vizsgálni azt a különbséget is, ami az állam tagja (*citoyen*) és egy Egyház tagja (*hívó*) között van, a *Levél a vallási türelemről* (1686) érveiből kiindulva. Persze, e két típusú társulás közötti természetes különbséget könnyű megállapítani: az állam él az erőszakkal, hogy védelmezze a nép érdekeit, az egyháznak viszont ettől tartózkodnia kell, amennyiben a lélek üdvének biztosítása a feladata. Annyi azonban mindenképpen igaz, hogy a lelkiismeret és a polgári törvények közötti konfliktus esetén a hívó a lelkiismerete parancsának kell, hogy engedelmeskedjen. Ahogy látni fogjuk a 13. fejezetben, a liberális demokrácia azzal, hogy szentesíti a létezési (gazdasági, politikai, vallási) szférák elválasztásának egy bizonyos formáját, nagyrészt öröklő a locke-i szubjektumon belüli differenciálást.

¹ J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat...*, i. m. 142. §

² uo. 136. §

³ uo. 12. §

⁴ uo.

⁵ uo. 142. §

⁶ uo. 135. §

kal, a hatalom „nem rendelkezik, és nem rendelkezhet teljesen önkényesen az emberek életével és vagyonával”¹. A nép javát alkotó cél is csak a természeti törvény fényénél nyeri el teljes értelmét. Amit mi mindannyian a közösségre ruházunk, az csak a saját életünk és az emberi nem létének megóvásához szükséges eszközök megítélésének hatalma, olyan hatalom, amit a természeti törvény önmaga végrehajtásának eszközeként ad. Ezzel azonban senki nem adta fel azt a hatalmát, hogy öngyilkosságot kövessen el, vagy elvegye a másiktól az életét és tulajdonát, azon egyszerű oknál fogva, hogy egy ilyen hatalom ellentétben állna a természeti jog előírásaival. A törvényhozó hatalomnak tehát „soha sem lehet joga arra, hogy elpusztítsa, rabszolgasorsba döntse vagy szándékosan tönkretegy az alattvalókat”². Ez nem jelent mást, mint hogy a természeti törvények a társadalom vagy az állam létrejötte után is érvényesek maradnak. A harmadik korlát abban áll, hogy „a legfőbb hatalom senkitől sem veheti el beleegyezése nélkül tulajdonának semmilyen részét sem”³. Ne feledkezzünk meg itt felismerni a 17. századi abszolút monarchiával szembeni ellenállás alapelvét: „no taxation without consent” („nem lehet adót kivetni beleegyezés nélkül”). Azonban ami a lényeg, az az, hogy az államhatalom megalapításának célja és a természeti törvény révén keletkezett kötelesség ismét közösen igazolja ezt a korlátot. Hiszen az államot valójában csak azért hozzák létre, hogy megóvja és garantálja a magán-személyek tulajdonát. Tehát megvan az „a hatalma, hogy törvényeket hozzon az alattvalók tulajdonának szabályozására (*for the regulation of property*)”, arra azonban semmiféle felhatalmazása nincs, hogy beleegyezésük nélkül saját maga javára kisajátítsa az alattvalók tulajdonának egészét vagy egy részét: „Mert miféle tulajdon az, amit valaki jogosan elvehet tőlem, ha úgy tetszik neki?”⁴ Márpedig „a tulajdon alaptörvényének” ilyen módon való megsértése egyet jelent annak a természeti törvénynek a megsértésével, amely mindenkinek azt parancsolja, hogy munkájával tegye tulajdonává mindazt, ami szükséges létének fenntartásához. A negyedik és utolsó korlát: a törvényhozó hatalom „senki másra nem ruházhatja át a törvényalkotás hatalmát”. Ezt a hatalmat a nép „átruházta” a törvényhozókra, akik csak ennek a megbízatásnak a mértékében birtokolják azt. Következésképpen teljes joggal rendelkeznek a törvényalkotás hatalmával, a tör-

¹ uo.

² uo.

³ uo. 138. §

⁴ uo. 140. §

vényhozók kijelölésének hatalmával azonban nem, mert ez utóbbi kizárólag a népé.¹ Ez az utolsó korlát közvetlenül levezethető abból az alapelvből, mely szerint „mindig a közösség a legfőbb hatalom”.² Ez a közösség marad mindig jogosult elbírálni, hogy a törvényhozók cselekedetei megfelelnek-e a rájuk szabott megbízatásnak, egyedül ő rendelkezik felhatalmazással arra, hogy leváltsa őket, ha nem teljesítették azt.

A „kormányzás nagyszerű művészete”

Végső soron a kormányzatot az a megbízatás, amit a nép (megvédeni a tulajdont) és a természeti törvény (önmagunk és az emberi nem fenntartásának és védelmének kötelezettsége) adott neki, valamint – kizárólag ezzel összhangban – az egyének jogai korlátozzák. Milyen viszonyt kell feltételezni a jogi korlátok eme meghatározása és a között, amit Foucault kormányzási modellnek nevez? Azt gondolhatnánk, hogy Locke – a kormányzás általa kidolgozott teljes mértékben jogi elmélete miatt – nem foglalkozik ezzel a kérdéssel. Holott egyáltalán nem ez a helyzet. A politika, abban a formában, ahogy ő felfogja, messze több annál, mint amire a pusztán természetjogi megközelítés utal. A „Néhány gondolat egy úrnak az olvasásról és a tanulásról”³ egy részlete ezt konkrétan is megfogalmazza:

A Politika két, egymástól nagyon eltérő részből áll; az első a társadalmak eredetét, a politikai hatalom születését és kiterjedését, míg a második a társadalomban élő emberek kormányzásának művészetét foglalja magában [...] Ami a Politikának ezt a második részét, a kormányzás művészetét illeti, azt hiszem: a legjobb módja annak, hogy megtanuljuk, ha a tapasztalathoz és a történelemhez fordulunk segítségért.⁴

Az átmenet az első részről a másodikra nem tűnik automatikusnak: a kormányzó hatalom eredetének és kiterjedésének megállapítását lehetővé tévő racionális szabályok nem adhatnak felmentést a tapasztalat és a történelem tanulmányozása alól, amikor a „kormányzás művészetének” megismeréséről van szó. Ez a művészet feltételezi, teljesen természetesen, hogy előzőleg meghatározzuk a politikai hatalom természetét, ami a természetjogból kiinduló kormányzás-elmélet külön feladata. Ugyanak-

¹ uo. 141. §

² uo. 149. §

³ *Some Thoughts Concerning Reading and Study for a Gentleman* (Locke esszéje, az *Értekezés az emberi értelemről* (1689) függeléke)

⁴ Idézi J.-F. SPITZ: *La Liberté politique*, i. m. 237. 460. jegyzet

kor, miközben elfogadja az így meghatározott korlátokat, a politika művészete messze túl van a jogi szabályok szűkebb értelemben vett alkalmazásán. Ekkor merül fel a kérdés, hogy mi is a saját különös tárgya.

Emlékszünk rá, hogy Foucault szerint a kormányzás művészetének felvirágzása a 18. század elején a „népesedési” kérdés felmerülésével magyarázható. Locke-nál ez a probléma még foglya marad egy meglehetősen merev jogrendszer kereteinek. Mindez azonban csak még jobban rávilágít arra a tényre, hogy Locke már *expressis verbis* „a népesség növelése céljának” rendeli alá azt, amit „a kormányzás nagyszerű művészetének” nevez. A *Második értekezés* 42. paragrafusának végén olvasható részletben, közvetlenül azután, hogy bemutatta: a munka az, ami a megművelt földnek a valóságos értékét adja, azt írja:

Kiderül ebből, hogy az országok nagyságánál többre kell becsülni az emberek számát, hogy a földterületek növelése és helyes felhasználása együtt alkotja a kormányzás nagy művészetét; és hogy az uralkodó, aki annyira bölcs és isteni lesz, hogy a szabadság bevett törvényeivel védelmezi és bátorítja az emberek becsületes munkálkodását a hatalom elnyomásával és a pártok kicsinyességével szemben, hamarosan túlságosan is nehéz ellenfél lesz szomszédjai számára. De erről majd később.¹

A politikai elnyomás és a népességszökkenés közötti kapcsolat állítása az idézet második mondatában egyáltalán nem újdonság, és jelen van, mint láttuk², az egész későbbi irodalomban. A kormányzásról szóló első *Értekezés* 33. és 41. pontjaiban – hivatkozva Isten nagy tervére – „legyetek termékenyek, sokasodjatok és szaporodjatok, és töltsétek meg a földet”, Locke hosszan taglalja ezt a kérdést. Az abszolút monarchia távolról sem ezt a célt szolgálta, hanem – azzal, hogy „a török kormányzás”³ példáját követve, alattvalói kisebb vagy nagyobb szolgai hűségétől tette függővé a létfenntartási eszközökhöz való hozzájutás lehetőségét – az uralma alá került országok elnéptelenedését hozta magával. Ugyanakkor nem elegendő törvényekkel garantálni az alattvalók szabadságát, a „kormányzás művészete” megköveteli, hogy gondoskodjunk a „tisztességes iparkodás” bátorításáról, mert csak ez vezet a föld értékének gyarapodásához. Azért kell törekedni a megművelt földek gyarapítására és megfelelő hasznosítására, mert az általános jólét növelésének legjobb eszközei, következésképpen ezzel ösztönözhetjük a népesség szaporodását is. Így bebizonyosodik az is, hogy „a kormányzás művészetének”

¹ *Értekezés a polgári kormányzat... i. m. 42. §* (kiemelés tőlünk)

² Lásd fent 1. fejezet.

³ J. LOCKE: *Első értekezés... 33. és 41. §, 43 és 48.*

végző célja önmagán kívül, azokban a dolgokban van, amelyeket irányít, és nem önmagában, szemben a szuverenitás korábbi felfogásával.¹ Mindazonáltal a kormányzás művészetére vonatkozó locke-i gondolatmenet nagymértékben támaszkodik a természetjog elméletének jogi keretére.

Míg a kormányzás mint probléma 18. század eleji divatja együtt jár a törvény háttérbe szorulásával, a „taktikázással” vagy a törvény „taktikai célú” felhasználásával szemben², Locke továbbra is lényeges szerepet tulajdonít a törvénynek, mint a kormányzati cselekvés eszközének. Erről tanúskodik különösen a *Második értekezés* 50. paragrafusának vége, ahol azt állítja, hogy „az államokban ugyanis a törvények szabályozzák a tulajdonjogot (the laws regulate the right of the property)”³. Ennek a részletnek az értelmezése csak attól függ, hogy miként értjük a *to regulate* igét: úgy kell-e érteni, hogy a törvények egyetlen szerepe a politikai társadalom kialakulása előtt megszerzett tulajdon határainak tiszteletben tartatása, vagy úgy, – ahogy más részletek alapján erre következtetni lehet⁴ – hogy a törvényeknek hatalmukban áll meghatározni minden egyes ember tulajdonának kiterjedését? Ez utóbbi esetben a politikai hatalomnak lehetősége lehet – a pazarlás elkerülése és valamennyiünk léte szükségyszerű fenntartása érdekében – a törvény eszközének felhasználásával bizonyos mértékben újraosztani a javakat.⁵ Az újraosztás, különösen azok javára, akik képtelenek dolgozni, ebben az esetben az egyik forrást alkotná, amellyel az – inkább a „népesség szaporítására” mint „a tulajdon kiterjesztésére” törő – kormányzás rendelkezik. Ebben az esetben a pozitív jog a természeti törvény alkalmazásának eszköze, és megerősíti azt, hogy a kormányzás művészete alá van rendelve a merev természetjogi keretnek. Bentham egészen más utat választ: ő magának a keretnek az összetörésére törekszik, ezzel új távlatokat nyit a kormányzás művészetével kapcsolatos elméleti gondolkodás előtt.

E tisztán elméleti problémán túl fontos figyelni arra a szerepre, amit a Locke-ra való közvetett vagy közvetlen hivatkozás játszik a liberális politikai gondolkodásban. Mert miközben Locke nem negligálja a kormányzatra háruló speciális szerepet, azok, akik a későbbiekben rá hivatkoznak, egyre inkább a természetes egyéni jogok előmozdítására szűkítik

le a politikát, különösen a tulajdon kérdésében. A locke-i álláspont *dogmává avatása* – a 19. században, majd a 20. század libertáriusainál – két alapvető következménnyel járt. Az első az, hogy a liberális politika egyre inkább bezárkózott a maga, a magántulajdont mereven és statikusan védő fordulataiba, ami maga után vonta minden – e jogokat potenciálisan sértő – társadalmi beavatkozás elutasítását. Az egyénnek ez a teremtményével szembeni minden – Locke által felsorolt – kötelességét szem elől tévesztő „szentté avatása” egyre inkább összekapcsolódott a vagyonos rétegek szűkebben vett érdekeinek védelmével. A második pedig az, hogy teljesen fegyvertelenül állt a napi gyakorlat már fentebb említett olyan kihívásaival szemben, melyek megválaszolásában nem lehet kizárólag magánszemélyekre hagyatkozni. Ilyen kihívás a népesség gyarapodása, a termelés és az árucseré meg szervezése, bizonyos javak és szolgáltatások (közlekedés, közvilágítás, egészségügy, oktatás) fejlesztése, vagy az, hogy milyen legyen a követendő magatartás a szervezett munkásmozgalom növekvő befolyásával szemben.

A legkövetkezetesebb libertáriusok később ezt a problémát úgy „oldják meg”, hogy egész egyszerűen félresöprik: ha csak elidegeníthetetlen egyéni jogok léteznek, akkor nincs többé létalapja a kormányzásnak. Csakhogy ez egy olyan következtetés, amelytől a liberalizmus nagy áramlatai, mint ahogy később a neoliberalizmus is, elzárkóznak.

Látható tehát, hogy a kormányzás, a furcsa módon újraértelmezett „természeti törvény” alá rendelésének – amennyiben gyakorlati következménye mindennemű reformkísérlet megakadályozása volt – megvolt a maga szerepe abban, hogy a liberalizmus a 19. század közepétől váltsága jutott. Ez jelentős részben magyarázza a másik út, az éppen fordítva, a kormányzás körülményekhez való alkalmazkodását kiindulópontnak tekintő utilitarizmus történelmi sikerét. Azonban ez utóbbira egy másik, a társadalmi reformizmussal együtt járó veszély leselkedik: a „természetes” jogok kikezdése.

¹ Még ha a célzás az uralkodó „nehéz ellenfeleinek” hatalmára, a *Második Értekezés* fent idézett 42. §-ában, tagadhatatlanul merkantilista hatást is tükröz.

² M. FOUCAULT: *Sécurité, Territoire, Population*. Gallimard/Seuil, Párizs, 2004. 102.

³ J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m. 50. §*

⁴ uo. 120. és 139. § A vitáról világos összefoglalást ad J.-F. Spitz kiadásának 108. és 419. jegyzete.

⁵ Mint ahogy arra az első *Értekezés* 42–43. §-aiból lehet következtetni.

Kormányzás a hasznosság ellenőrzése alatt

Mi a kormányzati cselekvés korlátja és mire lehet azt alapozni? És hogyan kormányozunk olyan alattvalókat, akiket az öröm keresése és a fájdalomtól való menekülés kormányoz? E két kérdés megválaszolása olyan elméleti változást igényel, amelynek elvégzésére az utilitarizmus vállalkozott a 18. század végén és a 19. század elején. A probléma nem volt új. Számos, az ember gazdasági szerepének új meghatározását kereső szerző foglalkozott vele korábban, a több évszázadra visszatekintő hagyományban. Kétségtől kívül Jeremy Bentham az a teoretikus, Helvetius nyomdokain, aki – azzal, hogy kidolgozta az intézményi újítások „rendszerét”, valamint azokat a kódokat, amelyek vezérelhették logikai alkalmazásukat – a legkövetkezetesebben gondolta végig az érdekek felhasználásával történő kormányzásnak ezt a módját. Az utilitarista kormányzási mód a főhatalmat a kormányzás gyakorlásával és gyakorlásában nem velünk született és szent jogokból kiindulva, hanem ama tényszerű korlátok függvényében kívánja korlátozni, amelyek akkor bukkannak fel, amikor meghatározott célokat el akarunk érni. Ezeket a korlátokat ama hatások adják, amelyeket létre akarunk hozni, és az intézkedések vagy törvények kiszámítható – egyéni érdekek adott formájában testet öltő rendszeréhez viszonyított – hasznossága határozza meg őket.

Bentham fontosságára e gondolkodás történetében Michel Foucault, a Collège de France-ban tartott előadásai hívták fel a figyelmet, miként fentebb megjegyeztük. Mégpedig mindenekelőtt ama gondolatával, hogy a liberalizmus nem merül ki természetjogi oldalában, történelmi pályája nem írható le kizárólag az egyéni jogok melletti kiállással. Az angol utilitarista radikalizmusnak az az átértékelése, amit M. Foucault elvégez, lehetővé teszi, hogy megértsük a klasszikus liberalizmus heterogén jellegét, mégpedig nem is annyira a politikai liberalizmus és a gazdasági liberalizmus közötti feltételezett szakadásnak, hanem inkább annak a

szembenállásnak a mentén, ami a hatalom korlátainak két alapvető típusa, az emberi jogok és a hasznosság között van.

A hasznosság elve sem nem szigorúan vett közgazdasági, sem nem szigorúan vett politikai kategória. Éppen hogy lehetővé teszi a határokon való átjárást, és megengedi az embernek, hogy egységes magyarázó és ítéleti formát alkalmazzon tevékenységének valamennyi területén. Az ember egységes egész: nem lehet egyszer kereskedő, másszor a közösség polgára. Ő mindenhol az az érző és beszélő lény, aki a saját érdeke után megy, úgy ahogy azt felfogja azokban a szavakban, amelyeket kifejezésére használ. Éppen ez a homogeneitás teszi lehetővé Benthamnek, hogy vállalkozzon az intézményi rendszer teljes átalakítására, kizárólag a hasznosság elve alapján.

Ez az elv soha nem több mint ama, Locke által az *Értekezés az emberi értelemről* című műben már tökéletesen kifejtett – és a 18. században, messze túl a brit birodalmon, egészen az Ideológusokig, jelentős filozófiai sikert aratott – axióma alkalmazása a politika elemzésében és művészetében, mely szerint az embert az öröm keresése és a fájdalomtól való menekülés kormányozza. Ez az alkalmazás ugyanakkor számos problémával járt együtt, melyekkel Bentham egész életművében viaskodott. Gondolkodása olyan ellentmondásos jelleget mutat, ami zavarba ejtette életművének számos magyarázóját, és magyarázza az értelmezések különbözőségét, sőt ellentétességét.

A hasznosság elvével belső korlátot állítani az állami beavatkozás elé, ez egyszersmind egyet jelent lehetővé tenni, hogy a liberális kormányzási modell kibontakozzon a maga sokrétű formáiban, és mindezt valamennyi területen tegye. Minthogy nincs semmilyen külső tiltás, nincs valamilyen külső elvben eleve benne foglalt határ, és minthogy minden alternatív elv gondosan ki van zárva, az egyetlen elképzelhető korlát magától a hasznosságtól, vagyis a beavatkozás költségeinek és hasznainak számbavételétől függ. Ennek a kalkulusnak az eredménye teszi lehetővé a különbségtételt a között, amit a kormány tenni köteles, és a között, amit nem tehet. Olyannyira így van ez, hogy nincs semmilyen *a priori* adott dolog, amire a kormányzásnak tabuként kellene tekintenie.

A hasznosság tehát kétarcú elv: a teljes emberi szférát felkínálja az állami beavatkozásnak, és ugyanakkor minden beavatkozást, a legjelentéktelenebbet is, arra kötelezi, hogy kvantifikálható módon számot adjon a boldogsággal kapcsolatban létrejövő hatásokról. Innen a gondolat, mely szerint egy cselekvés hasznosságának szempontja mindig a nyertesek és a vesztesek közötti egyezséghez vezet, a természetjog – az igazságos és

az igazságtalan között véglegesen vonalat húzni kívánó – hívei nagy bátartára. Tudjuk, hogy a hasznossági számításnak ez a kompromisszumra hajló természete, és az az igénye, hogy mindent uraljon, az, amit Benjamin Constant a *Politikai alapelvek*ben bírálta. Egyfelől „a hasznosságot nem lehet pontosan kimutatni. Az egyéni véleménytől függ, következtetésképpen végtelen vita tárgya. Minden paranccsal és minden tiltással kapcsolatban lehet találni hasznosságukat alátámasztó indokokat.”¹ Másfelől bármely tárgyra vonatkozóan végezhetünk számítást, mert minden megítélhető hasznossági szempontból: „a természetben semmi nem közömbös, e kifejezés szorosan vett értelmében. Mindennek megvan a maga oka, és megvannak a maga hatásai, a valóságos vagy lehetséges eredményei. Minden lehet hasznos, és minden lehet veszélyes.” Ennek az alapelvnek a végzetes következménye, amikor a modern kormányzatok a közüdvössége nevében és a „hasznosság homályos ürügyével” elfogadják – igaz, más úton, mint a régi kormányzatok – azt, hogy a főhatalom ismét korlátlanvá váljék: „Minthogy a társadalmi hatalom az egyedüli bírása ezeknek a lehetőségeknek, világos, hogy ebben a rendszerben nincsenek és nem is lehetnek korlátai.”² Az a benyomásunk keletkezhet tehát, ha hihetünk Benjamin Constant-nak, mintha a modern kormányzatok hatalmuk végtelen kiterjesztésére törekednének, és ebben segítené őket a meghatározatlan jellege annak, ami alatt hasznosságot értünk.

Hosszú az út ettől a – benthami elmélet „liberális” kritikáinak hosszú sorát megnyitó – kritikától addig a bírálatig, amely az egoista cselekvésnek engedett totális szabadság abszolút bajnokává avatja Benthamet, és amelynek forrása kétségtől Albert Venn Dicey³ volt. Még Keynes sem lát mást Benthamben, *A laissez-faire* végében, mint a szabadpiac szemellenzős hívét, amiért szisztematikusan elébe sorolta az állam *non-agendá*ját, vagyis annak felsorolását, hogy mit nem szabad tennie, az *agendá*-nak, vagyis annak, amit tennie kellene. Ez a – szerinte sokáig feledésbe merült – különbségtétel az ő szemében az ortodox liberalizmust a legklasszikusabban jellemző sztereotípiá.

¹ B. CONSTANT: *Principes de politique applicables à tous les gouvernements* (1806–1810). III. könyv, 1. fejezet, Hachette Littératures, Párizs, 1997. 66.

² uo. 67.

³ Lásd A. V. DICEY: *Lectures on the Relations between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*. Macmillan and Co, London, 1905. A. V. Dicey három korszakra osztja a 19. századot: „I. A régi tory korszak vagy törvényhozói téltenség kora (1800–1830)”, „II. A benthamizmus vagy individualizmus kora (1825–1870)” és végül „III. A kollektívizmus kora (1865–1900)”.

Az a koncepció, amely úgy tekint Benthamra, mint a legteljesebb gazdasági szabadság fanatikus hívére, lényegében egy, a korabeli kommentátorok által is jól behatárolt értelmezési problémával magyarázható. Először is emlékezni kell arra, hogy Bentham szemében a politikai gazdaságtan olyan tudomány, amely egy nagyon jól körülhatárolt területen, az anyagi gazdagság (*wealth*) termelésének területén segíti a törvényhozót. Márpedig Bentham sokkal nagyobb célt tűz ki, nem kevesebbet, mint azt, hogy megalkossa – a maga valamennyi aspektusában vett boldogság vagy jólét (*happiness vagy well-being*) lehető legmagasabb szintre emelését célzó – általános emberi gazdaság-elméletet. Jegyezzük meg azonkívül, hogy a *stricto sensu* politikai gazdaságtant, vagyis az anyagi gazdagságot érintő területen Bentham több megfontolást fogalmaz meg, melyeket lényeges elkülöníteni egymástól.

Az *agenda* és a *non-agenda* közötti különbségtétel egy a Smith által a „dolgok természetes rendjéről” adott leírás és a hasznosság elve szerinti kormányzási gyakorlat közötti munkamegosztásra vonatkozó kérdésre ad választ. A „munkamegosztás” „kvietista” ajánlásba torkollik: az államnak nyugton kell maradnia, hagynia kell, amennyire csak lehet, hogy az egyének – cselekedeteiken keresztül és hajlamaiknak megfelelően – kibontakozzanak¹, mert ők a közhatalomnál jobban képesek megvalósítani a maguk elé kitűzött különös célokat, ha hagyják őket szabadon tevékenykedni. Azonban Bentham nem elégszik meg, mint ahogy sokáig hitték, Smith követésével; a közgazdászokétól eltérő álláspontra helyezkedik, és kétségbe vonja még a politika művészetétől teljesen független közgazdaság-tudomány létjogosultságát is. Ugyanis itt az első diskurzus-hoz társul egy másik: a politika nem egyszerűen a spontán rend függvénye, nem vezethető le egyoldalúan abból, úgy, ahogy egy okozat levezethető az okból. Hanem éppenséggel inkább irányítja, habár közvetetten, azt, és még hozzá is járul megformálásához. Más szavakkal, ha egyfelől a liberális politika a piacon találja meg önmaga korlátját, másfelől a piac viszont a politikában találja meg létezésének és működésének feltételét.

Ez azt jelenti, hogy a liberális politikának, úgy ahogy Bentham elképzei, megvan az a sajátossága, hogy létre kell hoznia saját korlátját, meg kell húznia – a jogi kodifikáció és a politikai intézmények közvetítésével – azokat a határokat, amelyek kijelölik saját cselekvési területét. Saját korlátjának ez az önmaga általi megszüntetése csak akkor lehetséges, ha a politikának saját céljai vannak, amelyeknek a „szabad” gazdasági tevékenység a megvalósítási eszköze. És pontosan ez az, amit a főszabály

¹ Bentham a *sponte acta* névvel jelöli ezeket a cselekedeteket.

helyére emelt hasznosság elve megalapítani enged. A piac csak mint a politikai társadalom céljainak megfelelni képes politikai eszköz gondolható el. Hol máshol lehet megtalálni ezeket a célokat, mint magában az emberben? A *homo oeconomicus* antropológiája jelenti az egyetemes megoldást, a modern társadalmak nagy normatív építményének végső alapzatát. Azonban, ha ez az antropológia adja az alapzatot, nem kockáztatjuk-e, – minthogy olyan boldogságról van szó, ami nem áll meg az anyagi javaknál – hogy az abból levezetett politika a társadalom teljes egészét eluralja? És éppen ez a túlterjeszkedés az, ami a liberalizmus történelmében egy olyan óriási viszályhoz vezet, aminek Spencernél találjuk meg a legbeszédesebb nyomait a 19. század utolsó harmadában.

A természetjog és az emberi jogok kritikája

Legelőször is fel kell idéznünk, hogy milyen megfogalmazásban és milyen érvekkel utasítja el Bentham az emberi jogok diskurzusát. 1795-ben készült kéziratának már a címe (*Az értelmellenség gólyalábakon gubbaszt*)¹ is támadás az emberi jogok két, először az 1791-es, majd az 1795-ös francia Alkotmány preambulumban szereplő Nyilatkozata ellen.² Tagadja az ott megfogalmazott elvek jogszerűségét, azt állítván, hogy – mivel a valóságban semmilyen alapjuk nincs – tetszőlegesen értelmezhetők. Másként megfogalmazva, kétszeresen is elítéli azokat: a nyilatkozatok alapszerkezetét meghatározó metafizika nem vesz tudomást a valóságos emberi szokásokról; félreismeri, és ezért áldozatává válik azoknak.

Mi az, amit Bentham felró az emberi jogi elméletnek? Azt, hogy nem tudja, mi az ember, nem ismeri mozgatórugóit, cselekvési motívumait, megelégedezik arról, hogy minden körülmények között saját érdekét követi. Az emberi jogok politikai „*tévhit*ek” („*fallacies*”)³. E politikai *tévhit*ek, melyeknek Bentham egy egész kézikönyvet szentelt, semmilyen valóságos értelemmel nem rendelkező kifejezések és megfogalmazások, de ugyanakkor valóságos hatásaik és következményeik vannak a társadalomban és a politika világában.⁴ Rendszeres használatukkal gyakorlatilag kártékony hatalmukat mindazok, akik e szemfényvesztő formulák mögé bújva kívánják érvényesíteni saját érdekeiket.

¹ Az eredeti cím, angolul: *Nonsense upon Stilts*.

² A szöveg maga csak 1816-ban jelenik meg Étienne Dumont fordításában. Újabb kiadás: lásd B. BINOCHÉ és J.-P. CLÉRO (szerk.): *Bentham contre les droits de l'homme*. PUF, Párizs, 2007.

³ Louis Dumont nyomán franciára, helytelenül, szofizmusoknak fordították.

⁴ Lásd J. BENTHAM: *Manuel de sophismes politiques*. LGDJ, Párizs, 1996.

Az „emberi jogok”-nak nevezett politikai tévhitek megváltoztatják a szokásokat, és ez magyarázza, hogy Bentham – alapelv státuszuk tényéből fakadóan – speciális szerepet tulajdonít nekik. Alapját képezik egy olyan kormányzó és törvényhozó rendszernek, amely maga is szükségképpen rossz útra téved, mert nem ismeri az embereket mozgató alapelveket, és ennél fogva félreismeri a kormányzat feladatát. A kormányzat valamennyi funkciói közül a legfontosabb, hogy rá tudja bírni az embereket: mondjanak le bizonyos örömeikről a társadalom egészének jó működése érdekében. „A társadalom csak akkor őrizheti meg kohézióját, ha az emberek készek feláldozni azokat az előnyöket, amelyeket követelnek maguknak: kicsikarni belőlük ezeket az áldozatokat, ez a nagy problémája, a nagy feladata a kormányzatnak.”¹ A hasznosság elve ugyanis azt tanítja nekünk, a leírás oldaláról nézve, hogy az embert az öröm és a fájdalom kormányozza. Hogyan értsük meg vele, hogy boldogsága fejében le kell mondania bizonyos örömeikről iránti igényéről? Csak egy olyan kormányzat juthat el ide, amely az érdekek „nyersanyagát úgy gyúrja”, hogy az segítse a lehető legtöbb haszon elérését.

És itt van a francia forradalmárok alapvető politikai tévedésének gyökere: hogyan akarjuk irányítani az embereket, ha egyáltalán nem ismerjük őket? A kísérlet csak anarchiába és despotizmusba torkollhatott, a kezdeteknél meglévő tévedés szükségszerűen vezetett végül a terrorhoz. Mindez annak a metafizikának a hibája, amely ezt a szerencsétlen forradalmat vezette. Az emberi jogok nem szolgálhatnak zsinórmértékül a modern kormányzatoknak, mi több, lehetetlenné teszik a hús-vér emberek kormányzását. Ez Bentham kritikájának lényege. Semmi köze az ellenforradalmárok támadásaihoz. Szigorúan csak a hatékony kormányzás nézőpontja érdekli. Felteszi magának a kérdést: ugyan mi értelme van időt és papírt pazarolni olyan abszurdítások cáfolatára, mint az emberi jogok. Hogyan cáfoljunk valamit, ami nem létezik? Válaszában kerteles nélkül kimondja:

Abszurdítás, ami nagy igényekkel párosul, a világ kormányzásának igényével. A világ egy része, számarányát tekintve távolról sem elhanyagolható része, legalábbis hajlandónak mutatkozik arra, hogy alávesse magát az abszurdítás kormányzásának. Ha össze lehet törni az abszurdítás jogárát, már nem pazaroltuk feleslegesen az időt és a papírt.²

¹ J. BENTHAM: „L’Absurdité sur des échasses ou la boîte de Pandore ouverte...”, In: B. BINOCHÉ és J.-P. CLÉRO (szerk.): i. m. 22.

² Idézi B. BINOCHÉ és J.-P. CLÉRO (szerk.): i. m. 11.

Le kell számolni azzal a szemfényvesztéssel, amit ez az emberekről tett olyan jól megfabrikált – őket, hogy tessék nekik, a legjobb színben feltüntető – deklaráció teremtet. Az a nagy veszély fenyeget, hogy egy olyan szöveg válik legfőbb szabállyá, amelyet eredetileg tündérmesének szántak:

Egy színdarabban vagy egy regényben egy rosszul megválasztott szó csak hamar elhervadó szóvirág; és a tévedés, attól függetlenül, hogy észreveszik vagy sem, következmény nélkül marad. A törvények corpusában, és különösen ama törvények esetében, amelyeket alapvetőnek vagy az alkotmány részének szánnak, egy nem jól megválasztott szóból nemzeti katasztrófa és polgárháború származhat. Egy kellően végig nem gondolt szó nyomán emberek ezrei ránthathatnak kardot.¹

Másként megfogalmazva, az Emberi Jogok Nyilatkozata szellemében „anarchista”, abban az értelemben, hogy egy képzeletbeli természeti törvény nevében folyamatosan igazolja a fennálló renddel szembeni lázadást. A pozitív jog, ahelyett, hogy figyelembe venné az esetleg valóban bekövetkező hatásokat, ezzel a Nyilatkozattal leteszi a fegyvert a – természetes jogoknak nevezett szörnyeket szülő – képzelet előtt.

Az emberek valóságos helyzete a társadalomban semmi mást nem mutat, mint általános alávetettséget, a politikai osztály javára hozott súlyos áldozatokat és az egyenlőtlenség valamennyi formáját: egyetlen kormányzat sem képes kielégíteni a szabadsággal és elképzelt egyenlőséggel kapcsolatos igényeket. A Nyilatkozatok súlyos következményekkel jártak, mert a természetes jogokkal ellentétes törvényes jogok így folyamatosan megtagadhatók. A természettől fogva adott jogok tehát nemcsak „gólyalábakon gubbasztó abszurdítások”, hanem lázadásra is szítanak minden kormányzat ellen. És itt van a lényeg: a Bentham által feltárt elmentmondás abban a tényben van, hogy a kormányzás szabályozó elvei kizárják a kormányzati hatalom valóságos gyakorlását, miközben előre legitimálnak minden akadályt, amit a hatalomgyakorlás elé lehet állítani. Az adó vajon nem saját szent tulajdonom megsértése-e? A politikai hatalom vajon nem ellentétes-e minden ember egyenlőségével? Az emberi jogok az „anarchizmus” szellemét terjesztik, mert eleve elítélnék minden olyan kormányzást, amely csak a „természetes szabadság” felett gyakorolt kényszerrel képes cselekedni. Törvény által jogot biztosítani valaki-

¹ J. BENTHAM: „L’Absurdité sur des échasses ou la boîte de Pandore ouverte...”, In: B. BINOCHÉ és J.-P. CLÉRO (szerk.): i. m. 23.

nek arra, hogy csináljon valamit, feltételezi azt, hogy valakit arra kényszerítünk, ne csináljon valami mást. A valóságos jog mindig a törvényhozás által előírt törvényi kötelezettségek visszaja.

A francia Nyilatkozatok benthami kritikájának fő célja, hogy bemutassa: a tulajdonnal kapcsolatos „szent retorika” negatívan hat vissza arra, amit legitimálni akar.¹ A jogi nyelvezet misztifikáló szemfényvesztéshez vezet; a jog szó maga „minden szó közül a legszemfényvesztőbb”.² Aki a természetes jogok nevében gyengíti a kormányzatot, az egyúttal akadályozza, hogy fellépjen a szabadság és a biztonság védelmében. Ha sértetlennek tekintjük a tulajdont, akkor ezzel megengedjük, hogy vitasák bármiféle adó jogosságát, azon a címen, hogy az elviselhetetlen elnyomást hoz magával.

A természetes jogok következképpen felszámolják a politikai társadalom tagjai által élvezett, a törvények betartásához szükséges – egyedül a kormányzat által biztosítható garanciákon alapuló – jogokat. Amit félreismernék e nyilatkozatok szerzői, mint ahogy egy feltételezett „szerződés” valamennyi kiötlője is, az éppen a politikai hatalom természete. Bentham az empiristák hagyományát követve emlékeztet rá: a szabadság, az egyenlőség, a biztonság nem előzik meg a törvényeket, hanem éppen hogy a törvény gyermekei, „jogi kreatúrák”, amelyeket a kormányzat ereje véd. Nem „a levegőben”, „a felhők felett”, „gólyalábakon gubbasztó”, hanem valóságos jogok. Semmi értelmé azt mondani, hogy a tulajdon joga egyetemes jog, mert semmiképpen sem vonatkozik arra, akinek nincs semmilyen tulajdona. A tulajdonosok tulajdonukkal a pozitív jog alapján rendelkeznek, és ez az, amiért szükséges a lehető legpontosabban megkülönböztetni egymástól a tulajdonlás különböző tárgyait (*subject matters of possession*). Ezen a ponton Bentham megalkuvás nélkül bírálja John Locke-t. Egyáltalán nem fogadja el az élet, a test és az anyagi javak leegyszerűsítő besorolását a „tulajdon” általános fogalma alá, és azt veti Locke szemére, hogy nem tett különbséget az anyagi „gazdagság” (*matter of wealth*) és a „nem testi javak” (pozíció, hírnév, státusz stb.) között:

Locke rámutatott, hogy ezúttal számos más, értékes, tulajdonnak nevezhető tárgy, konkrétan a hatalom, a hírnév, a kedvező társadalmi státusz³, – nem megfelelkezve a testi és lelki fájdalomtól való mentességről,

¹ uo. 89.

² uo. 120.

³ Angolul: „condition of life”.

amelyekre sajnos a nyelv nem tudott tömörebb kifejezéssel szolgálni, a biztonságot az igazságosság funkcióihoz és feladataihoz kapcsolódóan garantáló tulajdonról, megannyi, az emberek részéről rosszszaságra és – a tiltás terjedelmétől függően – a szabályok áthágására, a kormányzat kezében pedig tiltásra és büntetésre alkalmat adó tárgy, elkerülte a figyelmét.¹

A „tulajdonlásnak” mindezeket a „tárgyait” annál is gondosabban meg kell különböztetni egymástól, mert a törvényalkotó fokozott figyelmét igénylik. A bírálat azonban az anyagi gazdagság helytelen túlértékelésének politikai következményeit is eléri:

A tulajdon lenne az egyetlen dolog, ami méltó arra, hogy a kormányzat gondoskodásának tárgya legyen! A tulajdon birtokosai lennének következképpen egyedül azok a személyek, akik méltók ugyanezen gondoskodás tárgyai lenni! A tulajdon birtokosai kizárólag azok a személyek, akik méltók lennének arra, hogy képvisellel rendelkezzenek a legfőbb hatalom egészét és részét képező képviselő testületben! A szegények összessége olyan közösséget alkotna, melynek tagjait a gazdagok összességének hatalmában állna szolgává tenni, és szolgaként kezelni az idők végezetéig. Egy ilyen állapot, a rabszolgaság testületi állapota talán rosszabb állapot lenne, mint az egyéni rabszolgaság, és a dolgok eme állapotának létrehozása és fenntartása lenne a kormányzás funkciója.²

Amit itt hevesen vitat Bentham, az a földbirtokos arisztokrácia kiváltásainak a feltételezett „természetes” tulajdonjog nevében való igazolása, amire a szöveg keletkezésének idején a whig ideológusok „szakosodtak”. Látható, mennyire központi törekvése kell, hogy legyen a „lehető legtöbb ember legnagyobb boldogsága” előmozdításán fáradozó kormánynak, hogy különbséget tegyen a tulajdon különböző tárgyai között. Mindezek alapján szó sem lehet arról, hogy a tulajdonjogot a természeti törvényből vezessük le. Mert abszurd dolog lenne, hogy olyasmi szolgáljon zsinórmértékül a hatalom gyakorlásában, ami nem létezik a hatalom gyakorlását megelőzően vagy azon kívül. Ha a kormányzásnak nincsenek előzményei, vagyis korábban létező természeti törvények, akkor csak a kitapintható, kézzel fogható, sőt mérhető kormányzási gyakorlat alkalmas arra, hogy zsinórmértékül szolgáljon a hatalomgyakorláshoz.

Elkerülhetetlen tehát, hogy megszabaduljunk – alárendelve azt a hasznosság kizárólagos szempontjának – a szakrális igazolás valamennyi formájától. Persze, az előnyök és hátrányok pénzügyi egyenlege nem

¹ J. BENTHAM: „Article on Utilitarianism”, In: *Deontology*. Clarendon Press, Oxford, 1983. 314.

² uo. 315.

olyan lelkesítő, mint a társadalmi szerződés és a természetes jogok lángelkű nyelvezete, de legalább megvan az az előnye, hogy mérhető eredményeket tartalmaz. Így megnyitja az utat egy olyan folyamatos reformpolitika előtt, ami egyformán keresztezi a destruktív szenvedélyek és a konzervativizmus útját. Bentham, aki ellenszenvvel viseltetik minden olyan erkölcsi alapelvvel szemben, amely a múltat teszi megkérdőjelezhetetlen mércének a tekintetben, hogy mit kellene vagy mit nem kellene tenni, szembeszáll azzal a divattal is, ahogy a forradalmárok a kormányzás elveit teljes mértékben egy elképzelt „természetre” akarták építeni. A hagyomány kritikátlan elfogadása, illetve a – lázadás szellemét igazoló – képzelt elveknek való engedelmség ugyanazt az illúziót táplálják, nevezetesen kőbe véсни az elkövetkező kormányzatoknak egyszer s mindenkorra vezérfonalként szolgáló, érinthetetlen elveket, miközben továbbra is egy korábbi, adott kor hiedelmeihez láncoljuk az utókort.¹

Sem a „természetes” alapelveken alapuló permanens forradalom, sem a halottainkhoz való hűségre hivatkozó örökös múltba fordulás nem helyes: az egyetlen út, ami nyitva áll a modern kormányzatok előtt, az – az egyenlőtlen, hierarchikusan szervezett, a hatalmasokra és az alávetettek tömegére szükségképpen megoszló társadalmon belül – a hasznosság alapelvét követő folyamatos reform útja.

A hasznosság: a közcselekvés egyetlen kritériuma

A kormányzat magatartását a hasznosságnak kell vezérelnie, ez az egyetlen módja annak, hogy folyamatosan igazodjunk az érdekek, az árucseré egyensúlyi mechanizmusai, a nemzetközi kapcsolatok, a műszaki fejlődés változásaihoz, mint ahogy annak is, hogy aktívan hozzájáruljunk az egész társadalom boldogságának növeléséhez. A törvényalkotásnak, amely fegyvere, a jogoknak, amelyeket megalkot és védelmez, nincs más alapjuk, mint a hasznosság, vagyis egyre inkább több jót, mint rosszat tenni, figyelembe véve azt a tényt is, hogy minden politikai kényszer egyúttal költségekkel jár.

A hasznosság elve az, ami megkülönbözteti a szükséges és kívánatos cselekvést a haszontalantól és kártékonytól. A kormányzás sem kap felmentést ez alól a szabály alól. Bentham kétségkívül éppen azért akarta az emberi cselekvés egyetemes szabályává tenni a hasznosságot, hogy a lehető legalaposabban részletezve újradefiniálja a törvényhozó tevékeny-

ségét. A Bevezetés az erkölcsi és törvényhozási elvekbe egyértelműen fogalmaz: a hasznosság elve az érzéki létező ontológiai adottságán alapul, és egyedüli erkölcsi és politikai alapelvvé emelkedett. Más, rivális elvek, például az aszkézisé vagy a szimpátiáé, háttérbe szorulnak.

Az anyagi gazdagság termelésének területe, mellyel konkrétan a politikai gazdaságtan foglalkozik, mint ahogy a többi is, ennek az alapelvnek rendeltetett alá. Ebből a szempontból semmilyen előjoggal nem rendelkezik, mivel az utilitarizmus azt feltételezi, hogy bármilyen cselekvésről van szó, az embert ugyanazok az érdekmotívumok vezérik. A közgazdaság-tudományban éppúgy, mint máshol, meg kell határozni azokat az eszközöket, amelyek a hasznosság kritériuma alapján lehetővé teszik a magán- és közcselekvés elemzését. Az utilitarista kormányzás anyaga, tárgya és célja az érdekek teljes köre, valamennyi formájukban. Az érdekek által, érdekeken és érdekekért való kormányzás ez. Minthogy a kormányzati cselekvés elé a részérdekek emelnek korlátot, és minthogy az előbbi nem képezhet akadályt az előtt, amit az emberek meg szeretnének tenni, mint ahogy nem is léphet a helyükbe, hogy megtegye azt, amit ők maguk szívesen megcselekednek, ezek az érdekek azt a „nyersanyagot” is jelentik, melyet a kormányzatnak kezelnie kell, és amelynek működésébe be kell avatkoznia, anélkül, hogy belső működési mechanizmusát megzavarná. A kormányzatnak az a határozott feladata, hogy a magánérdekeket és az általános érdeket olyan törvények rendszerében kösse egymáshoz, melyeket a megsértésükkel járó büntetés kockázatával számoló emberek kényszerítő erejűnek tekintenek. Az elv, amit alkalmazni kell a politikai és igazgatási intézményekben, „az érdekek összekapcsolásának elve” (*interests junction principle*). A kormányzat új intézmények (a híres iskolai, börtön-, kórház-, gyárpanoptikumok) létrehozását – mind olyan hely, ahol a helyes kalkulusra tanítanak – is támogathatja. És végül felsorakoztathatja a „közvetett törvénykezés” – helytelen magatartás megelőzését szolgáló ösztönzőinek, elvonásainak, morális tiltásainak, ellenőrző eszközeinek – széles tárházát is.

A kártékony érdekek elleni harcban számos eszköz áll a kormányzat rendelkezésére. A szabály- és büntetőrendszeren keresztül ellenőrzést gyakorolhat minden felett, ami az embert – a képzelet által közvetített érzések formájában – irányítja. Minden eszközzel, amivel csak az emberek reményére és félelmére hatni tud, ellenőrizheti az emberek magatartását. Hatni tud az akaratra, befolyásolhatja a vágyakat, alakíthatja az érdekeket. A kérdés tehát az, hogyan irányíthatja és tarthatja ellenőrzés alatt mindazt a cselekvést, amire az ember képes. Ha a célja a „lehető legtöbb ember legnagyobb boldogsága”, az emberi hajlamokban rejlő igénynek megfelelően,

¹ Lásd B. BINOCHÉ kommentárját, „Critique des droits de l'homme”, In: B. BINOCHÉ és J. -P. CLÉRO (szerk.): i. m. 143–144.

akkor hatalmát koherens módon és takarékosan kell felhasználnia, mert a törvényi beavatkozás az egyének bizonyos körének mindig költséget okoz.

Minthogy az általános boldogság az egyéni boldogságok összege, a közsféra működésének azt a célt kell szolgálnia, hogy mindenki megvalósíthassa saját céljait, azzal a feltétellel, hogy azok hozzáadnak valamit az általános jóléthez. Ebből az következik, hogy a kormányzás csak akkor éri el általános célját, ha segíti a részérdekek megvalósulását, legalábbis addig, amíg ez utóbbiak nem ellentétesek az általános céllal. Meg kell hozni, egyfelől minden, az általános célhoz illeszkedő érdekeket segítő; másfelől pedig valamennyi, az általános jóléttel ellentétes érdekek érvényesülését gátló ellenőrző és büntető intézkedések.

Ennek a kettős kötelességnek az alapján merül fel a kíváncsú gazdaságpolitika kérdése. *A politikai gazdaságtan kézikönyve* (1793) című művében Bentham megkülönbözteti az állam ágendáját és non-ágendáját, vagyis azokat a cselekvéseket, amelyek közvetlenül érintik a megtermelt és elcserélt vagyontárgyakat, amelyeket az állam elvégezhet, amelyek a hatáskörébe tartoznak, és amelyek körében – a jövőre gyakorolt pozitív vagy negatív hatásaik függvényében – gondos szelekciót kell végrehajtania. Márpedig, minthogy a termelés alapvetően olyan, érdeküket követő egyének spontán tetteiből áll össze, akik mindennapi elfoglaltságaikban vagyunk felhalmozására és szükségleteik kielégítésére törekednek, az átfogó ösztönzők területén a kormányzatnak kevés tennivalója van. Viszont az ő feladata megvilágítani a gazdasági tevékenység lehetőségeit, valamint megvédeni e tevékenység körülményeit és eredményeit.

Amit tehát Bentham átvész a politikai gazdaságtanból, az a *sponte acta*, vagyis az érdekeit szabadon követő egyén tetteinek az általános jólétre gyakorolt pozitív hatása. Vigyázni kell, hogy ezen a ponton ne hogy tévedésbe essünk. Nem arról van szó, hogy Bentham az egyéni szabadság híve lenne a gazdaság területén, miközben ugyanezt a szabadságot más-
hol – és főként a jogalkotás területén – elutasítaná. És főként a gazdaság nála nem egy, a törvénykezés birodalmán kívül eső terület, nem egyfajta természeti zárvány a civil társadalom közepén. Amit mondani akar, az kevésbé ellentmondásos annál, mint amit néha feltételeztek nála. A törvényhozó hatalom minden ember lehető legnagyobb boldogsága felett őrködik. Rendelkezik a törvény ehhez szükséges eszközeivel, a törvényével, ami – bármilyen területről is legyen szó – kényszerű, a szabadság korlátozását jelenti, költséget a boldogság szempontjából. Olyannyira, hogy a legnagyobb önmérséklettel kell közeledni hozzá. A gazdaság területén az államnak *a priori* kevés teendője van a hasznos tevékenység, a boldogságot növelő tettek ösztönzése ügyében, azon egyszerű oknál

fogva, hogy az egyén magától is törekszik gyarapításukra. A boldogság növelésére irányuló cselekedetek tehát *spontán módon* jönnek létre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem játszik az állam döntő szerepet a gazdasági élet és a jólét növelése feltételeinek biztosításában.

Az állam nem léphet az emberek helyébe, mert kizárólag ez utóbbiak érzékelik az őket belülről mozgó szükségleteket és vágyakat, viszont, ezzel szemben, gondoskodhat arról, hogy megkapják a nekik nélkülözhetetlen ismereteket, mert a helyes kalkulus olyan információkat és intellektuális képességeket feltételez, amelyek önmagukban speciális cselekvést igényelnek a köz hatalom részéről. És mindenekelőtt, biztosíthatja az embereknek a törvény helyes ismeretét, oly módon, hogy tetteikben ne kockáztassák – megsértésével – a büntetést. Bentham mindig nagy gondot ügyelt a törvények nyilvánosságára, a nyilvánosság előtti elszámolásra, az intézmények lehető legteljesebb átláthatóságára, a sajtó és a nyilvános viták szabadságára.¹

Bentham eddig követni látszik a *sponte acta* tudományát megalapító közgazdászok tanítását. „A *sponte acta* fejezet gyakorlatilag felsorolja mindazokat a műveleteket, melyek közvetlenül okozzák a gazdaság növekedését, és többé-kevésbé egybeesik azzal, amit a közvélemény politikai gazdaságtannak nevez.”² Mindez egyet jelent annak kimondásával is, hogy a politikai gazdaságtan nem keverhető össze a *gazdaságpolitika tudományával*, melynek létrehozása még hátra van.

És itt mutatkozik meg a Smith és Bentham közötti viszony problematikus jellege, valamint ezzel együtt, a piac spontán rendje és a liberális kormányzás összehangolásának nehézsége. Az *ágenda* és a *non-ágenda* közötti benthami különbségtételnek csak ama kölcsönhatások viszonyában van értelme, melyeket az állam megengedhet magának, vagy nem, a dolgok – Smith által leírt és elemzett – „természetes rendjével”. A dolgoknak ez a „természetes rendje” éppenséggel a gazdasági erők piac általi – a politikai gazdaságtan elképzelésének megfelelő – összehangolása. Bentham a következő kérdést teszi fel magának: ha feltételezzük, hogy Smithnek – és vele az összes közgazdásznak – igaza van, amikor úgy gondolja, hogy a piaci ártermelés és -csere rendszere spontán szabályozó mechanizmusokat követ, akkor az államnak hogyan, milyen körülmények között, milyen célok érdekében és milyen eszközökkel kell be-

¹ Lásd Bentham írásait a sajtószabadságról. In: J. BENTHAM: *Garanties contre l'abus de pouvoir*. Éditions Rue d'Ulm, Párizs, 2001.

² J. BENTHAM: *Institute of Political Economy*, In: *Jeremy Bentham's Economic Writings*. III. kötet, Allen & Unwin, London, 1954. 324.

avatkozni? Egyáltalán nem arról van szó, hogy azt kellene állítani, dogmatikus módon, hogy az államnak semmit sem szabad tennie; hanem arról, hogy a lehető legpontosabban és legóvatosabban végig kell gondolnia, hogyan és milyen határig kell beavatkozni, kizárólag csak a beavatkozás hasznosságának szempontja, vagyis ama előnyök és hátrányok összevetése alapján, amelyeket ez a beavatkozás magával hozhat.

Tehát Bentham nem elégszik meg a smithi elmélet „igazságának” elfogadásával, máshová helyezi a megközelítés szempontját, „másik pályán játszik”. Szerinte Smith lényegében azzal foglalkozott, ami van, szemben azzal, aminek lennie kellene. Inkább foglalkozott a tudománnyal, mint a művészettel, vagy pontosabban, homályban hagyta a kettő bonyolult kapcsolatát. És ez az a feladat, amit Bentham célul tűz maga elé: ha le akarjuk vonni a politikai gazdaságtan tudományából adódó tanulságokat a politika művészete számára, akkor újra kell definiálnunk – a kormányzás gyakorlati szempontjai alapján – a tudomány tárgyát. Amire Smith is törekedett, de nem tette meg, és ennek megvoltak a maga következményei elméleti téren. A következetes utilitarista szemében ugyanis nincs olyan tudás, amely ne valamilyen gyakorlati probléma megoldását célozná. A hasznosság nem egy, a tudománytól idegen dimenzió, hanem meghatározza annak feltételeit, és ez érvényes már a tudomány tárgyának magának a definíciójára is:

A nagy tárgy, a nagy *desiderátum*, annak tudása, hogy mit kellene és mit nem kellene tennie a kormánynak. Ebben és csakis ebben a perspektívában lehet ama tudásnak, hogy mi történik, és minek kellene történnie a kormányzat beavatkozása nélkül, valamilyen gyakorlati haszna.¹

A *politikai gazdaságtan létrehozása*² című művében sem mond mást Bentham. A közgazdaság-tudomány egy meghatározott politikai célkitűzés eléréséhez vezető leghatékonyabb eszközök tanulmányozása.³ A törvényhozó hatalom legfőbb célját, – a lehető legtöbb ember legnagyobb boldogsága megvalósítása szempontjából – legmegfelelőbb törvények és intézmények meghatározását kell szolgálnia a tárgyat képező anyagi gazdaság területén. Ez egy olyan általános célkitűzés, amelynek alárendelt céljai közé tartozik a létfenntartás és a bőség biztosítása. A kritérium, ami

¹ Lásd J. BENTHAM: *Manual of Political Economy*. In: *Jeremy Bentham's Economic Writings*. Allen & Unwin, London, 1952. I. kötet, 224. Lásd még C. LAVAL: *Jeremy Bentham, les artifices du capitalisme*. PUF, Párizs, 2003. 28–29.

² angolul: *Institute of Political Economy* (1801–1804).

³ J. BENTHAM: *Institute of Political Economy*, i. m. 307.

alapján a beavatkozás vagy a be nem avatkozás kérdésében dönteni kell, tehát valamely politikai intézkedésnek a köz boldogságára gyakorolt hatása. Nem az állami beavatkozás elvi elítéléséről van itt szó, hanem a végrehajtandó tettek közötti szigorú különbségtételről. Ez csak egy másik tudomány, a gazdaságpolitika tudománya tárgya lehet, akkor is, ha integrálja a smith-i politikai gazdaságtan eredményeit.

Ebből a szempontból kell értelmezni „a dolgok természetes rendjébe” való állami beavatkozásra vonatkozó benthami szabályt. *Be quiet! (Légy nyugodt!)* – Bentham szerint ez a kormányzati magatartás szabálya. E kvietizmus kiemelt lehetőségét a gazdasági életben a *sponte acta* biztosítja. Ugyanakkor, miközben az anyagi gazdaságban a spontán cselekedeteknek van a legjelentősebb szerepük, a közösségi cselekvésről mindig valamilyen „speciális cél” szem előtt tartásával kell dönteni.

A kormánynak mérsékletet kell tehát tanúsítania, és kizárólag a hasznossági számítás útján juthat el ide. Ahhoz, hogy megvalósítsa saját célját, az általános boldogságot, aminek viszont feltétele az anyagi gazdaság fejlődése, el kell fogadnia, hogy nem ő a megteremtője annak a nagyobb gazdagságnak, amit kívánnia kell, és amiért mégis felelősséggel tartozik: „a törvényhozó hatalom feladata örökölni azon, hogy a szem előtt tartott célkitűzés – vagyis a legnagyobb jólét – eléréséhez legalkalmasabb cselekvést az egész közösség kövesse. [...] Azonban, jóllehet az ő feladata annak biztosítása, hogy a lehető legkedvezőbb irányba menjenek a dolgok, ebből nem következik, hogy a folyamatban szükségszerűen valamennyi részeredmény az ő maga által e célból hozott intézkedések eredménye lenne.”¹

Azonban ez csak az egyik oldala a szükséges politikának. Bentham folytonosan feltesz magának egy másik kérdést: mi az, ami lehetővé teszi a *sponte actát*, milyen mértékben lehetséges a *sponte acta* rendjének a megteremtése. Szerinte a jólétre való egyetemes törekvés, az érdekek általános vonzereje, vagy akár a kereskedés szenvedélye nem elégséges válasz. Tudni kell azt is, hogy milyen – mesterséges – feltételek között működhet egy ilyen rend.

Bentham és a „sponte acta” építése

Miközben a lehető legnagyobb szabadságot kell engedni a spontán cselekedetek érvényesülésének, gondoskodni kell a „spontaneitás” intézményes feltételeinek biztosításáról is. Az egyik oka annak, amiért Benthamet túl gyakran „smithebbnék” tartották magánál Smithnél, annak a

ténynek tulajdonítható, hogy összekeverték e cselekedetek „spontaneitását” a „természetességükkel”. Holott Bentham nagyon nyíltan a politikai gazdaságtan szemére veti, hogy megfélemedezik róla: a gazdaság rendjében semmi sem „természetes”, azon a belső hajtóerőn kívül, ami örömeink növelése és szenvedéseink mérséklése irányába hajt bennünket.¹ Azonban ez a, valamennyiünkben benne rejlő hajlam önmagában nem tudná garantálni a jólétet, ha nem született volna meg egy olyan politikai társadalom és törvénykezési rendszer, ami képes megvédeni az erőfeszítések és áldozatok eredményét, és főként meg tudja adni a szükséges biztonságot a – jövőbeli haszonélvezettel kapcsolatos – reménynek, ami nélkül semmit nem lehet tenni a gazdaság területén. Másként megfogalmazva, amit Smith és a többi közgazdász nem vett kellőképpen figyelembe, az a jog hatása az érdekek megformálódásának és megvalósulásának lehetőségére. Az egyén a törvényi háló és az azt megerősítő szankciók rendszerének közvetítésével bizonyíthatja – a közgazdászok által oly termékenynek tartott és dicsért – spontaneitását. A politikai társadalomban nincsenek más „természeti törvények” mint az érzeteken alapuló hajlamok, melyeket éppenséggel az erkölcsi szabályok és törvények rendszerével szükséges csiszolni. A hajlamok morál és törvény alá rendelésének van egy másik neve is, ezt úgy hívják: biztonság. Ez a politika elsődleges céljai közül az egyik; és egyúttal az árucseré spontán rendjének is a feltétele. A törvényhozó hatalom főként ennek révén járul hozzá a jóléthez. A hatalom, ha közvetlenül keveset is tehet érte, közvetve igen sokat.

Bentham megkülönbözteti a spontán rendet a természetes rendtől. A *sponte acta* nemcsak olyan cselekedeteket jelentenek, amelyeknek a törvényhozó hatalom szabad utat enged, abban az értelemben, hogy semmilyen kényszerítő erejű törvény nem áll az útjukba, hanem – és főként – gyümölcsei is annak, amennyiben a „spontán cselekedetek” akadályozását tiltó jogi és szankciórendszer is segíti őket. A cselekvés joga mindent összevetve tehát csak közvetett eredője a – másoknak ebbe a cselekvésbe való beavatkozását megtiltó – köteleességek összességének. Ezek a köteleességek nem „természettől” adóttak, hanem a szervezett társadalomból és az ott megalkotott szabályokból származnak. Mindez a legegyszerűbb mozdulatokra éppúgy vonatkozik, mint a legösszetettebb tevékenységekre:

¹ Ezért szeret inkább a „dolgok valóságos rendjéről” és nem „természetes rendjéről” beszélni, mint Smith vagy Hume, lásd erről C. LAVAL: *Jeremy Bentham*, i. m. 49.

Azokkal a cselekedetekkel kapcsolatban, amelyekre vonatkozóan tartózkodik az utasítástól és a tiltástól, a törvény pozitív jogot biztosít nekünk, hogy tetszésünk szerint megcselekedjük, vagy ne, itt senki nem zavarhat meg bennünket szabadságunk élvezésében. Állva maradhatok vagy leülhetek, bemehetek vagy kimehetek egy helyiségből, ehetek vagy nem eszem, stb., a törvény semmit nem mond ezzel kapcsolatban: ugyanakkor a jogot, amit ebben a tekintetben gyakorlok, a törvényből fakadóan élvezem, mert ez a törvény jogsértésnek nyilvánít minden olyan erőszakot, ami meg akarna akadályozni abban, hogy azt tegyem, ami nekem tetszik.¹

Összességében véve bármely törvényről elmondhatjuk, hogy ellentétes a „természetes szabadsággal”, amennyiben kényszert jelent hajlamaikkal szemben, de ugyanakkor a törvény, és kizárólag a törvény az is, aminek közvetítésével élvezhetjük effektív cselekvési szabadságunkat, képességeink gyakorlásának szabadságát. Az érdek értelme, a tevékenykedés szeretete, a befektetett energia és intelligenciá, a jövő megtervezésének képessége, mind alá van rendelve az értük járó kompenzáció törvényi védelmének. Az időhöz való viszonyunk távolról sem olyan természetes, mint ahogy hisszük. A jövőt az intézmények teremtik: mindennek előtt a biztonságtól függ, enélkül semmilyen élvezetet nem remélhetek a jövőben.² Így látható, hogy az érdekek szerinti hatalomgyakorlás nem az érdekek szabadjára engedését, hanem éppen ellenkezőleg, a maguk természetes „rendjében” egy, – a törvények emberi magatartásra és végső soron az emberi cselekedetek kollektív boldogságra gyakorolt hatásai függvényében felülvizsgálható – „törvényi háló” felállítását jelenti.

Látható az is, hogy a normatív rendszer egészét meghatározó hasznossági elv olyan korlátozó elv, amely nemcsak a kormányzásnak ad keretet. Az embereket is kormányozzák, hajlamaik kinyilvánításának és valóra váltásának korlátozásával, ez teszi lehetővé, hogy vágyaik produktív tevékenységek felé vigyék őket. A politikai szubjektumok viselkedését így olyan törvényi kényszerek összessége szorítja keretek közé, amelyek létezésük magyarázatát hasznosságukban lelik. A kormányzás elé is korlátot emel az ő maga által az emberi hajlamok elé állított – kötelezően mindig a hasznosságelv alapjára építendő – korlátozások gyakorlása. A kormányzati hatalom korlátozása tehát az emberek cselekedeteitől függ,

¹ *uo.* 156–157.

² Az idő és az intézmény közötti viszony elemzéséhez lásd S. G. ENGELMANN: *Imagining Interest in Political Thought. Origins of Economic Rationality*. Duke University Press, London, 2003. C. LAVAL: *Jeremy Bentham*, i. m. 49., „Az állam és az idő” c. fejezet, 84–103.

mint ahogy annak szükségessége vagy szükségtelensége is, hogy – a tölük várható eredmény függvényében – bizonyos fokú kényszer alkalmaztassék velük szemben.

A mértékletes kormányzás érdekében tehát helyénvaló, hogy a lehető legkevésbé akadályozzuk az egyes embert cselekvésében. Ennek feltétele, hogy mindig törekedjünk spontán cselekvési képességének növelésére. A liberális kormányzat – ahelyett, hogy az egyén cselekvése felett gyakorolt ellenőrzésének erősítésére törekedne – az ember saját maga cselekedetei felett gyakorolt ellenőrzése erősítésének lehetőségét keresi, és mindezt annak érdekében, hogy a lehetséges legnagyobb boldogság fokára juthasson. Amikor oly módon hatunk a gazdaság külső feltételeinek javítására, hogy karbantartjuk az utakat, megtisztítjuk az utcákat, támogatjuk a sajtót, valamint az eszmék és az ismeretek szabad áramlását; amikor panoptikus oktatási, munka és nevelő intézményekben megtanítjuk az embereknek, hogy miként érvényesítsék – a törvények figyelembe vételével – érdekeiket; amikor a biztonság megteremtésével megszilárdítjuk az emberekben a jövőbe vetett hitet, hogy ezzel növeljük a munkakedvet és a befektetési hajlamot; amikor fejlesztjük az egymás kölcsönös megfigyelését szolgáló eszközöket annak érdekében, hogy az egyik ember állandó ellenőrzés alatt tartsa a másikat; akkor mindezzel erősítjük az emberekben az önfegyelmet, vagyis azt, ami „az örömök és szenvedések mérlegelése” néven vált ismertté a gondolkodás történetében. Azonban minél inkább munkálkodik a kormányzat ennek a számítási képességnek a kifejlesztésén, annál inkább korlátok közé fogja szorítani őt saját műve, saját alkotása. Minél inkább rögzülnek az érdekek, minél szilárdabb a jövőbe vetett hit, annál inkább vigyáznia kell, hogy ne bolygassa meg túl erőszakosan az érdekek rendszerét, mert ezzel alááshatja a jövőbe vetett bizalmat. És ez az a félelmetes és fertőző betegség, ami a spontaneitás útjáról való letéréshez vezet.

A szociális reformizmus perspektívája

Amikor azt mondjuk, hogy a tényleges jogok a fennálló hatalom által a köz boldogságának lehető legnagyobb mértékű növelése érdekében kreált fikciók, akkor megnyílik az út valamennyi törvény, intézmény, funkció hasznosság alapján történő vizsgálata előtt. Ezzel nemcsak a hatályos törvényeket, hanem az egész társadalmat, a pozíciók elosztását, a hatalmi és vagyoni egyenlőtlenségeket, az értékeket, a szavakat magukat is a haszonelvűség szigorú ítélőszéke elé rendljük. És egyúttal azt is

akarjuk, hogy a miniszteriális hatóságok, a parlamenti képviselők, a közhivatalnokok, a bírák állandóan a nép szigorú, vizsgáló tekintete alatt legyenek, és tetteiket „a közvélemény bírósága” folyamatos vita tárgyává tegye. Ezzel kiterjesztjük a haszonelvűség szempontját a társadalmi élet valamennyi területére, miként azt Benjamin Constant helyesen észre vette, és olyan területeket nyitunk meg az állami beavatkozás előtt, amelyek ellenőrzés alá vételére még a merkantilista rendőrség sem mert gondolni. Egyszóval, „a legtöbb ember legnagyobb boldogságának” maximuma oda vezet, hogy egyszerre kívánjuk megvalósítani a gondviselészerű bürokráciát, valamint a lehető legradikálisabb politikai demokráciát, vagyis a folyamatos reform politikai módszerét. Ez az általánossá tett kritikai követelmény az utilitarista előfeltevések logikus következménye.¹

A természetes jogok hívei megéreztek a veszélyt. Ha nem tartunk „elidegeníthetetlennek” olyan jogokat, amelyekről feltételezni lehet, hogy bizonyos körülmények között több kárt, mint hasznot jelentenek a politikai közösségnek, akkor kitesszük azokat a megsemmisülés veszélyének. Ezt az állítást fogalmazza meg például Morellet abbé Benthammel – a tulajdonjog kérdéséről – folytatott polémijában. Ha a tulajdonjog egyszerű hasznossági probléma, ha a tulajdont a törvény hozza létre, ahogy Bentham állítja, akkor eljöhét a nap, amikor a kormány kiszámítja: korlátozása – vagy akár a megszüntetése – előnyös a közjó szempontjából.² A születőben lévő szocializmus, a saint-simoniánusok és Pierre Leroux Franciaországban, vagy az olyan radikális benthamisták, mint Thompson Angliában, így is értelmezték azután az utilitarista tanítást. Persze, Bentham maga nem megy el ennyire a végső határig, mert túlságosan ragaszkodik a gazdaság spontaneitásához oly lényeges „biztonság” megőrzéséhez. Azonban elegendő észrevenni, hogy miképpen emeli, még jóval radikális fordulata előtt, az egyenlőséget a gazdaságpolitika négy célja közül az egyiké (a biztonság, a létfenntartás és a bőség mellé)³, hogy feltáruljon előttünk a benthami elmélet többé kevésbé túlzó reformista hajlama.

¹ Ezzel a kérdéssel kapcsolatban J. S. Mill érdekes fordulatot használt a Benthamnek szentelt rövid írásában, amikor „egy olyan évszázad legfelforgatóbb gondolkodójának nevezte [...], amely már régén megvált mindentől, amit fel lehet forgatni benne”. (*Essai sur Bentham*, PUF, Párizs, 1998. 170.)

² ABBÉ MORELLET: *Traité de la propriété de l'homme sur les choses*. Centro editoriale toscano, Firenze, 1990.

³ A törvény négy alárendelt céljáról lásd lent.

A beavatkozások, az adminisztratív funkciók és az irányítási módszerek elszaporodása természetesen összefüggésbe hozható azzal a benthami gondolattal, hogy a társadalom boldogsága, mint a modern kormányzás általános célja, az egyéni és társadalmi élet valamennyi aspektusát magában foglalja, úgyhogy az állam szempontjából semmi sem közömbös.

Benthamtól persze távol áll, hogy lesüllyedjen egy eszményien ésszerű börtön órének szintjére; ő a népességről való teljes körű gondoskodásra törekvő „biopolitika” légszínvonalasabb gondolkodója.¹ A legtöbb ember legnagyobb boldogsága feltételezi, hogy rendelkezünk a bonyolult összetételű és nagyszámú népesség oktatására, irányítására, tevékenységének ellenőrzésére képes eszközökkel. A nélkülözőknek, fogyatékosoknak, gyermekeknek, betegeknek szánt panoptikus intézmények éppen azért szükségesek, hogy kezelni lehessen azokat az új jelenségeket, amelyekkel a gyors iparosodás útjára lépett társadalmak szembekerülnek. Mindazokkal szükséges foglalkozni, akik ilyen vagy olyan okok miatt képtelenek arra, hogy elvégezzék azt, amit a társadalmi és gazdasági élet megkövetel tőlük, vagyis, hogy pontosan számba vegyék az őket arra vezető érdekeiket, hogy saját személyes erőfeszítésükkel akarjanak meggazdagodni. Konkrétan arra kell törekedni, hogy a piaci társadalom „selejtje” (*refuse*) munkára kényszerüljön, és szorosan ellenőrzött foglalatosságban reformálja meg önmagát. A Panoptikum elsősorban nem börtön, hanem az átnevelés színhelye, ahol az emberek dolgozni tanulnak.² Bentham a 18. század végén dolgozza ki a maga, fogyatékosoknak szánt panoptikus börtönökkel és dologházakkal kapcsolatos terveit, akkor, amikor már nem nagyon tudnak mit kezdeni a gyökereiket vesztett, szülőhelyüket elhagyott és deklasszálódott, a bűnözők és koldusok tömegét szaporító emberekkel. A Panoptikum ily módon valamiféle gazdasági megoldásként kínálkozik a lakosság egészét érintő problémátömeg átfogó kezelésére: elfoglaltságot, munkát, erkölcsre nevelést, szexuális kapcsolatokat, oktatást, egészséget biztosít azoknak, akik ilyen vagy

¹ Az állami beavatkozással kapcsolatban Benthamnál lásd Ross Harrisont, az egyik legjobb Bentham-kommentár szerzőjét, aki kijelenti, hogy „for better or worse, the Benthamite State is our State” („tetszik, vagy nem tetszik, a benthami állam a mi államunk”) (R. HARRISON: *Bentham*. Routledge and Kegan Paul, London, 260.)

² Lásd M. DEAN: *Toward a Genealogy of Liberal Governance*, Routledge, London, 1891 és A. BRUNON-ERNST: *Le Panoptique des pauvres. Jeremy Bentham et la réforme de l'assistance en Angleterre*. Presses de la Sorbonne nouvelle, Párizs, 2007, 19. Lásd szintén A. BRUNON-ERNST: „La fin de la misère ? Jeremy Bentham et la réforme des secours aux indigents. 1795–1798”, a Bentham Központ internetes oldala, 2006. <http://bentham.free.fr/articles/Fin_misere.pdf>

olyan okok miatt nem képesek önmaguktól engedelmeskedni az ésszerű kalkulus szabályainak, és akiket egyedül a Panoptikum megfigyelési elvével lehet kezelni.

Hogy Bentham hatással lehetett a 19. századi szociális reformizmus nagy hatású mozgalmára, az nem került el Dicey figyelmét, annak ellenére, hogy azonosította a benthamizmust az individualizmussal, mint ahogy azt fentebb megjegyeztük.¹ Műve egyik, „*A benthamizmus hatása a kollektívizmusra*” címet viselő fejezetében rámutat, hogy Bentham akaratlanul is jelentős ösztönzést adott a századvég „demokratikus despotizmusának” és „szocialisztikus” politikáinak. A fabiánusok és az 1880-as évek „új liberálisai” nyíltan Bentham követőinek vallották magukat.²

Mi tehát Bentham politikai elméletének a lényege? Hogyan jellemezzük? Bentham a gazdasági szubjektumból indul ki, az érdekét követő emberről, hogy egy olyan modern politikát alapozzon rá, amelynek célja megfelelni az ember új meghatározásának. Benthamnál minden a homo oeconomicus politikája felé vezet. Az út persze nem mentes a zökkenőktől.³ A benthami politika nem merül ki egy céltalan játék szabályainak egyszerű kodifikálásában. Inkább a társadalmi élet olyan irányítását és az ember olyan nevelését célozza, melynek végén hatékonyan kalkuláló emberré válik. Ez az alapállás magyarázza Bentham értelmezőinek zavarát. Nehezen találják összeegyeztethetőnek a minimális állam tipikusan „liberális” ajánlásait a számos szociális beavatkozást igénylő, boldogságkereső politikával. Hol a *free trade*, vagyis a szabad kereskedelem támogatóját, hol pedig a társadalmi reformizmus ihletőjét látják benne, kivéve, amikor egyszerre mind a kettőt, mint A. V. Dicey. A benthami örökségnek ezt a kettősségét fontos észben tartani, mert a 19. század végén a „régí radikálisok” és az „új radikálisok” közötti szakadás alapját fogja képezni.⁴ Míg az előbbiek főként a földbirtokos arisztokrácia előjogai elleni harcot, a szerződések szabadságán alapuló társadalmi modell megvalósítását – és a tulajdon abszolút tiszteltét – veszik át a radikalizmusból; addig az utóbbiak Benthamnak azt az alapvető gondolatát őrizték meg, mely szerint az intézmények mindig mesterséges emberi alkotások: rendeltetésük az, hogy „elrendezzék” az egyének közötti, választói szavazatokban kifejezésre jutó haszonelvűségi ítélet nyomán módosítható

¹ Bentham angliai reformmozgalmával kapcsolatos vitához lásd E. DE CHAMPS: „La postérité des idées de Jeremy Bentham : la notion d'influence à l'épreuve”, *Cyber Review of Modern Historiography*, 11. szám, 2006.

² Lásd J. DINWIDDY: *Bentham*. Oxford University Press, 1989. 118–119.

³ Hayek helyesen vette észre Benthamnál a felvállalt konstruktívizmust. Lásd lent 9. fejezet.

⁴ Lásd erről M. W. TAYLOR: *Men versus the State*. Clarendon Press, Oxford, 1992., különösen a 2. fejezetet, „Rivals to the Benthamite Heritage”.

kapcsolatokat. Miközben az előbbiek egyre bizalmatlanabbak a demokráciával szemben, az utóbbiak éppen ellenkezőleg, egyre inkább annak eszközét látják benne, hogy a társadalmi szabályok a társadalom minél több tagja javára tökéletesedjenek. Az a látszat keletkezik, mintha a kormányzás tisztán utilitarista módon, működése mérhető hatásai révén történő korlátozása szükségképpen az állami beavatkozás potenciálisan végtelen kiterjesztése felé vezetne. A liberalizmuson belül a szakralizált emberi jogi logika és a haszonelvű logika közötti konfrontáció a liberalizmus válságának kulcseleme lesz.

5

A liberalizmus válsága és a neoliberalizmus születése

A liberalizmus világa tele van ellentmondással. Egysége a kezdetektől problematikus. A természetjog, a kereskedelem szabadsága, a magántulajdon, a piaci egyensúly erényei, megannyi dogma a 19. század közepén uralkodó liberális gondolkodásban. Ezekhez az elvekhez nyúlni egyet jelent a fejlődés automatizmusának megtörésével és a társadalmi egyensúly felborításával. Azonban a diadalmas whig logika nem tölti be a horizontot a nyugati országokban. A legkülönbözőbb bírálatok fogalmazódnak meg, elméleti téren éppúgy, mint politikain, végig a 19. század folyamán. Oka az, hogy a „társadalom” valamennyi területen elutasítja, hogy ne lássanak benne egyebet, mint az egyének közötti szerződéses kapcsolatok halmazát. A francia szociológia – legalábbis Auguste Comte óta – szüntelenül hangsúlyozza ezt, nem is beszélve a szocializmusról, amely leleplezi a pusztán képzelt egyenlőség hazugságát. Angliában a radikalizmus, miután ihletet adott a legliberálisabb szegénypolitika reformjának és hozzájárult a szabad kereskedelem előmozdításához, alternatívát kínál a naturalista metafizikával szemben és erőteljesen sürgeti a lehető legtöbb ember legnagyobb boldogsága érdekében hozandó demokratikus és szociális reformokat.

A liberalizmus válsága belső válság is. Erről szívesen megfeledkeznek, amikor történetét makacsul valamiféle egységes corpusként fogják fel. A 19. század közepétől kezdve az első világháborúig és a két világháború közötti időszakig egyre mélyülő törésvonalak rajzolódnak ki benne. A liberalizmus két típusa, a közös eszményét védelmező reformerek valamint az egyéni szabadságot abszolút célnak tekintő hívei közötti ellentét valójában soha nem szűnt meg.¹ Éppenséggel ez az – egységét egyszerű mítosszá degradáló – szakadás fémjelzi a liberalizmus, az 1880-

¹ A liberalizmus két formájának bemutatásához lásd M. FREEDEN: *Liberalism divided. A Study in British Political Thought 1919-1934*. Clarendon Press, Oxford, 1986.

as évektől az 1930-as évekig tartó – valamennyi iparosodott országban, ahol a szociális reformerek teret nyernek, a dogmák fokozatos megkérdőjelezésével együtt járó – hosszú „válságát”. A dogmák kétségbe vonása, miközben többé-kevésbé békésen megférni látszik a gazdaságirányítás szocialista eszméivel, határozza meg a neoliberalizmus születésének szellemi és politikai kontextusát a 20. század első felében.

Hogyan jellemezhetjük a „liberalizmus válságát”? Marcel Gauchetnek bizonyosan igaza volt, amikor a válság különböző aspektusai közül kiemelt egy problémát: a társadalom, mely megszabadult az isteneitől, hogy teljes mértékben a történelem termékének tekintse magát, vajon rábizthatja-e magát egy sorsszerű folyamatra, teljesen elveszítvén ezzel az ellenőrzést saját jövője felett? Az emberi autonómia miként lehet színonimája a kollektív cselekvésképtelenségnek? Azt kérdezi Gauchet: „Milyen autonómia az, amely nem önmaga irányítója?” A szocializmus éppen annak köszönhetette sikerét, hogy a liberalizmus méltó utódaként, a jövőépítés optimista akarátának letéteményese képében tudott megjelenni.¹ Azonban mindez csak akkor igaz, ha azonosítjuk a liberalizmust a spontán piaci egyensúly mindenhatóságába vetett pusztá hittel, és az ellentmondásokat kizárólag az eszmék világában látjuk. Holott tapasztalhattuk, hogy a kormányzati cselekvés kérdése a 18. századtól kezdve más, bonyolultabb módon merült fel. A valóságban, amit szokásosan „a liberalizmus válságának” neveznek, a Michel Foucault megfogalmazása szerinti liberális kormányzási modell krízise, vagyis lényegében a gazdaság és a társadalom területén való politikai beavatkozás – és ez utóbbi elméleti igazolásának – gyakorlati problémáját felszínre hozó válság.²

Ami mint ennek a cselekvésnek a külső korlátja merült fel, nevezetesen az ember sérthetetlen jogai, egész egyszerűen „a kormányzás művészetének” főkező erejévé vált, mégpedig egy olyan pillanatban, amikor ez utóbbi egyszerre új és sürgető gazdasági és társadalmi kérdésekkel találkozta szemben magát. A kormányzati beavatkozás gyakorlati szükségessége, hogy megküzdjön a kapitalizmus szervezeti változásaival, a „mángantulajdont” fenyegető osztálykonfliktusokkal, az új nemzetközi erőviszonyokkal, ez az, ami „válságba” sodorta a dogmatikus liberalizmust.³

¹ Lásd M. GAUCHET: *La Crise du libéralisme*. II. kötet, *L'Avènement de la démocratie*. Gallimard, Párizs, 2007, 64 sk. és 306.

² Lásd M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 71.

³ A liberalizmus valamennyi országban átesett, sajátos politikai hagyományai szerint, a megújulási folyamaton. Franciaország minden bizonnyal a század végi republikanizmusban és a szolidarista elméletekben gondolta újra sajátos formájában a kormányzati feladatokat.

A szolidarizmus és a radikalizmus Franciaországban, a fabianizmus és a szociálliberalizmus Angliában, a szó amerikai értelmében vett „liberalizmus” – közös tünetei a kormányzási mód krízisének, és ugyanakkor némelyek közülük a válság leküzdése érdekében született válaszok is.

A liberális dogmatizmus válságának okai

A szabadpiacok elmélete – és nemcsak az a néhány „rég liberális”, aki makacsul ragaszkodott a legdogmatikusabb állításokhoz – már jóval az 1930-as évek nagy gazdasági világválságát megelőző időszakban képtelen volt feldolgozni a – hosszú iparosodási és urbanizációs időszakon keresztülment – kapitalizmus új fejleményeit.

A „liberalizmus bukását” a szocialistákénál vagy a kapitalizmussal szemben legellenségesebb reakcióskénál jóval szélesebb körben kezelték tényként. Az új tendenciák és tények a gazdaság- és a politika teljesen új értelmezését tették szükségessé. A „történelmi kapitalizmus” egyre kevésbé volt összhangban a liberális iskolák – a piaci harmóniát idealizáló – elméleti sémáival. Más szóval, a 19. század közepi liberális diadalmenet véget ért. Az amerikai és német kapitalizmus, a század második felének két feltörekvő nagyhatalma bizonyította, hogy az egymástól független, különálló, saját érdekeiket követő, a versenyalapon működő piacon összehangolt döntéseket hozó gazdasági szereplőkre épülő modell immár alig tükrözi a valóságos ipari és pénzügyi rendszer struktúráit és gyakorlatát. Ebben a – mind inkább a gazdaság legfontosabb ágazataiban koncentrálódott – a politikai elittel egyre sűrűbben összefonódó oligarchia uralta rendszerben olyan „játékszabályok” érvényesülnek, amelyeknek semmi közük nincs a „kínálat és kereslet törvénye” címszó alatt összefoglalható, az ortodox közgazdaságtan teoretikusai által hirdetett primitív felfogáshoz. Néhány autokrata uralma a vasút, a kőolaj-, a bank- az acél- és a vegyipart ellenőrzésük alatt tartó óriásvállalatok élén az Egyesült Államokban – ezeket nevezték akkoriban „tolvajbáróknak” (*robber barons*) – elég volt a *self made man* mitológia megszületéséhez, ugyanakkor teljesen hiteltelenné tette a részérdekek harmonikus összehangolásának eszméjét.¹ A tökéletes versenyen alapuló piac eszménye már jóval a „tökéletlen verseny” elméletének kidolgozása, a cégstratégia-elemzés és a játékelmélet kidolgozása előtt igen messze került az új, jóval nagyobb dimenziókban mozgó kapitalizmus valóságától.

¹ Lásd erről M. DEBOUZY: *Le capitalisme „sauvage” aux États-Unis, 1860–1900*. Seuil, Párizs, 1991.

Amit a klasszikus liberalizmus nem dolgozott fel kellőképpen, az éppen a vállalkozás jelensége, szervezete, jogi formái, eszközeinek koncentrációja, az új versengési formák voltak. A termelés és az értékesítés új szükségletei megszülték egy új – katonai mintára szervezett, magasan kvalifikált és elkötelezett emberek vezetése alatt álló, hierarchikus modellbe szerveződött ipari hadseregeket mozgósító – „tudományos vállalatvezetés” igényét. A szervezéstudományi szakértők irányítása alatt álló, számos részlegből álló modern vállalkozás olyan valósággá vált, amelyet az uralkodó közgazdaság-tudomány még nem volt képes megérteni, ugyanakkor sok, kevésbé dogmatikusan gondolkodó szellem, különösen az „institucionalista” közgazdászok körében, már vizsgálni kezdett.

Az új, nagy kartellek megjelenése fokozatosan véget vetett a kis gazdálkodó egységek kapitalizmusának, az értékesítési technika fejlődése meggyengítette a fogyasztó önállóságába vetett hitet, az oligopóliumok és monopóliumok megállapodásai, árdiktáló és ármanipuláló gyakorlata romba döntötte a mindenkinek egyaránt hasznos, tisztességes verseny képzetét. A közvélemény egy része egyre inkább nagystílú családokat, és nem a haladás bajnokait látta az üzletemberekben. A politikai élet valamennyi szintjén terjedő tömeges korrupció véglegesen kihúzni látszott a talajt a politikai demokrácia alól. A politikusok pedig egyre inkább a pénz hatalom birtokosainak kezében lévő marionett bábúnak tündek. A menedzserek, a pénzemberek és a hozzájuk kötődő politikusok „látható keze” iszonyatos mértékben rendítette meg a piac „láthatatlan kezébe” vetett hitet.

A dogmatikus liberalizmus válságának másik oka az volt, hogy a liberálisok nem tudtak megfelelő receptet kínálni a bérből és fizetésből élők helyzetének nyilvánvalóan szükséges javítására, válaszaik összeegyeztethetetlenek voltak még a helytel-közzel megvalósult szociális reformkísérletekkel is. Európában a 19. század közepe óta, majd Bismarck első reformjai után növekvő lendülettel, az 1870-es évek végéig és az 1880-as évek elejéig, mind több olyan csomagterv, szabályozás, törvény – gyermekmunka- és munkaidő-korlátozás, sztrájk- és egyesülési jog, baleseti biztosítás, munkásnyugdíj bevezetése – született, melyek a munkavállalók életfeltételeinek javítását szolgálták, és a lehetőségekhez képest segítettek gátat vetni a 19. század egészét jellemző elszegényedés folytatódásának. Az új szegénység ellen születtek a kollektív szociális biztonságot szolgáló intézkedések, jött létre a társadalombiztosítás. Az a gondolat, hogy a munkaviszony két független és egyenlő akarattal rendelkező fél kötelezettségeit előíró szerződés, a nagyipari tökékoncentráció és a nagyvárosok korában egyre inkább a valósággal köszönő viszonyban sem lévő fikciónak tűnt. A szakszervezetekben és partjaiban

gyorsan fejlődő munkásmozgalom szüntelenül a munkaviszony egyszerre konfliktusos és kollektív dimenziójára emlékeztetett, kihívást intézve ezzel a munkaszerződést szigorúan egyének közötti, „harmonikus” viszonyként felfogó liberális dogmarendszerrel szemben.

A nemzetközi szinten a 19. század vége alig hasonlított már arra, amit Ricardo a század elején elképzelt: a munkamegosztás ésszerűsége szerint szervezett, nagy, egyetemes és békés társadalomra. A protekcionista vámok és a nacionalizmus feltámadása, az imperialista versengés és a nemzetközi pénzügyi rendszer válsága, mind mind cáfolták a liberális rendet. Az sem tűnt többé igaznak, hogy a szabad kereskedelem az egyetemes jólét záloga. Friedrich List tézisei a „növekedő iparok védelméről” hitelesebbnek és az új realitással inkább összhangban lévőnek látszottak. Németország éppúgy, mint Amerika, magas vámokkal körülbástyázott, hatalmas vállalatbirodalmakból álló kapitalista birodalom képét mutatta, Anglia ipari nagyhatalmi helyzete pedig egyre inkább kétségessé vált.

Az „éjjeliőr-államnak” az a koncepciója, amelyet Angliában a „manchesteri iskola”, Franciaországban Jean-Baptiste Say doktrínér követői képviseltek, különösen szűken értelmezte a kormányzat feladatait (a rend fenntartása, a szerződések tiszteletben tartatása, az erőszak kiiktatása, anyagi és személyi biztonság védelme, az ország területének megvédelme külső ellenséggel szemben, a társadalmi és gazdasági élet individualista felfogása). A 18. századi „despotizmus” lehetséges formáinak kritikáját fokozatosan a tulajdonjog konzervatív védelme váltotta fel. Ez a koncepció, amely igen szűkre szabta az állami beavatkozás terepét, mind a Smith által elképzelt „államrendet fenntartó törvényekhez”, mind pedig a benthami adminisztratív elképzeléshez képest, egyre kevésbé tűnt képesnek megfelelni a 19. század végi új, városi és ipari társadalom szervezési és szabályozási feltételeinek. Másként megfogalmazva, a liberálisoknak nem volt elméleti elképzelésük a század közepét követően bevezetett kormányzási technikákról. És ami még rosszabb, el is szigetelődtek, mert olyan kép alakult ki róluk: maradi, koruk társadalmát megérteni képtelen emberek, miközben azt állítják magukról, hogy ők a haladás élő megtestesülései.

Tocqueville és John Stuart Mill korai nyugtalansága

A liberalizmus – egyesek által „elvesztettparadicsom-érzésnek” nevezett – század végi válsága nem egyik napról a másikra tört ki. A szocialistákon és a nyíltan konzervatívokon kívül is voltak gondolkodók – a tágabb értelemben vett liberális irányzaton belül is – akik elég nyugtalan természetűek voltak ahhoz, hogy ideje korán kétségeik támadjanak az érdekek természetes harmóniájába és az egyéni képességek szabad kibontakoztatásába vetett hittel szemben.

A Tocqueville és Mill közötti vita, hogy csak ezt az egy példát említsük, jól illusztrálja ezt a tisztánlátó nyugtalanságot. Ők ketten 1835 és 1840 között

eszmecserét folytattak egymással a modern társadalmak mélyén rejtőző tendenciákról, ezen belül is elsősorban az állam egyre szélesebb körű és mélyreható beavatkozásáról a társadalom életébe. Az 1835. évi angliai útján lezajlott találkozások talán még amerikai utazásánál is jobban segítették Tocqueville-t a demokrácia, a központosítás és az uniformitás közötti összefüggés feltárásában.¹ Szerinte ez a kapcsolat a demokratikus társadalom szükségszerű velejárója, akkor is, ha úgy véli: egyes országok, mint Anglia vagy az Egyesült Államok, a helyi, civil társadalom életerejének köszönhetően nagyobb ellenállásra lesznek képesek.²

Ezek az – angliai utazása idején megfogalmazott – gondolatok a *Demokrácia Amerikában* második, 1840-ben kiadott részében, és különösen annak IV. könyve, „A demokratikus népek kormányzásról alkotott eszméi természetből fogva kedveznek a hatalom központosításának” címet viselő 2. fejezetében olvashatók. Tocqueville abból a megállapításból indul ki, hogy a demokratikus népek kedvelik „az egyszerű és általános eszméket”, majd ebből az egységes és központi hatalom, valamint az uniformizált törvényhozás iránti vonzalmukra következtet. A feltételek egyenlősége arra készteti az embereket, hogy erős, központosított hatalmat akarjanak, a nép hatalmának meghosszabbítását, aki minden körülmények között fogja a kezüket. A modern politikai hatalom egyik fontos ismertető jellege tehát a kormányzati cselekvés előtt álló korlát hiánya, a kormányzat „joga arra, hogy bármit megtegyen”. Az állam által képviselt társadalom hatalma teljes, az egyénnek nincsenek jogai. A főhatalom úgy véli, hogy „az általuk képviselt központi hatalom önmagában egységes elv szerint irányíthatja és kell is, hogy irányíthassa az összes ügyeket és az összes embereket”.³ Így, bármilyen politikai konfliktusai is legyenek, „valamennyien az egyedüli, egyszerű, gondoskodó és teremtő hatalom mintájára képzelik el a kormányzást”.

Ez a titkos erő arra ösztönzi az államot, hogy – kihasználva, hogy az emberek visszavonulnak a közügyektől és magánügyeikkel foglalkoznak – mindent ellenőrzése alá vegyen. Minek következtében növekednek az emberek igényei a védelem, az oktatás, a társadalombiztosítás, az igazságszolgáltatás területén, mint ahogy – az ipar fejlődésével párhuzamo-

san – növekszik a gazdaság és a kereskedelmi kapcsolatok szabályozásának, valamint közösségi célú létesítmények létrehozásának a szükségessége is. Ez az új despotizmus, ahogy Tocqueville fogalmaz, ez a korábinál egyszerre kiterjedtebb és puhább, „óriási és gyámkodó hatalom”, az egyén szempontjából elviselhető, mert a köz nevében gyakorolják és a népfeltség ölt testet benne. A központosítás ösztöne, az állami irányítás illetékességi területének az – egyéni szabadság-szféra rovására bekövetkező – növekedése, nem valamiféle ideológiai perverzióból, hanem a társadalom egyenlőség felé való általános mozgásában benne rejlő tendenciából következik.

Ez az a pont, ahol John Stuart Mill kifejezi egyetértését, miközben néhány ellenvetést is megfogalmaz. Az ő reakciója, atyja, James Mill és Jeremy Bentham – az önmagát korrigálni képes képvisleti demokráciát elképzelő – utilitarista jövőképéhez képest bizonyos mértékben eltérő.¹ Azt állítja ugyanis, hogy azok a veszélyek, amelyeket Tocqueville megfogalmaz, a demokrácia téves felfogásán alapulnak. A demokrácia nem a nép közvetlen kormányzása, hanem garancia arra, hogy a népet valamennyi tagja érdekében fogják kormányozni, ami azt feltételezi, hogy a kormányzókat cselekvésük megítélésére képes választók ellenőrzik. Azonban főként azt veti Tocqueville szemére, hogy összekeveri a feltételek egyenlőségét és a „piaci civilizáció” felé haladást, ez utóbbiban ugyanis az egyenlőségre való törekvés csak egy aspektus a többi között. John Stuart Mill szemében a gazdasági fejlődés és „a középrétegek gyarapodása” jelenti a fő tendenciát.²

Azonban ez a növekvő egyenlőség csak egy a civilizációs mozgás elemei között; egyike az ipari fejlődés és vagyoni gyarapodás esetleges hatásainak: egyike a legfontosabb hatásoknak, amely, mint ahogy szerzőnk rámutat, ezerféle módon hat vissza a többire, és éppen ezért nem szabad összekeverni az okkal.³

John Stuart Mill szemében a legfontosabb változás a vagyonosodási vágy felülkerekedése⁴ bizonyos intellektuális és morális értékek rovására. Sajnálatát fejezi ki, némileg Thomas Carlyle aggodalmaira emlékeztetve, hogy a közvélemény mind inkább elnyomja az értékes embereket, kárhóztatja a kereskedelmet eluraló általános sarlatánságot, elítéli,

¹ Lásd A. DE TOCQUEVILLE: *Voyage en Angleterre et en Irlande de 1835. Oeuvres I*, „La Pléiade”, Gallimard, Párizs, 1991. 466 sk.

² Egyfajta egyensúlyteremtést lát szükségesnek különben a központi és a helyi szint között, a két ellentétes elv, a modern állami központosítás és a helyi szabadság elvei kölcsönös semlegesítése érdekében. Az 1834. augusztus 14-i, angol „szegénnytörvény” az ő szemében az állam és a helyi közösségek közötti egyensúlyozás mintája. uo. II. függelék, 597.

³ A. DE TOCQUEVILLE: *Az amerikai demokrácia*. IV. rész, 2. fejezet, (Ford.: Miklós Livia) Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. 942.

¹ Lásd J. S. MILL: *Essais sur Tocqueville et la société américaine*. Vrin, Párizs, 1994.

² uo. 195.

³ uo.

⁴ J. S. MILL: „Civilization”, új kiadás: *Essays on Politics and Culture*. Peter Smith, Gloucester, 1973. 45 sk.

hogy a művészetben és az irodalomban értékét veszti minden, ami magasabb rendű és nemes. Ha az új társadalmat a tömegek visszavonhatatlan hatalomra jutása és a politikai beavatkozás kiterjedése jellemzi, akkor meg kell vizsgálni, hogy milyen eszközökkel lehetne gyógyírt találni az ember tehetetlenségére. Két fő eszközt lát erre. Az egyik, amit már Tocqueville is javasolt: a civil társadalmat alkotó egyének „összefogása”, hogy megszerezzék azt az erőt, ami az egymástól elszigetelt, atomizált emberekből hiányzik, a másik pedig egy olyan oktatási rendszer megteremtése, amelynek feladata, hogy megerősítse az ember jellemét, hogy szembe tudjon szállni a közvélemény nyomásával.¹

Tocqueville és John Stuart Mill segítségével jobban megérthetjük a liberális tábornok elég korán – és főleg *belülről* – hatalmába kerítő elbizonytalanodást. Az a megfigyelés, hogy az állam hatalma a piaci civilizáció terjedésével együtt növekszik, arról tanúskodik, hogy nem volt egységes a laissez-faire dogmába vetett hit. Éppen ellenkezőleg, semmit sem értenénk meg a 19. század eszme- és politikatörténetéből, ha – szellemi restségünk okán – megelégednénk azzal, hogy a szabad kereskedelem és a korlátozás nélküli magántulajdon erényeinek diadalát olvassuk ki belőle. Az egyéni szabadság, a haladás és a béke társadalmának győzelmébe vetett optimista hittel szemben némelyek már ideje korán súlyos fenntartásaikat fejezték ki. De a radikalizmus hagyománya is nagyon korán számos rést ütött az állami be nem avatkozás dogmáján. John Stuart Mill életpályája önmagában jelzi ezt a fejlődést.

John Stuart Mill késői, 1869-es, haláláig kiadatlan művében, az *A szocializmusról*-ban², miközben szigorúan bírálja a gazdaság teljes ellenőrzés alá vételét célzó szocialista elképzelést, azt is állítja, egy, a benthamivel nagyon rokon szellemű: „*A nem rögzített, hanem változó magántulajdon eszménye*”³ címet viselő fejezetben, hogy „a tulajdonnal kapcsolatos törvényeknek közösségi természetű megfontolásokból kell kiindulniuk”⁴. Szerinte a társadalom teljes joggal módosíthatja, sőt fel is számolhatja azokat a tulajdonjogokat, amelyek a megfelelő vizsgálat alapján nem a köz javát szolgálják.⁵ És itt újra felmerül a már a 18. század vége óta vitatott kérdés: vajon szent és sérthetetlen, természetes jognak kell-

¹ uo. 63.

² Az angol eredeti: *On Socialism*.

³ „The Idea of Private Property not Fixed but Variable”.

⁴ J. S. MILL: *On Socialism*, Prometheus Book, Buffalo, New York, 1987, 56.

⁵ uo. 145. és 146.

e tekinteni a tulajdonjogot, illetőleg a legtöbb ember legnagyobb boldogságára gyakorolt hatásai, vagyis relatív hasznossága szerint ildomos megítélni.

Herbert Spencer volt az, aki nagyon hamar rámutatott – polemikus éllel –, hogy az utilitarizmus a politikai beavatkozás igazolásához, sőt a tulajdonjog relativizálásához vezethet. Heves reakciója – a 19. század végén – a gazdasági és szociális intervencionizmus és a – szerinte annak elméleti alapjául szolgáló – „empirikus utilitarizmus” ellen, egyik legfontosabb tünete volt a liberális kormányzási modell válságának. Evolucionizmusa mellett, mely egyúttal az első kísérlet a liberalizmus új filozófiai alapokra helyezésére, nem mehetünk el szó nélkül, akkor sem, ha mára a feledés homályába veszett. A „spencerizmus” volt az, amely először vetett fel néhányat a neoliberalizmus legfontosabb témái közül, köztük a verseny primátusát a társadalmi viszonyokban.

Herbert Spencer és a szabadpiac védelme

A spencerizmus része az „individualisták” – mindenkit, aki a lakosság jólétét szolgáló szociális reformokat támogat, árulónak kikiáltó és a „szocialistának” bélyegző – ellentámadásának.¹ 1880 körül az ódivatú liberálisok már érzik, hogy az 1860-as diadal a múlté, egy hatalmas laissez-faire ellenes hullám elsodorta. Az 1882-ben alapított csoport, a Liberty and Property Defense League keretei közé szorulva sokat veszítettek a viktoriánus korszak közepén élvezett szellemi és politikai befolyásukból.

Spencer úgy véli: az empirikus utilitarizmus okozta torzulások felszámolása érdekében új alapokra kell helyezni az utilitarizmust. Tudjuk, hogy a spenceri filozófia a 19. század végén rendkívüli népszerűségnek örvendett, mind Angliában, mind pedig Amerikában.² Émile Durkheim szemében Herbert Spencer, akivel elméleti és politikai téren nagy csatákat vív, az utilitarista prototípusa. De milyen utilitarizmusról is van szó? Spencer sokkal inkább az evolucionista és biológiai, mint a jogi és közgazdasági utilitarizmus hívének tartja magát.³ Világosan megfogalmazza az ezzel járó politikai jellegű következtetéseket: a benthamizmus reformista irányzatának feltartóztatása érdekében át kell dolgozni az utilitarizmus elméleti alapjait. Kísérletet tesz a – nép javára hivatkozva egyre több, a szabadságot sértő kényszerintézkedést sürgető – reformisták „árulásának” leleplezésére. Ezek az álliberálisok semmi mást nem tesznek, mint akadályozzák a történelem előrehaladását egy olyan társadalom

¹ M. W. TAYLOR: *Men versus the State*, i. m. 13.

² Lásd P. TORT: *Spencer et l'évolutionnisme philosophique*, i. m.

³ Ő maga jegyzi meg különben, hogy milyen sokat „fejlődött” Benthamhez képest a természetudomány fejlődésének hatására. Mindezt ki lehetne egészíteni azzal, hogy Spencer elméleti téren sokat átvett Saint-Simon-tól és Comte-tól, még akkor is, ha átalakította elméletüket és a levont politikai következtetéseiket visszájára fordította.

felé, ahol a szerződésen alapuló önkéntes együttműködés uralkodna, szemben a katonai jellegű koordinációs formákkal.

Spencer „az evolúció törvényére”¹ hivatkozva tiltakozik az állam mindennemű beavatkozása ellen, beleértve azt is, amikor ez utóbbit a liberáliszmus védelmére hivatkozó politikusok vezetik. A törvényi védelmet a leggyengébbekre kiterjesztő szabályozásban és állami intézményekben semmi egyebet nem lát, mint a polgárok életét béklyóba verő „beavatkozást” és „jogkorlátozást”. A női és gyermekmunkát a ruhafestő műhelyekben vagy mosodákban korlátozó, a betegségek elleni oltást kötelezővé tevő, a gázgyárakban felügyelő és ellenőrző testületeket létrehozó, a tizenkét év alatti gyermekeket foglalkoztató bányatulajdonosokat szankcionáló, a vetőmag ír farmerek általi felvásárlását segítő törvények, melyeket mind mind példaként sorol fel arra, hogy mit nem szabad csinálni, vissza kell vonni, mert közvetlenül, az együttműködést kényszerrel kikényszerítve akarják az emberek javát szolgálni. Kötelező jellegük az, ami elviselhetetlen és haladásellenes.² A Spencer által elítélt „kényszerítő törvények” listája önmagában is igen terjedelmes, mert a teljes szociális, egészségügyi és oktatási területet: a munka világát, lakhatást, egészségügyet, higiénit, oktatást, tudományos kutatást, múzeumokat és könyvtárakat stb. lefedi.³

Spencer az árulást a szegények megsegítésére irányuló szándékkal együtt járó végzetes kapkodásra vezeti vissza. Rossz a megkezdett út. Valójában kétféleképpen lehet a nép javát szolgálni. Vagy a kényszer csökkentése révén, vagyis közvetve, vagy pedig kényszerrel, vagyis közvetlenül:

Minthogy régen a nép javának biztosítása nyilvánvaló külső és közös ügye volt a liberális intézkedéseknek (és a nép java akkor lényegében a kényszer csökkentésében állt), előfordult, hogy a liberálisok a nép javában nem közvetve, a kényszer csökkentése révén, hanem közvetlenül elérendő célt láttak. És miközben e cél közvetlen elérésére törekedtek,

¹ Lásd fent, 2. fejezet 64.

² uo. 13.

³ uo. 13–19. Polányi Károly nagy jelentőséget tulajdonít ennek a listának, úgy ítélvén meg, hogy jól reprezentálja az 1860-as évektől kezdve kibontakozott ellenmozgalmat. POLÁNYI KÁROLY: *A nagy átalakulás*. Napvilág Kiadó, (2. kiadás) Budapest, 2004, 192. Erről részletesen később lesz szó, lásd lent 149.

olyan módszerekhez nyúltak, amelyek belső lényegüknél fogva ellentétesek azokkal, amelyeket eredetileg használtak.¹

A kisemmizettek szociális helyzete javításának igényét szolgálva ezek a liberálisok lerombolták a szabadság és a felelősség – az *old whigek* által megálmodott – rendszerét.² Mindez különösen jól látható a szegényeknek juttatott segélyek esetében, melyekkel kapcsolatban Spencer nem tudott eléggé elítélően fogalmazni.

A segítség eme fajtájával szemben Spencer a malthusi érveket hangoztatja: „a méltatlanul elszegényedettek nyomora miatt panaszkodnak, ahelyett, hogy a leginkább megérdemelten szegények nyomorát látnák, ahogy az az esetek többségében jogos lenne”³. És arany szabályként egy, a szeretet kötelességével meglehetősen távoli kapcsolatban álló „keresztény” aforizmára hivatkozik:

Véleményem szerint a közvélemény és a tudomány által egyaránt elismert mondas: „aki nem dolgozik, az ne is egyék!”, érvénye vitathatatlan. Ez egyszerűen annak a természeti törvénynek a keresztény megfogalmazása, melynek köszönhetjük, hogy az élet a jelenlegi szintre emelkedett, ez az a törvény, melynek értelmében, annak a teremtménynek, amelynek nincs elég energiája ahhoz, hogy fenntartsa magát, pusztulnia kell.

Azonban a szegények megsegítése csak egyik aspektusa a – ha a társadalom valamennyi baját orvosolni kívánja, szükségképpen határtalan – állami beavatkozással járó károknak. A korlátokat nem ismerő állami beavatkozás szinte automatikus szaporodását erősíti a tömegek teljesíthetetlen vágyait gerjesztő oktatás, valamint a politikai ígéretek serkentő és szaporító egyetemes választójog. Spencer a „jövő rabszolgasága”, a szocializmus csapása ellen küzdő próféta szerepét vállalja magára. Egy, a társadalom valóságos törvényeit bemutató tudományos szociológiai művel próbálja akadályozni a szocializmus hatalomra jutását. Mert a társadalomnak ugyanolyan alaptörvényei vannak, mint a természet bármely részének. Az utilitaristák, vagy inkább az „álutilitaristák” nem ismerik a szerződés, a munkamegosztás, a cselekvés etikai korlátozásának törvényeit. Ezért, anélkül, hogy tudatában lennének, tudatlanságból vagy babonából, a szocializmus útját követik. Ezek az álutilitaristák az orrukig

¹ H. SPENCER: *L'Individu contre l'État*, i. m. 10. Ez a megkülönböztetés elég jelentős mértékben hasonlít Isaiah Berlin a pozitív igazság és a negatív igazság között tett, már magánál Benthamnál is megtalálható distinkciójához.

² Ugyanez a magyarázat („a tömegek türelmetlensége”) olvasható itt: F. Hayek: *Út a szabadsághoz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.

³ H. SPENCER: *L'Individu contre l'État*, i. m. 26. (*Le Droit d'ignorer l'État*, i. m. 43–44.)

sem látó empiristák maradtak. A hasznosság empirikus értelmezése „megakadályozza őket abban, hogy a törvényalkotásnak határokat szabó alapvető tényekből induljanak ki”. A szociológia tudománya ezzel szemben képes lesz majd megmondani, hogy mi a valóságos, vagyis az egzakt törvényeken alapuló hasznosság: „Így a, nem empirikus úton, hanem racionálisan meghatározott hasznosság előírja az egyéni jogok tiszteletben tartását, és ebből következően megtilt mindent, ami ellentétes velük.”¹

Spencer az állami babona ellen

Az empirikus utilitarizmus szocialista tévútjának egyik forrása a szuverén hatalomba vetett metafizikai hit. Az állam és azok a politikai kategóriák, amelyeken legitimitása alapul, nem több, mint „egyetlen nagy politikai babona”. Így Spencer bemutatja, hogy Hobbes, majd Austin is, mennyire az isteni jog alapján kívánta igazolni a legfőbb hatalmat. Ami azt jelenti, hogy ezek a filozófusok képtelenek voltak önmagára, vagyis arra a funkcióra alapozni a szuverenitást, amit be kell töltenie. Ebből következően a modern demokrácia megalapozását célul kitűző teljes politikai elméletet újra kell gondolni. Az ezt jellemző kormányzati mindenhatóság a parlament Istentől származó jogainak babonájára – ami egyúttal a többség isteni joga is – épül, mindez nem egyéb, mint az isteni kegyelemből kapott királyi hatalom továbbélése.²

Semmi meglepő nincs tehát abban, hogy Spencer – a jogok állam által való létrehozásának gondolata miatt – támadja Benthamet és tanítványait. Felidézi az elmélet lényegét, bizonyítván, hogy a jogok *ex nihilo*³ teremtetését vonja maga után, feltéve, hogy nem akarja azt mondani: a nép már az állam létrejötte előtt, osztatlan formában, birtokolta a jogok teljességét. Spencer szemében a jogok megalapozásának benthami és austini elmélete téves, illogikus és veszélyes, mert egy téveszmét (*fallacy*)⁴ használ. Az állam valójában csak alakítja, formálja azt, ami már előtte létezett.

A „természetjogra” való hivatkozásnak tehát – a 17–18. századi természetjogi rendszerhez képest – megváltozott az értelme. A jog, amint fentebb láttuk, ettől kezdve legalább annyira az egyéni élet, mint a társadalom – immár az élet ugyanazon törvényszerűségeinek alávetett – feltételein alapul. A társadalom feltételeivel kapcsolatban emlékszünk arra, hogy „az együttműködés lehetséges előnyeinek megtagasztalása” az, ami

a primitív társadalmakban élő embereket arra készíti, hogy csoportban éljenek. Márpedig ennek a – Spencer szerint a vadság stádiumában élők szokásaiban felfedezhető – együttműködésnek feltételét képezik olyan hallgatólagos megállapodások, melyek betartására kötelezettséget vállalnak. Az „evolúció” arról tanúskodik, hogy a szerződéseken alapuló jog az ősidőkben megelőzte a pozitív jogot. Ebből a tényből következően az állam megbízatása szigorúan körülhatárolt: csak kezekszik a szabad megállapodások nyomán született szerződések végrehajtásáért; semmiképpen sem teremt *ex nihilo* új jogokat.

A liberalizmus szerepe a múltban az volt, hogy a királyok hatalma elé állítson korlátokat. A jövőben pedig az lesz, hogy a türelmetlen és műveletlen tömegek befolyása alá kerülő parlamentek hatalmát korlátozza.¹ Spencer, amikor Benthamet támadja, a liberalizmus intervencionista irányzatainak és az utilitarizmusból kinövő angol radikalizmusnak az elméleti gyökeréig hatol. Azzal az értelmezéssel veszi fel a harcot, amely a nép jólétét – anélkül, hogy kellőképpen számolna a természet törvényeivel, vagyis a tények közötti oksági kapcsolatokkal – az állami beavatkozás legfőbb céljává teszi.

A felvetett lényegi kérdés az általában véve elfogadottnak tekintett utilitárius elmélet igazságára vonatkozik, és a rá adandó válasz az, hogy abban a formában, ahogy elfogadott, nem igaz. És az utilitárius moralisták értekezéseiből, valamint ama politikusok tetteiből, akik tudatosan vagy tudat alatt ezt az irányt követik, következik, hogy a hasznosságot közvetlenül a jelenlévő tények egyszerű megfigyelésével és a valószínű eredmények megbecsülésével kell meghatározni; mindezt ahelyett, ahogy az utilitarizmusból, ha helyesen értjük, az következik, hogy a korábban megfigyelt tények tapasztalati elemzéséből nyert általános következtetések vezérelnek bennünket.²

A hasznosság helyes értelmezése – egy evolucionista szociológia keretei között – lehetővé teszi az evolúció egy korábbi állapotába, a katonai stádiumba való visszatéréssel egyet jelentő szocialista rabszolgaság elkerülését. Ennek elkerülése érdekében a liberalizmusnak távol kell tartania magát a szociális törvények végzetes logikájától, melybe a tudományos szempontból képtelenségeket tartalmazó benthami reformizmus vitte.

¹ uo. 156. (201.)

² uo. 116. és 122. (121. és 132.)

³ latinul: *semmitől* (A ford.)

⁴ uo. 132. (153.)

¹ uo. 158. (206.)

² uo. 154. (198.)

A századvégi konkurencializmus születése

Spencer biológiai evolucionizmusa, – miközben néhány neoliberaisnak igen elavultnak tűnik, olyannyira, hogy nagyon gyakran „megfelelnek” megemlíteni a forrásaik között, hacsak nem azért, hogy elutasítsák – ugyanakkor mély hatást gyakorolt a liberális elmélet későbbi fejlődésére. Akár azt is lehet mondani, hogy a *spencerizmus igazi fordulatot hozott*. Fentebb megállapítottuk, hogy Spencer – Comte közvetítésével – a fiziológiai munkamegosztást „filozófiai szintézise” egyik központi elemévé tette. Eleinte két folyamatból: egy „agglomerátumba” való beolvadásból, valamint az egymástól kölcsönösen függő részek elkülönüléséből álló általános jelenséggént magyarázza az evolúciót. Ezzel – a homogéntől a heterogénhez vezető, mindenütt megfigyelhető – átmenetet állító gondolatával¹ Spencer kiterjeszti a munkamegosztás elvét a teljes fizikai, biológiai és emberi valóságra; az anyag és az élet egyetemes fejlődésének alapelvévé teszi.

Comte, akárcsak később Darwin, az emberi faj egyediségét hangsúlyozta, és kimutatta, különböző utakon, azt, amit az „egyéni gazdálkodás radikális fordulatának” nevezett, és aminek köszönhetően a szimpátiomotívum felülkerekedik az egoista ösztönnel szemben. Spencer, miközben felidézi a gazdasági funkciók differenciálódásának gondolatát, elutasítja, hogy az emberi fajnak szüksége lenne egy, a differenciált tevékenységek szabályozását végző politikai centrumra. Persze, amikor, összehasonlítva egymással a felsőbbrendű és az alsóbbrendű fajokat, az emberi szellem fejlődését vizsgálja, nem feledkezik meg az altruizmust a liberális közgazdaságtan egoista túlzásaira adott reakcióként beállító comte-i tanításról.² Azonban nem hajlandó belőle azt a következtetést levonni, hogy a kormányzással együtt járna bármiféle szabályozó kötelesség. Az „önkéntes együttműködés”, a legfejlettebb társadalmakban kialakuló szerződéses formájában, szerinte – nem úgy, mint Comte-nál és később Durkheimnél – biztosítja az egyedek közötti kölcsönös függés – a „társadalmi szuperorganizmus” fennmaradásához elégséges – konzisztenciáját. Ez a premissza arra készteti, hogy a maga módján átértékelje a természetes szelekció darwini elméletét, és beépítse evolucionista szintézisébe.³

¹ Lásd H. SPENCER: „Progress: its law and causes”, *The Westminster Review*, 67. kötet, 1857.

² H. SPENCER: „Esquisse d'une psychologie comparée de l'homme”, *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, 1. kötet, 1876.

³ Mindezekről a kérdésekről lásd az amerikai történész, Richard HOFSTADTER 1944-ben készült klasszikus tanulmányát: *Social Darwinism in American Thought* (új kiadás: Beacon Press, Boston, 1992). Ez volt az a mű, amelynek nyomán elterjedt az addig nagyon ritkán használt

Darwin 1859-ben adta ki a *Fajok eredetét*, ahol, mint közismert, a fajfejlődés alapjává teszi a természetes szelekciót. Néhány évvel később Spencer – Darwin iránti tisztelete jeléül – *A biológia alapelvei* (1864)-ben használja először a „leginkább alkalmazkodó képesek túlélése” (*survival of the fittest*)¹ azóta közismertté vált kifejezését, amit azután Darwin is átvesz a *Fajok eredete* 5. kiadásában, és úgy találja, mint ami azonos értelmű a természetes szelekcióval. Anélkül, hogy belemennénk annak részleteibe, milyen kölcsönhatások és félreértések születnek ebből, megjegyezzük, hogy Spencer szerint a darwini elmélet a *laissez-faire* elméleti alátámasztását és védelmét szolgálja, és ezt kellőképpen bizonyítja az a párhuzam, amit a *Biológia elveiben* a gazdasági fejlődés és – általában véve – a fajok fejlődése között felállít. Az ő szemében az előbbi csak „az életért folytatott” – a környezetükhöz leginkább alkalmazkodni képes fajok győzelmét eredményező – „harc” egyik formája. Ez a párhuzam egyenesen vezetett a természetes szelekció elméletének gyökeres torzulásához, ahol többé nem a – faj fennmaradása szempontjából legalcalmasabb jellemzőinek kiválasztását segítő – öröklődés, hanem a fajok és osztályok közötti – biológiai terminusokban megfogalmazott – közvetlen harc volt a fontos. A versenylogika diadalmaskodott tehát a reprodukció felett, megszülvén azt, amit nagyon helytelenül „szociáldarwinizmusnak” neveztek. Mint ahogy arra Patrick Tort rámutatott, Darwin azt állította, hogy a civilizációt inkább a természetes szelekció selejtező aspektusait semlegesíteni képes „szociális ösztönök” felülkerekedése jellemzi, és azt gondolta, hogy a szimpátia az, aminek fokozatosan túlsúlyra kell jutnia.²

Érdemes kiemelni annak a fordulatnak a mibenlétét, amit a spenceri gondolkodás hozott a liberalizmus történetében. A döntő pont, ami lehetővé tette a biológiai evolúció törvényének átültetését a politika területére, a fennmaradásért vívott harc felülkerekedése a társadalmi életben. Spencer esetében kétségkívül nagyon fontos a malthusi hatás: nem minden embernek jut hely a „természet nagy asztalánál”. Azonban ehhez a hatáshoz társult az a gondolat, hogy az egyedek közötti verseny az emberi

„szociáldarwinizmus” kifejezés. Jegyezzük meg, hogy az először 1879-ben, a *Popular Science* című folyóiratban Oscar Schmidt egy cikkében felbukkant fogalmat később egy anarchista, Émile Gautier használta az 1880-ban, Párizsban megjelent *Le darwinisme social* című cikkében.

¹ *A Principles of Biology* harmadik rész, 12. fejezet 165. §-ban Spencer azt írja: „This survival of the fittest [...] is that which M. Darwin has called «natural selection or the preservation of favoured races in the struggle for life»”, *Principes de biologie*, Germer Baillière, Párizs, 1880. I. kötet. 539.

² Lásd P. TORT: *Spencer et l'évolutionnisme philosophique*, i. m. Hivatkozni fogunk a kérdés teljes megvilágításában P. TORT: *L'Effet Darwin, Sélection naturelle et naissance de la civilisation*, Seuil, Párizs, 2008. című művére.

faj számára – mint ahogy más fajoknál is – az emberiség fejlődésének az alapja. Innen származik a gazdasági verseny és az életért folytatott egyetemes harc közötti párhuzam, amit engedni kell kibontakozni, hogy ne tartóztassuk fel az evolúciót, és innen a fentebb említett főbb politikai következtetések, konkrétan azok, amelyek elvetik a legkiszolgáltatottabbak, akiket sorsukra kell hagyni, megsegítését.

Spencer ily módon áthelyezi a liberális gondolkodás súlypontját a munkamegosztás modelljéről az élet szükségzerű részeként felfogott verseny modelljére. Ez az extrém naturalizmus, azon kívül, hogy ideológiai érdekeket szolgált, továbbá tükrözte a vállalkozások és nemzetgazdaságok közötti kiélezett gazdasági harcot, a *specializációról* a *szelekcióra* ruházta át a haladás motorjának szerepét, ami kétségkívül az eddigiektől eltérő következményekhez vezet.

Az első modellben, amelyet példászerűen Smith-nél és Ricardónál találunk meg, de náluk jóval korábbi eredetű, a szabad árucserre segíti a tevékenységek szakosodását, a feladatok elosztását a munkahelyen, éppúgy, mint a nemzeti keretek között folyó termelés megfelelő irányba terelését. A piac, mind a nemzeti, mind a nemzetközi, a maga egyensúlyi mechanizmusával a gazdasági tevékenységek közötti szükségzerű közvetítő, a koordináló gépezet szerepét játssza. Ennek a kereskedelmi és piaci modellnek az első következménye az, hogy az átlagos termelékenység szakosodásnak köszönhető növekedése következtében mindenki az árucserre bővülésének nyertese. Nem a legrosszabb teljesítményt nyújtó gazdasági szereplők kiselejtezésének logikája, hanem egy olyan komplementaritáson alapuló logika érvényesül, ahol még a legrosszabbul teljesítő termelők hatékonysága és jóléte is javul. Persze, azt, aki nem fogadja el ezt a „játékszabályt”, sorsára kell hagyni, azonban aki részt vesz benne, az nem veszíthet. A második modellben ezzel szemben semmi nem garantálja annak, aki részt vesz a természetes szelekció nagy küzdelmében, hogy túlélje azt, akkor sem, ha teljes jóindulattal, minden erejét és képességét bevetette. A legkevésbé alkalmazkodókat, a leggyengébbeket kirootálják azok, akik a leginkább alkalmazkodó képesnek, a legerősebbnek bizonyulnak a harcban. Itt tehát nincs többé szó általános előrelépésről, a szelekciós, selejtező gépezet logikája érvényesül. Ebben a modellben a gazdasági érintkezés nem a megerősödés, a javulás eszköze, hanem a konfrontáció és a fennmaradásért folytatott harc állandó próbaköve. A konkurencia többé nem a piaci csere bővülésének feltétele, mint az ortodox, klasszikus vagy neoklasszikus közgazdaságtanban, hanem az életért folytatott harc kénytelen alaptörvénye, a haladás gépezetének a leggyengébbek pusztulása árán való működése. A spenceri evolucionizmus

– a malthusianizmus erőteljes hatása alatt – hirtelen arra a következtetésre jut, hogy a társadalom – és általánosabb értelemben – az emberiség fejlődése megköveteli egyes alkotó elemeinek feláldozását.

Kétségtelen, hogy ez a két modell a továbbiakban párhuzamosan van jelen a liberalizmus gondolatrendszerében. Magánál Spencernél sem egyszerű meghúzni a határt az ipari társadalmat jellemző önkéntes együttműködés és a szelekció törvénye között. Ettől függetlenül Spencer „reakciója” a liberalizmus válságára, az általa végrehajtott áttérés az árucserre addigi modelljéről a verseny modelljére, olyan esemény az elmélet történetében, amely számos és tartós hatással jár. Alapjaiban befolyásolja a neoliberalizmus különböző áramlatait, akkor is, ha a biológiai evolucionizmust nem veszik át tőle. Ettől kezdve magától értetődőnek számít, hogy a konkurencia – mint a versenytársak közötti harc – a társadalom fejlődésének a motorja, és minden vele szemben állított akadály, nevezetesen a leggyengébb vállalkozások, individuumok, mi több országok támogatása az élet folyamatos előrehaladásával szemben állított akadály. Jaj a gazdasági verseny veszteségeinek!

Az, amit oly szerencsétlenül szociáldarwinizmusnak neveznek, az pontosabban fogalmazva olyan „szociális konkurencializmus”¹, amely az egyéni és kollektív létezés, az országon belüli és a nemzetek közötti élet általános szabályává emeli a versenyt.² A természetnek vett versenyszituációhoz való alkalmazkodás így a fennmaradásért vívott harc abszolút prioritásává vált. A konkurencializmus – a viktoriánus korszakban a szegénységet az alsóbb osztályok felelőtlen termékenységének végzetes következményeként beállító malthusianizmus örököseként – nagy népszerűségnek örvendett az európai országokban, de főként az Egyesült Államokban. A nagy amerikai iparmágnások, a harácsolással és korrupcióval vádolt Andrew Carnegie vagy John D. Rockefeller a természetes kiválasztódás mellett állást foglalva érveltek, igazolandó ama óriási kapitalista vagyonok gyarapodását, amelyeket felhalmoztak. Az utóbbi így foglalta össze világnézetét: „az «American Beauty» rózsafajta csak akkor produkálhatja a rajongóit lelkesítő ragyogást és illatot, ha feláldozzák a

¹ P. Tort cáfolhatatlanul bebizonyította, hogy a darwini elmélet pontosan az ellenkezőjét vallotta, mint ez a konkurencializmus, mert a szociális ember esetében a természetes szelekciót olyan „kompenzációs technológiák” váltják fel, melyek mesterségesen kiküszöbölik a legkedvezőtlenebb helyzetben lévő egyedek gyengeségének okait. (P. TORT: *L'Effet Darwin*, i. m. 110.) A polemikus céllal, ellenfelci által használt „szociáldarwinizmus” kifejezés szándékosan félrevezető. A „fennmaradásért folytatott küzdelem” vagy a „legalkalmasabbak túlélése” kifejezések súlykölsége nem elég ahhoz, hogy a darwini elméletben megtaláljuk az alapját.

² M. HAWKINS: *Social Darwinism In: European and American Thought, 1860–1945. Nature as Model and Nature as Threat*, Cambridge University Press, 1997.

körülötte fakadó első rügyeket. A gazdasági életben sincs ez másként. Ott is csak a természet és Isten törvénye érvényesül”.¹ Így azután a konkurencialista ideológia – miközben fontos, a bérből és fizetésből élőket védő törvények visszavonásával járó politikai változásokhoz vezetett – a laissez-faire dogmatizmusa helyébe lépett az Egyesült Államokban.

Elméleti téren egy amerikai szociológus, a Yale College tanára, William Graham Sumner (1840–1910) volt az, aki a legkonkrétabban megfogalmazta a konkurencializmus alapjait.² A szocializmus és a szociális gondoskodás „szentimentalista” kísértései ellen írt, *A tények kihívása* című esszéjében arra kíván emlékeztetni, hogy az ember az idők kezdete óta harcol önmaga, felesége és gyermekei fennmaradásáért. Ez az élethálharc, a létfenntartás forrásaival igen szűkmarkúan bántó természettel szemben, arra kényszeríti az embereket, hogy dolgozzanak, fegyvelmеззék magukat, szexuális téren tanúsítsanak önmérsékletet, hozzanak létre munkaeszközöket, és gyűjtsenek tőkéket. A ritkaság az emberiség nagy tanítómestere. Csakhogy az emberiség hajlamos arra, hogy önfenntartási képességeit meghaladó mértékben termelje újra önmagát. A természet elleni harc így elkerülhetetlenül az emberek egymás közötti küzdelme is. Ez a tendencia volt a fejlődés forrása. A polgári szabadságjogok és a magántulajdon uralmával jellemezhető civilizált társadalom sajátossága, hogy békés és szabad versennyé változtatta a harcot. Ebből következik a gazdagság egyenlőtlen elosztása, és ennek az elosztásnak szükségképpen vannak nyertesei és vesztesei. Szinte semmilyen ok nem szól amellett, hogy búslakodjunk a harc egyenlőtlenséggel járó következményei miatt, mint ahogy azt a szentimentalista filozófusok Rousseau óta teszik, állítja Sumner. Az igazságosság nem más, mint a harcban tanúsított kiválóság és ügyesség igazságos jutalma. Azok, akik elbuknak, csak saját gyengeségüknek és hibáiknak köszönhetik. Egyik legfontosabb esszéjében Sumner így fogalmaz:

A magántulajdon, ami – mint láttuk – a fennmaradásért vívott harc természetes feltételei alapján szervezett társadalom egyik jellemzője, egyenlőtlenséget teremt az emberek között. A fennmaradásért vívott harc a természet ellen irányul. Szükségeink kielégítésének eszközeit a természet fősვნénysegével vívott küzdelemben kell kitermelnünk, azonban társaink egyúttal versenytársaink is a természet által nekünk kínált ritka

¹ Idézi John Kenneth GALBRAITH: „Derrière la fatalité, l'épuration sociale. L'art d'ignorer les pauvres”, *Le Monde diplomatique*, 2005. október.

² Lásd W. G. SUMNER: *The Challenge of Facts and Other Essays*. Yale University Press, New Haven, 1914.

források megszerzésében. A verseny következképpen természeti törvény. A természet teljesen semleges, annak engedelmeskedik, aki a legenergikusabban és a legeltökéltebben akarja leigázni. A legalkalmasabakat megjutalmazza, és semmi másra nincs tekintettel. Ha a szabadság létezik tehát, akkor azt, amit az emberek megszereznek, pontosan elvégzett munkájuk arányában szerzik meg, és az, amit birtokolnak és élveznek, az pontosan megfelel annak, amilyenek ők, és amit ők tesznek. Ez a természet rendje. Ha nem szeretjük, és megpróbáljuk megváltoztatni, erre csak egyetlenegy mód van. Elvehetünk a legjobbtól, és odaadhatjuk a legrosszabbnak. Eltörölhetjük a büntetését azoknak, akik rosszul cselekedtek, és sújthatjuk helyettük azokat, akik jót cselekedtek. Elvehetjük a jutalmukat azoknak, akik jól végezték a dolgukat, és odaadhatjuk azoknak, akik kevésbé jól dolgoztak. Ezzel csökkentjük az egyenlőtlenséget. Segíteni fogjuk a legalkalmatlanabbak életben maradását (the survival of the unfittest), és ezt a szabadság feláldozásával fogjuk tenni. Még kell értenünk, hogy nem léphetünk ki ebből az alternatívából: szabadság, egyenlőtlenség, az alkalmasabbak életben maradása (survival of the fittest) az egyik oldalon; a szabadság hiánya, egyenlőség, az alkalmatlanok életben maradása (survival of the unfittest) a másikon. Az első út előre viszi a társadalmat, és a legjobb tagjainak tesz jót, a második út hátráltatja és a legrosszabb tagjainak kedvez.

Ez a szociáldarwinizmus, a maga vegytiszta formájában, ahol a darwinizmusból csak a név maradt meg. Azonban nem ez az egyetlen átalakulás, amelyen keresztül megy a liberalizmus, annak érdekében, hogy kijusson a válságból.

Az „új liberalizmus” és a „társadalmi haladás”

Bármilyen heves is volt a liberalizmus folyamatban lévő változásait és későbbi nagy átalakulásait önmagában jelző spencerizmus reakciója, a század második felében sokan visszaigazolták Tocqueville, az állami beavatkozás növekedésével kapcsolatos megfigyeléseit, mint ahogy a John Stuart Mill által hangoztatott gazdasági és szociológiai érveket is. Számosan voltak azok is, köztük a magukat a liberalizmus hívének vallók soraiban is, akik – Comte és Darwin nyomdokain – a szimpátia és a szolidaritás ösztönét tekintették a civilizáció legmagasabb rendű megnyilvánulásának. Egy, a maga idejében híres könyvben John Atkinson Hobson – akárcsak Németországban a „katedraszocialista” Adolf Wagner – az állami feladatok növekedését állította vizsgálódásai fókuszába.¹ Az állam

¹ Lásd A. HOBSON: *The Evolution of Modern Capitalism*. The Walter Scott Publishing Co., London, New York, 1894.

ekkor sokak szemében már nemcsak elfogadott, hanem szükséges szereplő is a gazdaságban és a társadalomban. Mindenesetre a 19. század végétől a kapitalizmus „megszervezésének” és a szegények életfeltételei javításának kérdése – mondván: a szegények nem mind lusták és hibásak a maguk sorsáért – lett a központi kérdés.

Az első világháború és az azt követő válságok csak felgyorsították a 19. századi liberális dogmák megkérdőjelezését. Mi legyen a szabad kereskedelem régi, idealizált elképzelésével, amikor a gazdasági és társadalmi egyensúly a maga egészében felborulni látszik? A gazdasági válságok egymást követő hullámai, a spekulációs jelenségek, a társadalmi és politikai rend felbomlása bizonyították a liberális demokrácia sérülékenységét. A több területet is érintő válság széleskörű bizalmatlanságot szült a piaci szereplők teljes szabadságát hirdető gazdasági elmélettel szemben. A *laissez-faire*-t elavultnak ítélték, még azok körében is, akik a liberalizmus hívének tartották magukat. A klasszikus elmélethez ragaszkodó és az állami beavatkozással szemben zsigeri ellenszenvet érző egyetemi közgazdászok kemény magján kívül egyre többen vetették reményüket a liberális kapitalista rendszer átalakításába, nem azért, hogy lerombolják, hanem, hogy megmentsek azt. Az állam látszott egyedül képesnek lenni arra, hogy rendezze a drámai állapotba került gazdaság és társadalom helyzetét. Polányi Károly megfogalmazása szerint az 1930-as válság idején ütött a piac megrendszabályozásának, törvényes és morális keretek közé való „visszahelyezésének” óraja.

A liberális felfogás radikálisabb megkérdőjelezésére a nagy gazdasági világválság adott alkalmat, azonban az angolszász országokban, mint láttuk, már jóval korábban terjedt a kétely. A New Deal jelentős kritikai munka előzte meg, a kapitalizmussal hagyományosan ellenséges körökön messze túl is. Az Egyesült Államokban a 19. század vége óta folyamatosan változott a *liberalism* és a *liberal* szavak jelentése, és egyre inkább olyan elméletet értettek alatta, amely elveti a *laissez-faire*-t és a kapitalizmus reformjára törekszik.¹ A gazdasági és társadalmi realitásokkal jobban számoló „új liberalizmus” hosszú ideje próbálta új módon és úgy értelmezni a liberalizmus alapelveit, hogy az – a liberális civilizáció céljai jobb megvalósításának szándékával – átvegyen bizonyos kritikai gondolatokat a szocializmusból.

¹ Bizonyos szerzők ezt a jelentésváltozást a liberalizmus elárulásának vagy „tévútra vitelének” tartják. Így például A. LAURENT: *Le Libéralisme américain. Histoire d'un détournement*. Les Belles Lettres, Párizs, 2006.

Az „új liberalizmus” abból a megállapításból indul ki, hogy a liberális dogmák alapján képtelenség megszabni az állami beavatkozás új határait. A régi dogmák kudarcát senki nem fogalmazta meg jobban, mint John Maynard Keynes a maga rövidke esszéjében, melynek címe: *A laissez-faire vége* (1926), jól tükrözi a korszellemet. Bár Keynes később a neoliberaisok kedvenc céltáblájává válik, nem szabad elfelejteni, hogy a keynesianizmus és a neoliberalizmus egy időben ugyanazzal a dilemmával küszködött: hogyan menthető meg a liberalizmus ellenében az, amit meg lehet menteni a kapitalista rendszerből. A liberalizmus megkérdőjelezése, jelentős különbségekkel ugyan, de – a liberális hagyomány súlyának függvényében – minden országban bekövetkezett. A divat az előző évszázad tiszta liberalizmusa és a szocializmus közötti harmadik út keresése volt. Azonban tévednénk, ha egyfajta „arany középútként” képzelnénk el a „harmadik utat”. Valójában a harmadik út keresése csak akkor válik igazán fontossá, amikor a kor központi kérdésének keretében újra felvetődik: milyen alapon lehet újragondolni az állami beavatkozást?²

És ez Keynes legnagyobb érdeme, hogy meg tudta fogalmazni a kor szak problémáját a kormányzási modell terminusaiban, mint ahogy azt különben nem sokkal később barátja, Walter Lippmann is megtette, habár más értelemben. Miután Edmund Burke-ot³ és az *agenda* és a *non-agenda* közötti benthami szembeállítást idézi, Keynes ezt írja:

Talán most a közgazdászok legfontosabb feladata, hogy újfent különbséget tegyenek a kormányzat *agendája* és *non-agendája* között, a politika megfelelő feladata pedig olyan kormányzati forma megalkotása a demokrácián belül, ami képes megvalósítani az *agendát*.³

Keynes nem a liberalizmust a maga egészében, hanem csak dogmatikus torzulását kívánja megkérdőjelezni, amikor azzal a felvetéssel él, hogy „nem az a kormányzat fontos feladata, hogy olyan dolgokat tegyen

¹ G. Dostaler így mutatja be Keynes politikai nézeteit: „Keynes politikai víziója tagadásain keresztül fejthető meg. Tisztább a kép, ha azt nézzük, amit elvet, és nem azt, amit elfogad. Az egyik oldalon küzd a konzervativizmus szárnysegédévé vált klasszikus liberalizmus ellen, amely végletes formájában átmetet fasizmusba. A másik oldalon elutasítja a szocializmus radikális formáit, melyeket felváltva leninizmusnak, bolsevizmusnak és kommunizmusnak hív. Tehát a reakció és a forradalom között kell megtalálni a középutat. Ez a „harmadik út” feladata, ami hol új liberalizmusnak, hol szociálliberalizmusnak, hol liberális szocializmusnak nevez, és rendszeresen kiáll mellette.” G. DOSTALER: *Keynes et ses combats*. Albin Michel, Párizs, 2005, 166.

² E. Burke úgy gondolta, hogy a „jog egyik legszubtilisabb problémája annak pontos meghatározása, hogy az államnak mi a feladata, és hogyan kormányozzon a közvélemény kívánsága szerint, és mit kell hagyni a magánkezdeményezésre, amennyire csak lehet, tartózkodva mindenféle állami beavatkozástól”.

³ J. M. KEYNES: *A laissez-faire vége*, http://www.tek.bke.hu/files/szovegek/keynes_a_laissez-faire_vege.pdf 11.

jobbán vagy rosszabbul, amiket az emberek már tesznek, hanem azokat a dolgokat megtenni, amiket jelenleg senki sem tesz meg”.¹ Ennél világosabban nem lehetne fogalmazni a „liberalizmus válságával” kapcsolatban, vagyis, hogy miként fogalmazhatnánk újra, elméleti, morális és politikai szempontból az *agenda* és a *non-agenda* közötti különbséget. Mindez együtt járt egy másik, régi kérdés felvetésével is, tudván, hogy a válasz nem lehet pontosan ugyanaz, mint a liberális közgazdaságtan alapítóíé, és különösen Adam Smith-é.

Keynes szükségesnek tartja a megkülönböztetést aközött, amit a közgazdászok valóban kimondtak, és amit a propaganda terjesztett. Az ő szemében a *laissez-faire* különböző hagyományok és korszakok, főként a 18. század szabad versenyének dicséretét és a 19. század „szociáldarwinizmusát” ötvöző szociális dogma.

A közgazdászok azt tanították, hogy a vagyon, a kereskedelem és a gépek a szabad verseny szülöttei voltak –, hogy a szabad verseny hozta létre Londont. A darwinianusok azonban eggyel ennél is tovább mehetek: a szabad verseny hozta létre az embert. Az emberi szem már nem a tervezettséget bizonyította, melyben minden csodálatos módon a legjobban van kitalálva; inkább a véletlen legfőbb vívmánya volt, mely a szabad versenynek és a *laissez-faire*-nek megfelelően működött. A legalkalmasabb fennmaradásának elve a ricardói közgazdaságtan drasztikus kiterjesztésének is felfogható.²

Keynes hangsúlyozza, hogy a közgazdászok többsége a 19. század közepe óta egyáltalán nem osztja ezt a dogmatikus hitet, akkor sem, ha az egyetemeken már az első évfolyamon ezt tanítják. Ha el is túlozza – talán – a revízió széleskörűségét, és megfedekeznek a – tökéletes versenyt a piacok ideális működésének feltételévé tevő – „marginalista” közgazdaságtan kialakulásáról, ugyanakkor rámutat az elmélet reneszánsza „új liberalizmusnak” nevezett momentumára, amelynek ő maga is hívének vallja magát. Ez az új liberalizmus a szociális és politikai anarchia elkerülése érdekében a gazdasági erők ellenőrzés alá vételét tűzte ki célul, miközben az *agenda* és *non-agenda* kérdését újra az állami intervenciónak kedvező értelemben tette fel. Ebben a „liberálszocializmusnak”³ is nevezett iskolában az állam erős szabályozó és újraelosztó szerepet kap.

¹ uo. 12.

² uo. 3.

³ Gilles Dostaler így írja le ezt az „új liberalizmust”: „Arról van szó végső soron, hogy alapjaiban kell átalakítani azt a gazdasági liberalizmust, amiért a viktoriánus korszak alatt gazdasági értelemben nagy árat fizettünk, és csaknem a munkásosztály lázadásához vezetett. Az új liberalizmus

Ahogy Gilles Dostaler rámutatott, az állami beavatkozást mindig, amikor szükség volt rá, védelmébe vevő angol radikalizmushoz való visszatérést is jelentette ez. Ehhez a hagyományhoz tartoztak a 19. század végén és a 20. század elején olyan szerzők, mint John A. Hobson és Leonard Hobhouse. Ez utóbbiak egy, a politikai demokrácia természetes meghosszabbításának tartott szociális demokráciát hirdettek. E szociális reformerek műveiben a kereskedelem és a tulajdon szabadsága egy esz-köznek számítottak a sok között, és megszűntek öncélnak lenni, nem minden visszaállítás nélkül természetesen Benthamre és Millre. Mi több, ez a mozgalom a gazdasági és szociális mechanizmusok megértése érdekében elméleti harcot hirdetett az individualizmus ellen, miközben élesen bírálta a régi liberalizmus – a modern államot a despotikus monarchikus állammal összekeverő – dogmatikus naivitását.

1911-ben L. Hobhouse a liberalizmus történetének szisztematikus újraolvasását javasolta.¹ Szerinte az egyén lassú és fokozatos felszabadulása a személyes függőségek alól mindenekelőtt történelmi és szociális jelenség. Olyanféle szervezeti formához vezetett, ami több mint a társadalmon kívül álló individuumok számszerű halmaza. Ez a társadalmi szervezet arra törekszik, hogy közösségi alapon biztosítsa a személyiség kibontakozásának feltételeit, többek között gazdasági téren is. Ami csak akkor lehetséges, ha az emberek egymás között fenntartott sokszorosan összetett viszonyai közösen megállapított szabályok szerint alakulnak. A legteljesebb, arányos képviselőten alapuló demokrácia szükséges ahhoz, hogy a személyiség önmegvalósítási folyamata sikeres lehessen: minden egyes embernek képesnek kell lennie részt venni a tényleges szabadságát biztosító szabályok megalkotásában.² A szabadság ugyanis a munkavállalókat védő törvényekkel új és konkrétabb megfogalmazást nyer. L. Hobhouse szerint a 19. században szükségesnek tűnt a törvényhozó hatalom beavatkozása a szociális viszonyok egyensúlyának – a gyengébbek javára való – helyreállítása érdekében: „Az igazi megállapodás szabad megállapodás, és a megállapodás teljes szabadsága maga után vonja az

a kollektivistá és marxista szocializmus alternatívájaként kínálkozik. Az új liberálisok elutasítják a társadalmi átalakulás motorjaként értelmezett osztályharcot. Amit elfogadnak, az inkább a liberális szocializmus szociáldemokráciának is nevezhető formája, legalábbis abban az értelemben, amit ez a kifejezés, a munkáspártok közötti szakadás után, a második világháború előtt jelent. Természetesen ez az új liberalizmus pontosan az ellenkezője annak, amit ma neoliberalizmusnak neveznek, ez utóbbi ultraliberális reakció a keynesi intervencionizmus ellen. (G. DOSTALER: *Keynes et ses combats*, i. m. 179.)

¹ Lásd L. HOBHOUSE: *Liberalism and Other Writings*. Cambridge University Press, 1994.

² Megjegyezzhetjük, hogy ez az új liberalizmus alapvetően demokratikus mozgalom, ahol eltűnik a bizalmatlanság, ami Millnél még felfedezhető a többség zsarnokságával szemben. Ebben közelebb áll Benthamhez, inkább tart az oligarchia feltámadásától, mint a tömegek hatalmától.

érintkezésben kapcsolatba lépő fél egyenlőségét.¹ Az állam feladata biztosítani ezt a valóságos szabadságformát, melynek megteremtését a régi liberalizmus elmulasztotta, neki kell garantálnia azt a „szociális szabadságot” (*social freedom*), amit szembeállít az erősebbek „nem szociális szabadságával” (*unsocial freedom*). Ismét nagyon hasonlóan Benthamhez, Hobhouse azt állítja, hogy a valóságos szabadságot csak a mások szabadságát leginkább fenyegető fél felett gyakorolt kényszer révén lehet biztosítani. Ez utóbbi távolról sem sérti a szabadságot, hanem – azal, hogy elkerüli a szociális diszharmóniát – valamennyi megnyilvánulásában inkább hozzátesz a közösség szabadságához.² A szabadság nem ellentéte a kényszernek, hanem inkább kombinációja az erők felett gyakorolt kényszernek és a leggyengébbek védelmének.

Ebből a szempontból a hiteles liberális logikát tömören így lehet megfogalmazni: a modern társadalomban sokszorosára nő a szerződéses kapcsolatok száma, nemcsak a gazdaságban, hanem a társadalom egészének életében is. Helyénvaló tehát ösztönözni az egyensúly helyreállítását és a védelmet szolgáló lépéseket is, hogy ezzel biztosítsuk mindenki, és főleg a leggyengébbek szabadságát. A szociálliberalizmus a törvényhozó hatalom révén biztosítja a szabadság lehető legnagyobb mértékű kiterjesztését a lehető legtöbb emberre. A liberalizmus, mint teljes mértékben individualista filozófia az államra ruházza az egyes ember saját terve megvalósítási eszközeinek biztosításából álló alapvető funkciót.

Az új liberalizmus számos követőre talált a két háború közötti Egyesült Államokban.³ John Dewey 1935-ös – a *Liberalizmus és társadalmi cselekvés*⁴ című kötetben összegyűjtött – előadásaiiban bizonyította a klasszikus liberalizmus személyes szabadság-tervének 19. századi keretek közötti megvalósítására, valamint arra való képtelenségét, hogy a régi függőségi formák kritikájától eljusson a teljes mértékben liberális elveken alapuló társadalom megszervezéséig. Elismeri Bentham érdemét abban, hogy meglátta a modern társadalomban a politikai életet fenyegető nagy veszélyt. Bentham olyan demokráciát akart, amely megakadályozza a politikusokat abban, hogy hatalmukat magánérdekeik érvényesítésének

szolgáltatába állítsák. Azonban neki is, – mint ahogy valamennyi liberálisnak – felrója: nem ismerte fel, hogy ugyanez a mechanizmus érvényesül a gazdaságban, következésképpen nem fedezte fel azokat az „úttjelző táblákat”, amelyek segítségével el lehetett volna kerülni az úttévesztést.¹ Mindent összevetve, Dewey szemében éppúgy, mint korábban Hobhouse-éban, a 20. század liberalizmusa nem elégedhet meg a régi rendet bíráló dogmákkal, hanem meg kell oldania a társadalmi rend és a gazdasági rend felépítésének problémáját. És éppen ez utóbbi az, amibe belefognak – igaz, éppen ellenkező értelemben – a neoliberálisok.

Hobhouse, Keynes vagy Dewey a 19. század végén és a 20. század elején a kapitalizmus reformjának végiggondolására vállalkozó irányzatot vagy inkább laza csoportosulást alkot, félúton a radikalizmus és a szocializmus között.² Az a gondolat, hogy a politikát a közjó vezérli, hogy kollektív morális céloknak kell alárendelni, alapvető fontosságú ebben az áramlatban, ez magyarázza a lehetséges átfedést a szocialista mozgalommal. A fabianizmus a maga folyóirataival és értelmiségi köreivel az egyik találkozási pont. Azonban ez az új liberalizmus főként az angol radikalizmus történetében jelent markáns újítást. Érdemes figyelni Hobsonra, amikor kifejezi szándékát egy „olyan új utilitarizmus megteremtésére, amelyben a fizikai, intellektuális és morális szükségletek kielégítése méltó megbecsülést kap”.³

Ebben az igazi liberalizmus útjáról való „letérést” látni természetesen a liberalizmus lényegi, identitásképző alapelveinek meg nem értése lenne.⁴ Egyet jelentene annak elfelejtésével, hogy a benthami radikalizmusnak a 19. század kezdetétől megvoltak a maga érintkezési felületei a születőben lévő szocialista mozgalommal, Angliában éppúgy, mint Franciaországban. Egyet jelentene továbbá elsiklani ama tény felett, hogy később az elméleti utilitarizmus fokozatosan a pöre hedonista gondolkodásmód és a legtöbb ember legnagyobb boldogsága Sidgwicknél látott etikájának szembeállításába torkollott. De egyet jelentene – mint ahogy arra fentebb felhívtuk a figyelmet – John Stuart Mill saját elméletéhez képesti látszólagos eltávolodásának félreismerésével is.

¹ L. HOBHOUSE: i. m. 43.

² uo. 44.

³ Alain Laurent szerint a J. Dewey-t követő „modern liberálisok” nagyon hasonlóan csináltak az 1920-as években az Egyesült Államokban, és ez szerinte meghatározó volt tekintetben, hogy milyen jelentést kapott az amerikai politikai nyelvzetben a „liberal” terminus.

⁴ A liberalizmus és a társadalmi működése.

¹ Lásd J. DEWEY: *Liberalism and Social Action*. In: *The Later Works*, II. kötet, 1935–1937. Southern Illinois University Press, Carbondale, 1987. 28.

² Lásd P. CLARKE: *Liberals and Social Democrats*. Cambridge University Press, 1978.

³ J. A. HOBSON: *Wealth and Life*. Macmillan and Co, London, 1929. Idézi M. FREEDEN: *Liberalism divided. A Study in British Political Thought 1919–1934*, i. m.

⁴ A. LAURENT: *Le Libéralisme américain. Histoire d'un détournement*, i. m.

Az állam kettős tevékenysége Polányi szerint

Az állami beavatkozás természetének kérdését el kell választani az állam és a piac közötti határok kérdésétől. Ez a különbségtétel teszi lehetővé, hogy megértsük Polányi Károly, a *Nagy átalakulás* című könyvében felvetett problémáját. Azt állítja, hogy a liberális állam a 19. században kettős, egymással ellentétes irányban tevékenykedett. Egyfelől segítette a piaci mechanizmusok megteremtését, a másik oldalon pedig olyan automatizmusokat támogatott, amelyek korlátozták a piacot; egyik oldalon a piaci társadalom felé vezető „mozgást” segítette, a másik oldalon számításba vette és erősítette a társadalom piaci mechanizmusokkal szembeni „ellenmozgását”.

Polányi rámutat, hogy a gazdasági szereplők piacon való megjelenése a kapitalista gyarapodás feltétele. Az ipari forradalom feltétele egy olyan piaci rendszer létrehozása volt, melyben az emberek a „nyomor hatása alatt” kénytelenek voltak szolgáltatások eladójaként fellépni ahhoz, hogy – a pénzcseré közvetítésével – hozzájussanak az életük fenntartásához szükséges eszközökhöz. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, a természetnek és a munkának áruvá kell válnia, azoknak a kapcsolatoknak, amelyeket az ember társaival és a természettel fenntart, áruviszony formáját kell öltenie. Ahhoz, hogy az egész társadalom az árufikció mintájára szerveződjék, ahhoz hogy nagy termelési és árucseré-gépezetté alakuljon, nélkülözhetetlen az állam beavatkozása. Nemcsak a törvényalkotás szintjén, hogy rögzítse a tulajdon- és a szerződésszabályokat, de adminisztratív szinten is, hogy a társadalmi viszonyokban megteremtse és betartassák a versenyelvű piac működéséhez szükséges bonyolult szabályokat. Az önszabályozó piac tudatos politikai tevékenység terméke, és ennek egyik legfőbb teoretikusa – Polányi Károly szerint – éppen Jeremy Bentham volt. Idézzünk egy rendkívül fontos részletet a *Nagy átalakulásból*:

A *laissez-faire* egyáltalán nem volt természetes. A szabadpiacok sohasem jöttek volna pusztaán létre attól, hogy hagyják a dolgokat menni a maguk útján[...]. A harmincas és a negyvenes évek nemcsak a korlátozó szabályokat hatályon kívül helyező törvénykezésnek, hanem annak is tanúi voltak, hogy erőteljesen növekedtek az állam adminisztratív funkciói. Így immár rendelkezésre állt egy olyan központi bürokrácia, amely alkalmas volt a liberalizmus hívei által kitűzött feladatok elvégzésére. A tipikus utilitáriánus számára a gazdasági liberalizmus olyan társadalmi feladat volt, amelyet a lehető legtöbb ember lehető legnagyobb boldogsága

érdekében meg kell valósítani. A *laissez-faire* pedig nem valaminek az elérésére szolgáló módszer, hanem maga az elérendő cél volt.¹

A piacgazdaságot és a piaci társadalmat létrehozó és szabályozó adminisztratív állam, anélkül, hogy a beavatkozás hatókörét pontosan definiálni tudnánk, olyan adminisztratív állam, amely gátat szab a piac spontán dinamizmusának és megvédi a társadalmat. Ez Polányi Károly gondolatrendszerének második paradoxonja. Így fogalmaz: „Míg a *laissez-faire* gazdaság szándékos állami tevékenység eredménye volt, a *laissez-faire* ezt követő megszorításai spontán módon kezdődtek el. A *laissez-faire*-t tervezték, a tervezést nem.”² 1860 után – Herbert Spencer nagy bánatára – „ellenmozgalom” bontakozott ki, és terjedt el valamennyi kapitalista országban, Európában éppúgy, mint az Egyesült Államokban. Miközben a legkülönbözőbb ideológiákból nyert ihletet, alap gondolata a „társadalom védelme” volt. Ez az – önszabályozó piac destruktív tendenciái elleni reakciót képviselő – ellenmozgalom két formát öltött: a nemzeti kereskedelmi protekcionizmusét és a szociális protekcionizmusét, ez utóbbi a 19. század végén bontakozik ki. A történelemből tehát egy „kettős”, egymással ellentétes „mozgás” olvasható ki: az egyik a piac létrehozására, a másik az azzal szembeni ellenállásra ösztönöz. Ez a spontán önvédelmi folyamat, ahogy Polányi írja, bizonyítja, hogy a teljes piaci társadalom lehetetlen: olyan szenvedéssel jár, amely elé a közhatalom köteles gátakat és falakat állítani.

Minden, a piac működésével kapcsolatos egyensúlyhiány fenyegeti az ennek hatásait szükségképpen elszenvető társadalmat. Az infláció, a munkanélküliség, a nemzetközi hitelválság, a tőzsde összeomlása, mindezek a gazdasági jelenségek közvetlenül, a társadalom egészét sújtják, és így politikai védelem után kiáltanak. A politikusok, mivel nem értették meg az első világháború előtti időszak leckéjét, a háború végeztével újjá akarták teremteni a – piaci újjáépítés (különösen az aranyalapú pénzrendszer globális újratervét célzó) trendje, valamint a társadalmi önvédelmi mozgalmak közötti feszültségeket halmazó – nagyon törekény liberális világrendet. Ezek a „piaci társadalom” belső ellentmondásából fakadó feszültségek áterjedtek a gazdaságról a szociális szférára, onnan a politika világába, nemzeti szintről nemzetközire, majd vissza. Ez vezetett végső soron a fasiszta reakcióhoz és a második világháborúhoz.

¹ POLÁNYI KÁROLY: *A nagy átalakulás*, i. m. 185. (kiemelés tőlünk)

² *uo.* 187. (kiemelés tőlünk)

Az 1930-as és 1940-es éveket jellemző „nagy átalakulás” nagy ívű válasz „az emberek életét őrölő piac malma”¹ ellen, pontosabban az önszabályozó piac 1920-as évekbeli utolsó és reménytelen feltámasztási kísérletére: „A gazdasági liberalizmus mindenkifölött a rendszer önszabályozásának helyreállítását ígerte a föld, a munkaerő és a pénz piacának szabadságát gátló intervencionista politikák kiküszöbölésével.”² A nagy licittől, amelyben a pénz játszotta a főszerepet, egyenes út vezet a nagy átalakuláshoz. A monetáris stabilitás és a világkereskedelem szabadságának parancsoló szükségessége felülkerekedett a szabadságjogok és a demokrácia védelmén. A fasizmus egy olyan piaci társadalom betegségtünete, amely „felmondta a szolgálatot”³, jelzés arra, hogy a liberális kapitalizmus 19. században kitalált formájának vége. Az 1930-as évek nagy politikai felfordulásában a társadalom indulatos győzelmet arat a gazdaság felett.⁴ A tendencia mindenütt ugyanaz: a munka, a föld és a pénz árának szabályozását kiveszik a versengő piacok ellenőrzése alól, hogy a „társadalom védelmét” szolgáló politikai logikának rendeljék alá. Amit Polányi Károly „nagy átalakulásnak” nevez, az az ő szemében a 19. századi civilizáció végét, a gazdasági liberalizmus és utópiája halálát jelenti.

Ugyanakkor Polányi Károly elhamarkodottan hitt a liberalizmus végleges halálában. Miért követte el ezt a hibát diagnózisában? Feltételezhetjük, hogy alábecsülte a liberalizmus legfőbb jellemvonásainak egyikét, amire pedig ő maga hívta fel a figyelmet. Fentebb láttuk, hogy az állami beavatkozás két formája – a *piac teremtését* célzó intervencionizmus egyfelől, a *társadalom védelmét* célzó intervencionizmus másfelől, mozgás és ellenmozgás – egymással szembe mennek. Azonban van egy harmadik mozgás is, amelyről csak futólag beszél: a *piaci működéssel* kapcsolatos beavatkozásokról. Miközben jelzi, hogy ezek nehezen megkülönböztethetők a többitől, mégis megemlíti, mint a liberális kormányzás állandó alkotó elemeit. A piac önszabályozásának fenntartását célzó beavatkozások a piacon uralkodó versenyelv tiszteletét hivatottak biztosítani. Polányi példaként idézi a trösztellenes törvényeket és a szakszervezetek egyesülési jogának szabályozását. Mindkét esetben a szabadság korlátozásáról van szó (ti. a szövetségekötés szabadságáéról) annak

¹ uo. 284.

² uo. 290.

³ uo. 300.

⁴ Lásd L. DUMONT előszavát In: K. POLÁNYI: *La Grande Transformation*, Gallimard, Párizs, 1983. 1.

érdekében, hogy a versenyszabályok jobban érvényesüljenek. Polányi úgy említi különben „az önmagukhoz hű, következetes liberálisokat”, köztük Walter Lippmann-t, mint akik „nem haboznak feláldozni a *laisser-faire*-t a piaci verseny érdekében”¹. Ugyanis e két dolog nem egymás szinonimája, akkor sem, ha a köznap nyelvben igen gyakran összekeverik őket. Idézzünk egy különösen beszédes részletet:

A gazdasági liberalizmus a szó szigorú értelmében egy olyan társadalom szervező elve, amelyben az ipar az önszabályozó piac intézményén alapul. Nem vitás, hogy ha egyszer nagyjából megteremtődik egy ilyen rendszer, akkor egyfajta intervencióra kevésbé van szükség. Ez azonban távolról sem azt jelenti, hogy a piaci rendszer és az intervenció egymást kizáró fogalmak. Mert amíg ez a rendszer nem alakul ki, addig a gazdasági liberálisok a létrehozásán dolgoznak, és ennek érdekében habozás nélkül igényelni fogják az állam beavatkozását. Ha pedig létrejött ez a rendszer, akkor fenntartására törekszenek. A gazdasági liberális ezért következetlenség nélkül kívánhatja az államtól, hogy alkalmazza a törvény erejét, sőt fordulhat akár a polgárháború erőszakos módszeréhez is az önszabályozó piac előfeltételeinek megteremtéséért.²

Ez a, sajnos, ritkán idézett részlet – ami már csak azért is igen fontos, mert előre jelzett bizonyos, nemrégiben lezajlott „keresztes háborúkat” – messzire visz az állam és a piac egymással való – a liberalizmus jellemzőjének tartott – „szembeállításától”. A történeti valóság ugyanis egészen mást mutat, mint ahogy arra Polányi is rámutat, midőn felidézi az amerikai Észak és Dél között az amerikai kapitalizmus működési szabályainak egységesítése érdekében vívott háborút. A piac „fenntartását” szolgáló állandó beavatkozásnak ez a formája új megvilágításba helyezi Polányi és követői tévedését. Ez a tévedés nem több, mint egy nagy hévvel kívánt cél optimista feltételezése vagy egy gondolatban elkövetett konfúzió eredménye, aminek kockázatát maga Polányi is érzekelte.³ A gazdasági liberalizmus nem azonos a *laisser-faire*-rel és nem ellentéte az „intervencionizmusnak”, ahogy még ma is gyakran gondolják.

A valóságban különbséget kell tenni az állami beavatkozás különböző formái között. Némelyek követhetnek a piacosítástól idegen elveket, és engedelmeskedhetnek a szolidaritás, az elosztás, a hagyománytiszteltet vagy a vallási normák elveinek. Ebben az értelemben részei lehetnek a nagy piaci átalakulás fő tendenciájával szembemenő „ellenmozgásnak”.

¹ POLÁNYI KÁROLY: *A nagy átalakulás*, i. m. 195.

² uo. 196.

³ uo. 190.

De részei lehetnek egy olyan programnak is, amely azt a célt szolgálja, hogy – bizonyos közpolitikák vagy a kapitalista vállalkozások fejlődését keretbe foglaló illetve támogató szociális kiadások közvetítésével – kiterjesszék a piacositást (vagy kvázi-piacositást) a termelés és a társadalmi élet teljes szektoraira. Polányit, miközben „profétai” szerepre tört, elkápráztatta a piacositási folyamat és a társadalmi ellenmozgalom közötti, végül szerinte a rendszer „felrobbanásához” vezető ellentmondás. Azonban ez a káprázat, amit az adott történelmi környezet éppúgy magyarázhat, mint a szerző bizonyító szándékú hevülete, elfeledtette vele az önszabályozó piac működésének fenntartását célzó állami beavatkozásokat, melyekre ő maga hívta fel a figyelmet.

Fontos emlékeztetni Polányi tévedésére, mert hajlamossá tesz homályban hagyni a neoliberalizmus sajátos természetét. Ez utóbbi ugyanis nem egyszerűen új reakció a „nagy átalakulásra”, nem az „állam leépítése”, ami megelőzné „visszatértét”. Nem, a neoliberalizmus sokkal inkább az intervencionizmus egy olyan típusa, amelynek az a célja, hogy a verseny uralma alatt álló gazdasági és szociális viszonyokat alakítson ki, politikai eszközökkel.

A neoliberalizmus és a liberalizmus belső ellentmondásai

A liberalizmus válsága nyilvánvalóvá tette a laissez-faire dogma kudarcát az állami ügyek irányításában. A „természeti törvényeket” a maguk rugalmatlansága alkalmatlanná tette arra, hogy olyan kormányzás alapjául szolgáljanak, melynek deklarált célja egyszerre biztosítani a lehető legnagyobb jólétet és ugyanakkor a szociális rendet.

Azok körében, akik továbbra is ragaszkodtak a liberalizmus eszméjéhez, kétfajta válasz fogalmazódott meg. Ezek között érdemes különbséget tenni, akkor is, ha – történetileg – néha keveredtek egymással. Kronológiai sorrendben az első az „új liberalizmusé”, a második a „neoliberalizmusé”. Nem nehéz kitalálni, hogy a két út, a két név nem egy időben született. Használatuk, fokozatosan létrejövő tartalmuk, formát öltő politikai vonalvezetésük az, ami lehetővé teszi utólagos megkülönböztetésüket. Az elnevezés hasonlósága először is a terv közösségét jelöli: mindkét esetben a liberális kormányzási modell válságára adott válaszról, a kapitalizmus átalakulásaiból, szociális konfliktusaiból, a nemzetek közötti ellentétekből fakadó összetett problémák leküzdéséről van szó. És még mélyebben, az azzal való szembenézéssel is, ami egy ideig a „kapitalizmus” – a totalitarizmusok első világháborút követő gyors karrierjében testet öltő – „végének” tűnhetett. Tehát amit ez a két irányzat fokozatosan felismert, egészen durván megmondva, az a közös ellenség, a totalitarizmus, vagyis a liberális társadalom elpusztítása. Kétségtől eltekintve ez az, ami

arra készítette őket, hogy olyan – egyszerre elméleti és politikai – nyelvezetet dolgozzanak ki, amely elméleti megalapozást, formát és értelmet ad az állami beavatkozásnak, olyan új diskurzust, amely új kormányzási racionalitást terem. Ez azonban feltételezte mindkét részről a liberális naturalizmus 19. században elfogadott formájának a megkérdőjelezését.

Az „új liberalizmus” és a „neoliberalizmus” nevek közötti megkülönböztetés – bármilyen diszkrétnek is tűnik első megközelítésben – néha még azok számára sem egy csapásra világossá váló ellentétet tükröz, akik vezető szerepet játszottak ezeknek a – kormányzás művészetét megújító – formáknak a kidolgozásában. Az „új liberalizmus”, melynek egyik kései és legkidolgozottabb formája a közgazdaság-elmélet terén John Maynard Keynes nevéhez köthető, a mindenki számára előnyökkel járó, „egyéni szabadságon alapuló társadalom” megvalósítását lehetővé tevő jogi, morális, politikai, gazdasági, szociális eszközök összességét vette újra görcső alá. Jelentőségét két mondatban lehet összefoglalni: 1: ha meg akarjuk őrizni a liberális társadalom előnyeinek lényegét, az állam *agendájának* túl kell terjednie a laissez-faire dogmatizmusa által neki szabott határokon. 2. Ez az új *agenda* gyakorlatilag meg kell, hogy kérdőjelezze a piac önszabályozó mechanizmusaiba vetett eddigi bizalmat és az egyenlőnek feltételezett egyének közötti szerződések igazságosságába vetett hitet. Másként megfogalmazva, a liberalizmus eszményeinek megvalósulása megköveteli, hogy éppen eme eszmények védelme érdekében fel tudjuk használni a liberális alapelvektől idegennek – vagy azzal ellentétesnek – tűnő eszközöket: a munkapiacot szabályozó törvényeket, a progresszív személyi jövedelemadót, a kötelező társadalombiztosítást, az aktív költségvetési kiadásokat, az államosítást. Azonban, ha ez a reformizmus elfogadja az egyéni érdekek – a közösségi érdek védelme érdekében történő – korlátozását, ezt mindig csak azért teszi, hogy jobban biztosítsa az egyéni célok elérésének valóságos feltételeit.

A „neoliberalizmus” később születik. Bizonyos tekintetben az „új liberalizmus” redundáns másolatának tűnik, más szempontból pedig a gazdasági intervenció és szociális reformizmus új liberalizmus által nagyra tartott típusai alternatívájának. Ami az állami beavatkozás szükségességét illeti, messzemenő a nézetazonosság közöttük. Azonban a neoliberalizmusok, miközben elfogadják ennek szükségességét, és elvetik a teljes kormányzati passzivitást, opponálnak minden olyan intézkedést, amely korlátozhatná a magánérdekek közötti verseny érvényesülését. Az állami intervencionának itt éppen ellenkező értelme van: nem a piac, az állam korrekciós tevékenysége révén való korlátozásáról van szó, hanem a versenyelvű piac bővítéséről és megtisztításáról, mégpedig egy gondosan

átalakított, a 'szituációhoz alkalmazkodó jogi keretrendszer közvetítésével. Többé nem az egyéni érdekek közötti spontán összhang, hanem az optimális feltételek megteremtése a cél, annak érdekében, hogy a verseny hatásai a kollektív érdek érvényesülését segítsék. Ebben a tekintetben – a fentebb említett két tételből a második elutasításával – a neoliberalizmus ötvözi az állami beavatkozás rehabilitálását a versenyelvű piac ama koncepciójával, melynek forrását a 19. század második felének spencerizmusában láttuk.¹ Továbbviszi azt a fordulatot, amely – azzal, hogy a társadalom és a személy életének központi alapelvévé tette a versenyt – áthelyezte a liberalizmus fókuszát, azonban az állam spenceri főbiájával ellentétben elismeri, hogy a piaci rend nem természettől adott, hanem a történelem és politikai építkezés mesterséges terméke.

II

A szellemi megújulás

¹ M. Foucault rámutatott az árucseréről a versenyre való – a neoliberalizmust a klasszikus liberalizmussal szemben jellemző – áttérésre. M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 121–122.

A liberalizmus megújulása a Lippmann-konferencián

Ha igaz az, hogy a liberalizmus válságának tünete – a 19. század végétől kezdve – a mind határozottabb szociális reformizmus, akkor a neoliberalizmus *válasz* erre a tünetre. Vagy, más szavakkal, kísérlet a 19. század vége óta kibontakozó, a kollektívizmushoz nyílegyeniesen vezető bomlási folyamatnak tartott, újraelosztó, biztosításelvű, a tervezést és szabályozást előnyben részesítő, protekcionista politikai orientáció feltartóztatására.

Gyakran tévesen említik a Mont Pélerin Társaság 1947-es alapítását a neoliberalizmus születésének aktusaként.¹ A valóságban a neoliberalizmus alapítása korábbi: az 1938. augusztus 26-ától öt napig Párizs közepén, a rue Montpensier-n, a Nemzetközi Kulturális Együttműködés Intézetében (az Unesco elődjében) lezajlott, Walter Lippmannról elnevezett konferencia idejére tehető.² A párizsi összejövetel rangját számos, sokak szemében a háború utáni nyugat gondolkodására és a liberális politika történetére jelentős hatást gyakorló kiválóság: Friedrich Hayek, Jacques Rueff, Raymond Aron, Wilhelm Röpke és Alexander von Rüstow részvétele emelte. Mint ahogy látni fogjuk, nem közömbös, hogy a két dátum közül melyikhez kötjük a neoliberalizmus alapítását. A neoliberalizmus két különböző megközelítéséről van szó.

A két esemény különben nem teljesen független egymástól. A Walter Lippmann konferencia egy, a liberalizmus megújítását szolgáló nemzetközi kutatóintézet felállítását bejelentő nyilatkozattal ér véget. Székhelye a tervek szerint Párizsban, a rue Las Cases-on, a Musée Social-ban lett

¹ A Mont Pélerin Társaság történetéhez lásd Ronald MAX HARTWELL: *A History of the Mont Pélerin Society*. Liberty Fund, Indianapolis, 1995.

² Részletesebben lásd François DENORD: „Aux origines du néolibéralisme en France : Louis Rougier et le Colloque Walter Lippmann de 1938”, *Le Mouvement social*, 2001., 195. szám 9–34., és újabban, Serge AUDIER: *Le Colloque Lippmann. Aux origines du néolibéralisme*. Le Bord de l'eau, Latresne, 2008.

volna. Akkor egy olyan nemzetközi értelmiségi társaság létrehozását tervezték itt, amely – felváltva, mindig más országban – rendszeresen találkozott volna. Az európai fejlemények azonban más irányt szabtak az eseményeknek. Ebből a szempontból a Mont Pélerin Társaság az 1938-as kezdeményezés folytatásának tekinthető. Egyik, a neoliberalizmus terjedésében nem csekély szerepet játszó közös vonásuk az érzékelhető komopolitizmusuk. A konferencia az első kísérletet jelentette egy olyan neoliberális „internacionálé” megalapítására, ami később más szervezetek – köztük az utóbbi évtizedekben a Trilaterális Bizottság és a davosi gazdasági világfórum – közvetítésével folytatta működését. A másik közös vonás az elmélet szellemi megújításának – a vele szemben álló nézetek feletti győzelem biztosítása érdekében – tulajdonított fontosság. A liberális doktrína megújítását a 30-as évek elejétől olyan nagy becsben álló és anyagi forrásokkal jól ellátott kutatóhelyek támogatják, mint az 1927-ben Genfben alapított Institut Universitaire des Hautes Études Internationales¹, a London's School of Economics vagy a Chicagói Egyetem, hogy csak a legnevesebbeket említsük, majd azután több száz *agytröszt* kezdte el fokozatosan hirdetni és terjeszteni az egész világon.

A neoliberalizmus több erővonal mentén, nem elhanyagolható konfliktusok közepette születik. Az 1938-as konferencia olyan nézetkülönbségeket hoz felszínre, amelyek kezdettől fogva megosztják a magukat a neoliberalizmus híveinek valló értelmiségieket. Jól tükrözi a második világháború után egyre inkább elmélyülő törésvonalakat, és ezeket nem szabad összekeverni egymással. A Walter Lippmann-konferencia mindekelőtt azt a tényt tanúsítja, hogy a liberalizmus megújításának közös igénye 1938-ban még nem tette lehetővé az „új liberalizmus” és a „neoliberalizmus” közötti világos különbségtételt. Miként Serge Audier rámutatott, a konferencia néhány francia résztvevője tipikusan az előbbi áramlathoz tartozott: Louis Marlio „szociálliberalizmusról”, Bernard Lavergne pedig „liberális szocializmusról” beszél.

Az „új liberalizmus” nem a fő sodra a konferenciának. Ez sokkal inkább a megújulás egy másik, olyan változata letisztulásának pillanata, amely az új liberalizmushoz hasonlóan elfogadja az állami beavatkozást, azonban új meghatározást és egyúttal új határokat kíván szabni neki. Azonban a helyzet még ennél is összetettebb. Az alakuló „neoliberalizmus” értelmével kapcsolatban is új törésvonalak bontakoznak ki: új alapok lefektetésével történjék a liberalizmus átalakítása, vagy inkább a klasszikus liberalizmusba kell életet lehelni, vagyis „vissza kell térni az

igazi liberalizmushoz”, kiküszöbölve az utóbbit korábban tévútra vivő tévelygéseket és eretnkségeket? A közös ellenséggel (mint amilyen a kollektívizmus, a maga kommunista és fasiszta változataiban, de ide számítanak a nyugati országokban azok a szellemi áramlatok és reformista politikai irányzatok is, amelyekről feltételezik, hogy a kollektívizmus magvát hordozzák magukban, kezdve a keynesianizmussal) szemben ezek a törésvonalak másodlagosnak tűnnek, főként kívülről nézve. A neoliberálisok akkori, totális szellemi és politikai elszigeteltsége idején valóban fontos volt, hogy egységfrontot alkossanak az „állami intervencionizmussal” és a „gyorsan terjedő kollektívizmussal” szemben. Ez az az egységfront, amit a Mont Pélerin Társaságnak sikerült összehoznia, amikor egy táborba tömörítette a neoliberalizmus különböző áramlatait, az amerikai (melyben meghatározó szerepet játszottak az „osztrákok”: Ludwig von Mises és Friedrich Hayek), valamint a németet, lehetővé téve ezzel a háború előtt megjelent törésvonalak eltüntetését. A neoliberálisok összefogása miatt azonban rejtve maradt a modern liberalizmus történetében végbement fordulat egyik döntő vonása, a szoros értelemben vett liberális intervencionizmus elméletbe foglalása. Pedig pontosan ez az, amit a Walter Lippmann konferencia elvégzett. Ebben az értelemben a konferencia nemcsak születési aktus volt, hanem világos bizonyíték is.

A liberális naturalizmus ellen

A konferencia összefoglalói 1938. augusztus 26-tól augusztus 30-ig tartottak. A számos országból érkezett huszonhat közgazdász, filozófus, magas rangú tisztségviselő találkozájának házigazdája a ma már elfelejtett filozófus, Louis Rougier volt. Rougier akkoriban filozófia-professzor Besançonban, a logikai pozitívizmus híve, a Bécsi Kör tagja, és a liberalizmus megújítását szorgalmazó számos mű és cikk szerzője. Az összefoglalókra kétszeresen is alkalmat szolgáltatott Walter Lippmann *Vizsgálódás a jó társadalom alapelveiről*¹ című műve francia fordításának² megjelenése és a szerző párizsi tartózkodása. A könyvet a konferencia szervezője úgy mutatja be, mint a liberalizmus megújításának – a korábban azonos irányban gondolkodó, különböző szellemiségű emberek lehetséges összefogását szolgáló – kiáltványát. A Rougier-t foglalkoztató gondolat elég egyszerű: „a liberális fordulat” csak akkor képzelhető el, ha sikerül új elméleti alapokat lefektetni, és abból egy, a *laissez-faire*-be vetett metafizikai jellegű hit negatív hatásaitól mentes, aktív liberális po-

¹ magyarul: Felsőfokú Tanulmányok Egyetemi Intézete.

¹ angolul: *Inquiry in to the Principles of the Good Society*.

² A francia kiadás címe: *la Cité libre / A szabad állam/* (A ford.)

litikát kibontani. Rougier olyan irányvonalat próbál kijelölni a konferencia résztvevőinek, ami a Lippmann művében nagyon határozottan megfogalmazott meggyőződés szellemét követi. Lippmann így definiálta az „új alapok lefektetésére váró” liberalizmus teendőit, *ágendáját*:

Az *agenda* bizonyítja, hogy a liberalizmus egyáltalán nem a fennálló rend igazolása, amivé a *laisser-faire* dogma és a liberalizmust nem értő klaszszikus közgazdászok rabságában vált. Kimutatja, azt hiszem, hogy a liberalizmus nem a *fennálló rend* igazolása, hanem egy, az ipari forradalom által szükségszerűvé tett szociális átalakulás logikája.¹

Rougier a konferenciát megnyitó bevezetőjében jelzi, hogy a megújítási kísérletnek nincs még hivatalos neve: „konstruktív liberalizmusról”, „neokapitalizmusról” vagy „neoliberalizmusról” kell beszélni. Úgy véli, a mindennapi szóhasználatban az utóbbi terminus kerekedik felül.² Új alapokra helyezni a liberalizmust a totalitarizmus térhódítása elleni harc sikere érdekében, ez az a cél, amit Rougier az ő kezdeményezésére összeült tanácskozás elé kitűz, hangsúlyozva, hogy egy még nem pontosan körülírható szellemiségű mozgalom összefogására törekszik.³ A konferencia – jegyezte meg – időben egybeesik a fentebb már említett, az új liberális doktrína kidolgozásával és terjesztésével megbízott nemzetközi szervezet, a Nemzetközi Tudományos Intézet a Liberalizmus Megújításáért megalapításával. Az Intézet később szervezett néhány tematikus összejövetelt, azonban, minthogy a sors úgy hozta, hogy tagjai a háború kitörését és a megszállást követően szétszóródtak a világban, megszűnt.

Megnyitó beszédében Rougier emlékeztetett Lippmann ama tézisének fontosságára is, hogy a liberalizmus nem azonos a *laisser-faire*-rel. Ez az azonosítás már csak azért is károsnak bizonyult, mert miután a *laisser-faire* hibái nyilvánvalóvá váltak, a közvélemény azt a következtetést vont le, hogy kizárólag a szocializmus képes megmenteni az emberiséget a fasizmustól, vagy fordítva, kizárólag a fasizmus képes megmenteni az emberiséget a szocializmustól, miközben mindkét rendszer azonos törőlről fakad. Kiemelte azt a bírálatot is, amelyet Lippmann fogalmazott meg a „manchesteri doktrína” naturalizmusával szemben. Szerinte a *Szabad államnak* az volt a nagy érdeme, hogy emlékeztetett rá: a liberális

¹ W. LIPPMANN: *La Cité libre*, i. m. 272.

² A kifejezést már a Lippmann-konferencia előtt használták, különösen Gaëtan Pirou.

³ L. Rougier a konferencia vitáit a liberalizmus nevében fellépő és a „kapitalizmus válsága” témájával foglalkozó, már megjelent munkák sorozata folytatásának tekinti. A következő műveket említi: Jacques RUEFF: *La Crise du capitalisme* (1935), Louis MARLIO: *Le Sort du capitalisme* (1938), Bernard LAVERGNE: *Grandeur et déclin du capitalisme* (1938).

rendszer olyan jogrend gyümölcse, amely feltételezi az állam jogi intervencionizmusát. Így foglalja össze a mű legalapvetőbb állítását:

... a gazdasági élet olyan jogi keretben zajlik, amely rögzíti a tulajdon, a szerződések, a szabadalmak, a csőd rendjét, a szakmai testületek és gazdasági társaságok státuszát, a pénzt és a bankot, olyan dolgokat, amelyek nem természetből adóttak, mint a gazdasági egyensúly törvényei, hanem a törvényalkotó teremti meg ezeket a napi aktualitások függvényében.¹

Ez volt a konferencia vezérgondolata, amellyel szemben a meghívottak egy része ellenérzéseket fogalmazott meg, sőt mások, különösen az „oszt-rák iskola” tagjai – von Mises, és kétségkívül Hayek is, aki, bár nem szólt meg a vitában, egyetértett azzal, akit akkor mesterének tekintett – egyenesen vitatták. Azonban valamennyi résztvevő vita nélkül egyetértett a kollektívizmus, a tervgazdaság és a totalitarizmus valamennyi, mind fasiszta, mind kommunista formájának elutasításával. Széleskörű egyetértés uralkodott továbbá a jövedelmek újraelosztását és a szociális védelmet célzó baloldali reformok – abban a formájukban, ahogy azt Franciaországban a Népfrent megvalósította – elvetésével kapcsolatban.² De mit lehet tenni e szellemi áramlatok elleni harc sikeréért? Az új körülményekhez kell igazítani vagy pedig új alapokra kell fektetni a liberalizmust? A dilemma szorosan összefügg a „nagy gazdasági világválság” és okai kérdésével.

Az ekkoriban megjelenő töresvonalak kapcsolatban állnak egyes, egymástól eltérő elméleti és politikai platformon álló, „a kapitalizmus válságáról” beszélő szerzők két világháború közti gazdasági, szociális és politikai jelenségek értelmezésében uralkodó jelentős nézetkülönbségekkel. Aligha kétséges, hogy, miként fentebb láttuk, a „liberalizmus aranykorához” képest, ahogy azt Polányi Károly nagyon találóan elnevezte, a helyzet alapjaiban változott meg.

A konferencia előadásaiiban a kapitalizmus „káoszának” két egymással radikálisan szembenálló értelmezése ütközik. Ez a kérdés különben ekkortájt szélesebb körben is megosztotta az európai liberális köröket. Egyesek szerint persze meg kell újítani a *laisser-faire* doktrínáját, de főként meg kell védeni mindazokkal szemben, akik az állami beavatkozást

¹ A Nemzetközi Tudományos Intézet a Liberalizmus Megújításáért munkái. *Le Colloque Lippmann*. Librairie de Médicis, Párizs, 1939. 15. A konferencia összefoglalóját kiadta a közel-múltban Serge AUDIER: *Le Colloque Lippmann. Aux origines du néolibéralisme*, i. m.

² Nem olyan általános az egyetértés ebben a kérdésben. A francia neoliberalizmus bonyolultságát bizonyítja, Serge Audier szerint, hogy a Walter Lippmann konferencia egyes résztvevői a „szociális haladás” és a „szociálliberalizmus” hívei. Ezek: a már idézett Louis Marlio, vagy Bernard Laverge. S. AUDIER: *Le Colloque Lippmann. Aux origines du néolibéralisme*, i. m. 140–157. és 172–180.

hirdetik. Ez utóbbiak körében elméleti téren Angliában Lionel Robbins, Franciaországban Jacques Rueff, az osztrákok, Friedrich Hayek és Ludwig von Mises számítanak a legkonzervatívabbnak.¹ A többiek szerint a liberalizmust teljesen új alapokra kell helyezni, és teret kell engedni annak, amit már akkor „liberális intervencionizmusnak” neveznek, A. von Rüstow vagy H. Truchy kifejezésével.² A nagy gazdasági világválság értelmezésével kapcsolatban érzékelhető törésvonalak különösen jelentősek e két opció szempontjából. Az előbbieket: Robbins, Hayek, Rueff és von Mises szerint a válság és a káosz legfőbb okait a klasszikus liberalizmus elveinek mind teljesebb elárulásában kell keresni; míg a többiek (Rougier, Lippmann és az ordoliberalizmus német teoretikusai³) magában a klasszikus liberalizmusban vélték felfedezni ezeket az okokat.

A *nagy gazdasági világválság (1929–1934)* című munkájában Lionel Robbins az önkorrekciós ármechanizmust megzavaró politikai beavatkozásokra vezette vissza a válságot. A szociális reformerek jó szándéka vezetett a katasztrófhához, hangsúlyozta Rueff a könyvhöz írt előszavában. Robbins és Rueff megközelítése az önmagát spontán módon szabályozó, a nyugati társadalmak aranykorában szerintük jól működött piac iránti nosztalgjáról árulkodik. Ezt a véleményt tükrözi Rueff *A kapitalizmus válsága* című, az első világháborút megelőző kvázi egyensúlyt a nagy gazdasági világválság káoszával szembeállító rövid írása is.⁴ Azelőtt, írja, „az emberek egymástól függetlenül cselekedtek, anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben foglalkoztak volna tetteiknek a piacok általános állapotára gyakorolt hatásával. És ugyanakkor az egyéni életpályák káoszából megszületett az a közös rend, ami tükrözte a tényekben megjelenő kvázi egyensúlyt.”⁵ Azonban azóta az állami beavatkozás, a dirigizmus, az adóztatás, a tervezés és a szabályozás valamennyi formája „elhozta a prosperitás vidám bukását”⁶. E szerzők – von Misesnél vagy Hayeknél is megtalálható – előfeltevése, hogy a politikai beavatkozás önmagát erősítő folyamat. Ha egyszer megkezdődött, szükségképpen a gazdaság teljes kollektivizálásához és totalitárius rendőrállamhoz vezet, minthogy az

¹ A későbbiekben látni fogjuk, hogy egyes szerzők, mint von Mises és főleg Hayek, olyan eredeti gondolatokkal álltak elő, melyeket nem lehetett egyszerűen azonosítani a régi *laissez-faire*-rel.

² Henri TRUCHY: „Libéralisme économique et économie dirigée”, *L'Année politique française et étrangère*, 1934. december, 366. (idézi F. Denord).

³ Ez utóbbiakat a 7. fejezetben tárgyaljuk részletesen.

⁴ J. RUEFF: *La Crise du capitalisme*. Éditions de la Revue bleue, Párizs, 1936.

⁵ uo. 5.

⁶ uo. 6.

egy ember egyre inkább kénytelen konkrét tetteiben a gazdaság tekintélyelvű irányításának abszolút parancsuralmához igazodni. A következtetés világos: nem lehet a liberalizmus csődjéről beszélni, mert az intervencionista politika volt az, ami a válságot okozta. Az ármechanizmus, ha engedik szabadon érvényesülni, megoldja a gazdasági szereplők döntéseinek valamennyi koordinációs problémáját.

Jacques Rueff például az augusztus 28-i, vasárnapi, a liberalizmus és a szociális kérdés viszonyának szentelt ülésen a lehető legortodoxabb fel fogás alapján állva azt állítja, hogy a munkavállalókat sújtó szociális bizonytalanság olyan rendszeresen visszatérő gazdasági egyensúlyhiányokra vezethető vissza, amelyek ellen semmit sem lehet tenni, és amelyek nem is olyan súlyosak, mint amilyennek tűnnek, tekintettel arra, hogy az egyensúly automatikusan helyreáll, ha nem torzítják el az ármechanizmust. Ezzel szemben, ha az állam beavatkozik, akkor megtöri az egyensúlyteremtés automatizmusát:

A liberális rendszer egyre inkább biztosítja a lehető legnagyobb jólétet a legkiszolgáltatottabb osztályoknak. Minden állami beavatkozás a gazdaságba azzal jár, hogy elszegényíti a dolgozókat. Az állami beavatkozás látszatra a legtöbb ember helyzete javításának szándékát követi, azonban ennek egyetlen eszköze az elosztandó javak tömegének a növelése.¹

Walter Lippmann, a szabadpiac szociális hasznára vonatkozó szkeptikus kérdésfeltevésére („lehetséges-e enyhíteni azokon a szenvedéseken, amelyeket a szabadpiaci rendszer rugalmassága hoz magával – ha arra várunk mindig, hogy magától álljon helyre az egyensúly, az óriási szenvedéseket okoz”²) Rueff nem sokkal később kimondja a szentenciát: „A liberális rendszer biztosítja a gazdasági rendszernek a rugalmasságot, és csak ez teszi lehetővé, hogy megküzdjünk a biztonság hiányával.”³ És von Mises még a munkanélküliséggel kapcsolatban megjegyzi, hogy „a munkanélküliség tömeges és tartós jellege az olyan politika következménye, amely magasabb szinten kívánja tartani a béreket, mint amit a piac állapota lehetővé tesz. Ennek a politikának a feladása igen gyorsan a munkanélküliek számának jelentős csökkenéséhez vezetne.”⁴

Előző este, „A liberalizmus hanyatlása tulajdonítható-e belső okoknak?” című kérdés kapcsán szintén felszínre kerültek az ellentétek. Az

¹ Nemzetközi Tudományos Intézet a Liberalizmus Megújításáért: *Le Colloque Lippmann*, i. m. 69.

² uo. 69.

³ uo. 71.

⁴ uo. 74.

ordoliberalis gondolkodó, W. Röpke szerint az iparban a versenyt akadályozó tőkekoncentráció technikai okok (az állótoke nagy súlya) következménye, míg von Mises inkább úgy véli, hogy a kartellek a globális gazdasági teret részeire tördelő, az országok közötti versenyt fékező, és ebből következően a nemzeten belüli különkuknak kedvező protekcionizmus termékei. Szerinte tehát abszurditás az állami beavatkozás hirdete a tőkekoncentráció kérdésében, mert éppen ez a beavatkozás a baj oka. „Nem a gazdasági erők szabad mozgása, hanem a kormányzati erők antiliberális politikája okozza a monopóliumok kialakulását.”¹

Az állami beavatkozás határozott elvetésének ez a – konferencián erőteljesen érvényesülő irányvonala – az ortodoxia látszólag érintetlen továbbéléséről tanúskodik. Azonban a konferencia eredetisége nem korlátozódik erre a – Foucault által később találóan „államfóbiának” nevezett – jelenségre.

A neoliberalizmus eredetisége

Számos felszólaló olyan határozottan tette le a voksát a liberalizmus újradefiniálása mellett, hogy az ortodox hívők nem tudtak szembeszállni. Az előbbieket közé tartozott az ismeretelmélettel foglalkozó Rougier, a jogi építmény piaczgazdaság működésében betöltött szerepének fontosságát hangsúlyozó Lippmann, és végül az utóbbihoz nagyon közel álló német „liberális szociológusok”, Röpke és von Rüstow, akik a piac szociális alapzata jelentőségét emelték ki, mondván: a piac nem képes egyedül garantálni, hogy minden ember megtalálja a helyét a társadalomban.

A konferencia résztvevői szemmel láthatóan nagyon is tudatában voltak az őket egymástól elválasztó törésvonalaknak. A. von Rüstow például kijelentette:

Tagadhatatlan, hogy itt, a mi körünkben, két különböző álláspont képviselteti magát. Az egyik irányzat semmi lényegi bíráltni vagy megváltoztatni valót nem talál a hagyományos liberalizmusban. [...] Mi, többiek, magában a liberalizmusban keressük hanyatlásának okát; következésképpen gyökeres megújításában látjuk a kiutat.²

¹ uo. 37.

² F. Denord a következő megjegyzést fűzi ezekhez a szavakhoz: „A nyilvánosság előtt von Rüstow tiszteletben tartja az egyetemi illemszabályokat, a kulisszák mögött azonban bevallja Wilhelm Röpke-nek, hogy mennyi rosszat gondol Friedrich Hayekről és Ludwig von Misesről. A helyük a múzeumban van, formáltn kívül. Az ilyesfajta emberek felelősek a 20. század nagy válságáért.” (François DENORD: „Aux origines du néolibéralisme en France: Louis Rougier et le Colloque Walter Lippmann de 1938”, i. m. 88.)

Főként Rougier és Lippmann azok, akik megfogalmazták, hogy mit kell érteni – szerintük – „neoliberalizmus” alatt, és milyen feladatok várnak rá. A két szerző korábbi műveiben eléggé rokon gondolatokat fejtett ki, és főként egységes volt a szándékuk a liberalizmus gyökeres megújítására. Hogy jobban megértsük e megújítás mibenlétét, egy kicsit alaposabban szemügyre kell vennünk Rougier és Lippmann írásait.

Rougier, amikor a „liberalizmus fordulatát” hirdette, akkor ez alatt valójában a liberalizmus elméletének új alapokra helyezését és egy új politika meghatározását értette. Úgy tűnik, mindenekelőtt a naturalista metafizika elutasítása vezette. Amit fontosnak tartott, az az volt, hogy már a kezdeteknél tegyünk különbséget a régimódi liberális naturalizmus és az aktív, a versenyben résztvevő magánkezdeményezés teljesen szabad kibontakozását biztosító törvényes rendet tudatosan létrehozni szándékozó liberalizmus között. Az államnak ez a jogi intervencionizmusa szemben áll az *adminisztratív* intervencionizmussal, amely akadályozza vagy gátolja a vállalkozások cselekvési szabadságát. A törvényi keretnek, a tekintélyelvű gazdaságirányítással ellentétben, hagynia kell, hogy a fogyasztó maga döntsön a piacon egymással versengő termelők között. A nagy különbség Rougier szerint a neoliberalizmus és a régi liberalizmus között a gazdasági és a társadalmi életéről alkotott eltérő felfogásukban van. A régi liberálisok hajlamosak voltak a fennálló rendre, mint természetes állapotra tekinteni, minek következtében szisztematikusan olyan konzervatív álláspontra helyezkedtek, amely a meglévő kiváltságok megőrzésének kedvezett. A be nem beavatkozás összességében véve a természetes állapot tiszteletét jelenti. Rougier szerint,

a liberális semmiképpen sem azonos a konzervatívval, abban az értelemben, hogy ez utóbbi egyet jelent a korábbi jogrendből fakadó kiváltságok fenntartásával. Éppen ellenkezőleg: aki liberális, az lényegében „progresszív”, ami alatt a törvényes rend szüntelen, a tudományos felfedezésekhez, a gazdaságszervezés és a technika új vívmányaihoz, a társadalmi struktúra változásaihoz, a kortárs tudás követelményeihez való hozzáigazítást értjük. Az igazi liberális nem azt teszi, mint a manchesteriek, akik engedik összevissza közlekedni a gépkocsikat, amerre csak akarnak, kényük és kedvük szerint, mert abból állandó torlódás és balesetek sora következne. De nem is olyan, mint a „tervgazdálkodás” embere, aki minden gépkocsinak meg akarja szabni, hogy mikor jöhet ki a garázsból és milyen útvonalat követhet; a valódi liberális egy *közlekedési kódexet* tesz

kötelezővé, és közben elfogadja, hogy nem feltétlenül azonosak a szabályok a csúcsforgalmi és a kisebb forgalmú időszakokban.¹

Ez a KRESZ-metaphora a neoliberalizmus egyik leggyakrabban használt szóképévé, majdhogynem általános védjegyévé vált. Felbukkan Lippmann-nál², de Hayek háború végi híres könyvében, az *Út a szabadsághoz*-ban is.

A konferencia egyik vezérgondolata volt, hogy a klasszikus liberalizmus saját válságának első számú okozója. A kormányzási hibák, melyekhez vezetett, kedveztek a tervgazdálkodás és a dirigista gazdaságirányítás divatjának. Mi is volt ezeknek a tévedéseknek a lényege? Mindenekelőtt az, hogy összekeverte a társadalmi rendszer működési szabályait a megváltoztathatatlan természeti törvényekkel. Rougier például a francia fizikráciában látja ennek az összekeverésnek a legjobb példáját.³ Amit „liberális misztikának”, illetőleg a változatlan természetbe vetett naiv hitnek nevez, és amit gondosan el kíván választani az igazi közgazdaságtantól, az a szabad verseny uralma alatt álló rend jellemzőinek tudományos megfigyelése, valamint ama gondolat automatikus azonosítása, miszerint ez a rend érinthetetlen és tökéletes, mert Isten alkotása.⁴ A második módszer-tani tévedés, ami kapcsolódik ehhez az összekeveréshez, „a gazdaság politika feletti primátusába vetett naiv hit”. A kettős tévedés Rougier szerint a következő kijelentésben érhető tetten: „A legjobb törvényhozó az, aki soha nem avatkozik be a gazdasági erők mozgásába, és aki minden morális, szociális és politikai problémát azok alá rendel.” Ez a *laissez-faire* alapkövét jelentő, egy feltételezett természetes rendnek való alárendelés azon az elképzelésen alapuló illúzió, hogy a gazdaság külön felségterületet alkot, ahol nem érvényesül a jog. Az, hogy a gazdaság független lenne a társadalmi és politikai intézményektől, a piaci rendszer konstruált jellegét semmibe vevő liberális miszticizmus alapvető tévedése.

Lippmann a *Szabad államban* nagyon hasonló elemzést adott az „utolsó liberálisok” – ahogy nevezi őket – tévedéseiről. A „laissez-faire”, aminek eredetét Gournay-ra vezeti vissza, negatív, destruktív, forradalmi

¹ Nemzetközi Tudományos Intézet a Liberalizmus Megújításáért: *Le Colloque Lippmann*, i. m. 15–16.

² W. Lippmann a *Szabad államban* elmagyarázza: a közhivatalnokok azért vannak, hogy betartsák a közlekedési szabályokat, és nem azért, hogy megmondják, merre kell menni. (*La Cité libre*, i. m. 335–336.)

³ Lásd L. ROUGIER: *Les Mystiques économiques. Comment l'on passe des démocraties libérales aux États totalitaires*. Librairie de Médecis, Párizs, 1938.

⁴ L. Rougier szerint a naturalista hit miszticizmus, de kevésbé durva, mint a kollektivistá elmélet, amely pusztá mágikus hit az emberi ész abszolút – társadalmi és politikai folyamatok fölötti – hatalmában. A miszticizmusban is vannak tehát fokozati különbségek.

teória, amely természeténél fogva képtelen volt arra, hogy helyes irányt szabjon az állam politikájának. Nem program, hanem csak parancsszó volt, „történeti érvek alapján való szembeszegülés elavult törvényekkel”.¹ Ez a kezdetben forradalmi eszme, amely lehetővé tette a régi társadalmi és politikai rendszer maradványainak lerombolását és egy piaci rend felállítását, „maradi és tudálékos dogmává merevedett”.² Az első liberálisok jogi, politikai gondolkodását átható naturalizmus éppen ezt a dogmatikus és konzervatív szellemű átalakulást szolgálta. Miközben a természetes jogok egy korszakban a tulajdonjog biztonságát megalapozó és ily módon a tökefelhalmozásnak kedvező liberális fikciók voltak, ezek a mítoszok megváltoztathatatlan, a törvények hasznosságával kapcsolatos mindenfajta gondolkodásnak gátat vető dogmává merevedtek, írja. A „természet” feltétlen tisztelete – azzal, hogy megtiltotta a törvények hatóköréről való gondolkodást – a kiváltságosok helyzetét erősítette.

Ez az elemzés szoros rokonságot mutat a 19. századi szociológia francia alapítóinak felfogásával. A gazdasági liberalizmus nagy hiányossága arra való képtelenségében rejlett, mint ahogy erre Auguste Comte a maga idejében rámutatott, hogy működőképes társadalmi rendet építsen egy lényegében tagadáson alapuló elméletre. Az újra „feltalált” neoliberalizmus eredetisége abban áll, hogy képes a piaci rendet, mint konstruált rendet felfogni, és képes egy, a piac létrehozását és folyamatos fenntartását szolgáló valóságos politikai programot („*agendát*”) kidolgozni.

Az „utolsó liberálisok”, Mill vagy Spencer³ legnagyobb tévedése volt, hogy makacsul ragaszkodtak ahhoz: vannak területek, ahol uralkodik a törvény, és vannak, ahol nem. A naiv hit „természetes” cselekvési szférák, jog hatálya alól kivett társadalmi szegmensek – mint amilyen lenne, szerintük, a piacgazdaság is – létezésében, nos, ez a naiv hit volt az, ami vakvágányra futtatta a történelmi folyamat értelmezését, és akadályozta meg a szükséges politika érvényre juttatását. Ahogy Lippmann újfent megjegyzi: a liberális dogmarendszer a 19. században fokozatosan elszakadt a kormányok valóságos gyakorlatától. Miközben a liberálisok bölcsességeket pufogatva vitatkoztak arról, hogy hol érvényes a szabad kereskedelem elve és hol nem, valamint a természetes jogok listájáról, a politikai valóság mindenfajta új, a modern gazdasági életben nélkülözhetetlen törvényeket, intézményeket és normákat szült: „Mindezek az érintkezések valamilyen törvénytől függték, az állam készségétől arra, hogy

¹ W. LIPPMANN: *La Cité libre*, i. m. 227. sk.

² *uo.* 228.

³ W. Lippmann összekeveri a két szerzőt, nem veszi figyelembe Mill kételyeit és különútait.

bizonyos jogokat érvényesítsen, és bizonyos garanciákat megvédjen. Következésképpen semmi valóságalapja nem volt feltenni azt a kérdést, hogy hol vannak az állam illetékességi területének a határai.¹ A tulajdonjog, a legkülönbözőbb szerződések, a vállalkozások jogi státusza, a gazdasági jog és a munkajog egész hatalmas építménye végül is élő cáfolata volt azoknak az írásoknak, amelyekben a politikusok valóságos gyakorlatát és a törvényhozó munka jelentőségét elgondolni képtelen „utolsó liberálisok” védelmükbe vették a szabad kereskedelmet. A tévedés azonban még ennél is mélyebb. Ezek a liberálisok képtelenek voltak megérteni a társadalomszerveződés intézményi dimenzióját:

Csak annak felismerésével, hogy a törvényes jogokat az állam foglalja írásba és alkalmazza, lehet ésszerű vizsgálatnak alávetni valamely jogszabály értékét. Az utolsó liberálisok erről nem vettek tudomást. Elkövették azt a súlyos hibát, hogy szem elől tévesztették: a tulajdont, a szerződést, a gazdasági társaságot éppúgy, mint a kormányzatot, a parlamentet és a bíróságot, a törvény hozza létre, és csak tiszteletben tartásukat kikövetelő jogok és kötelezettségek csomagjában összekötve léteznek.²

Ezekben a fordulatokban szembeütköző, hogy Lippmann neoliberais kritikája visszatér a Bentham által elgondolt kormányzási modell – a piacpárti irodalomban hemzsező naturalista elképzelésektől mentes – alapjára. Lippmann – anélkül, hogy teljesen helyreállítaná a kapcsolatot a természetjogi illúziót sújtó bírálata, és a között a módszer között, amivel Bentham a cselekvési szabadság és a jogi rend közötti viszonyt elgondolta – úgy értékeli, hogy a 18. század vége és a 19. század vége, Bentham és Spencer között *visszalépés* történt elméleti téren.

Be kívánja mutatni azokat az okokat, amelyek magyarázzák a késői liberálisoknak a jogászok – a tulajdonnal, az árucserével és a munkával kapcsolatos jogok és kötelezettségek rendszerének meghatározására, keretbe foglalására, módosítására törekvő – munkájával kapcsolatos tájékozatlanságát. Annak a ténynek a fel nem ismerése, hogy „a magántulajdon és a szerződések, az egyéni vállalkozás, a társulások és részvénytársaságok egész rendszere részét képezi egy tőle elválaszthatatlan jogi építménynek”, a szóban forgó jog létrehozásának módjában találja meg a magyarázatát. Szerinte azért tudtak, tévesen „egy, a dolgok természetén alapuló és – úgymond – emberfeletti értékkel bíró természetjog” kifejezését látni benne, mert inkább a már meglévő használatot szentesítő joggyakorlat terméke, mint a jogszerű formában elvégzett kodifikációé. Ez

a naturalista illúzió arra készítette őket, hogy minden olyan jogi aktusban, amely nem tetszett nekik, elviselhetetlen állami beavatkozást, a természetes állapot túrhítelten megsértését lássák.¹ A jogi alkotás saját osztályrészének el nem ismerése a munkában, ez az állami beavatkozást elítélő retorika ösbűne:

A nemesi birtoklevél a törvény közvetítésével jön létre. A szerződések jogi instrumentumok. A gazdasági társaságok a jog teremtményei. Következésképpen hibát követünk el, amikor úgy vesszük, hogy a törvényen kívül léteznek, mint ahogy akkor is, ha feltesszük magunknak a kérdést: szabad-e „beavatkozni” az életükbe. [...] Tulajdon, szerződés, gazdasági társaság csak azért léteznek, mert jogok és garanciák vannak, amelyeknek az érvényesítését biztosítani, garantálni lehet, amikor a törvény – az állam kényszerítő hatalmát felhasználva – szentesíti azokat. Amikor arról beszélnek, hogy ne nyúljunk semmihez, akkor tulajdonképpen csak összevissza beszélnek, e beszédnek azonban semmi valóságos tartalma nincs.²

Egy további tévedés forrása abban állt, hogy a közgazdaság-tudományban nélkülözhetetlen leegyszerűsítések mögött egy, a valóságban megvalósítandó társadalmi modellt láttak. Lippmann szerint, mint ahogy Rougier szerint is, teljesen normális, hogy a tudományos munkában elvonatkoztatassunk a társadalmi valóság összetett, hibrid formáitól, hogy a lényegtelen dolgokat félretegyük, mégpedig azért, hogy elvont összefüggéseket és szabályszerűségeket állapítsunk meg. A liberálisok azonban a természet alkotásának tekintették ezeket a törvényeket, a valóság egzakt képmásának, és többé nem láttak mást abban, ami nem illeszkedett a leegyszerűsített és lecsupaszított modelljükhöz, mint tökéletlenséget és aberrációt.³ Ennek a téves ismeretelméleti magyarázatnak és a naturalista illúzióknak a találkozása magyarázza a dogmatikus liberalizmus tartós fennmaradását a 19. század elejéig.

A 18. században az emberi emancipáció eszményét képviselő liberalizmus lassanként olyan szűkkeblű konzervativizmussá alakult át, amely – a természetes rend abszolút tisztelete ürügyén – szembekerült a társadalmi haladás mindenfajta formájával:

A tévedés katasztrofális következményekkel járt. Mert a liberálisok, miközben teljesen hipotetikus és illuzórikus módon külön területet képzel-

¹ W. LIPPMANN: *La Cité libre*, i. m. 230.

² uo. 293.

¹ Lásd uo. 252.

² uo. 320–321.

³ uo. 244.

tek el a szabadságnak, ahol az emberek dolgoznak, vásárolnak és eladnak, szerződést kötnek, jogokat birtokolnak, lemondtak minden kritikáról, hogy azt a jogot védelmezzék, ami ezen a területen az adott pillanatban uralkodott. Így szükségképpen cinkosságot vállaltak az azzal együtt járó összes visszaéléssel és nyomorúsággal. Miközben ragaszkodtak ahhoz, hogy nincsenek törvények, hanem csak egy Istentől származó természetes rend, csak a szolgálai azonosulást vagy a sztoikus lemondást tudták tanítani. Valójában egy, a múlt jogi maradványaiból, valamint a társadalom legvagyonosabb és legnagyobb befolyással rendelkező osztályai által bevezetett, érdekevezérelt újításokból álló rendszert védelmeztek. Ráadásul azzal, hogy feltételezték egy, a tulajdonjogot, a szerződéseket és a gazdasági társaságokat kormányzó emberi törvény létének hiányát, természetesen nem érdekelték őket az a kérdés sem, hogy ez a törvény jó-e vagy rossz, és hogy meg lehet-e reformálni vagy ki lehet-e javítani. Teljes joggal vált a liberálisok konformizmusa közneveltség tárgyává. Érzékszerveik ugyanúgy működtek, mint más emberekéi, azonban az agyberendezésük kikapcsolt. Azzal, hogy en bloc azt állították: a cserekereskedelemből épülő gazdaság „szabad”, vagyis az állami jogszolgáltatás hatókörén kívül csik, zsákutcába lavírozták magukat [...]. Ez az oka annak, hogy elvesztették a nagy nemzetek feletti szellemi befolyásukat, és hogy a progressziót képviselő mozgalom hátat fordított a liberalizmusnak.¹

Nemcsak a liberalizmus és a progresszió útjai váltak el egymástól, hanem – főként – a liberális kapitalizmussal és az általa szült egyenlőtlenségekkel szemben is megjelent az egyre erősebb tiltakozás: A szocializmus az uralkodó csoportok gazdasági érdekei szolgálatába állított liberális elmélet konzervatív megkövüléséből hasznot húzva tudott megerősödni. Lippmann szerint a magántulajdon megkérdőjelezése különösen jól tükrözi ezt az úttévesztést: „A magántulajdon oly súlyos veszélybe kerülésének oka a modern világban az, hogy a tulajdonos osztályok, miközben ellenálltak jogaik mindenféle csorbitásának, maguk provokálták ki egy, az elpusztításukra törő forradalmi mozgalom létrejöttét.”²

A megújult liberalizmus agenda

Az „utolsó liberálisok” nem értették meg, hogy „a liberális gazdaság távolról sem beavatkozás-mentességet, hanem éppenséggel egy olyan aktív és haladáspárti jogrendet feltételez”, amely az ember állandó alkalmazkodását célozza a mindig változó feltételekhez. „Liberális intervencionizmusra”, „konstruktív liberalizmusra”, olyan állami dirigizmusra

van szükség, amit nem helyénvaló azonosítani a kollektivistá és tervgazdaságra építő intervencionizmussal. Ez a – verseny nyilvánvaló jótékony hatásaira építő – intervencionizmus búcsút int a spenceri államfőbiának és ötvözi a versenypárti logika örökségét az állami beavatkozás támogatásával. A célja éppen az, hogy – „a leginkább alkalmazkodó képesek győzelmének” garantálása érdekében – folyamatosan újraterejtse a verseny felszámolását szolgáló szociális logikák fenyegetése alatt álló szabad verseny feltételeit:

A liberális gazdaság dirigizmusából következik, hogy a szabadság védelme és nem letörése érdekében gyakorolják; oly módon, hogy a haszon megszerzése tisztességes verseny keretei között, a legrátermettebbek győzelméből következzen, és ne a leginkább védettek vagy a legtehetősebbek előjoga legyen, az állam álszent támogatása nyomán.¹

Ez a „jobbán megértett”, „igazi liberalizmus” tehát rehabilitálja, mint pártatlan autoritásforrást, az államot, a magánszemélyekkel szemben:

Aki liberális fordulatot akar, annak megfelelő autoritást kell biztosítania a kormánzatnak annak érdekében, hogy az ellent tudjon állni az egymással összefonódott magánérdekek nyomásának, és ezt a tekintélyt alkotmányos reformokkal csak abban a mértékben lehet megadni neki, amennyiben az – esetek többségében csak a gazdasági egyensúlyt szisztematikusan a fogyasztók nagy tömegének kárára és, mint azt az orosz példánál bőségesen láthatjuk, egy nagyon kis számú kiváltságos nagyon is pillanatnyi érdeke javára felborító – intervencionizmus, dirigizmus és tervgazdálkodás kártékony hatásainak leleplezésével a közgondolkodás színvonalát emeli.²

Természetesen nem könnyű megkülönböztetni azt a beavatkozást, amely megöli a versenyt, attól, amely erősíti azt. Mindenesetre, ha megállapítjuk, hogy vannak olyan politikai és társadalmi erők, amelyek a gépezet működésének megzavarása irányába hatnak, el kell fogadni azt is, hogy egy ellenerő arra törekedjék: a „kockázat és felelősségvállalás hajlama”³ nyerve vissza a neki járó helyet és befolyást. Rougier valójában két különböző álláspontot védelmez. Az egyik szerint az állami intervencionizmusnak lényegében jogi jellegűnek kell lennie. Valamennyi gazdasági szereplőre érvényes egyetemes szabályokat kell előírni, és ellent

¹ uo. 234–235.

² uo. 329.

¹ L. ROUGIER: *Les Mystiques économiques*, i. m. 84.

² uo. 10.

³ uo. 192.

kell állni minden olyan beavatkozásnak, amely előnyöket vagy kiváltságokat és védelmet biztosít egyes társadalmi rétegeknek, és ezzel torzítja a versenyt. A veszély az, hogy az állam egymással szövetkező csoportok befolyása alá kerül, akik lehetnek akár a leggazdagabbak, de akár a szegények tömege is.

Rougier szerint vannak olyan erők a társadalomban, amelyek arra törekednek, hogy a verseny szabályait saját hasznukra torzítsák, kezdve azokkal a politikai csoportokkal, amelyek a választók szavazatai elnyerése érdekében nem ártanak a demagóg politika eszközeit is felhasználni. Szerinte a francia Népfront ez utóbbinak volt kiváló példája. Vannak olyan szociális logikák, amelyek szintén az ilyen torzulások irányában hatnak, és amelyeket a túlságosan szűklátókörű közgazdasági gondolkodás nem is vesz figyelembe. „[...] Nem gázmolekulák, hanem gondolkodó és társadalomban élő lények vagyunk; egyeztetjük érdekeinket, a csordaösztön hatással van ránk, szervezett csoportok (szakszervezetek, politikai szervezetek, külföldi államok) külső nyomása alá kerülünk.”¹ Erős, a zsarolással és a nyomásgyakorlással szemben védekezni képes államra van szükség ahhoz, hogy a törvény előtti egyenlőséget biztosítani tudjuk. De megfogalmaz egy másik érvet is: az államnak nem szabad megvonnia magától a jogot, hogy a gazdaság részelemei olajozottabb működése érdekében közbeavatkozzon. A konstruktív liberalizmus feladata, hogy

megfelelően „olajozza a gazdaság gépezetét”, az egyensúly önszabályozó tényezőit felszabadítsa; a termelést – az árak, a kamatláb, az egyenlőtlenség mechanizmusain keresztül – a fogyasztás valóságos, fizetőképes szükségleteihez, a megtakarítást a kereslet által visszaigazolt befektetési szükségletekhez, a külkereskedelmet a nemzetközi munka természetes megosztásához; a béreket a technikai lehetőségekhez és a vállalkozások jövedelmezőségéhez igazítsa.²

Ez az alkalmazkodási célú beavatkozás még ösztönzi is a szereplők bizonyos kíváncsi viselkedési formáit is annak érdekében, hogy megteremtse azokat az egyensúlyokat, amelyek – bár „természetesek” – önmaguktól nem állnának helyre.

A túltermelés időszakában a liberális intervencionizmusnak arra kell törekednie, hogy ösztönözze a fogyasztást, csak ez teszi lehetővé a termelés értékesülését, mert ha a termelés volumene az önköltség függvénye is, piaci

és társadalmi értékét kizárólag a fizetőképes kereslet határozza meg; mégpedig nem a hitelbe történő értékesítés sterilizáló folyamatain, hanem a vállalkozás hasznának nagyobb része, a részvények után fizetett osztalék és a dolgozóknak juttatott bérek formájában való elosztásán keresztül. Az állam ezt nem azzal a céllal teszi, hogy mesterséges egyensúlyokat teremtsen, hanem hogy a megtakarítás és a beruházás, a termelés és a fogyasztás, az export és az import közötti természetes egyensúlyt helyreállítsa.¹

A versenyre épülő kapitalizmus nem a természet teremtménye, hanem állandó felügyeletet és szabályozást igénylő gépezet. Látható ugyanakkor, hogy a „liberális intervencionizmus” Rougier által megfogalmazott változatát óriási homály veszi körül, ami a világ legtermészetesebb módján nyugtalanította az ortodox liberalizmus legelkötelezettebb híveit. Rougier szerint három alkotóelem ötvözése legitimálhatja a közpolitikát: a jogállam létrehozása; az alkalmazkodás a változó feltételekhez és a „természetes egyensúlyok” létrehozását segítő politika. Ezek más és más kategóriába tartoznak. Szakítani a Spencernél példászerűen érvényesülő „államfóbiával”, ez egy dolog. Meghúzni azt a határt, ami elválasztja a legitim beavatkozást a nem legitim beavatkozástól, az egy másik dolog. De hogyan kerüljük el, hogy a „demagóg politikusok” és a „küldetéses doktrínerek” hibáinak csapdájába essünk? Az egyedüli mérce a versenyelv tisztelete. Ellentétben mindazokkal, akik szerint „a verseny megöli a versenyt”, Rougier azt állítja – az összes többi liberálissal együtt egyébként – hogy a verseny torzulása főként az állami beavatkozás és nem egy belső folyamat következménye. A vámok révén megvalósuló protekcionizmustól a monopóliumok létrejöttéig mindig az állam az, aki – egyedül vagy társakkal – a forrása a verseny – a legnagyobb számú ember érdekeit károsító – korlátozásának vagy megszüntetésének. Ami ugyanakkor a különbséget okozza a különböző álláspontok között, az az, hogy Rougier szerint a verseny nem tud létrejönni állami beavatkozás nélkül. Ez egyébként vezérgondolat a német neoliberalizmusban is, mint ahogy azt von Rüstow is jelzi a konferencián:

Nem a verseny az, ami megöli a versenyt, hanem sokkal inkább az állam, az intellektuálisan és morálisan gyenge állam az, ami, miután nem ismeri és elhanyagolja a piaci rend biztosításával kapcsolatos kötelezettségeit, hagyja eltorzulni a versenyt, majd hagyja, hogy a fosztogató hajlamú lovagok visszaélhessenek jogaikkal és megadják a kegyelemdőfést az eltorzult versenynek.²

¹ uo.² uo. 194.¹ uo. 85.² Nemzetközi Kutató Intézet a Liberalizmus Megújításáért: *Le Colloque Lippmann*. i. m. 41.

Rougier szerint „a liberális fordulatnak” csak a „liberális élet” megfelelő értékkel való felruházása esetén van értelme, és ez az érték nem az egoizmusok dzsungelében, hanem az önmegvalósítás megfelelő szabályokat követő játékában van. Ilyenformán azt az életstílust tartja dicséretesnek, amely „kockázatot hordoz magában, de egy olyan rendezett játék keretei között, amelynek ismerjük és tiszteletben tartjuk a szabályait”¹.

Neoliberalizmus és kapitalista forradalom

Ami Lippmannt illeti, ő eléggé eltérő és kétségtelenül konzisztensebb érvrendszert dolgoz ki a neoliberalizmus igazolására és történelmi jelentőségének magyarázatára. Az ő szemében a kollektívizmus „ellenforradalom”, a nyugati társadalmakban végbement valóságos forradalmat követő „reakció”. Mert szerinte az igazi forradalom az a kapitalizmus és a piacgazdaság egész földgolyóra kiterjedő forradalma, azé a kapitalizmusé, amely, azzal, hogy a piacot „az igen erősen szakosodott munkamegosztásra épülő társadalomban a szakemberek legfőbb szabályozó eszközévé teszi”², folyamatosan felforgatja az életformákat.

Ez az, amit az utolsó liberálisok elfelejtettek, és ami a „liberalizmus újrafelfedezését” szükségessé teszi. Hiszen ez utóbbi, a liberalizmus nem egy ideológia a sok közül, még kevésbé a társadalmi konzervativizmus „hervadt díszé”, amivé korábban fokozatosan vált. Lippmann úgy véli, ez az egyetlen filozófia, amely le tudja vezényelni a társadalom és a benne élő emberek alkalmazkodását a munkamegosztáson és az érdekek differenciálódásán alapuló ipari és piaci társadalomhoz. Ez az egyetlen doktrína, amely képes, ha jól megértik, létrehozni és harmonikusan működtetni a „nagy társulást”: „A liberalizmus nem reakció, mint a kollektívizmus, az ipari forradalomra, hanem az ipari forradalom filozófiája maga.”³ A liberalizmus társadalmi fejlődést meghatározó szerepének ez a *szükségyszerű* jellege kétségkívül rokonságot mutat a szocializmus eljövételének történelmi szükségyszerűségét hangoztató marxi tézissel.

A munkamegosztásra épülő és a piaci szabályok szerint működő gazdaság olyan termelési rendszer, amelyet alapvetően nem lehet megváltoztatni. Történetileg adott alapzat, ugyanúgy, ahogy a gyűjtögetésre és vadászatra épülő gazdasági rendszer is az volt. Mi több, ez a forradalom igen hasonlít ahhoz, amelyen a neolitikum korában ment keresztül az emberiség. A kollektivisták ott követik el a hibát, hogy azt hiszik, ezt a társadalmi forradalmat a termelési folyamatok teljes ellenőrzés alá vételével

¹ L. ROUGIER: *Les Mystiques économiques*, i. m. 4.

² W. LIPPMANN: *La Cité libre*, i. m. 209.

³ i. m. 285.

ki lehet iktatni, a manchesteriek pedig ott, hogy azt képzelik: semmiféle politikai beavatkozást nem igénylő természetes állapotról van szó.

A fontos szó Lippmann gondolatmenetében az *alkalmazkodásé*. A neoliberalizmus *agendáját* annak szükségessége határozza meg, hogy az emberek és törvények folyamatosan igazodjanak a belső természeténél fogva állandóan változó – mindenre kiterjedő és szünet nélküli versenyen alapuló – gazdasági rendhez. A neoliberális politika azért szükséges, hogy a kiváltságok, a monopóliumok és a járadékok támadásával segítse ezt a működést. Célja a versenyelvű rendszer működési feltételeinek megteremtése és fenntartása.

A termelési módszerek és struktúrák permanens forradalmát az életformák és a gondolkodásmód állandó alkalmazkodásának kell kísérnie. Ez a közhatalom állandó beavatkozását teszi szükségessé. A szociális és politikai reformok szükségességét átérző első liberálisok megértették ezt. És ugyanez az, amit az „utolsó liberálisok” elfelejtettek, mert inkább foglalkoztak a pozícióörzéssel, ahelyett, hogy alkalmazkodtak volna a körülményekhez. Igazság szerint a *laissez-faire* hívei azt feltételezték, hogy az alkalmazkodási problémák valamilyen csoda folytán megoldódtak, vagy – még inkább – hogy fel sem merültek.

A neoliberalizmus alapja az a kettős állítás, hogy a kapitalizmus a permanens forradalom időszakát nyitotta meg a gazdaság jogrendszerében, azonban az emberek – minthogy egy másik világban nőttek fel – nem alkalmazkodtak spontán módon ehhez a változó piaci rendszerhez. Ez az, ami igazol egy, az *egyéni és társadalmi élet egészét a maga teljességében* megcélzó politikát, mint ahogy azt majd Lippmann német ordoliberalis követői felidéznek. A társadalmi rend hozzáigazítása a munkamegosztáshoz óriási feladat – írja Lippmann. Abból áll, hogy „új életformát kell adni az emberiségnek”.¹ Igen világosan fogalmaz a végrehajtandó társadalmi átalakítás szisztematikus és teljes voltát illetően:

Az alkalmazkodás hiányos volta annak a ténynek tudható be, hogy forradalom ment végbe a termelés módjában. Minthogy ez a forradalom olyan emberek életében következett be, akik teljesen eltérő életmódot örökölték, a szükséges kiigazításnak az egész társadalmi rendre ki kell terjednie. Csaknem bizonyosan ugyanolyan hosszú ideig kell folytatódnia, amíg maga az ipari forradalom tart. Nincs egy olyan pillanat, amelyhez elérve

¹ i. m. 272.

azt mondhatnánk, hogy az „új rend” megvalósult. Egy dinamikus gazdaságnak – a dolgok természeténél fogva szükségszerű módon – haladás-elvű társadalmi rendbe kell beilleszkednie.¹

Az államnak és a törvényalkotásnak, amelyet kialakít, vagy amelynek kezese, a feladata beépíteni a termelő és piaci tevékenységet az átalakulóban lévő viszonyokba, keretbe foglalni azokat a termelés szakosodásával és a piaci viszonyok kiterjesztésével összehangolt normákkal. A neoliberalizmusnak nem tagadnia kell a piacgazdaság feltételezeten természetes mechanizmusainak érvényesülését jobban lehetővé tevő társadalmi, morális és politikai környezet szükségességét, éppen ellenkezőleg: segítenie kell a gazdasági struktúrával összhangban lévő új gazdasági környezet kialakítását.

Mi több, *meg kell változtatnia magát az embert*. Egy állandóan átalakulóban lévő gazdaságban az alkalmazkodás mindig aktuális feladat, célja, hogy új harmóniát teremtsen élet- és gondolkodási stílusunk, valamint ama gazdasági kényszerek között, amelyek előtt fejet kell hajtunk. Az az ember, aki egy korábbi rendszerben született, a múltban gyökerező szokások, gondolkodásmódok és beidegződések rabja, krónikusan alkalmazkodáshiányos, ezért speciális politikai módszerekkel szükséges elérni, hogy alkalmazkodjon a modern világ körülményeihez. E politikának – hogy elkerülhetők legyenek az erkölcsi károk, a lelki és interperszonális konfliktusok – át kell alakítania az ember teljes életfelfogását:

A modern társadalmak igazi problémái mindig ott merülnek fel, ahol a társadalmi rend nincs összhangban a munkamegosztás szükségszerűségeivel. Ha áttekinténénk a jelenlegi problémákat, összeállna az összhang hiányának listája. Ez a lista az örökséggel kezdődne, tartalmazná valamennyi szokást, törvényeket, intézményeket és politikákat, és csak akkor érne véget, ha tisztáztuk azt a fogalmat, amit az ember a földön viselt sorsáról, a saját és az összes többi ember lelkéről képzett eszméiről alkot magának. Mert minden, a társadalmi örökség és annak módja közötti konfliktus, ahogy az embereknek meg kell élniük, szükségképpen rendtelenséget von maga után ügyeikben, megosztottságot tudatukban. Amikor a társadalmi örökség és a gazdaság nem alkot homogén rendszert, akkor az emberek szükségképpen fellázadnak vagy elfordulnak a világtól. Ezért az olyan korszakokban, mint amilyen a mienk is, amikor a társadalom konfliktusban van létezése feltételeivel, az elégedetlenség egyeseket erő-

¹ i. m. 256.

szak alkalmazására; másokat aszketikus életmódra és a túlvilág felé fordulás kultikus gyakorlására késztet. Zavaros időkben egyesek barikádokat emelnek, mások zárdába vonulnak.¹

Az alkalmazkodási válság elkerülése érdekében olyan szociális reformokat kell végrehajtani, amelyek lefektetik az *emberi sors igazi politikájának* alapjait a nyugati társadalmakban. Lippmann a versenyhez való alkalmazkodás átfogó politikájával kapcsolatban két kifejezetten emberi aspektust emel ki: a fajnemesítést és az oktatást. Az alkalmazkodás új embereket igényel, akik kvalitásai nem egyszerűen különböznek, hanem jobbak azoknál, amelyekkel a régi emberek rendelkeztek:

A gazdaság nemcsak azt teszi szükségessé, hogy az emberi nem minőségét, az élethez szükséges emberi eszközöket egy minimális minőségi szinten tartsuk, hanem azt is, hogy ezt a minőséget fokozatosan javítsuk. Ahhoz, hogy a munkamegosztás növekvő kölcsönös függéssel járó világában sikeres életet élhessünk, folyamatosan növelni kell az alkalmazkodási képességünket, jobban fel kell fogunk és meg kell értenünk a minket egymással összekötő jogok és kötelességek rendszerét, az ilyen életforma hasznos hatásait és lehetőségeit.²

Konkrétan szükség van egy olyan nagy népnevelési politikai programra, amely felkészíti az embereket, egyrészt az őket váró, egyre több speciális ismeretet igénylő gazdasági szerepekre, másrészt a kapitalizmus szellemére, amelyhez alkalmazkodniuk kell, hogy „békében élhessenek az egymással függő viszonyban álló tagok nagy társulásában”³.

A tömegeket nevelni, felkészíteni az embereket egy olyan életre, amelyben speciális szaktudást kell szerezni, miközben továbbra is képesek szakmát váltani, íme a megoldásra váró óriási probléma. A munkamegosztás gazdasága azt követeli, hogy a fajnemesítés és a nevelés eme problémáit valóságosan kezeljük, és a klasszikus közgazdaságtan abból indul ki, hogy ezen a feladaton már túl vagyunk.⁴

Ami szükségessé teszi a tömegek körében, és nem egyszerűen egy szűk művelt elit érdekében végrehajtandó nagy, politikai nevelő program végrehajtását, az az, hogy az embereknek ezután gyakran foglalkozást és munkahelyet kell változtatniuk, alkalmazkodniuk kell az új technikai feltételekhez, meg kell felelniük az általánossá vált verseny kihívásainak. A

¹ i. m. 256–257

² i. m. 258.

³ i. m. 285.

⁴ i. m. 258.

nevelés Lippmann szerint többé nem a hagyományos köztársasági érvrendszert, hanem az oktatási kiadásokat egyedül igazoló alkalmazkodási logikát követi: „a liberalizmusnak azért kell az állami kiadások között jelentős helyet szorítania az oktatásnak, hogy képessé tegye az embereket az új életstílushoz való alkalmazkodásra”¹.

A Lippmann által szorgalmazott politikának – mint ahogy később majd látjuk – Röpke és von Rüstow ordoliberalis szociológiájának más témaival: a mindennapi környezet, a természet, a nyomortelepi lakókörnyezet és a városok védelmével – rokon aspektusai is vannak. Miközben – gazdasági okok miatt – növelni kell az emberek mobilitását, nem szabad hagyni, hogy gyökértelen, múlt nélküli „nomádokként” éljenek. A szegregáció – az amerikai kultúrában hangsúlyosan jelen lévő – problémája a helyi közösségekben a piaczgazdaság kibontakozásának egyik elkerülhetetlen hátulütője: „bizonyos, hogy az ipari társadalom, azzal, hogy ősi, családi lakóhelyükről kiszakította, majd óriási, szürke és jellegtelen, túlnépesedett nyomortelepekre zsúfolta össze, az emberek óriási tömegeit sülyesztette vissza a civilizáció előtti szintre”². Akárcsak a német ordoliberalisok a háború után, Lippmann sem lát ellentmondást a között a gazdaságtípus között, amelynek hosszú távú fennmaradását kívánatosnak tartja, amennyiben meghaladhatatlan történelmi adottságnak tekint, valamint az általa generált szociális következmények között. Véleménye szerint a társadalompolitika feladatai közé tartozik a fellépés az egységes és kiegyensúlyozott társadalom védelme érdekében, amiként a nagy holdingok elleni harc is nélkülözhetetlen a verseny fenntartása érdekében. Az alkalmazkodás politikáját hirdető neoliberalizmus a kartellek kapitalizmusa különböző formáival szembeni fellépéshez vezet. Így értelmezhető a monopóliumok manipulációival szembeni erőteljes harci kedv, mint ahogy a kereskedelmi és pénzügyi tranzakciók fokozottabb ellenőrzés alá helyezésének kívánsága is. „Egy liberális társadalomban a piaci működés javítása állandó vizsgálódás tárgya kell, hogy legyen. Óriási terület ez, ahol szükségesek a reformok.”³

Lippmann megújult liberalizmusa kitartóan hangsúlyozza a piacok működését érintő politikai változások – nevezetesen a munkaerő mobilitásának növelése, képzése, valamint tartós és hatékony szociális és intézményi struktúrákban való újratermelése – szükségességét. Sőt, kétséget kizáróan ez a *Szabad állam* fő törekvése, mint ahogy arról tanúskodik a termelők oktatását, valamint a – többek között – azt szolgáló progresszív

¹ i. m. 285.

² i. m. 260.

³ i. m. 268.

adó támogatása, hogy ha elveszítik munkahelyüket, kártalanítsák és segítsék őket abban, hogy új szakmát tanulhassanak és új helyre költözhessenek: „semmi oka nincs annak, hogy a liberális állam ne nyújtson biztosítékot és ne kártalanítsa az embereket önmaga fejlődésének kockázataiért, ellenkezőleg, minden oka megvan arra, hogy ezt megtegye”¹.

A törvény uralma

Fentebb elmondottuk, hogy W. Lippmann neoliberais naturalizmuskritikája miként kapcsolódik a törvény – különösen a gazdaságban betöltött – kreatív szerepének benthami felfogásához. A gondolat, hogy a tulajdon nem természetből adott, hanem jogok bonyolult, változó, differenciált szövevénye, vitathatatlanul összeköti őket. Egyformán nagy hangsúlyt helyeznek a jogi keretrendszer hozzáigazítására a szociális és gazdasági változásokhoz, szemben a természetjogi iskola konzervatív felfogásával. Az állandóan átalakulóban lévő gazdasági rendszerben mindig módosítani kell a törvényt, amikor szükséges. Azonban Lippmann – Benthamhez képest – sokkal több szimpátiát mutat a *szokásjog* (*Common Law*) iránt, és bizalmatlanabb a parlamenti törvényalkotással szemben. Még azt is kimutatja, jóval Hayek előtt, hogy az angolszász gyakorlat törvényalkotási módja és az egyéni érdekek modern társadalmakban szükségszerű összehangolása jól illeszkedik egymáshoz.

A kormányzás művészete alapvető kérdés. A kollektivisták és a *laissez-faire* hívei – egymással ellentétes okok – miatt tévednek a tekintetben, hogy milyen politikai rend felel meg a munkamegosztás és az árucseres rendszerének. Az előbbieket az emberek közötti valamennyi viszonyt ők maguk akarják irányítani, az utóbbiak pedig abban szeretnének hinni, hogy ezek a viszonyok természetüknél fogva szabadok. A demokrácia a törvény uralma mindenki számára, ez az emberek által megalkotott közös törvények közvetítésével végzett kormányzás: „egy szabad társadalomban nem az állam intézi az emberek ügyeit. Az állam a saját ügyeiket intéző emberek közötti igazságszolgáltatást irányítja.”² Való igaz, hogy ez a koncepció nehezen tudott teret nyerni, mint ahogy arról a 18. század vége óta zajló viták tanúskodnak.

Hogyan szervezzük meg az államot úgy, hogy a tömegek érdekeit képviselje egy olyan korszakban, amikor a nép a hatalom legitim letéteményese? Ez az alkotmány – a *Founding Fathers*, vagyis az alapító atyák, mint ahogy a francia köztársaságiak és az angol radikális demok-

¹ i. m. 270.

² i. m. 318.

raták által is felvetett – alapproblémája. Lippmann szerint a liberális kormányzási mód nem ideológiai kérdés, hanem strukturális szükségszerűség, ahogy azt fentebb mondtuk. Az árutermelő társadalomban a társadalmi kapcsolatok természetéből fakad.

A munkamegosztás a liberális politika egy bizonyos típusát igényli, és tiltja egy, az egyének felett tetszése szerinti rendelkezési joggal rendelkező diktatórikus hatalom önkényes beavatkozását. Politikai szinten a gazdasági szereplőkből álló civil társadalmat lehetetlen úgy irányítani, parancsuralmi módszerekkel és rendeletekkel, mintha egy hierarchikus szervezetről lenne szó. Amit lehet tenni, az pusztán az egymástól elkülönült érdekek összehangolása, a szokásjog alapján: „A liberális rendszer arra törekszik, hogy meghatározza, mit várhat el egy ember az összes többi embertől, ideértve az állami alkalmazottakat is, és biztosítani akarja ennek a várakozásnak a beteljesülését.”¹ A társadalmi viszonyoknak ez a felfogása határozza meg az egyetlen lehetséges kormányzási formát egy olyan szabad államban, amely korlátozza az önkényt, és nem kívánja parancsuralmi módszerekkel vezetni az embereket.

A törvény a magánszemélyek közötti kapcsolatok általános szabálya, és csak az emberek egymás közötti általános viszonyait fejezi ki. Sem nem egy transzcendens hatalom emanációja, sem nem az egyén természetes tulajdona. Az egyének egymás közötti kölcsönös – a társadalom fejlődésének függvényében folyamatosan változó – jogainak és kötelezéseinek szervezési módja. A szokásjog alapján gyakorolt liberális kormányzás, magyarázza Lippmann, „olyan társadalmi ellenőrzés, amelyet nem a parancsokat osztogató főhatalom, hanem a személyek egymással szembeni jogait és kötelezettségeit meghatározó olyan szokásjog vált valóra, amely arra készíti őket, hogy ügyeiket a bíróság elé terjesztve alkalmazzák a törvényt”.² A törvénynek ez a koncepciója kiterjeszti a magánjog – mint az egyének egymással szembeni kötelezettségei intézményének – fennhatóságát a jog egészének területére.

Lippmann itt visszatér a törvény – a korai liberálisok által hirdetett – *relációelvű* felfogásához. Nem kicsinyke, egymástól elszigetelt szuverenitások vagyunk – magyarázza – mint Robinson a maga szigetén; hanem olyan jogok és kötelezettségek sűrű hálójával kapcsolódunk egymáshoz, amelyek bizonyos viszonyosságot teremtenek viszonyainkban.

Ezek a jogok nem a természetből eredeztethetők, nem is egyszer s mindenkorra tételezett dogmákból vezethetők le, és még kevésbé egy mindentudó törvényalkotó, hanem egy fejlődési folyamat, az egyének

közötti ügyletek megsokszorozódásából és módosulásából született szabályozási szükségletek kollektív tapasztalatának a termékei. Lippmann, aki a skót Hume és Ferguson nyomdokain jár, úgy képzei el – még jóval Hayek előtt – a civil társadalom létrejöttét, mint egy olyan általános szabály felfedezési folyamatának eredményét, amely az emberek kölcsönösségen alapuló kapcsolatát kell, hogy kormányozza, és amely ezáltal magától járul hozzá a civilizálásukhoz, abban az értelemben, hogy a *polgári jog* alkalmazása kapcsolataikban az önkényesség elutasításának éppoly általános mint egyszerű elvének engedelmeskedik. Ez a civilizációs elv mindenkinek garantál egy bizonyos szabadságsszférát, az ember ember feletti önkényes hatalomgyakorlása korlátozásának gyümölcsét. Csakis a mások feletti agresszió lehetőségének tagadását jelentő törvény fejlődése teszi lehetővé a termelő képességek és az alkotó energiák felszabadítását.

Lippmann szerint az új kormányzási modell lényege a bíraskodás: összességében véve és automatizmusaiiban nem annyira az igazságszolgáltatás adminisztratív formájához igazodik, mint inkább – tartalmában és hatókörében egyaránt – ítélkezik. Az állami beavatkozás és be nem avatkozás közötti ellentét – a liberális tradícióban annyira jellemző – leegyszerűsítése megakadályozta az állam valóságos szerepének megértését a jogalkotásban, és gátat vetett az alkalmazkodási lehetőségeknek. A szokásjog által kialakított normák összessége, a bírói jogértelmezés és a törvényalkotás, az állam garanciájával, olyan állandó alkalmazkodási erőfeszítés és permanens reform tárgya, amely a liberális politikát lényegileg bírói feladattá teszi. Nincs természetből adott különbség a végrehajtó, törvényhozó vagy a szorosabb értelemben vett igazságszolgáltató hatalom működése között. Valamennyinek ítélkeznie kell, különböző színtereken és eltérő szabályrendszerek alapján, gyakran ellentmondó érdeklő csoportok és egyének igényei ügyében. A törvény, mint általános szabály azt a célt szolgálja, hogy a részérdekeket követő egyének közötti viszonyokban méltányos kötelezettségeket állapítson meg. Valamennyi liberális intézmény érdeke ügyében hoz döntéseket. Elfogadni egy törvényt, az annyit jelent, mint dönteni egymással konfliktusban lévő érdekek között. A törvényhozó hatalom nem parancsokat osztogató és a teendőket előíró hatóság, hanem ítélkező bíró, aki döntést hoz az érdekek között. Az ideális modell tehát a *Common Law* modellje, szemben a római joggal, melyre a szuverenitás modern elmélete közvetlenül visszavezethető.

A – lényegileg kölcsönös (kommutatív) – igazságosság biztosítása létfontosságú egy olyan társadalomban, ahol az érdekkonfliktusok elkerülhetetlenek. Éppen azért, mert a partikuláris érdekek a „Nagy Társulás-

¹ i. m. 343.

² i. m. 316.

ban” elkülönültek egymástól – hogy egy, a korai liberálisoknak oly kedves hasonlatot használjunk – a kormányzás módszerének meg kell változnia – és a társadalmi ellenőrzés „tekintélyelvű módszeréről” át kell térni a „kölcsonosság módszerére”. A normák összehangolásának rendeltetése az, hogy az egyedi igények – a kölcsönös kötelezettségek meghatározása és tiszteletben tartása útján – egy alapvetően horizontális logika szerint összeegyeztethetővé váljanak. A főhatalom nem rendeletekkel kormányoz, nem egy kollektív cél megtestesülése, és még csak nem is a „legnagyobb számú ember legnagyobb boldogságáé”. A liberális kormányzás mintája az, hogy szabad folyást enged az egyének magántevékenységének, és nem használja fel az állami tekintélyt annak meghatározására, hogy mit kell tenni vagy gondolni. Ez az állam által gyakorolt erőszakkal szemben állított korlát elve. Ami, mint ahogy később látni fogjuk, bizalmatlanságot feltételez a nép nép feletti hatalmával szemben.

Ami a lényeg Lippmann-nál, az kétségtől az, hogy a gazdaság és a normatív rendszer nem képzelhető el egymástól függetlenül. A köztük lévő átfedés az érdekek civil társadalomban való kölcsönös függésének figyelembevételén alapul. A jog alapelveinek fokozatos felfedezése egyszerre a terméke és alakítója ennek a „Nagy Társulásnak”, ahol érdekek kielégítése érdekében minden egyes ember kötődik a többiekhez:

Az egyre nagyobb kiterjedésű piacokon a munkamegosztás következtében egymástól egyre inkább függő emberek egy olyan jogi fegyverként szolgáló társadalmi ellenőrzési módszert alakítottak ki maguknak, amely a kölcsönös jogok és kötelezettségek meghatározásából, az azok fölötti ítélkezésből és javításukból, nem pedig a rendeletek útján való parancsoztatásból áll.¹

A kormányzás eme új módszerének gyakorlása – miközben egyre több egyént és népet vont be a piaci ügyletek és a verseny világába – együtt járt a kölcsönös függés növekedésével, olyannyira, hogy ma már el lehet képzelni – a globális léptékűvé vált munkamegosztás logikus következményeként – a világméretű, „Nagy Társulást”. Azonban amit az új civil társadalom létrehoz, az egyáltalán nem egy globális világkormány vagy birodalom, hanem „a szokásjog alapvető – a különböző emberi közösségek valamennyi parlamentjében elfogadott és saját változó körülményeihez igazított – elveinek az egész világon való növekvő elfogadása következtében”² bővülő globális munkamegosztás, az egymástól független népek világában uralkodó békés kapcsolatok.

¹ i. m. 385.

² uo. 383.

Az éltek kormányzása

Mi különbözteti meg a kollektivizmust az erős liberális államtól? A kollektivisták illúziókat kergetnek azon képességükkel kapcsolatban, hogy a gazdasági érintkezés összességét ellenőrzés alatt tarthatják egy olyan bonyolult világban, mint amilyen a modern társadalom. Az első világháború tapasztalata, majd az 1917-es forradalom elhitette az emberekkel, hogy lehetséges közvetlenül és tökéletesen irányítani a gazdaságot. Azonban az érdekek bonyolultsága és kusza összevisszasága miatt az ember nem képes biztosítani a társadalom rendjét: „Minél bonyolultabbak az irányítás alá vonandó érdekek, annál kevésbé lehet egy felsőbb hatalom által gyakorolt kényszer révén irányítani azokat.”¹

Azonban ne tévedjünk: szó nincs e hatalom erejének mennyiségéről csökkentéséről. Inkább típusának, a hatalomgyakorlás terepének megváltoztatásáról. A hatalomnak a jövőben meg kell elégednie azzal, hogy garantálja egy olyan szokásjog érvényesülését, amely közvetve fogja kormányozni az érdekeket. Csak egy erős állam lesz képes arra, hogy tiszteletben tartassa ezt a szokásjogot. Miként valamennyi művében hangsúlyozza Lippmann, le kell mondani a gyenge állam 19. században elterjedt illúziójáról. A háttérben maradó, felesleges állammal kapcsolatos liberális hiedelem az 1914 és 1917 közötti időszakban elveszítette aktualitását:

Mindaddig, amíg a béke biztosítottnak látszott, a közjó benne lakozott a magánügyletek teljes halmazában. Nem volt szükség olyan hatalomra, amely a részérdekek fölé kerekedik, és irányítása alatt tartja ezeket egy adott rendben. Mindez, ma már tudjuk, csak a rendkívüli szép idők álma volt. Az álomnak az első világháború kitörésekor vége szakadt.²

Az erős állam tézise arra készíti a neoliberaisokat, hogy újragondolják, mit értenek a demokrácia és konkrétan „népszuverenitás” alatt. Az erős államot csak egy olyan szakértő elit kormányozhatja, melynek gondolkodásmódja alapvetően ellentétes a tömegek csodaváró és türelmetlen hangulatával:

A demokráciát olyan alkotmányos reformnak kell alávetni, hogy azok, akikre a hatalomgyakorlás felelősségét bízák, ne az üzleti érdekek és a nép mohó vágyai kiszolgálójának, hanem olyan embereknek tekintsék magukat, akik gondoskodnak a közérdek részérdekekkel szembeni érvényesüléséről. A választások előtt nem bujtoztatniuk kell, a demagógia eszközeivel, hanem mérsékelniük a szakszervezeti követeléseket; azt a

¹ uo. 57.

² W. LIPPMANN: *Crépuscule des démocraties?* Fasquelle, Párizs, 1956, 18.

feladatot kell kitűzniük maguk elé, hogy mindenkivel betartassák az egyének közötti verseny és a közösen elfogadott megállapodások egységes szabályait, és közben meg kell akadályozniuk, hogy hiperaktív kisebbségek vagy túlzott küldetéstudattól fűtött többségek saját hasznukra fordítsák azt a küzdelmet, amelynek – mindannyiunk javára – az éltek kiválasztását kell szolgálnia. Bele kell vésniük a tömegek elméjébe, új tanítómesterek segítségével a szakértelem tiszteletét és a közös alkotás érdekében való együttműködés becsületét.¹

Itt van a találkozási pont Rougier *A demokratikus misztikum*² című művében kifejtett politikai elképzelései és Lippmann, az elitkormányzás érdekében megfogalmazott álláspontja között.³ A demokráciának ezt az új definícióját később viszontlátjuk a „démarchia”⁴ hayeki koncepciójában is. Még jóval a *Szabad állam* megjelenése előtt, a közvéleményről és a demokráciák kormányzási problémáiról szóló írásaiban Lippmann hosszan taglalta egy rendszer pártatlan szabályozó mechanizmusa és a népszuverenitás – a tömegek hatalomgyakorlóknak diktált kívánságait tartalmazó – konkrét elve összehétközésének lehetetlenségét.

A közvélemény – melyről az 1920-as évek elején Lippmann két fontos munkát írt – akadályozza a hatalmon lévőket abban, hogy meghozzák a szükséges döntéseket, konkrétan a háborúról vagy a békéről. Az a tény, hogy a népnek a közvélemény és az általános választójog miatt túl nagy a befolyása, a demokrácia születési rendellenessége. A demokratikus dogma úgy véli, hogy a kormányzással megbízottaknak a többségi véleménynek, a nagyobb szám érdekeinek kell engedelmessé válniuk, ami egyet jelent a kényelmesebb és legkevésbé kellemetlen irányba haladással. Ezzel szemben hagyni kell a hatalomgyakorlással megbízottakat kormányozni, és a nép hatalma, a „jeffersoni” szellemnek megfelelően, a hatalomgyakorlók kinevezésére korlátozandó. Ami a lényeg, az a végrehajtó hatalom védelme – a demokratikus kormányok meggyengülésének és instabilitásának oka – a lakosság szeszélyes megnyilvánulásaiával szemben. A nép kötelessége, hogy megnevezze azt, aki vezetni fogja, és nem az, hogy folyamatosan megmondja, mit kell tenni. Ez a feltétele annak, hogy elkerüljük az állam korlátlan beavatkozását mindenbe. Innen

¹ L. ROUGIER: *Les Mystiques économiques*, i. m. 18–19.

² L. ROUGIER: *La Mystique démocratique (Ses origines, ses illusions)*. 1929, Új kiadás: Éditions de l'Albatros, Párizs, 1983.

³ Lásd Francis Urbain CLAVE: „Walter Lippmann et le néolibéralisme de *La Cité libre*”, *Cahiers d'économie politique*, vol. 48, 2005, 79–110.

⁴ Lásd lent, 8. fejezet

adódik egy olyan politikai technika szükségessége, amely megakadályozza, hogy az állam részérdeknek szolgáltassék ki, mint az a parlamentarizmus esetében történik. Lippmann-nak, akiről elmondható volt, hogy a politikában „idealista”, megvolt az az érdeme, hogy nézetei koherensek voltak.¹

A neoliberalizmus általános kerete már az 1930-as évektől kezdve kirajzolódott, még mielőtt Friedrich Hayek átvette volna – az *Út a szolgáshoz* megjelenését követően – a mozgalom irányítását. Eme bevezető szakasz és a neoliberalizmus 1947 utáni fejlődése, valamint a Mont Pélerin Társaság születése közötti kapcsolat nem érthető meg kizárólag „radikalizálódásként” vagy „a klasszikus liberalizmushoz való visszatérésként”, szembeállítva az „1938-ban felszínre bukkanó intervencionista elhajlásokkal”². A hayeki gondolatrendszer újítása nem merül ki a régi alapelvek felelevenítésében és „megerősítésében”, mert különös módon egyszerre tartalmazza a régi *laissez-faire* bírálatát és egy határozott, szigorú „közlekedési szabálykódex” szükségességének állítását. Ez a – liberalizmus újradefiniálása kapcsán felvetett problémákra adott – eredeti válasznak tekinthető gondolat, azzal, hogy – legalább egy bizonyos ideig – egy táborba tereli a német ordoliberalisokat és az ausztro-amerikaiakat, jelenti a közös nevezőt a Lippmann-konferencia többségi és kisebbségi álláspontja között.

¹ De Gaulle iránt érzett csodálata és vele való barátsága azon a tételen alapult, hogy az államtest a partikuláris érdekek felett áll. Megjegyezzük különben, hogy sok más liberális, különösen Franciaországban, Jacques Rueffől Raymond Aronon keresztül Raymond Barre-ig, tipikusan a neoliberalis politikai etalonját látták de Gaulle-ban. Lásd F. U. CLAVE: „Walter Lippmann et le néolibéralisme de *La Cité libre*”, i. m. 91.

² Ez az a téves magyarázat, amit Alain LAURENT ad róla a *Le Libéralisme américain. Histoire d'un détournement*-ban (i. m. 139 sk.). A hibája, akárcsak az antiliberalisoké, a „liberalis intervencionizmus” természetének meg nem értése. Ez akadályozza őket abban, hogy felfogják, miképpen folytatja és hajtja végre a fordulatot Hayek a neoliberalizmuson belül.

Ordoliberalizmus: gazdaság- és társadalompolitika között

Az 1930-as években Freiburg-im-Breisgau-ban a közgazdász Walter Eucken (1891–1950) és jogászok: Franz Böhm (1895–1977) és Hans Grossmann-Doerth (1884–1944) közreműködésével megszületett ordoliberalizmus a neoliberalizmus a második világháború után a Német Szövetségi Köztársaságban uralkodóvá vált formája. Az „ordoliberalizmus” fogalmának lényege, hogy ezek az elméleti szakemberek valamennyien nagy jelentőséget tulajdonítottak a társadalom és a piaczgazdaság alapjait képező alkotmányos és jogrendnek.

A „rend” (ordo) mint politikai feladat

A „rend” fogalmának két jelentése van: van egy, a különböző gazdasági „rendszereket” jelölő és van egy – meghatározott gazdaság-politikát szorgalmazó – normatív jelentése. Így, a *Grundlagen der National-ökonomie* (1940)¹ című műve utolsó fejezetében W. Eucken különbséget tesz a „gazdasági rend” (*Wirtschaftsordnung*) és a „gazdaság rendje” (*Ordnung der Wirtschaft*) között: az első fogalom „a szervezeti formák” tipológiájába tartozik; míg a másodiknak normatív értelme van, amennyiben egy olyan gazdasági rend, nevezetesen a versenyen alapuló rend (*Wettbewerbsordnung*)² megteremtésére és védelmére utal, amely képes megbirkózni a modern élet válságának számos aspektusával. Ez utóbbi esetében kiderül, hogy a versenyen alapuló rend távolról sem természetből adott, hanem egy „rendező” vagy inkább „rendteremtő” politikának

¹ Magyarul: A nemzetgazdaságtan alapjai.

² Rainer KLUMP: „On the phenomenological roots of german ordnungstheorie: what Walter Eucken owes to Edmund Husserl”, In: Patricia COMMUN: *L'Ordolibéralisme allemand, aux sources de l'économie sociale de marché*. CIRACC/CICC, Cergy-Pontoise, 2003, 158.

(*Ordnungspolitik*)¹ kell megteremtenie és szabályoznia. E politika sajátos tárgya egy, a speciális „gazdasági rend” megfelelő működését egyedül biztosítani képes intézményi keret létrehozása. Hiszen megfelelő intézményi környezet hiján a legjobb szándékú gazdaságpolitikai intézkedések is kudarcra vannak ítélve.

Eucken egy 1948-as, *A rendteremtés politikai problémája* (Das Ordnungspolitische Problem) címet viselő cikkében a háború utáni Németország példáján mutatja be ennek a keretnek a fontosságát. 1947-ben Németországban a gazdasági hatalom koncentrációjának megszüntetése érdekében a kartellek felszámolásáról döntő törvényeket fogadtak el. Azonban ez utóbbiak akkor léptek életbe, amikor a gazdaság a központi kormányzati hivatalok ellenőrzése alatt állt. A dirigista „gazdasági rend” keretei között ezek az intézkedések nem hozták meg a várt hatást: olyan termékeket, mint a cement, a szén, az acél vagy a bőr, továbbra is az államapparátus osztott el, így a gazdaság irányításában lényegében semmilyen változás nem következett be. Azonban, semmi kétség, hogy ha a „gazdasági rend” más lett volna, más szóval, ha az árak betöltötték volna szabályozó szerepüket, a monopóliumellenes törvény egészen más eredményhez vezetett volna.² Ebből következően az adott időszak politikai feladata az árszabályozó mechanizmuson alapuló, versenyelvű rendszer felállítása, és ebből a célból egy, a versenyalapú gazdasághoz alkalmazkodó speciális intézményi keret létrehozása volt.

A náciizmussal szemben álló értelmiségi körök berkeiben megszületett ordoliberalizmus így egy, az emberek felelősségérzetére apelláló társadalom-átalakítási elméletté vált. Mit kell tennünk a totalitárius etatizmus tévútja után egy liberális társadalmi rend újraépítése érdekében? Ez az a kérdés, amit az iskola legfontosabb képviselői már az elején feltettek maguknak. A kitűzött feladat az volt, hogy a társadalom és a történelem tudományos elemzésével újra felépítsék a piaczgazdaságot.³ Azonban ezzel az elemzéssel egyenrangú szerepet kapott a morális dimenzió: „a liberális rend” azt bizonyítja, hogy az ember képes önkéntesen és tudatosan megteremteni a méltóságához illő, igazságos társadalmi rendet. A jogállam (*Rechtsstaat*) létrehozása ennek a liberális rendnek a feltétele. Mindez azt jelenti, hogy a kapitalizmus megteremtése és működése nem

¹ Az *Ordnung* német terminust aktív értelemben kell felfogni: nem az alkotó részek egyszerű elrendezése, amely koherenssé tesz egy már létrehozott rendszert, hanem rendező tevékenység, sőt rendteremtés. A rendszer jellegre a „rend” szó, míg az aktivitásra a „rendteremtés” fogalom utal.

² W. EUCKEN: „Das ordnungspolitische Problem”, *Ordo-Jahrbuch für die Ordnung der Ordnung und Gesellschaft*, J. B. C., Freiburg, 1948. I. kötet 65.

³ Lásd Jean-François PONCET: *La Politique Économique de l'Allemagne occidentale*. Sirey, Párizs, 1970. 58.

előre meghatározott, hanem politikai aktivitás és intézmények függvénye. Michel Foucault teljes joggal kardoskodik amellett, hogy állítsuk szembe ezt a felfogást a kapitalizmus történetének akkoriban uralkodó marxista értelmezésével.¹ Hiszen az ordoliberalizmus a lehető határozottabban elutasítja a jogi szféra leegyszerűsítését a társadalom „felépítményére”, csakúgy mint ennek párját, a gazdaság egyszerű „infrastruktúráként” való felfogását. Erről tanúskodik konkrétan a fent már említett, 1948-as cikkből vett idézet:

Téves az a megközelítés, mely szerint a gazdasági rend valamiféle alépítmény (*der Unterbau*) lenne, melyre épülnének a társadalom, az állam, a jog és az egyéb rendek. A modern történelem arra is világosan megtanít, ugyanúgy, mint a régebbi korszakok, hogy az állami vagy jogi rend viszszahat a gazdasági rend alakulására.

W. Eucken ismét csak Németország 1945 utáni helyzetére utalva világítja meg álláspontját. Egyfelől a gazdasági rend monopóliumok befolyása alá kerülése jelentősen befolyásolhatja az állami döntéseket, másfelől maga az állam is támogathatja a monopóliumok létrejöttét, például a szabadság-, kereskedelem- vagy adópolitikája révén, mint ahogy ez mostanság is gyakran megtörténik – állítja Eucken:

Mindenekelőtt az állam segíti a magángazdasági hatalom létrejöttét, majd részben függővé válik tőle. Így nem igaz az, hogy a többi rend egyoldalúan függ a gazdasági rendtől, hanem „a rendek kölcsönösen függenek” (*Interdependenz der Ordnungen*) egymástól.²

Ebből az elemzésből adódik egy döntő következtetés: – szemben az-
zal, amit az akkoriban széles körben elfogadott marxista diskurzus állított – a kapitalizmus fejlődését nem teljes mértékben a tőkefelhalmozás gazdasági logikája határozza meg. A marxista diskurzus szempontjából „valójában csak egy kapitalizmus van, mert a tőkének csak egy logikája van”; azonban az ordoliberalis szempontból, mely szempontot korábban már L. Rougier is képviselte, „a kapitalizmus történelme csak gazdasági-intézményi történelem lehet”, ami azt jelenti, hogy a kapitalizmus, abban a formában, ahogy mi ismerjük, „egyedi történelmi gazdasági-intézményi alakot ölt”, és nem a tőkefelhalmozás által diktált monolit formában jelenik meg. E megfontolás politikai tétje nyilvánvaló: a kapitalizmus *eme* formájának a zsákutcája távolról sem magának „a kapitalizmusnak

¹ M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 169 sk.

² W. EUCKEN: „Das ordnungspolitische Problem”, i. m. 72.

mint olyannak” a zsákutcája, új lehetőségek széles tárháza nyílik előtte, ha hajlandó elfogadni bizonyos gazdasági és politikai változásokat.¹

A piaci rendnek – mint a szabad akarat, és nem egy vak fejlődés termékének – tehát az erkölcsi alapon működő intézmények koherens együttese jelöli ki a helyét. Az ordoliberalizmus ez idő tájt nincsenek egyedül, mások is szakítanak a régi *free trade*, a szabad kereskedelem természetjogi, naturalista felfogásával, de abban egyedülállóak, hogy elméleti rendszerbe foglalják ezt a szakítást és rámutatnak: minden termelési és cseretevékenység egy speciális, ember által teremtetett gazdasági rend és társadalmi struktúra keretei között zajlik. Különösen világosan fogalmazta meg a klasszikus politikai gazdaságtan kritikáját W. Eucken 1948-ban, a már idézett cikkében:

A klasszikusok világosan felismerték, hogy a munkamegosztási folyamat nehezé és összetetté teszi az irányítás feladatát. Ez jelentős eredmény volt, amit a későbbi korszak nem értett meg. Azt is látták, hogy a problémát csak egy megfelelő gazdasági rend (*Wirtschaftsordnung*) oldhatja meg. Ez is új és nagy jelentőségű felismerés volt, amit a későbbiekben szintén szem elől tévesztettek. Ugyanakkor a gazdaságpolitika, bármennyire is a klasszikusok hatása alatt maradt, nem fordított kellő figyelmet a rendteremtés problémájára (*Ordnungsproblem*). A klasszikusok az irányítási probléma megoldását a folyamat, a versenyben kialakuló árak automatikus irányítása alatt álló „természetes” rendben látták. Azt hitték: a természetes rend spontán módon létrejön, és a társadalom testének nincs szüksége „az étrend szigorú megszabására” (Smith), vagyis, a gazdaság a rendteremtés konkrét politikája (*Wirtschaftsordnungspolitik*) nélkül is virágozhat. Így jutottunk el a „laissez-faire” politikájához, és vele olyan formák megszületéséhez, melyek keretében a gazdasági folyamat irányítása jelentősen torzult. Túl nagy volt a természetes rend önmegvalósításába vetett bizalom (*das Vertrauen auf der Selbstverwirklichung der natürlichen Ordnung war zu gross*).²

A *Civitas humana* című művében, ahol a Lippmann-konferenciára való utalásában megtaláljuk a laissez-faire elutasítását, W. Röpke még világosabban foglalja össze ennek az elméletnek a lényegét:

Nem a buzgó semmittevés az, amivel eljutunk az erős és mindnyájunk megelégedésére szolgáló piacgazdaság megteremtéséhez. Éppen ellenkezőleg: egy ilyen gazdaság csak bölcs alkotás, a civilizáció mesterműve lehet; és megvan az a közös tulajdonsága a politikai demokráciával, hogy

különösen nehéz megteremteni, valamint számos olyan dolgot előfeltételez, amelynek eléréséhez makacsul ragaszkodnunk kell. Mindebből adódik egy, az elvégzendő feladatok tekintélyes listáját is magában foglaló, átfogó és alapos, pozitív gazdaságpolitikai program szükségessége is.¹

Különösen beszédes itt a piacgazdaság és a politikai demokrácia párhuzamba állítása. Mindkettő mesterségesen jön létre, és semmiképpen sem természetből adott. Azonban a klasszikus politikai gazdaságtan naturalista illúziójának kritikája terén uralkodó széleskörű egyetértés mögött továbbra is, rejtve bár, de ott lapulnak a modern társadalmat kínzó bajokra adandó terápiákkal kapcsolatos nézetkülönbségek, sőt eltérő pályán haladó felfogások. A kérdésben megszólalók gyakran joggal hívták fel a figyelmet arra a tényre, hogy az ordoliberalis irányzat egysége egyáltalán nem tökéletes. Durván és leegyszerűsítve, két fő csoport különböztethető meg: az egyik oldalon a freiburgi iskola közgazdászai és jogászaival, élükön W. Euckenel és F. Böhmekkel; míg a másik oldalon a „szociológiai” indíttatású liberálisokkal, akiket elsősorban Alfred Müller-Armack, W. Röpke és A. von Rüstow képviselt.² A freiburgi iskola alapítói a *jogi-politikai környezetet* tekintették a piacgazdaság fő fundamentumának és a gazdasági alkotmány tárgyának. Figyelmüket – úgy tűnik – csakis és kizárólag az intézmények működésének „játékszabályai” kötötték le. A másik csoport szerzői, akik politikusokra gyakorolt befolyása nem volt kisebb, sokkal inkább arra a *társadalmi környezetre* helyezték a hangsúlyt, amelyben a gazdaságnak működnie kell. Ide tartoztak az olyan szociológiai, de határozott vallási és erkölcsi megfontolásokat is figyelembe vevő közgazdászok, mint W. Röpke és A. von Rüstow. Röviden: míg az első csoport inkább a – feltételezetten a társadalmi fejlődést is eredményező – gazdasági növekedésnek adott elsőbbséget, addig a második nagyobb figyelmet szentelt a piac társadalmat bomlasztó hatásainak; következőképpen azt a feladatot testálta az államra, hogy olyan „szociális környezetet” (*soziale Umwelt*) alakítson ki, amely segíti az egyén visszafogadását a különböző közösségekbe. Az első csoport a gazdaságpolitika

¹ Erről a fejtegetésről lásd M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 170–171.

² W. EUCKEN: „Das ordnungspolitische Problem”, i. m. 80.

¹ W. RÖPKE: *Civitas humana ou les Questions fondamentales de la Réforme économique et sociale*. Librairie de Médecis, Párizs, 1946. 65. (Eredeti kiadás: *Civitas Humana. Grundfragen des Gesellschafts- und Wirtschaftsreform*. Erlenbach-Zürich, 1945. Magyarul: *Civitas humana*. Hanns Seidel Alapítvány-Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1996., ez azonban nem azonos az eredeti művel, hanem válogatás Röpke különböző időpontokban megjelent írásaiból – A ford.)

² Az előző fejezetben már volt szó a két utóbbiról, tekintettel arra a szerepre, amit játszottak a Lippmann-konferencia vitájában. A harmadikat ebben a fejezetben lentebb mutatjuk be.

(Wirtschaftspolitik) alapelveit fogalmazta meg, míg a második egy igazi társadalompolitika (Gesellschaftspolitik) kidolgozására koncentrált.

Az állam legitimációja a gazdasággal

Az ordoliberalizmus azzal, hogy a piacgazdaságot a liberál-demokratikus állam alapjává tette, megvetette a nyugat-német politikai újjáépítést igazoló doktrína alapjait. Az igazolás két aspektust foglal magában, az egyik negatív, a másik pozitív.

Mindenekelőtt, és ez a negatív aspektus, a náciizmus – ordoliberalis kritikája szerint – a dirigista tervgazdaság természetes végkifejlete és valószínűsége. A náciizmus tehát távolról sem valamiféle „szörnyűség” vagy „idegen test”, hanem mintegy – bizonyos elemeket (protekciónizmus, segélyek és tervezés, dirigizmus a gazdaságban) – szükségszerűen magában egyesítő univerzális állandó egyedi megnyilvánulási formája.² Jellemző módon W. Röpké odáig megy, hogy kommandógazdaságnak (Kommandowirtschaft) vagyis parancsgazdaságnak nevezi a tervgazdaságot.³ Sőt, még ennél is továbbmegy a bírálathoz: a náciizmusban az államhatalom végtelen növekedésének logikáját fedezi fel, és így a náciizmus ellen fordítja a korábban rendszeresen az individualista polgári társadalomnak címzett kritikát: az ordoliberalisok szerint ugyanis nem a piacgazdaság a felelős a hagyományos, szerves kapcsolatok felbomlásáért, és azért, mert a társadalom atomjaira hullik szét, hanem az államhatalom növekedésének következménye az egyéneket egymáshoz kötő közösségi kötelékek felbomlása.⁴ És szintén W. Röpkének jut osztályrészül, hogy megvesse a náciizmus bírálatainak filozófiai alapjait: az ordoliberalizmus szempontjából a náciizmus semmi mást nem tesz, mint a végletekig viszi és a társadalomban, valamint a gazdaságban is alkalmazza a természet-tudományos gondolkodást. A gazdasági kollektívizmus ebből a szempontból „az ember szcientista kiiktatása” a gazdaságból és a politikából. Ez a „gazdasági bonapartizmus”, amennyiben olyan tervezéssel akarja megszerezni a társadalom feletti totális ellenőrzést, amelynek minden egyén köteles engedelmeskedni, csak a „vérszótörvényszék árnyékában”⁵

¹ Ez az, amit kiemel Michel Senellart, aki helyesen veszi észre az ordoliberalis diskurzus egységességének túlértékelésében M. Foucault munkájának egyik hibáját. (M. SENELLART: „Michel Foucault: la critique de la Gesellschaftspolitik ordolibérale”, In: Patricia COMMUN: *L'Ordolibéralisme allemand*, i. m. 48.)

² M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 113.

³ Patricia COMMUN: *L'Ordolibéralisme allemand*, i. m. 196. 59. jegyzet.

⁴ M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 117.

⁵ W. RÖPKE: *Civitas humana*, i. m. 57.

virágozhat. A kollektívizmus a gazdaságban és a zsarnoki erőszak egymás édestestvérei, akárcsak a piacgazdaság és az egyéni szabadság. A piacgazdaság ezzel szemben áthatolhatatlan akadályt képez a „gazdasági élet átpolitizálásával” szemben; akadályozza a politikai hatalmat abban, hogy a fogyasztó helyett döntsön. A „szabad választás” itt nemcsak a gazdasági hatékonyság alapja, hanem az állami despotizmus felé sodródás ellenszere is.

Pozitív oldalát tekintve az ordoliberalizmus elméletét – a német politikai intézményrendszer háborút követő újjáépítésének történeti kontextusában – az teszi eredetivé, hogy – Michel Foucault kifejezésével – „kettős kölcsönhatás” jön létre az állam és a gazdaság között. Az állam létrehozza a szabadság terének kereteit, melyen belül az egyének követhetik saját eltérő érdekeiket, a gazdaság szabad működése pedig létrehozza és legitimálja – a másik irányban – az állam közjogi szabályait. Más szavakkal, „a gazdaság legitimálja az államot, és viszont, az állam őrökdi a gazdaság felett”¹. Az ordoliberalisok problémája ebben az értelemben pontosan a fordítottja annak, amivel a 18. század liberálisai kerültek szembe: a feladat itt nem az, hogy helyet teremtsenek a gazdasági szabadságnak egy már legitimitást élvező, létező államon belül, hanem a gazdasági szabadság már létező teréből kiindulva kell biztosítani egy állam létezését.² Hogy érthetőek legyünk, Németország politikai történetének újabb fejezetében, a Harmadik Birodalom sokkoló élménye után, az államot a gazdasági növekedésen és az életszínvonal emelésén keresztül kell legitimálni.

Michel Foucault szerint ez az, ami magyarázza a nyugat-német vezetők kiemelt gazdasági célkitűzései körül 1948-ban kialakult széleskörű és az idők próbáját kiálló „konszenzust”. És valóban, 1948 áprilisában az angol–amerikai zónában a német gazdasági vezetés mellett többek között W. Eucken, F. Böhm és A. Müller-Armack részvételével működő Tudosmányos Tanács olyan javaslatot terjeszt be a vezetők elé, amelyben az szerepel, hogy a gazdasági folyamatot a piaci ármechanizmusnak kell vezérelnie. Néhány nappal később Ludwig Erhard³, az angol–amerikai zóna gazdaságirányító szervezetének a vezetője kiáll emellett az elv mellett, és a gazdaság állami kényszerek alóli felszabadítását szorgalmazza. És tény, hogy az árak felszabadítását 1948 júniusától monetáris reform követi. Ez a politikai döntés határozottan szembemegy azzal a dirigista és

¹ M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 86.

² uo. 88.

³ Ludwig Erhardot, aki később 1951-ben Adenauer gazdasági minisztere lesz, a „német gazdasági csoda” atyjának tartják.

intervencionista hangulattal, amely akkoriban – főként az újjáépítés követelményei miatt – egész Európát uralta.

Két ember játszott döntő szerepet az effajta intézkedésekkel szemben először ellenszenvet mutató Ludwig Erhard véleményének megváltoztatásában. Az első nem más, mint maga W. Eucken volt, akinek 1947-ben megjelent írása „*A német gazdasági nyomorúság*” („*Die deutsche Wirtschaftsnot*”) sokat sejtető címét viselte. Ebben bemutatja, hogy miként vezet a parancsgazdaság a termelési rendszer felbomlásához, és rámutat a szövetségesek felelősségére a dolgok ilyenén módon való alakulásában. Politikájukról (árak és elosztás ellenőrzése, gyárak leszerelése, kisajátítások stb.) az a véleménye, hogy az a náci politika egyenes folytatása. Azt javasolja ezért, hogy – a monetáris reformot az árak felszabeditásával összekötve – számolják fel a parancsgazdaság rendszerét. Nyilvánvaló, hogy a pénzreform bevezetésének gyorsasága is nagyrészt Euckennek az 1947-es év egésze folyamán végzett meggyőző munkájával magyarázható.¹ A másik gondolkodó, aki közvetlenül hatott Erhardra, Röpke. Ő 1947-ben, tizenkét éves emigráció után tér vissza Németországba, majd ugyanarra a következtetésre jut, mint Eucken: „a német gazdaság legnagyobb problémája az árak javak ritkaságát jelző funkciójának az elvesztése”.² 1948 áprilisában Erhard látogatást tesz az akkor Genfben lakó W. Röpkenél, majd – egyik életrajzírója szerint – Svájcból való visszatérte után hozza meg a monetáris reform bevezetésére vonatkozó döntését.³

Ugyanakkor a gazdaság előléptetése legitimációs eszközzé önmagában nem ad választ arra a kérdésre, hogy milyen pontos formát kell öltenie az újjáépítendő állam szervezetének. A piac megteremtése nem elegendő az alkotmányos építkezés formájának a meghatározásához. Miközben elfogadhatjuk Michel Foucault téziséát az állam gazdaság általi legitimációjáról, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az ordoliberalizmuson belül létezik, legalábbis a fentebb megkülönböztetett két csoport közül a másodikban, egy, a politikai hatalmat „szociális missziója” révén legitimálni szándékozó kísérlet is. Így az egyszerre morális és szociális megfontolások a doktrína jelentős módosulásához vezetnek. Hiszen nemcsak azt kell megmondani, hogy melyek az egyén jogai és meddig terjed szabadsága, hanem meg kell határozni elvágendő kötelességeit és konkrét környezetét is.

¹ P. COMMUN: *L'Ordoliberalisme allemand*, i. m. 194. Az 1948. június 20-i pénzreformmal a régi Reichmarkot felváltja a Deutsche Mark, és a Bank Deutscher Länder látja el a jegybanki funkciókat. Hármasként van, csökkenteni a pénzmennyiséget, és ezzel felszívni a felesleges vásárlóerőt, gyorsítani a pénz forgási sebességét, és visszaállítani a paritásos valutarendszert. (uo. 207–208.)

² uo. 195.

³ uo.

W. Röpke különösen nagy hangsúlyt fektetett arra a tényre, hogy a totalitarizmushoz vezető nagy civilizációs krízis egyik dimenziója az állam legitimitási válsága volt. Mire lehet alapozni a politikai legitimitást? Az az állam legitim, amely aláveti magát a jognak, tiszteletben tartja a választási szabadság elvét, természetesen, de ugyanakkor engedelmeskedik a *szubszidiaritás elvének* is, abban a formában, ahogy ez utóbbit a katolikus doktrína hirdeti, vagyis tiszteletben tartja az egyént – a maga természetes, hierarchikus felépítésű szféráiban – magába fogadó környezetet. A politikai rend nemcsak gazdasági, hanem társadalmi alaphoz tartozik. Azért kívánatos egy föderatív, decentralizált, a „természetes közösségek” hierarchiáján alapuló szubszidiaritás-elvet tiszteletben tartó államot létrehozni, mert csak egy ilyen intézményi forma biztosít stabil, biztonságot nyújtó és egyúttal az erkölcsi szempontot is integráló társadalmi környezetet az egyéneknek. A családhoz, a szomszédsághoz, a faluhoz vagy városnegyedhez, a régióhoz való tartozás az, ami felelősségtudattal ruházta fel, azzal az érzéssel és hajlammal, hogy kötelességei vannak másokkal szemben, és ezek teljesítése nélkül nincs sem társadalmi kapcsolat, sem igazi boldogság. Ahogy később látni fogjuk, az állam erkölcsi és társadalmi alapzatának megteremtéséhez nélkülözhetetlen egy speciális, „szociológiai” megalapozású politika, és itt is „kettős kölcsönhatásról” lehet beszélni a társadalom és az állam között. A decentralizáció itt az államhatalom korlátozását tartalmazó liberális doktrína részeként jelenik meg. W. Röpke így magyarázza a „szubszidiaritás” elvét:

„Az egyes egyéntől az állam központja felé haladva az eredendő jog a társadalmi ranglétra alsóbb szintjén van, és minden felsőbb lépcsőfok csak másodszorban lép a játékba, a közvetlenül alatta elhelyezkedő szint helyett, akkor, amikor egy feladat meghaladja a legutolsó hatáskörét. Így jön létre a hatáskörök fokozatonként felépülő rendje, a portától elindulva a községen keresztül a járásig, és végül a központi államig, egy, az államot magát – mellyel szemben áll az alsóbb lépcsőfokok saját joga, a maga sérthetetlen szabadságszférájával – is korlátozó hatáskörmegosztás ez. Így tehát a „hierarchiának” ebben a tágan vett értelmében a politikai decentralizáció elve magában foglalja már – a maga legkiterjedtebb és legáltalánosabb jelentésében – a liberalizmus programját, azt a programot, amely maga része egy, a szükséges korlátokat önmagának megszabó, az államtól mentes szférákat tiszteletben tartó, saját egészségét, erejét és stabilitását megteremtő állam lényegi feltételeinek.”¹

¹ W. RÖPKE: *Civitas humana*, i. m. 161. Tudjuk, hogy az európai építkezés milyen nagy szerepet szánt a szubszidiaritás elvének. Eme építkezés kapcsolatáról az ordoliberalizmushoz lásd lent 11. fejezet.

Ne tévedjünk tehát azzal kapcsolatban, hogy miként értelmezte W. Röpke a „természetes” alapokat: ezt a jelzőt csak azért használta, hogy rögzítse az egyén környezetébe való „egészséges integrációjának” feltételes jellegét. A 19. század óta a nyugati társadalmak fejlődése ezeknek a közösségeknek a fokozódó, beteges mértékű felbomlását hozta: következésképpen az államra hárul a feladat, hogy kettős – W. Röpke szerint egymással kibékíthető és egymást kiegészítő – célt követő, speciális, a piacgazdaság társadalmi konszolidációját és az egyén – hozzá legközelebb álló közösségbe történő – reintegrációját szolgáló politikájával a társadalmi környezet folyamatos helyreállításán munkálkodjon.

A verseny rendje és a „gazdasági alkotmány”

Amint láttuk, normatív értelmében véve a rend, az „ordo”, egyszerre jelent gazdasági értelemben hatékony és ugyanakkor az ember morális dimenzióját tisztelő tartó „működőképes és az emberhez méltó szerveződést”.¹ Ez a szerveződés csakis a piacgazdaság szervezetére épülhet. Ebben az értelemben az *Ordnungspolitik* mindenekelőtt arra törekszik, a megfelelő gazdasági törvények megalkotásával, hogy egy olyan stabil „keretet hozzon létre, amelyben az ármechanizmus közvetítésével optimális módon zajlanak a gazdasági szereplők szabad versenyére és „terveik” összehangolására épülő gazdasági „folyamatok”. Következésképpen ez a politika a fogyasztó szuverenitását, valamint a szabad és torzulásmentes versenyt minden „gazdasági alkotmány” alapulvévé teszi. Mi az, ami megalapozza a piacgazdaság egyszerre morális és gazdasági felsőbbrendűségét más gazdasági rendszerekhez képest?

A piacgazdaság felsőbbrendűsége szerintük abból a tényből következik, hogy ez az egyetlen lehetséges forma, amely egyszerre képes megküzdeni a javak ritkaságával (első kritérium, vagy a „működőképesség kritériuma”) és ugyanakkor meghagyni az egyének szabadságát abban, hogy úgy éljék az életüket, ahogy az nekik tetszik (második kritérium, vagy az emberi méltóság kritériuma). Az elv, ami ennek a gazdasági rendszernek az alfája és ómegája, nem más, mint a versenyelv, és pontosan ezért magasabb rendű ez a rendszer az összes többinél. Franz Böhm megfogalmazása szerint „a versenyen alapuló rendszer az egyetlen rendszer, amely teljes esélyt nyújt az egyén spontán terveinek”, és amelynek

¹ W. EUCKEN: *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*, J. C. B. Mohr: Tübingen, 1952, [6. kiadás], 239, idézi Laurence SIMONIN: „Le choix des règles constitutionnelles de la concurrence: ordolibéralisme et théorie contractualiste de l'État”. In: Patricia COMMUN: *L'Ordolibéralisme allemand*, i. m. 71.

„sikerül összhangot teremtenie a milliányi spontán és szabad terv, valamint a fogyasztók vágyai között”, és mindezt parancsszó és törvényi kényszer nélkül.¹ Mint korábban láttuk, a versenyelvnek ez az előtérbe kerülése jelentős módosulást jelent a klasszikus liberalizmushoz képest, amennyiben a piacon többé nem a *csere*, hanem a *verseny* a meghatározó. Míg a csere alapja az egyenértékűség, a versenyé az egyenlőtlenség.²

Azonban ami a legfontosabb, az a piacgazdaságot vezérlő versenylogika felismeréséből következő naturalizmus- és fatalizmusellenes alapállás. Miközben a régi liberális közgazdászok ebből az állami be nem avatkozás szükségességére következtettek, az ordoliberalisok a szabad versenyt alapvető politikai választás tárgyává teszik. Ugyanis a verseny színterük éppenséggel nem természetből adott, hanem egy „zárójelbe tételel” végrehajtott absztrakció révén kibontott „lényeg”.³ Husserl „eidetikus redukciója” az, amit alkalmaznak a közgazdaság-tudomány területén. A cél az esetlegesből kifejtetni a szükségszerűt, mégpedig úgy, hogy a képzelet segítségével úgy változtatunk meg egy tárgyat, hogy elkülönítsük benne egy olyan predikátumot, ami nem választható el tőle. Az így kapott állandó felfedi a vizsgált tárgy lényegét (vagy *eidoszt*), innen származik a módszernek adott „eidetikus” név. A liberalizmus tehát messze nem a természeti állapotokban adott tények megfigyelésén alapul, éppenséggel szakít mindenfajta „naturalista naivitással”,⁴ egy bizonyos gazdasági szervezet iránti preferenciáját olyan racionális érveléssel igazolja, amely a jogállam és a piaci rend jogi úton való felépítése felé veszi az irányt.

Tény, hogy az ordoliberalis politika teljes egészében egy konstituáló döntéstől függ: ez nem más, mint a piacgazdaság szó szerinti – az állam pozitív alkotmányos jogrendszerének integráns részét képező és a lehető legteljesebb és legkoherensebb piaci formát kialakító – „gazdasági alkotmány” formájában való intézményesítése.⁵ A verseny gazdasági joga, hangzik a freiburgi közgazdászok és jogászok érvelése, a törvényalkotás és a jogalkalmazás alkotta jogrendszer egyik legfontosabb fejezete. W. Eucken és L. Erhard „alapvető döntésnek” nevezi ké-

¹ F. BÖHM: „Die Idee des Ordo im Denken Walter Euckens”, *Ordo*, 3. kötet, 1950, 15., idézi L. SIMONIN: „Le choix des règles constitutionnelles de la concurrence...”, i. m. 71.

² *Lásd* fent 5. fejezet.

³ Németül: „pointiert hervorhebende Abstraktion”.

⁴ A Michel Foucault által találoán használt husserli kifejezés szerint. M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 123.

⁵ *Lásd* François BILGER: *La Pensée économique libérale dans l'Allemagne contemporaine*. II. fejezet, LGDJ, Párizs, 1964.

sőbb ennek a gazdasági alkotmánynak a létrehozását. Alapelve egyszerű: „a tökéletes versenyen alapuló árrendszer kialakítása minden gazdaságpolitikai lépés alapja”.¹

A gazdasági törvénykezés valamennyi cikkelyének hozzá kell járulnia a „tökéletes verseny” logikája megfelelő érvényesüléséhez. A modell különböző alkotó elemei – a konstituáló elveket (*konstituierende Prinzipien*) kidolgozó tudományos szakértők munkájának köszönhetően – pontosan illeszkednek egymáshoz. Ahogy a nevük is jelzi, ezen elvek funkciója, hogy formális struktúráként hozzák létre a rendet. Hat ilyen elv van: a gazdaságpolitika stabilitása, a monetáris stabilitás, a nyitott piacok, a magántulajdon, a szerződések szabadsága és a gazdasági szereplők felelősségének elvé.²

A „rendteremtés” és a „rendfenntartás” politikája

Miután készen állnak az intézményes szabályok, hogyan határozzuk meg konkrétan azt a politikát, amit a kormánzatnak folytatnia kell? E politikának két, nem egyforma fontosságú szinten kell testet öltenie: egy első szinten, a társadalom szilárd jogi keretekbe foglalásával, sőt formájának kialakításával, és egy második szinten „a piaci rendfenntartás” éber munkálkodása révén.

A német neoliberálisok távolról sem viseltetnek elvi ellenszenvvel az állami beavatkozás minden formájával szemben. Különbséget kívánnak tenni viszont a jó beavatkozás és a rossz beavatkozás között, attól függően, hogy az megfelel-e az alkotmány által javasolt „modellnek”. Az ordoliberalisok „piackonform” és „nem piackonform” cselekedetek közötti megkülönböztetése nem azonos az *agenda* és a *non-agenda* közötti benthami különbségtétellel. Nem a cselekvés eredménye a kritérium, ami a különbséget adja, hanem a versenyre épülő rend alapvető „játékszabályainak” betartása illetve be nem tartása. A logika inkább jogi, mint következmeny-elvű.

A „keret” és a „folyamat” közötti alapvető megkülönböztetés alapozza meg az ordoliberalis politika két szintje, nevezetesen a „rendteremtő” és a „rendfenntartó” politika közötti különbséget: a konform lépések tartozhatnak a „kerethez”, ebben az esetben a „rendteremtő”, „rendformáló” politika meghatározó elemei, de tartozhatnak a „folyamathoz” is, és akkor a „rendfenntartó” politika részei. W. Eucken szerint

¹ Jean-François PONCET: *La Politique Économique de l'Allemagne occidentale*, i. m. 60.

² Sylvain BROYER: „*Ordnungstheorie* und ordoliberalisme: les leçons de la tradition. Du caméralisme à l'ordoliberalisme: ruptures et continuité?”, In: Patricia COMMUN: *L'Ordoliberalisme allemand*, i. m. 98. 73. jegyzet.

a „keret” az emberi történelem produktuma, azonban az állam aktív „rendteremtő” politikával folytathatja az alakítását; míg a tevékenység „folyamata” egyedi aktusokból – például a piacon megjelenő magánkezdeményezésekből – áll, továbbá piacgazdaságban kizárólag és szigorúan csak a verseny szabályai vezérelhetik.

A „rendteremtési” politika célja a szabad ármechanizmus alapján működő, versenyelvű rend jogi feltételeinek létrehozása. W. Eucken megfogalmazását idézve: ki kell alakítani az egyén előtt és a piac felett álló, globális „alapkövetelményeket”, hogy megteremtjük a gazdasági élet általános keretét, úgy, hogy közben az árképzési mechanizmus szabályozottan és spontánul tudjon érvényesülni. Olyan alapkövetelményekről van szó, amelyek a piac létfeltételeit képezik, és amelyek érdekében a kormánzatnak be kell avatkoznia. Két típusra oszthatók: a társadalmi és gazdasági szerveződés alapkövetelményeire és az anyagi alapkövetelményekre. Az elsőbe tartoznak a gazdaság egyes szereplőinek előírandó játékszabályok. A globális szabad kereskedelem ennek egy példája. De ide értendő a tudatformálás, sőt a pszichológiai ráhatás is (Erhard idején *Seelenmassage*¹-nak hívták). Az anyagi alapkövetelmények egyfelől az infrastruktúrát (létesítményeket), másfelől az emberi (demográfiai, kulturális, erkölcsi és nevelési) erőforrásokat takarják. Az állam úgy is befolymozhatja a gyakorlatot, hogy kedvezményezi a felsőoktatást és a kutatást, vagy ösztönözheti – például a szociális és az adórendszer átalakításával – a lakossági megtakarítást. W. Röpke később azt állítja, hogy ez a „liberális intervencionizmusra” tipikusan jellemző jogi keretet formáló politika olyan „intézményekre és hajlamokra támaszkodik, amelyek biztosítják a versenynek a jogi keretet; a játékszabályokat, valamint a szabályok betartását elfogultság nélkül ellenőrző apparátust, amire a versenynek éppúgy szüksége van, mint bármely sportmérkőzésnek, ha nem akarják, hogy kocsmai verekedéssé fajuljon. Hiszen egy igazi, igazságos, tisztességes és működésében rugalmas verseny nem létezhet a jól megtervezett morális és jogi keret, a versenyben nyújtott valóságos teljesítmény feltételeinek állandó ellenőrzése nélkül.”²

Minél hatékonyabb ez a „rendteremtő” politika, annál kevésbé van szükség a „rendfenntartó” politikára.³ Ugyanis ez utóbbi feladata az, hogy oly módon „szabályozza” a meglévő struktúrákat, hogy azok egy

¹ Szó szerint „lélekmasszázs”.

² W. RÖPKE: *Civitas humana*, i. m. 66.

³ Ahogy J.-F. PONCET írja: „Minél aktívabb és felvilágosultabb a rendteremtő politika, annál kevesebb dolga van a rendfenntartó politikának.” *La Politique Économique de l'Allemagne occidentale*. Sirey, Párizs, 1970. i. m. 61.

versenyelvű rend irányában fejlődjenek, illetve garantálja – mindenféle eltévelyedéssel szemben – az igazodásukat ehhez a rendhez. Következésképpen a „szabályozás” egyáltalán nem ellentét a verseny logikájával, a feladata éppen az, hogy a piaci rend fenntartása segítségével eltüntessen minden akadályt a szabadpiaci automatizmus elől. Ennek egyik példája a kartellek elleni harc. A növekedésösztönző politika sem ördögtől való, csak engedelmesskednie kell az árstabilitás és az infláció ellenőrzés alatt tartása legfőbb alkotmányos szabályának és nem sértheti a szabad ármeghatározást. Sem a vásárlóerő és a teljes foglalkoztatás fenntartása, sem a fizetési mérleg egyensúlya nem lehet elsődleges cél, ezeket szükségképpen alá kell rendelni az „alkotmányos elveknek”.

A Bundesbank létrehozásáról szóló 1957. évi törvény, amikor leszögezi, hogy a központi bank független, nincs alárendelve a kormánynak, és lényegi feladata a fizetőeszköz értékállóságának védelme, tökéletes példája ennek az alapállásnak. Köteles tehát tartózkodni a jegybank a piaci „folyamatokba” való beavatkozástól, különösen pedig az olyan laxista, lazító jellegű monetáris politikától, amely a kamatláb-csökkentés eszközével visszaélve teremtené teljes foglalkoztatottságot. Az aktív keynesi politika kifejezetten összeegyeztethetetlen az ordoliberalis elvekkel. Hiszen növeli az inflációt és merevvé teszi a piacokat, holott a gazdaságpolitikának éppen ellenkezőleg, a bérek és az árak rugalmasságát kell célni tűznie maga elé. Általában véve a központi tervezés során használt valamennyi eszköz: az árak rögzítése, egy adott gazdasági ágazat támogatása, szisztematikus munkahelyteremtés, állami beruházások mellőzendők. A szabályozó politikát – azonkívül, hogy a gazdasági alkotmány törvényeinek rendelő alá – néhány speciális, „szabályozóként” meghatározott elv (regulierende Prinzipien): a kartellek ellenőrzését végző versenyhivatal létrehozása, közvetlen adókra és progresszív adóra épülő fiskális politika, a gazdasági szereplőknek biztosított tervezési szabadság által feltételezhetően okozott nem kívánt hatások és a munkaerőpiac külön figyelése vezérli.¹ Összefoglalva, a rendteremtő politika közvetlenül a piaci „keretet” vagy létezési feltételeit alakítja ki, a gazdasági alkotmány alapelvei érvényesítésének szándékával. A rendfenntartó-szabályozó politika ezzel szemben nem közvetlenül magába a „folyamatba” avatkozik be, hanem éberen figyel és örökdi az, hogy elháruljon minden akadály a szabad verseny elől, és ily módon támogatja a „folyamatot”.

¹ S. SYLVAIN BROYER: „Ordnungstheorie et ordoliberalisme : les leçons de la tradition”, i. m.

A fogyasztó-polgár és a „magánjogi társadalom”

Az ordoliberalizmus egy meghatározott típusú társadalmi viszonyon, az életük felett teljesen szabadon és szuverén módon rendelkező egyének közötti szabad és tisztességes versenyen alapuló társadalmi és politikai rendet kíván létrehozni. A verseny minden torzulása az állam vagy egy magán érdekcsoport egyen feletti illegitim uralmát tükrözi. És mint ilyen, a zsarnoksághoz és a kizsákmányoláshoz hasonlítható.

Az ordoliberalizmus központi kérdése a hatalom kérdése: egyszerre a jogi hatalomé, amellyel minden egyén rendelkezik saját élete felett – a magántulajdon ebből a szempontból úgy értelmezendő, mint a függetlenség eszköze –, és ugyanakkor ama érdekcsoportok illegitim hatalmáé, amelyek versenyellenes gyakorlatukkal sérthetik az egyének ezt a hatalmát. A néha – mint Wilhelm Röpkénél – erősen archaikus társadalomeszmény egyszerre a kisvállalkozók olyan társadalmá, amelyben senki nincs abban a helyzetben, hogy kizárólagos és önkényes hatalmat gyakoroljon a piacon, és ugyanakkor a fogyasztók demokráciája, ahol a fogyasztók folyamatosan élvezhetik választási hatalmukat. A legtökéletesebb politikai rendszer az lehet, amely a politikában és a piacon egyaránt a végső döntés jogával rendelkező szuverén egyének sokaságát elégíti ki. L. Erhard ennek megfelelően azt hangsúlyozta, hogy „a fogyasztás szabadsága és a gazdasági tevékenység szabadsága *sérthetetlen, alapvető jog*”¹.

Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a fogyasztónak ez a politikai felértékelése egyáltalán nem jelentéktelen dolog, és közvetlenül köthető a verseny alkotmányos alapelveéhez. Az igaz ugyan, hogy az egyéneket olyan gazdasági tevékenységek kötik össze egymással, amelyekben egyszerre termelőként és fogyasztóként lépnek fel. A különbség az, hogy a termelő egyén a társadalom bizonyos igényét próbálja kielégíteni, – így annak bizonyos értelemben a „szolgálója” – míg fogyasztóként „megrendelői” pozícióban van. Az ordoliberalisok állítása az, hogy a fogyasztói oldalon „közös alkotmányos érdekek” léteznek, míg a termelő oldalán nincsenek ilyenek. Hiszen az egyének, mint termelők érdekei protekcionista típusú érdekek, amennyiben meghatározott személyek vagy csoportok érdekében próbálnak különleges bánásmódot, vagyis „kiváltságot”, és nem mindenki számára egyformán érvényes szabályokat elérni. Ezzel szemben az egyének, mint fogyasztók érdekei konszenzuson alapulnak és közösek, akkor is, ha különböző piacokon jelennek meg: valamennyi

¹ L. ERHARD: *Jólétet mindenkinek.* (Ford.: Zalán Péter), Konrad-Adenauer Stiftung, Budapesti Képviselő, 1993. 11.

fogyasztónak, mint fogyasztónak azonos az érdeke a verseny folyamatában és szabályainak betartásában. Ebből a szempontból a verseny rendjének „gazdasági alkotmánya” – amennyiben a közérdeket a fogyasztó szuverenitásán keresztül szentesíti – a fogyasztó-választó és az állam közötti szerződést testesíti meg.¹

Az államnak természetesen – megszüntetve mindent, ami valamilyen különös érdek más érdekek rovására érvényesíthető előjogához vagy védelméhez akár csak hasonlíthat – kezdetől fogva tisztelnie kell az esélyegyenlőséget a versenyben.² Ennek az elméletnek az egyik leghatásosabb, a liberalizmus más irányzataiban is felbukkanó érvelése szerint a kapitalizmus fő hibája, a túlzott tökekoncentráció és az ipari kartellek kialakulása, nem belső természetéből következik, hanem a néhány nagy magánérdekeltség ellenőrzése alatt álló állam előjogokat előnyben részesítő és protekcionista politikájára vezethető vissza. Ezért van szükség olyan „erős államra”, amely képes ellenállni bármely lobbij nyomásának, és amely megszabadult a minimális állam „manchesterianus” dogmáitól.

Ludwig Erhard nagyon jól foglalta össze ennek az elméletnek a lényegét a *Jólétet mindenkinek!*³ című művében. Az államnak lényeges szerepet kell betöltenie: ő az „alapvető állampolgári jognak” tekintett verseny és monetáris stabilitás legfőbb őre. A jog- és esélyegyenlőséghez, valamint a „stabil kerethez” fűződő – a verseny torzulásának megelőzéséhez nélkülözhetetlen – alapvető jogok legitimek és orientálják az állami beavatkozást. Erhard szemében a politika azt jelenti: általános szabályokhoz igazodunk, anélkül, hogy bármikor is valamilyen részérdeket képviselő csoportot részesítenénk előnyben, mert az súlyos torzulásokat okozna a gazdaság egészében, a jövedelmek és a források elosztásában egyaránt. A gazdaság olyan egységes egész, melynek részei kölcsönösen függnek egymástól: „A különérdekek figyelembevétele, az egyes gazdasági körök követeléseivel szembeni engedékenység azért is tilos, mert mindenfajta gazdasági folyamat kölcsönös függésben áll a többivel. A nemzetgazdaságban hozott minden egyes intézkedés olyan területekre is hat, amelyekre nem lenne szabad hatnia, sőt olyanokra is, amelyekről felületes szemlélő nem is gondolná, hogy e hatások egyáltalán érinthetik.”⁴

¹ A kérdéshez lásd Laurence SIMONIN: „Le choix des règles constitutionnelles de la concurrence...”, i. m. 70.

² Lásd Viktor VANBERG: „L'École de Fribourg”. In: Philippe NEMO és Jean PETITOT: *Histoire du libéralisme en Europe*. PUF, Párizs, 2006, 928. sz.

³ L. ERHARD: *Jólétet mindenkinek*, i. m. 95.

⁴ uo. 100.

Azonban F. Böhm, ma már klasszikusnak számító esszéjében, a *Magánjogi társadalom és piacgazdaság*¹-ban találjuk a versenyen alapuló rend „kiemelt alkotmányos helyzetének” leginkább végiggondolt és legeredetibb elméleti igazolását. A szerző bírálja a jogászok ama előítéletét, mely szerint az egyén a jog szintjén közvetlenül szemben állna az állammal. Rámutat, hogy a francia forradalom távolról sem emancipálta az egyént a társadalommal szemben, éppen hogy valójában „benne hagyta a társadalomban”: a társadalom volt az, amely akkor a kiváltságok feudális társadalmából „tisztá magánjogi társadalommá” (in eine reine Privatrechtsgesellschaft) alakult át.² Tisztázza, hogy mit kell érteni „magánjogi társadalom” alatt: „egy magánjogi társadalom soha nem mindenféle kapcsolat nélküli egyének egyszerű egymás mellett élését jelenti, hanem olyan emberek sokaságát, akik egy egységes rendnek (einheitliche Ordnung), igazából véve jogi rendnek (Rechtsordnung) alárendelten élnek”. Ez a magánjogi rend nemcsak azokat a szabályokat állapítja meg, amelyeknek a társadalom valamennyi tagja egyenlő mértékben aláveti magát, amikor szerződéseket kötnek egymás között, javakat és értékpapírokat cserélnek, együttműködnek vagy szolgáltatásokat nyújtanak egymásnak. Hanem, mindenekelőtt, rendkívül nagy mozgási szabadságot, kompetenciát ad minden olyan személynek, aki a joghatósága alá tartozik, hogy terveket szőjön és életét a hozzá közelállókkal kapcsolatban bonyolítsa, továbbá egy olyan státuszt a magánjogi társadalomban, amely nem „természettől adott”, hanem „társadalmi polgárjog”, nem „természetes hatalom”, hanem „társadalmi felhatalmazás”. A jogi realitás tehát nem az, hogy az individuum közvetlenül áll szemben az állammal, hanem – „a magánjogi társadalom közvetítésével” – kapcsolódik az államához.³

Tagadhatatlan, hogy a „civil társadalom” bizonyos rehabilitálását tapasztaljuk itt a német gondolkodás ama hajlamával szemben, hogy alárendelje azt az államnak.⁴ Annál is inkább fontos ezt kiemelni, mert a piacgazdaság irányítási rendszerének működése feltételezi egy magánjogi társadalom létezését.⁵ Ezen feltételek között a kormányzat feladata „a jogi keret rendjének (die Rahmenordnung) létrehozására, gondozására

¹ F. BÖHM: *Privatrechtsgesellschaft und Marktwirtschaft*, *Ordo Jahrbuch*, 17. kötet, 1966, 75–151. uo. 84–85.

² uo. 85.

³ Elég arra gondolni, ahogy Hegel a *Jogfilozófia* alapvonalaiban az államot a civil társadalom igazi alapjává teszi.

⁵ F. BÖHM: *Privatrechtsgesellschaft und Marktwirtschaft*, i. m. 98.

és tiszteletben tartásának kikényszerítésére korlátozódik”.¹ Ami a leginkább figyelemre méltó, az az, hogy Böhm nem habozik itt átvenni a „köz-akarat” és a „különös akarat” közötti Rousseau-i megkülönböztetést², miközben megváltoztatja a jelentését. Küldetésének teljesítésével az állam pártatlanul cselekszik, és garantálja, hogy a „közakaratot” nem fogják feláldozni a különböző magánakaratok oltárán. Egyik oldalon vannak azok a szakmai alapon szerveződő érdekcsoportok, amelyek egy részédek – a magánjogi szabályok rovására történő – általános érvényesítése útján az állam alkotmányos küldetésének gyengítésére törekednek; a másik oldalon áll ezzel szemben a társadalom valamennyi tagjának közös érdeke egy, a magánjog által uralt, versenyalapú rend létrehozásában és fenntartásában. Ebben a perspektívában a „közakarat” a magánjog valamennyi szabálya védelmének az akarata, a „partikuláris akarat” pedig az a „szakmai akarat”, melyen keresztül egyik vagy másik érdekcsoport valamilyen kedvezményt vagy felmentést kíván elérni a törvény hatálya alól. Miközben Rousseau-nál a közakarat, mint a nép önmagával való kapcsolata alkotja a közjog alapját, Böhm-nél a közakarat tárgya a magánjog létrehozása és fenntartása. A kormányzat így a „közakarat” öre, de közben őrködik a magánjogi szabályok betartásán is.³

A „szociális piacgazdaság” és kétértelműsége

Az ordoliberalizmus szemében a „szociális” terminus olyan – a versenyre, mint emberi viszonyra épülő – társadalomformára utal, amelyet szerintük egy tudatosan szervezett *Gesellschaftspolitik*kal („társadalompolitikával”) – ahogy A. Rüstow és Müller-Armack nevezte – kell felépíteni és megvédeni. A választásukban önállóan döntő egyének e – tudatos politika tárgyát képező – társadalomformája ugyanakkor a jogállam vég-ső alapja is, ahogy azt az imént láttuk.

De ugyanez a terminus, klasszikusabb értelemben, bizonyos mértékű hitet is jelez a piacgazdaság hasznos hatásában. L. Erhard már idézett híres könyvének címe: *Jólétet mindenkinek!* jól illusztrálja ezt a hitet. A Müller-Armack⁴ akitől a „szociális piacgazdaság” kifejezés származik,

¹ uo. 138.

² uo., különösen 140–141.

³ A 9. fejezetben látni fogjuk, hogy Hayek hogyan használja ki a kormányzat feladatainak elválasztását egymástól.

⁴ Alfred Müller-Armack volt az a német ordoliberalis közgazdász, aki a legaktívabb szerepet vállalta Ludwig Erhard mellett a gazdaságpolitika gyakorlati alkalmazásában. Ő volt egyike azoknak is, akik a leghatékonyabban érvényesítették a német feltételeket az európai építkezés folyamatában. Közgazdász professzorként és pénzügyminisztériumi vezetőként ő jelentette a kapcsot

azzal magyarázta a piacgazdaság – úgymond – „szociális” voltát, hogy meghajlik a fogyasztó döntése előtt: azzal, hogy a termelékenység javítása érdekében nyomást gyakorol a vállalkozásokra és a munkavállalókra, a verseny közvetítésével megvalósítja a fogyasztók demokráciáját: „a fogyasztásra összpontosítás valójában a piacgazdaság szociális szolgáltatása”. Hozzáteszi, hogy „a termelékenységjavulás, amit a verseny folyamatosan garantál és kikényszerít, a szociális haladás forrása is”.¹

Addig, amíg nem fogadták el maguk is, a német szociáldemokraták ezt a nézetet, mégpedig azon a címen, hogy a piacgazdaság nem lehet szociális; sőt elvileg ellentétes minden, a szolidaritáson és társadalmi együttműködésen alapuló gazdasággal, A. Müller-Armack két érvvel vágott vissza:

- a piacgazdaság rendszere minden más gazdasági formánál hatékonyabban biztosítja a jólétet és a gazdasági biztonságot. „Összhang keresése a piac szabályai között az egyik oldalon, a modern ipari tömegtársadalom szociális szükségletei a másikon.”²
- A szociális piacgazdaság szemben áll a liberális piacgazdasággal. Az egész társadalom akarja, visszavonhatatlan, közös döntés. A piaci rend társadalmi célokat szolgáló, „mesterséges rend”, szabályozandó szociális gépezet, szükségképpen hasznos hatásokkal járó mesterséges alkotás, technikai eszköz, feltéve, hogy semmilyen törvény nem sérti a piaci szabályokat.

A „szociális” jelzőnek tehát kettős értelme van: hol közvetlenül egy, a politikai cselekvés által konstruált valóságra utal, hol a tökéletes verseny rendszerének szociális hasznába vetett hit rejlik mögötte. Müller-Armack szerint a szociális piacgazdaság része a kultúrpolitika, az oktatás és a tudománypolitika is. Az emberi tőkébe, a városfejlesztésbe és a környezetvédelembe való befektetés is hozzátartozik a szociális keretrendszer politikájához.

latot a gyakorlat és az elmélet között. Ő volt az, aki 1946-ban először használta a szociális piacgazdaság kifejezést a *Wirtschaftlenkung und Marktwirtschaft* („Tervgazdaság és piacgazdaság”) című művében. A kölni egyetemen tanított és részt vett 1957-ben a Római Szerződés tárgyalásain, és kidolgozója annak a kompromisszumnak, amit a két szembenálló fél el tudott fogadni. Ezután 1958-tól külügyi államtitkár-helyettes, és nagyon gyakran képviselte Nyugat-Németországot az európai építkezés különböző tárgyalásain.

¹ Idézi Hans TIETMEYER: *Économie sociale de marché et stabilité monétaire*. Economica és Bundesbank, Frankfurt, 1999. 6. Meg kell jegyezni, hogy a kifejezés egy évvel azelőtt született, hogy A. Müller-Armack csatlakozott Hayek és Röpke Mont Pélerin Társaságához. Utóbbi a társaság tíz alapítójának egyike.

² A. MÜLLER-ARMACK: *Auf dem Weg nach Europa, Erinnerungen und Ausblicke*. Tübingen és Stuttgart, 1971, idézi Hans TIETMEYER: *Économie sociale de marché et stabilité monétaire*, i. m. 207.

Az ordoliberalisok értelmezésében a „szociális piacgazdaság” pontosan az ellentéte a jóléti államnak vagy szociális államnak. A „mindenki jóléte”, a piacgazdaság és csakis a piacgazdaság következménye lehet, mindenfajta segély, amit a társadalombiztosítás és a szociális állam fizet – bár kétséget kizáróan szükséges, mégis rossz, ideiglenes, és amennyire lehet, korlátozandó, mert a gazdasági szereplők demoralizálásának kockázatával jár. Az egyéni felelősség és a jótékonyosság, a maguk valamennyi formájában, jelentik az egyedüli valóságos gyógyírt a szegénység problémájára.

Németországban a háború után az ordoliberalisok, jóllehet jelentős volt a politikai befolyásuk, nem tudtak megszabadulni a Bismarck idején bevezetett társadalombiztosítási rendszertől, még a kiterjesztését sem voltak képesek megakadályozni, miként azt szerették volna. Sőt, kénytelenek voltak – kompromisszumot kötve a német szakszervezetekkel – beletörődni abba, hogy a munkavállalók beleszólást, ún. együtdöntési jogot (Mitbestimmung) kapjanak a vállalkozások irányításába. Azonban teljesen értelmetlen ebből kiindulva párhuzamot vonni az állami beavatkozást pártoló ún. intervencionizmus és az ordoliberalizmus között.¹ Az ordoliberalis elmélet szerint a „szociálpolitika” csak a legcsekélyebb mértékben védheti a dolgozókat, az újraelosztásnak pedig olyan alacsony szinten kell maradnia, hogy mindenki részt vehessen a „piaci mechanizmusban”. A kirekesztés elleni harcra kell szorítkoznia, ez a közös nevező a keresztényszociális doktrína és az „egyéni felelősség” elve alapján mindenkire a piacba integráló neoliberális filozófia között. Wilhelm Röpke kitartott amellett, hogy a „liberális intervencionizmus” feladatai közé tartozik a stabil és biztonságos életkörülmények megteremtése, ahol az állami beavatkozás célja nem annyira „konzervatív” jellegű, hanem inkább „alkalmazkodási célú”, mert ez az egyedüli olyan politika, amely képes megvédeni a leggyengébbeket a gazdasági és technológiai változások brutális hatásaitól.

A társadalom fejlődését így – a munkával szerzett vagyon és a „tartalékok” felhalmozásával – a személyes felelősségvállalás támogatására épülő „népi kapitalizmus” alapozza meg. Erhard teljesen egyértelműen fogalmazott, amikor kijelentette: „a «szabad» és a, «szociális» fogalma fedi egymást [...]; minél szabadabb a gazdaság, annál szociálisabb, és annál nagyobb a nemzetgazdaság haszna.”² A szabad verseny a társadalom fejlődésének forrása: „az „általános jólét” és a „versenyben született

jólét” egy és ugyanaz.¹ El kell tehát utasítani a szociálpolitikában azt az elvet, hogy mindenkit egyforma védelem illet. Az erkölcsi érték a konkurenciaharcban van, és nem a gondoskodó állam mindenre kiterjedő védelmében, ahol „mindenki a szomszédja zsebében kotorászik”².

Az ordoliberalizmus „társadalompolitikája”

Mint fentebb láttuk, az ordoliberalis doktrína egyik fontos alapköve az az állítás, hogy minden intézmény és az emberi valóság valamennyi szintje kölcsönösen függ egymástól. A politikai rend, a jogi alapok, az értékek, a gondolkodásmód részei a globális rendnek, és valamennyi hatással van a gazdaságra. A politika céljai – teljesen logikusan – hatnak a társadalomra és az élet keretfeltételeire, hogy azok segítsék a piac megfelelő működését. Az elmélet így tompítja az állam, a gazdaság és a társadalom – a klasszikus liberalizmusban tapasztalt – elválasztását egymástól. Úgy gondolván, hogy az emberi lét valamennyi dimenziója egy „gazdasági gépezet” működéséhez nélkülözhetetlen alkatrészhez hasonlít, megszünteti a köztük lévő határokat (A. Müller-Armack). A piacgazdaság csak akkor tud működni, ha olyan társadalomra támaszkodik, amely biztosítja a neki szükséges létezési formákat, értékeket, vágyakat. A törvény nem elegendő, erkölcsiségre is szükség van. És kétségkívül itt rejlik a „szociális piacgazdaság” kifejezés mélyebb értelme, feltéve, hogy ezt a gazdaságot csakugyan egy átfogó, megfelelően koherens entitásként kívánjuk felfogni.³

Az ordoliberalizmus az individuumok közötti kapcsolatok egy bizonyos felfogása alapján képzei el a társadalmat. A társadalmi kapcsolatok *alapszabálya* a szabadsággal kéz a kézben járó verseny. Nincs szabadság verseny nélkül, és nincs verseny szabadság nélkül. A verseny az a kapcsolati forma az egyének között, amely egyszerre felel meg – mégpedig egyedülálló módon – a gazdaság hatékonysági, és ugyanakkor – annyiban, amennyiben lehetővé teszi, hogy autonóm, szabad és cselekedeteiért felelős lényként nyilvánuljon meg – az ember morális követelményeinek.

A verseny akkor tisztességes, ha ítélő- és választási képességük gyakorlására képes egyedek vesznek részt benne. Ez a képesség jogi, de társadalmi struktúráktól is függ. Innen az elmélet alkotmányos indoklását logikusan kiegészítő „társadalompolitika” gondolata. Gondosan ügyelni

¹ L. ERHARD: *Jólétet mindenkinek*, i. m. 8.

² uo. 164.

³ Itt M. Foucault olvasatára támaszkodunk: *Naissance de la Biopolitique*, i. m. 150., lásd továbbá az alábbi cikket: M. SENELLART: „Michel Foucault: la critique de la *Gesellschaftspolitik*”, In: P. COMMUN: *L'Ordoliberalisme allemand*, i. m. 45–48.

¹ Lásd ezzel kapcsolatban az európai építkezésről szóló 11. fejezetet.

² Idézi Hans TIETMEYER: *Économie sociale de marché et stabilité monétaire*, i. m. 6.

kell tehát arra, elkerülendő a fogalmak keveredését, hogy a *Gesellschaftspolitik*-ot mindig társadalompolitikának, és ne „szociálpolitikának” fordítsuk: azért van ennek alapvető jelentősége, mert a társadalompolitikában a hatalomgyakorlás tárgya és célja a társadalom, a maga egészében, és semmiképpen sem a magasabb jövedelműektől az alacsonyabb jövedelműek felé irányuló transzferről van szó, mint a szociálpolitika esetében. Ez az, amiért Michel Foucault-nak tökéletesen igaza van, amikor a „társadalom kormányzásáról” beszél, szembeállítva azt a fizikokraták „gazdasági kormányzásával”.¹

Wilhelm Röpke kétségkívül egyike azoknak, akik a legtöbbet tették a gyakorlati társadalompolitika elméleti megalapozásáért. Annak érdekében, hogy a piacgazdaságot megvédjük a kollektívizmus halálos mérgétől – írja számos, terjedelmes munkájában – fontos, hogy kritika tárgyává tegyük a kapitalizmust, vagyis a piacgazdaságnak a történelemben létrejött konkrét formáját.² A piacgazdaság azonban még mindig a legjobb gazdasági rendszer, és – mint ahogy láttuk – a valóban liberális állam egyetlen lehetséges talapzata. Azonban „a monopóliumok uralma és az állam irracionális túlkapásai meghamisították és eltorzították”³, olyannyira, hogy a kapitalizmus a jelenlegi formájában a piacgazdaság „besározott és meghamisított formája”.⁴ A „harmadik útnak” is nevezett „gazdasági humanizmus” egy olyan *szociológiai liberalizmusra* (*soziologischer Liberalismus*) támaszkodik, amely ellen hatástalanok „a régi, kizárólag a gazdasági liberalizmus ellen kovácsolt fegyverek”.⁵ Röpke elismeri, hogy a régi liberalizmus nem ismerte a társadalmat, vagy feltételezte, hogy az spontán módon alkalmazkodik a piachoz. A Felvilágosodás optimista racionalizmusára visszavezethető megbocsáthatatlan vak-ság volt ez, amely nem vett tudomást a társadalmi kötelekekről, formáinak különbözőségéről, azokról a „természetes” keretokről, amelyek között fejlődik. Helyénvaló tehát a versenyre épülő rendszer társadalmi működési feltételeinek a meghatározása, mint ahogy a feltételeknek való megfelelés érdekében végrehajtandó reformok számbavétele is. Ez az, ami meghatározza a parancsuralom, a despotizmus és a függőség két típusától, a kollektívizmustól és a monopolkapitalizmustól egyforma távolságot tartó „harmadik utat”, a „konstruktív liberalizmust” és a „gazdasági humanizmust”.

¹ M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 151. (kiemelés tőlünk).

² Lásd W. RÖPKE: *Civitas humana*, i. m. 26.

³ uo. 37.

⁴ uo. 65.

⁵ uo. 43.

A Wilhem Röpke műveiben feltett kérdés tehát az: milyennek kell lennie annak a társadalomnak, amelyben a fogyasztó tökéletesen és folyamatosan gyakorolhatja a neki leginkább megfelelő javak és szolgáltatások teljesen független kiválasztásához fűződő jogát?

Ennek a – freiburgi iskolaalapítók szűkebb értelemben vett jogi konstitucionalizmusától a morális dimenzió fontosságának erőteljesebb hangsúlyozásában különböző – „harmadik útnak” a gazdaság működési zavarainál nagyobb kihívással kell megküzdenie. Gyógyírt kell találni „a társadalom totális válságára”. Ez magyarázza, hogy a „strukturális politika”¹ a „társadalompolitika”, vagyis a társadalom teljes átalakítását célzó politika elnevezését kapja, a kollektívizmustól igencsak eltérő értelemben, természetesen. A végső megfogalmazást a *Civitas humana*-ban olvashatjuk: „Azonban a piacgazdaság maga csak egy új alapokon nyugvó társadalompolitika segítségével maradhat fenn.”² Ennek a – felelősen és tudatosan dönteni képes embereket kinevelni szándékozó – politikának a politikai intézmények decentralizációját, a városok lakhatóvá tételét, a társadalomban zajló proletarizálódás és szegregáció megszüntetését, a gazdasági és szociális monopóliumok felszámolását kell céloznia, egyszerűen azt, hogy a Bern környéki falvak kicsiny és közepes méretű mezőgazdasági családi gazdaságai és kézműves vállalkozásai min-tájára „emberséges gazdaság” szülessen, hogy Wilhem Röpke egyik ked-venc kifejezését használjuk.

E szociológiai liberalizmus látszólag archaizáló és „nosztalgizáló” jellege nem feledtetheti el velünk a tényt, hogy olyan kérdésről van szó, amelynek megválaszolása valamennyi neoliberais számára kulcsfontosságú. Hogyan rehabilitálható a piacgazdaság, hogyan lehet továbbra is hinni az egyén teljes önállóságában a városiasodott, ipari kapitalista civilizáció gigantomán környezetében? Ugyanezzel a problémával találta szemben magát Hayek is: meg kellett különböztetnie az emberek közötti érintkezés „spontán rendjét” a kapitalista vállalkozásokban vagy az államigazgatás apparátusában végzett, tudatos egyeztetésen alapuló modern termelés „szervezetétől”.³ Milyen mértékben állíthatjuk, hogy a független ember, mint fogyasztó és termelő a piaci rend alapegysége? Wil-helm Röpke javára írandó, hogy nem került meg a problémát. Ha el

¹ uo. 69.

² uo. 74. Németül: „Die Marktwirtschaft selbst ist aber nur zu halten bei einer widergelagerten Gesellschaftspolitik”. (*Civitas humana. Grundfragen der Gesellschafts- und Wirtschaftsreform*, Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach, Zürich, 1944, 85.)

³ Lásd lent a 9. fejezetet.

akarjuk kerülni az oligopóliumok kapitalizmusát és a kollektívizmus hanytatásadalmát, gondoskodni kell róla, hogy a társadalmi struktúrák garantálják a személyi függetlenség és méltóság alapjait.

Michel Foucault jól érzékeltette a „társadalompolitika” ellentmondásos jellegét.¹ Úgyelni kell arra, hogy a társadalmat ne kerítse teljesen hatalmába a piaci logika (a társadalom autonómiájának elve a gazdasággal szemben), de arról is gondoskodni kell, hogy az emberek a versenyen alapuló rend létfeltételét jelentő mikrovállalkozásokba tömörüljenek (a társadalom gazdasággal való homogeneitásának elve). „A piacgazdaság és a nem piaci társadalom kiegészítik és kölcsönösen erősítik egymást. Úgy viszonyulnak egymáshoz, mint egy folyómeder és partján a gát, mint a fényképező gép objektívét együtt alkotó homorú és domború lencse.”²

Ez a kérdés megérdemli, hogy figyelmesen megvizsgáljuk. A piacgazdaságot megfelelő keretek közé kell helyezni, szilárdan be kell ágyazni abba a „szociológiai, antropológiai keretbe”, melyből az anyagát veszi, nem megelégedve közben arról, hogy megmaradjon az önállósága:

A piacgazdaság nem mindenható. Az egészséges és élő társadalomban megvan a maga kijelölt helye, ahol nem lehet érvényesülni nélküle, és ahol önállónak kell lennie, és meg kell őriznie az integritását. Azonban óhatatlanul eltorzul, megromlik és csírájában megmérgezi a társadalom összes többi elemét, ha nincsenek mellette más ágazatok: önellátás, állami szektor, központi tervezés, jótékonyági és egyszerű nonprofit tevékenységek.³

A piac elé korlátokat kell állítani a piaci logika alá nem tartozó területeken: a saját célra termelés, a családi élet, a közszféra nélkülözhetetlenek a társadalom fennmaradásához.⁴ A társadalom részterületei pluralitásának követelményét nem a hatékonyság vagy az igazságosság szükségessége, hanem az ember plurális természete diktálja, és ezt a „régizásági liberalizmus” nem értette meg. A társadalmat egyben tartó kötelek nem egyszerűsíthetők le a piaci érintkezésre.

¹ M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 246–247.

² W. RÖPKE: *Civitas humana*, i. m. 74. A folyó és folyómeder, valamint a gát képe óhatatlanul eszünkbe juttatja Polányi Károly beágyazódás (*embeddness*)-elméletét. A kapitalizmus válsága ugyanazon tüneteiből kiindulva Röpke és Polányi egymással teljesen ellentétes politikai következtetésre jut.

³ *uo.* 72.

⁴ A *Korunk válságában* (Payot, Párizs, 1962.) W. Röpke hasonlóképpen fogalmaz: „A piac elve is feltételez néhány korlátot, és ha a demokráciában kell olyan területeknek lenniük, amelyek nem tartoznak az állam hatáskörébe, hogy ne fenyegetsen egy végtelen despotizmus veszélye, a piacgazdaság esetében is kell lennie olyan területeknek – ide számítva az önellátás, a teljesen egyszerű és szerény életfeltételek területét, az állam szféráját és a gazdaság tervezett részét – melyek nincsenek alávetve a piac törvényének, hiszen az elviselhetetlen lenne.” (136.)

Szem elől tévesztették, hogy a piacgazdaság a társadalom életének csak egy szűk szeletét alkotja, egy sokkal szélesebb terület, egy olyan külső tér veszi körül, és tartja fenn, ahol az emberek egyáltalán nem versenyeznek egymással, nem termelők, kereskedők, fogyasztók, gazdasági társaságok tagjai, részvényesek, megtakarítók, hanem egyszerű emberek, akik nem csak kenyéren élnek, családtagok, szomszédok, vallási felekezetek tagjai, munkahelyi kollégák, közélet iránt érdeklődő állampolgárok, hűvös emberek, a maguk gondolataival és örök emberi érzéseivel; igazságosságra, megbecsülésre, kölcsönös segítségre, a közérdek érvényesülésére, békére, a jól elvégzett munka örömére, a természet szépségeire és nyugalomra vágyanak. A piacgazdaság egy meghatározott szervezet, és mint láttuk, teljes mértékben nélkülözhetetlen egy szűk területen, ahol megtalálja igazi és nem torzult szerepét; azonban ha magára hagyunk, veszélyessé, sőt fenntarthatatlanná válna, és teljesen természetellenes létformába kényszerítené az embereket, akik előbb vagy utóbb elutasítanák, mind a szervezési formát, mind pedig a piacgazdaságot, amely gyűlöletessé válna a szemükben.¹

A nyugat nagy szociális és morális krízisének egyenesen a kollektívizmushoz vezető legfőbb oka annak a ténynek tulajdonítható, hogy a szociális keret nem volt elég szilárd. Nem a piacgazdaság volt az, ami nem működött, hanem a keretül szolgáló struktúrák omlottak össze. Wilhelm Röpke gátszakadáshoz hasonlítja a társadalmi válságot, ahol a „gát mögött kellett volna tartani” a piacot. „A gát peremének eróziója okozta az elmúlt idők liberális gazdaságának és ugyanakkor a liberalizmus egész társadalmi rendszerének az összeomlását.”

Mi hát az orvosság? Ha a piacgazdaság olyan, mint egy folyómeder, akkor kínálja magát a lehetőség, hogy újra megerősítsük a gát peremét, és olyan politikát folytassunk, amely egy „szilárdabb szociológiai-antropológiai keret megteremtését célozza”.²

E „szociológiai program” több irányba: a decentralizáció, a proletarizálódási folyamat visszafordítása, a dezurbanizáció felé indul, ezek pedig mind egy közös cél, az egymástól független és egymással versengő, kis, családi méretű, lakó és termelő közösségekből álló társadalom felé mutatnak. Mindenkiné egy függetlenségét és méltóságát garantáló, szakmai alapon szervezett munkakörnyezetbe kell tartoznia. Egyszóval minden embernek élveznie kell a kisvállalkozás nyújtotta garanciákat, mi több, *úgy kell működnie, mint egy kisvállalkozásnak*. És itt látható a Michel Foucault által hangsúlyozott ellentmondás: amiről azt gondolhatjuk,

¹ W. RÖPKE: *Civitas humana*, i. m. 71–72.

² *uo.* 74.

hogy kívülről határolja, és *kívül* működik a piacon, éppen hogy egy több, független egységből álló atomizált piac *modelljét* követi.

A kisvállalkozás: a proletarizálódás ellenszere

Vizsgáljuk meg közelebbről, milyen kritikát fogalmaz meg Wilhelm Röpke a proletarizálódással, a kollektivismus legfőbb ismertető jegyével szemben! Az ipari társadalom a városi, bérből és fizetésből élő tömegek gyökértelenné válásához, soha nem látott „nomadizmusához” vezetett: „olyan patológus jelenség ez, amely a történelemben korábban soha nem ismert méreteket öltött”.¹ Auguste Comte óta a szociológiában ritkán tapasztalt hangsúlyokkal Röpke rámutat, hogy ez – a parasztság és a kisiparos réteg koncentrált nagyüzemi gazdálkodás általi tönkretétele nyomán kibontakozó – proletár nomadizmus óriási ürt teremtett a biztonságuktól és stabilitásuktól megfosztott, „gigantikus gazdasági és kereskedelmi gazdálkodó egységekbe zsúfolt, függő helyzetű, saját tulajdonnal nem rendelkező városi bér munkások millióinak életében”.² A proletarizálódás – a vele járó kiüresedés miatt – egyszerre hozta magával az emberek egzisztenciális helyzetének elbizonytalanodását és a szociális szegregációt:

A proletarizálódás azt jelenti, hogy az emberek olyan veszélyes szociológiai és antropológiai helyzetbe kerülnek, amelyet a tulajdon és mindenféle tartalék hiánya (ideértve a családi és szomszédsági kapcsolatokat), a gazdasági függőség, az elgyökértelenedés, a kaszárnyaszerű tömegszállások, a munkavégzés militarizálódása, a természetből való eltávolodás, a munkatevékenység elgépiesedése, röviden összefoglalva, a teljes életidegenség és elszemélytelenedés jellemez.³

A társadalompolitikának – azzal, hogy polgárrá és állampolgárrá, bourgeois-vá és citoyenné, vagyis a „civitas”⁴ valóságos tagjává emeli őket – elsőbbséget kell biztosítani „a polgári társadalom proletárjait egymástól elválasztó árkok betemetésének, proletár helyzetük megszüntetésének”. Ez az integráló politika, amelynek alapjait A. von Rüstow már a Lippmann-konferencián felvázolta, a kis családi vállalkozások támogatásával és a tulajdonosi egzisztencia megteremtésével jár együtt,

¹ uo. 228.

² uo. 229.

³ uo. 230.

⁴ uo. 167. Megjegyzendő, hogy W. Röpke tudatosan játszik a német Bürger szó kettős jelentésével: egyszerre jelenti a „bourgeois”-t és a „citoyen”-t. Azonban ez a játék sokat elárul arról, hogy a neoliberalizmus előszeretettel tünteti el a gazdaságot a politikától elválasztó vonalat.

kisvárosokban és falvakban, ahol az interperszonális kapcsolatok erősek, vagyis az emberek jól ismerik egymást. Ennyiben tehát szemben áll a szociális állammal, amely azzal, hogy közösségi támogatásoktól teszi függővé őt, egy kicsit tovább degradálja az embert. A nagy veszély az, hogy a proletár elgyökértelenedés és a minden ilyen szituációra jellemző tulajdonnéküliség egy új, a gondoskodó államra jellemző szolgáshoz vezet: „Minél kiterjedtebb a proletarizálódási folyamat, annál féktelenebb az elgyökértelenedett emberek vágya, hogy az állam garantálja anyagi szükségleteik és biztonság utáni vágyuk kielégítését, annál inkább szertefoszlik a maradék személyes felelősség.”¹ Az ipari kapitalizmusban elgyökértelenedett tömegek proletár helyzetét nem a társadalombiztosítással szüntethetjük meg, hanem azzal, hogy segélyfüggőkből tulajdonost, megtakarítással rendelkező polgárt, független termelőt faragunk. A Rüstow szerint a tulajdon az egyetlen eszköz arra, hogy az ember újra „megtalálja gyökereit” a maga környezetében, hogy ismét meglegyen az a biztonsága, amire vágyik, és hogy motivált legyen a munkában: „Kötelességünk teljes erőnkkel megőrizni és növelni a parasztság, a kézművesek, a kisiparosok és kiskereskedők, röviden, valamennyi független termelő- és lakótulajdonnal rendelkező ember számát.”² A piacgazdaságnak szüksége van erre az „emberi bázisra”; „a létezésükben munka- és életmódjuk révén szilárd gyökerekkel rendelkező emberekre”.³

A családi vállalkozásnak ebből a – társadalomreform lényegi eleme, a magántulajdon helyreállítása politikájának részét képező – eszményítéséből ugyanakkor egyáltalán nem következik, hogy minden munkavállalóból ténylegesen valamilyen kisvállalkozás vezetője lesz. Inkább egyfajta *társadalmi modellről* van szó, amelyhez bárki közeledhet, felmérheti a háztulajdonosi mivoltból és a saját kert műveléséből fakadó morális és anyagi hasznát: „Egyenesen meg vagyunk győződve róla, – lelken-dezik Röpke, – hogy a háztáji gazdálkodás csodákat fog művelni”.⁴ A kerttel és az ahhoz kapcsolódó önellátással a kor bér munkása a saját ura lesz, úgy, mint az a vállalkozó, akinek teljes felelőssége van a termelési folyamatban. Az egyes ember tulajdonosként és családi termelőként tanulja újra az elővigyázatosságot, a komolyságot, a felelősséget piacgazdaságban oly nélkülözhetetlen erényeit. A piacgazdasághoz az kell, hogy a társadalmi struktúrák független, bátor, becsületes, dolgozó, rendszerető em-

¹ uo. 231.

² uo. 257.

³ W. RÖPKE: *La Crise de notre temps*, i. m. 198.

⁴ uo. 152.

bereket „szállítsanak” neki, enélkül egoista hedonizmussá fajul. A kisvállalkozásnak ez a morális dimenziója alkotja azt, amit nagy hangsúllyal „a politikai gazdaságtan paraszti magjának”¹ nevez. Csak amikor „a becsületkódex”, a munka erkölce és a szabadságvágy eléggé gyökeret ver minden emberben, tud kibontakozni az egészséges és tisztességes verseny a piacon, és csak akkor állhat helyre a szociális egyensúly. Egyszóval azok a „gátak”, amelyek képessé teszik az embereket arra, hogy „erkölcsi tartásuk legyen”, azonosak azokkal, amelyek lehetővé teszik, hogy a piacgazdaság is „megálljon a lábán”. A gátak léte attól függ, hogy a vállalkozói modell a társadalom egészében ténylegesen általánossá válik. A kis- és középvállalkozás a kapitalizmussal együtt járó kaotikus tendenciák elleni bástya, éppúgy, ahogy a természetes közösség is, a szubszidiaritás föderalista elvében, az államhatalom korlátját alkotja.

A „harmadik út”

Wilhelm Röpke neoliberalizmusa egy, a „szabad emberek gazdasági megszervezését”² célzó társadalmi projekt. Szerinte csak akkor vagyunk szabadok, ha tulajdonosok vagyunk, egy természetes családi, vállalkozói és helyi közösség tagjai, akik számíthatnak a hozzájuk közelállók (család, barátok, kollégák) szolidaritására, és rendelkeznek a szükséges energiával, hogy helytálljanak a globális versenyben. Ez a „harmadik út” a *laissez-faire* „szociáldarwinizmusa” és az egyénről a bölcsőtől a sírig gondoskodó szociális állam között húzódik.³ A harmadik útnak az „egyéni felelősség” gondolatára kell építenie: „minél jobban gondoskodik rólunk az állam, annál kevésbé érzünk késztetést arra, hogy saját erőnkől cselekedjünk”.⁴ A tulajdon és a vállalkozás alkotják tehát a gazdasági akarat autonómiájának társadalmi kereteit: „Az adósság nélküli, elég nagy birtokkal rendelkező paraszt a földkerekség leghasznosabb embere.”⁵

A harmadik út több irányba vezethet. Akár gondolhatjuk azt is, hogy nem több, mint valamiféle kompromisszumos megoldás, egyfajta közcélpárt a tervgazdaság és a liberalizmus között. Erre engednek következtetni Wilhelm Röpke egyes háború előtti írásai⁶, melyekben elutasítja az egymással mereven szemben álló, fanatikus, végletes megoldásokat:

¹ W. RÖPKE: *Civitas humana*, i. m. 290.

² W. RÖPKE: *La Crise de notre temps*, i. m. 201.

³ *uo.* 183.

⁴ *uo.*

⁵ *uo.* 227.

⁶ Mint például az alábbi műben: W. RÖPKE: *Explication économique du monde moderne*. Librairie de Médecis, Párizs, 1940. 281.

Mi értelme vég nélkül hadakozni egymással, a liberalizmus vagy az intervencionizmus katonájaként, hiszen valójában csak a liberalizmus enyhébb vagy radikálisabb változata között lehetséges a választás, a válasz nem lehet egyértelmű igen vagy brutális nem sem, mert a teljes liberalizmus lehetetlen, a teljes intervencionizmus pedig önmagát számolja fel, és közvetlenül a kommunizmusba torkollik?¹

Másutt viszont sokkal ambiciózusabban fogalmaz. A harmadik út olyan „konstruktív” szociológiai liberalizmus, melynek célja a társadalom – korunk nagy válságából való kigyógyuláshoz nélkülözhetetlen – teljes átalakítása. A *Gesellschaftspolitik*-ot olyan politikaként határozza meg,

amely teljes egészében a gazdasági szabadság helyreállítását, az élet- és munkafeltételek emberivé tételét, a proletarizálódás, az elszemélytelenedés, a szociális környezet pusztulása, a lefelé nivelláló tömeges képzés, a gigantomania, a kiváltságok és a kapitalizmus egyéb beteges torzulásai megszüntetését célozza. Egy ilyen politika nem egyszerűen csak gazdasági és szociális reform [...] Korunk valamennyi gazdasági felfordulása pusztán csak felszíni tünete társadalmunk totális válságának, és ennek megfelelően kell kezelni és gyógyítani. Így a tartós és hatékony gazdasági reformnak és a *társadalom radikális reformjának* egymással párhuzamosan, egyidejűleg kell végbemennie.²

Minden kétséget kizáróan a „vállalkozó szellem”, a „személyes felelősségvállalás” a „versenyetika” morális aspektusainak hangsúlyozása révén világított rá nagyon jól Wilhelm Röpke szociológiai liberalizmusa a vállalkozás – az egyén választási autonómiájának megvalósulási lehetőségét kínáló – univerzális formává válását célzó erőfeszítésekre.

A paraszti élet erőneiért való lelkesedés – a maga kissé elavult romantizmusával és vitalizmusával – manapság kétségkívül mosolyt fakaszthat. Azonban Röpke eredetisége a neoliberális kormányzási modellben máshol keresendő: abban a tényben, hogy az egyes embert állítja a beavatkozás célkeresztjébe, mégpedig annak érdekében, hogy elérje: ő maga irányítsa az életét, tulajdonáról, családjáról, háztartásáról, biztosításáról, nyugdíjáról ő maga gondoskodjon, oly módon hogy az „élete állandó és komplex vállalkozássá váljon”.³ Érdemes felfigyelnünk itt arra,

¹ *uo.* 282.

² W. RÖPKE: *Explication économique du monde moderne*, i. m. 284–285.

³ M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 247.

hogy a vállalkozási minta egyetemessé nyilvánításával milyen távol kerültünk John Locke-tól. Ez utóbbi szemében, mint ahogy láttuk¹, a „tulajdon-fogalom” tágabb értelmezésének az volt a funkciója, hogy a – saját magunk munka révén megvalósított tulajdonlásának meghosszabbításaként értelmezett – rajtunk kívül álló javak tulajdonlását legitimálja. Napjaink egyes neoliberais gondolkodói szerint – az önmagunkhoz való viszony esetében éppúgy, mint a külső javakhoz való viszonyunkéban – a vállalkozás, mint másokkal versengő termelő egység logikája kell, hogy mintául szolgáljon. Másként megfogalmazva, nem a munka eredménye az, ami közvetlenül egybeforr, annak meghosszabbításaként, a személlyel, hanem immár az egyén saját maga általi kormányzásának kell belsővé tennie a vállalkozás működési szabályait; nem a külső (tehát a munka eredménye) az, amely mintegy belülről „kijön”, hanem a külső (vagyis a vállalkozás) az, ami szállítja az önmagunkhoz való viszonyunk bensőségének saját újjászervezésünk normáját.

Végeredményben, ha az elmélet koherenciája problematikus is marad, a német ordoliberalizmus két ágának korunk neoliberalizmusára hagyott politikai öröksége két lényeges dolgot foglal magában. Az egyik a verseny norma rangjára emelése, azzal a rendeltetéssel, hogy egy „rendteremtési politika” vezérfonalául szolgáljon: miközben W. Eucken ismeretelmélete, szűk szakmai köröket nem számítva, a feledés homályába veszett, ezzel szemben a „gazdasági alkotmány” elveit egy-egy gazdaságpolitikai intézkedés értékelésekor mindmáig citálják, még akkor is, ha a vita gyakran formális szócséplésbe torkollik. A második pedig az, hogy a politikai cselekvés tárgyává egy igen speciális tárgyat, nevezetesen a „társadalmat”, és egyúttal e társadalom szövetének legapróbb alkotó elemét, az önmagunk feletti uralom központját és az emberi viselkedés irányításának kiinduló pontját, az egyént teszi. Valójában itt ragadható meg a „társadalompolitika” által szorgalmazott, végleges formájában kibontakozó vállalkozási logika egyetemessé válásának mélyebb értelme.

¹ Lásd fent a 3. fejezetet.

A vállalkozó ember

Nem értenék meg a neoliberalizmus eredetiségét, ha nem látnánk, hogy mennyire az intézmények és az egyéni cselekvés közötti viszonyra fókuszál. Ugyanis, mihelyt nem tekintjük többé teljesen természetesnek a lehető legnagyobb haszon elérésére törekvő gazdasági magatartást, mint az általános egyensúly abszolút feltételét, meg kell magyarázni azokat a tényezőket, amelyek befolyásolják azt a módot, ahogy közelít – miközben a tökéletességet nem érheti el – egy bizonyos hatékonysági szinthez. A neoliberalis szerzők közötti különbség részben az e problémára ajánlott eltérő megoldásokban rejlik. Amennyire nagy hangsúlyt helyeznek az állami beavatkozás szükségességére a „neoliberalis reneszánsz” vezető egyéniségei, Rougier, Lippmann és a német ordoliberalisok, épp annyira elveti von Mises az intézmények funkciójának az intervencionizmus keretei közötti meghatározását. Sőt, nyíltan és erőteljesen hangsúlyozza kötődését a „laissez-faire” elvéhez: „A laissez-faire-re összpontosító társadalmi szerveződési formában, a piacgazdaságban van egy terület, amelyen belül az egyén szabadon választhat a különböző cselekvési formák között, anélkül, hogy a büntetés veszélyével kellene számolnia.”¹ Az effajta passzusok olvastán úgy tűnik: Ludwig von Mises-szel – mint ahogy azt különben Alexander von Rüstow 1938-ban meg is jegyezte – eljutottunk az egyes ember és az egész társadalom jóléte forrásának gondolt laissez-faire legdogmatikusabb védőügyvédjéhez.

Elhamarkodott lenne mindebből azt a következtetést levonni, hogy semmi újat nem hozott ez az irányzat és megelégszik a dogmatikus liberalizmushoz való visszatéréssel. És főként egyet jelentene az érvelésben bekövetkezett – a verseny és a vállalkozás, mint általános társadalmi forma felértékelődésében rejtlő – alapvető változás elhanyagolásával. Persze, azzal, hogy kiemeli a szabadság szerepét a gazdaság *hatékonyaságában* és a piaci folyamat fenntartásában, a közös pont a klasszikus liberalizmussal továbbra is az, hogy az államot korlátozni kell, a piac jobb

¹ L. VON MISES: *L'Action humaine. Traité d'économie*. PUF, Párizs, 1985, 297.

érvényesülése érdekében. Innen a félreértés, minek alapján azt gondolhatnánk, hogy Hayek és von Mises pusztán a régi manchesteri liberalizmus „visszatérő kísértetei”.

Ami megtévesztő lehet az osztrák-amerikai iskola¹ fellépésében, az a meglehetősen markáns „szubjektivizmus”², ami Ludwig von Mises néhány tanítványát, köztük pl. Murray Rothbardot, elvezethetett egészen az „anarcho-kapitalizmusig”, vagyis az állam, mint külön entitás legitimitásának radikális tagadásáig. Anélkül, hogy megtagadnánk azt, ami továbbra is nagyon „klasszikus” ebben az irányzatban, tehát azt, ami jelentős mértékben megkülönbözteti a neoliberalizmus konstruktivista iskolájától, fontos, hogy kihámozzuk e szerzők gondolataiból azt, ami eredeti. Nos, a gondolkodásukat alapjában véve meghatározza az az ellentmondás, ami két – egy destruktív és egy konstruktív – folyamat között van. Az első, a von Mises által „destrukcionizmusnak” nevezett folyamat fő motorja az állam. Ez a totalitarizmushoz és a gazdaság hanyatlásához vezető állami beavatkozások perverz láncolatából áll. A második, a kapitalizmussal összhangban lévő folyamat ágense a vállalkozó, vagyis potenciálisan minden gazdasági szereplő.

Az osztrák-amerikai szerzők – az egyes ember ténykedésére és a piaci érintkezésre helyezvén a hangsúlyt – elsősorban egy olyan gazdasági gépezet realista szempontú leírására törekednek, amely az egyensúlyi helyzet felé tart, feltéve, hogy moralizálással vagy destruktív politikai és szociális szándékokkal lerontott beavatkozásokkal nem zavarják meg. Másodsorban céljuk annak bemutatása, hogy miként bontakozik ki – az általánossá vált verseny feltételei közepette – az ember vállalkozói dimenziója, a vállalkozói létforma (*entrepreneurship*)³, a kapitalista magatartás leglényegibb, potenciálisan egyetemes arkhétipusa. Ezáltal, ahogy azt Thomas Lemke a maga Foucault-kommentárjában helyesen jegyzi meg,

¹ Az „ausztró-amerikai” kifejezés azokat az Amerikába emigrált vagy amerikai közgazdászokat jelöli, akik a modern osztrák iskolához tartoznak, közülük is az ideológiai és elméleti szempontból nagyon jelentős két személyt, F. Hayeket és L. von Miseset. Ez utóbbiakon kívül részletesen foglalkozunk Israhél Kirzner elméleti fejtegetéseivel.

² F. HAYEK (*The Counter-Revolution of Science*. The Free Press, New York, 1955) azt írja, hogy az elmúlt száz évben minden fontos előrelépés a közgazdaságtan elméletében a szubjektivizmus koherens alkalmazásában tett előrelépés volt (31.). És ezen a ponton mély tisztelettel adózik von Misesnek, akit mesterének tart.

³ Franciául „entrepreneurialité”.

a neoliberalizmus egy „feltételezetten már létező társadalmi valóság realizálását célzó”¹ „politikai projektben” jelenik meg. És éppen a vállalkozó ember antropológiai dimenziója az, ami – az ordoliberalis szociológiától eltérő formában – ennek az irányzatnak a legfőbb újítása lesz.

Neki köszönhetők, sokkal inkább, mint a neoklasszikus közgazdaságtannak, a neoliberalizmus stratégiai csapásirányai, a piaci szituációk megteremtése és a vállalkozó embertípus létrehozása. A neoklasszikus perspektívában a verseny mindig valamilyen állapotra utal; és ebben az értelemben inkább statikus, mint dinamikus jellegű. Pontosabban egyszerű kánon, melynek fényénél lehetségessé válik megítélni a különböző piaci szituációkat, és ugyanakkor az a keret, melyben a piaci szereplők ésszerű viselkedése ideális esetben egyensúlyhoz vezethet. Minden olyan szituáció, amely nincs összhangban a tiszta és tökéletes verseny feltételeivel, a gazdasági szereplők között előzetesen megtervezett harmónia megvalósulását akadályozó anomáliának tekintendő. A neoklasszikus elmélet ily módon az *a priori* „normálisnak” tételezett versenyfeltételekhez való „visszatérést” szorgalmazta. Ha igaz is az, hogy a neoklasszikus program – konkrétan a „hatékony globális pénzpiacok” elméletében – komoly tudományos megalapozást jelentett a szabadpiac diskurzusának, tévedés azt gondolni, hogy a neoliberalis racionalitás kizárólag – vagy akár csak döntően – az általános egyensúly walrasi-paretoi alapjára épül. Itt a verseny egy egészen más, a nevéen kívül a neoklasszikus verzióhoz semmilyen más módon nem kötődő, a neoliberalis konkurencializmus speciális alapját képező felfogásáról van szó. Az osztrákok, Ludwig von Mises és Friedrich Hayek nagy újítása abban állt, hogy a piaci versenyt a helyes információ feltárása folyamatának, a nyereségszerzés új lehetőségeinek felfedezésében a többiekén túllépni és őket megelőzni akaró – szubjektum egy bizonyos viselkedési formájának tekintették. Másként megfogalmazva, az osztrák elmélet – a klasszikus liberális gondolkodásban már meglévő bizonyos aspektusokat (helyzetünk javításának vágya, jobbat alkotni, mint a versenytárs) az emberi cselekvés koherens elméletében radikalizálva és rendszerezve – a küzdő jelleget, a verseny és a rivalizálás dimenzióját helyezi előtérbe. A piaci szereplők küzdelméből kiindulva lehet leírni, nem egy – formális feltételek által meghatározott – egyensúly kialakulását, hanem a gazdasági életet magát, valóságos szereplőjével, a vállalkozóval, akit a különböző szinten mindenkinben munkálkodó vállalkozó szellem mozgat, és akinek egyetlen fékje az állam, amikor akadályozza vagy megszünteti a szabad versenyt.

¹ T. LEMKE: „The birth of bio-politics: Michel Foucault's lecture at the College de France on neo-liberal governmentality”, *Economy and Society*, 30. kötet, 2. szám, 2001. 203.

Ez a – gondolkodási stílusban végbement – forradalom számos – köztük az óriási fellendülésen keresztülment innovációs és információs szektort elemző – tudományos kutatást inspirált. Azonban mindenekelőtt olyan politikát igényel, amely messze túllép a javak és szolgáltatások piacain, és lefedi az emberi tevékenység egészét. Miközben igen gyakran a tiszta és tökéletes verseny kánonjának való megfelelést célzó gazdasági szituáció megteremtését tekintik tipikusan neoliberais politikának, elfelejtik, hogy van egy másik tendencia is, amely talán rejtettebb vagy kevésbé közvetlenül érzékelhető, és amely az ember magatartásába akarja bevezetni, ott helyreállítani vagy fenntartani a versengést, és még inkább a gyökerekig hatolón, úgy próbálja átalakítani a szubjektumot, hogy olyan vállalkozót faragjon belőle, aki képes kihasználni a nyereségszerzésre kínáló lehetőségeket, és kész tevékenyen részt venni a folyamatos versenyben. Ez a tendencia a vállalatvezetés területén öltötte a legradikálisabb formáját.

Az intervencionizmus kritikája

Mint emlékszünk rá, a Lippmann-konferencián Ludwig von Mises egyike volt azoknak, akik a leghatározottabban ítélték el az állami beavatkozás bármiféle rehabilitálását, olyannyira, hogy egyes résztvevők szemében olyan *old liberalnak* (régi liberálisnak) tűnt, aki nem találja a helyét a társaságban. És amennyire nem tolerálta az állami beavatkozást, a szocializmussal szemben sem mutatott több megértést.¹ Különben szerinte az állami beavatkozástól egyenes út vezet a szocializmushoz. Az állam beavatkozása tönkretetheti a piacgazdaságot, és – a piac által közvetített információk eltorzításával – a jólét akadályá lehet. Az árak orientálják az egyén terveit az időben, és teszik lehetővé cselekedetei összehangolását. Az árak vagy az árfolyam manipulálása főként a fogyasztók vágyainak megismerését teszi lehetetlenné, és megakadályozza a vállalkozásokat abban, hogy időben és megfelelő módon reagáljanak. Ezek az – alkalmazkodás akadályozásának eredményeként létrejövő – negatív hatások egyre inkább végzetessé váló folyamatot indítanak el. Minél inkább beavatkozik az állam, annál több zavart okoz, és minél gyakrabban megismétli ezt, hogy elhárítsa a zavarokat, ő maga válik a totalitárius szocializmus szülőatyjává. Ezt a láncreakciót fűti a népszuverenitás és a szociális igazságosság mítoszain alapuló korlátlan demokrácia ideológiája.

¹ Stéphane LONGUET: *Hayek et l'École Autrichienne*. Nathan, Párizs, 1998.

Ebből a szempontból nincs harmadik út a szabadpiac, a *free market* és az állami kontroll között. Von Mises szerint az állami intervenció, fogalmából következően, béklyóba szorítja a piacgazdaságot. Ezért nem kíméli az ordoliberalisokat, a „harmadik utas” megoldásokat keresgélő „beavatkozáspártiakat” sem.¹ Von Mises nem tart attól, hogy túlzásba esik: ezekben a teoretikusokban a diktatúra – ugyan kétségkívül akaratlan – cinkosait látja. Szerinte nem veszik észre, hogy az az út, amelyre léptek, a gazdaság despotikus irányításához vezet, hogy ennyiben „a szocializmus német, hindenburgi modelljének”² méltó utódai, ahelyett, hogy a fogyasztó termelési döntésekkel szembeni abszolút szuverenitását képviselnék. Az államnak meg kell elégednie azzal, hogy – beavatkozása nélkül – biztosítsa a társadalmi együttműködés feltételeit. Az „ellenőrzés oszthatatlan”: vagy teljesen magán, vagy teljesen állami; vagy az állam diktatúrája, vagy a fogyasztó szuverenitása. Nincs középút az állami totalitarizmus és a „fogyasztók demokráciája”³, vagyis a piac között. Ez a – mindenfajta állami beavatkozást elvető – radikális pozíció két „önjáró”, és egymással ellentétes irányú mechanizmus szembenállásán alapul: az egyik, a rossz, az állami automatizmus segélyből élő, függő embereket, míg a másik, a piaci folyamat kreatív vállalkozókat teremt.

Ami megzavarja a fogyasztó tökéletes demokráciáját; és megnyitja az utat a totalitárius zsarnokság előtt, az a pusztá érdeken kívüli – a piaci folyamattól idegen – etikai elvek betolakodása:

A gazdaságot [...] nem érdekli az a kérdés, hogy a profitot helyeselni vagy elvetni kell egy úgynevezett természeti törvény, illetőleg az erkölcs feltételezett, örök és megváltoztathatatlan törvénykódexe szempontjából, ez utóbbról a személyes intuíció vagy az isteni kinyilatkoztatás feltételezhetően pontos információval szolgál. A gazdaság egyszerűen csak azt

¹ L. VON MISES: *L'Action humaine*, i. m. 858.

² uo. 761. Mises hozzáteszi: „az intervencionizmus legfrissebb változata, a *Soziale Marktwirtschaft* [szociális piacgazdaság] hívei határozottan állítják, hogy a piacgazdaságot tekintik a társadalom gazdasági szervezési rendszere legjobb és legkívánatosabb formájának, és elvetik a szocialisták állami teljhatalmát. Azonban a harmadik út politikájának ezek a védelmezői természetesen ugyanolyan határozottan utasítják el a manchesteri liberalizmust és a *laissez-faire*-t. Szükséges – mondják – hogy az állam beavatkozzon a piac működésébe, mindig és mindenhol, ahol a gazdasági erők szabad játéka «társadalmilag» nem kívánatos helyzethez vezet. Ezt állítván magától értetődőnek tekintik, hogy az állam feladata eldönteni minden konkrét esetben, hogy valamilyen gazdasági tény «szociális» szempontból elviselhető-e vagy sem. És következésképpen, hogy a piaci szituáció igényel-e állami beavatkozást.”

³ uo. 856.

a tényt állítja, hogy a profit és a veszteség a piacgazdaság alapvető jelenségei.¹

Szóba kerülnek az értelmiségiek közgazdasági logikától idegen, a fogyasztó abszolút demokráciáját és így a piac működését sem tisztelő értéktételei is:

A moralisták és az ígéhirdetők haszonelvűségnek címzett bírálata céltévesztett. Nem a vállalkozók hibája, ha a fogyasztó, a nép, a közember jobban kedveli az aperitifet a Bibliánál és a krimet a komoly könyveknél; továbbá, ha a kormányzat jobban szereti az ágyút a vajnál. A vállalkozó haszna attól nem lesz nagyobb, ha „rossz”, és nem „jó” dolgokat ad el. Attól lesz nagyobb a profitja, ha sikeresebben szerzi meg a fogyasztónak azt, amire a leginkább igényt tart.²

A tekintély gyakorlása saját megerősítése után kiált. Az ilyen beavatkozások kudarcai ismeretében az állam egyre messzebb megy tekintélyelvű tetteiben, mind erőteljesebben korlátozza a személyes szabadságot.

Nem szabad elfelejteni, hogy az állami beavatkozás mindig vagy valamilyen erőszakos cselekedettel vagy az ahhoz folyamodás fenyegetésével jár együtt [...]. A hatalomgyakorlás végső soron nem jelent mást, mint fegyveres, csendőri, rendőri, katonai, börtönőri és végrehajtói szolgálattal igénybe vételét. A hatalom lényegi vonása, hogy gumibotozással, emberek megölésével és börtönbe zárásával kierőszakolhatja akarata érvényesülését. Azok, akik több állami beavatkozást akarnak, végső soron több kényszert és kevesebb szabadságot szeretnének.³

Az állami beavatkozásnak ez az ellentmondást nem tűrő elítélése a jogtalan bitorlás leleplezésén alapul. Az állam jogot formál arra, hogy az emberek nevében megmondja, mi az, ami jó nekik. Márpedig – von Mises és Hayek szemében egyaránt – a piacgazdaság egyediségét és felsőbbrendűségét az adja, hogy kizárólag az egyén dönthet cselekvése céljáról, mert csak ő tudja, mi az, ami jó neki.

A piacgazdaságban az egyén a magántulajdon és a piac vonzáskörzetében szabadon cselekszik. Döntései megfellebbezhetetlenek. Társai szemében ezek a cselekedetek tények, amelyekkel számolniuk kell a saját magatartásukban. Az egyének autonóm cselekedeteinek összehangolását a piac működése biztosítja. A társadalom nem mondja meg nekik, hogy mit kell tenniük. Nincs szükség arra, hogy az együttműködést parancsokkal vagy

tiltásokkal kötelezővé tegyék. Az együttműködés hiánya önmagát bünteti. A társadalomban végzett termelő erőfeszítés követelményeihez való igazodás és az egyén saját céljainak követése nincsenek konfliktusban egymással. Tehát ez nem igényel kívülről bíraskodást. A rendszer működhet és betöltheti a maga szerepét parancsokat és tiltásokat osztogató, az ellenszegülőket megbüntető hatáság beavatkozása nélkül.¹

Semmi kétség: ennél nem is lehetne világosabban megfogalmazni a szabadpiac és az egyéni érdek a kapitalista gazdaság működésében játszott szerepének dicséretét. De vajon visszatértünk volna ezzel Adam Smith-hez, sőt Mandeville-hez?

A piac új felfogása

Ha az osztrák-amerikai iskola központi szerepet tulajdonít a piacnak, az azért van, mert *szubjektív folyamatnak* tekinti. A kulcsszó, *a piac*, továbbra is ugyanaz, mint a hagyományos liberális gondolkodásban, azonban a *fogalom*, amit takar, megváltozott. Ez a fogalom többé nem Adam Smith, és nem is a neoklasszikusok fogalma. Hanem egy olyan felfedezési és tanulási folyamat, amely azzal, hogy összehangolja a szubjektumok tevékenységét, megváltoztatja őket. A koordináció nem statikus, nem egyforma lényeket köt egymáshoz; hanem egy örök mozgásban lévő valóságot teremt, olyan mozgást, amely hatást gyakorol arra a környezetre, amelyben a szubjektumok fejlődnek, és őket is megváltoztatja. A piaci érintkezés; miután beindult, olyan keretét alkotja a cselekvésnek, amelynek nincs többé szüksége semmilyen más beavatkozásra, mert az csak gátolhatja és tönkretelheti a gazdaságot. A piac többé nem az a természetes „légtér”, ahol az árak akadály nélkül közlekednek. Immár nem a természeti törvények és a misztikus egyensúlyelv uralta, egyszer s mindenkorra adott „környezet”. Hanem egy olyan szabályozott érintkezés, amely pszichológiai erőket, speciális kompetenciákat hoz mozgásba. Nem annyira önszabályozó (vagyis tökéletes egyensúlyokhoz vezető), hanem önmagát teremtő, önmagát az időben generálni képes folyamatról van szó. És éppen azért nincs szüksége külső szabályozó hatalomra, mert megvan a saját maga dinamikája. Ha egyszer beindult, képes tökéletesen önjáróvá válni; feltéve, hogy nem lassítja vagy torzíja káros súrlódást okozó állami és erkölcsi gátak sokasága.

¹ uo. 315.

² uo. 316.

³ uo. 756–757.

¹ uo. 762.

A gazdasági szubjektum önmagát létrehozó folyamatként foghatjuk fel tehát a piacot, olyan önnnevelő, önfegyelmező, szubjektív folyamatként, melyen keresztül az egyén megtanul viselkedni. A piaci folyamat létrehozása saját szubjektumát. *Önmagát konstruálja.*

Von Mises aktív lényként, *homo agens*ként képzei el a jövő emberét. Az első mozgató egyfajta homályos törekvés a jobblétre, ösztönzés a cselekvésre saját helyzetünk javítása érdekében. Von Mises nem a szorosabb értelemben vett haszonmaximalizáló kalkulusként definiálja az emberi tevékenységet, hanem egy olyan minimális racionalitásként, amely arra indítja, hogy eszközöket rendeljen a helyzete javítására irányuló célkitűzése szolgáltatába. Az emberi cselekvésnek célja van. Ez a kiindulópont és a lényegi elem. A cél megvalósításának késztetéséből kiindulva nem azt fogja csinálni, hogy mintegy véletlenszerűen elcserepli azt, amiből *felleslege* van, mondjuk a nyúlóbort vagy a kifogott halat – ahogy a piac korai teoretikusai feltételezték; – hanem *vállalkozni fog*, és a vállalkozáson keresztül, *tanulni*. *Személyes cselekvési tervet* állít fel, és különböző vállalkozásokba fog, célokat választ ki, és eszközöket rendel hozzájuk, „cél-eszköz rendszereket” épít fel, saját törekvései függvényében, – ahogy azt Ludwig von Mises tanítványa és életművének folytatója, Israel Kirzner mondja, – és ebbe az irányba tereli energiáit. Elsősorban nem a rendelkezésére álló adatokkal kalkuláló, cserekereskedelmet folytató ember az alfája és ómegája ennek a neoliberalizmusnak, hanem a vállalkozás embere, aki kiválaszt egy célt, és azt meg kívánja valósítani. Von Mises így fogalmazott erről: „Minden valóságos és élő gazdaságban valamennyi szereplő mindig vállalkozó.”¹

Olybá tűnhet, hogy ezzel az osztrák-amerikai gondolkodói irányzat megoldotta a neoliberális kormányzási modell problematikáját. Erről azonban szó sincs. Úgy tűnik, mintha kizárólag a piaci folyamatra bízna a vállalkozó szubjektum megteremtésének gondját.

Elterőn a német ordoliberalisoktól, akik a társadalmi környezettől várják az emberi tevékenység határai megállapítását, az ausztró-amerikaiak a „szubjektívizmus”, vagyis a szubjektum önmaga általi kormányzásának útját követik. Tehát nem „természeti” adomány az, hogy az ember képes uralni önmagát, hanem egy képzési folyamatnak, a piacnak köszönheti. Az egyén úgy tanulhat meg racionálisan viselkedni, hogy mind gyakrabban piaci helyzetbe kerül. Ezzel kirajzolódik, ezúttal azonban öntömlinta formájában, a neoliberális kormányzási modellre jellemző cselekvéstípus: az állandó és fokozatosan előrehaladó tanulási folyamatot

segítő piaci szituációk létrehozása. A versenyszituációban való döntéshozatal tudománya a valóságban annak a módszernek az elmélete, ahogy az embernek a piacon viselkednie kell.

A gazdaság inkább a választásról szól, mintsem hogy haszonmaximalizáló kalkulus lenne, pontosabban ez utóbbi csak egy pillanata vagy dimenziója a cselekvésnek, ami nem képes teljes egészében felölelni azt. A kalkulus valóban feltételezi, hogy előzetesen rendelkezésünkre álljanak az adatok, és úgy is tekinthető, mint amit meghatároznak az adatok, akárcsak az általános egyensúly elméleteiben. A választás dinamikusabb, kreativitást és a meghatározottság hiányát feltételezi. Ez a gazdasági magatartás kifejezetten emberi eleme. Ahogy I. Kirzner is mondja, a gép számolni tud, de választani nem. A közgazdaság-tudomány a választás elmélete.¹ És mindenekelőtt a fogyasztók választásáé, az új, aktív szuverén lényeké, akik a legjobb üzletet keresik, a legjobb terméket, azt, ami megfelel saját, célokból és eszközökből álló konstrukciónak, vagyis tervüknek. Ennyi és nem több a Mises és Kirzner nevével fémjelzett szubjektívizmus újítása: „ti. a piaci árak elméletét az emberi választás általános elméletévé alakította át”².

Ez a pont alapvető jelentőségű. Ludwig von Mises opus magna nem véletlenül viseli *Az emberi cselekvés* címet. Nem egyébről van itt szó, mint a homo oeconomicus újradefiniálásáról, szélesebb alapokon:

A választás és a preferencia általános elmélete [...] sokkal több, mint az emberi kezdeményezések „gazdasági oldala”, hasznos dolgok megszerzésének és az anyagi jólét növelésének egyszerű elmélete. *Ez az emberi cselekvés valamennyi formájának tudománya.* A választás aktusa meghatározza az ember valamennyi döntését. Azzal, hogy választ, az ember nemcsak különböző tárgyak és anyagi szolgáltatások között állít fel rangsort. Valamennyi emberi érték felkínálja magát, hogy válasszunk közöttük. Minden cél és eszköz, az anyagi és morális megfontolások, a fenséges és a vulgáris, a nemes és az alantas egyetlen rangsorba kerül, és alárendelődik egy olyan döntésnek, amely kiválaszt egy bizonyos dolgot és hátrébb rangsorol egy másikat. Semmi, abból, amit az ember meg akar szerezni, vagy el akar kerülni, nem maradhat ki ebből a preferenciaskálát magában foglaló rangsorolásból. A modern értékelmélet kiszélesíti a tudományos horizontot, és tágítja a közgazdaságtudomány vizsgálati terepét. Így bontakozik ki a klasszikus politikai gazdaságtan iskolájából az emberi cselekvés általános

¹ Idézi I. KIRZNER: *The Meaning of Market Process. Essays in the Development of Modern Austrian Economics*. Routledge, London, 1992, 30.

¹ uo. 123. Lionel Robbins híres definíciója megalkotásában („a közgazdaságtan az emberi viselkedés, mint kölcsönösen egymást kizáró használatú ritka célok és eszközök közötti kapcsolat tanulmányozása”) ezen a ponton merített az osztrák közgazdászoktól, I. Kirzner szerint.

² L. VON MISES: *L'Action humaine*, i. m. 3.

elmélete, a praxeológia. A gazdasági vagy katallaktikus¹ problémák egy általánosabb tudományban gyökereznek, és ezáltal nem lehet szemet hunyni e fölött az összefüggés felett. A szűkebb értelemben vett gazdasági problémák semmiféle tanulmányozása sem spórolhatja meg, hogy a választási aktusból induljon ki; a közgazdaságtan egy átfogóbb tudomány, a praxeológia – máig leginkább kidolgozott – részévé válik.²

A piac és az ismeret

Nincs középút: vagy a fogyasztó demokráciája vagy az állam diktatúrája. Az etikai és esztétikai elvek semmit nem érnek a piac világában, mondtuk. Piacgazdaság nem létezhet az érdek – a cselekvés minden más motivációja feletti – abszolút elsőbbsége nélkül:

Az egyetlen ok, ami miatt a piacgazdaság anélkül működhet, hogy központi utasítások előírnák az egyes embernek, hogyan és mit kell tennie, az az, hogy senkitől sem igényli: hagyjon fel azokkal a magatartásokkal, amelyek legjobban összhangban vannak a saját érdekeivel. Ami biztosítja az egyéni tevékenység integrációját a társadalmi termelési rendszer egészébe, az az, ha minden ember a saját céljait követi. Minden szereplő a saját „mohóságával” járul hozzá a termelés optimális rendjéhez. Így a magántulajdon és az azt az erőszakos vagy csalárd támadások ellen védő törvények világában semmilyen antagonizmus nincs az egyén és a társadalom érdekei között.³

A központi hatalom korlátozásának fundamentuma nem a „természettől fogva adott emberi jogokban”, és nem is a szabad magánkezdeményezés eredményeként bekövetkező gazdasági virágzásban, hanem a gazdasági gépezet működési feltételeiben rejlik. Persze, lehetséges a békítetés közöttük, de a lényeg az, hogy a piacgazdaság alapfeltétele a legteljesebb egyéni szabadság. Inkább a célszerűséget szolgáló, mint etikai érv ez: a piaci mechanizmus működésének feltétele a szabad döntéshozatal, a minden egyes ember birtokában lévő információkból kiindulva. A piac egyike ama eszközöknek, amelyek önmaguktól is működnek, éppen azért, mert – optimális módon felhasználva a szétszórta ismereteket – összehangolja a különböző szakterületeken végzett munkákat.

A hayeki információ-elmélet itt különösen fontos.⁴ Hayek osztja von Misesnek azt a gondolatát, hogy az egyén nem mindentudó. Lehet, hogy

racionális; miként azt Mises állítja, de főként informálatlan. Ezért van az egyébként, hogy vannak szabályok, amelyeket anélkül követ, hogy végiggondolná azokat. Amit tud, azt az emberi civilizáció által fokozatosan létrehozott „formulák, szimbólumok, szabályok” közvetítésével tudja.¹

Az ismeretnek ez a problémája nem elhanyagolható a gazdaságelméletben. Éppenséggel központi jelentőségű, jóllehet sokáig nem vettek róla tudomást, inkább a munkamegosztást vizsgálták. A közgazdaságtan par excellence tárgya a különböző szakmai feladatok összehangolásának és a források allokációjának problémája volt. Márpedig, mondja Hayek, az ismeretek szétszórtsága a gazdaságpolitika, sőt a társadalomtudományok központi problémája.² Abban a társadalomban, amelynek struktúráját a munkamegosztás határozza meg, senki nem tud mindent. Az információ strukturálisan szétszórta. Azonban, amikor az első reflex az információ „centralizációjának” szándéka, amire a szocializmus törekszik (miként azt a „szocialista kalkulus” felsőbbrendűségét hangoztató teoretikusok példája mutatja), Hayek, Mises nyomában, bizonyítja, hogy ez a kísérlet – a tudás megszüntethetetlen szétszórtsága miatt – kudarcra van ítélve.

Nem a tudományos ismeretről van itt szó. A „knowledge” – Hayek szerint, aki először dolgozza ki az elméletét – meghatározott fajtájú, a piacon közvetlenül felhasználható, idő és térbeli körülményektől függő; nem a „miért”, hanem a „mennyi” kérdésére választ adó olyan ismereteket jelent, amelyeket az egyén megszerezhet a gyakorlatban, egyedül ő tudja meghatározni az értéküket, és csakis ő képes hasznosításra felhasználni azokat, hogy megelőzzön másokat a versenyben. Ezek a speciális és szétszórta, túlságosan is gyakran megvetett és elhanyagolt ismeretek ugyanolyan értékesek, mint a tudósok és az állami vezetők tudása. Ebben az értelemben Hayek szemében nem abnormalis, hogy egy pénzváltó vagy egy ingatlanügynök sokkal többet keressen, mint egy mérnök, egy kutató vagy egy tanár: mindenki nyer vele, még az utóbbi csoportba tartozók is, ha a profitlehetőségek valóban realizálódnak a piacon.

Ezek az egyedi és részleges ismeretek a leginkább fontos ismeretek közé tartoznak, mindenesetre hasznosabbak, mint az aggregált statisztiki-

társadalmi hasznosítása.” In: Friedrich A. von HAYEK: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995, ford. Tóth Sándor 241–252.) Mindkettő újra megjelent: F. HAYEK: *Individualism and Economic order*. The University of Chicago Press, 1948.

¹ Friedrich A. von HAYEK: *Piac és szabadság*, i. m. 249. F. Hayek idézi Alfred Whiteheadet, aki szerint „a civilizáció előrehaladását az jelzi, hogy egyre több az olyan fontos művelet, amit anélkül tudunk végrehajtani, hogy gondolkoznunk kellene rajta”. uo. 249.

² uo. 241.

¹ Ennek a fogalomnak a pontos jelentéséhez lásd lent a következő fejezetet.

² L. VON MISES: *L'Action humaine*, i. m. 3–4.

³ uo. 763.

⁴ Ezt az elméletet tartalmazza lényegében két igen fontos írás, az 1935-ben írt „Economics and Knowledge” és az 1945-ös „The Use of Knowledge in society”. (Ez utóbbi magyarul: „A tudás

kai adatok, amennyiben lehetővé teszik ama apró és folyamatos változásokat, amelyekhez a piacon alkalmazkodni kell. Innen a döntések decentralizációjának a fontossága, hogy mindenki tudjon cselekedni azokkal az információkkal, amelyekkel rendelkezik. Haszontalan, sőt veszélyes a gazdasági folyamatok „tudatos ellenőrzésére” törekedni: a piac magasabbrendűsége éppen annak tulajdonítható, hogy ki tud bújni minden ilyesfajta ellenőrzés alól. Viszont az egyes emberek által birtokolt részismeretek teljessé tétele érdekében meg kell könnyíteni az információk áramlását. Az ár az egyéni cselekedetek összehangolhatóságát segítő információ kommunikációs eszköze. A piacgazdaság a központi ellenőrzés kiküszöbölését lehetővé tevő információs gazdaság. Csak az egyes emberben lakozó mozgatóerők készítenek az embereket arra, hogy – olyan ismeretek felhasználásával, amelyeket csak ők birtokolnak vagy kutatnak fel – azt tegyék, amit tenniük kell, anélkül, hogy bárki is elmondta volna nekik, mit kell tenniük.

A piac olyan társadalmi mechanizmus, amely lehetővé teszi ennek az információnak a mobilizálását és az árak közvetítésével való eljuttatását másokhoz. A közgazdaságtan problémája tehát nem az általános egyensúly problémája, hanem annak megismerése, hogy az egyes ember hogyan tud az általa birtokolt töredékes információból a lehető legtöbb hasznot szerezni magának.

A vállalkozói lét: önmagunk kormányzása

A piac szabadságának védelmét nem érthetjük meg anélkül, hogy vissza ne vezetnénk a szerves részét képező kiindulási feltételre: egyáltalán nincs szükség beavatkozásra, mert csak az egyének képesek kalkulálni, az általuk birtokolt információkból kiindulva. A racionális emberi cselekvés posztulátuma eleve felszámolja a dirigista érvelés minden létalapját. Innen Mises – a közgazdaság-tudományt az emberi cselekvés általános elmélete, a „praxeológiára” alapozó – törekvésének fontossága.

A szterdend neoklasszikus közgazdaságtan nyitva hagyta a lehetőséget az állam korrekciós célú beavatkozása számára. Hiszen a marginalisták, azzal, hogy – irreális hipotézisek alapján – egyensúlyi modelleket (köztiük az adatok tökéletes ismeretén alapuló) állítottak fel, semmi mást nem csináltak, a maguk irrealista módján, mint bizonyították a teljes és tökéletes piac irrealitását. Az ausztró-amerikaiak subjektívizmusa lehetővé teszi annak elkerülését, hogy drága árat fizessünk, politikai téren, egy olyan kétes értékű eredményért, mint az általános egyensúly, aminek nincs is nagy jelentősége a reálgazdaság működésének ismerete szempontjából. Inkább

arról van szó, hogy meg kell érteni, hogyan cselekszik a valóságban a szubjektum, hogyan viselkedik, amikor piaci helyzetben van. Ebből a működésből kiindulva tehető fel az önuralom mikéntjének kérdése.

Az önmagunk feletti uralomnak van egy neve: úgy hívják, *entrepreneurship*, vagyis a vállalkozói lét. Ez a dimenzió fontosabb, mint a szterdend közgazdasági elmélet kalkuláló és haszonmaximalizáló képessége. Minden egyénben van valami *vállalkozási* hajlam, és a piacgazdaság sajátossága, hogy felszabadítja és stimulálja ezt a hajlamot. I. Kirzner így határozza meg ezt az alapvető emberi dimenziót: „A szereplők gazdasági tevékenységének vállalkozói eleme [...] a korábban nem észlelt, nekik a cserét a korábbinál profitábilisabbá tevő körülmények változásaira való éber odafigyelésben van.”¹

A piaci szellem önmagában nem igényel semmilyen induló tőkét, mert pusztán arról van szó: ki kell használni a lehetőséget, hogy drágábban lehet eladni valamit, mint amennyiért vettük: „Ebből az következik, hogy *mindannyian potenciális vállalkozók vagyunk*, mert a vállalkozói szerep önmagában nem előfeltételez semmiféle, már a kezdeteknél – valamilyen vagyoni eszköz formájában meglévő – javakat”². A vállalkozó nem kapitalista, nem termelő, és nem is az a schumpeteri innovátor, aki szüntelenül változtatja a termelés feltételeit, és aki a növekedés motorját alkotja. Nem, a vállalkozó kereskedő alkat, aki mindig a kínálózó profitszerzési alkalmat keresi, és élni is tud vele, köszönhetően az ő – és csakis az ő – birtokában lévő információknak. Kizárólag a javak közlekedésébe való speciális beavatkozása jellemzi.

Von Mises szerint éppúgy, mint Kirzner szerint, a „vállalkozó” magatartás nem egyszerűen „gazdaságcentrikus” viselkedés, a profit maximalizálására való törekvés. Hanem van egy „gazdaságon” kívüli, az újdonság felfedezésére, a „jó alkalmak” észlelésére való kíválságban rejlő dimenziója is. A cselekvési szabadság annak lehetősége, hogy megtapasztaljuk saját képességeinket, tanuljunk, korrigáljuk hibáinkat és alkalmazkodjunk környezetünkhöz. A piac *önképzési folyamat*.

Mises szemében a vállalkozó az az ember, aki a termelési tényezők és a termék ára közötti eltérés kihasználásával próbál meg javítani saját helyzetén. A hajlam, amit fejleszt, a kockázatot a várakozással párosító spekuláció hajlama:

¹ I. KIRZNER: *Concurrence et esprit d'entreprise*. Economica, Párizs, 2005, 12.

² uo. 12. (kiemelés tőlünk).

Mint ahogy az egyes ember a cselekedeteiben, a vállalkozó is mindig spekulál. Cselekedeteiben igazodik a jövőhöz és a bizonytalan helyzetekhez. Sikere vagy kudarca a bizonytalan jövőbeli eseményekre vonatkozó előrelátásának pontosságától függ. [...] A vállalkozó profitjának egyetlen lehetséges forrása az a képessége, hogy másoknál jobban meglátja, mit fog keresni a fogyasztó.¹

Lionel Robbinstól eltérően, aki feltételezi, hogy az ember mindig olyan szituációban van, amelyben a lehető legnagyobb mértékben növelnie kell a kezében lévő ütőkártyák számát ahhoz, hogy a neki – nem tudni hogyan – adott célok sorát elérje, von Mises és Kirzner a helyzetén javítani akaró *homo agense* maga köteles felállítani azokat a „cél- és eszközrendszerket”, amelyek mellett végrehajtja a választásait. Nem passzív haszonmaximalizálásra törekszik, hanem olyan hasznot hozó helyzetek kialakítására, amelyeket saját ébersége (*alertness*) segít felfedezni, és amelyekből hasznot tud kovácsolni magának. Éppen ezért, mert aktív, kreatív, konstruktív szubjektum, nem kell beavatkozni az ember választásaiba, mert azt kockáztatjuk, hogy elaltatjuk az éberségét és – a kapitalista gazdaság dinamizmusához olyan lényeges – kereskedő szellemét. Az információ keresésének megtanulása életfontosságú kompetencia a szerzőink által leírt versengő világban. Ha a jövőt nem is ismerhetjük, a versengési és vállalkozási folyamatban megszerezhetjük a cselekvésnek kedvező információt.

A vállalkozói létnek ez a lecsupaszított dimenziója, a kereskedési alkalomra való éberség az az *önmagunkhoz való viszony*, ami a beavatkozás kritikájának az alapja. Valamennyien vállalkozók vagyunk, helyesebben tanulunk azzá válni, kizárólag a piaci automatizmus segítségével tanulunk úgy uralkodni önmagunkon, mint a vállalkozók. Ami azt is jelenti, hogy ha a piacot úgy tekintjük, mint egy, a vállalkozók rendelkezésére álló szabad teret, akkor ez az emberit létrehozó vállalkozói dimenzió kiterjedhet valamennyi emberi kapcsolatra.²

A piac folytonos működésének alapja az egyéni tervek kölcsönös felfedezése. A piaci érintkezés így egy olyan forgatókönyvre kezd hasonlítani, ahol egymástól elszigetelt, kezdetben információ-hiányban szenvedő személyek, egymással interakcióba lépve lassanként feltárják egymásnak azokat a lehetőségeket, amelyek kölcsönösen javítani fogják

helyzetüket. Ha mindenki tudna mindent, az egymáshoz igazodás azonnal bekövetkezne, és máris leállna a folyamat.¹ A piac folytonos tanulás és állandó alkalmazkodás.

Ami a fontos a folyamatban, az az általa lehetővé tett *learning by discovery*, vagyis az éppúgy a tervező, mint az általános egyensúly mindentudásával ellentétes információhiány-csökkentés. A vállalkozók nem mindig az optimális döntést hozzák, mert nem ismerik mások döntéseit. Azonban a kereskedelemben tapasztalható szembenállásban, a verseny automatizmusában képesek megismerni mások terveinek a természetét. A vásárlási vagy eladási lehetőségek felfedezése egyet jelent az esetleg azokat megzavaró rivális vállalkozások felfedezésével. Magával hozhatja kínálatunk vagy keresletünk konkurenskéhez igazítását is. A piacot – természetéből fakadó – versengő jellege határozza meg. Valamennyi résztvevő szüntelen harcban kísérli meg megelőzni a többieket, hogy ő legyen – és maradjon is – a legelső. Ennek a harcnak pozitív értelemben vett fertőző hatása van: a legjobbakat utánozzák, mindenki egyre éberebb lesz, és egyre több lesz mindenkiben a *vállalkozó hajlam*. A legmodernebb meggyőzőzési módszerekkel értékesíteni kívánó vállalkozó gyakorolja a legpozitívabb hatást a fogyasztókra. Miközben megismerteti őket a vásárlási lehetőségekkel, arra törekszik, hogy „átültesse a fogyasztókba azt a legalábbis részben még belőlük hiányzó vállalkozói mentalitást”.²

Egészen másról van itt szó, mint Schumpeternél, aki az innováció révén megvalósuló teremtő (kreatív) rombolásra esküdött. A versengés, és az a tanulási folyamat, amit generál, az információáramlás révén egyensúlyteremtő hatást kelt a kínálat és a kereslet között.³ A gazdasági egyensúlyhiány a piac potenciális szereplői kölcsönös alulinformáltságának a következménye. Nem látják meg azonnal a kölcsönösen előnyös lehetőségeket, de előbb vagy utóbb felfedezik azokat. A piaci folyamat nem más, mint az alulinformáltság állapotából kivezető ismeretszerzés sorozata. Az ismeretszerzési folyamat egyben egyensúlyt teremtő folyamat is. A folyamat végén, amikor az alulinformáltságnak már csak néhány ellenállási fészke marad, új egyensúlyi állapot jön létre. Természetesen

¹ L. VON MISES: *L'Action humaine*, i. m. 307.

² I. KIRZNER: *Concurrence et esprit d'entreprise*, i. m. 12

¹ Israel Kirzner, a *Concurrence et esprit d'entreprise* francia kiadásához írt előszavában hangsúlyozza, hogy a sztenderd elmélet mennyire különbözik a misesi megközelítéstől, amennyiben a piaci egyensúlyra koncentrált és nem a piaci folyamatra, és amennyiben – jobban szeretvén inkább az egyensúly hipotetikus feltételein meditatálni, mint a valóságos piaci folyamatokat tanulmányozni – nem vesz tudomást a vállalkozó – a vállalkozói felfedezések sorozatából összeálló piaci folyamatban játszott – szerepéről. uo. ix.

² uo. 117.

³ Lásd mindezekről I. KIRZNER: *The Meaning of Market Process... i. m.*

hipotetikus állapotról van szó, amennyiben egyfolytában olyan változások követik egymást, amelyek módosítják a lehetőségeket: „A kölcsönös ismeretszerzést elősegítő és az alulinformáltság felszámolásáért harcoló erők mindig működésben vannak.”¹ A piaci ismeretszerzés folyamata módosítja magának az ismeretnek és az alulinformáltságnak a fogalmát is. Annak felismerése, hogy mit nem tudtunk, nem keverendő össze az ismeret tudatos keresésével, ami feltételezi; hogy előre tudtuk, hogy mit nem tudunk. Az az ismeretszerzés, amit a piaci tapasztalatnak köszönhetünk, azon a tényen nyugszik, hogy nem tudtuk, utólag jöttünk rá, hogy mit nem tudtunk. Ha az igazi ismeretszerzés az olyan nem tudás, amely nem tud magáról, mint olyanról, akkor jobban megértjük azoknak a tervezőknek a problémáját, akik nem tudván, hogy nem tudnak, nem képesek semmi újat találni. Ez a nem reflektált tudatlanság, mint olyan, a piacelemzés kiindulópontja. A meglepetés, a véletlen felfedezés készletre reagálásra a legéberebbeket, vagyis a „vállalkozókat”. Ha véletlenül felfedezzük egy séta során, hogy egy kereskedő egy dollárért árul egy olyan gyümölcsöt, amit mi korábban két dollárért vettünk, akkor a bennünk munkáló éber vállalkozói szellem arra készítet bennünket, hogy legközelebb ne a drágábbat vegyük. A piaci szubjektum egy olyan ismeretszerzési tapasztalatban vesz részt, ahol amit először felfedez, az az, hogy nem tudta, hogy mit nem tudott.

Ahogy látjuk, I. Kirzner a szabadpiac melletti érvrendszer új szintézisét teremtette meg az információ hayeki és a vállalkozó ember misesi elmélete között. A piacnak szüksége van az egyéni szabadságra, mint alapvető alkotó elemeinek egyikére.² Ez az egyéni szabadság nem annyira saját preferencia-sorrendje meghatározásának, mint inkább saját vállalkozói felfedezéseinek szabadságát jelenti: „A szabad egyén szabadon dönt arról, amit lát.”³ A cél nélküli szabadság semmi, csak a neki konkrét célokat, vagyis profitlehetőséget nyújtó rendszer ruhazza fel értékkel. A kapitalizmus előnyei nem a céljaikat előre ismerő, árucserét végzők közötti szabad szerződészek előnyeiből következnek. Hajtóereje a „versengő vállalkozói” ismeretszerzés folyamata.

Az új, vállalkozó ember képzése

Von Mises szerint a természetes emberi szellemnek nincs spontán tudata, ugyanúgy, mint ahogy Hayek szerint sem tudatosak azok a szabályok, amelyeknek engedelmeskedünk. Az emberi cselekvést ezért mindig

¹ uo. 45.

² uo. 52.

³ uo. 53.

bizonyos mértékben homály veszi körül. Mi több, minden kétséget kizáróan ez az egyik kiemelkedő és legkevésbé ismert tulajdonsága. Az őt jellemző effektív ésszerűség, ami az eszközök célokhoz való hatékony hozzárendelését jelenti, kizár minden olyasféle racionalizmust, amely a cselekvésre való reflexiót tenné a helyes cselekvés feltételévé. A tudatosságnak ez a hiánya olyan hiányosság, amit a – szemükben az anarchia és az igazságtalanság forrását jelentő piaci koordináció helyébe a gazdaság tudatos ellenőrzését állítani kívánó – demagóg racionalisták is kihasználnak. Ha azt akarjuk, hogy mindenki igazi szubjektummá válhasson a piacon, fel kell venni a harcot azok ellen, akik bírálják a kapitalizmust. Ezt az értelmiségiekre váró csatát nem lehet megspórolni, mert az ideológiáknak rendkívül nagy a befolyásuk az emberi tevékenység orientálásában. Von Mises, Hayek és követőik erről nagyon hamar meggyőződtek. Nagy kritikai művében, a *Szocializmusban* Mises azt állítja, hogy nincs fontosabb dolog, mint a szocializmus és a kapitalizmus közötti „ideológiai háború”.¹ Ugyanis a tömegember nem gondolkodik, azt hiszi, hogy a szocializmus magasabb életszínvonalat biztosít neki, ha hívévé válik.²

Mises nem vitatja a közgazdaság-tudomány lehetséges és kívánatos hatását a gazdaságpolitikára. A liberális politika soha nem tett mást, mint átültette a gyakorlatba a közgazdaság-tudományt. Ez utóbbinak sikerült felszámolni számos, a kapitalizmus kibontakozását gátló akadályt.

A klasszikus közgazdászok eszméi távolították el az évszázados törvények, a szokások és az előítéletek által a technológiai fejlődés elé állított akadályokat, szabadították meg az újító és reformátor szellemű emberek zsenijét a korporatív szervezetek, az állami gyámkodás és a szociális célú nyomásgyakorlás kényszerzubbonyától. Ezek az eszmék rombolták le a kiskirályok és rablólovagok presztízsét, s világítottak rá a magángazdasági tevékenységből a társadalomra következő haszonra. A fontos modern találmányok közül egyik sem valósulhatott volna meg, ha a közgazdászok a kapi-

¹ L. VON MISES: *Socialisme*. Librairie de Médecis, Párizs, 1938. 507.

² Mises ezt írja: „Való igaz, hogy a tömegek nem gondolkodnak. De épp ez az oka annak, amiért követik azokat, akik gondolkodnak. Az emberiség szellemi vezetése az önállóan gondolkodó kevés ember feladata; ezek az emberek hatnak először azok körére, akik képesek befogadni és megérteni a mások által kidolgozott gondolatokat. Ezen az úton jutnak el az eszmék a tömegek körébe, ahol lassanként összeállnak egységbe, és létrehozzák az adott korszak közvéleményét. A szocializmus nem azért vált korunk domináns eszméjévé, mert a tömegek kidolgozták, majd átadták a felsőbb szellemi rétegeknek a termelő eszközök társadalmisításának eszméjét; a történelmi materializmus maga, bármennyire is áthatotta a romantika és a történelmi jogi iskola népi szelleme, soha nem mert ilyen állítással előállni. A tömegek lelke magától soha nem hozott létre mást, mint kollektív mézszárlást, pusztítást és rombolást.” uo. 510.

talizmus előtti korok gondolkodásmódját nem bontották volna le teljes egészében. Amit köznapi nyelven ipari forradalomnak nevezünk, a közgazdászok elméleteivel megnyert ideológiai forradalomból sarjadt ki.¹

És éppen ez az, amire von Mises és Hayek kísérletet tesz, hogy ti. felvegyék a harcot a piac teljes szabadságát fenyegető új veszélyek ellen, és bírálják az állami beavatkozás különböző formáit.² George Stiglerrel vagy Milton Friedmanról tudjuk, hogy nemcsak híres közgazdászok, hanem félelmetes „ideológiai vállalkozók” is voltak, akik nem rejtették véka alá, hogy készek szünet nélkül és nyílt sisakkal harcolni a vállalkozás szabadságára épülő kapitalizmus érdekében mindazokkal, akik ilyen vagy olyan módon elfogadták a reformista állami beavatkozást. Ezek a szerzők kidolgozták az ideológiai harc elméletét is: ha a tömeg nem gondolkodik, ahogy azt von Mises mondja gyakran, akkor az értelmiségi elitek hárul a feladat, hogy frontális támadást indítson a progresszió és a szociális reform minden formája, a totalitarizmus csírája ellen. Innen a rendkívüli figyelem, amit az amerikai neoliberaisok szenteltek eszméik terjesztésének a médiában, valamint a közgazdaságtan oktatásának az amerikai alsó- és középfokú tanintézményekben.³ Ha a piac tanulási folyamat, ha a tanulás maga lényeges eleme a szubjektív piaci folyamatnak, akkor a közgazdászok nevelő munkája hozzájárulhat és hozzá kell, hogy járuljon az egyes ember önképzési folyamatának felgyorsításához. A vállalkozási kultúra és a vállalkozói szellem már az általános iskolában oktatható, mint ahogy a kapitalizmus minden más gazdasági rendszerrel szembeni előnyei is. Az ideológiai harc szerves része a rendszer jó működésének.

Mindenki legyen vállalkozó!

A vállalkozói életformának ez a felértékelése; továbbá az a gondolat, hogy ez a képesség csak piaci környezetben alakulhat ki, része a neoliberais gondolkodás kiindulópontja, a szubjektum újradefiniálásának. Von Mises-szel a téma egészen új megvilágításba kerül. Immár nem annyira a vállalkozónak a gazdaság működésében betöltött speciális szerepéről van szó, hanem inkább a minden emberben meglévő vállalkozási

képességről, arról, hogy képes legyen vállalkozni élete különböző mentumaiiban és helyzeteiben, sőt, hogy az egész életét, mint egy vállalkozást élje le. Egyszóval az a cél, hogy mindenki minél többet és többször vállalkozzon (*enterprising*).

Ez az antropológiai természetű általános állítás átforgalmazza a honoeconomicus alakját; még dinamikusabb, és az eddiginél is aktíval külsőt kölcsönöz neki. A vállalkozó szerepének tulajdonított fontossága nem mai keletű. Már a 18. századtól kezdve megjelenik bizonyos szereplőknél, például Daniel Defoe-nál, akinél a tervező ember („projector” igazi, modern hős. Richard Cantillon után, aki a vállalkozó speciális gazdasági funkcióját emeli ki, főként Jean-Baptiste Say az, aki, me akarván különböztetni magát Adam Smith-től, a munka – szemében túlságosan homogén – fogalmát három különböző funkcióra választja szét a tudósra, aki az új ismereteket létrehozza, a vállalkozóra, aki arra használja, hogy új, hasznos termékeket állítson elő, és a munkásra, aki termelő tevékenységet végzi.¹ A vállalkozó a közvetítő az új ismeret és a termelés között. „A vállalkozó az emberiség legfennköltebb és legegyszerűbb képességeit hasznosítja. A tudós adja az iránymutatást, ő pedig átadja azt a munkásnak.”² Az ismereteket felhasználó vállalkozó szerepe alapvető. Rajta múlik a vállalkozás sikere, és általában véve, az ország prosperitása. Hiába vannak Franciaországnak a legjobb tudósai, – vállalkozói tehetsége és munkásai ügyessége miatt – ipari téren Anglia felülmúlja.³ Miért olyan fontos ez a funkció?

Az ipari vállalkozó a termelés legfontosabb szereplője. A többi művelés is nélkülözhetetlen a termék létrehozásához; de a vállalkozó az, aki beindítja és hasznos impulzust ad közülük azoknak, akik kihozza az értéket belőlük. Ő az, aki ítéletet formál a szükségletekről, és főként kielégítésük eszközeiről, aki összeméri a célt az eszközökkel. Ezért legfontosabb erénye az ítéletképesség.⁴

Miközben megfelelő ítéletképességgel kell rendelkeznie, szükség van gyakorlati tudásra is, amit csak tapasztalattal lehet megszerezni emellett fel kell, hogy legyen vértézve bizonyos erényekkel: a mérték

¹ L. VON MISES: *L'Action humaine*, i. m. 9.

² A praxeológianak így tudatosan azt a szerepet szánja, hogy elméleti alapzata legyen az új liberális politikának.

³ A neoliberais szerzők állammal kapcsolatos legfontosabb akcióinak egyike 1961-ben a *high school*-oknak szóló közgazdasági oktatási program kidolgozásával megbízott *Task Force* – szerintük a kapitalista gazdasághoz nem elég pozitív viszonyuló és túlságosan leíró jellegű – jelentése elleni tiltakozás volt. L. VON MISES: „The objectives of economic education”, Memorandum for Foundation of Economic Education. In: *Economic Freedom and Interventionism. The Foundation for Economic Education*. New York, 1990, 167.

¹ Lásd J.-B. SAY: *Traité d'économie politique*. Guillaumin, Párizs, 1841, [6. kiadás], I. könyv, VI. fejezet, 78. sk. és *Cours complet d'économie politique pratique*. Guillaumin, Párizs, 1848, I. rész, VI. fejezet, 93. sk.

² Uő: *Cours complet d'économie politique pratique*, i. m. 94.

³ Uő: *Traité d'économie politique*, i. m. 82.

⁴ Uő: *Cours complet d'économie politique pratique*, i. m. 97.

tartó bátorság és a makacs kitartás teszi igazi, a nehézségekkel megküzdni tudó vezetővé.¹ Azonban ezek a – bizonytalan üzleti világban oly szükséges – kvalitások nem egyenlően oszlanak meg az emberek között. Holott ezek azok az erények, amelyek sikeressé teszik a vállalkozót és igazolják nyereségét. Itt kezdődik a vállalkozó – az ipari forradalmat kísérő – legendája, melynek terjesztéséhez a saint-simoniánusok Franciaországban oly jelentős mértékben hozzájárultak.²

A vállalkozó alakjának elméleti felértékelődése később Joseph Schumpeterrel és *A gazdasági fejlődés elmélete* című művével (1911) nyer új lendületet.³ Az osztrák közgazdász szerint az alapvető tény, amivel az elméletnek számolnia kell, a történelmi szituációk módosulása. Ez az, ami megakadályozza, hogy úgy gondolkodjunk, mintha örök körforgásban élnénk. Másként megfogalmazva, a mozdulatlanságot a mozgással, az egyensúlyt az egyensúlytalansággal szemben preferáló közgazdaságtan szem elől téveszti a lényegét. A gazdasági fejlődés – kezdve az új termékek létrehozásán, majd új eljárások kifejlesztésén, új nyersanyagok és szervezeti formák bevezetésén keresztül, egészen az új piacok nyitásáig – új termelési, technológiai, kereskedelmi megoldások, számos, innovációhoz köthető szakítás következménye.

Ez a – diszkontinuitást előtérbe helyező – dinamikus nézőpont a fogalmak újradefiniálására kötelez: a vállalkozás az új megoldások megvalósulásának színtere, a vállalkozó pedig az az aktív és kreatív személy, akinek feladata, hogy átültesse azokat a gyakorlatba. A schumpeteri vállalkozó lényegénél fogva innovátor, újító, szemben a rutinmunkát végző emberrel, aki megelégszik a hagyományos módszerek alkalmazásával.⁴ Alakja alapvető a – „gazdasági helyzetek” egymást követő forradalmi megújításain keresztül megvalósuló – gazdasági fejlődés magyarázatában.

Azonban – állítja Schumpeter – nem mindenki lehet vállalkozó, csak a „vezéregyéniség” (Führer) képes azzá válni. És a feladata még csak nem is az uralkodás, a dominancia, hanem olyan lehetőségek valóra váltása, amelyek látens formában jelen vannak egy adott szituációban.⁵ A vállalkozó olyan vezető, akinek van akarata és tekintélye, és nem fél attól, hogy szembemenjen az árral: alkot, megzavarja és megtöri a dolgok

¹ uo. XII. fejezet.

² Lásd Dimitri UZUNIDIS: *La Légende de l'entrepreneur. Le capital social ou comment vient l'esprit d'entreprise*. Syros, Párizs, 1999.

³ J.-A. SCHUMPETER: *Théorie de l'évolution économique*. Dalloz, Párizs, 1999.

⁴ uo. 106.

⁵ uo. 125.

szokásos, hétköznapi rendjét.¹ Ez a „plus ultra”, a „teremtő pusztítás” embere.² Nem számító, hedonista individuum, hanem küzdő és versengő típus, aki szeret harcolni és győzni, akinek a pénzügyi siker csak alkotói mivoltában elért sikere visszajelzése. A gazdaságot úgy kell felfogni, mint a sportot, mint egy kegyetlen és soha véget nem érő bokszmeccset.³ Az újítás elválaszthatatlan a versenytől, annak a legfontosabb formája, mert a verseny nemcsak az árak, hanem – és főként – a struktúrák, a stratégiák, az eljárások és a termékek között is folyik.

J. Schumpeter semmiképpen sem nevezhető a neoliberalizmus harcos hívének. Egyik műve, a csaknem harminc évvel később írt *A szocializmus, a kapitalizmus és a demokrácia*, amelyben – „megjósolja a vállalkozói szerep alkonyát”⁴ – pesszimista álláspontot tükröz. Az újítás rutinná vált, nem provokál többé forradalmi változásokat, bürokratizálódik és automatizálódik. Általában véve a kapitalizmust addig védő pozitív társadalmi és politikai feltételek megszűntek, ezért fenyegetett állapotba került.

Egészen más, nem ilyen pesszimista az 1970-es és 1980-as években, az olajválság után és a kapitalizmus új működési normáinak hatására elterjedő neo-schumpeterizmus: Schumpeter újító-vállalkozó alakja ekkor ismét népszerű lesz, és a menedzserszemléletű közbeszéd egyik vezéralakjává válik. És ami ennél is fontosabb, a neo-schumpeterizmus hozzájárul a „vállalkozói társadalom” terjedéséhez. Peter Drucker, a vállalati vezetéstudomány kiemelkedő alakja, midőn bejelenti az új, vállalkozói társadalom eljövételét és kifejezi kívánságát, hogy a vállalkozó szellem terjedjen el az egész társadalomban – rehabilitálja ezt a hősi figurát.⁵ A vállalatvezetés lesz a fejlődés igazi forrása, a gazdaságnak új lendületet adó technológiai hullám. A nagy „schumpeteri” újítás – Drucker szerint – a vállalatvezetés tudománya, inkább, mint az informatika: „A menedzsment az az új technológia, amely bármely tudománynál vagy egyedi találmánynál inkább a vállalkozói gazdaság szakaszába juttatta az amerikai gazdaságot, és ez az, ami Amerikából a vállalkozók társadalmát csinálja.”⁶ Ezt a társadalmat „alkalmazkodó képessége” és működési szabá-

¹ uo. 126.

² J.-A. SCHUMPETER: *Capitalisme, socialisme et démocratie*. Payot, Párizs, 1990, VII. fejezet címe.

³ uo. 135.

⁴ uo. 179.

⁵ P. DRUCKER: *Les Entrepreneurs*. Hachette, Párizs, 1985. Peter Drucker nem teljesen osztja Schumpeter romantikus vízióját. A vállalkozói lét hivatástudatot és fegyelmet igényel.

⁶ uo. 41.

lya, az állandó változás jellemzi: „A vállalkozó a változást keresi, befolyásolni tudja, és mint lehetőséget, ki tudja használni.”¹ Az új „vállalkozói menedzsment”, abban a formában, ahogy P. Drucker meghatározza, egyetemes alapulvévé téve az újítást, a vállalkozói szellem terjesztésére és rendszeresítésére törekszik a közösségi élet valamennyi – de különösen a közszolgáltatások – területén. A „menedzsmentszemlélet” és a „vállalatvezetői magatartás” segítségével minden probléma megoldható; minden dolgozónak vállalatvezetői szemmel kell néznie szerepét és kötelességeit a vállalkozásban.

Több gondolkodói irányzat is, többek között von Mises „praxeológiája” és az egyetemes gyakorlati érvényre igényt tartó vállalatvezetési modell az újító szellemet és a lehetőségeket kihasználó vállalkozót egyszerre megtestesítő egyén koncepciójában teljesedik ki tehát. A neoliberais diskurzus eme dimenziója különböző formákban jelenik meg, ezekre könyvünk befejező részében visszatérünk. Az oktatásra és a sajátóra meghatározó szerep hárul az új általános emberi minta terjesztésében. A nagy nemzetközi és kormányközi szervezetek – csaknem húsz vagy harminc évvel később – jelentős ösztönző funkciót töltenek be ebben a tekintetben. Nem érdektelen megállapítani, hogy a Gazdasági és Együttműködési Fejlesztési Szervezet (OECD) és az Európai Unió, anélkül, hogy kimondottan hivatkozott volna a vállalkozó egyénnel kapcsolatos diskurzus forrásaira, igen befolyásos támogatóivá váltak, például azzal, hogy a nyugati országok oktatási rendszerében kiemelt fontosságot tulajdonítottak a „vállalkozói szellem” fejlesztésének. Mindenki legyen vállalkozó, ez a legfontosabb változás, ami az osztrák–amerikai irányzatnak és a neo-schumpeteri vállalatvezetési diskurzusnak köszönhetően a homó oeconomicus képében bekövetkezett. Persze, ha a neoliberális kormányzási modell mai formáit nézzük, legfőbb koraletja – úgy tűnik – az államföbiája, ami gyakran arra készteti, hogy minden hatalomgyakorlást valamilyen akarat kényszer útján való előírására egyszerűsítsen le. Ez megakadályozza annak megértésében, hogyan hozható összhangba az állami hatalomgyakorlás és az egyén önmaga feletti uralma, ahelyett, hogy az egyik szembemenne vagy valamilyen akadályt támasztana a másikkal szemben. De ha itt megállnánk, nem értenénk meg Hayek eredetiségét, aminek lényege, hogy nyíltan elfogadta az állami erőszakot, ha a piac vagy a magánjog tiszteletben tartását kell biztosítani.

¹ uo. 53.

Az erős állam a magánjog őre

Hayek gyakran hajlamos alábecsülni a Lippmann-konferencia meghatározó szerepét a liberalizmus „megújulásában”. Ez a hajlam különösen szembetűnő annak láttán, ahogy az 1951-es, *A gazdasági szabadság eszményeinek átadása* című cikket később ki egészítő jegyzetében magyarázkodik. Amikor bemutatja az ordoliberalisok „német csoportját” (W. Euckent, W. Röpkét), ezt írja:

Ennek a cikknek az eredeti verziójában megbocsáthatatlan módon elfeledkeztem idézni a liberális reneszánsz ígéretes indulását, ami – bár a háború kitörése 1939-ben hirtelen véget vetett neki – számos új, a háborút követően megújuló, immár nemzetközi szintű személyes kapcsolatra teremtett lehetőséget. 1937-ben, Walter Lippmann a *The Good Society*¹-ben a klasszikus liberalizmus alapvető eszményeinek briliáns megerősítésével elbűvölte és bátorítást adott a liberálisoknak.²

Fentebb láttuk, hogy mi a helyzet ezzel az úgynevezett „megerősítéssel”: a valóságban igazi „revíziós” törekvést jelentett.³ A vallomás, amit ez a jegyzet tartalmaz, sokat elárul arról, miképp próbálta tagadni Hayek a legcsekélyebb diszkontinuitást is a liberalizmus és a neoliberalizmus között. Ugyanakkor tévedés lenne mindebből arra a következtetésre jutni, hogy Hayek egész egyszerűen nem vett volna tudomást a Lippmann-konferencia – a liberalizmus megújulásában játszott – szerepéről. A valóságban mindig is gondosan ügyelni látszott arra, hogy – az 1938 augusztusában megkezdett kritika szelleméhez hűen – elhatárolódjon a régi manchesteri liberalizmustól.⁴

¹ magyarul: *A jó társadalom*.

² F. HAYEK: „La transmission des idéaux de la liberté économique”, In: F. HAYEK: *Essais de philosophie, de science politiques et d'économie*. Les Belles Lettres, Párizs, 2007, 300. 3. jegyzet (kiemelés tőlünk).

³ Lásd fent 6. fejezet.

⁴ Lásd különösen F. Hayek: *Út a szolgálathoz*, i. m. 42.

Következésképpen távolról sincs szó arról, hogy a „megújult” liberalizmus elvből elítélné az állami beavatkozást, mint olyat. Eredetisége abban rejlik, hogy a „beavatkozás vagy be nem avatkozás” alternatívája helyébe azt a kérdést állítja: *milyen természetűnek kell kennie* a beavatkozásnak. Még pontosabban arról: meg kell különböztetni a legitim beavatkozást a nem legitim beavatkozástól. Ezt mondja ki szó szerint az *Út a szolgáshoz*: ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy „az államnak kell-e «cselekednie» és «beavatkoznia», hamis alternatívát állítunk fel. A *laisser-faire* fogalma igen homályosan és félrevezetően adja vissza a liberális politika alapelveit.”¹ Röviden, „a hatalomgyakorlás minősége az, ami számít, sokkal inkább, mint a mennyisége.”² Ezeknek a megfogalmazásoknak a gyakori előfordulása megerősítheti állításunkat: a háború utáni „liberális reneszánsz” vezető egyéniségévé előlépő Hayek elég jelentős mértékben és tartósan egyetértett a „régí liberalizmus” hiányosságainak a Lippmann-konferencián megkezdett bizonyos fokú kritikájával.

Sem laissez-faire, sem szociális célok

Ugyanakkor ne tévesszen meg minket ez a hasonlóság a kritikában. Valójában semmiképpen sem jelent teljes – az állami beavatkozás természetével és legitimitása kritériumával kapcsolatos – nézetazonosságot. A makacs nézetkülönbség legjobb bizonyítékát egy első látásra pusztán terminológiai jellegűnek tűnő véleményeltérés adja. Amiről szó van, az egy egészen rövid szó, a „szociális” jelentése. Ha elolvassuk Hayek egy 1957-ben megjelent esszéjét (*Szociális? Mit jelent?*)³ ez az egyetlen terminus világosan tükrözi, mennyire más úton jár Hayek és a német ordoliberalizmus. Hayek szerint ez utóbbi fogalmi zavarban szenved, mert rendszeresen összemosza a piaci rend feltételeinek és az igazságosság „erkölcsi” követelményeinek a fogalmait. A „szociális igazságosság”⁴ iránti bizonyos fokú érzékenység kétségkívül kezdettől ott munkál a „szociális piacgazdaság” híveiben: láhattuk, hogy ez az irányultság valóban kétértelművé teszi a „szociális” kifejezést.⁵

¹ uo. 118. (kiemelés tőlünk)

² F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*. Litec, Párizs, 1994, 223. és ugyanezt mondja uo. 231. és *Droit, législation et liberté*. I. kötet, PUF, Párizs, 1980, 73.

³ Eredeti cím: „What is «social»? – What does it mean?”. In: *Essais de philosophie, de science politique et d'économie*, i. m. 353–366.; Lásd még erről, magyarul: F. HAYEK: „A mi mérgezett nyelvünk. A «szociális» mint menyétszó.” In: *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992, 123–126.

⁴ Vagy, legalábbis, az a szándék, hogy «szociális célokat» tűzzenek ki a kormányzás elé. (Lásd fent, 7. fejezet)

⁵ Lásd fent, 7. fejezet.

Ez az oka annak, hogy Hayek többször visszatér a kérdésre. Az 1957-es esszén kívül két másik szöveg is ugyanezzel a kérdéssel foglalkozik. Először *A racionalizmus típusai* (1964) című előadása, amely ugyanezt az elvi bírálatot fogalmazza meg „korunk egyik legmegtévesztőbb és legártalmasabb szavával” szemben: a „szociális” szó megfosztja minden fontos tartalmuktól azokat a fogalmakat, amelyekkel együtt használják (mint a *Soziale Marktwirtschaft* vagy a *Sozialer Rechtsstaat* német kifejezésekben): „Kötelességemnek éreztem állást foglalni a „szociális” szó használata ellen, és rámutatni, hogy a „szociális igazságosság” fogalma semmit nem jelent, és olyan megtévesztő illúziók forrása, melyek csapdájába a világosan gondolkodó emberek nem eshetnek bele.” Másodsor, a *Jog, törvényhozás és szabadság* (megjelent 1973-ban) második kötetében, a szociális szó értelmének szentelt fejtegetésében: „Nemcsak «szociális igazságosságról», hanem «szociális demokráciáról», «szociális piacgazdaságról», «szociális jogállamról» (németül: *Sozialer Rechtsstaat*), «a törvény szociális szuverenitásáról» is beszélnek; és jöllehet az igazságosság, demokrácia, piacgazdaság vagy jogállam tökéletesen világos fogalmak, azzal, hogy hozzáteszik a «szociális» jelzőt, csaknem mindenféle értelmetlen vágyak jelölésére teszik alkalmassá.”²

Ettől kezdve jobban érthető, hogy a kormányzati beavatkozás legitimitásának kényes kérdésére vonatkozó hayeki álláspont kizárólag tagadó jelleggel határozható meg. Az egyik oldalon a manchesteri liberalizmust bírálja, hiányosságai miatt. E bírálat szerepe az, hogy igazolja az állami beavatkozás, a – piac megfelelő működésében lényegi szerepet játszó – „jogi keretével” szükségképpen együtt járó típusát. A másik oldalon pedig elvből elutasítja az állam mindennemű „szociális” célú szerepvállalását, mégpedig azzal az alapos indokkal, hogy ezek a célok a társadalom olyan „mesterséges célrendszerként” való felfogását vonják maguk után, mely szerint ez a társadalom tudatosan irányítható lenne pozitív módon meghatározható, kollektív célok felé.³

¹ Vagy, legalábbis, az a szándék, hogy „szociális célokat” tűzzenek ki a kormányzás elé (Lásd fent, 7. fejezet)

² F. HAYEK, *Droit, législation et liberté*, II. kötet, PUF, Párizs, 1981. 96. Az említett oldalt követő jegyzetet érdemes itt felidézni: „sajnálom ezt a használatot, jöllehet egyes németországi barátaim, (és mostanság angliaiak is) használatával látszólag sikeresen fogadtatták el széles körben azt a fajta szociális rendet, amit védelmezek”. (207.) Ha jól értjük, a „szociális” terminus használatára a német neoliberaisok számára az egyedüli igazolás az, hogy lehetővé tette Hayek saját elméletének a „kor szelleméhez” igazítását.

³ F. Hayek nagyon tartózkodó annak a megkülönböztetésnek a gyakorlati alkalmazhatóságával kapcsolatban, amit W. Röpke tesz a konform és a nonkonform cselekvés között, uo.

Végző soron a kérdés az, hogy miképpen legitimálható az állami beavatkozás valamilyen formája (a *laissez-faire* elmélettel szemben), anélkül, hogy elfogadnánk: a – Hayek szerint a társadalom kohézióját megalapozó – piaci rend mesterséges rend (szemben például a német neoliberaisokkal, akiknek ez az egyik legfontosabb állításuk). Ha erre a kérdésre megadjuk a választ, akkor tisztáztuk a jogi keret helyét (ez maga is a mesterséges rendbe tartozik, vagy éppen ellenkezőleg, a „természetes-ség” egy formája-e?), és – tágabb értelemben – górcső alá vehetjük a – mesterséges rendként felfogott társadalommal szemben alternatívaként állított – hayeki társadalom-felfogást.

A „piac spontán rendje” vagy „katallakszia”

Egy nem eléggé ismert, gondolkodásában fordulatot hozó és a sokatmondó „*Emberi cselekvés, de nem emberi terv eredménye*”¹ címet viselő cikkében, Hayek részletesen kibontja a „természetes” és a „mesterséges, konvencióból eredő” közötti klasszikus ellentétet; és a jelenségek három fajtáját különbözteti meg egymástól. Azzal a klasszikus különbségtétellel, amit a görög szofisták a *phüszai* és a *thézisz* vagy *nomosz* között tettek, az a legnagyobb probléma, hogy éppúgy jelölheti egy emberi *cselekvés* és az attól független eredmények, mint ahogy egy emberi *terv* és az attól független eredmények közötti különbséget.² Hayek rámutat, hogy ebből értelmezési zavar keletkezik: ami független az emberi akarattól, az nem szükségképpen független az emberi cselekvéstől; az emberi cselekvés bizonyos eredményei, lehet, hogy maguk nem voltak szándékoltak, miközben valamilyen rend vagy szabályosság létezésére utalnak.

Ebből következően be kell vezetni – a *mesterséges* (ami közvetlenül egy emberi akarathoz kapcsolódik) és a *természetes* (ami az emberi cselekvéstől független) között – egy „köztes kategóriát”, ama jelenségeket, melyek ugyan függetlenek minden emberi szándéktól, de azért valamilyen emberi cselekedet következményei. E hármass felosztás alapján, a későbbi rendszerezés nyomán, a *takszisz* görög szó jelöli a – a leggyakrabban egy terv közvetítésével, meghatározott szándék szerint – világosan az ember által konstruált rendet (ezt „konstruált” vagy „mesterséges” rendnek is nevezzük, de Hayek gyakran a „szervezet” fogalmát hasz-

nálja): lehet ez egy lakóhelyi közösség, egy intézmény vagy szabálykodex; a *kozmosz*, szintén görög terminus, az emberi tervtől független rendet, amennyiben mozgató elve önmagában van (ez a „természetes” vagy „adott” rend; a biológiai organizmusok például a természetes rendhez tartoznak) foglalja magában; és végül van egy harmadik rend, amit Hayek *spontán rendnek* (spontaneous order) nevez, és ami nem fér bele a mesterséges vagy természetes alternatívájába, amennyiben mindazokat a jelenségeket takarja, amelyek az emberi cselekvésből, de nem emberi tervből (design) következnek. Az eme hármass felosztás nyomán létrejövő fogalmi háló igen hasznos, mert ennek alapján gondolható el a piac alkotta speciális rend: a piaci rend ugyanis spontán rend, és semmiképpen sem mesterséges.

Ennek a – Hayek gondolkodásában központi szerepet betöltő – állításnak több következménye van. Az első az, hogy nem szabad összekeverni a piac rendjét a „gazdasággal”. A fogalom szorosán vett értelmében a „gazdaság” (például egy háztartás, egy farm, egy vállalkozás) meghatározott mennyiségű forrás tudatos szervezésére vagy „elrendezésére” törekszik egy bizonyos cél vagy „célok egységes rendje” érdekében. Ez, mint olyan, a *takszisz* világába tartozik. Viszont a piaci rend – a gazdaságtól eltérően – független minden partikuláris céltól, ami azt jelenti, hogy „az emberek [...] számos különböző, eltérő, sőt egymással ellentétes célra használhatják”.¹ Röviden, nem közös célokon, hanem a kölcsönösségen, vagyis különböző célok, a piaci szereplők kölcsönös előnyére való kibékítésén alapul.²

A második aspektus az, hogy a piaci rend kohézióját olyan formális szabályok teszik lehetővé, amelyek értékét éppen az általánosságuk adja: minden olyan szabály, amely meghatározott partikuláris célt szolgál, itt rombolóan hatna, mert valamilyen konkrét magatartás előírásával (olyanával, ami egy bizonyos célnak megfelel, de semmilyen más célnak nem), mindenképpen megzavarná egy olyan rend működését, amely elvileg független minden partikuláris céltól. Az ilyen szabályok tehát nem szabhatják meg, hogy bizonyos személyek mit kötelesek cselekedni, hanem csak azt, hogy mit nem tehetnek, s „kizárólag az egyes ember védett szférájába való behatolás tiltásában állnak”.³ Hayek az ilyen szabályokat

¹ Az eredeti cím: „The results of Human Action, but not of Human Design” – magyarul: F. HAYEK: „Emberi cselekvés, de nem emberi terv eredménye”, In: *Piac és szabadság*. i. m. 292–301. (Ford.: Tóth Sándor) Ferguson megfogalmazását idézi az alábbi műből: *An Essay on the History of Civil Society* (Lásd fent 2. fejezet), uo. 292–293.

² Az idézett magyar nyelvű kötet fordításában az ógörög terminusok hol a népszerű, hol a tudományos átírással szerepelnek. Itt a népszerű átírást használjuk. (A ford.)

¹ F. HAYEK: „A nyelvi zavar a politikai gondolkodásban”, (Ford.: Atkári János) In: *Piac és szabadság*. i. m. 345.

² uo. 347.

³ F. HAYEK: „A nyelvi zavar a politikai gondolkodásban”, (Ford.: Atkári János) In: *Piac és szabadság*. i. m. 349.

törvényeknek nevezi, hogy megkülönböztesse a különös, pozitív előírásoktól (amelyeket *parancsoknak*¹ is hív). A piaci rendet a *nomokrácia* névvel jelöli (ez a törvény uralma alá tartozik), szemben a *teleokráciával* (amit egy vagy több cél irányít).²

A harmadik aspektus az, hogy a *társadalmat* magát, mint spontán rendet kell felfogni. Persze, a társadalom több, mint a piaci rend, ha másért nem, hát azért, mert egyszerre találhatók meg benne a spontán rendek (a piac, a pénz), valamint a szervezetek vagy konstruált rendek (családok, vállalkozások, közigazgatási szervek, és ez utóbbiak közt maga a központi kormányzat). Mindettől függetlenül abban a rendszerben, amit társadalomnak nevezünk, a piaci rend központi helyet foglal el. Mindenekelőtt abban az értelemben, hogy a történelemben a piaci rend kiterjesztésének volt az eredménye a társadalom kibővülése olyan kisebb szervezeteken túl, mint a horda, a klán és a törzs, egészen annak megjelenéséig, amit Hayek „nagy” vagy „nyitott társadalomnak” nevez.³ Azután azért, mert „azok a kötelek, amelyek egyedül tartják fenn a nyitott társadalom egészét, tisztán gazdaságiak”: hiszen, ha a társadalom egészének struktúrájában kétségkívül léteznek is gazdaságon kívüli viszonyok, „a piaci rend az, ami lehetővé teszi az egymástól eltérő pályán haladó projektek összehangolását”, akkor is, ha ezek a projektek nem gazdasági célokat szolgálnak.⁴ Hayek álláspontjának ez az aspektusa nem eléggé hangsúlyos: a piac nem egy „gazdaság”, de „gazdasági érintkezésekből” (amelyekben az eltérő pályákon haladó projektek versenye dönt valamennyi rendelkezésre álló forrás allokációjáról) áll, és ezek a gazdasági viszonyok azok, amelyek a *társas kötelek alapját* képezik.⁵

A piaci rend spontán rendként való felfogásához szorosan kapcsolódik egy másik, Hayek gondolkodásában hasonlóképpen központi szerepet játszó állítás, az „osztott ismeret” tézise. Ez a – már nagyon korán

¹ A törvény/parancs megkülönböztetéshez lásd *La Constitution de la liberté*, i. m. 148–149. A törvény illetve utasítás/parancs megkülönböztetéshez lásd uo. 348–351.

² uo. 359.

³ uo. Itt Hayek felidézi Ferguson egy jelentős gondolatát, mely szerint a civil társadalom a történelmi haladás motorja (miközben a „piaci rend” fogalma nem teljesen fedi a „civil társadalomét”). Ezért nem is nagyon meglepő, hogy mindig is elhatárolódott a „konzervativizmus” minden formájától.

⁴ F. HAYEK: *Droit, législation et liberté*, 2. kötet, i. m. 135.

⁵ Hayek így távol kerül a klasszikus liberalizmustól, melynek első képviselői (Smith, Ferguson) következetesen elutasították, hogy a szociális köteleket kizárólag a gazdasági kötelekre alapozzák. A *Droit, législation et liberté*, (10. fejezet 212. 12. jegyzet) ennek alátámasztására idézi Antoine-Louis-Claude Destutt de Tracy állítását: „Commerce is the whole of the society”.

megjelenő – fogalom¹ a smith-i „munkamegosztás” analógiájára született. Az egyénnek csak korlátozott és töredékes (inkább gyakorlati információkból és szakmai készségekből, mint racionális tudásból álló) ismeretei vannak, ami miatt senki sem állíthatja magáról, hogy egy adott pillanatban a társadalmat alkotó több millió ember között megoszoló információk összességével egymaga rendelkezne. És mégis, hála a piaci mechanizmusnak, e szétszórt, töredékes ismeretek tömege társadalmi szinten olyan eredményekhez vezet, amelyeket szándékosan, tudatos irányítással nem lehetett volna elérni. Mindez csak abban a mértékben lehetséges, amennyiben a piaci rendben az árak eljátszzák az információk közvetítőjének szerepét.²

A közgazdasági elmélet szintjén ez az elképzelés kiképzhetetlenül szemben áll az általános egyensúly elméletével (L. Walras): míg ez utóbbi olyan piaci szereplőket feltételez, akik tökéletes információval rendelkeznek a döntéseik alapjául szolgáló valamennyi lehetséges adatról, a hayeki koncepció szigorúan tartja magát ahhoz az állításhoz, hogy a piac bizonytalanságban tartja a gazdasági szereplőket.³ És Hayek – eredeti módon – itt is a smith-i liberalizmus egyik alap gondolatához nyúl vissza, mert – mint láttuk – a „láthatatlan kéz” metaforája lényegében a gazdasági folyamat szintetizálásának lehetetlenségét, vagyis egyfajta hasznos megismerhetetlenséget jelent.⁴

Hayek a „katallakszia” fogalmában törekszik tömören összefoglalni a piaci renddel kapcsolatos koncepcióját:

Javasolom, hogy a piacnak ezt a spontán rendjét nevezzük *katallaksziának*, a katallaktika-fogalom analógiájára, amellyel gyakran javasoltak felváltani a „közgazdaságtan” fogalmát. (Mind a „katallakszia”, mind a „katallaktika” az ógörög *katallattein* igéből származik, amely /.../nemcsak annyit jelent, hogy „cserekereskedelmet folytatni” és „cserélni”, hanem azt is /.../, hogy „befogadni a közösségbe” és „ellenségéből barátá válni”).⁵

¹ Ezzel kapcsolatban lásd az előző fejezetet.

² F. HAYEK: *Droit, législation et liberté*, 2. kötet, i. m. 141.

³ A spontán piaci rend és az osztott ismeret közötti kapcsolatról lásd G. DOSTALER: *Le libéralisme de Hayek*. La Découverte, Párizs, 2001, 31–32. és 50–51. világos és bőséges ismeretanyagot alapuló ábrázolását. Lásd még fent 8. fejezet.

⁴ M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 285.

⁵ F. HAYEK: *Essays de philosophie, de science politique et d'économie*, i. m. 252–253. (magyarul hasonló megfogalmazásban: „A társadalmi igazságosság atavizmusa”, (Ford.: Tóth Sándor) In: *Piac és szabadság*, i. m. 213–214. (A ford.)

Itt mindenekelőtt a görög szó kettős jelentésére kell figyelni. Megérteti velünk, hogy a csere – amennyiben a különböző egyének cselekedeteinek kölcsönös egymáshoz igazításával hoz létre egy rendet – a társas kötelék alapja.

Hayek a spontán rend fogalmát a Ferguson, Smith és Hume nevével fémjelzett 18. századi nagy skót filozófiára vezeti vissza. A *Racionalizmus típusairól* szóló, 1965-ben publikált cikkében kétfajta racionalizmust, a „*naiv racionalizmust*” és a „*kritikai racionalizmust*” állítja szembe egymással. Az előbbi, Bacon, Descartes és Hobbes racionalizmusa azt állítja, hogy minden emberi intézmény „a tudatos ész megfontolt terméke”: erre az ész hatalmának határait nem ismerő racionalizmusra illik a „konstruktivista” jelző.¹ A másodikat ezzel szemben az ész korlátainak tudata határozza meg, és éppen ez a tudat az, ami helyet hagy olyan rendeknek, amelyek nem tudatos megfontolás eredményei.

A „garantált szabadságszféra” és az egyének joga

Láttuk, hogy Hayek szerint a spontán rend „nomokratikus” és nem „teleokratikus”. Hogy megértsük, milyen szerepet szán Hayek a jognak, érdemes röviden visszatérni a „törvény” (*nomosz*) fogalmára. Ugyanis ez a terminus *szorosabb értelemben véve* csak azokat a személytelen és absztrakt szabályokat jelöli, amelyek partikuláris céloktól és minden egyedi körülménytől függetlenül kötelező érvényűek minden ember számára.² Ilyen formális viselkedési szabályok alkotják a *magánjog* és a *büntetőjog* gerincét. Ha ezeket azonosítanánk a *közjogi* szabályokkal, akkor abból a legrombolóbb keveredés származna. Ez utóbbi, közjogi szabályok nem *viselkedési*, hanem *szervezeti* szabályok: funkciójuk az állam szervezetének meghatározása, és megadják a jogot egy hatóságnak, hogy „partikuláris célok fényénél” ilyen vagy olyan módon cselekedjenek. Hayek megfigyelése az: az elmúlt évszázadban a közjog fokozatos behatolása a magánjog területére azzal a következménnyel járt, hogy az – eredetileg csak a mindenkire érvényes viselkedési szabályokat jelölő – „törvény” fogalmába egyre inkább „minden alkotmányosan létrehozott törvényhozó szerv által jóváhagyott szervezeti szabály, vagy akár minden különös parancs is beletartozik”.³

A liberalizmus kötelessége, hogy szembeszálljon ezzel a trenddel: ez ugyanis a magánjogi társadalom (*Privatrechtsgesellschaft*) – a német

ordoliberalális, F. Böhm találó és Hayek által is elfogadott és használt¹ kifejezésével – rendjének megvalósulását óhajtja elősegíteni. És éppen, mert minden szervezeti szabály egyetlen cél alá rendelt, miközben a magatartási szabály jellemzője az, hogy független minden célkitűzéstől, kell ügyelni arra, hogy elnevezésben is különbséget tegyünk közöttük. Emlékezzünk arra, hogy a görögök, igen helyesen, különbséget tettek a *nomosz* és a *thézisz* között: a *nomosz* kizárólag a magánjog, míg a *thézisz* a közjog területén érvényes, ami azt jelenti, hogy a közjogot „kihirdetik”, vagy „felépítik”, és ebben az értelemben „konstruált”, vagy „mesterséges” rendet alkot, míg a magánjog lényegét tekintve „spontán” rendnek tekinthető. A spontán piaci rend kialakulásához vezető egyetlen utat jelentő magatartási szabályok maguk is következményei, nem néhány ember önkényes akaratának, hanem egy hosszú távon működő spontán szelekciós mechanizmusnak.

És ez az a pont, ahol Hayek gondolatrendszere közvetlenül kapcsolódik a darwini evolúciós elmélethez, és nem minden ok nélkül beszélhetek „kulturális evolucionizmusról” vele kapcsolatban. Abban a formában, ahogy ő érti, az evolúció „az előre nem látható eseményekhez, az esetleges, előre nem jelezhető körülményekhez való folyamatos adaptáció folyamata”.² Ez az a gondolat, aminek alapján jogos az analógia a biológiai fejlődés és a jogi szabályok – emberi társadalmak szintjén zajló – evolúciója között. Ugyanúgy, ahogy a természetes kiválasztódás mechanizmusa biztosítja a környezetükhöz legjobban alkalmazkodó fajok fennmaradását és a többiek kihalását, ugyanúgy az „illendő” magatartási szabályok (vagy magánjogi szabályok) tudattalan kiválasztása is segíti a társadalmak alkalmazkodását egy gyakran ellenséges környezettel szemben. A szabályrendszereknek ez a „lassú, próba-szerencse”³ útján zajló kiválasztási folyamata tette lehetővé hosszú távon a leghatékonyabb szabályok legszélesebb körű elterjedését, a „konvergens evolúció” logikája szerint, tehát anélkül, hogy szükséges lett volna bizonyos társadalmak mások általi tudatos utánzását előfeltételezni.

Bármennyire is helyénvaló az utalás Darwinra, amiről itt szó van, az az a gondolat, hogy az illendő magatartás szabályainak kiválasztása a társadalom fejlődésének alapvető eleme. Hiszen ez az út az, amelyen ke-

¹ uo. 143.

² F. HAYEK: *Droit, législation et liberté*, II. kötet, i. m. 42: „absztrakt” alatt azt kell érteni, hogy „a szabályt meghatározatlan számú jövőbeli instanciában kell alkalmazni”.

³ F. HAYEK: *Essais de philosophie, de science politique et d'économie*, i. m. 258–259.

¹ uo. 258.; lásd még F. HAYEK: *Droit, législation et liberté*, II. kötet, i. m. 37. Ehhez a fogalomhoz lásd fent 7. fejezet.

² F. HAYEK: *A végzetes önhittség*, i. m. 33. (idézi G. DOSTALER: *Le libéralisme de Hayek*, i. m. 86.)

³ uo. 43. (lásd még *Essais de philosophie, de science politique et d'économie*; i. m. 169. 21. jegyzet).

resztül az emberiség ki tudott lépni a primitív, törzsi társadalmak állapotából, és meg tudott szabadulni az ösztönrre, a közelségre és a közvetlen együttműködésre alapozott rendtől, egészen addig, amíg létrehozta a „nagy társadalom” viszonyait. A lényeg az, hogy ez a fejlődés nem különlegesen invenciózus törvényhozók tudatos teremtmő aktusának tulajdonítható: ezek a magánjogi szabályok (és különösen a gazdasági jogé) a hagyomány és a szokások szerves részévé váltak, még jóval azelőtt, hogy a bírúk, akik végül is csak *felfedezték*, és sohasem kellett *megalkotniuk*, kodifikálták volna azokat. Ez az, ami különben kielégítően igazolja azt, hogy ezeket a szabályokat megkülönböztetjük a *tételes* szabályoktól (*thézisz*). Ahogy Hayek tételesen is megjegyzi, „a «pozitív» jelző törvényre való használata a latinból származik: *positus*nak (tétélezett) vagy *positivus*nak fordította a görög *thezei* kifejezést, ami valamilyen emberi akarat által tudatosan alkotott dolgot jelölt, szemben azzal, amit nem kitaláltak, hanem a természet (*phüszei*)¹ hozta létre”. És ez az, amiben Hayek határozottan szakít a jogi pozitívizmus teljes hagyományával. Mégpedig különösen két szerzővel. Először Hobbesszal: aki azzal, hogy elfogadja a „*non veritas sed auctoritas facit legem*”² latin mondást, a törvényt a törvényhozó hatalom birtokosának parancsaként határozza meg.³ Ennél jobban nem is lehetne kifejezni a törvény és a parancs közötti, Hayek által elítélt konfúziót, amennyiben Hobbes szerint az uralkodó, és egyedül ő hozza a törvényt. Másodszor pedig Benthammel: az angol jogban összességében véve két irányzat áll szemben egymással, az egyik szerint kizárólag a *törvényalkotó által elfogadott törvény* érdemli meg a *valóságos törvény* (*statute law*) nevet. Ennek alapján „minden olyan megállapodást, amelyet a másik irányzat feltételez[...] a nem valóságos jog elnevezéssel kellene illetni, mert nem létezik a valóságban, a képzelet terméke, mesterséges, a *bíró által csinált jog*”.⁴ Ez a bíró által „csinált” jog a *Common Law*, vagy *íratlan törvény*, amit Bentham hiteltelennek tart, amennyiben nem a törvény nélkülözhetetlen feltétele, a „törvényalkotó parancsoló akarata”.⁵ Hayek szerint John Austin és Hans Kelsen egész egyszerűen ezt a – jogot a törvényalkotó akaratára redukáló – szellemi hagyományt folytatja, éppen ellentétben azzal a liberális hagyománnyal, amely a törvényt rangban a törvényhozó hatalom fölé helyezi.

¹ F. HAYEK: *Droit, législation et liberté*, II. kötet, i. m. 48.

² Idézi F. HAYEK, *uo.*

³ Idézi F. HAYEK, *uo.* 54. (T. HOBBS: *Dialogue on the Common Law*, 1681).

⁴ Idézi F. HAYEK, *uo.* (kiemelés tőlünk).

⁵ Idézi F. HAYEK, *uo.* 197. 35. jegyzet: „*The primitive sense of the word law, and the ordinary meaning of the word, is ... the will of command of a legislator.*”

Ugyanakkor az igazságosság – mindenfajta törvényhozás és az egész szervezett állam feletti – elsőbbségének elismerése semmiképpen sem jelenti a természetjog elméletének elfogadását. Hayek megfordítja a pozitívizmus és a naturalizmus alternatíváját: az igazságosság szabályai sem nem vezethetők le absztrakt módon a „természetes” ész segítségével (természetjog), sem nem gyümölcsei egy tudatos szándéknak (pozitívizmus), hanem „az emberi faj gyakorlati tapasztalatának terméke”¹, vagyis „egy növekedési folyamat előre nem látott eredménye”.² Hayek szerint tehát szó sem lehet arról, hogy Locke-ot követve Istennek a teremtménybe – az ész parancsának formájában – beírt „természeti törvényére” hagyatkozzunk.³ Ha tartjuk magunkat ahhoz, hogy a „természet törvényéről” beszélünk, akkor ezt a hume-i értelemben kell felfogni; az igazságosság szabályai nem az ész következtetései, az ész teljességgel képtelen ezeket a szabályokat létrehozni; lehet „mesterségesnek” mondani őket (amennyiben nem velünk születettek), de „önkéntesnek” nem, mert fokozatosan jöttek létre, akárcsak a nyelvek és a pénz, a megsértésük nyomán kialakult kellemetlenségek ismétlődő megtapasztalása nyomán.⁴ Mindezek a szabályok három alapvető törvényre vezethetők vissza: „a tulajdon stabilitására, a tulajdon megegyezés útján történő átruházására és az ígéretek betartására”⁵, vagyis minden magánjogon alapuló rendszer lényegi tartalma „a szerződés szabadsága, a tulajdon sérthetatlensége és mások kártalanításának kötelessége a nekik okozott károkért”⁶.

Az illendő magatartási szabályok kemény magjának tisztázása egyet jelent a szabadság és az egyéni jogok – a klasszikus liberalizmus legfontosabb irányzatai által feltett – kérdésének újragondolásával. Hiszen ezek a szabályok azok, amelyek – fokozatosan testet öltvén – lehetővé tették – a piac spontán rendjének kialakulásával – az egyéni szabadság „felségterületének” kiterjesztését. Ez a felségterület egybeesik azzal a „privát döntési szférával”, amely felett az egyén rendelkezik, ha a szabályok adta formális kereteken belül cselekszik. Ami ismét csak azt jelenti, hogy a szabadság távolról sem természetből adott dolog, és nem is az ész találmánya, hanem egy hosszú kulturális fejlődés eredménye: „Jóllehet a szabadság nem természetes állapot, hanem a civilizáció terméke, mégsem

¹ *uo.* 180.

² *uo.* 167.

³ F. HAYEK: *Essais de philosophie, de science politique et d'économie*, i. m. 162–163. 7. jegyzet.

⁴ *uo.* 183.

⁵ *uo.*, lásd még, F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 157.

⁶ F. HAYEK: *Droit, législation et liberté*, II. kötet, i. m. 48.

tudatos szándékból született.”¹ Még egyszer: a naturalizmus és a voluntarizmus egyaránt elutasítandó. A szabadság nem azt jelenti, hogy „mindent megtehetünk, amit akarunk”; a szabadság elválaszthatatlan olyan, a szokás és a hagyomány útján örökölt morális szabályok létezésétől, amelyek – éppen általánosságuk miatt – megtiltják minden embernek, hogy bármiféle kényszer alkalmazzon mások felett. Következésképpen a szabadság Hayek szemében egyedül elfogadható meghatározása „negatív”: „a szabadság egy pontosan meghatározott akadály, a mások által gyakorolt kényszer hiánya”.² A szabadság minden más meghatározása félrevezető, lett legyen szó az emberek politikai hatalom megválasztásában vagy a törvények kidolgozásában való részvételeként felfogott „politikai szabadságról”, vagy akár a filozófusok által agyondicsért „belső szabadságról” (az önmagunk feletti uralomról, szembeállítva a szénvedélyek rab-
ságával).³ A szabadság ellentétéként felfogott kényszer így definiálja Hayek: „kényszer alatt azt értjük, amikor [valaki] egy másik személy által oly mértékben ellenőrzött környezet és körülmények foglya, hogy kénytelen – a nagyobb kár elhárítása érdekében – nem saját tervének megfelelően, hanem a másik személy céljainak alárendelten cselekedni”.⁴

A kényszernek ezzel a definíciójával, mely szerint egy egyén egy vagy több más egyén céljait kénytelen követni, Hayek közvetlenül John Stuart Mill nyomdokait látszik követni. Annyi azonban mindenképpen igaz, hogy a kizárólag az önmagunkat érintő cselekedetek és a mások érdekeit érintő cselekedetek közötti különbségtétel (amiről tudjuk, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított neki J. S. Mill) *A szabadság alkotmánya* szerzője szemében önmagában kevésbé tűnik hasznosnak a gyakorlatban.⁵ Hayek különben túlzónak ítéli J. S. Millnek a „szokás despotizmusának” az *A szabadságról* harmadik fejezetében címzett heves vádjait: Mill a „morális kényszer” bírálatakor „valószínűleg túl messze ment a szabadság védelmében”, mert a közvélemény nyomása nem tekinthető „kényszernek”.⁶ Csak a kényszer szűkebb – a személy mások céljai szolgálatában való instrumentalizációját tartalmazó – értelmezése tűnik megfelelőnek arra, hogy „kijelölje a védett szféra határait”. Amennyiben a

¹ F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 53.

² uo. 19.

³ uo. 13–16. Hayek elítéli azt a zűrzavart, ami az „akarszabadság” (*freedom of the will*) filozófiai fogalmának értelmezése körül uralkodik.

⁴ uo. 21.

⁵ uo. 145.

⁶ uo. 146.

„jogszabályok-törvények” funkciója, hogy védjék az egyént a mások által gyakorolt kényszerrel, feltételezhető, hogy egy olyan rendszerben, ahol a szabadság uralkodik, az „egyén szabad szférájába beleértendő minden olyan cselekedet, amelyet egy általános törvény nem tilt explicit módon”.¹ Csak amennyiben egy ilyen elhatárolás megtörtént, remélhetjük megalapozottnak az egyéni jogokat. Hayek eredetiségét valójában az adja, hogy ezeket a jogokat nem az Isten által előre megszabott természeti törvényre (mint Locke) vagy az élet általános törvényére (mint Spencer), hanem az illendő magatartás szabályaira vezeti vissza: „A «jog» szónak van egy olyan értelme, mely szerint minden illendő magatartásra vonatkozó szabály létrehozza az egyének megfelelő jogát”, oly módon, hogy amennyiben ezek a szabályok „személyes területet jelölnek ki”, „az egyének joghatósága lesz erre a területre”.²

Jól látható itt, hogy minden egy általános szabályok által garantált „privát” vagy „fenntartott szféra” előzetes elismerésétől függ: „Egy ember várakozásainak «legitimitásához» vagy az egyén «jogaihoz» a privat szféra elismerésén keresztül vezet az út”.³ Ennek megfelelően a kényszernek az „egyéni jogok megsértéseként” való meghatározása csak akkor megengedett, ha ez az elismerés megtörtént, mert a privat szféra valószínű elismeréséből következik az eme szférát kijelölő szabályok által biztosított jogok elismerése. Az általános szabályok tehát először és mindenekelőtt közösen elfogadott szabályai a védett szféráknak, és mint ilyenek, minden egyénnek olyan jogokat garantálnak, melyek kiterjedése szigorúan arányos saját szférája kiterjedésével. A tévedést akkor követnénk el, ha ezt a hatókört az egy-egy egyénhez tartozó anyagi javak területére szűkítenénk le:

Nem úgy kell felfogni ezt a szférát, mint ami kizárólag, és nem is úgy, mint ami főleg anyagi javakból áll. Persze, a bennünket körülvevő javak felosztása azokra, amelyek a mi tulajdonunkat képezik, és azokra, melyek nem a mi tulajdonunk, a szférák kijelölési szabályainak fő célja. Azonban ezek a szabályok több egyéb „jogot” is garantálnak nekünk, mint például bizonyos javak használatának biztonságát, vagy egyszerűen a tevékenységünkbe való beavatkozás elleni védelmet.⁴

¹ uo. 215.

² F. HAYEK: *Droit, législation et liberté*, II. kötet, i. m. 121. (kiemelés tőlünk)

³ F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 139.

⁴ uo. 140.

Általában véve a „tulajdon” fogalmának tágabb értelmet lehet adni, olyat, ami megfelel annak, amit Locke adott a „tulajdon” összefoglaló neve alatt, a kormányzásról szóló *Második értekezésében*.

John Locke kora óta szokásos ezt a védett területet „tulajdonnak” nevezni (amit Locke maga is úgy határozott meg, mint „egy ember életét, szabadságát és tulajdonát”). Ugyanakkor ez a terminus a védett terület túlságosan szűken értelmezett és pusztán anyagi felfogását sugallja, mert az nemcsak az anyagi javakat foglalja magában, hanem másokkal szembeni különböző igényeket valamint bizonyos elvárásokat is. Ha a tulajdon fogalmát (Locke-kal együtt) ebben a tágabb értelemben fogjuk fel, akkor az igazságosság szabályai értelmében vett törvény és a tulajdon intézménye elválaszthatatlan egymástól.¹

Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni, hogy miközben Hayek újra rátalál a tulajdon locke-i fogalmára, azt saját, „a tudattalan növekedés” következményeként előálló, általános szabályként értelmezett törvény-fogalmából, tehát természetjogi alapjától elvágvá vezeti le.

A „beavatkozás legitim területe” és a jogállam szabálya

A védett szféra körvonalai maguktól kijelölik az állami beavatkozás határait: ezen a szférán belül az állam minden beavatkozása az egyéni jogok önkényes megsértését jelenti, olyannyira, hogy ez lenne az a kritérium, amely lehetővé teszi különbséget tenni legitim beavatkozás és illegitim beavatkozás között. Hiszen, és ezt hangsúlyozni kell, a kérdés Hayek szemében mindenekelőtt *legitimitási* és nem *hatékonyági* kérdés. Az állami beavatkozás gyakorlati hatékonyságával vagy káros hatásaival kapcsolatos érvvel szemben gyakran háttérbe szorul „a szabadság rendszerével összeegyeztethető és össze nem egyeztethető lépések közötti alapvető különbség”.²

Elég emlékeztetni arra, miképpen kívánja megszabni J. S. Mill az állami beavatkozás határait *A szabadságról* című esszéjének 5. fejezetében, hogy felmérhessük a módszerét Hayekétől elválasztó távolságot. Mill nem az egyéni szabadság elvéből vezeti le a szabad kereskedelem elméletét: a kereskedelem korlátozása persze kényszerrel jelent, azonban „csupán azért elítélendő, mert nem eredményezi, amit várnak tőle”, és egyáltalán nem azért, mintha a társadalomnak ne lenne kényszerítési joga.³ Hayek észleli John Stuart Mill a kérdésre vonatkozó álláspontja hibás

voltát. A *Szabadság alkotmánya* 15. fejezet 2. jegyzetében a szokásuk szerint mindent az adódó lehetőség szemszögéből néző közgazdászokkal kapcsolatban megemlíti: „Nem meglepő, hogy szem elől tévesztették az általánosabb szempontokat.” Majd közvetlenül ezután következik egy utalás Millre: John Stuart Mill, midőn elfogadja¹, hogy „valójában nincs olyan elismert elv, amely megengedné, hogy általában véve ítéletet alkossunk a hatalom beavatkozásának legitimitásáról”, azt a benyomást keltette, hogy „minden lehetőség kérdése”.² Hayek viszont éppen egy ilyen általános legitimitási alapelv kimondására törekedett.

Ahhoz, hogy eljussunk ehhez az elvhez, mindenekelőtt meg kell érteni, hogy az egyénnek fenntartott cselekvési szféra kialakítása teljes egészében és kizárólag az illendő magatartásra vonatkozó általános szabályok létezéséből következik. Következésképpen e szabályok bármiféle megkérdőjelezése mindenképpen fenyegeti magát az egyéni szabadságot. Ez az, amiért elvileg feltételezni kell, hogy az állam semmilyen beavatkozása – bármilyen jó szándékú is legyen – sem mentesülhet az általános szabályoknak járó tisztelet alól: másképpen megfogalmazva, az állam önmagára is köteles alkalmazni azokat a szabályokat, amelyek valamennyi magánszemélyre érvényesek. Innentől kezdve tehát világos, miként kell érteni az állítást, mely szerint a liberális rend „magánjogi társadalmat” hoz létre, F. Böhm – Hayek által átvett – megfogalmazása szerint: a magánjog szabályai kötelezően egyetemes érvényűek, és vonatkoznak azokra a „szervezetekre” is, amelyek nem a piac spontán rendjének, hanem az államnak a részei. Bizonyos értelemben annak a gondolatnak a jogkövetkezményével állunk itt szemben, mely szerint a társadalom *teljes egésze* („the whole of the Society”) „gazdasági viszonyokra” épül (minthogy ez utóbbiak a magánjog szabályozza). Hayek szerint a magánjog általános szabályainak állam önmagára való alkalmazásának elve az, ami Németországban a „jogállam” (*Rechtsstaat*) elnevezést kapta. Ide vezethető vissza az az állítás, mely szerint „a jogállam az a kritérium, amely lehetővé teszi, hogy különbséget tegyünk a szabadság rendszerével összeegyeztethető és az azzal össze nem egyeztethető lépések között”.⁴

Honnan származik *A szabadság alkotmánya* szerint az egész későbbi liberális mozgalmat döntően meghatározó „*Rechtsstaat* német hagyomá-

¹ *On Liberty*, 1946, 8.

² *uo.* 484.

³ *Lásd fent* 20. jegyzet.

⁴ *uo.* 223.

¹ F. HAYEK: *Essais de philosophie, de science politique et d'économie*, i. m. 257.

² F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 222.

³ J. S. MILL: *A szabadságról*. Századvég-Readers International, Budapest, 1994. 107–108.

nya”? Ha hihetünk Hayeknek, e tradíció elmélete lényegében a kanti jog-filozófiából indult. Megfordítva azt a kapcsolatot, amelyben Kant a jogot a moralitásra vezette vissza, Hayek szabadon úgy értelmezi a híres „kategorikus imperatívusz”¹, mint „a Jog szupremáciájának alapját jelentő eszme kiterjesztését az etika teljes területére”.² Ez a megfordítás 1963-ban, a *David Hume jog- és politikai filozófiájának* szentelt előadás szövegében nyer a legvilágosabban megfogalmazást:

Néha azt akarják elfogadtatni, hogy Kant jogállam-elméletét a kategorikus imperatívusz erkölcsi fogalmát a közügyekre „applikálva” alakította ki. Holott valószínűleg éppen a fordítottja történt, ti, hogy a másutt készen talált jogállam- (*Rule of Law*) fogalmat az erkölcsstanba áttüntetve dolgozta ki a maga kategorikusimperatívusz-elméletét.³

A német „jogállam” fogalom és az angol „joguralom” kifejezések között itt tételezett azonosság teszi lehetővé Hayeknek, hogy még tovább menjen, és ugyanabban a szövegben azt állítsa, hogy „az, amit Kant mondanó volt ebben a kérdésben, közvetlenül Hume-tól származhat”.⁴

Hogy érzékeljük ennek a kérdésnek az elméleti és politikai jelentőségét, emlékeztetni kell rá, Michel Foucault nyomdokain⁵, hogy a jogállam normája Németországban kettős ellenállásból: egyfelől a despotizmussal, másfelől a rendőrállammal (Polizeistaat) szembeni oppozícióból bontakozott ki. Ugyanis a két fogalom nem teljesen fedi egymást. A despotizmus a legfőbb hatalom akaratát teszi a – közhatalom parancsainak mindenkinek egyformán engedelmességet előíró – köteleesség elvévé. A rendőrállamot ezzel szemben a közhatalom általános és állandó előírásai (amit szokásosan „törvényeknek” nevezünk) és az ugyanezen közhata-

¹ „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényhozás elvévé válhasson”. I. KANT: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat, Budapest, 1991. 138.

² F. HAYEK: *Essays de philosophie, de science politique et d'économie*, i. m. 197. Persze a regnuszert építményében a *Jog elmélete* megelőzi az *Erény elméletét*, azonban mindkettőt megelőzi az *Erkölcsök metafizikájának alapvetése*, melynek feladata, hogy kifejtse a maga tiszta formájában a moralitás legfőbb elvét.

³ uo. 189. Ha igaz is az, hogy a tiszta erkölcsiség „alkalmazása” nyilvánvalóan kényes probléma a kantizmuson belül, semmi nem igazolja azt az állítást, miszerint Kant „applikálta” volna a jogot a morálra, hogy eljusson a kategorikus imperatívusz fogalmához.

⁴ uo. 188. Itt is csak cáfolhatjuk egy ilyen „levezetés” lehetőségét: Hume-nál a „természet törvényei” fokozatosan előre haladó tapasztalat gyümölcsei, míg Kantnál a „morális törvény” teljesen *a priori*, és mint ilyen, független minden tapasztalattól, amit igazol ennek a törvénynek a tisztán formális jellege (ellentétben a Hume által megvilágított három szabály: a tulajdon stabilitása, a tulajdon beleegyezéssel történő átadása és az ígéretek betartása meghatározott tartalmával).

⁵ M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 173–174.

lom különös és alkalmi cselekedetei (melyeket a jogban a „rendszabályok” szabályoznak) közötti különbségtétel hiánya jellemzi. Ebből a jogállam kettős definíciója következik: mindenekelőtt a jogállam előzetes törvényi kerettel korlátozza a közhatalom cselekedeteit, oly módon, hogy nem az uralkodó akarata, hanem a törvény formája az, ami a köteleesség alapját képezi; másodsorban a jogállam elvi különbséget tesz egyetemes érvényű törvények és partikuláris döntések vagy adminisztratív intézkedések között.¹ Egy kicsit később, a 19. század második felében kibővült a jogállam fogalma egy, a „közigazgatási bíróságok” kérdését központi problémává avató értelmezéssel. Hiszen, ha végigtekintünk a fogalom kialakulásának történetén, a jogállam nem merül ki abban, hogy a törvény általános keretek közé szorítja az állam tevékenységét. Olyan állam ez, amely valamennyi állampolgárának jogorvoslati lehetőséget biztosít a közhatalommal szemben. A jogorvoslati utak biztosítása pedig feltételezi az állampolgárok és a közhatalom közötti vitás kérdésekben dönteni hivatott bíróságok létezését. És éppen ezeknek a bíróságoknak a státusza az, ami körül a viták a 19. századi Németországban összpontosultak.²

Annak a gondolatnak az átvételével, hogy – mivel ugyanazok a szabályok vonatkoznak rá, mint bármely más magánszemélyre – minden polgár – ugyanúgy, mint bármely magánszemélyt – az államot is perelheti bíróság előtt, Hayek – azzal, hogy *minden törvénykezés univerzális szabályává teszi* – minden korábbinál szélesebb értelmet ad a jogállam fogalmának. A *szabadság alkotmánya* egyik passzusában igen egyértelműen fogalmaz:

Mínt hogy a jogállam mindenfajta törvénykezés korlátozása, ebből az következik, hogy nem lehet ugyanabban az értelemben törvény, mint a törvényhozás által hozott törvények [...]. Következésképpen a jogállam nem egy, a törvény által tételezett szabály, hanem olyan szabály, ami arra vonatkozik, amilyennek a törvénynek lennie kellene, metalegális szabály vagy politikai ideál.³

Így három különböző szintet kapunk, amelyeket jó lenne mindig gondosan hierarchikus rendbe állítani. Az első a *metalegális*, vagyis a jogállam szabályának a szintje, a második az *új általános magatartási szabályokat* meghatározó törvénykezési, a szó szerinti *törvényi szint*; és végül

¹ uo. 174–175. Foucault hivatkozik C. T. WELCKER: *Les Derniers Principes du droit, de l'État et de la punition* (1813) c. úttörő munkájára.

² Ezekről a vitákról lásd F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 201–204., valamint Foucault kommentárját: M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 175–176.

³ uo. 206.

harmadszor, a kormányzási szint, amely az egyedi rendeletek és szabályzatok szintje. Látható, hogy ebben a hierarchikus rendben a jogállam szabályai rangban megelőz minden általános szabályt vagy törvényt. Ami a fontos, az az, hogy megértsük az alapelv valóságos jelentőségét: „minden állami hatalom, beleértve a törvényhozó hatalom”¹ korlátozásának biztosítását. Ez a funkció tiltja ugyanis meg, hogy egyszerű törvényességi követelménnyé degradáljuk: az, hogy a hatalomgyakorlás összhangban van létező törvényekkel, önmagában egyáltalán nem garantálja, hogy az állam cselekvési hatalma korlátozott (hiszen egy törvény megadhatná a hatalmon lévőknek azt a hatalmat, hogy úgy cselekedjenek, ahogy nekik tetszik); a jogállam szabálya ezzel szemben megköveteli, hogy minden létező törvény „megfeleljen bizonyos elveknek”².

Különbséget kell tehát tenni „a formális jogállam” (*formeller Rechtsstaat*) és a „materiális jogállam” (*materieller Rechtsstaat*) között: a hayeki értelemben vett jogállam megfelel a „materiális jogállamnak”, amely megköveteli, hogy az állami kényszer szigorúan az illendő magatartás egyforma szabályainak alkalmazására korlátozódjék, míg a „formális jogállam” csak a törvényességet (legalitást) igényli, „egyszerűen csak annyit követel meg, hogy az állam minden cselekedetét a törvényhozás szentesítse, attól függetlenül, hogy e törvény egy illendő magatartás általános szabályából áll-e vagy sem”.³ És itt válik tökéletesen érthetővé a törvényalkotás teljesen mesterséges benthami koncepciójának címzett kritika. Annak feltételezése, hogy minden jog, ideértve az egyének elismert jogokat is, a törvényhozás „gyárából” származik, egyet jelent a „törvényhozó hatalom mindenhatóságának”⁴ elméleti szentesítésével. És viszont, ha elismerjük, hogy az egyéni jogok kiterjesztése együtt jár a magánjogi szabályok kialakításával, azt jelenti, hogy olyan mintaként állítjuk ezeket a szabályokat, amelyhez a törvényhozó hatalomnak igazodnia kell, és így, egyszersmind, eleve, áthatolhatatlan korlátokat állítunk eléje.

Melyek tehát pontosabban azok a feltételek, amelyeknek minden törvénynek meg kell felelnie, hogy kielégítse a jogállam metalegális szabályát? Hayek az „igazi törvény” vagyis a korábban „szubsztanciálisnak” vagy „materiálisnak” nevezett törvény „három attribútumát” sorolja fel. E szabályok első attribútuma természetesen az általános jellegük: nem

tehetnek hivatkozást „semmilyen személyre, konkrét helyre vagy tárgyra”, „mindig a jövőre kell vonatkozniuk, és soha nem lehet visszaható hatályuk”.¹ Amiből következik, hogy az autentikus törvény nem tűzhet ki speciális célt, bármilyen kíváncsnak is tűnhet az első látásra. A második attribútumuk az, hogy „ismertnek és bizonyosnak kell lenniük”.² Hayek azért hangsúlyozza különösen ezt a feltételt, mert a törvény bizonyossága, csakúgy, mint a hozzá kapcsolódó döntések előreláthatósága, garantálja az – amúgy a piac spontán rendjében rendszeresen bizonytalan körülmények között cselekedni kénytelen – egyének a stabilitás ama minimumát, mely nélkül csak igen nehezen valósíthatná meg saját terveit: „A kérdés az, hogy a cél érdekében vajon előnyösebb-e, ha a kényszerítő hatalom birtokosa általában olyan feltételek megteremtésére szorítkozik, amelyek között maguk az egyének tervezhetnek...”³ Végül az igazi törvény harmadik attribútuma nem más, mint az egyenlőség, ami azt jelenti, hogy „minden törvénynek egységesen kell vonatkoznia mindenkire”.⁴ Ez az utolsó követelmény „összeegyeztethetetlen adott személyek előrelátható kedvezményezésével vagy negatív diszkriminációjával”.⁵ Következésképpen egyet jelent azzal, hogy „az államra ugyanúgy vonatkozik a törvény, mint bárki másra, így cselekedeteiben ugyanúgy korlátok között él, mint bármely magánszemély”.⁶

A törvény három attribútuma: általánosság, bizonyosság, egyenlőség közül kétségkívül a harmadik világít a legjobban rá arra: Hayek értelmezésében a jogállam eszménye és a magánjogi társadalom ideálja között teljes az átfedés. Ez az a pont, ahol a neoliberalizmus felfogása messze túlmegy a politikai hatalom ellenőrzésének – a klasszikus liberalizmus egyik teljes irányzata által hirdetett – elvén. Hume azokat az „általános és mindenkire egyenlően érvényes” törvényeket, amelyeket a hatalomgyakorló szervezetnek szem előtt kell tartaniuk, a hatalom abszolútta válását megakadályozó korlát alapjává teszi,⁷ azonban soha nem állítja azt, hogy a törvényhozó hatalom által kimondott törvényeknek igazodniuk kell a magánjogi szabályok modelljéhez, mint ahogy nem is keveri össze ezeket a törvényeket az olyan igazságossági szabályokkal, mint amilyen-

¹ uo. 205.

² uo.

³ F. HAYEK: *Essais de philosophie, de science politiques et d'économie*, i. m. 197. és 254.

⁴ F. HAYEK: *Droit, législation et liberté*, II. kötet, i. m. 63.

¹ F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 208.

² uo.

³ F. HAYEK: *Út a szolgálathoz*, i. m. 63.

⁴ F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 209.

⁵ uo. 210.

⁶ uo.

⁷ D. HUME: *Essais moraux, politiques et littéraires*. Vrin, Párizs, 1999. 100.

nek a „természeti törvények” (tulajdon stabilitása, tulajdon-átruházás elismerése, ígérek betartásának kötelessége). Ugyanez a megjegyzés érvényes Locke esetében is. A *Jog, törvényhozás és szabadság* a 142. paragrafus elejét idézve egy jegyzetben egyetértőleg méltatja a kormányzóról szóló *Második értekezést*¹: a törvényhozó hatalomnak – magyarázza Locke – „*kihirdetett, érvényes törvényeken (promulgated established Laws)*” kell alapulnia, és ezek a törvények nem változhatnak konkrét esetek függvényében; egyazon szabálynak kell érvényesnek lennie a gazdagra és a szegényre, az udvari kegyencre és az eke szarva mellett dolgozó parasztra”.² Itt is megjegyzendő, hogy Locke a törvényhozó hatalom korlátozása mellett érvel, de nála ez a korlátozás nem jelent egyet a „magánjogi társadalom” idealizálásával. Egy dolog megszabni a hatalomnak, hogy a stabilitás és az egyenlőség formális szabályának megfelelő törvényeket alkosson, és egy másik dolog megkövetelni ezektől a törvényektől, hogy – miként ezt Hayek tételezi – „szubsztanciájukban” igazodjanak a magánjogi szabályokhoz. Ami ezt kellőképpen bizonyítja, az az, hogy Locke-nál csak annyiban van szó a törvény előtti egyenlőség imperatívuszáról, amennyiben az a törvény társadalmi helyzetükben meghatározott egyénekre (a gazdagra és a szegényre, az udvaroncra és a parasztra) való alkalmazását érinti, és egyáltalán nincs szó egy magánjogi szabály önmagára, az államra való alkalmazásáról.

Milyen következtetések adódnak a magánjognak az állam „személyére” való kiterjesztéséből? Az első – és Hayek szempontjából kétségkívül a legfontosabb – az, hogy egy jogállamban „a politikai hatalom abban az esetben sértheti meg egy személy privát és védett szféráját, ha valamilyen nyilvános szabály megszegését kell megtorolni”.³ Ez azt jelenti, hogy a végrehajtó hatalom nem adhat „parancsot” vagy „utasítást” (vagyis – kell-e emlékeztetni rá? – egy meghatározott célra vonatkozó konkrét előírásokat) az egyénnek. Feladata csupán az illendő magatartás mindenkire nézve egyformán érvényes szabályainak betartása feletti őrködés, és pontosan *valamennyi* egyén privát szférája védelmének kötelessége az, ami – ha valaki megsérti a szabályokat – felhatalmazza őt arra, hogy – büntetőjogi szankció érvényesítése céljából – beavatkozzon a szabálysértő magánszférájába. De világosan le kell szögezni, hogy az ilyesfajta szituációkon kívül „az állami hatóságoknak semmilyen olyan diszk-

recionális jogkörük nem lehet, ami megengedné a behatolást egy állampolgár privát területére”.¹ Az ellenkezője ugyanis egyet jelentene a magánszemély és tulajdonának oly módon való felfogásával, mint aki/ami az állam egyszerű eszköze, akivel/amivel az állam szabadon rendelkezik. Ezért mindig meg kell adni az ilyen embernek a lehetőséget, hogy megfelelő felhatalmazással rendelkező független bírósághoz forduljon, annak eldöntésére, vajon az állam ténykedése az általános szabályok szigorú keretei között maradt, illetőleg önkényesen átlépte ezt a keretet (és itt ismét felmerül a „közigazgatási bíróságok” szerepének kérdése). Még egyszer, a fontos momentum itt az, hogy „a politikai hatalom minden kényszerítő erejű tettét teljesen egyértelműen olyan állandó jogi keretbe kell foglalni, ami biztosítja, hogy az egyén bizalmi légkörben valósíthassa meg terveit, és, amennyire lehet, a minimumra csökkenti az emberi létezéssel járó bizonytalanságot”.²

A tét nem más, mint a *piaci rend hatékonyságának megőrzése*, mert a bizalom záloga, hogy az egyén egyszerre számíthasson az állam képességére, hogy betartatja másokkal az általános szabályokat, és ugyanakkor arra, hogy ő maga is betartja azokat. Összességében véve a jogi környezet nyújtotta biztonságnak kell kompenzálnia az egyén helyzetében a piaci, vagyis spontán rendben szükségszerűen benne rejlő bizonytalanságot. És itt rejlik az állam kényszerítő erejének fontossága, midőn gondoskodnia kell a magatartási szabályok megsértésének megbüntetéséről: az állami erőszak-monopóliummal való élés valódi jogalapját a gazdasági szereplők biztonságának garantálása adja. Amiből következik, hogy „nincs más monopólium, mint ez, és hogy minden egyéb szempontból ugyanolyan feltételek között működik, mint bárki más” (ez a Hayek által újraértelmezett egyenlőség-feltétel).³

A kormányzati hatalom jogállamiság alá rendelése szükségességének második következménye ezúttal pozitív előjeli: amennyiben a jogállamiság csak az állam *erőszakgyakorló monopóliumához kapcsolódó* ténykedése elé állít korlátot, a nem kényszerítő jellegű tevékenységek széles tárháza nyílik meg előtte. A liberalizmus, abban a formában, amit Hayek ért alatta, „világos megkülönböztetést igényel az állam erőszakgyakorló hatalma, melyben cselekedeteinek az illendő magatartás szabályai jelentenek gátat, és amelyből mindenfajta önkényesség ki van zárva, valamint az állami szolgáltatások között. Ez utóbbi tevékenységében nem használhatja

¹ A 60. jegyzetről van szó, 201.

² J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m. 142. § 140. (lásd fent 3. fejezet).*

³ F. HAYEK: *La Constitution de la liberté, i. m. 206.*

¹ uo. 213.

² uo. 223.

³ uo. 224.

az erőszak gyakorlásának céljára rendelkezésére bocsátott javakat, azonban nagymértékben meríthet a diszkrecionális jogkörébe tartozó forrásokból”.¹ A probléma az, hogy a „kizárólag szolgáltató jellegű” tevékenységek finanszírozása – a központi elvonások útján – mégsem teljesen mentes bizonyos mértékű erőszak alkalmazásától.² A szolgáltató tevékenység eme kényszerítő aspektusa csak azzal a feltétellel igazolható, ha az állam nem tartja fenn magának a kizárólagos jogot bizonyos szolgáltatások végzésére, ami *ipso facto* monopólium létrehozását jelentené (ami viszont a fent idézett törvény előtti egyenlőségre vonatkozó feltétel megsértését jelentené). Ugyanis „ami vitatható, az nem a vállalkozása az államnak, hanem a monopóliuma”.³ Mindazon szolgáltatási tevékenységek közül, amelyek így legitim módon az állami tevékenység körébe kerülhetnek, „az egyéni döntéseknek kedvező környezet kialakítását célzó erőfeszítései”: hatékony monetáris rendszer létrehozása és fenntartása, a súlyok és mértékek meghatározása, megfelelő statisztikai adatok közzététele, az oktatás ilyen vagy olyan formában való megszervezése stb. a legfontosabbak.⁴ Mindezt ki kell egészíteni „azokkal a szolgáltatásokkal, amelyekre nyilvánvalóan szükség van, de a versenyszféra nem vállalkozik elvégzésükre, mert vagy lehetetlen, vagy nehéz lenne megfizettetni azokat a haszonélvezőkkel”. E szolgáltatások közé kell sorolni „az egészségügyi és közegészségügyi szolgáltatások java részét, az utak építését és fenntartását, valamint azoknak a városgazdálkodással összefüggő létesítményeknek a többségét, melyeket a helyi önkormányzatok építettek a közigazgatási körzetükbe tartozóknak”.⁵

Vannak ezzel szemben olyan lépések, amelyeket a jogállamiság elvből kizár. Ezek közé tartoznak mindazok, amelyek önkényes megkülönböztetéssel járnak, mert speciális kedvezmények megszerzését célozzák konkrét személyek javára, ahelyett, hogy megkülönböztetés nélküli és egyformán mindenkire érvényes általános szabályok alkalmazására szorítkoznának. Vonatkozik ez különösen „azokra a rendelkezésekre, amelyek a különböző termékekkel való kereskedéshez és mesterségek gyakorlásához való hozzáférést, az ügyletek feltételeit és a megtermelt vagy

forgalomba hozható mennyiséget szabályozzák”,¹ tehát az árak és a termelés mennyiségének mindennemű ellenőrzése, mert szükségképpen „önkéntes és diszkrecionális”, és (azzal, hogy gátolja az árak információ-közvetítő szerepének érvényesülését) akadályozza a piacot a korrekt működésben. Ugyanezen lényeges okok miatt kell kizárni az állam minden olyan beavatkozását, amely a katalallszia mechanizmusával elkerülhetetlenül együtt járó vagyoni és jövedelmkülönbségek csökkentését célozza. A jövedelmek igazságos elosztására vonatkozó célok (melyeket általában a „szociális” vagy „osztó igazságosság” kifejezéssel jelölnek) tehát kifejezetten ellentétben állnak a jogállamisággal. Ugyanis az „igazságos” javadalmazásnak vagy újraelosztásnak csak a „közös célok” rendszereiben („teleokráciában”) van értelme, a piac spontán rendjében semmilyen efféle cél nem érvényesülhet. Amiből az következik, hogy a jövedelmek „újraelosztása” sem nem „igazságos”, sem nem „igazságtalan”.² Végső soron, „minden »igazságos« újraelosztás garantálására irányuló kísérlet szükségképpen a spontán piaci rend totalitárius szervezetté vagy – más szavakkal – totalitárius renddé való átalakulása irányába mutat”.³ Amit itt Hayek elvi alapon ítél el, az az a gondolat, hogy az osztó igazságosság az állami hatáskör szerves részévé váljon: „A jogállam a kölcsönös (kommutatív) igazságosságon nyugszik, de kizárja az osztó igazságosság követését”.⁴ Viszont az a tény, hogy a kormányzat kedvet érez „a piacon kívül” védelmet nyújtani a végtelen elszegényedéssel szemben — „egy garantált minimális jövedelem vagy egy olyan forrásszint formájában, amely alá senki nem eshet” – mindazoknak, akik képtelenek megszerezni a piacon azt, ami szükséges a létük fenntartásához, önmagában nem jelenti „a szabadságjogok szűkítését vagy a jog szuverenitásával való konfliktust”: ami problémát okoz, az csak az, ha a hatalom rögzíti a nyújtott szolgáltatások javadalmazását.⁵

Most már jól látható, hogy a neoliberalizmus hayeki verziója nemcsak hogy nem zárja ki, egyenesen követeli az állami beavatkozást. Mert a törvénynek a „gazdaság működési szabályaként” való, itt érvényesülő

¹ F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 227.

² A libertáriusokkal szemben, akik – emlékezzünk rá – lényegéből fakadóan igazságosnak tartják ezt a rendet (lásd 1. jegyzet, 80.), tegyük hozzá, hogy Hayek visszautasítja a spontán rendre használt „elosztás” terminust, mert jobban szereti nála a „szétszórás”. Ennek megvan az az előnye, hogy nem sugallja azt, mintha tudatos cselekvésről lenne szó.” *Essais de philosophie, de science politique et d'économie*, i. m. 261.

³ *uo.* 261.

⁴ F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 232. Arisztotelész óta a „kommutatív igazságosság” az árucserében való igazságosságot jelenti.

⁵ F. HAYEK: *Droit, législation et liberté*, i. m. 105.

¹ F. HAYEK: *Essais de philosophie, de science politiques et d'économie*, i. m. 254. (kiemelés tőlünk).

² F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 223.

³ *uo.* 225.

⁴ *uo.* 224.

⁵ *uo.* Hayek közvetlenül utána hivatkozik Smith híres gondolatmenetére „ama közművekről, [...] amelyek természete olyan, hogy a profit nem tudja kompenzálni azt a kiadást, amit egy egyénnek vagy egy kis létszámú csoportnak jelentenek”.

felfogása, szükségképpen idézi elő azt, amit Foucault a „bíráskodási kereslet növekedésének” nevez, odáig menően, hogy „a játékszabályok keretein belüli ítélkezés formáját öltő bírói intervencionizmusról” beszél. Fel kell mérni annak az átalakulásnak a jelentőségét, ami a bíráskodás szerepében a klasszikus liberalizmus gondolkodásához képest végbement. A 18. században a törvény primátusának gondolata kétségkívül együtt járt „a bíráskodás vagy a jogszolgáltatás jelentős háttérbe szorulásával”: a jogalkalmazás szerepe ekkor elvileg nem több, mint a törvény alkalmazása. Ez magyarázza nagyrészt azt, hogy a *Második értekezés* – egy szót sem szól – a törvényhozó, a végrehajtó és a föderatív hatalom mellett, az igazságszolgáltató hatalomról.¹ Mindazonáltal, mihelyt a törvény nem több már, mint „egy olyan játék szabálya, ahol mindenki a maga részén a maga ura marad”, a bíráskodás „új autonómiát és új jelentőséget szerez magának”.² Mert ebben a „katallakszia-játékban” az igazi gazdasági szubjektum maga a vállalkozás. Minél több bátorítást kap arra, hogy a saját játékát – a szabályok adta formai keretek között – a saját akarata szerint folytassa, annál inkább szabadon határozza meg magának a céljait. Ami alatt az értendő, hogy nincs semmilyen előírt közös cél, és a vállalkozás maga „szervezetet” alkot (a fogalom speciális, Hayek által neki tulajdonított értelmében). Így minél inkább szaporodnak a konfliktusok és jogviták a gazdasági szereplők között, annál inkább növekszik a bírói szervekkel szemben támasztott igény a döntőbíráskodásra; vagy, másképp fogalmazva, minél inkább háttérbe szorul az adminisztratív tevékenység, annál nagyobb lesz a bíráskodás beavatkozási terepe.

A bíráskodás ilyen autonóm erővé válása egyáltalán nem véletlen; koherens egységet alkot más, szintén fontos változásokkal a klasszikus liberalizmushoz képest. Végül soron három lényeges különbséget állapíthatunk meg: az első az, hogy a piaci gépezet belső gazdasági viszonyai „a társadalom egészének” fundamentumává válnak. A második, hogy a piaci rendet meghatározó jogi keretrendszer kikerül a természetjog és a tudatos teremtés alternatívája alól: a jogi szabályok (s különösen a gazdasági jog szabályai) immár egy tudattalan szelekciós folyamat következményeivel, a magán- és büntetőjogi szabályokkal azonosak. Ez a második változás már lehetővé teszi egy olyan „magánjogi társadalom” ideáljának nagy vonalakban történő felvázolását, amiben semmi nem emlékeztet többé a klasszikus liberalizmus eszméjére. A harmadik nagy különbség megkoronázza az első kettőt, és az egész doktrína kiteljesedését

¹ *Lásd fent*, 3. fejezet.

² M. FOUCAULT: *NBP*, I. m.

hozzá magával: az állam köteles önmagára alkalmazni a magánjog szabályait, és ez nemcsak azt jelenti, hogy úgy kell tekintenie önmagára, mint aki nem több, mint bármely magánszemély, hanem azt is, hogy saját törvényhozó tevékenységében a magánjog logikáját követő törvényeket kell hoznia. Itt tehát messze kerültünk, igen messze, a klasszikus liberalizmus egyszerű „megerősítésétől”.

Az erős állam fontosabb, mint a demokrácia

Hayek végül nagyon távol kerül a „laissez-faire rehabilitálásától” is, amivel gyakran azonosítják a neoliberalizmust. Egyébként alapvetően idegennek tartja a laissez-faire elméletét a példaképének tekintett klasszikus angol közgazdászok gondolkodásától:

Valójában gondolkodásuk soha nem irányult az állam, mint olyan ellen, és nem is állt közel az anarchizmushoz – ami a *laissez-faire racionalista elméletének logikus következménye*; ez a gondolkodás egyszerre tételezte az állam sajátos funkcióit és cselekvésének határait.¹

Ez azt jelenti: szó nincs arról, hogy elfogadná Nozick „minimális államának” libertárius koncepcióját, mely szerint egy biztonsági ügynökség, amely, mondjuk, pályázat útján elnyerné az erőszakgyakorlás monopóliumát, végül teljesen az állam helyébe léphetne, nem beszélve az állam klasszikus liberalizmus szerinti valamennyi funkciója (hadsereg, rendőrség, igazságszolgáltatás, oktatás) privatizációját támogató anarcho-szindikalizmus (David Friedman-féle) radikális felfogásáról.

Ugyanakkor, ellentétben azzal, ahogy ő maga bemutatja a klasszikus liberalizmushoz való viszonyát, Hayek nem egyszerűen hűséges „követője” ennek az irányzatnak, aki semmi mást nem tett volna, mint hogy új életet lehelt gondolkodásába. Az egyéni jogok hangsúlyozásából még nem következik, hogy Locke közvetlen utódjává avassuk, mint ahogy a német ordoliberalizmus önként vállalt konstruktivizmusából sem következik, hogy Bentham örökösét lássuk benne. Ami elválasztja őt Locketól, különösen a politikai hatalom funkciójának alapvető kérdésében, az nem egyszerűen néhány, jelentéktelen formai eltérés. Valójában a *liberális demokrácia* alapjainak a megkérdőjelezése az, amiről itt szó van. Elég három olyan kulcsfogalmat (a „közjó”, a törvényhozó, mint legfőbb hatalom, a nép többségének beleegyezése fogalmait) felidézni, amelyekkel Locke meghatározta a „korlátozott kormányzást”, hogy meggyőződjünk róla: itt bizony szakításról van szó. Elsősorban, mint fentebb láttuk, Locke szemében a pozitív értelemben vett „közjó” vagy „nép java” olyan

¹ F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, I. m. 59. (kiemelés tőlünk).

cél, amelynek a kormányzási tevékenységnek teljes egészében alá kell rendelnie magát. Hayek ezzel szemben kiüresíti és megfosztja minden pozitív tartalmától a „közjó” fogalmát. Egy konkrét „célnak” való megfelelés híján immár nem több ez, mint az „absztrakt rend”, a maga „ilendő magatartás szabályai” által megteremtett formájában. Innen egyes út vezet odáig, hogy – minthogy az absztrakt rend immár egyszerűen csak „a nagymértékben különböző egyéni szándékok követését megkönnyítő eszköz”¹ – a „közjó” pusztán „eszközzé” fokozódjék le.

Másodszor azt is láttuk, hogy Locke a kormányzás „legfőbb hatalmának” a szó szoros értelmében veendő törvényalkotó hatalmat tartja: a valóságban az a feladata, hogy törvényeket alkosson, ami nem azonos a „szokásrend” változásainak jóváhagyásával. Hayek rendszeresen elítéli a kormányzás és a törvénykezés, vagyis az egyik oldalon a rendeletek és speciális szabályzatok, a másikon a törvények vagy „általános magatartási szabályok” összehasonlítását. Mindez arra készíti, hogy a két funkciót két különböző testület hatáskörébe utalja. A kormányzat feladata a végrehajtó hatalom gyakorlása, míg az új általános szabályok meghatározásának joga a törvényhozó gyűlésé. Elképzelése szerint ez utóbbi mentesülne minden demokratikus ellenőrzés alól: a törvényeket olyan, minimum 45 éves, érett korú férfiak (nomothetesz) hoznák, akiket ugyanilyen életkorú választók választanának tizenöt év időtartamra. Hogy a „folyamatos visszaélésekkel beszennyezett”, „demokrácia” szó használatát elkerülje, Hayek a „démarchia” fogalmát használja.²

Harmadszor, és itt valóban a probléma gyökeréhez érkeztünk, Locke a nép többségének megegyezését a politikai testület valamennyi tagjára kötelező szabállyá teszi. Egészen odáig megy, hogy kijelenti: „*az emberek kezében még mindig megmarad az a legfőbb hatalom, hogy elmozdítsák vagy megváltoztassák a törvényhozó szervet, ha úgy találják, hogy a törvényhozó szerv a beléje vetett bizalommal ellentétesen cselekszik*”³. Vele ellentétben Hayek elutasítja a nép többségének abszolút hatalmát, azt, hogy bármire is kötelezze valamennyi tagját. A többségi szabály nem korlátozott és nem is korlátozható, ezt jelenti az ő szemében a „népszuverenitás” fogalma.⁴ Márpedig így ez a fogalom egy – bármely pillanat-

¹ F. HAYEK: *Droit, législation et liberté*, II. kötet, i. m. 6.

² uo. 48. Miközben a demokrácia a többség kisebbség fölött gyakorolt zsarnokságává fajulhat, a „démarchia” nem adja meg a többség akaratának a kényszerítés hatalmát, csak azzal a feltétellel, hogy a többség kötelezettséget vállal az általános szabály követésére.

³ J. LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat... i. m. 149. §. (lásd fent 3. fejezet)*

⁴ F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 104.

ban „totalitárius demokráciává” fajulásra képes – „korlátlan demokráciát” legitimál. Ebből az következik, hogy a demokrácia nem lehet cél, csak eszköz, aminek mindig csak a vezetők kiválasztási módszereként van értéke. Hayek javára írandó, hogy legalább őszinte volt, amikor egy chilei újságnak a Pinochet-diktatúra idején, egészen pontosan 1981-ben, kijelentette: „Közelebb áll a szívemhez a liberális diktatúra, mint egy olyan demokratikus kormányzat, amelyből a liberalizmus szikrája is hiányzik.”¹ A „népszuverenitásnak” és a „korlátlan demokráciának” ez a bírálata végső soron azt az alapvető törekvést tükrözi, hogy a magánjogi szabályokat (a tulajdon és a piaci csere jogát) ki lehessen vonni minden fajta „kollektív akarat” ellenőrzése alól. Ez nagyon is logikusan hangzik, ha felidézzük, mit jelent a „magánjogi társadalom” eszménye: az olyan állam, amely alapelvül fogadja el, hogy a magánjog szabályainak rendeli alá tetteit, nem kockáztathatja meg a nyilvános vitát ezeknek a normáknak az értékéről, *a fortiori* nem fogadhatja el, hogy a nép akaratára bizza e vita eldöntését.

Miként értékeljük mármost Hayek saját szerepét a neoliberáliszmus elméletének kidolgozásában? Intellektuális és politikai hatása a Mont Pélerin Társaság alapításától (1947) kezdve kétségtől megkérdőjelezhető volt. A *Szabadság alkotmánya* harmadik részében megfogalmazott javaslatai közül számos, különösen azok, amelyek a szakszervezetek „túlhatalma” elleni harcot szorgalmazták, közvetlenül is hatottak Thatcher és Reagan politikai programjára.² Az azonban mindenképpen igaz, hogy ha Hayeknek nem a közvetlen politikai hatását, hanem a (Michel Foucault-i értelemben vett) neoliberális *racionalitás* kialakulásához való hozzájárulását vizsgáljuk, szükséges az ártértékelés. Bizonyosan neki köszönhető, hogy új, korábban soha nem tapasztalt hangsúlyt kaptak már az eredeti alapvetésben is szereplő, a jogi szabályok fontosságát és az „erős liberális állam” szükségességét hangsúlyozó, L. Rougier és W. Lippmann által felvetett témák. Szintén neki és – talán főként neki – tulajdonítható, hogy elmélyítette F. Böhm a kormányzatra, mint a magánjog őrére vonatkozó ötletét, elmenvén egészen odáig, hogy kimondottan

¹ Idézi Stéphane LONGUET: *Hayek et l'École Autrichienne*. Nathan, Párizs, 1998, 175. Az 1981 áprilisában az *El Mercurio* című napilapban megjelent interjú angol szövege a Hayek Intézet kiadásában angolul: „As you will understand, it is possible for a dictator to govern in a liberal way. And it is also possible for a democracy to govern with a total lack of liberalism. Personally, I prefer a liberal dictator to democratic government lacking liberalism.”

² Margaret Thatcher így 1981. január 5-én kijelentette a Képviselőházban: „Nagy csodálójá vagyok Hayek professzornak, nagyon jó lenne, ha a Tisztelet Ház tagjai elolvassák néhány könyvét, a *Szabadság alkotmányát* valamint a *Jog, törvényhozás és szabadság* három kötetét.” (idézi G. DOSTALER: *Le Libéralisme de Hayek*, i. m. 24.)

A nagy fordulat

Az 1980-as éveket nyugaton egy egyszerűen „konzervatívnak” és „neoliberálisnak” nevezett politika diádala jellemezte. Ronald Reagan és Margaret Thatcher neve szimbolizálja a szociáldemokrácia „jóléti államával” (welfarism) való szakítást, valamint a vágtató inflációval, a profitok csökkenésével és a növekedés lassulásával szakítani képesnek vélt új politikai gyakorlatot. Az új nyugati jobboldal – gyakran leegyszerűsítő – szlogenjei jól ismertek. A társadalmak túladóztatottak, túlszabályozottak, túl nagy és sokrétű a szakszervezetek, az egoista korporatív szervezetek, az állami alkalmazottak befolyása. A konzervatív és neoliberális politika főként politikai választ látott adni a „fordi típusú” tőkefelhalmozási rendszer egyszerűen gazdasági és szociális válságára. Ezek a konzervatív kormányzatok alapjaiban kérdőjelezték meg a keynesiánus makrogazdasági szabályozást, az állami tulajdont, a progresszív adórendszert, a szociális biztonság védelmét, a magánszektor szigorú szabályozási keretek közé szorítását, különösen a munkajog és a munkavállalói képviselő területén. A növekedés fenntartását és a teljes foglalkoztatást támogató, keresletbővítő politika volt ezeknek a kormányoknak a legfőbb céltablája. Az ő szemükben immár az infláció lett az első számú ellenség.¹

De vajon elegendő-e elhelyezni a neoliberális politikát a maga történelmi környezetében ahhoz, hogy megértsük természetét, és megvilágítsuk a kapcsolatokat, amelyek a neoliberalizmus elméleti megújítását szolgáló erőfeszítésekhez kötik? Miként magyarázható e politika több évtizedes, tartós fennmaradása? És főként, hogyan vessünk számot azzal

¹ Elég ismerni az angol konzervatív párt 1979-es programját, melynek alapján Margaret Thatcher megválasztották, hogy összképet kapjunk erről a politikáról. A program az infláció megfékezését, a szakszervezetek befolyásának csökkentését, a munkára és a vagyonosodásra való ösztönzés helyreállítását, a parlament és a törvény megerősítését, a családok segítségét, a szociális szolgáltatás hatékonyságának növelését, a honvédelem erősítését ígerte. Lásd A. GAMBLE: *The Free Economy and the Strong State. The Politics of Thatcherism*. Duke University Press, Durham, 1988.

a ténnyel, hogy az „új jobboldal”¹ és a „modern baloldal” egyaránt ilyen politikát tudtak folytatni?

Valójában ezek az új politikai formák a valamikori „tisztá” kapitalizmus és a hagyományos egyszerű restaurációjánál lényegesebb változást indítanak el. Legfőbb jellemzőjük, hogy – a kapitalizmus működési szabályainak változása közepette – gyökeresen befolyásolják az államhatalom gyakorlását csakúgy, mint annak elméleti alapjait. A politikáról és a társadalomról folyó gondolkodás egy bizonyos, a globalizációhoz és a kapitalizmus financiarizációjához illeszkedő formájának való alávetettségről tanúskodnak. Egyszóval, a „nagy fordulat” nem egyebet jelent, mint egy olyan új normatív logika kialakulását, amely képes tartósan meghatározni és új irányt adni a politikának és az emberi viselkedésnek. Andrew Gamble ezekkel a szavakkal foglalta össze az új kurzus lényegét: „Szabad gazdaság, erős állam.” E szlogen érdeme, hogy kiemeli: nem az állam egyszerű visszavonulásával van dolgunk, hanem új politikai kötelezettség vállalásával, új alapokon, új módszerekkel és új célokkal. Mit takar valójában ez a fordulat? Természetesen láthatjuk benne azt, amit a konzervatív irányzatok látni akarnak: a nemzet védelmének megnövekedett szerepét a külső, a rendőrségét a belső ellenségekkel szemben, és általában véve a lakosság feletti ellenőrzés erősödését, nem elfelejtkezve a fennálló hatalom, az intézmények, a hagyományos – és különösen a – „családi” értékek rehabilitálásának szándékáról. Azonban többről van itt szó, mint a fennálló rend klasszikusan konzervatív védelméről.

És ez az a pont, ahol makacs félreértések uralkodnak. Vannak szerzők, akik nem akartak egyebet látni az új jobboldal és a modern baloldal gazdaság- és társadalompolitikájában, mint a „piacnak kedvező fordulatot”. Joggal emlékeztetnek rá, ez a fajta politika mindig abból indult ki: a piac megfelelő működése érdekében csökkenteni kell az adókat, le kell faragni a közkidadásokat, ideértve azt, hogy ez utóbbiakat alkotmányos szabályozással kell megfelelő keretek között tartani, privatizálni az állami tulajdonú vállalatokat, kisebbre szabni a szociális hálót, támogatni a „személyes kockázatvállalást”, az infláció csökkentése érdekében ellenőrzés alatt tartani a pénzmennyiség növekedését, biztosítani, hogy a valuta erős és stabil legyen, deregulálni a piacokat, különösen a munkaerő-piacot. Alapjában véve, amíg a „szociáldemokrata kompromisszum” az állami beavatkozás támogatását, a „neoliberális kompromisszum” a

¹ Az „új jobboldal” kifejezés az angol „new right” kifejezés fordítása. Azokat a politikai szervezeteket, egyesületeket és médiát takarja, amelyek a neoliberális és konzervatív diskurzust használták a 80-as évektől kezdve. Tehát nem helyes bármiféle párhuzamba állítani a franciaországi jobboldallal.

piac szabadságát jelentette. Ami kevésbé tűnt fel, az ennek az új politikának a *fegyelmező* jellege volt, nevezetesen, hogy a jogi, monetáris, viselkedési szabályok testőrének szerepét bízta az államra. Reá bízta, hogy – a nagy oligopóliumokkal való, kulisszák mögötti összefonódások keretei között – hivatalosan örködjön a versenyszabályok betartásán, és ami talán még fontosabb, hogy piaci helyzeteket teremtsen, és a piaci logikához alkalmazkodni tudó embereket képezzen. Másként megfogalmazva, a *laissez-faire* ideológiának szentelt kitüntetett érdeklődés elterelte a figyelmet a kormányok által támogatott – vagy általuk közvetlenül a gyakorlatban alkalmazott – módszerekről és programokról. Következésképpen paradox módon a neoliberális politikának éppen – az észrevétlenül maradt új globális gondolkodásmód részét képező – *stratégiai dimenziója* sikkadt el a sztenderd „antiliberalis” kritikában.

Mit is értsünk pontosan „stratégia” alatt? Legköznapiabb értelmében ez a terminus „egy cél eléréséhez felhasznált eszközök kiválasztását”¹ jelöli. Tagadhatatlan, hogy az 1970-80-as évek fordulóján az eszközök széles tárházát vetették be bizonyos, jól meghatározott célok (szociális állam lebontása, állami vállalatok privatizációja stb.) optimális időn belüli elérése érdekében. Teljesen jogos tehát ebben az értelemben „neoliberális stratégiáról” beszélni: ama diskurzusok, szokások, hatalmi eszközök összességét érthetjük alatta, amelyek új politikai feltételek megteremtését, a gazdaság működési szabályainak módosítását, a társadalmi viszonyok oly módon való átalakítását célozzák, hogy ezek a célok érvényesüljenek. Ugyanakkor, bármilyen legitim is, a „stratégia” terminus arra utalhatna, hogy a vállalkozások, gazdaságok és államok közötti általános verseny célját magát is egy hosszú ideje érlelődő projekt alapján dolgozták ki, mintha csak egy ugyanolyan ésszerű és kontroll alatt tartott döntés tárgya lett volna, mint az eredeti célok szolgálatába állított eszközöké. Innen már csak egy lépés az, hogy a fordulatot „összeesküvésként” értelmezzük, és ezt a lépést egyesek csakhamar – különösen a baloldalon – meg is tették. Nekünk azonban inkább úgy tűnik, hogy ez a – versenyt felhasználó – új szabályozás időben nem előzte meg a gondoskodó állam elleni, hol egymást váltó, hol egyszerre – mindenesetre nagyon különböző okok miatt – fellépő értelmiségi körök, szakmai lobbik, társadalmi és politikai erők részvételével zajló harcot. A fordulat bizonyos feltételek nyomására kezdődött, anélkül, hogy pillanatnyilag bárki is gondolt volna egy új, világméretű szabályozási formára. Állításunk az, hogy a cél a konfrontáció során keletkezett, a szembenállás logikájából következően

¹ Hubert DREYFUS és Paul RABINOW: *Michel Foucault. Un parcours philosophique*. Gallimard, Párizs, 1984, 318–319.

nagyon különböző erőkre kényszerítette rá magát, és ettől a pillanattól kezdve – addig viszonylag szétszórt erőknek közös igazodási pontot nyújtván – a katalizátor szerepét játszotta. Ha egy, már kibontakozóban lévő szembenállás feltételeiből kíséreljük megérteni a cél felbukkanását, akkor a „stratégia” egy másik – azt nem egy stratégia akaratahoz vagy egy szubjektum szándékához kötő – jelentéséhez kell fordulnunk segítségért. A „szubjektum nélküli” vagy „stratégia nélküli stratégia” gondolatát éppen M. Foucault vetette fel. Annak a stratégiai célnak az 1830-as évekből ismert példájából kiindulva, hogy teret nyerjen az erkölcsös viselkedés a munkásosztály körében, Foucault azt állítja, hogy ez a cél *hozta létre* a polgárságot, mint megvalósításának ágensét, és egyáltalán nem a polgári osztály, mint korábban konstituált szubjektum volt az, amelynek fejében megfogant, egy már korábban kidolgozott ideológia alapján, ez a célkitűzés.¹ Amit itt meg kell értenünk, az a szokások logikája: először vannak a szokások, a maguk gyakran eltérő formáiban, amelyek hatalmi technikákat (köztük a fegyelmező technikákat) indítanak be, és mindezeknek a technikáknak a szaporodása, valamint általánossá válása volt az, ami lassanként globális méreteket öltött, anélkül, hogy bárki is konkrét kezdeményezője lett volna „a stratégiai cél felé való elmozdulásnak”.² Ennél jobban nem lehetne leírni azt, ahogy a verseny a társadalmi erők bizonyos viszonyaiból és gazdasági feltételeiből az egész földgolyót uraló normává alakult, anélkül, hogy valamiféle „vezérkar” előre megfontolt szándékkal „kiválasztotta” volna. A neoliberalis politika stratégiai dimenziójának megvilágítása tehát nemcsak annak bemutatását jelenti, hogy mennyire együtt jár bizonyos eszközök kiválasztásával (a „stratégia” szó első jelentése szerint), hanem (ugyanezen terminus második jelentésében) a – mindezen eszközöket végül egységes egésszé gyúró – mindenre kiterjedő verseny célja stratégiai jellegének megjelenítését is.

Ebben a fejezetben sorrendben négy kérdést vizsgálunk meg: az első kapcsán azt az *egymást kölcsönösen erősítő kapcsolatot vizsgáljuk*, melyet a neoliberális politikák és a kapitalizmus átalakulásai – egymással kölcsönhatásban – létrehozzák azt, amit „nagy fordulat”-nak nevezünk. Tegyük hozzá, hogy ez a fordulat nem kizárólag a kapitalizmus válságának köszönhető, és nem is egy csapásra következett be. Megelőzte – és kísérte – egy olyan *ideológiai harc*, amely főként a gondoskodó állam – irástudó értelmiségiek és politikusok általi – rendszeres és tartós bírálata-

tából állt. Ez az offenzíva közvetlenül szállította a muníciót egyes kormányok politikájához, és nagymértékben hozzájárult – amikor az végül formát öltött – az új norma legitimálásához. Ez a második pont. Azonban a tudati váltás önmagában nem lett volna elegendő; a magatartásformák átalakulását is el kellett érni. Ez a feladat lényegében *fegyelmező* technikákra és programokra, vagyis kényszeren alapuló gazdasági és szociális rendszerekre hárult. Feladatuk volt rákényszeríteni az egyes embert arra, hogy a verseny nyomása alatt, a haszonmaximalizáló számítás elvei szerint és a tőkeprofit logikája alapján kormányozza önmagát. Ez a harmadik pont. A fegyelmező rendszerek fokozatos elterjedése és intézményes kodifikációjuk végül egy általános *gondolkodásmód* kialakulásához, bizonyos evidenciák – magát a legkülönbözőbb pártállású vezetőkre az emberi viselkedés egyetlen értelmes keretként rákényszerítő – új rendszeréhez vezetett.

A verseny mint az új szabályozás alapja

Kétféleképpen lehet félreérteni a „nagy fordulat”¹ jelentését. Az elsőt akkor követjük el, ha kizárólag a kapitalista rendszer belső gazdasági átalakulásaiból vezetjük le. Így mesterségesen egy válságszituációra szűkítjük le a *reakció-adaptáció* dimenziót. A másodikat pedig akkor, ha egy gazdasági elmélet – Milton Friedmanét emelik ki a leggyakrabban – tudatos és összehangolt gyakorlati alkalmazását látjuk a „neoliberalis forradalomban”.² Ebben az esetben az ideológiai *ellentámadás* dimenzióját értékeljük túl. A valóságban a verseny globális normává válása egy politikai projekt endogén, egyszerre technológiai, kereskedelmi és termelési dinamikára való *rákapcsolásával* valósult meg. Ebben az alfejezetben – és a következőben – ennek a dinamikának a legfőbb vonásait szeretnénk megvilágítani, míg a második dimenzió konkrét vizsgálatát az utolsó, az ideológiának és a fegyelmezésnek szentelt részekre hagyjuk.

Margaret Thatcher és Ronald Reagan konkrét politikai programja, amelyet később nagyon sok kormány másolt le, és olyan nagy nemzetközi szervezetek követtek, mint a Nemzetközi Valutaalap vagy a Világbank, először egy „kezelhetetlennek” ítélt szituációra adott *válaszok* csomagjaként jelent meg. Ez a tulajdonképpen reaktív dimenzió teljesen

¹ „Le jeu de Michel Foucault”: i. m. 306–307.

² Hubert DREYFUS és Paul RABINOW: *Michel Foucault*: i. m. 288–289.

¹ Ennek a résznek a tartalma részben El Mouhoub Mouhoub és Dominique Pilihon, a „Question Marx” szemináriumon elhangzott előadásán alapul. A jelen kiadás előtt a szerzők, El Mouhoub Mouhoub segítségével teljesen átnézték.

² Ezt az aspektust nagyon egyoldalúan emeli ki legutolsó művében Naomi KLEIN: *La Stratégie du choc. La montée d'un capitalisme du désastre*. Leméac/Actes Sud, Arles, 2008.

nyilvánvalóvá válik a Hármas Bizottság¹ *A demokrácia válsága* című, kulcsfontosságú és a demokráciák „kormányozhatatlanságának” – a kapitalista országok számos vezetője által osztott – állítását megfogalmazó jelentésében.² Azok a szakértők, akiket 1975-ben felkérték, hogy fogalmazzák meg diagnózisukat, azt állapították meg, hogy a kormányon lévők – a kormányzottaknak a politikai és szociális életbe való túlzott bevonása miatt – képtelenné váltak a kormányzásra. Tocqueville-lal vagy Millel ellentétben, akik a modernnek apátiáját kárhoztatták, a Hármas Bizottság három rapportőre, Michel Crozier, Samuel Huntington és Joji Watanuki a demokrácia hatvanas évekre jellemző „túlzásai”, az egalitárius követelések, a legszegényebbek és a leginkább perifériára szorult osztályok túlzott, aktív politikai szerepvállalási vágya miatt panaszkodtak. Azon a véleményen voltak, hogy a politikai demokrácia normális működésének feltétele „meghatározott egyének és csoportok bizonyos fokú apátiája és távolmaradása a politikától”.³ Az első neoliberális teoretikusok klasszikus témáit felelevenítve annak elismerését követelték, hogy „van a demokrácia végtelen kiterjesztésének egy kívánatos határa”.⁴

Ez a „követelésekkel szembeni korlátok” felállítását szorgalmazó felhívás a maga módján a régi fordista normarendszer válságának nyitányát jelentette. Ez utóbbi a taylorizmus alapelveit hozta összhangba (az árakhoz és a termelékenységhez kötással vagy „béindexálással”) a reálberek rendszeres emelésének kedvező hozzáadottérték-elosztás szabályaival. A termelés és a tömegfogyasztás egymáshoz kapcsolódása azonkívül a – bér és a profit közötti egyfajta makroökonómiai „szolidaritást” garantáló – növekedési modell viszonylagosan önfenntartó⁵ jellegére támaszkodott. A kereslet jellemzői (a termékek viszonylag szűk skálája, a kereslet nagy érzékenysége⁶, a jövedelmek tartós növekedése) megengedték a háztartások élelmiszer- és tartós fogyasztásicikk-szükségleteinek fokoza-

¹ Az 1973-ban David Rockefeller által alapított Trilaterális Bizottságot, ahogy az alapszabálya jelzi, kétszáz nagy tekintélyű állampolgár, a „triád”ból, Egyesült Államokból, Európából és Japán származó globális politikai és gazdasági elit válogatott tagjai alkotják, akik gyakorlati javaslatokat kísérelnek megfogalmazni a közös cselekvés érdekében.

² M. CROZIER, S. HUNTINGTON, és J. WATANUKI: *The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*. New York University Press, New York, 1975.

³ uo. 114.

⁴ uo. 115, idézi Serge HALIMI: *Le Grand Bond en arrière*. Fayard, Párizs, 2004. 249.

⁵ A fogalommal meghatározható egy olyan makroökonómiai „pályáiv”, amely a nemzetállam területi alapjára összpontosít.

⁶ A kereslet árrugalmassága a közgazdasági nyelvzetben a keresletnek az árak változására való érzékenységét jelenti.

tos kielégítését. A jövedelmeknek ez a folyamatos, a termelékenység növekedése révén elért emelkedése lehetővé tette a tömegáruk értékesítését a – főként hazai – piacokon. A növekedést a nemzetközi versenynek kevéssé kitett ipari ágazatok „húzták”. A termelő tevékenység szervezése igen fejlett munkamegosztáson, nagyfokú, de merev automatizáltságon, hosszú termelés-fogyasztás cikluson alapult, és megengedte a méretgazdaságossági előnyök kihasználását nemzeti vagy akár – az összeszerelő tevékenység ázsiai országokba való kitelepítésével – nemzetközi alapon is. Érthető, hogy ezek a feltételek megteremtették a feltételeit – politikai és szociális téren – ama megállapodásoknak, amelyek egy bizonyos szintig összhangot teremtettek a tőke jövedelmezősége és a reálberek emelkedése között (ezt hívták annak idején „szociáldemokrata kompromisszumnak”).

Ezzel szemben az 1960-as évek végétől a fordii növekedés mindenkinek „előnyös” modellje egyre inkább belső korlátokba ütközik. A vállalkozások profitrátája igen jelentősen csökken.¹ A „jövedelmezőség” zuhanását a termelékenység növekedésének lassulása, a társadalmi erőviszonyok átalakulása, a bérből és fizetésből élő „harci kedvének” növekedése (ez adta ’68 történelmi jellegzetességét), valamint az infláció két olajválság – az 1973-as és az 1979-es – utáni gyors megugrása magyarázza. A „konjunktúra-irányítás” – az infláció és a recesszió között egyensúlyozó – keynesi művészete felett a kialakuló stagfláció meghúzza a lélekharangot. A két jelenség, vagyis az erős inflációs ráta és a magas munkanélküliség együttes jelenléte diszkreditálja a gazdaságpolitika eszközeit, különösen a közkiadásoknak – a foglalkoztatottságon keresztül – a keresletre és a gazdasági növekedésre gyakorolt jótékony hatását.

A második világháborút követően felállított nemzetközi rendszer lebontása ugyanakkor tovább súlyosbítja a válságot. A lebegő árfolyamrendszer 1973-as bevezetésének köszönhetően a piacok egyre jelentősebb befolyást gyakorolnak a gazdaságpolitikára, és ebben az új összefüggésrendszerben a nemzetgazdaságok egyre nagyobb nyitottsága aláássa a „termelés, jövedelem, kereslet” önmaga körül forgó, zárt körének alapjait.

Az új monetarista politika törekvése éppenséggel az, hogy válaszoljon arra a két óriási problémára, amit a stagfláció és a munkavállalói szervezetek lobbierreje jelentett. A cél – a bérek árakhoz kötésének megszüntetésével – a két olajválság által okozott jövedelemkiesés áthárítása volt

¹ Lásd Gérard DUMÉNIL és Daniel LÉVY: *Crise et sortie de crise, ordre et désordres néolibéraux*. PUF, Párizs, 2000.

a vállalkozásokról a munkavállalók vásárlóerejére. Az 1970-es évek végére a gazdaságpolitika száznyolcvan fokos fordulatot vett, és a vágtató infláció elleni harcot, valamint a vállalkozások jövedelemtermelő képességének helyreállítását tűzte zászlajára. A kamatlábak – súlyos recessziót és a munkanélküliség megugrását hozó – brutális emelése lehetővé tette a szakszervezeti befolyás elleni támadássorozat beindítását, a szociális kiadások és az adók csökkentését, a deregulációs folyamat kiterjesztését. Az 1980-as évek elején már a baloldali kormányok is áttértek a monetarista gazdaságpolitikára, ahogy azt Franciaország esete példászerűen mutatja.¹

Egy másik „pozitív kör” révén a kamatlábak felemelése a latin-amerikai országok – és különösen Mexikó – adósságválságába torkollott, 1982-ben. Ez adott alkalmat a Nemzetközi Valutaalapnak arra, hogy – a törlesztési feltételek megállapítását célzó tárgyalásokon – mélyreható reformokkal járó – strukturális kiigazítási tervet kényszerítsen nehéz helyzetbe jutott partnerére. Az amerikai kamatlábak 1979-es megduplázása – valamint ennek egyszerre belső és külső következményei – kedvező helyzetbe hozták a hitelezőket az adósokkal szemben, magasabb reálhozamot követelhetek tőlük, majd igen kedvezőtlen politikai és társadalmi feltételeket erőltethettek rájuk.² Ez a monetáris és fiskális költségvetési fegyelem vált azután a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) valamennyi országa – és a Világbank hiteleitől valamint a Nemzetközi Valutaalap támogatásától függő déli államok – inflációellenes politikájának új normájává.

Igy fokozatosan egy új, a különböző nemzetállami kapitalizmusok közötti, az egyes nemzetgazdaságokon belüli, valamint a társadalmi osztályok közötti „játékszabályokat” gazdasági programok és mechanizmusok közvetítésével egyaránt alapjaiban módosító irányzat terjedt el. A megkezdett reformok között a legismertebb a köztulajdonban lévő vállalkozások nagy *privatizációs* hulláma (leggyakrabban olcsó kiárulás formájában), valamint az átfogó gazdasági *deregulációs* folyamat. A reform vezérgondolata az volt, hogy a közvetlen állami beavatkozásnál vagy szabályozásnál mindig hatékonyabb szabadságot biztosítani – az üzleti világot és saját érdeküket jobban ismerő – magán szereplőknek. Amíg a keynesi és a fordii gazdasági rendszer arra a gondolatra épült, hogy az árfolyam-, a kereskedelempolitika és a jövedelemelosztás területén közös és stabil szabályokkal keretbe kell foglalni a vállalkozások és

a kapitalista gazdaságok közötti versenyt, az 1980-as évek végén diadalmasodó új neoliberais norma a versenyt emeli a legfőbb és egyetemes kormányzási szabállyá.

Ez a szabályrendszer határozta meg azt, amit *globális fegyelmező rendszernek* nevezhetnénk. Mint a későbbiekben megmutatjuk, e rendszer kialakítása jelenti a monetarizmus dogmáját elfogadó kormányok által az 1970-es évektől kidolgozott fegyelmező rendszerek kísérleti fázisának végső szakaszát. Lényegét legtömörebben és legtalálékosabban John Williamson foglalta össze a „washingtoni konszenzus” elnevezésben. Ez a konszenzus a nemzetközi pénzügyi közösségben úgy honosodott meg, mint azoknak az előírásoknak az összessége, amelyeket minden országnak be kell tartania, ha kölcsönt és segílyt akar kapni.¹

A nemzetközi szervezetek igen aktív szerepet játszottak a norma terjesztésében. Az 1980-as években a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank küldetésének tartalma – azzal párhuzamosan, hogy a legnagyobb befolyással rendelkező országok kormányai magukévá tették az új kormányzati racionalitást – radikálisan átalakult. A legtörekényebb gazdaságok többségének engedelmessé válniuk kellett e szervezetek előírásainak, hogy segítséget kapjanak tőlük, vagy legalább megszerezzék „jóváhagyásukat” a nemzetközi befektetők és hitelezők körében róluk kialakult kép javításához. Dani Rodrick, a Harvard közgazdásza, aki sokat dolgozott a Világbankkal, kerteles nélkül beszélt ezzel kapcsolatban „ügyes marketing stratégiáról”: „A strukturális kiigazítást olyan intézkedési folyamatként prezentálták, amire az országoknak vállalkozniuk kell, ha meg akarják menteni gazdaságukat a válságtól.”² A valóságban, mint ahogy azt Joseph Stiglitz bizonyította, a kiigazítások következményei nagyon gyakran rombolóak voltak. A „sokkterápia” – a magas kamatlábakkal – megfojtotta a növekedést; a helyi termelést, óvatlanul kitéve a legfejlettebb országok versenyének, tönkretette; gyakran tovább súlyosbította az egyenlőtlenségeket, és növelte a szegénységet, erősítette a gazdasági és szociális egyensúlytalanságot, kiszolgáltatatta ezeket a „nyitott” gazdaságokat a kiszámíthatatlan tőke mozgásoknak. A Nemzetközi Valutaalap és a Világbank beavatkozása egy olyan versengő állam politikai

¹ Az új globális normát jelentő tíz előírás közé tartozik: a költségvetési és fiskális fegyelem (költségvetési egyensúly betartása, a kötelező elvonások és az adók csökkentése), kereskedelmi liberalizáció a vámkorlátok megszüntetésével, versenyképességet segítő árfolyampolitika, a pénzpiacok megnyitása, a külföldi tőke beáramlása előtt álló akadályok felszámolása, a gazdaság privatizációja, dereguláció és a verseny ösztönzése a piacokon, a tulajdonjog védelme, különösen a nagy nemzetközi monopóliumok szellemi tulajdonáé.

² Idézi N. KLEIN, i. m. 202. Itt található, jegyezzük meg futólag, egy elég jó leírása a „stratégia” első jelentésének (előre elhatározott célkitűzés elérését lehetővé tevő eszközök kiválasztása).

¹ A Delors-kormány 1983-as fordulatával a költségvetési szigor irányában.

² Lásd Dominique PLIHON: *Le Nouveau Capitalisme*. La Découverte, Párizs, 2003.

keretének kialakítását célozta, amely minden erejével arra törekszik, hogy a verseny – a külföldi és a hazai termelők közötti versenysemlegesítés tisztelgésben tartásával – a nemzetgazdaság törvényévé váljon.

Általában véve az északi és a déli országok a maguk belső problémáikra egyaránt globális piaci részesedésük növelésében keresték a megoldást. Az exportpiacok meghódításáért és a megtakarítások megszerzéséért folytatott hajszája azután olyan kiélezett versenyhelyzetet hozott létre, amely az intézményi és szociális rendszerek – a lakosság előtt életfontosságúként feltüntetett – permanens „reformjához” vezetett. Valamennyi ország gazdaság- és társadalompolitikája alapvető elemeként hirdette a globalizációhoz való „alkalmazkodást”, mindannyian a vállalkozások alkalmazkodó képességének növelésére, a tőkejövédelmeket és a legjobb helyzetben lévő csoportokat sújtó adóterhek csökkentésére, a munkaerő megrendszabályozására, a munkához kötődő költségek csökkentésére és a termelékenység növelésére törekedtek.

Az államok – miközben az volt a céljuk, hogy a tőke hasznosulása szempontjából legkedvezőbb költségvetési, fiskális és szociális feltételek megteremtése révén a lehető legtöbb külföldi befektetést vonzzák magukhoz – kulcsszereplőivé váltak ennek a kiélezett versenynek. Igen jelentős mértékben hozzájárultak tehát egy olyan rend létrehozásához, amely új, a bérek és a közkiadások csökkentéséhez, a túl költségesnek ítélt „szerzett jogok” megnyirbálásához, a magánbiztosítói rendszertől idegen szolidaritási mechanizmusok legyengítéséhez vezető kényszereknek rendeli alá őket. A globális verseny egyszerre aktív formálói és tárgyait, a pénzügyi kapitalizmus konstruktőreit és mellékszereplőit, a nemzetállamokat egyre inkább maga alá gyűrte a fejük felett lebegő globalizáció vasbértörvénye. A kormányzatok és a nemzetközi (pénzügyi és kereskedelmi) szervezetek vezetői így azt állíthatják, hogy a globalizáció elkerülhetetlen *fátum*, miközben folyamatosan ennek a feltételezett sorszerűségnek, fatalitásnak a létrehozásán munkálkodnak.

A pénzügyi kapitalizmus diadala

Globális szinten a pénzügyi liberalizáció és a modern technológia világméretű térnyerése kivételesen jó közvetítő eszköze a neoliberalis szabályok terjedésének. A törvényalkotási reformok sorának köszönhetően, melyek közül a legjelentősebbek a devizakereskedelem teljes felszabadítása, a bankszektor privatizációja, a pénzpiacok közötti válaszfalak lebontása, valamint, regionális szinten, a közös európai fizetőeszköz bevezetése, létrejön az egységes tőkepiac. A pénzügyek *politikai* liberalizáci-

óját a köztartozások – a nemzetközi befektetők bevonásával történő – finanszírozásának szükségessége indokolja. Az elméletileg államilag irányított központi pénzgazdálkodással szemben a pénzintézetek közötti verseny – a vállalatok, a háztartások és az eladósodott államok hiteleinek kezelésében¹ – bizonyított felsőbbrendűségével indokolt liberalizációt megkönnyítette az amerikai monetáris politika fokozatos – a szigorú, doktriner monetarizmus kánonjával szakító – revíziója.

A pénzpiacok csaknem két évtizeden keresztül jelentős bővülésen mentek keresztül. A tranzakciók mennyiségének alakulása – az 1980-as évektől – mutatja, hogy a pénzpiac önállósult a termeléssel és a nemzetközi kereskedelemmel szemben, növelve ezzel a világgazdaság krónikus egyensúlyhiányát.² Amióta a globalizációt a pénzpiacok irányítják, a legtöbb ország képtelen olyan intézkedéseket hozni, amelyek szembemenének a tőketulajdonosok érdekeivel. Ebből következően nem akadályozták meg a spekulációs buborékoknak, sem a képződését, sem a kipukkadását. Mi több, hozzá tudtak járulni, mint az Egyesült Államokban, 2000-től, egy, a klasszikus monetarizmustól idegen monetáris politikával, a kialakulásukhoz. A globális pénzpiac egységesülését a könyvelési szabályok harmonizációja és a jövedelmezőségi követelmények egységesítése, az oligopóliumok stratégiájának másolása, a felvásárlási, fúziós és vállalati tevékenység újrastrukturálási hullámai követték.

A fordí típusú kapitalizmusról a pénzügyi kapitalizmusra való átmenetet a vállalkozások irányításában bekövetkezett jelentős módosulás is jelezte. A kapitalizmus egyik legjelentősebb változása, hogy a vállalkozások céljainak meghatározásában – a közszféra privatizációja, az intézményi befektetők növekvő súlya, valamint a külföldi tőke a vállalkozások tulajdonosi szerkezetében elfoglalt arányának növekedése következményeként – megnövekedett a részvényesek befolyása. A vállalkozások tulajdonosi köreinek a maguk pénzügyi befolyásával sikerült elérniük, hogy a menedzserek – az osztalék növelése és a tőzsdei árfolyamok emelkedése érdekében – folyamatos nyomást gyakoroljanak a bérből és fizetésből élőkre. E logika szerint a „részvényérték-teremtés”, vagyis a részvényesek javára való értékteremtés, a maga tőzsdepiaci formájában válik a vállalati üzletmenet fő igazodási pontjává. Mindez gyökereiben módosítja a vállalkozások magatartását. Minden lehetséges eszközzel – fúzió, összeolvadás, felvásárlás, alaptevékenységekre összpontosítás, a terme-

¹ Lásd D: PLIHON: „L'État et les marchés financiers”, *Les Cahiers français*, 277. szám, 1996.

² Lásd François CHESNAIS: *La mondialisation financière, Genèse, coûts et enjeux.*, Syros, Párizs, 1997.

lés bizonyos szegmenseinek kiszervezése, a vállalkozás méretének csökkentése – javítják a pénzügyi „értékteremtést”.¹ A vállalkozásirányítás (*corporate governance*) közvetlenül függ a részvényesek akarától, hogy ellenőrzésük alatt tartsák a vállalkozások irányítását. A kizárólag a tőzsdeindex változásához igazodó „indexalapú” ellenőrzés célja az, hogy csökkentse a menedzserek önállóságát, akikről feltételezik, hogy a részvényesekétől eltérő, sőt azokéval ellentétes érdekeik vannak. Az új ellenőrzési technikák fő célja az volt, hogy a tőzsdei árfolyam-emelkedés legyen a részvényesek és a vállalatvezetők közös célja. A pénzpiac így egyfajta *figyelmező tényezővé* vált a vállalkozás valamennyi szereplője számára, az igazgatótól a legutolsó munkavállalóig: mindannyiuknak alá kell vetniük magukat az *accountability*, az „elszámoltathatóság” alapelvének, vagyis az elért eredmények alapján való értékelésnek.

A pénzügyi kapitalizmus megerősödésének egyéb, fontos és mindekelőtt szociális következményei is voltak. A gazdaság finanszírozásával felgyorsult a jövedelem- és vagyonkoncentráció. A tőketulajdonosoknak, akik megnövekedett befolyása bérdeflációhoz vezetett, annak következtében, hogy a termelő szféra egészére rákényszerítették a pénzügyi jövedelmezőség kritériumait, és globális versenyre kényszerítették a munkaerőt, sikerült jelentős többletjövedelemhez jutniuk. Emiatt számos munkavállaló eladósodott, már csak azért is, mert a Federal Reserve Bank monetáris lazításai, kamatcsökkentései a 2000-es tőzsdekrach után segítették ezt. Így relatív – és gyakran abszolút – elszegényedésük kiszolgáltatatta őket a pénzügyi szféra hatalmának.

Másrészt az ember önmagához való viszonya az, ami alapjaiban sérült. Az 1990-es évektől kezdve, a vonzóbb adózási rendszernek és az állami támogatásnak köszönhetően, számos közép- és felsőosztályhoz tartozó háztartás pénz- és ingatlanvagyonra jelentősen megnövekedett. Ha távol is vagyunk még Margaret Thatchernek attól az álmától, hogy a nyugati társadalmak több millió kiskapitalistából álljanak, a pénzügyi tőke logikája nem elhanyagolható szubjektív hatásokkal járt. Az emberek eljutottak oda, hogy létezésük valamennyi dimenziójában profittermelő tőkehordozónak tartsák önmagukat és akként is viselkedjenek: fizetős felsőoktatás, egyéni tőkeszámla a nyugdíjrendszerben, magántulajdonú lakás, hosszú távú tőzsdei értékpapír-befektetések, ezek az „egyéni élet

kapitalizációjának” azok az aspektusai, amelyek – egyenes arányban azal, ahogy teret nyertek a bérből és fizetésből élők körében – egyre inkább felőrlték a szolidaritási logikát.¹

A pénzügyi kapitalizmus győzelme nem vezetett, szemben azzal, amit bizonyos elemzők akkor megelőlegeztek, a szervezett, 19. századi kapitalizmusból a „dezorganizált kapitalizmusba”.² Helyesebb lenne inkább úgy fogalmazni, hogy a kapitalizmus újraszervezte magát, új alapon, és feladata immár a verseny általánossá tétele, ideértve az egyes ember életét is. Amit nagy előszeretettel neveztek „deregulációnak” – ez a kétértelmű kifejezés azt sugallja, mintha a kapitalizmusban nem lenne semmiféle szabályozás – az valójában a gazdasági tevékenységek, társadalmi viszonyok, magatartások és a szubjektivitás új, másfajta szabályok szerinti *elrendezése*.

Semmi nem illusztrálja ezt jobban, mint az államok és nemzetközi gazdasági szervezetek szerepe az új, pénzalapú tőkefelhalmozási rendszerben. Mert van némi álnaivitás abban, amikor a pénzügyi tőke túlzott befolyása felett sajnálkozunk, szembeállítva a nemzetállamok hanyatló erejével. Az új kapitalizmus alapjaiban összefügg az általánossá vált verseny elve által vezérelt globális pénzvilág *politikai* úton való felépítésével. Ennyiben a pénzvilág „piacosítása” (*marketization*) a neoliberalis gondolkodás édesgyermeké. Ildomos lenne tehát, ha nem azonosítanánk sommásan a neoliberalizmust a pénzügyi kapitalizmussal, felcserélve az okot az okozattal.

Persze nem mindenütt kell keresni az állam kezét. Bár kezdetben a pénzpiacok felszabadításának egyik célja a költségvetési hiány növekvő finanszírozási szükségletének fedezése, a globális pénzvilág terjeszkedése ugyanakkor számos, eredetileg senki által nem tervezett innovatív pénzügyi termék, módszer és technológia eredménye is.

Bizony az állam hozta létre az 1980-as években az akkori liberalizációs és privatizációs reformok révén a pénzpiacokat, a vállalkozások és háztartások adminisztratívabb úton való banki finanszírozása helyett. Emlékezzünk rá: az 1930-as évektől az 1970-es évekig a pénzügyi rendszer szabályozott keretek között működött, azzal a céllal, hogy *védjék a verseny hatásaitól*. Az 1980-as évektől radikális változások kezdődnek a szabályozásban: ettől kezdve a pénzvilág valamennyi szereplője közötti

¹ D. PLIHON: *Le Nouveau Capitalisme*, i. m. 67 sk.

¹ Lásd erről R. MARTIN: *The Financialization of Daily Life*. Temple University Press, Philadelphia, 2002. Arról, amit „pénzügyi szubjektivációnak” nevezünk, lásd lent 13. fejezet.

² Scott LASCH és John URRY: *The End of Organized Capitalism*. Polity Press, Cambridge, 1987.

általános verseny szabályozását célozza, nemzetközi szinten.¹ Franciaország jó példája ennek az átalakulásnak. A francia kormányok vállalták, hogy véget vetnek a pénzügyi szektor feletti állami ellenőrzésnek: enyhítették a hitelfelvétel feltételeit, megszüntették a devizakereskedelem korlátozását, privatizálták a bankokat és más pénzintézeteket. Ezeknek a könnyítéseknek köszönhető a nagy, egységes tőkepiac megszületése, ezek segítették a különböző banki, biztosítási és tanácsadói tevékenységeket egyszerre végző óriásbankok létrejöttét. Ezzel egyidejűleg az 1990-es évek elején erőteljesen bővülő államadósságok kezelése is gyökeres változáson ment keresztül. Egyre inkább ebbe is bevonták a nemzetközi befektetőket, így, ezzel az eszközzel, az államok széles körben és közvetlenül hozzájárultak a globalizált pénzvilág felvirágzásához. Saját tevékenységének egyfajta „bumeráng-hatásaként”, az állam maga utasította magát, hogy gyorsított ütemben „alkalmazkodjon” az új nemzetközi pénzügyi rendhez. Minél jelentősebbé váltak – az adózás révén – a hitelezőket kedvezményező jövedelemátcsoportosítások, annál gyakrabban került szóba a közhivatalnokok számának csökkentése, és a jövedelmük megkurtítása, annál inkább privatizálni kellett a közszféra egész ágazatait. A privatizáció, akárcsak a személyes megtakarítások ösztönzése, végül jelentős hatalmat adott a bankárok és biztosítók kezébe.

Az állami hatóságok szisztematikusan ösztönözték a piacok méretének növelését, a közöttük lévő falak lebontását, a származékos termékek piacának megteremtését, hogy fel tudják venni a versenyt más, pénzügyi központokkal (és különösen a legjelentősebbekkel, a New York-ival és a londonival). Az Egyesült Államokban így az 1990-es években, a *Glass-Steagall Act* hatályon kívül helyezésével bekövetkezett a bankszektoron belüli falak lebontása, és nagy multifunkcionális óriásbankok² születtek. A kintlévőségek – az Egyesült Államokban a hetvenes években kezdődött – értékpapírosítása legális keretek között folyhatott a legtöbb országban (Franciaországban 1988-tól).³ Végül egy másik területen az államra

¹ Ahogy Dominique Plihon, Jézabel Couppey-Soubeyran és Dhafer Saïdane írják, a szabályozás célja attól kezdve nem a banki tevékenység verseny alóli kivétele, hanem a tevékenység legális és tisztességes feltételeinek megteremtése volt (*level playing field*)” D. PLIHON, J. COUPPEY-SOUBEYRAN és D. SAÏDANE: *Les banques, acteurs de la globalisation financière*. La Documentation française, Párizs, 2006. 113.

² angolul: *One-stop Shopping*

³ uo. 18–19.

hárult a feladat, hogy – a vállalatirányítás normáinak¹ a részvényesek jogait szentesítő és a részvények értéknövekedésén alapuló (*stock-options*) vezetői javadalmazási rendszert életbe léptető törvényes keretet adva² – kapcsolatot teremtsen a pénzügyi tőke hatalma és a vállalkozás irányítása között.

A piaci pénzvilág politikai építése, kormányok közreműködésével, nem nélkülözte az IMF és a Világbank aktív támogatását. A kormányzatok jelentős eszközökkel és igen aktívan segítették az „intézményi befektetőket” abban, hogy a részvényérték lehető legmagasabbra emelésének szabálya érvényesüljön, hogy egyre jelentősebb részt hasítsanak ki maguknak az összjövedelemből, hogy járadékjövödelmeik növelésével táplálják a gátlástalan spekulációt. Az új gazdasági eszközrendszerek középontjába került pénzügyi intézmények koncentrációja lehetővé tette a háztartások és vállalkozások megtakarításának tömeges elszivattyúzását, miközben, ezzel egyidejűleg, egyre nagyobb befolyást szereztek valamennyi gazdasági és társadalmi szektor felett. Amit tehát a pénzvilág „liberalizációjának” hívunk, és amit helyesebben a nemzetközi pénzpiacok felépítésének kellene neveznünk, egy egyszerre diffúz, globális és ellenőrizhetetlen hatalommal rendelkező „szörnyeteget” szült.

Paradox módon az államok aktív szerepének volt némi köze a hitelintézetek helyzetének 2000-es évek közepi megrendüléséhez. Ugyanis a multifunkcionális hitelintézetek közötti kiélezett verseny arra készítette ez utóbbiakat, hogy jövedelmezőségük fenntartása érdekében egyre nagyobb kockázatokat vállaljanak.³ A kockázatvállalás növelése csak azzal a feltétellel volt lehetséges, hogy az állam megmaradt a rendszer végső kezesének pozíciójában. A takarékpénztárak megmentése az Egyesült Államokban az 1990-es években megmutatta, hogy az állam nem maradhat közömbös nagy bankok összeomlásával szemben, a *túl nagy ahhoz, hogy hagyjuk bedőlni* elv⁴ érvényesül. A valóságban a neoliberalis kormányzat régóta betölti a végső kezes szerepét, mint ahogy azt kellőkép-

¹ Emlékszünk rá, hogy ezek a pénzügyi kapitalizmusnak kedvező intézkedések konszenzus tárgyát képezték a politikai és gazdasági elit körében. Franciaországban egy baloldali kormányra bánt a feladat, hogy életbe léptesse őket.

² Mint Franciaországban, a „törvény az új gazdasági szabályozásról”. 2001. május.

³ A pénzügyi válság mechanizmusairól idézzük Paul JORION: *Vers la crise du capitalisme américain*. La Découverte, Párizs, 2007 és Frédéric LONDON: *Jusqu'à quand? Pour en finir avec les crises financières*. Raisons d'agir, Párizs, 2008.

⁴ Too big to fail (a ford.)

pen mutatja a banki kintlévőségek értékpapírosított formáinak felvásárlásával kapcsolatos gyakorlat az Egyesült Államokban.¹ Semmi csodálkozni való nincs azon, hogy a 2007-ben kezdődött válság óta szinte egy mást követik a kormányzatok banki és biztosítói mentőcsomagjai: ezek a beavatkozások csak még jobban, nagy léptékben illusztrálják a „közös kockázat, magánprofit” elvének érvényesülését. Gordon Brown brit kormánya a bankrendszer közel 50 százalékát államosította, az amerikai kormány pedig több száz milliárd dollárt költött a Wall Street bankjainak feltőkésítésére. Szemben azzal, amit egyes elemzők állítottak, természetesen nem szocializmusról van szó, mint ahogy új „októberi forradalomról” sem, hanem a *neoliberális állam aktív szerepének kényszerű és erőszakos kiterjesztéséről*. A neoliberális állam, azzal, hogy valóságosan is, a válság közvetítésével, eljátszotta a végső pénzügyi intézményi kezes szerepét építőmesterként, közvetítőként és a pénzügyi kapitalizmus partnereként újabb lépést tett előre. Ez olyannyira igaz, hogy a „bankmentés” ideiglenesen egyfajta *tőzsdei* államot csinálhat belőle, amely alacsony áron vásárolja meg a papírokat, hogy később magasabb árfolyamon kisérelje meg továbbadni azokat. Az a gondolat, mely szerint az állam „*visszavonulása után*” immár az „*állam visszatérése*nek” vagyunk a tanúi, komoly kétségeket ébreszthet tehát.

Ideológia (1): A „szabad kapitalizmus”

Hogy ez az illúzió ilyen gyakran kísért, az nagyrészt a hatékony „agymosásnak”, az 1960-as, 1970-es évek óta egyrészt az állam és a szociális célú politikák elleni ideológiai harc, másrészt a mindenféle korlátjától megszabadult kapitalizmus fenntartás nélküli apológiája formáját öltő kettős stratégiának köszönhető. A neoliberalizmus hívei azt ismételték, hogy az állam vonuljon a háttérbe, és hogy a *piacok* összehasonlíthatatlanul *hatékonyabbak* nála. Így az 1980-as évek fordulata idején – a piacok lehető legaktívabb állami segédlettel történő *építése* ellenére – azt lehetett hinni, hogy feltámad az önszabályozó piac mítosza.

A neoliberalizmusnak ezt a – politikai és ideológiai téren egyszerre aratot – diadalát számos munka tárgyalta. Bizonyos szerzők nagyon tudatos *ideológiai harci* stratégiát követtek. Hayek, von Mises, Stigler vagy Friedman valóban *gondoltak* a propaganda és a nevelés fontosságára, írásaikban és megszólalásaikban jelentős szerepet kap ez a téma. Még arra is volt gondjuk, hogy népszerű formában fogalmazzák megállításaikat, hogy elérjék, ha nem is magát a közvéleményt, de legalább azokat, akik

¹ A jelzáloghiteleket így a lakáskölcsönökkel foglalkozó két állami szervezet, a Fannie Mae és a Freddie Mac garantálta tömegesen az Egyesült Államokban.

a köz vélekedését alakítják. És ezt már nagyon korán kezdték, ahogy azt Hayek *Út a szolgálathoz* című művének világsikere is mutatja. Ez magyarázza azoknak az *agytrösztöknek* az alapítását, melyek közül a leg-híresebb, a Hayek és Röpke közreműködésével 1947-ben, a svájci Vevey-ben alapított Mont Pélerin Társaság a – valamennyi országban harcos elkötelezettséggel működő – egyesületek és körök kiterjedt hálózatának csak az „irányítóközpontja” volt. Történész szakmunkák képet adnak arról, hogy a „piac evangelistáinak” tudományos „agyközpontjai” miként járultak hozzá – az üzleti köröktől függő sajtó támogatásával – a nagy jobboldali pártok ostrom alá vételéhez, majd a piac és a globalizáció „modern eszméi” hogyan szorították vissza lépésről lépésre, majd „gyűrték le” azokat az ideológiai rendszereket, amelyek a legközvetlenebbül szemben álltak velük, kezdve a szociáldemokráciával.

A dolgoknak ez az aspektusa történeti szempontból nyilvánvalóan lényegbevágó. Természetesen, ugyanazon érveknek az agyakra való beültetésével és gyakori ismételtetésével tudott végül a neoliberalizmusnak ez a vulgarizált változata mindenütt diadalmaskodni, különösen a médiában, az egyetemeken és a politikai világban. Az Egyesült Államokban Milton Friedman játszott meghatározó szerepet a kapitalizmus rehabilitálásában, tudományos munkája mellett rendkívüli mennyiségű cikkel, könyvvel és televíziós műsorral. Ő volt az egyedüli közgazdász a maga idejében, aki a *Time* magazin címlapjára került (1969-ben). Tökéletesen tudatában volt a kapitalista eszme terjesztése fontosságának, és megjegyezte, hogy a törvényalkotás többnyire csak követi a közvéleményben húsz vagy harminc évvel azelőtt végbement folyamatot.¹ A közvélemény 1880-as évekbeli *laissez-faire* ellenes fordulata a politikába csak a 20. század elején szűrődött át. Friedman úgy vélte: a versenyen alapuló kapitalizmusnak kedvező újabb változás az 1960-as és 70-es évek tájékán, a szegénység elleni harcra koncentráció és a jövedelem-újraelosztásra épülő keynesi politika kudarca nyomán, valamint a szovjet modellel szembeni erős és növekvő ellenszenv miatt következett be. Szerinte a kaliforniai adófizetők – fokozatosan az Egyesült Államokat, és később azon túl is, egy sor nyugati országra áterjedt – lázadása 1978-ban azt bizonyította, hogy az emberek a közkiadások és az adók csökkentésére vágnak. A közvélemény törvényalkotásra és politikára gyakorolt ciklikus és késleltetett hatásának tudatában lévő Milton Friedman, 1981-ben, amikor kijelentette, hogy olyan alapvető fordulatról van szó, ami a kormányzati politikában is tükröződni fog, pontosan értelmezte a helyzetet.

¹ Lásd a „The invisible hand economics and politics”, Institute of Southeast Asian Studies, 1981. című előadását.

Valamennyi országban eljött az idő, amikor megjelentek a „piaci fordulatot” és az amerikai konzervatív forradalmat dicsőítő, a közszféra és a gondoskodó állam költséges és kártékony visszaéléseit éles hangon elítélő bestsellerek. Az új evidenciákat hirdető óriási hullám kivívta magának, ha nem is az egész lakosság, de legalább a közbeszédet meghatározó elitek egyetértését, és lehetővé tette, hogy maradinak nevezzék és megbélyegezzék azokat, akik még szembe mertek szállni vele.¹

Azonban nem lehet elfelejteni, hogy nem kizárólag a neoliberális eszmék meggyőző ereje vezetett ahhoz, hogy hegemon helyzetbe kerüljenek. Diadalukhoz a baloldali elméletek meggyengülése és a kapitalizmussal szemben álló mindenfajta alternatíva összeomlása nyitott utat. És főleg, a kapitalista gazdaság régi szabályozási formái válságának olyan kontextusában, egy olyan pillanatban bukkantak fel, amikor a világot olajválságok sújtották. Ez magyarázza, hogy az 1930-as évektől eltérően a fordí típusú kapitalizmus válsága nem a *kevesebb kapitalizmus*, hanem a *több kapitalizmus* gondolata előtérbe kerülésének kedvezett. Ennek az ideológiai hadviselésnek a vezérgondolata az államnak, mint mindenfajta pazarlás forrásának, és mint a prosperitás legfőbb akadályának a bírálata volt.

A neoliberalizmus sikere előtt ideológiai téren mindenekelőtt az állam nagyon régi bírálói hitelességének helyreállása nyitott utat. Az állam a 19. század óta a leghevesebb támadások célpontja volt. A bírálók közül kiemelkedett Frédéric Bastiat, aki a *Közgazdasági harmóniák* című művében túltett Spenceren ebben a kérdésben. A verseny nélkülözhetetlen sarkalló ereje hiányában a közszolgáltatások a felelőtlenség, a szakszerűtlenség, az igazságtalanság, a tolvajlás és a tétlenség forrásai: „ami az állami közszolgálat területéhez tartozik, ott mindenhol a pangás, a mozdulatlanság válik uralkodóvá”.² Semmi meglepő nincs természetesen abban, hogy a régiekhez képest alig eltérő témák, új megfogalmazásban, ismét felbukkannak: az állam működése túl költséges, zavarja a gazdaság törékeny gépezetét, megszünteti a gazdasági szereplők munkára „ösztönzését”. Az állam „költséges működését” és a túladóztatást a harmincas évek óta folyamatosan emlegették azok, akik adózási kérdésekben fordulatot tartottak szükségesnek. Ezek a gondolatok más, főleg a bürokratikus pazarlás gondolatára „kihegyezett” bírálatokkal is kiegészültek: az állami kiadások inflációs hatása, a halmozódó adósság elviselhetetlen mértéke,

¹ Például az Egyesült Államokban, George GILDER: *Wealth and Poverty*. New York, 1981.

² Eredeti cím: *Harmonies économiques*.

³ F. BASTIAT: *Oeuvres économiques*. Textes présentés par Florin Aftalion, PUF, Párizs, 1983, 207.

a túl magas adók elrettentő jellege, a vállalkozások és a tőke menekülése a tőkejövdelemeket sújtó terhek miatt versenyképtelenné vált országból. Milton Friedman olyan társadalomról álmodott, ahol az adók szintje nagyon alacsony:

Az én definícióm a következő lenne: liberális az a társadalom, ahol a közkiadások az állam valamennyi szintjét összevetve nem haladják meg a nemzeti össztermék 10–15 százalékát. Ettől nagyon messze vagyunk. Vannak természetesen más kritériumok is, mint a magántulajdon védelme, a piacok szabadsága, a szerződések tiszteletben tartása stb. Azonban mindez végső soron az állam globális súlyának a fényében mérhető. 10 százalék, ez volt az adók aránya Angliában a viktoriánus korszak fénykorában, a 19. század végén. A brit gyarmat, Hong-Kong aranykorában 15 százalék alatt maradt. Minden empirikus és történeti adat azt mutatja, hogy 10–15 százalék az optimális mérték. Manapság az európai kormányok adószintje ennek átlagosan a négyszerese. Az Egyesült Államokban csak háromszorosa.¹

Ez az érvelés kétségkívül felidézti a „takarékos kormányzás” ősrégi témáját: tartózkodnia kell a túlzott elvonásoktól, hogy a források elvonásával és a motiváció elfojtásával ne fékezze a gazdasági aktivitást. Meg erősítették Ludwig von Mises és Friedrich Hayek, a gazdaságosságon alapuló számítás a parancsgazdaságban el lehetetlenülésének és az alternatív megoldások hiányának betudható bürokratikus hatékonyságvesztéssel kapcsolatos, 1930-as években született elemzése. A bürokráciával és a „mindenható állammal” szembeni, megfogalmazásuk idején a közvélekedéssel szembe menő érvek ötven évvel később igen nagy sikert arattak a sajtóban, messze a jobboldalon túl is, már csak azért is, mert a Szovjetunió összeomlása a gyakorlatban igazolta a centralizált gazdaság valamennyi formájának a kudarcát. Végül a sztálini típusú bürokrácia és a gazdaságba való beavatkozás különböző típusainak összekeverése, amihez Hayek és von Mises minden aggályt félretéve folyamodott – napi gyakorlattá vált az új neoliberális kiskatéban. A keynesi szabályozás kudarcai, a tömegoktatás felszínre kerülő problémái, az adóterhek súlyossága, az állami társadalombiztosítás különböző deficitjei, a szociális állam relatív képtelensége a szegénység felszámolására vagy az egyenlőtlenségek csökkentésére, mindez ürügyként szolgált ama intézményi formák felszámolására, amelyek a második világháború utáni, a nagy társadalmi erők között kötött kompromisszum alapját képezték. Mi több, a

¹ „Milton Friedman : le triomphe du libéralisme”. Entretien avec Henri Lepage, *Politique Internationale*, 100. szám, 2003 nyár

szerződések abszolút szabadsága és a magántulajdon feltétlen védelme nevében minden, a 19. század vége óta bevezetett szociális reformot megkérdőjeleztek. A „nagy átalakulás” Polányi-féle tézisének élő cáfolatát jelentő 1980-as éveket úgy jellemezhetnénk ideológiai szempontból: ez egy „spenceriánus” korszak volt.

Minden egy kalap alá került, egy kissé megváltozott tartalommal ugyan, mégis ama módszer szerint, amit Hayek alkalmazott az *Út a szabadsághoz*-ban. A gulág és az adó alapjában véve egyazon totalitárius kontinuum két eleme lett. Franciaországban például az „új filozófusok” és az „új közgazdászok” egymással versenyeztek a nagy Leviatán leleplezésében. Sőt, a társadalomkritika teljes fordulatának lehettünk tanúi: míg az 1970-es évekig a munkanélküliséget, a szociális egyenlőtlenséget, az inflációt, az elidegenedést, minden „szociális betegségtünetet” a kapitalizmusra vezettek vissza, az 1980-as évektől ugyanezeket a bajokat immár szisztematikusan az államra „kenték”. A kapitalizmus többé nem probléma volt, hanem az univerzális megoldás. Ez volt – az 1960-as évektől kezdve – Milton Friedman műveinek üzenete.¹

Az állami beavatkozás az 1920-as évek óta a „piac kudarcra” (*market failures*) ürügyén nyert polgárjogot, hogy azután a háborút követően egyre általánosabbá váljon. A bírálóknak ezt a megfordítást tökéletesen foglalja össze M. Friedman *A választható szabadon*-ban:

A kormány lehet az az eszköz, amivel megpróbálhatjuk ellensúlyozni a „piaci kudarcot”, megpróbálhatjuk hatékonyabban hasznosítani forrásainkat, hogy előállítsuk a tiszta levegőt, a vizet és a talaj olyan mennyiségét, amiért hajlandók vagyunk fizetni. Sajnos ugyanazok a tényezők, melyek a piac csődjét okozzák, a kormány számára is megnehezítik, hogy megfelelő megoldást találjon. Általában a kormánynak sem könnyebb azonosítani azokat a személyeket, akik károsodnak, illetve hasznot húznak, és megállapítani a károsodás vagy haszon mértékét, mint a piaci résztvevőknek. A piaci kudarcok kijavítására tett kormányzati kísérletek gyakran egyszerűen azzal járnak, hogy a piaci csődöt a kormányzati csődök váltják fel.²

Ronald Reagan szlogent is gyártott ebből: „a kormány nem a megoldás, hanem a probléma maga”!

Ideológia (2): A „gondoskodó állam” demoralizál

Számos tudományos dolgozat, jelentés, esszé és cikk törekszik megvonni az állam hátrányainak és előnyeinek mérlegét, hogy meg hozza a megfellebbezhetetlen ítéletet: a munkanélküli járadék és a minimálbér okozza a munkanélküliséget, a táppénz növeli a költségvetési hiányt és a költségek növekedéséhez vezet, az ingyenes oktatás csavargásra ösztönöz és a huliganizmus terjedését okozza, a jövedelem újraelosztása nem csökkenti az egyenlőtlenséget, hanem bünteti az erőfeszítést, a területfejlesztési politika nem a szegregációt szüntette meg, hanem a helyi adóterheket növelte. Összességében véve mindenütt felvetődött a piaci működésbe való állami beavatkozás hasznának döntő fontosságú kérdése, és annak bizonyítása, hogy az esetek többségében az állam kínálta „megoldások” több problémát okoztak, mint amennyit megoldottak.³

Azonban a szociális állam költségeinek kérdése távolról sem merül ki az anyagi kérdésben. Sokak szerint erkölcsi téren lehetnek az állami beavatkozásnak a legkedvezőtlenebb hatásai. Pontosabban ama kockázat révén, amit a lakosság demoralizálásával szült, járt a „gondoskodó állam” politikája különösen nagy költséggel. A neoliberális alaptézis szerint a bürokratikus állam elpusztítja a civil társadalom olyan erőit, mint a tisztesség, a jól végzett munka érzése, a személyes erőfeszítés, az illemszabályok betartása, a patriotizmus. Nem a piac teszi tönkre a civil társadalmat a maga „nyereségvágyával”,⁴ mert nem is működhetne a civil társadalom erői nélkül; az állam az, ami aláássa a személyes erkölcs mozgatóerőit. Ahogy Albert O. Hirschman rámutatott, ez az érv nem új. A „reakciós retorika” három alapvető sablonjainak – az amit „perverz hatásnak” hív – egyike. A legtöbb ember legnagyobb boldogságát akaró, gondoskodó és újraelosztó típusú politika óhatatlanul odavezet, hogy boldogtalanná tesszük őket.⁴ Ez volt Charles Murray – a *Talajvesztés*

¹ Az állami beavatkozás megkérdőjelezését más érvek is alátámasztották. A *Public Choice*-nak nevezett amerikai közgazdasági iskola – az individuális közgazdasági kalkulus logikájának a köztevékenységre való alkalmazásával – részletebben is kidolgozta az álláspontját. Ezt az elméletet a 13. fejezetben tárgyaljuk.

² Lásd a Franciaországban megjelent egyik első anyagot: Henri LEPAGE: *Demain le capitalisme*. Hachette, Párizs, 1978, VI. fejezet: „A demisztifikált jóléti állam”.

³ Emlékszünk Ferguson ezzel kapcsolatos kritikájára. Lásd fent 1. és 2. fejezet.

⁴ A. O. HIRSCHMAN: *Deux siècles de rhétorique réactionnaire*. Fayard, Párizs, 1995.

¹ Lásd M. FRIEDMAN: *Kapitalizmus és szabadság*. Akadémiai Kiadó – MET Publishing Corporation, Budapest, 1996 [1962].

² M. és R. FRIEDMAN: *Választható szabadon*. Akadémiai Kiadó – MET Publishing Corporation, Budapest, 1998, 223.

című, a reagani korszak kellős közepén megjelent művében megfogalmazott – széles körben osztott állítása.¹ A szegénység elleni nemes és bőkezűségen alapuló harc azért bukott el, mert elvette a szegények kedvét attól, hogy keressék – úgy, ahogy azt a bevándorlók jó néhány generációja csinálta korábban – az előrelépés lehetőségét. Íme néhány, a szociális támogatás nem szándékolt hatásai közül: a talaját vesztett, lecsúszott társadalmi rétegek megrekedése a saját szintjükön, a méltóság és az önbecsülés elvesztése, nivellálódás a szegénységben élő osztályban. Charles Murray szemében csak egy megoldás van, a jóléti állam, a *Welfare State* felszámolása, a családban és a szomszédságunkban élő emberek iránti szolidaritás feltámasztása. Mindez arra kötelezi az embereket, hogy – a teljes tekintélyvesztést megelőzendő – felelősségük vállalásával rendezzék helyzetüket, visszanyerjék tartásukat, újra megbecsült-séget szerezzenek és büszkék legyenek önmagukra.

A neoliberális diskurzus konstans elemeinek egyike a kockázatokat túl bőkezűen magára vállaló társadalombiztosítási ellátó rendszer és az ahhoz kapcsolódó „segélyből élés” bírálata. A neoliberális reformerek nemcsak azt az érvet hangoztatták, hogy a piaci – vagy piac által inspirált – megoldások a hatékonyabbak és olcsóbbak, hanem ezek *morális* fel-sőbbrendűségét is kiemelték.

Ez a bírálat egy, az egyes embernek a kockázathoz való viszonyára vonatkozó előfeltevésen nyugszik. A „gondoskodó állam” azzal, hogy szolidaritási mechanizmusok segítségével akarta előmozdítani az emberek jólétét, kiölte az emberekből a felelősségtudatot, leszoktatta őket arról, hogy keressék a munkát, hogy tanuljanak, hogy gondoskodjanak a gyermekeikről, hogy védekezzenek a káros szokások következtében kialakuló betegségek ellen. Az ellenszer tehát abban áll, hogy minden területen és minden szinten, de mindenekelőtt a mikroökonómiai, valamint az egyes ember mindennapi viselkedésének szintjén érvényesüljenek a közgazdasági kalkulus szabályai. Aminek elvileg kettős hatással kell járnia: az erkölcsi szempontok érvényesülésével az emberi viselkedésben, valamint a szociális alrendszerek hatékonyabb működésével. Így a hetvenes években az Egyesült Államokban, a gyermeket nevelő családok támogatása (*Aid to Families with Depended Children*) a jóléti állam családok felbomlását elősegítő, a segélyből élő családok gyors szaporodását kiváltó és a *welfare mothers* munkavállalási hajlandósága ellen ható végzetes hatásainak szimbólumává vált. Később, tudományos formában

¹ C. MURRAY: *Losing Ground. American Social Policy*. Basic Books, New York, 1984.

megegyeztetette ezt Gary Becker *Értekezés a családról* című művében olvasható költség-haszon elemzés, amely a házasságon kívül élő anyuka gyermeknevelési kiadásait és bevételeit mutatja be.¹ A „gondoskodó állam” negatív következménye, hogy arra ösztönzi a gazdasági szereplőket: a szabad időt részesítsék előnyben a munkával szemben. Ez az állandóan ismételt érv szoros kapcsolatot feltételez az egyes emberek biztonság és felelősségtudatuk elvesztése, szülői kötelességük elmulasztása, erőfeszítés iránti hajlamuk és munkakedvük csökkenése között. Egyszerűen: a szociális védelem pusztítja azokat az értékeket, amelyek nélkül a kapitalizmus nem képes működni.²

Kétségkívül George Gilder, amerikai esszéíró volt az, aki a legtalálékonyabban jellemezte a kapitalizmus és az értékek közötti viszonyt a Ronald Reagan megválasztásakor megjelent, *Gazdagság és Szegénység* című bestsellerében.³ Szerinte a jövő a kapitalizmusba vetett hiten nyugszik, miként azt Lippmann megfogalmazta, ekképpen:

Hit az emberben, a jövőben, abban, hogy amit adunk, azt többszörösen kapjuk vissza, hit a kereskedés kölcsönös előnyeiben, az isteni gondviselésben, mindez lényeges a kapitalizmus sikeréhez. Szükséges ahhoz, hogy fellobbanjon a munkakedv és a vállalkozói szellem, egy bukott rendszer elkerülhetetlen kudarcaival és frusztrációival szemben; hogy bizalmat és szolidaritást keltsen egy olyan gazdaság iránt, ahol sokszor megtagadják majd ezeket az értékeket, hogy ösztönözze az azonnali örömközléstől való lemondást egy olyan jövő érdekében, ami akár köddé is válhat, és végül, hogy ösztönözze a kockázatvállalást és a kezdeményező készséget egy olyan világban, ahol a profit elpárolog, amikor egyesek bezárkóznak a maguk szűkebb világába.⁴

Miközben ezektől az erényektől függ a gazdagodás, a munkát és a vagyonosodást kétszeresen is gátló politika segíti a szegénység terjedését: „a szociális segély és más támogatások tehát csak ártanak a munkának. A szegények azért választják a szabad időt, mert ezért fizetik őket, és nem morális gyengeségből.”⁵ És ha elveszünk valamit a gazdagoktól, azért, hogy odaadjuk a szegényeknek, ezzel – fiskális eszközökkel – akadályozzuk a gazdagok gyarapodását: „A progresszív adó a fő veszély,

¹ G. S. BECKER: *A Treatise on Family*. Harvard University Press, 1981.

² Példa erre az érvelésre Philippe BÉNÉTON: *Le Fléau du bien. Essai sur les politiques sociales occidentales*. Robert Laffont, Párizs, 1983. 287.

³ G. GILDER: *Richesse et pauvreté*. Albin Michel, Párizs, 1981.

⁴ uo. 85–86.

⁵ uo. 81.

amely fenyegeti a rendszert és elveszi a gazdagok kedvét attól, hogy kockáztassák a pénzüket.¹¹

A helyzetre megoldást kínáló ellenszer evidens: mérsékelni kell a jövedelem-átcsoportosítást. A szegénység elleni háború egyetlen hatékony eszköze a hagyományos értékekhez való visszatérés. „Munka, család és hit, csakis ezek jelentik a gyógyírt a szegénységre.”¹² A három eszköz szorosan kötődik egymáshoz, mert a családban öröklődik át a következő nemzedékre az erőfeszítés iránti hajlam és a hit. Monogám házasság, hit Istenben, vállalkozói szellem, ez a prosperitás három pillére, miután megszabadultunk a családot, a szorgalmat és a munkát leromboló szociális segélyek rendszerétől.

Milton Friedman és párja, Rose lényegében ugyanezt állítja: „Az állam terjeszkedése az elmúlt évtizedekben, és ugyanakkor a bűnözés növekedése, továbbra is egyazon érem két oldala.”¹³ Ugyanis az állami beavatkozás olyan embérfelfogáson alapszik, mely szerint „meghatározza őt környezete, és ezért nem tehető felelőssé cselekedeteiért”. Meg kell változtatni ezt a szemléletet, és éppen ellenkezőleg, az egyes embert tetteiért teljes mértékben felelős személyként kell felfogni. Az egyén felelőssége pedig egyet jelent a család felelőssége tételével.¹⁴ Ez lesz egyebek mellett a szabad iskolaválasztásnak, valamint annak a módszernek a célja is, hogy a szülők – miközben részben magukra vállalják gyermekeik iskoláztatásának költségét – az összeget szabadon, az általuk kiválasztott iskolában költethetik el. A gazdagodásnak azért kell a legfőbb értékévé válnia, mert ez tekinthető a dolgozók erőfeszítését és teljesítményét leghatékonyabban növelő mozgósító erőnek, mint ahogy lakásuk vagy vállalkozásuk magántulajdona is feltétele egyéni felelősségérzetüknek. Ezért kell eladni a szociális bérlakásokat, hogy ezzel is támogassuk a „tulajdonosok demokráciáját” és a „népi kapitalizmust”. Hasonlóképpen – a privatizáció útján – át kell adni a vállalkozások irányítását a – saját vagyoniuk kezelésében igényesebb – részvényeseknek. Általában véve a vevőt olyan pozícióba kell hozni, hogy több szolgáltató közül választhassa ki a neki megfelelőt, így gyakorolva nyomást a vállalkozásra és képviselőire, jobb kiszolgálása érdekében. A fogyasztók által így erősített verseny legfontosabb eszköze a vállalkozásban alkalmazott munkavállaló „felelősségtudata” – vagyis teljesítménye – növelésének.

¹¹ uo. 72.

¹² uo. 81. (kiemelés tőlünk).

¹³ Milton et Rose FRIEDMAN: *La Tyrannie du statu quo*. Lattès, Párizs, 1984, 211.

¹⁴ uo. 214. és 215.

Az egyéni és kollektív létezésben benne rejlő „kockázat” jelentőségét felértékelő új nyelvezet egyre inkább azt a benyomást erősíti, hogy a szociális programok igen rosszat tesznek a kreativitásnak, az innovációnak, az önmegvalósításnak. Mindenki maga felelős a saját sorsáért, a társadalom nem tartozik neki semmivel, viszont folyamatosan köteles helytállni, hogy megteremtse létfenntartásának feltételeit. Az élet folyamatos kockázatkezelésből áll, és megköveteli, hogy szigorúan tartózkodjunk a veszélyes szokásoktól, állandó ellenőrzést gyakoroljunk önmagunk felett, hogy saját viselkedésünket – hol aszkéta életmóddal, hol rugalmassággal – kordában tartsuk. A kockázat társadalmának kulcsszava az „önfegyelem”. A „kockázat társadalma” egyike lett a magánélet védelmével és a magánbiztosítással kapcsolatos legkülönbözőbb ajánlatok kíséretében felbukkanó evidenciáknak. A kötelező kollektív biztosítási rendszerek meggyengülésével a személy- és vagyonvédelem óriási – a házi riasztó-rendszerektől a nyugdíjcélú befektetésekig terjedő – piaca bontakozott ki, körkörös folyamatban erősítve az emberekben a kockázat és a személyes védelem szükségességének érzését. A kockázat, mint probléma növekedése következtében egyes tevékenységekre – például bizonyos oktatási és szakképzési programokra – úgy kezdtek tekinteni, mint amelyek megvédene a munkanélküliségtől és növelik a „foglalkoztathatóságot”.

Ahhoz, hogy megértsük ezt az új erkölcsiséget, vissza kell emlékeznünk az amerikai közgazdászok, a hatvanas évek óta megvívott – ahogy ők mondják – „forradalmára”. A teljes magán- és közszférában uralomra jutott, globális racionalis közgazdasági gondolkodás eltűntette a politika, a társadalom és a gazdaság közötti válaszfalakat, minden egyéni döntés alapja lett, minden viselkedést ennek szemüvegén keresztül kellett nézni, és ettől kezdve kizárólag ez határozza meg és legitimálja az állam működését.¹

Ezt állítják az ortodox elmélet vizsgálódási területét új tárgyakra kiterjeszteni óhajtó „új” közgazdászok. Nem arról van szó itt, mint az osztály-amerikai iskola esetében, hogy a vállalkozás-elmélet közvetítésével új alapokra helyezzük a közgazdaságtudományt; nem, ők arra törekednek, – és nincsenek kevesen – hogy kilépjenek a közgazdasági elemzés

¹ G. Becker szerint minden emberi cselekvés közgazdasági megközelítésből indul ki: „The economic approach provides a valuable unified framework for understanding all human behavior” – írja. (*The Economic Approach to Human Behaviour*. University of Chicago Press, 1976. 14.) Ami azt jelenti, hogy az emberi magatartás valamennyi aspektusa kifejezhető árakban (Lásd 6.) Munkásságát egy olyan dolgozattal (*The Economics of Discrimination* (1957) kezdte, amely az amerikai munkaerő-piacon tapasztalható diszkriminációs jelenségekkel foglalkozik. Majd az emberi tőkéről szóló 1964-es könyvében az oktatás hatásainak elemzésével folytatta (*Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*), ezt követően pedig elméleti megalapozást adott módszerének az *Economic Theory* (1971) és az *Economic Approach to Human Behavior* (1976) című munkáiban.

hagyományos területéről, és általánossá tegyék a költség-haszon-elemzést az emberi viselkedés teljes világában. Persze, számos közös vonás van a két irányzat között, mindez azonban nem jelenti azt, hogy gondolkodásmódjuk azonos logikát követne. Von Mises is azt az ambíciót táplálta magában, hogy kidolgozza az emberi választás totális tudományát. Azonban azt hitte, hogy ezt a közgazdaságtudomány fogalmainak és módszereinek teljes átdolgozásával kell megtennie. Így próbálta egymástól megkülönböztetni az emberi cselekvést, mint cél-eszköz rendszerek teremtését általában, a praxeológia vizsgálatának tárgyát egyfelől, (a katallakszia körébe tartozó) monetáris és piaci közgazdaságtant másfelől.

A sztenderd közgazdaságtan híveinek számító amerikai közgazdászok azt akarják bebizonyítani, hogy a leghagyományosabb elemző eszközök hatóköre vég nélkül kitágítható, kimutatván egyúttal, hogy egy lendülettel véghez lehet vinni a forradalmi paradigmaváltást a közgazdaságtanban és ugyanakkor meg lehet őrizni a haszonmaximalizáló kalkulus régi eszköztárát. A család, a házasság, a bűnözés, az oktatás, a munkanélküliség, de a kollektív cselekvés, a politikai döntéshozatal is a közgazdasági gondolkodás tárgyaivá válnak. Így jutunk el oda, hogy Gary Becker új családelméletet kreál, miközben úgy tekint a családra, mint egy gazdasági társaságra, amely az anyagi és időforrások bizonyos mennyiségét, vagyis különböző természetű „javakat”: kompetenciát, egészséget, önbizalmat használ fel, más „árak”, úgy mint gyermekek, presztízs, irigység, érzelmi örömek stb. előállítására céljából.¹

Gary Becker módszere a közgazdasági elemzésben elfogadott hasznosság funkciójának kiterjesztésében áll, oly módon, hogy az egyes ember immár nem egyszerű fogyasztónak, hanem *termelőnek* tekintendő. Olyan árakat termel, amelyek a piacokon vásárolt javak és szolgáltatások, személyes idő és más, értékkel, – kalkulálható, de rejtett árakkal – rendelkező „*inputok*” felhasználásával fogják őt kielégíteni. Összességében véve különböző „termelési funkciók” közötti választásról van szó, feltételezve, hogy minden „termék” a – különböző forrásokat, pénzt, időt, emberi tőkét, és még a „szociális tőkeként” felfogott társadalmi viszonyokat is mozgósító – egyén állít elő.² Mindez természetesen felveti az „*inputok*” mibenlétének, de természetesen valamennyi, a kalkulus és döntéshozatal alapját képező, nem pénzben kifejezett aspektus számszerűsítésének problémáját is.

Ami a lényeges abban, ahogy a közgazdaság-tudomány elfoglalja a klasszikusan neki kijelölt területen kívüli régiókat, az az elméleti konzisztencia, amit a neoliberalis ember antropológiájának biztosít, vagy inkább újra biztosít, nemcsak úgy, ahogy Gary Becker állítja, egy érdek nélküli tudományos cél szándékával, hanem a társadalom neoliberalis kormányzási modelljéhez nélkülözhetetlen diszkurzív támasz megteremtése érdekében is. Önmagában, bármilyen hatásos is volt az *ember tőkeként* való felfogása – hiszen ez az „emberi tőke” fogalmának valódi jelentése – nem volt képes véghezvinni a szubjektumokban azokat a tömeges változásokat, amelyek bekövetkeztét manapság megállapíthatjuk. Ehhez anyagi formában is testet kellett öltenie, mégpedig sokféle, egymás mellett létező és egymást követő, az emberek viselkedését tartósan meghatározó eszköz létrehozása közvetítésével.

Fegyelmezés (1): A fegyelmező rendszer és a „piaci kényszerek”

A kormányzás, mint modell, mint a választásaikban szabadnak tételezett egyének cselekedeteinek befolyásolása, lehetővé teszi, hogy újra-definiáljuk a fegyelmező nevelést, mint a piaci társadalmakra jellemző kormányzási technikát. A *fegyelmezés* terminus használata meglepőnek tűnhet. Némileg megváltozott a jelentése, legalábbis látszólag, ahhoz képest, amit Foucault adott neki a *Felügyelet és büntetés: A börtön története* című művében¹, amikor az emberek – térbeli elosztási, osztályozási, testi-fizikai fegyelmezési – technikáit értette alatta. A fegyelmező nevelés etalonját az ő szemében a benthami Panoptikum jelentette. Ugyanakkor, M. Foucault lépésről lépésre rajzolta fel – távolról sem állítva szembe egymással, mint ahogy azt egyes szövegmagyarázatok állították – a „fegyelmezést”, a „normaképzést” és az „ellenőrzést”, a „magatartás-irányítást” új, az egyes esetektől – a börtönben őrzött foglyoktól a piacon értékesített termékek minőségének ellenőrzéséig – függően különböző formát öltő „alapszabványt”.² Ha „kormányozni” azt jelenti: „mások esetleges cselekvési mezejét strukturálni”, akkor a fegyelmező nevelést újra lehet definiálni, és jelentését kitágítva, az egyén helyzetétől függően különböző – a cselekvési mezőt strukturáló – technikák együtteseként lehet elgondolni.³

A fegyelmezés klasszikus kora óta tehát a hatalom nem pusztán a test feletti kényszerrel gyakorolható, hanem a hatalomnak a „befolyás” –

¹ G. S. BECKER: *A Treatise on Family*, i. m. 24.

² Ahogy Gary Becker és Kevin M. MURPHY teszi: *Social Economics. Market Behavior in a Social Environment*. Harvard University Press, Cambridge, 2000.

¹ Magyarul: *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1990.

² Ezt az értelmet lehet adni az alábbi megfogalmazásnak: „A Panoptikum maga a liberális kormányzás alapképlete.” M. FOUCAULT: *NBP*, i. m.

³ M. FOUCAULT: „Le sujet et le pouvoir”, *Dits et Écrits*. II., 1976–1988, i. m. 1056 sk.

ahogy Bentham nevezte – erőinek mozgósításával kell követnie és orientálnia az egyéni vágyat. Ami feltételezi azt, hogy belép az egyéni kalkulációba, akár még részt is vesz benne, hogy hasson azokra az elképzelt várokozásokra, amelyeket az emberek maguknak kialakítanak, a vágy megerősítéséért (a kompenzáció révén), a vágy gyengítéséért (a büntetés révén), illetve eltereléséért (a vágy tárgyának helyettesítésével).

Ez a magatartás – közvetett – irányításából álló logika teljes mértékben meghatározza a „választási szabadságot” előnyben részesítő neoliberalis stratégiát. Nem látható mindig a – háttérben szükségképpen megbújó – normatív jelleg: a „választás szabadsága” valójában nem jelent mást, mint a profitmaximalizáló viselkedésnek való engedelmesség kötelezettségét egy olyan jogi, intézményi, szabályozási, kapcsolati keretben, amelyet pontosan úgy alakítottak ki, hogy az egyén „teljesen szabadon” válassza azt, amit saját érdekében amúgy is köteles választani. A hatalom művészetének egyetlen titka van, mondta Bentham, és pedíg az, hogy gondoskodjunk róla: az egyén úgy kövesse a saját érdekét, mintha az a kötelessége lenne, és megfordítva.

A neoliberális fegyelmezésnek három aspektusa különböztetendő meg. A gazdasági szereplők szabadsága mindenekelőtt a szerződések biztonságát és egy stabil keret rögzítését feltételezi. A neoliberális fegyelmező nevelés a rögzített szabályok révén stabilizálandó cselekvési tér bővüléséhez vezet. Egy nemcsak jogi, hanem egyúttal költségvetési és monetáris keretnek meg kell tiltania a gazdaság szereplőinek, hogy gazdaságpolitikai téren változásokat anticipáljanak, vagyis, hogy ezeket a változásokat anticipáció tárgyává tegyék. Ez azt jelenti, hogy a személyes kalkulációnak olyan stabil piaci rendre kell tudni támaszkodnia, ami kizárja, hogy a keret maga számítás tárgyává váljon.

A neoliberális stratégia¹ ettől kezdve a lehető legnagyobb számú piaci szituáció létrehozásából, vagyis a „választás kötelezettségének” különböző eszközökkel (közszolgáltatások privatizációja, az iskola és a kórház „piaci környezetbe helyezése”, fizetőképes kereslet növelése a háztartások eladósítása útján) való megszervezéséből áll, annak érdekében, hogy az egyének elfogadják a piaci helyzetet, mint „kizárólagos játékszabályt”, abban a formában, ahogy a „valóság” diktálja, és így elfogadják az egyéni érdekkalkulus szükségességét, ha nem akarnak vesztesek lenni a „játékban”, és ha személyes tőkéjüket hasznosítani akarják egy olyan világban, ahol a felhalmozás immár az élet általános törvényeként jelenik meg.

¹ A fogalmat itt első jelentésében kell érteni (lásd fent a „stratégia” két jelentése közötti különbséget).

Ott, ahol a piaci vagy kvázi piaci helyzetek nem teljes mértékben töltik be a szerepüket – az individuumok és döntéseik irányítása érdekében – kompenzációkat és szankciókat tartalmazó, ösztönző és „ellenérdekeltséget” beiktató rendszerek lépnek a piac ítéletei helyébe.¹ Az emberi viselkedés olyan ellenőrzési és értékelési rendszereit építik ki, melyek mérési eredményei szabják meg a kompenzáció megszerzésének illetve a büntetés elkerülésének lehetőségét. Az értékelési technika, mint fegyelmezési módszer terjedése azon a tényen alapul, hogy *minél inkább* szabadon dönt a kalkulust végző egyén, feltételezhetően *annál* gyakrabban kell őt ellenőrizni és értékelni, hogy ne kerüljön túlsúlyba a természetében mélyen gyökerező opportunizmus, és rákényszerüljön érdekének az őt foglalkoztató szervezet érdekével való összehangolására.

A fegyelmezés új formáját hirdető legjelentősebb gondolkodók egyike M. Friedman. Fentebb kitértünk rá, milyen szerepet játszott a szabadpiac és a szabad vállalkozás eszményeinek tömeges elterjesztésében. A közönség sokkal jobban ismerte őt Hayeknél, és kétségkívül az amerikai vezető politikusokra gyakorolt befolyása is jóval nagyobb volt, egyszerre futott be tudományos karriert, amit – a chicagói iskola vezetéséért – közgazdasági Nobel-díjjal is honoráltak, volt a monetarizmus megalapítója, és végül a gazdaság szabadságát zászlajára tűző igehirdető.

Milton Friedman érdeme, hogy a harmincas évek neoliberálisai által kidolgozott formális szabályokat a monetarizmus közvetítésével lefordította a szűkebb értelemben vett közgazdaságtan nyelvére. A konkrét alapelv így fogalmazható meg: ahhoz, hogy a gazdaság szereplői összehangolhassák tevékenységüket a piacon, ismerniük kell a cseretevékenységüket meghatározó egyszerű és állandó szabályokat. Ami igaz a jogban, annak *szükségképpen* igaznak kell lennie a gazdaságpolitikában is. Ez utóbbinak automatizmusokon keresztül kell érvényesülnie, stabilnak és tökéletesen kiszámíthatónak kell lennie.² A pénznek megvan a maga szerepe a gazdasági szereplők működéséhez nélkülözhetetlen stabilitásban. Azonban a stabil keret rögzítése azt jelenti, hogy a gazdasági szereplőknek ahhoz kell alkalmazkodniuk, és annak megfelelően módosítaniuk magatartásukat. A friedmani intervencionizmus nem jelent egyebet, mint olyan *piaci kényszerek* alkalmazását, amelyek rákényszerítik a piaci szereplőket az alkalmazkodásra. Másként megfogalmazva, a piaci szereplők

¹ Hasonlóképpen, de egy nagyon más kontextusban, Bentham megkülönböztette a spontán cselekvések normalizáló strukturalását a piacokon egyfelől, és a cselekvések finomabb megfigyelését az azokat nevelő és áttevő intézményekben, akik nem tudtak egyedül boldogulni a piacon, másfelől.

² Bernard ÉLIE: „Milton Friedman et les politiques économiques”, In: M. LAVOIE és M. SECCARECCIA (szerk.), i. m. 55.

olyan szituációba való helyezéséről van szó, amely rájuk kényszeríti a „választás szabadságát”, vagyis azt, hogy a gyakorlatban mutassák meg kalkuláló képességüket, és „felelős” személyként irányítsák önmagukat. E speciális intervencionizmusból számos régi irányítási eszköz (aktív költségvetési kiadások, jövedelempolitika, ár- és árfolyam-ellenőrzés) kiiktatása, valamint néhány kulcsfontosságú mutató és korlátozott célkitűzés, mint az inflációs ráta, a pénztömeg-növelés kontrollja, a költségvetési hiány és az államadóssági küszöb betartatása következik, mindez azért, hogy egy olyan követelményrendszert kényszerítsenek rá a gazdaság szereplőire, amely az előírt minta követésére szorítja őket.

M. Friedman nyomán, akinek a pénzelmélete az aktív monetáris politika kudarcának elvén alapul, amerikai közgazdászok a 70-es években megfogalmazták azt az állítást, hogy a makroökonómiai szabályozó politika – a gazdasági szereplők alkalmazkodása következtében – mindenképpen veszít hatékonyságából. A kamatcsökkentéssel vagy költségvetési növekedésösztönzéssel támogatott növekedési szándék egyre kevesebb sikerrel kecsegtet, mert a gazdaság szereplői „megtanulják”, hogy ezeket a lépéseket nem követik a hirdített hatások. A „racionális várakozások elmélete” a nem szándékolt hatásokkal való magyarázat egy speciális esete. A politikai szándékok eredményei csalódást keltettek, mert nem vették számításba a gazdasági szereplők kifinomult kalkuláló képességét, akik, miután sorozatosan megtapasztalták az ilyen politikák következményeit, nem hagyják többé becsapni magukat a pénzbüszég vagy az adócsökkentés illúziójával. Ebből az következik, hogy az állam immár nem tekintheti őket passzív, a monetáris és fiskális ösztönzésre reflexszerűen reagáló lénynek. A profitmaximalizáló kalkulus valamiképpen beépíti tehát önmagába a politikát, mint figyelembe veendő paramétert. A politikának az egyéni kalkulusba való beépítése pedig segít újragondolni a neoliberalizmus fejlődésének alakulását.

A monetarizmus friedmani elmélete a háború után felállított pénzügyi rendszer szétesését követő helyzetben gyors karriert futott be. A lebegő árfolyamrendszer bevezetése és a tőkeáramlás megnövekedett volatilitása következtében minden olyan deviza, amelyet nem az új pénzügyi fegyver normáinak megfelelően kezeltek, könnyen veszélybe kerülhetett. A pénzügyi fegyvert általában véve a pénzpiacok diktálták, mint ahogy azt 1976-ban Angliában, 1991-ben Franciaországban és 1994-ben Svédországban is tapasztalhatták. Így vált az infláció elleni harc a kormányzati politika abszolút prioritásává, miközben a munkanélküliségi ráta egyszerű „függő változó” lett. A teljes foglalkoztatásért

folytatott küzdelmet ama gyanú árnyéka lengte körül, hogy növeli az inflációt és tartósan nem jelent megoldást. A „természetes munkanélküliségi ráta” friedmani elméletét széles körben osztani kezdték a politikusok is, attól függetlenül, hogy a politikai spektrum melyik oldalához tartoztak.

A költségvetés maga is az emberi viselkedés fegyvelmező eszközévé vált. A legmagasabb jövedelmeket és a vállalkozásokat terhelő adók csökkentését gyakran a gazdagodás és a befektetés ösztönzését erősítő eszköznek tekintették. A valóságban – sokkal inkább rejtetten –, az adócsökkentés éppúgy, mint a társadalombiztosítási járulékok növelésének elutasítása, annak többé-kevésbé – az erőviszonyoktól függően – hatékony eszköze volt, hogy – a belső gazdasági egyensúly fenntartásának és az állami eladósodás korlátozásának ürügyével – kikényszerítsék a közkiadások és a szociális programok megkurtítását. Ennek a költségvetési stratégiának a legékebb példája kétségkívül Ronald Reagan nevéhez fűződik, aki 1985-ben elfogadtatta a közkiadások automatikus csökkentését a költségvetési egyensúly 1995-re tervezett helyreállításáig (*Balanced Budget and Deficit Reduction Act*) kötelezően előíró törvényt, hogy azután éppen ő maga legyen az, aki igen jelentős deficitet halmaz fel. A neoliberális kormányzatok, sikerrel elfelejtetve azt a tényt, hogy minden olyan adócsökkentés, amely az állami elvonás mérséklését eredményezi, másoknál szükségképpen növeli azt, az ily módon a költségvetésben ütött „lyukakat” arra használták fel, hogy bizonyítsák, milyen „túlzott” és „elviselhetetlen” költségekkel jár a társadalombiztosítás és a közszolgáltatások fenntartása. A többé-kevésbé önkényes összehasonlítás következtében a szociális programok és a közkiadások kikényszerített megkurtításai, kiegészülve a szolgáltatások színvonalának csökkentésével, igen gyakran okoztak elégedetlenséget a polgárok körében, akik – legalább részben – elfogadták az azok szemére vetett, hatékonysággal kapcsolatos kritikákat.¹

Ezt a kettős – monetáris és fiskális – kényszert használták szociális és politikai, makroökonómiai fegyvelmező eszközként – elrettentési célul, a meglévő szabályok rugalmatlanságával magyarázva – minden olyan politika felszámolására, amely a foglalkoztatás növelését célozta, ami engedett volna a bérköveteléseknek, vagy a gazdaság fellendítésére használta volna a közkiadásokat. Minden úgy történt tehát, mintha az állam a saját maga által elfogadott jogszabályai révén véglegesen megfosztotta volna magát a gazdaság növekedését segítő, rendelkezésére álló eszközöktől. Ugyanakkor arra kényszerítette a gazdasági szereplőket, hogy

¹ Később elemezzük részletesen a *Public Choice* iskola érvrendszerét.

ők maguk viszont alkalmazzák ezeket az eszközöket, miközben mindent elkövetett azért, hogy folytonosan, mintegy „láthatatlan láncra” verve őket – hogy Bentham kifejezését használjuk – hatást gyakoroljon rájuk, és egymással állandó versengésre kényszerítse őket.

Miközben nehéz volt elfogadtatni az emberekkel a teljes körű, alanyi jogon járó egészség- és nyugdíjbiztosítási ellátás megkurtítását, ugyanakkor könnyebb volt megtámadni a munkanélkülieket és az „oszd meg és uralkodj elv” alkalmazásával megosztottságot teremteni a komoly, jó és sikeres munkaerő valamint azok között, akik saját hibájukból buktak el, akiknek „nem sikerült saját erőből boldogulni”, és akik ráadásul a „közösség nyakán éltek”. A thatcherizmus igen széles körben élt a stigmatizálás eszközével, és fősírozta azt a gondolatot, hogy a társadalomnak soha többé nem kell felelősséget éreznie az egyes emberek sorsáért.

A neoliberális politika egyik leghangsúlyosabb kritikai tétele a munkaerőpiac túlzott merevsége. A vezérgondolat az, hogy ellentmondás van a munkaerő erős védettsége és a közgazdasági hatékonyság között. Ez a gondolat nem új. Jacques Rueff már a húszas években a brit *dole*¹-t okolta a Csatorna túlpártján tomboló munkanélküliségért. Ami már inkább új jelenség, az a munkanélkülieknek járó támogatás fegyverező eszközként való felhasználása. Ugyanis nem arról van szó, hogy mindenfajta támogatást, úgy ahogy van, meg kell vonni a munkanélküliektől. Hanem csak arról kell gondoskodni: a támogatás tegye alkalmazkodó képesebbé a munkájukat elvesztő embereket. A cél a tiszta verseny modelljéhez sokkal inkább alkalmazkodó munkaerőpiacot teremteni, persze, nem valamilyen dogmának való megfelelés szándékával, hanem azért, hogy – a jövedelmezőségi előírásokra hivatkozva – megfegyverezzük a dolgozókat. Ez – új formában ugyan – de egyet jelent a munkahelyét elvesztő munkavállalót büntető politika visszaállításával. A cél arra késztetni őt, hogy a lehető leggyorsabban találjon munkát, s ne „csücsüljön” túl sokáig a támogatáson. Érdemes felidézni Anglia történetének egy másik korszakát, amikor hasonló célokat szolgált a szegények támogatásának reformja. Az 1834-ben, a klasszikus közgazdaságtan és a hasznosság-elv szellemében elfogadott ún. Nassau Senior és Edwin Chadwick-féle szegénytörvény gyakorlatilag olyan börtönviszonyokat teremtett az ún. dolgházakban (*workhouses*), ami miatt mindenki, aki csak egy kicsit is adott a saját méltóságára és szabadságára, nagy ívben elkerülte ezeket.

¹ *Dole* a munkanélküli segély elnevezése Nagy-Britanniában.

Ez a lényege a *Welfare to Work* („szociális segély helyett munkát”)¹ politikának, amely maga is a racionális választás feltételezésén nyugszik. A foglalkoztatási politika területén a neoliberális fegyelem azt jelenti, hogy „felelős gondolkodásra szoktatjuk” a munkanélkülieket, felhasználva a büntetés fegyverét azokkal szemben, akik nem viseltetnek kellő alázattal a piac törvényeivel szemben. A neoliberális logika szerint a munkanélküliség oka az, hogy mivel a közösség állja a számlát, a gazdaság szereplői a munka helyett inkább a szabad időt választják. Az ilyen embert „szándékos” munkanélkülinek nevezik. A természetes munkanélküliségi ráta elmélete szerint haszontalan és káros növekedésösztönzéssel csökkenteni a munkanélküliséget. A munkanélküli segélytől egyenes út vezet a munkanélküliségi „csapdához”. Az első gyakorlati feladat tehát alapjaiban felszámolni mindent, ami hozzájárulhatott a munkaerő-piac merevségéhez, a munkanélküliség feltételezett okához. A második feladat pedig kiépíteni egy olyan rendszert, amely úgy „vezeti vissza” a munkanélküli embert a munka világába, hogy közben az eddiginél jóval szigorúbb feltételeknek kell megfelelnie.

A szakszervezetek és a munkaügyi törvények lettek a neoliberális kormányok támadásainak első számú céltáblái. A szakszervezeti mozgalom meggyengülésének a fejlett kapitalista országok többségében kétségkívül olyan okai is voltak, mint a szolgáltatási szektor térnyerése az iparral szemben, a termelés kihelyezése olyan országokba és régiókba, ahol alacsony a bérszínvonal, ahol az osztályharcnak nincs hagyománya vagy zsarnoki a politikai rendszer. De szerepet játszott a szakszervezetek meggyengülésében – például az Egyesült Államokban és Angliában – a befolyásukat és mozgósító képességüket korlátozó számos intézkedésben és törvényi rendelkezésben tetet öltő politikai akarat is.² Ettől kezdve a szociális rendszer átalakult, a munkáltatóknak jóval kedvezőbb lett: a bérek csökkentek, megszűnt a bérek inflációhoz igazítása, a munkavállalók egyre kiszolgáltatottabbakká váltak stb.³ E politika alapvetően a munkavállalókat a gazdasági aktivitás ciklikus ingadozásaitól megvédő rendszerek lebontása és ez utóbbiaknak olyan új, rugalmas előírásokkal való felváltása felé vette az irányt, amelyek lehetővé teszik, hogy a munkáltató

¹ Magyarországon az „Út a munkához” nevet kapta (a ford.).

² Emlékeztünk rá, hogy R. Reagan milyen brutalitással bocsátotta el a légiirányítási dolgozókat az 1981-es sztrájk idején, és váltotta le őket szakszervezeteken kívüli emberekkel. Ez csak a kezdete volt a New Deal idején meghonosodott szociális kompromisszumok elleni általános offenzívának. Hasonló történt Nagy-Britanniában, ahol Margaret Thatcher frontális támadást indított a szakszervezetek ellen és drasztikus megszorításokkal verte le őket.

³ A munkaügyi törvénykezés Egyesült Államok-beli alakulásának elemzéséhez lásd Isabelle *àt* du libéralisme. *États-Unis: une société de marché*. Textuel, Párizs, 2002.

gazdasági tevékenysége mindenkor adott szintjéhez igazíthassa, optimalizálhassa a munkaerő felhasználását, minimálisra csökkentve ezzel a munkához kapcsolódó költségeit.

Ez a politika azt is célul tűzte ki továbbá, hogy a munkanélküliek magatartásának megváltoztatásával a munkaerőpiac váljon „aktívabbá”. Az „álláskereső” váljon alkalmazhatóságának aktív kezdeményezőjévé, viselkedjen úgy, mint egy vállalkozó, aki gondoskodik önmagáról. A biztonsághoz való joggal szemben egyre inkább az emberi viselkedés gazdaságosságon alapuló felfogását követő – ösztönző és büntető – mechanizmusok érvényesülnek.¹

Nemcsak a konzervatív kormányok hoznak ilyen, az álláskeresők nagyobb „felelősségtudatára” sarkalló intézkedéseket. Legbuzgóbb hívei éppen az európai baloldalon vannak, mint ahogy azt a hajdani német kancellár, Gerhard Schröder „bátor” *Agenda 2010*-e bizonyítja. Ez nemcsak az álláskeresőnek éppen felajánlott munka elfogadásához, hanem jóvedelméhez és családjai vagyoni helyzetéhez is köti a neki járó állami támogatást: „az adófizetői pénzekből támogatott személynek el kell fogadnia, hogy – amennyire lehet – csökkentse a terhet, amit a közösségnek okoz, ami tulajdonképpen egyet jelent azzal: vagyonát és jóvedelmét teljes egészében arra kell fordítania, hogy alapvető szükségleteit kielégítse”.² Ez a fegyelmező politika, mint látható, alapjaiban kérdőjelezi meg a szolidaritás elvét – a gazdasági kockázatok esetleges áldozatai javára való érvényesítését.

Fegyelmezés (2): Kötelező szabadon választani

Nincs egyetlen olyan terület sem, ahol ne magasztalnák a versenyt, mint a vevő elégedettségét – a termelőkre gyakorolt ösztönző hatása révén – növelő eszközt. A „választási szabadság” az ember új magatartási szabályainak alapvető témája. Elképzelhetetlen immár az olyan ember, aki ne lenne aktív, ne kalkulálna, és ne lesné a kínálókozó lehetőségeket. Megfelelkezvén hasznosságának a közgazdaság-elméletben az elmúlt legalább egy évszázadban feltárt korlátairól (termékspecializáció, természetes monopólium stb.) is, az új uralkodó közvélekedés csak azt a fajta

nyomást hajlandó elismerni, amit a fogyasztó képes gyakorolni a termék és a szolgáltatás szállítójára. Tulajdonképpen arról van itt szó, hogy minél több olyan új kényszerhelyzetet kell kialakítani, minél több olyan helyzet elé kell állítani az embert, ahol rákényszerül a felkínált alternatívák közötti választásra, és ahol ösztönzést kap saját érdeke lehető legnagyobb fokú érvényesítésére.

A „választás szabadságának” megteremtése – Milton Friedman szerint tömör összefoglalása ez mindannak a szépnek és jónak, amit a versenyen alapuló kapitalizmustól joggal elvárhatunk – egyike az állam legfőbb feladatainak. Nemcsak az az osztályrésze, hogy erősítse a versenyt a meglévő piacokon, de az is, hogy megteremtse ott, ahol még nincs. A kapitalizmus ugyanis az egyetlen rendszer, amely mindenhol, és különösen a politika területén, természetéből következően védelmébe veszi az egyes ember szabadságát. Piaci mechanizmusok, piaci és kvázi-piaci ösztönzők bevezetésével el kell érni, hogy az egyének aktív, vállalkozó, „döntéseiket önállóan meghozó”, a „kockázatokat felvállaló” emberekké váljanak.

Ezen a ponton kétségkívül emlékeztetni kell arra, hogy a szabadnak feltételezett választás egy bizonyos *ethosza* mennyire rányomja bélyegét a reklámok üzeneteire és a marketingstratégiákra, és a termékskálát – valamint a *tömegmédia* befolyásoló csatornáit – bővítő technikai újítások milyen szerepet játszottak ennek a hozzáállásnak a fokozatos térnyerésében. A fogyasztó gondoskodik a saját jövőjéről! Mint fentebb láttuk, saját magának kell biztosítania (magánbiztosítása, lakása magántulajdona, foglalkoztathatóságának fenntartása révén) jövője minden garanciáját. Magának kell kiválasztania, ésszerűségi szempontok alapján, az élet minden területén, a legjobb minőségű termékeket és – egyre inkább – a legjobb szolgáltatókat (levelezésének leoptimalisabb formáját, áramszolgáltatóját stb.) is. És mivel minden vállalkozás bővíti termékskáláját, egyre inkább oda kell figyelnie a részletekre, amikor „kiválasztja” a neki legelőnyösebb piaci ajánlatot (például azt, hogy mikor, milyen napon, a nap melyik órájában, repülővel vagy vonaton utazzon, vagy milyen biztosítást illetve megtakarítási formát válasszon stb.). A szociális szféra „privatizációja” nem áll meg a magánfogyasztás és a szabadidő-eltöltés határainál. A közösségi terek egyre inkább a *Global Shopping Centerek*, vagyis a nagy bevásárló központok, plázák mintájára épülnek fel, hogy Peter Drucker rendkívül találó kifejezését használjuk annak a világnak a leírására, amelyben egyre inkább élünk.

Az oktatáspolitikai egyike ama területeknek, ahol a neoliberálisok igen sok energiát fektettek a piaci situációk létrehozásába. Milton Friedman itt is úttörő szerepet játszott. Már az 1950-es évektől, még mielőtt az állami

¹ Lásd erről Mark CONSIDINE: *Enterprising States. The Public Management of Welfare-to-Work*. Cambridge University Press, 2001. A segélyezés feltételei kisebb nagyobb mértékben mindenütt szigorodtak. Franciaországban például 2005-ben olyan büntető rendszert léptettek életbe, amely, ha először utasította vissza valaki a neki felajánlott munkahelyet 20 százalékkal, a második alkalommal 50 százalékkal, a harmadik eset után 100 százalékkal csökkentette a munkanélküli ellátás összegét. 2008-ban a szigor politikája, minek következtében jelentősen sikerült lecsökkenteni az állami foglalkoztatási szolgálatnál magukat bejelentők számát, tovább erősödött.

² G. SCHRÖDER: *Ma vie et la politique*. Odile Jacob, Párizs, 2006, 295.

oktatás presztízse hanyatlani kezdett volna, javasolta az oktatási intézmények közötti versenyre épülő, ún. „oktatási csekk” vagy „voucher alapú” rendszer¹ bevezetését az Egyesült Államokban. Ennek az a lényege, hogy nem közvetlenül finanszírozzák többé az iskolákat, hanem minden család kap egy olyan csekket, ami a gyermek iskoláztatásának átlagos költségét fedezi; majd a család szabadon használhatja fel azt az általa kiválasztott iskolában, kiegészítve a tetszése szerinti összeggel, attól függően, hogy milyen iskolafajtát választott. Az okfejtés itt is a fogyasztó feltételezetten észszerű viselkedésén alapul. Több lehetőség között kell tudni dönteni, és élni a legjobb kínálókozzó lehetőséggel. Valójában az „oktatási csekknek” két, egymással összefüggő célja van. Az egyik, hogy a családot „oktatásfogyasztóvá” alakítsa át; a másik, hogy bevezesse a versenyt az oktatási intézmények között, ami a gyengébb minőségű iskolák színvonalának emelkedését hozza magával. Ez a rendszer ötvözi tehát a – társadalom egészére gyakorolt pozitív hatásai miatt az „első diploma” esetében legitimnek tekintett – közfinanszírozást, valamint a versenyhelyzetet teremtő, vállalkozás-alapú oktatásiintézmény-irányítást. Ez az „iskolapiaci” nyitás – melynek intenzitása országokként változó volt – uralta az oktatási reformpolitikát a kilencvenes évektől kezdve. Megvoltak a maga következményei, amennyiben az oktatási rendszerek egyre szétfűszegtebbek lettek, a különböző iskoláztatási helyeken és típusokban pedig – a társadalmi osztályhelyzet függvényében – jelentős differenciálódás következett be.

Fegyelmezés (3): A vállalkozás neoliberais irányítása

A neoliberális fegyelmezés nem merül ki abban, hogy – ilyen negatív módon – a „makroökómia” – a racionalis piaci szereplő kalkulációba beépülő – vastörvényei közvetítésével irányítja az ember magatartását. Mint ahogy az őt a piaci termékek és szolgáltatások fogyasztásán messze túli szférában is választásra kényszerítő versenyhelyzetek teremtésében sem. A piaci gondolkodásmód terjedése és intenzívebbé válása nagyon jól érzékelhető hatásokkal járt a munkaszervezés és a foglalkoztatás formáira. A pénzügyi hatalom logikája tovább fokozta a mind szigorúbb eredménykövetelmények elé állított munkavállalók megrendszabályozását.² A tőzsdei többletjövedelem utáni kényszeres hajszája nemcsak a tőkejövedelmek növekedésével járt, a bérből és fizetésből élőké rovására,

maga után vonva a bérek és a termelékenység növekedéséből folyó nyereség közötti távolság, és – ahogy mondtuk – a jövedelemelosztásban uralkodó egyenlőtlenség további növekedését.¹ Hanem, és főképp, magasabb jövedelmezőségi normák előírásához is vezetett, valamennyi gazdaságban, annak minden ágazatában, és a vállalkozás valamennyi szintjén. Ebből következően egyre több munkavállalót rendeltek alá a részvényérték-teremtés – nemzetközi jövedelmezőségi normákhoz igazodó módszerekkel meghatározott – céljának elérését vagy meghaladását ösztönző és szankcionáló rendszereknek. A *részvényérték-növelés olyan valós tudománya* jött így létre a munkaerő-gazdálkodás számviteli és értékelési gyakorlatában, melynek alaptétele az, hogy minden egyes munkavállaló egy-egy különálló „profitcentrum”. A különböző szerzők által „ellenőrzött autonómia”, „rugalmas kényszer”, „önkontroll” kifejezéssel jelölt neoliberális gazdálkodási alapelv egyszerre célozza a pénzügyi jövedelmezőség követelményeinek „elfogadtatását” belül, a vállalkozásban magában, és ugyanakkor azt, hogy a munkavállalók is elsajátítsák a termelési hatékonyság és az egyéni teljesítmény új normáit.

Az egyéni cselekvés kívánt irányba terelése olyan speciális feltételek megteremtését igényli, amelyek arra kényszerítik őt, hogy az ésszerűség szabályait szem előtt tartva dolgozzon és viselkedjen. A munkanélküliség és a létbizonytalanság – különösen a szakszervezeti tagság és a bérkövetelések kérdésében – kétségkívül hatékony fegyelmező eszköz volt. Azonban ez a „negatív” eszköz, amelynek mozgatóereje a félelem, kétségkívül messze nem volt elegendő a cégek átszervezéséhez. Új irányítási eszközökre volt szükség a munkavállalókra – a hierarchia közvetítésével – nehezedő nyomás erősítése és érdekeltységük növelése érdekében. A magánvállalkozások menedzsmentje rendszeres, számszerűsített értékelésen alapuló, személyre szabott célokat és javadalmazást tartalmazó munkaerő-irányítási módszereket vezetett be. Ez az orientáció, amelyet gyakran Max Weber ideáltípusa, a bürokratikus modell megkérdőjelezésének tartottak, az engedelmesség irányának megfordítását hozta magával. Amíg ott a munkavállalónak a hierarchia felsőbb szintjén felülről meghatározott formai eljárásoknak és utasításoknak kellett engedelmességednie, itt a – megkerülhetetlen kényszer kizárólagos forrásává emelt – vevő ízlése alapján megszabott minőségi és határidő-követelményeknek

¹ Lásd „Az állam szerepe a közoktatásban”, In: M. FRIEDMAN: *Kapitalizmus és szabadság*, i. m. 94–118. A gondolatot később átvette és továbbfejlesztette John E. CHUBB és Terry M. MOE: *Politics, Markets and America's Schools*. The Brookings Institution, Washington, 1990.

² Catherine Sauviat nagyon találóan beszél a pénztőkérről, mint „a munkavállalók megfegyelmezését szolgáló gépről” (C. SAUVIAT: „Les fonds de pension et les fonds mutuels: acteurs majeurs de

la finance mondialisée et du nouveau pouvoir actionnarial.” in F. CHESNAIS (szerk.): *La finance mondialisée, racines sociales et politiques, configuration, conséquences*. La Découverte, Párizs, 2004, 118.)

³ Michel AGLIETTA és Laurent BERREBI: *Désordres dans le capitalisme mondial*. Odile Jacob, Párizs, 2007. 34.

kell megfelelnie. Az egyéni teljesítménymérési és javadalmazási rendszer következtében a vállalkozáson belüli kapcsolatok normális formájává vált a munkavállalók egymás közötti versenyeztetése. A munka világába egyszerre „épült be” a vállalkozások között már valóságosan vagy feltételezetten létező, végletekig kiélezett verseny, és ezzel egyidejűleg az „értékteremtést” saját profitjuk növelése érdekében szorgalmazó részvényesek tökeszerzési és növelési céllal vívott versenyének logikája. Aminek következtében a munkavállalók egyre nagyobb tömege, nemcsak a vezetőké, hanem a munkásoké és alkalmazottaké is, került a piacok közvetlenebb nyomása alá. Mindez nem a felettesek által végzett ellenőrzés csökkenéséhez, hanem fokozatos módosulásához vezetett, mégpedig egy olyan „új menedzsment” keretében, amely új szervezési formákra, új könyvelési, nyilvántartási és kommunikációs technológiákra stb. támaszkodhatott.¹

Ez az új típusú vállalati „menedzsment” nagyon különböző formákban öltött testet. Ezek közé tartozott a vállalaton belüli munkaügyi kapcsolatok szerződéses formáinak bővülése, a munkavállalók és a munkáltató közötti tárgyalások decentralizációja, a vállalaton belüli gazdálkodó egységek egymás közötti és külső egységekkel való versenyeztetése, a minőségi előírások kötelező jellegének általánossá válása, a személyes eredményértékelés gyors elterjedése.² Az alvállalkozói rendszer térnyerésével, a vállalati üzemegek önálló gazdálkodó egységgé alakításával, az időszakos foglalkoztatás terjedésével, a projektrendszer tömegessé válásával, a feladatok „részfeladatokra” bontásával, külső tanácsadók alkalmazásával a vállalkozás belső, és a vállalkozást a külső környezettől elválasztó határok egyre inkább elmosódtak.

A munkaszervezés és a vállalkozás-irányítás új formái egy olyan új vállalati modell felé vezetnek, amit Thomas Coutrot „neoliberális vállalkozásnak”³ nevez. A munkavállalói csoportok és egység nagyobb autonómiája, az egyes munkavállalók munkakörének összetettsége, a teammunka, a „projektcsoporthoz” decentralizált egységek közötti mozgatása a munkahelyi közösségek meggyengülését és stabilitásuk elvesztését hozzák magukkal. A neoliberális vállalkozás új fegyverkezési formái a távolból, közvetettebb módon, az effektív munkavégzés előtt vagy után

¹ Lásd Michel GOLLAC és Serge VOLKOFF: „Citius, Altius, Fortius. L'intensification du travail”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 114. szám, 1996. szeptember.

² Lásd erről Michel LALLEMENT: „Transformation des relations du travail et nouvelles formes d'action politique”, In: Pepper D. CULPEPPER, Peter A. HALL és Bruno PALIER (szerk.): *La France en mutation, 1980–2005*. Presses de Sciences-Po, Párizs, 2006.

³ T. COUTROT: *L'Entreprise néo-libérale, nouvelle utopie capitaliste. Enquête sur les modes d'organisation du travail*. La Découverte, Párizs, 1998.

is hatnak. Az ellenőrzés a teljesítmény nyilvántartásán, a termelés különböző fázisai nyomon követhetőségének biztosításán, a munkavállalók megnyilvánulásai, viselkedése, kapcsolattartása megfigyelésének szétosztottabb formáin keresztül valósul meg, különösen azokon a szolgáltatási pontokon, ahol a munkavállaló közvetlen kapcsolatba kerül az ügyféllel, továbbá minden olyan szervezetben, ahol a munkavégzés együttműködéssel és információcserével jár. Ez a „személyre szabottabb” és háttérben maradóbb vállalatvezetés érvényesül a munkavállalók egymás közötti és a vállalkozás belső üzemegei közötti verseny esetében, annak érdekében, hogy – az eredmények és módszerek összehasonlításával (*benchmarking*)¹ – egy végtelenített folyamatban egyre inkább igazodjanak a maximális teljesítményi elvárásokhoz és a „követendő mintához”. A tőke jövedelmezőségének követelménye így mintegy a munkavállaló „vérvé” válik, és „lazítja” a hierarchikus viszonyokat, lehetővé teszi az állandó középvezetői ellenőrző szintek megszüntetését, miközben a fegyverkezési nyomás maga egyre korlátlanabbá válik.

Bizonyos tevékenységek kiszervezése, autonómabb egységekbe, növeli a – tevékenységek összehangolását segítő – értékelés szükségességét. Az értékelés válik az új szervezet kulcselemévé, ami számos konfliktussal jár, ha másutt nem, a kreativitás és a kockázatvállalás követelménye valamint a vállalaton belüli hierarchia között.

A vállalkozás új szervezési formái fontos hatást gyakoroltak a munkára és a foglalkoztatásra. A munka intenzívebbé, a határidők rövidebbé, a bérek teljesítményhez kötöttekké váltak. A jövedelem teljesítményhez és kompetenciához kapcsolása növeli a vezetők hatalmát, és mérsékli a kollektív szolidaritás valamennyi formáját. Ugyanakkor a munkavállalók irányítását a külső kontrollnál sokkal hatékonyabbnak tekintett „önkontrollra” építő, új gyakorlattal váltja fel. Ennek a „menedzsmentfilozófiának” a kidolgozása Peter Drucker nevéhez fűződik. A új tudásgazdaságban, magyarázza, többé nem struktúrákat kell vezetni, hanem személyeket kell „orientálni”, akiknek megvannak a kellő ismereteik ahhoz, hogy a maximumot ériék el. A célvezérelt menedzsment, az elért teljesítmények értékelése, az eredmények önellenőrzése, ezek az eszközei az emberek új vezetésének:

¹ A *benchmarking* mint menedzsment módszer olyan sztenderd teljesítmény-referenciák kiválasztását jelenti, melyek lehetővé teszik egy termelő egység (leányvállalat, főosztály, vállalkozás stb.) eredményeinek más egységek eredményeivel való összehasonlítását, a „jó módszerek” meghatározását, magasabb teljesítménycélok megszabását.

A célvezérelt menedzsment fő előnye, hogy lehetővé teszi a vezetőknek saját teljesítményük mérését. Az önkontroll erősíti a motivációt, a teljesítmény javítására és a céltalanság elkerülésére irányuló vágyat [...] Ha a vezetői csapat irányításának és erőfeszítéseinek egységéhez nem is, az önkontrollhoz nélkülözhetetlen a célvezérelt menedzsment.¹

Az önkontroll egyszerre gazdaságosabb, mert lehetővé teszi a vezetői szintek csökkentését, és hatékonyabb, amennyiben a munka többé nem kívülről érkező előírás, hanem belülről jövő kényszer:

A külső ellenőrzés helyébe a sokkal szigorúbb, igényesebb és hatékonyabb önkontroll lép. Arra készíteti a hivatali vezetőt, hogy ne aszerint cselekedjék, amit valaki mondott neki, hogy mit kell tennie, vagy amire kötelezte, hanem aszerint, amit a feladata objektív szükségletei követelnek tőle. Ez az ember nem azért fog így vagy úgy cselekedni, mert valaki más úgy akarta, hanem ő maga döntött úgy, hogy megteszi azt, amit tennie kell, – másképpen szólva, szabad emberként cselekszik.²

A szabadságnak ez az – egyetemes érvényű – „filozófiája” „az objektív szükségességek személyes céllá alakításával garantálja a jó teljesítményt. Ez magának a szabadságnak a definíciója – szabadság a törvény adta keretek között.”³ A vállalkozás vezetése így arra törekszik, hogy ne „művészi” vagy „hedonista” logikát követve, hanem egy olyan önfegyelmező rendszer révén állítsa a maga oldalára a személyes energiákat, amely kezeli a vágy és a büntudat pszichikai instanciáit. Az „önmegvalósítási” törekvés a vállalkozás érdekeit szolgálja, miközben a célok elérésének felelőssége kizárólag az egyént terheli. És ennek igen borsos árát az egyén pszichéje fizeti meg.⁴

Önmagunk „irányítása” nem spontán módon, mintegy a – mindannyiunkat jellemző autonómia-törekvést manipuláló – menedzszeri bájcsevej közvetlen hatásaként alakul ki. A személyiség ilyen típusú ellenőrzése csak rugalmas munkaerőpiac mellett működik hatékonyan, ott, ahol a munkanélküliség fenyegetése ott lebeg minden egyes munkavállaló feje felett. Emellett olyan menedzsment-technikák eredménye is, amelyek arra törekedtek, hogy a piaci kényszereket és a pénzügyi jövedelmezőség követelményét cél- és eredménymutatók formájában lefordítsák a számok nyelvére, továbbá, hogy a mért és személyesen megvitatott egyéni

¹ P. DRUCKER: *Devenez manager! Les meilleurs textes de P. Drucker*. Village mondial, Párizs, 2006. 122.

² *uo.* 127.

³ *uo.* 127.

⁴ *Lásd* Nicole AUBERT és Vincent GAULEJAC: *Le Coût de l'excellence*. Seuil, Párizs, 1991.

teljesítmények alapján tudatosítsák a munkavállalókban „foglalkoztathatóságuk” szüntelen javításának fontosságát. Az önellenőrzés, más szóval az embert „önmaga eszközévé” tevő gépezet perverzítésének netovábbja az, amikor arra kéri a munkavállalót, hogy ne csak az önmaga által elérendő célokat határozza meg, hanem azokat a kritériumokat is, amelyek alapján értékelteni szeretné magát.

Racionalitás (1): Az új hitre tért szakértők és csúcsvezetők szerepe

Többé tehát nem arról van szó, mint a jóléti államban, ahol az élethez – vagyis az egészséghez, az oktatáshoz, a társadalomhoz tartozáshoz, a politikai részvételhez – fűződő egyetemes emberi jogok egy bizonyos rendszere szerint újraosztották a javakat, hanem a szubjektum kalkuláló képességére apellálunk: válasszon, és érje el a jólét egy bizonyos szintjéhez való hozzájutása feltételül szabott eredményeket. Ez azt feltételezi: az egyes embernek ahhoz, hogy „felelős ember” legyen, rendelkeznie kell a kalkulus elvégzéséhez szükséges adatokkal, az összehasonlítás alapjául szolgáló mutatókkal, cselekedetei könyvelési tételekre átfordított számaival, és – még konkrétan – választása pénzben kifejezett értékével: „felelős” gondolkodásra kell szoktatni a betegeket, a tanulókat és családjukat, a diákokat és az egyetemistákat, az álláskeresőket, és el kell fogadtatni velük, hogy az általuk okozott „költségek” egyre nagyobb részét kell vállalniuk, pontosan ugyanúgy, ahogy „felelős magatartásra” kell szoktatni – javadalmazásuk illetve büntetésük teljesítményfüggővé tételével – a munkavállalókat is.

A felelős magatartásra szoktatásnak ez a politikai és erkölcsi feladata – mivel az emberi élet nem több, mint egyéni választások eredménye – szorosan kötődik a magatartás „privatizációjának” számos formájához. Az elhízott, kövér ember, a bűnöző vagy a rossz tanuló felelős a sorsáért. A betegség, a munkanélküliség, a szegénység, a bukás az iskolában, a kirekesztettség rosszul elvégzett kalkulus következményének tekintendő. Az egészségügyi, oktatási, foglalkoztatási és öregkori problémákat egy olyan tőkealapú könyvelői szemlélet közös nézőpontjából kell szemlélni, ahol az emberek egész élete saját tőkéjük felhalmozásából és fialtatásából áll. Az egzisztenciális problémák, a boldogtalanság, a betegség és a nyomor ennek a vagyonkezelésnek a kudarcai. Az előrelátás, az óvatosság vagy a kockázatok elleni biztosítás hiánya az okuk.¹ Ebből követke-

¹ Emlékszünk rá, hogy az egyének átalakítása kockázatkedvelő volt a francia vállalkozói kamara „társadalmi átalakulásának” az alapja. A két embertípus: a kockázatszerető, bátor, domináns és a „fagyoslabú”, kockázatkérülő típus közötti különbséget François EWALD és Denis KESSLER: „Les

zik a „pedagógiai” feladat: meg kell értetni az emberekkel, hogy úgy tekintsenek magukra, mint akik rendelkeznek egy bizonyos „humántőkével”, amit gyümölcsöztetni kötelesek. És ebből következik ama reformok szükségessége, melyek célja – azáltal, hogy arra kényszerítik őket: gondoskodjanak magukról, tanuljanak és találjanak maguknak munkát – az emberek „aktivizálása”.

Ebből a szempontból igen fontos, hogy ne keverjük össze az új jobb-oldal győztes ideológiáját és alapját, a kormányzási racionalitást. Az állami beavatkozás elleni nagy ideológiai offenzíva nemcsak megelőzte, hanem kísérté is az emberi viselkedés gyakorlati átformálását. És ami a legfontosabb a neoliberais fordulatban, az nem is annyira az „állam kivonulása”, hanem beavatkozási formáinak – a vállalkozások és a szervezetek „ésszerűsítésére” és „modernizációjára” való hivatkozással történő – átalakítása. És talán nem is annyira a médiaértelmiség és az új hitre tért újságírók játszották a legfontosabb szerepet, hanem azok a készségesen alkalmazkodó szakértők és felső vezetők, akik a legkülönbözőbb területeken, ahol be kellett vonatkozniuk, gondoskodtak a neoliberalizmusra jellemző reformok és vezetési formák meghonosításáról, olyan új politikai technikaként mutatván be azokat, mint amit kizárólag a mindenkinek egyformán kedvező hatások keresésének szándéka vezérel. A neoliberalizmusnak ezek a magukat hol jobb, hol baloldaliként, vagy felváltva, aposztrofáló „univerzális szakértői”¹ kiemelkedő szerepet játszottak a módszerek meghonosításában, ideológiai szempontból semlegesnek nyilvánításában, és végül, gyakorlatba való átültetésében. Kutatócsoportok, számos konferencia, széles körű képzési programok a közigazgatási elit körében, egységes szóhasználat, a modernizáló elitek igazi *lingua francája* létrehozása és tömeges elterjesztése, – mindezek végül sikerrel vezettek az ortodox menedzseri diskurzus diadalához. És ne feledjük: a neoliberális politikát soha nem a „piacvállásra”, hanem a gazdálkodás

noces du risque et de la politique”, *Le Débat*, 109. szám, 2000. című írásukban formálták elméletté. Robert CASTEL: („Risquophiles”, „risquophobes”: l’individu selon le Medef”, *Le Monde*, 2001. június 6.) csattanós választ adott: régen a „rossz szegények” csak magukat hibáztathatták a sorsukért, mert semmittevők, mohók, bujálkodók, piszkosak és gonoszak voltak. Ennek modernizált és ugyanazt a morális felsőbbrendűség érzést tükröző eufemizált változata a mai kockázatkörülöket, fagyoslábúakat és mindazokat sújtja, akik „stupid módon ragaszkodnak” a múltban kivívott előjogaikhoz, és képtelenek kivenni részüket a holnap dicsőséges kapitalizmusának építéséből. Ez a hatalmon lévők által az alattvalóknak címzett diskurzus.

¹ Itt meg kellene vizsgálni a neoliberális klisék gyakorlatba való átültetését végző szereplők személyes életpályáját. Megkérdőjeleznék például, hogy a „második baloldal” Franciaországban nem jelentett-e legalábbis közülük néhányuk számára olyan „pallót”, amelyen keresztül átarszoltak az egyik politikai vagy szakszervezeti táborból a szociális és nevelő állam reformját támogatók közé.

szakmai követelményeire, a közsféra alrendszerének hatékonyabbá tételére, sőt „demokratizálására” hivatkozva gyakorolták. A közpolitika ésszerűsítését hirdető neofita elitek játszották a főszerepet, miközben nagy segítséget kaptak valamennyi, a „modernizációval” kapcsolatos érveiket támogató, a közmegegyezés létrehozásáért tevékenykedő apparátustól.

Franciaországban már igen korán felbukkant néhány úttörő személyiség, a jobb- és a baloldalon egyaránt, Raymond Barre 1978-ban, vagy Jacques Delors néhány évvel később, akik ugyanabból a kottából: a „realitás”, a „költségvetési szigor”, a „modernizáció” kottájából játszottak. Persze néhány év leforgása alatt a teljes politikai és közgazdasági elit elfordult a keynesi modelltől és a neoliberális típusú gazdaságpolitika hívéül szegődött, nyomukban a közigazgatási és pártelitek döntő részével. Ahogy helyesen jegyzi meg Bruno Jobert: „a változások közvetítői nem annyira az új, mint a régi elitek, melyek gyakran sikerrel próbálták átmenteni befolyásukat, ha már megakadályozni nem tudták az új orientációt. A neoliberalizmus élharcosai leggyakrabban azok, akik elveszítették hitüket a régi rendszerben, és megérintette őket az új hit kegyelme [...]”¹ Ami igaz a régi kelet-európai országokra, ahol a sztálini rendszer apparatcsikjaiból lettek a restaurált kapitalizmus új urai, az igaz a nyugatra is, igaz kevésbé kitapinthatóan: a – néha baloldali – szakértők és felső vezetők, akik gyakran a közszolgáltatás kultikus imádatának szellemében nőttek fel, ezentúl a teljesítmény- és a menedzsment-világ szóhasználatát foglalták imáikba.

A legfelső vezetők módszereiben bekövetkezett neoliberális fordulat cáfolja a *Public Choice* állítását, miszerint ezek a legfelső vezetők mindig csak növelik az állami beavatkozást és a bürokráciát. A valóságban a közcserelekvés neoliberális formája fordulatot hoz a bürokrácia racionalizálásában, sokkal inkább, mint az állami szerepvállalás megszüntetésében. A legfelső vezetők nem feltétlenül az adók és beosztottaik számának növelésében keresik érdekeik érvényesítését, mint ahogy azt a „racionális választás” közgazdasági gondolták. Nekik inkább a befolyásuk és legitimitásuk növelése az érdekük, ahogy arra különben Max Weber is rámutatott, amiből következik, hogy a „változás”, a „reformok” és az állami bürokrácia „felszámolásának” hívévé válnak, feltéve persze, hogy az új irány nem kérdőjelezi meg a hatalmukat.

¹ B. JOBERT (szerk.): *Le tournant néo-libéral en Europe. Idées et recettes dans les pratiques gouvernementales*. L’Harmattan, Párizs, 1994, 15.

Racionalitás (2): A neoliberális baloldal „harmadik útja”

A neoliberalizmus tartós sikerét nemcsak az biztosította, hogy a nagy jobboldali politikai pártok csatlakoztak a globális versenyre épülő új politikai projekthez, hanem az is, hogy a „modern baloldal” is szivacsként szívta magába eszméit. Olyannyira, hogy bizonyos esetekben – és itt főként a „blairizmusra”¹ gondolunk – az uralkodó racionalitásnak való teljes behódolás benyomását keltette. Ugyanez a tendencia volt megfigyelhető az Egyesült Államokban, ahol a „liberálisok” ugyanazt a nyelvet kezdték beszélni, ugyanúgy kezdtek gondolkodni és cselekedni, mint a „konzervatívok”.² Ami a legszembetűnőbb volt a neoliberalizmus intézményesülésében, hogy a modern baloldal elfogadta a munkaerőpiac rugalmasabbá tételének és a munkanélküliek munkaerőpiacra való visszavezetésének neoliberális koncepcióját. Mindezt elméleti szinten a Keynesre való mindenfajta hivatkozástól való megszabadulás, valamint az európai építkezéssel és a globalizációval járó nagyságrendbeli változásokhoz alkalmazkodó új-keynesiánus politika kidolgozásáról való lemondás kísérte.

Semmi nem mutatja jobban a baloldali neoliberális fordulatát, mint a teljes szakítás – a szociálpolitika területén – a szociáldemokrácia – a teljes állampolgári léthez nélkülözhetetlen társadalmi javak újraelosztásának alap gondolatára épülő – hagyományával. Az egyenlőtlenség elleni – a korábbi szociáldemokrata felfogásban központi szerepet játszó – harc helyébe a szegénység elleni küzdelem – néhány blairista értelmiségi, köztük Anthony Giddens vezetésével kidolgozott – a méltányosságot és az egyéni felelősséget középpontba állító ideológiája lépett. Ettől kezdve a szolidaritást a kirekesztettekre korlátozódó, a szegénység gócait támadó támogatásként kezdték értelmezni, a keresztény vagy puritán felfogásnak megfelelően. A „speciális helyzetű lakossági csoportok” („foglyatékosok”, „kisnyugdíjasok”, „idősek”, „gyermeküket egyedül nevelő anyák” stb.) célzott segélyezését, hogy ne okozzon segélyfüggőséget, valamilyen személyes erőfeszítéshez vagy effektív munkához szükséges kötni. Másként megfogalmazva, az új baloldal átvette hagyományos ellenfeleinek ideológiai mintáját, és felhagyott az alanyi jogon járó szociális jogok építésének eszményével.

¹ Számos tény bizonyítja, közöttük G. Schröder politikája, valamint a német jobb- és baloldali közötti nagykoalíció, azután Franciaországban N. Sarkozy nyitási politikájának sikere a francia szocialista párt bizonyos személyiségei körében, hogy az új ideológiai kurzus felszámolta a szociáldemokrácia szellemi és politikai alapjait.

² Annak a „rajongásnak” az elemzéséhez, amellyel az amerikai baloldal viszonyul a jobboldali gondolkodásmódhoz, lásd James K. GALBRAITH: *The Predator State. How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too*. The Free Press, New York, 2008.

És mégis, nem értenénk meg a baloldali liberalizmust, a szociáldemokrácia nyomán kialakuló új politikai formát, ha megelégednénk azzal, hogy pusztán a neoliberális ideológiával való azonosulást látnánk benne. A „modern baloldal” különben tiltakozik ellene, elhatárolódik attól, amit neoliberalizmusnak gondol, vagyis a teljes *laissez-faire*-hez való visszatéréstől. Miközben elítéli a „vadkapitalizmus” ideológiáját, hogy megkülönböztesse magát a jobboldaltól, elfogad, felvállal és újraterezt egy gondolkodási formát, a problémák felvetésének egy bizonyos módját, és ezen keresztül olyan válaszok együttesét, amelyek egy mindent átfogó gondolkodásmóddá állnak össze, vagyis olyan normatív nyelvezetté, amely az egész valóságra magyarázatot ad, és amelynek révén egy meghatározott politika mintegy „magától értetődővé” és így kötelezővé válik. Egyszóval, talán kicsit paradox módon, semmi nem világít rá jobban a neoliberális gondolkodás természetére, mint a harminc éve magukat baloldalinak kikiáltó kormányok jobboldaléhoz igencsak hasonló politikája.¹ Minden „felelős”, „modern” és „realista”, tehát ezt a gondolkodásmódot osztó diskurzust a piacgazdaság és a verseny erényeinek, a globalizáció előnyeinek, a pénzügyi és technológiai „modernizáció” megkezdhetetlen kényszereinek feltétel nélküli elfogadása jellemzi. A neoliberalizmus fegyverező gyakorlatának érvényesülése adott tény, olyan valóság, amelyre csak az alkalmazkodás az egyedül elképzelhető reakció.

Az alkalmazkodás legjobb példáját kétségkívül Tony Blair és Gerhard Schröder prezentálta az 1999-es európai választások előtt, „*A harmadik út és az új közép*” (*The Third Way/das Neue Mitte*) címmel közösen írt kiáltványban. A modern baloldal célja, állítja a dokumentum, hogy

...szilárd alapot adjon a versenyképes piacgazdaságnak. A termelés szereplői közötti szabad verseny és a szabad kereskedelem lényegbevágó a termelékenység és a növekedés ösztönzése szempontjából. Ezért létre kell hozni egy olyan keretet, amely segít a piaci erőknek abban, hogy megfelelően működjenek: mindez alapvető fontosságú a gazdasági növekedés szempontjából, és előzetes feltétele a hatékony, munkahely-teremtő politikának.

Ez a „keret”, a „baloldal új kínálati politikájának” tárgya, ellentétben áll „a neoliberális *laissez-faire* [...] húsz évével”, amelyet „meghaladottnak” mond a szöveg. Itt látható, hogy a neoliberalizmus félreértelmezése milyen hamis ellentét látszatát keltheti. És azt is megérthetjük, hogy

¹ Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a baloldali pártokat kisebb nagyobb belső ellentétek osztották meg. Mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a neoliberális orientáció ellenzői defenzívába szorultak, és az a vád érte őket, hogy a régi, költséges, hatékonytalan, laxista, adminisztratív típusú vezetés hívei.

ezzel az előfeltevéssel a Kiáltvány teljesen autentikus módon követi a neoliberális érvelést: a munkaerő túl költséges, túl magasak a közkiadások, túl sok a jog és kevés a kötelezettség, túl nagy a gazdaság állami irányításába vetett bizalom.

A modern baloldalnak ez a Kiáltványa különösen jól tükrözi azt, amit „neoliberális gondolkodásmódnak” nevezünk. Azzal kezd, hogy megkérdőjelezi a korábbi baloldal régi megoldásait: a szociális igazságosság követelménye néha összekeveredett a jövedelemelosztásban uralkodó egyenlőséssel. Ennek következtében túl kevés figyelem jutott az erőfeszítés és a felelősségtudat személyes kompenzációjának; az is előfordult, hogy a „szociáldemokrácia” a fejekben egyet jelentett „a konformizmussal és a középserűséggel”, ahelyett, hogy a kreativitást, a sokféleséget és a teljesítményt támogatta volna. Ezzel szemben meg kell erősíteni a közpolitika alapelveként a személyes felelősséget. „A szociáldemokraták a szociális jogok mentőövét arra használják, hogy megszabaduljanak a személyes felelősség terhétől” – hangzik a tipikusan blairista szentencia.

Szükség van a munkaerőpiac rugalmasabbá tételére is: „A vállalkozásoknak elegendő mozgásteret kell biztosítani a cselekvésre, továbbá arra, hogy kihasználhassák a kínálkozó alkalmakat: nem jó, ha túl sok szabály fűkezi a tevékenységüket. A munka-, a tőke- és az árupiacot egyaránt rugalmasá kell tenni: elfogadhatatlan, hogy a gazdaság egyik szektora merev legyen, a másokban pedig nyitottság és dinamizmus uralkodjon. Az alkalmazkodóképesség és a rugalmasság egyre inkább kifizetődő előnnyé válik egy tudásalapú gazdaságban.”

Azonkívül mérsékelni kell az adókat, főként azokat, amelyek ártnak a gazdaság versenyképességének és mérsékelni az állami szerepvállalást.

A munkával járó költségeket mind inkább növelték az egyre súlyosabb terhek. Az a hiedelem, mely szerint az államnak törekednie kell a piac hibáinak és hiányosságainak kiküszöbölésére, gyakran az adminisztrációs feladatok és a bürokrácia mértéktelen elszaporodásához vezetett. Felborult az egyéni és a közösségi cselekvés közötti egyensúly. Az állampolgárok szemében fontos értékek – az életpálya autonóm felépítése, a személyes siker, a vállalkozó szellem, a személyes felelősség és a közösséghez tartozás érzése – sokszor alulmaradt az alanyi jogon járó szociális juttatásokkal szemben. A jogok többnyire háttérbe szorították a kötelezettséget a rangsorban, pedig nem szabadulhatunk az önmagunk, családjunk, szomszédjaink vagy a társadalom egészével szemben viselt felelősségünkötől, nem lehet ezeket áthárítani az államra, és pusztán csak rá hagyatkozni. Ha megfelelkezünk az egymás iránti kölcsönös kötelezettségeink alapelveiről, akkor meggyengül a közösségi összetartozás érzése,

elenyészik a hozzátartozókkal vagy a szomszédokkal szembeni felelősségérzet, új erőre kap a bűnözés és a vandalizmus, és mindezt nem képes többé kezelni a jogi apparátus. A kormányzatok ama képességébe vetett hit, hogy a növekedés és a foglalkoztatás növelése érdekében pontosan szabályozzák a nemzetgazdaságot, eltúlzott volt. És alábecsülték a vállalkozások és a gazdasági szereplők jelentőségét a jólét megteremtésében. Valójában *eltúlozták a piac hibáit, és alábecsülték kvalitásait.*

Az elavult keresletösztönző politikát, vagyis a keynesianizmust szükségképpen felváltó kínálati politika javaslati a magánvállalkozás elsőbbségének alapelveiből és a magánvállalkozáson keresztül a társadalomban meghonosított „értékek” fontosságából indulnak ki. Mindez egy új, modernebb kormányzási minta kialakításához vezet: „Az államnak nem (te: kernie) kell, hanem csak közben tartania a kormányt: épp csak annyira, amennyire az ellenőrzés fenntartásához erre szükség van, ez a kihívás.” Ami azt jelenti, hogy az adminisztratív irányítás és a közkiadások növekedése elleni harc válik az új kínálati politika abszolút prioritásává: a közszférában mindenütt csökkenteni kell a bürokráciát, konkrét eredménycélokat kell megfogalmazni, a közszolgáltatások minőségét állandóan értékelni, a diszfunkciókat kiküszöbölni. Azonban ennek az új vezetési stílusnak olyan „tudatállapotra” és értékekre kell támaszkodnia, amelyeknek immár semmi közük a régi baloldal eszméihez vagy értékeihez.

Az új politika sikere érdekében a társadalom valamennyi szintjén meg kell honosítani az új, sikerre éhes és vállalkozói típusú gondolkodást. Mindez megköveteli olyan kompetens és jól képzett munkaerő alkalmazását, amely mindig újabb és újabb feladatokat keres magának; olyan szociális biztonsági rendszer megteremtését, amely új esélyt ad, miközben bátorítja a vállalkozó szellemet, a kreativitást és a kedvet az új kihívások vállalására; a vállalkozóknak, függetlenségüknek és kezdeményező készségüknek kedvező környezetet. Gondoskodni kell róla, hogy a kisvállalkozások alapítása és élete könnyebb legyen; olyan társadalmat akarunk, ahol a vállalati vezetőket a művészekéhez és labdarúgókéhoz hasonló megbecsülés övezi, és amely az élet valamennyi területén megbecsüli a kreativitást.

E Kiáltvány segítségével jobban megérthetjük a legjelentősebb elharcosa, Tony Blair vezette modern európai baloldal „realizmusának” a természetét. Miután Blair 1994-ben átvette a brit Munkáspárt vezetését, a blairizmus legfontosabb vonása a thatcheri örökség átvétele lett: nem úgy

tekintett reá, mint amit gyökeresen meg kellene változtatni, hanem mint egy készen kapott örökségre.¹

Közös könyvükben, a *Harmadik útban* Anthony Giddens és Tony Blair megfogalmazták az általuk elképzelt fordulat lényegét. Az Új Munkáspárt küldetése – állítják – hogy „balközép” válaszokat találjon a neoliberalizmus megváltoztathatatlan tényként elfogadott keretei között. Ennek a politikai irányzatnak vezérelve az egyén *alkalmazkodása* az új realitásokhoz, sokkal inkább, mint a globális és pénzügyi kapitalizmus kockázataira elleni védelem. Az „új baloldal” elfogadja a liberális globalizáció kereteit és magasztalja a globalizációnak köszönhetően – a növekedés és a gazdaság versenyképességének növelése érdekében – felhasználható lehetőségeket.² Az akkori európai kereskedelemügyi biztos, Peter Mandelson, amikor védelmébe veszi a piacok „robbanásszerű, globális” „nyitását”, ami szerinte lehetetlenné tesz mindenfajta gazdasági, politikai és szociálpolitikai hátraarcot, – ami már csak azért sem kívánatos, mert mindannyiunk boldogulása függ ettől a nyitástól – nagyon világos megfogalmazását adja ennek a „konszenzusnak”.

A modern baloldal továbbá elfogadja, hogy a gyarapodás és a növekedés fő, ha nem egyetlen forrása a magánvállalkozás. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a közhatalomnak minden igyekezetével a magánvállalkozást kell támogatnia, a közszolgáltatások terén pedig partneri kapcsolatot kell ápolnia a gazdaság e főszereplőjével. Tony Blair győztes csatái közül az első az volt, amely a Munkáspárt alapszabálya 4., a termelőeszközök államosítását célul kitűző cikkelyének eltörléséhez vezetett. A valóságban a New Labour soha nem csinált vissza semmit a Margaret Thatcher által levezényelt, negyven nagyvállalatnál közel egymillió munkavállalót érintő privatizációs hullámból, ugyanúgy egyébként, ahogy Franciaországban sem fordította vissza 1992 és 2000 között a „plurális baloldal” az 1980-as évek közepén megkezdett privatizációt.

Az a társadalom- és emberfelfogás, amelyre ez a politika támaszkodik, nagyon hasonlít a neoliberális jobboldaléra. A verseny elsőbbsége a

szolidaritással szemben, „szemeseknek áll a világ”, személyes felelősségvállalás, ezek a társadalmi igazságosság legfőbb alapjai.³ A modern baloldali politikának segítenie kell az egyes embert abban, hogy segíthessen magának, vagy hogy boldoguljon a totális versenyben, amelynek létjogosultságát senki nem kérdőjelezi meg. Mindez tükröződik a szociális viszonyok versenyelvű felfogására jellemző fogalmakat felelevenítő nyelvezetben: humántőke, esélyegyenlőség, egyéni felelősség stb., szemben a társadalmi viszonyok nagyobb szolidaritásra és valóságos egyenlőségre hivatkozó alternatív felfogásával. Sőt, alapjában véve, a „modern baloldal” elmélete kifejezetten az „ódivatú baloldal” „avittinak” ítélt társadalom-felfogása ellenében alakult ki. A francia fordításhoz írt előszavában Jacques Delors jól foglalja össze a két szerző gondolatait:

A harmadik utat követő szociáldemokraták nem képviselik többé azt a gondolatot, mely szerint az állam kötelessége, hogy megvédje az állampolgárt, táplálja, lakáshoz juttassa és öltöztesse, születésétől haláláig, ahogy Hobhouse megfogalmazta; céljuk inkább megteremteni a feltételeit annak, hogy az emberek saját erőfeszítésükkel méltó életszínvonalat érjenek el.⁴

Anthony Giddens ezzel a jelmonddal foglalja össze a harmadik út politikáját: „nincs jog felelősség nélkül”. Ami szerinte azt jelenti, hogy növelni kell a munkavállaló kötelességeit a munkaerő-piacon.⁵ Szerinte az állam „szociális befektető”, és inkább az alkalmazkodásban segíti az embereket, mint hogy védené őket:

A szociáldemokraták kötelessége, hogy megváltoztassák kockázat és biztonság viszonyát a jóléti államban, olyan társadalmat alakítsanak ki, amelyben a kormány, az üzleti élet és a munkaerő-piacok területein „felelős kockázatvállalók” tevékenykednek.⁶

¹ Lásd erről Keith DIXON: *Un digne héritier. Blair et le thatchérisme*, Raisons d'agir, Párizs, 1999.

² Tony Blair kiváló definíciót ad egy beszélgetésben: „azt mondanám, hogy egy kormány tevékenységének nem arra kell irányulnia, hogy korlátozza a versenyt a vállalkozások között a globális piacon. Ez nem megfelelő válasz, és nem fog sikerülni, mert a piac uralkodik rajtunk. Ha megkíséreljük megvédeni a vállalkozásokat a globális piac hatásaitól, akkor az lesz, hogy néhány évig sikerül túlélniük, de azután csődbe mennek, mert a globális verseny nyomása olyan, hogy ez szükségképpen bekövetkezik. Amit viszont lehet csinálni, az az, hogy fel kell készíteni ezeket a vállalkozásokat, akárcsak a nekik dolgozó embereket arra, hogy helyt tudjanak állni a globális piac megpróbáltatásai közepette. Ez szerintem a Harmadik Út.” Idézi Philippe MARLIÈRE: *Essais sur Tony Blair et le New Labour. La troisième voie dans l'impasse*, Syllepse, Párizs, 2003, 97–98.

³ Michael FREEDEN: „True blood or false genealogy: New Labour and British social democratic thought”, In: Andrew GAMBLE és Tony WRIGHT: *The New Social Democracy*, Blackwell, Oxford, 1999, 163.

⁴ T. BLAIR és A. GIDDENS: *La Troisième Voie. Le renouveau de la social-démocratie*, Seuil, Párizs, 2002, 10. J. Delors átveszi a jóléti állam ellenfeleinek érvelését és klasszikus terminológiáját, amikor azt mondja, hogy a „jóléti állam hagyományos politikai gyakorlatainak támogatása a segélyfűggség és a felelőtlenség kultúráját” (12.). Érdemes megjegyezni, ha másért nem, azért, hogy rámutassunk a francia szocialisták vagy az Európai Unió képmutatására, akik/amelyek valamilyen csoda folytán mentesek lennének a neoliberális racionalitástól: maga Delors is a Harmadik Út keretében sorolja saját európai programját. Az 1993-ban az Európai Bizottság által kiadott Fehér könyv (*Növekedés, versenyképesség, foglalkoztatás*) nagyjából ugyanazt tartalmazza.

⁵ A. GIDDENS: *A Harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*, Agóra Marketing Kiadó, 1999, 78.

⁶ uo. 116.

Az állampolgári lét többé nem a közjó megteremtésében való aktív részvételt jelenti egy politikai közösségben, hanem olyan individuumok mozgósítását, akiknek – a fogyasztókat megelégedéssel eltöltő javak termelése érdekében – állandóan sokirányú partneri és szerződéses kapcsolatba kell lépniük a vállalkozásokkal és egyesületekkel. A közcselekvésnek mindenekelőtt az egyéni cselekvés számára kedvező feltételek megteremtését kell szolgálnia, és ez egyre inkább az állam kizárását jelenti a „közjavakat” előállítók sorából. A. Giddens így határozza meg a közcselekvés szerepét:

Az állam többé nem elégedhet meg a szociális védelem biztosításával. Szélesebb, de egyúttal rugalmasabb, szabályozó szerepet kell felvállalnia, így járulva hozzá a hatékony közszféra megteremtéséhez és kielégítő minőségű közjavak előállításához. Ezen a téren távolról sem ő az egyetlen szereplő. Így az élelmiszer-kiskereskedelem, a szupermarketek stb. is közjóságnak számítanak. Az állam feladata az, hogy létrehozza mindeme tevékenységek jogszabályi keretét.¹

Miben is áll pontosan ez a „jogszabályi keret”, aminek a „jó” társadalomhoz kell vezetnie, ahogy ő fogalmaz? Gondoskodni kell arról, hogy az egyénnek mindig meglegyen a lehetősége a különböző termékek és szolgáltatások közötti választásra. Giddens megjegyzi – nem túl eredetien – hogy a versenynek mindenhol érvényesülnie kell, beleértve a közszolgáltatások területét is. Az egyetlen különbség az, hogy a verseny résztvevői által követendő normák nem minden esetben azonosak, és nem mindig ugyanazok a szereplők határozzák meg őket. Giddens szerint:

...azokon a területeken, ahol a piac erői szabadon fejtik ki hatásukat, ott azt lehet mondani, hogy az egyén polgár-fogyasztóként viselkedik. Itt a normákat javarészt és közvetlenül a verseny alakítja ki. Két azonos áru televízió közül a kevésbé jó minőségű nem tud sokáig a piacon maradni. Az állam és a többi közhatalmi szerv szerepe az általános keret figyelemmel kísérésére korlátozódik, arra, hogy megakadályozza a monopóliumok kialakulását, és garantálja a szerződések betartásának eszközeit. A nem piaci – állam és civil társadalom – szférákban a fogyasztónak választási lehetőséget kell biztosítani. Akkor is, ha a piac szabályozó elvei csak alárendelt szerepet játszanak. A közszférában például biztosítani kellene a választási lehetőséget több háziorvos, iskola vagy szociális szolgáltatás között. Persze, a szabályokat itt nem garantálhatja úgy a verseny, mint a versenyszférában. Ezeket a normákat a szakemberek és a

hatóságok közvetlen felügyelete alatt kell tartani. Mondjuk azt, hogy ezen a területeken az egyén fogyasztó-polgár – joggal várja el, hogy a normákat egy külső hatóság szigorúan betartsa.¹

Anthony Giddens így újra előhossa a *Public Choice* és a „közszféra új menedzsment”-je teoretikusainak érveit.² A közhivatalnokok egoizmusával szemben segíteni kell „a szállítók közötti verseny és egy hatékony ösztönző rendszer megteremtését”, minden területen, különösen az egészségügyben és az oktatásban.³ Az államreform útja a versenyeztetés és a választhatóság kötelezővé tétele: „a választás lehetősége, és általában a felhasználó nagyobb befolyásának elismerése segíti a hatékonyság növelését és a költségek kézben tartását”,⁴ mert a szolgáltatás minőségének a javítására késztetik a szolgáltatót.⁵ „A szociáldemokratáknak tanulniuk kell abból a kritikából, mely szerint a közintézmények piaci fegyelem híján elkényelmesedne és szolgáltatásaik minősége silánnyá válik.”⁶

A „harmadik út” elmélete elég jól tükrözi a szociáldemokrácia (és a Labour Party) hagyományos alapelveinek feladását. A szociális állam és a jövedelem-újraelosztás immár a gazdasági növekedés gátja, és nem a szociális kompromisszum központi eleme. A New Labour folytatta és legitimálta a szerzett jogokhoz ragaszkodó szociális politikák elítélését, és a végletekig dicsőítette az individuális sikert, és mindezt olyan hangnemben tette, amit Malthus és Spencer is megirigyelhetett volna.⁷ Persze, a blairizmus néhány ponton távol tartotta magát az ortodox monetarista gazdaságpolitikától: bevezette a minimálbért, anticiklikus költségvetési politikát folytatott, a magánszektor részvételével ugyan, de fejlesztette a közszférát az egészségügyben és az oktatásban. Ettől függetlenül ezek a

¹ uo. 158-159. Mellesleg megjegyezzük, hogy „az általános keretet ellenőrizni” kifejezés nagyon ordoliberalis ihletésű.

² uo. 163. A közszféra új menedzsmentjéhez lásd 12. fejezet.

³ A. Giddens az iskolák svédországi privatizációját és az Egyesült Államok-beli oktatási csekket hozza fel példának. uo. 166-167.

⁴ uo. 165-166.

⁵ uo. 165. A. Giddens különbséget szeretne tenni aközött, amit „a mindennapi élet demokratizálásának” nevez, valamint a póre neoliberális konsumerizmus között. Azonban nem nagyon látni, hogy mi különbözteti meg ezeket egymástól. Például az oktatással és a felsőoktatással kapcsolatban jó példáját szolgáltatja a modern baloldal és az új jobboldal közötti új konszenzusnak Giddens, amikor azt javasolja, hogy az egyetemisták maguk fizessék tanulmányaikat, diákhitelből.

⁶ idézi Keith DIXON: *Un digne héritier*, i. m. 77.

⁷ Florence Faucher-King és Patrick Le Galès jól emeli ki: „A New Labour politikája a nyerteseket, a vállalkozókat (bármilyen is legyen a bőrük színe, a származásuk és a koruk) a javak és személyek biztonságát segíti; a társadalmi integráció, az újraelosztás és a szolidaritás, a közterek hátterbe szorulnak. Florence FAUCHER-KING és Patrick LE GALÈS: *Tony Blair, 1997-2007*. Presses de Sciences-Po, 2007, 18.

¹ A. GIDDENS: *Le nouveau modèle européen*. Hachette Littératures, 2007, 147.

– politikai – különbségek, bármennyire is tagadhatatlanok, lényegileg ugyanabba a fontos keretbe, a neoliberalizmusra jellemző politikai racionalitás és fegyvelmező módszerek keretébe illeszkednek.

Nem meglepő, hogy Keith Dixon a „második generációs neoliberalizmus”¹ kifejezést használja a New Labour-ral kapcsolatban. Ha tehát elvetjük azt a gondolatot, hogy a neoliberalizmus az állam háttérbe vonulását jelenti, akkor a blairizmus reformkedvelő és központosító hajlamú aktivitásában felfedezhetjük az ember új kormányzási modelljének meghatározó elemét.² Éppen erre utalnak elemzők, amikor megpróbálják megvonni a New Labour kormányzásának mérlegét:

A [Blair-kormány] a reformprogramot a kormányzás ellenőrzési és irányítási képességeinek mozgósításával és fejlesztésével hajtotta végre. Miközben fenntartotta és a helyzethez igazította a konzervatívoktól örökölt keretet, az utilitarista örökség modernizálásával (nincs bízalom a társadalomban) szisztematikus reformot hajtott végre a kormányzásban és annak beavatkozási formáiban. A Blair-kormányok óriási mértékben növelték a centralizációt Nagy-Britanniában, miközben – a korábbiaknál erősebb kényszerítő és ellenőrző mechanizmusokat tartalmazó rendszerben, a „magatartásirányítás” bürokráciától, sőt tekintélyelvű túlzásoktól sem mindig mentes rendszerében, ahogy Michel Foucault mondta volna – több autonómiát biztosítottak az egyének és a szervezeteknek.³

Amit – néha nem elég szabatosan – a „baloldal neoliberális hitre térésének” neveznek, nem magyarázható tehát pusztán a jobboldal ideológiai támadásaival vagy érvelésének meggyőző erejével. Okai sokkal mélyebben, egy széles körben, nem „pártlogikaként”, hanem evidenciaként, az emberek kormányzásának ideológiai szempontból semleges technikájaként elfogadott általános ésszerűség tényérésében keresendők.

Ami a legfontosabb, az nem annyira a vulgáris neoliberalizmus diadala, mint inkább az a mód, ahogy testet öltött a konkrét politikában, ahogy a bérből és fizetésből élők az áldozataivá váltak, és egy része végül még hívéül is szegődött, annak ellenére, hogy nyíltan bevallott célja a szerzett jogok, a csoportok és generációk közötti szolidaritás felszámolása, miközben

¹ K. DIXON: *Un abécédaire du blairisme*. Le Croquant, Bellecrombe-en-Bauges, 2005, 15.

² Megtaláljuk ennek a kifejeződését a *laissez-faire*-t és a régi szociáldemokrata kompromisszumot egyaránt elutasító sem-sem becsapós megfogalmazásában. T. Blair így fogalmazott hatalomra kerülése előtt: „Ha elutasítom azoknak a *laissez-faire* álláspontját, akik azt mondják, hogy az államnak semmilyen szerepe ne legyen, éppannyira elutasítom a korporatista állam ma már idejétmúlt modelljéhez való visszatérést. Az állam feladata nem az, hogy a gazdaság nagy megrendelője, hanem útírtára legyen.” T. BLAIR: *La Nouvelle Grande Bretagne. Vers une société de partenaires*. L'Aube, La Tour d'Aigues, 1996, 101.

³ Florence FAUCHER-KING és Patrick LE GALÈS: *i. m.* 16.

a társadalom jelentős részét mind nagyobb nehézségek és fenyegetések elé állította, szisztematikusan és bevallottan a „kockázati” logika által uralt helyzetbe kényszerítve őket. A neoliberalizmus nem egyszerűen pártideológia, annál sokkal több. Azok a politikusok, akik a neoliberális módszereket alkalmazzák, általában tagadják ezt, ideológiamentesnek állítják be magukat. A neoliberalizmus a konkrét politikai gyakorlatban tagadja, hogy ideológia lenne: ő a megtestesült *ésszerűség*.

Így egymáshoz nagyon közelálló politikák – a konkrét szituáció és eset függvényében – egymástól egészen eltérő (konzervatív, hagyományörző, modernista, köztársasági) frazeológiában öltenek testet, amivel teljesen megfoghatatlanná válnak. Más szavakkal, a neoliberális dogmatika pártoktól független, azokkal szemben közömbös, általános pragmatizmus formáját ölti. Azok szerint, akik „nem politizálnak”, a modernitás vagy a hatékonyság nem is jobb vagy baloldali fogalom. A lényeg, hogy „a dolog működjön”, ahogy Tony Blair gyakran mondogatta. És ez az, ami révén felmérhetjük a távolságot Margaret Thatcher és Ronald Reagan politikai neoliberalizmusának *militáns* korszaka és a *konzolidációs* korszak között, ahol immár csak „helyes kormányzásról”, „helyes módszerekről” és a „globalizációhoz való alkalmazkodásról” van szó. Ebben az érett korszakban a korábbi ellenzők kénytelenek voltak megtagadni a kritikát, amit valaha a kapitalizmussal szemben gyakoroltak, és végül el kellett ismerniük a „piacgazdaságot”, mint a gazdasági tevékenységek összehangolásának leghatékonyabb eszközét. Összefoglalva, a neoliberalizmus nagy diadala ideológiai téren a gyakorlati politika olyan mértékű „ideológiátlanításában” állt, hogy ma már e politika helyessége minden vitán felül áll.

És itt elérkeztünk a baloldali elmélet 1990-es években bekövetkezett teljes összeomlásának egyik okához. Ha elfogadjuk, hogy kizárólag a neoliberális gyakorlati irányítás az, amely hatékony, sőt az egyedül lehetséges, vagy legalábbis elképzelhető, akkor nehéz elképzelni, hogy miként lehetne ténylegesen szembeszállni azokkal az elvekkkel, amelyekre épül (például a racionális választás hipotézisével), vagy kérdésessé tenni azokat a következtetéseket, amelyekre jut (egyre nagyobb kitettség a versenynek és a globális konjunktúra „váratlan eseményeinek”). Így azután nem marad más, mint a retorikai alapon való meggyőzés logikája, ami abból áll, hogy igen erős szavakkal elítéljük azt, amit valahol mélyen, titokban elfogadunk. Ezt a „legügyesebb” baloldali vezetők meg is tudták tenni, amikor arra szükség volt.¹ Eközben azonban a politikai neoliberalizmus, a maga történetileg kialakult formájában – arra ösztönözve az

¹ Mitterrand „szocialista” Franciaországa lubickolt a neoliberalizmusellenes retorikában, miközben már jóval a blairizmus előtt számos neoliberális módszert elfogadott.

embereket, hogy alkalmazkodjanak a közöttük zajló, mind radikálisabb verseny körülményeihez, hogy „vegyék kézbe a sorsuk irányítását”, hogy ne számítsanak többé a közösség szolidaritására, hogy egy individualis-tább gondolkodásmód átvételével kalkuláljanak, és kövessék a saját ér-dekeiket – jelentős mértékben átformálta az emberek magatartását. Más-ként megfogalmazva, a neoliberais stratégia abban állt, és még ma is ab-ban áll, hogy szisztematikusan úgy irányítsa az emberek magatartását, mintha mindig és mindenütt a kereskedésnek és versengésnek helyt adó piacon lennének.

Az európai építkezés ordoliberalális forrásai

A Nagy-Britanniából és az Egyesült Államokból indult erőtel-jes konzervatív hullámot az 1980-as és 1990-es években ha-sonló szellemű fordulat követte az egész világon. Visszaha-tásként az európai építkezés olyan dicsfénybe került, mintha az angol-szász „ultraliberalizmus” elleni harc utolsó bástyája lenne. Ez a baloldali neoliberalizmus egyik kedvenc vesszőparipája. A történet azonban ennél sokkal bonyolultabb, az összefüggés kevésbé lineáris, és kevésbé a jó és a rossz oldal egyszerű szembenállásáról van szó. A valóságban, mint ahogy a Retort amerikai kutatócsoport joggal hangsúlyozza, „egy politi-kailag autonóm Európa fogalma, azé az Európáé, amely szemben állna az amerikai »barbarizmussal«, és amely viszonylag pozitív szerepet ját-szana a tőke és a modernitás világában – messzemenően illuzórikus fel-fogás”. A feltételezett európai „kivétel”, „önelégültséget sugárzó képében tetszelgő baloldal mindenféle valóságos szembenállása alap nélküli”.¹ Ugyanis, ahogy igaz az, hogy az európai építkezés többféle hagyomány-ból táplálkozik, közöttük az igen jelentős kereszténydemokráciából, ugyanannyira az is igaz, hogy merít az egyik legrégebbi neoliberais stra-tégiából is, amelynek fentebb – az ordoliberalizmus elemzésénél – láttuk legfontosabb elméleti alapjait. Ez az eredeti – és gyakran félreismert – stratégia időben megelőzi a neoliberalis ideológia 1970-es évekbeli elter-jedését, mint ahogy a fordí típusú kapitalizmus szabályozási válságát is. Az európai neoliberalizmusnak nem kellett megvárnia győzelmét az esz-mék birodalmában, hogy fokozatosan intézményesüljön a meglehetősen nagy következetességgel folytatott politikában. Miközben az adminiszt-ratív és bürokratikus gondolkodásmód uralma érintetlen volt, és a napi gyakorlatban a keynesi intervencionizmus – vagy, mint Franciaország-

¹ RETORT: *Des images et des bombes. Politique du spectacle et néolibéralisme militaire*. i. m. 8–9.

ban, a „colbert-izmus” különböző formái – érvényesültek, lépésről lépésre létrejött a versenyen alapuló piac jogi és politikai felépítménye. Semmiképpen sincs szó arról, hogy Európából előbb neoliberais kísérleti laboratóriumot csináltak, hogy azután később megfertőzze a világ többi részét; de azért látni kell, hogy az ordoliberalis gondolkodásmód már igen korán rányomta bélyegét az európai építkezésre. Ahogy 1967-ben az európai építkezés kezdeteinek akkori szakértője megjegyezte, „a konkurencializmus váltja fel a régi liberalizmust”. Ez, tette hozzá, „napjaink neoliberalizmusának alap gondolata”¹.

A „közös piac” kiépítése Európában különösen érdekes például szolgál a neoliberalis „konkurencializmus” térnyerésére. Az Európai Szén- és Acélközösség (CECA) szerződésével 1951-ben, majd az 1957-es Római Szerződéssel vette kezdetét az a szigorú törvénykezési folyamat, mely a hátrányos megkülönböztetés gyakorlatából, a piacon elfoglalt domináns helyzettel és állami támogatással kapcsolatos visszaélésekből következő tisztességtelen verseny tilalmát szolgálta. Azóta az Európai Bizottság – az Európai Bíróság hathatós támogatásával – olyan instrumentumokat dolgozott ki, amelyek – az OECD egyik jelentése szerint – egy igazi „gazdasági alkotmány”² alapját képezik. Ezt az azóta folyamatosan kibővült és elmélyült³ versenypolitikát különben a gazdasági integráció egyik leghatékonyabb segédeszközének tekintik: „A bátorítás, amit a Bíróság a piaci integráció feltételeinek rögzítésére a Bizottságnak adott, kvázi alkotmányos jelleggel ruházta fel a Szerződés versenyszabályait” – hangsúlyozza az OECD⁴.

¹ Louis FRANCK: *La Libre Concurrence*. PUF, Párizs, 1967. Louis Franck leszögezi: „manapság elfogadott, hogy az állami beavatkozás szükséges a szabad verseny bizonyos formáinak megőrzéséhez, hogy ez a szabad verseny immár nincs és nem is lesz a dolgok természetében, hogy a szabad versenyt és a laissez-faire-t el kell különíteni egymástól: ez, mint tudjuk, az új liberalizmus egyik tanítása, de a klasszikus iskolához képest némiképp forradalmának számít” (7).

² OECD: *Droit et politique de la concurrence en Europe*. Párizs, 2005. 12.

³ A gazdasági hatékonyság eszközeként tartott szabad és korrekt verseny az alapja a normatív direktívák legitimálásának és az európai intézmények joggyakorlatának. A Versenyügyi Főigazgatóság által megszabott és az Európai Bíróság joggyakorlatában alkalmazott jogi normák mind megfelelnek a jóléti és versenyképességi céloknak. Ezen a ponton a Bizottság teljesen hű maradt a neoliberalis programhoz. A Bizottság és a Bíróság, azzal, hogy kezdetől fogva ragaszkodott a verseny feltételeinek ellenőrzéséhez a magánszektorban, a nyolcvanas évektől kezdve támadta az állami vállalatok monopóliumát a telekommunikációs szektorban. 1988-ban a Bizottság – általánosság téve a verseny torzulásai elleni célkitűzéseit, egy olyan direktívával, amely minden, a versenyjogot sértő állami monopólium megszüntetését célozza – megkezdte hosszú harcát a közszolgáltatások liberalizációjáért. Energiaszektor, szállítás-fuvarozás, biztosítási szektor, postai szolgáltatások, rádió és televízió, nagyon széles az a kör, ahol az állami vállalatokat felszólították arra: igazítsák működésüket a magánszférában érvényes versenyjogi feltételekhez.

⁴ uo. 12.

A politikai neoliberalizmus nem a semmiből bukkant fel. Az ordoliberalizmus vetette meg a jelenlegi európai építkezés politikai elméleti fundamentumát, még mielőtt az új globális gondolkodásmód hatása alá került volna. A nyíltan neoliberalis európaiak szemében az ordoliberalizmus és a Közös Piac – majd később az Európai Unió – létrehozását átható szellem közötti közvetlen kapcsolat alig kétséges. Sőt, közülük néhányan hivatkoznak is rá. Ebből a szempontból az egyik legmeggyőzőbb tanúságtétel Frits Bolkestein 2000. július 10-én, Freiburgban, a Walter Eucken Intézetben elhangzott előadása. Az előadó, aki akkor úgy mutatkozott be, mint az Európai Bizottság „belső piaci és adóügyi biztos”¹, a következő címet adta előadásának: „Építsük fel a 21. század liberális Európáját”. Miután méltatta az ordoliberalisok – és különösen Walter Eucken elméleti téren betöltött – kiemelkedő szerepét a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági és pénzügyi politikájában, így folytatta:

A holnap Európai Uniójának jövőképében a szabadság gondolatának, abban a formában, ahogy azt Eucken hirdette, tehát bizonyosan központi helyet kell elfoglalnia. Az európai gyakorlatban ezt az eszmét a belső piac négy szabadsága, nevezetesen a személyek, az áruk, a szolgáltatások és a tőke szabad áramlása testesíti meg.

Majd hozzátette:

Való igaz: sok teendő van annak érdekében, hogy e szabadságok a valóságban is érvényesüljenek. Az Európai Bizottság és a Tanács tudatában van a kihívásnak, és egy ambiciózus deregulációs és rugalmasságjavító program elfogadásával, valamint e programnak a múlt márciusi lisszaboni csúcs nyilatkozatába illesztésével szembe is néztek vele. A Lisszabonban javasolt intézkedéssorozat életbe lépése jelentős előrelépést jelent majd egy, az „ordoliberalis” eszmével összhangban lévő Európa felépülése felé.

A folytatás még egyértelműbb:

A Gazdasági és Monetáris Unió ambiciózus terve különleges kihívást jelent. Ennek a projektnek nemcsak az a célja, hogy megerősítse az európai polgár szabadságjogait, hanem az egyik legfontosabb politikai eszköz is azok sorában, melyek feladata az Európának nevezett óriási piacgazdaság stabilizálása. Ennyiben az ordoliberalis gondolat édes gyermeke.

¹ F. Bolkestein, holland politikus, sokáig a Liberális Néppárt vezetője, 1996 és 1999 között a londoni liberális Internacionálé elnöke, az 1999 és 2004 között, az Európai Bizottságnál betöltött mandátuma idején kidolgozott „szolgáltatási direktíva” szerzője.

Frits Bolkestein részletesen taglalta az „ordoliberalis” Európa kiteljesítését lehetővé tenni hivatott reformprogramot. Az alábbi négy pontot emelte ki:

1. A bérek és árak – a munkaerő-piacok reformja révén való – rugalmasabbá tétele. („Abszolút szükséges az előrelépés a munkaerő-piac rugalmasabbá tétele kérdésében”; „az egyik legfontosabb kihívás, ami előtt állunk, a munkaerő- és a tőkepiac rugalmasságának javítása”).

2. A nyugdíjrendszerek reformja, a magánszemélyek megtakarításainak ösztönzésével. („Ha el akarjuk kerülni ama időzített bombák felrobbanását, amit a nyugdíjrendszerek jelentenek, sürgősen bele kell kezdeni a nyugdíjjal kapcsolatos törvények komoly reformjába. Fontos, hogy a magánnyugdíj-alapok kihasználhassák az euro kínálta új befektetési lehetőségeket”).

3. A vállalkozói kultúra fejlesztése. („Az európai polgárok vállalkozási kultúrája nem kielégítő. Európa problémája nem annyira az új üzleti projektek elindításához szükséges kockázati tőke hiánya. Pénzből nincs hiány. Viszont túl kevesen vállalkoznak arra, hogy megtegyék azt a lépést, ami egy új vállalkozás beindításához szükséges. A strukturális reformokat tehát változásnak kell követnie a polgárok mentalitásában.”)

4. A szabad társadalom, mint civilizációs eszmény védelme a nihilizmussal szemben. („A nihilizmus morális és ismeretelméleti relativizmusa azzal fenyeget, hogy lerombolja a liberális projekt alapvető értékeit, éppúgy mint a kritikai és racionális szellemet, valamint a szabad egyén alapvető méltóságába vetett hitet”; „A jövő liberális Európájának megvalósulását megakadályozhatja az, ahogy az európai iskolákban és egyetemeken manapság oktatják a fiatalokat [...]: Az egyetemi oktatók feladata tehát az, hogy munkájukban közvetítsék a szabad társadalom alapvető értékeit, de legalább annyi, hogy szembeszálljanak azokkal az eszmékkel, amelyek az ilyen típusú társadalmat veszélyeztetik.”)

Frits Bolkestein nem rejtette véka alá, hogy az ő szemében az európai építkezés kezdetektől szocialistaellenes, sőt a szociális állam ellen irányuló projekt volt. Így emlékeztetett arra, hogy „Eucken szemében a szocializmus olyan rémálom, ami nemcsak a hatékonyság, hanem – és főként – a szabadság hiányának modellje is”.

A „liberális Európa” tehát világos program, és Frits Bolkestein érdeme, hogy emlékeztetett erre. Abban is igaza volt, hogy kihangsúlyozta: a német ordoliberalizmustól egyenes út vezet az európai építkezés irányába, így szembemegy azzal a gondolattal, ami Európát az angolszász „ultraliberális” globalizációval szembenálló „szociális modellel” azonosítja. A – messzemenően szándékos – keveredés a sokak által a „szociális

Európa” szinonimájának tartott, tipikusan ordoliberalis kifejezés, a „szociális piacgazdaság” jelentésére vezethető vissza. Jacques Delors egy 2005-ös interjújában, az újságíró kérdésére, aki azt kérdezte tőle, hogy az új szerződés miként fogja tudni felvenni a harcot a „piac torzulásai” ellen, a következő választ adta:

1957 óta az európai országok úgy gondolták, hogy a közös piac egyszerre növelné a hatékonyságot és az egymás közötti szolidaritást. Nem könnyű feladat. A Szerződés tartalmazza ugyanezeket az elveket. Ebben a tekintetben semmi új nincs benne. Ami új, az az állami beavatkozást és a piaci erők ellensúlyául szolgáló intézményeket elutasító politikai erők befolyásának a növekedése. Ezek, egy olyan monetarizmus nevében, ami ellen én mindig harcoltam, elutasítják a gazdaság és a pénzügyi szféra közötti egyensúly szükségességét. A szerződés nem foglal állást ebben a kérdésben. Meghagyja a politikai erőknek a lehetőséget, hogy az egyik vagy a másik irányba lépjenek tovább. A szerződés nélkül kevesebb ütköztetéssel rendelkezünk Franciaország legitim érdekeinek védelmé érdekében, és ahhoz, hogy egy olyan megújított szociális piacgazdaság felé lépünk tovább, amely választ ad a globalizációra és a pénzvilág hatalmára.¹

Ez a válasz elég jól adja vissza az európai történelemnek azt a fajta olvasatát, amely hajlamos elfelejteni, hogy ez a „szociális piacgazdaság” a német neoliberalizmus jelszava volt, mielőtt az európai neoliberalizmussá vált volna. Jacques Delors nem az egyedüli, aki szerepet játszott ennek a ténynek az elleplezésében. Az európai alkotmányos szerződés csaknem valamennyi híve hasonlóan értelmezte a dolgot. Jacques Chirac, a 2005. október 27-i Hampton Court-i csúcs előtti napon, huszonhat európai újságban közzé tett írásában így fogalmazott: az európai modell „a szociális piacgazdaság. Szerződése a szabadság és a szolidaritás szövetsége, a közérdeket garantáló közhatalom”. Majd így folytatta: „Ezért Franciaország soha nem fogja elfogadni, hogy Európa ne legyen több, mint egyszerű szabadkereskedelmi övezet”, „újra útjára kell indítanunk a szolidaritás elvén alapuló, politikai és szociális Európa projektjét”.

Ez a néhány idézet ráirányítja a figyelmet a fogalmi tisztázás szükségességére, mind az európai neoliberalizmus forrásaival, mind azokkal az utakkal kapcsolatban, amelyeken győzelmet aratott.

¹ Nord-Éclair, 2005. május 14.

Az alkotmányos szerződés elveinek „keletkezéstörténete”

Térjünk vissza egy pillanatra az „Európai Alkotmányra”, melynek kidolgozásában az európai liberális és kereszténydemokrata pártok főszerepet játszottak. A 2005-ös népszavazási kampányban felmerült az általános gazdaságpolitikai orientáció, az Európai Központi Bank monetáris politikája, a verseny, mint a gazdasági tevékenység alapelve, a „közérdekű gazdasági szolgáltatások” szerepének csökkentése és másodlagos szerepe „alkotmányba foglalásának” problémája. Ezek az opciók az egész Unióban felvetették „a szociális piacgazdaság”, mint az új alkotmány hivatalos alapképlete kérdését.

A Szerződés, amelyet 2007-ben a „cégtábla gyors átfestése” után a „Lisszaboni Szerződés” név alatt fogadtak el, kezdettől fogva számos – könyvünk III. részében kifejtett – az európai gazdaság természetével kapcsolatos alapelvet tartalmazott. Itt, különösen a 3. cikkelytől kezdődő részekben, feltehetően mindenkinek világos megfogalmazásban megtalálható a követendő cél: egy „magas színvonalú, versenyképes szociális piacgazdaság” megteremtése. A III. részben meghatározott gazdaságpolitika célja összességében véve nem más, mint, hogy egész Európa a „nyitott, szabad versenyre épülő piacgazdaság” néhány alapelve körül szerveződjön. Ugyanez a gondolat később rendszeresen megismétlődik az Alkotmány különböző részeiben és cikkelyeiben. Az Alkotmány lefekteti a „szociális piacgazdaság” két alappillért. Ezek: a verseny, mint legfőbb alapelv a gazdaságban, és az árstabilitás, amit a független központi bank garantál.

Az Unió így kizárólagos hatáskörrel rendelkezik „a belső piac működéséhez szükséges versenyszabályok felállításában” (I-13 cikkely). Ezt az alapelvet – minden olyan gyakorlat megtiltásával, amely torzíthatja a versenyt a belső piacon, vagy az erőfölénnyel való visszaélésnek tekintendő – a III-162 és a III-163 cikkelyek ültetik át a gyakorlatba. A III-167-es cikkely részleteiben tiltja azokat az állami támogatásokat, amelyek torzíthatják a versenyt.

A második fő alapelv a pénz stabilitása. Az első rész 3. alfejezetének az „Unió hatásköreiről” szóló 29. cikkelyében találjuk az Európai Központi Bank küldetésének és státuszának a meghatározását. A második bekezdés rögzíti:

A központi bankok európai rendszerét az Európai Központi Bank döntéshozó szervei irányítják. A központi bankok európai rendszerének legfőbb célja az árstabilitás fenntartása. Az Unió az unió célkitűzéseinek

szem előtt tartásával, az árstabilitásra vonatkozó célkitűzés sérelme nélkül támogatja az általános gazdaságpolitikákat az Unióban.

A harmadik bekezdés leszögezi:

Az Európai Központi Bank jogi személyiséggel rendelkező intézmény. Egyedül jogosult dönteni az euro kibocsátásáról. Jogköreinek gyakorlásában és pénzügyeiben független. Az Unió intézményei, szervei, csakúgy, mint a tagállamok kormányai, kötelezik magukat arra, hogy tiszteletben tartják ezt az elvet.

Ezek az elvek nem újak. Az Európai Uniót létrehozó 1992. februári Maastrichti Szerződés a harmadik cikkelyében már célul tűzte ki egy olyan rendszer megteremtését, amely biztosítja, hogy „a verseny ne torzuljon a belső piacon”; továbbá a 3A cikkelyében olyan, a „tagállami gazdaságpolitikák szoros összehangolására, a belső piacra és a közös célok meghatározására épülő gazdaságpolitika” megteremtését tűzte ki célul, amelyet a „szabad versenyen alapuló, nyitott piacgazdaság” elvének tiszteletben tartása vezérel. Ez utóbbi kifejezés, az azóta valóságos vezérszlogenné vált „szabad versenyen alapuló nyitott piacgazdaság” kifejezés, több ízben előfordul a Maastrichti Szerződésben, mint ahogy később az Alkotmányos Szerződésben is.

Azonban a Maastrichti Szerződés maga is egy korábbi gondolkodási logikát követett. Már az 1957. évi Római Szerződés megfogalmazta „egy olyan rendszer létrehozásának szükségességét, amely biztosítja, hogy a verseny ne torzuljon a közös piacon” (I-3). A 29. cikkely leszögezi: a Bizottság figyelemmel kíséri „a versenyfeltételek alakulását a Közösségekben, mert ettől függ a vállalkozások versenyképességének növelése”.

A közösségi politikának szentelt 3. rész gondosan definiálta a „verseny szabályait”. Itt a 85. cikkelyben az olvasható, hogy „összeegyeztethetetlen a közös piaccal és tiltott minden olyan vállalkozások közötti megállapodás, minden olyan, vállalkozások társulásával hozott döntés, továbbá minden olyan összehangolt gyakorlat, amely alkalmas a tagállamok közötti kereskedelem befolyásolására, és amelynek célja vagy hatása a közös piacon belül a versenyszabályok érvényesülésének akadályozása, korlátozása vagy eltorzítása.” A 86. cikkely egy magán- vagy állami monopóliumok nélküli, versenyre épülő gazdaság képét vázolja fel: „Összeegyeztethetetlen a közös piaccal és tilos, – amennyiben a tagállamok közötti kereskedést befolyásolhatja – hogy egy vagy több vállalkozás visszaéljen a közös piacon vagy annak egy jelentős részén élvezett erőfölényével.” Ugyanitt megtiltja a Szerződés a *dömping* gyakorlatát, de az állami támogatással való mesterkedést is. A 92. cikkely így fogalmaz:

„A jelen szerződésben megjelölt derogációk kivételével összeegyeztethetetlen a közös piaccal – amennyiben befolyásolja a tagállamok közötti cserekereskedelmet –, bizonyos vállalkozások vagy tevékenységek kedvezményezésével a versenyt ténylegesen vagy potenciálisan torzító, állam által adott – vagy állami források bármilyen formáján keresztül – támogatás.”

Az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó Római Szerződés már tartalmazta az európai építkezés elméletének lényegét. Az alapvető gazdasági szabadságjogok (a személyek, áru, tőke és szolgáltatások szabad áramlása) 1957-től alkotmányos erőre emelkednek, és az Európai Bíróság az európai polgárok alapjogai közé sorolja ezeket.¹ Ez az, amit az Európai Alkotmányos Szerződés számos, „a szabad versenyre épülő nyitott piacgazdaság alapelveiről” szóló cikkelyében megerősített.²

1957 óta egyre nyilvánvalóbbá vált a szociális piacgazdaság „alkotmányba foglalásának” tendenciája. Így az európai építkezés fő iránya nem az ágazatközi együttműködés és speciális politikák megszervezése, hanem inkább a szociális piacgazdaság alapelveinek az alkotmányos jogokba való integrációja lesz.³ Az európai alkotmányos szerződés ebből a szempontból a tetőpontját jelenti egy – a szó legtagabb értelmében vett politikai alkotmány – lényegi elemének tekintett legfőbb közgazdasági normarendszer kialakulása felé vezető lassú folyamatnak.

A gazdasági szabadságok „alkotmányba foglalása” szinte teljes összhangban van az 1932 és 1945 közötti ordoliberalizmus – és általában az európai neoliberalizmus – alapelveivel.⁴ A liberális gondolkodású politikai és gazdasági vezetők egy része, különösen Franciaországban és

¹ Lásd Laurence SIMONIN: „Ordoliberalisme et intégration économique européenne”, *Revue d'Allemagne et des Pays de langue allemande*, 33. kötet, I. füzet, 2001, 66.

² A ratifikálás mellett kiálló francia szocialisták, akikről a referendum idején bebizonyosodott, hogy nem hajlandók szembenézni a valósággal, ezzel szemben azt állították, hogy a szerződés véget vet a „teljes piacosításnak”, tanújelét adván ezzel annak, mennyire nem fogták fel, vagy nem akarták felfogni a folyamat „ordoliberalis” logikáját: így, hogy csak egyetlen példát említünk, Dominique Strauss-Kahn és Bertrand Delanoë egy közös cikkükben ezt írták a *Le Monde*-ban: „Eddig az unió története alapvetően a gazdasági építkezéssel szőtt [...] Az új szerződés véget vet ennek az egyoldalú megközelítésnek, és az Európai Közösség ezután több irányban keresi a megoldást: az állampolgárok szociális jogain kívül zászlajára tűzi az európai szociális modellt, a szociális igazságosság modelljével – „a szociális piacgazdasággal” együtt, amihez erősen kötődünk. („Ratifikálni kell a szerződést”, *Le Monde*, 2004. július 3.)

³ Ezt egyébként tökéletesen elismerik olyan szakértők, akik védik a legitimitását és a szükségességét. Francesco Martucci ezt írja arról, amit európai gazdasági alkotmánynak nevez: „Az Európai Közösség a piacgazdaságon alapuló gazdasági alkotmánnyal rendelkezik, és részletezi a céljait, az eszközeit és az elveit. („La Constitution européenne est-elle libérale?”, *Supplément de la Lettre de la Fondation Robert-Schumann*, 2005, 219. szám <www.robert-schumann.eu>).

⁴ Lásd fent 7. fejezet.

Olaszországban, igen tudatosan ösztönözték ezt a fajta, a szemükben a konkurencializmus gyakorlatba való átültetését jelentő építkezést. Nagyon tanulságos ebből a szempontból Jacques Rueff esete, akinek a keynesi típusú intervencionizmus elleni fellépését fentebb ismertettük.

J. Rueff 1958-ban rámutatott, hogy a néhány hónappal korábban aláírt Római Szerződés olyan speciális „piaci intézményt” hozott létre, amely gondosan megkülönböztetendő „a manchesteri típusú kapitalizmus piacától”. Mert egyfelől ugyan ebben is működnek az egyensúlyteremtő mechanizmusok, ugyanúgy, mint abban, és „ez is «szabadkereskedelmi övezet», ugyanakkor nem a «laissez-faire» övezete”.¹ Most már a közhatalom feladata, hogy beavatkozzon és megvédje a „magánérdekek piacát”, amely piac különben hamarosan különkuk és a piaci értékesítési csatornák kisajátításának terepévé vált volna; továbbá azt is feladatul szabták neki, hogy enyhítse a nyílt piaci verseny szociális következményeit. J. Rueff elmagyarázta, hogy az intézményesült piac fő jellemzője az, amit a „természetében gyökerező realizmusnak” nevezett. Az alapítók inkább egy „külső beavatkozással korlátozott piacot akartak, amivel lehetővé válik, hogy morálisan elfogadható és politikailag elfogadott legyen”.² Mindez nem jelenti a piac természetellenes korlátozását, mert – ahogy szintén hangsúlyozta – a beavatkozás csak „az árképzési mechanizmus tiszteletben tartása mellett”, az árképzés szabadságát semmiben sem zavaró mechanizmusokban nyilvánulhat meg.

Erre a „piaci intézményrendszerre”, melynek az európai építkezés a prototípusa, J. Rueff szerint nagyon szép jövő vár. Megvalósításában együtt kell működnie valamennyi liberális és szocialista pártnak, és ki kell terjednie az egész világ gazdasági kapcsolataira. A – szerinte az – európai építkezés alapjául szolgáló neoliberalizmusra nemsokára mindenképpen egy olyan világpiac fog épülni, amely „hamarosan egy közös civilizációban egyesíti mindazokat az embereket és népeket, akik káros nélküli szabadságot és szolgaság nélküli jólétet akarnak, csökkentve, egyúttal, amennyire lehetséges, az egyenlőtlenséget és az igazságtalanságot”. Ma, egy fél évszázaddal később, meglepődve konstatálhatjuk, milyen jó jósznak bizonyult J. Rueff, amikor – felidézvén a háború előtt gyakran hangoztatott tézisé, miszerint a liberalizmus sem nem jobbol-

¹ J. RUEFF: „Le marché institutionnel des Communautés européennes”, *Revue d'économie politique*, 1958. január-február 7.

² uo. 8.

dali, sem nem baloldali – arról beszélt, hogy a liberálisoknak és a szocialistáknak végül majd közös nevezőre kell jutniuk a „piaci intézményrendszer” építésének szükségességével kapcsolatban.¹

De honnan származik a politikai hatalom által konstruált és ellenőrzött piac gondolata? Nem kétséges, hogy J. Rueff szerint, mint ahogy a korszak sok más kutatója szemében is, a „közös piac” gondolatának gyökere bizony az 1930-as évek végi neoliberalizmusnál keresendő:

A piaci intézményrendszer így a liberális gondolkodás önmaga – saját törekvéseit és az azok megvalósításához szükséges módszereket fokozatosan mintegy húsz évvel ezelőtt, neoliberalizmus vagy szociál-liberalizmus, sőt liberális szocializmus név alatt tudatosító, majd végül önmagát az Európai Szén- és Acélközösség valamint az Európai Gazdasági Közösség által használt közösségi szöfordulatokban felismerő – megújulási küzdelmének beteljesülése és megkoronázása.²

Ha az ordoliberalizmus, mint azt jól láttuk, nem is tölt be monopol-szerepet az európai *neoliberalizmusban*, azt el kell ismerni, hogy legkoherensebb elméleti corpusát alkotta. A tisztelet, amivel J. Rueff adózik iránta, és a hatás, amit Franciaországban olyan magas rangú politikusokra, mint a korábbi köztársasági elnök, Valéry Giscard d'Estaing-re vagy az egykori miniszterelnök Raymond Barre-ra gyakorolt, mind mind alátámasztják ezt az állítást.³

Az ordoliberalizmus hegemoniája az NSZK-ban

Hogy megértsük, miként tudták ezek az elvek meghódítani Európát, vissza kell térni arra, miként kerekedtek felül a második világháború utáni NSZK-ban, és miként alkották egy – valamennyi fontosabb német politikai erő részvételével kialakuló – konszenzus alapjait. Ugyanakkor fontos, hogy ne keverjük össze – ami túl gyakran előfordul – azt, ami alatt a szorosabb értelemben vett németországi ordoliberalis szellemi áramlatot értjük, egy korábbi örökséggel (a „bismarcki” típusú szociális

¹ J. Rueff azt állította, hogy a „liberálisoknak” és a szocialistáknak, ha el akarják érni a céljaikat, egyformán be kell tartaniuk a piaci intézményrendszer fegyelmét, mert mindketten ugyanahhoz a „piaci civilizációhoz” tartoznak, szemben a tervutasításos totalitarizmussal.

² uo. 8. Más szerzők az 1960-as évek elején kapcsolatot láttak a Közös Piac és a neoliberalizmus elvei között. Erre jó példa Louis Franck: *La libre concurrence*, i. m. 20. „Az sem kétséges, hogy a neoliberalizmus mély hatást gyakorolt a Szén- és Acélközösséget létrehozó Párizsi és – a magát az Európai Közösséget megeremtő – Római Szerződésben elfogadott versenyvédő politikára”.

³ Nem szabad elfelejteni, hogy az európai építkezést tudatosan és nagyon korán felhasználták a tagállamok „szociális és gazdasági struktúrai rugalmatlanságának” megkérdőjelezéséhez. 1959-ben a „Armand-Rueff-jelentés”-ként emlegetett *Jelentés a gazdasági expanzió akadályairól* a francia gazdaság és társadalom európai versenyre való felkészítésére alapozza javaslatait.

állammal) illetőleg a szakszervezetek és a munkáltatók közötti kompromisszum (az „együtdöntési rendszer”, Mitbestimmung) szociális és politikai feltételeivel. A „rajnai kapitalizmus” a történelem valamint a társadalmi és politikai erőviszonyok terméke, egyfajta hibridvalóság; és nem azonos a német liberális teoretikusok „szociális piacgazdaság”-ával.

A német neoliberalizmus kezdeti sikere több tényezőnek tulajdonítható: biztosítani kellett az új állam legitimitását, a Német Szövetségi Köztársaságnak be kellett illeszkednie a szabad világba, és el kellett határolódnia nacionalista és totalitárius múltjától.¹ Meg kell továbbá említeni az Egyesült Államok szerepét az újjáépítésben, valamint az 1923-ban a gazdaságot romba döntő inflációtól való félelmet is. Mindezek a tényezők kedveztek a totális fordulatnak egy, a liberalizmussal szemben sokáig ellenszenvet érző országban. Az ordoliberalizmus azért tudott diadalmaskodni, mert a náciizmus összeomlását követően egyszerre utasította el az autarkia épülő etatizmust, valamint a – két világháború közötti káosz kialakulásában nem elhanyagolható szerepet játszó – klasszikus és neoklasszikus politikai gazdaságtan vegyítiszta liberalizmusát. Az ordoliberalizmus egy „erős”, de semleges – a kartellekbe tömörülő magánérdekeken felülkerekedni, a verseny játékszabályait mindenki által betartatni képes – államot szorgalmazó, szervezett liberalizmus.

Történeti és gyakorlati szempontból az ordoliberalizmusnak az volt a „szerencséje”, hogy 1948-ban a gazdaságpolitikában akkor meghatározó szövetséges hatóságok – valószínűleg Ludwig Erhard javaslatára – felállítottak egy, az ordoliberalisok befolyása alatt álló tanácsot, a Gazdasági Tanácsot. Ludwig Erhard, akit gyakran a „német csoda atyjának” tartanak, nem annyira elméleti ember, mint inkább gyakorló gazdaságpolitikus volt, aki a „rendszer szükségleteihez” igazodott, és elutasította a gazdasági dirigizmus valamennyi formáját. Ő volt a kidolgozója az új német márkát bevezető, 1948. június 21-i gazdasági reformnak. Nem sokkal később ő volt az, aki az árak hirtelen és teljes felszabadításának eszközehez nyúlt. És ő volt az is, aki 1957-ben² megszavaztatta a „versenykorlátozások elleni” törvényt (Kartellgesetz), és ugyanabban az évben döntött a Bundesbank függetlenné nyilvánítása mellett. Legfőbb alapelve ez volt: a „verseny mindenekelőtt”. „A versenygazdaság fenntartása mindenkép-

¹ Lásd erről M. FOUCAULT: *NBP*, i. m.

² Jean-François Poncet szerint a monopóliumok elleni 1957-es törvény „alapvető törvénynek” és mintegy „gazdasági alkotmány”-nak tekintendő. (J.-F. Poncet: *La politique économique de l'Allemagne contemporaine*, i. m. 156. A szerző helyesen mutat rá, hogy nehezen kialakított kompromisszumról van szó a gazdasági befolyásukat féltő pragmatikus munkáltatók és az ordoliberalizmus befolyása alatt álló kormány között.

pen szociális parancsolat is”, írja – Walter Eucken egy, az 1930-as években a „versenyről mint szociális kötelességről” könyvet írt tanítványának művére reagáló – *Jólétet mindenkinek*¹ című bestsellerében. Ludwig Erhardot olyan, részben elméleti, részben gyakorlati szakemberek segítették munkájában, mint A. Müller-Armack, akinek valószínűleg a *Soziale Marktwirtschaft*² kifejezést köszönhetjük.

Az ordoliberalizmus sikere mindenekelőtt abban tükröződött, hogy a nagy német pártok elfogadták a „szociális piacgazdaságot”. A kereszténydemokraták – Ludwig Erhard hatására – már 1949-től beépítik programjukba az ordoliberalis elmélet lényegét. A kereszténydemokrácia két nagy irányzata két programot fogadott el akkoriban: a szociális kereszténységre épülő 1947-es ahleni programot és a liberálisabb düsseldorfi irányelveket.³ Végül az utóbbi irányzat diadalmaszkodott a szociálisabb ahlenivel szemben. Joachim Starbatty rámutat: ami közös a két irányzatban, az ordoliberalisban és a kereszténydemokratában, az a szubszidiaritás elve. „A kezdeményezést és a felelősséget a lehető legnagyobb mértékben az egyes állampolgárra hagyják. Mindezzel adótnak veszik a decentralizált döntéshozatalt és a magánvagyon, vagyis a piacgazdaság alkotó elemeit”.⁴ A kereszténység és a liberalizmus kibékítését egyrészt az tette lehetővé, hogy a szociális célok a tisztességes gazdasági verseny „igazságos” következményeként adóttak, másrészt pedig az, hogy a neoliberalizmusnak ez a fajtája elutasítja a hedonista angolszász hagyományt és a kanti „gazdasági etika” örökösének vallja magát.

A Szociáldemokrata Párt (SPD) hivatalosan pontosan tíz évvel később, 1959-ben, a Bad Godesberg-i kongresszuson teszi magáévá a piacgazdaság gondolatát. Miközben „irányított” piacgazdaságról is beszél, nem sokkal később elfogadja a *Soziale Marktwirtschaft* (szociális piacgazdaság) kifejezést. A legnagyobb kormányzó pártok tehát a hatvanas évektől kezdve felsorakoznak a doktrína mögé. Ugyanez a helyzet a szakszervezetekkel, hiszen az igen befolyásos Deutscher Gewerkschaftsbund

(DGB) 1964-ben kimondja, hogy a piacgazdaság híve. Húsz év alatt tehát az ordoliberalizmus egyfajta „nemzeti credóvá”, hitvallássá válik – ahogy François Bilger találóan megjegyezte.¹

Az elméletből nagyrészt valóság lett, akkor is, ha társadalompolitikája a tervezettnél „elnagyoltabbra” sikeredett, és akkor is, ha a vállalatoknál a szakszervezetek bevonása a vállalatirányításba az ordoliberalis programtól idegen gyakorlatot szült. Az ordoliberalizmus olyan összetett társadalmi és történelmi valóságba ütközött, amely szociális és politikai kompromisszumokat kényszerített ki. A hatvanas évek közepéig kormányzó kereszténydemokraták kénytelenek voltak együtt élni a Bismarck-érából örökölt gondoskodó állammal, és kiegyezni az – ipari újjáépítés időszakában nagyon jól szervezett és igen jelentős befolyással rendelkező – munkásosztállyal is. A hatvanas évek végétől, amikor az SPD kerül kormányra, a „német modellre” egyre inkább rányomja bélyegét a „szociáldemokrácia” és a „keynesianizmus” szelleme. 1967-ben a „gazdasági stabilitást és növekedést segítő törvény” jól illusztrálja az ordoliberalizmus és a keynesi növekedésösztönző politika előre nem tervezett összekapcsolódását.² 1965 és 1975 között a „szociális piacgazdaság” olyan „baloldali” imázst kap, ami kétségkívül hozzájárul és magyarázza a kifejezés értelmével kapcsolatos tartós értelmezési zavart.³

Fontos, hogy ne keverjük össze az ordoliberalis doktrínát a kapitalizmus „német modelljével”. A kilencvenes évek elején Michel Albert volt az, aki – Franciaországban nagy érdeklődést kiváltó könyvével – hozzájárult a „szociális piacgazdaság” és a „rajnai kapitalizmus”, vagyis a nemzeti szinten szervezett kapitalista modell közötti – immár általánossá vált, a mindennapi tudatban is uralkodó – konfúzió továbbterjedéséhez.⁴ Michel Albert olyan „összetett rendszert” lát a szociális piacgazdaságban, amelyhez a jóléti állam, a welfare-izmus és a Mitbestimmung is hozzátartozik.⁵ Vagyis egy olyan „kapitalizmusmodell” konstruál, amely ellentéte annak,

¹ L. ERHARD: *Jólétet mindenkinek*. Konrad-Adenauer-Stiftung, Budapest, 1993, i. m. 139.

² Egyes beszámolók szerint ezt a kifejezést L. Erhard legalábbis sugallta neki 1945-től. Alfred Müller-Armackot először Erhard az alapkérdések igazgatójává nevezte ki a pénzügyminisztériumban, ami már maga egy program volt, azután az európai ügyek államtitkára lett, és mint ilyen, részt vett a Római Szerződés előkészítésében a Brüsszel melletti Val-Duchesse kastélyban.

³ J. STARBATTY: „L'économie sociale de marché dans les programmes de la CDU/CSU”, In: *Les Démocrates chrétiens et l'économie sociale de marché*. Economica, Párizs, 1988, 91. A CDU „szociális piacgazdaság”-értelmezései tükrözik a két igazodási pontul szolgáló programszöveg közötti feszültséget, az egyiket, az *Ahleni programot* a katolikus társadalmi doktrína, míg a *Düsseldorfi direktívák* nevet viselőt jóval inkább az ordoliberalis elmélet ihlette.

⁴ uo. 92.

¹ F. BILGER: „La pensée néolibérale française et l'ordoliberalisme allemand”, In: P. Patricia COMMUN (szerk.): *L'Ordoliberalisme allemand*, i. m. 17.

² Megjegyezzük, hogy a francia szocialisták az 1990-es évek végén kétségtelenül ezt a modellt akarták feleleveníteni, amikor növekedést célzó lazítást akartak elérni az európai stabilitási pakumban.

³ A felfordulás olyan nagy volt, hogy 2004-ben Schröder kancellár a szociális piacgazdaság hívének tartotta magát, míg a kereszténydemokraták inkább arra hajlottak, hogy megtagadják ezt a szemükben a szociális állam képéhez túlságosan közeli fogalmat. Fabrice PESIN és Christophe STRASSEL: *Le Modèle allemand en question*. Economica, Párizs, 2006, 14.

⁴ M. ALBERT: *Capitalisme contre capitalisme*. Seuil, Párizs, 1991.

⁵ uo. 138.

ami az angolszász országokban meghonosodott, és összekeveri az eredetileg liberális elemeket azok szociáldemokrata korrekcióival. Miközben a „szociális piacgazdaság” kifejezés születése 1947-re datálható, a „német modellé” későbbi, a hetvenes évekből származik, abból az időből, amikor a szociáldemokráciának sikerült a német politikai orientációt a munkavállalók, a bérből és fizetésből élők javára és ugyanakkor egy sokkal aktívabb növekedést támogató irányba módosítani. Mindez tükröződött a szociális ellátó rendszerek bővítésében, az újraelosztás növelésében, a központi elvonások növekvő mértékében, amivel az NSZK – a szociális védelem kérdésében – felzárkózott a többi európai ország mellé.

A „német modell” egyik legfontosabb sajátossága, szociális téren, a munkáltatók és a munkavállalók közötti, a pusztán piaci viszonyok érvényesülését korlátozó tárgyalási mechanizmusok fontossága.¹ Ludwig Erhard utóda, a szociáldemokrata Karl Schiller még messzebb akart menni a szociál- és jövedelempolitika – szakszervezetek, munkáltatók és kormány közreműködésével történő – „összehangolásában”. A munkavállalók képviselőinek az igazgató és felügyelő valamint az üzemi tanácsokban való részvételét szabályozó (1951. évi módosító) 1976. évi együtdöntési törvény, valamint a vállalkozások státuszáról alkotott törvény (1977) tanúskodnak erről a strukturált és intézményesített „összehangolásról”. A munkavállalók vállalati döntéshozatalba való bevonását kiegészítette a bérek és a munkaidő meghatározására vonatkozó, ágazati és területi szintű kollektív szerződések rendszerbe iktatása. Az állam – a partnerek autonómiájának elvéből kiindulva – elméletileg szabad kezét ad a szakszervezeteknek és a munkavállalóknak a tárgyalási folyamatokban. Ahogy P. Wagner is rámutat, ez volt az a törvény, amely rendezte a viszonyokat és „szociális békét” teremtett, miközben megtiltotta az egyeztetési folyamatok előtti sztrájkot.

A hetvenes évek vége Németországban, mint ahogy máshol is, a szociális indíttatású és keynesiánus kapitalizmus megkérdőjelezésének az időszaka. A Kereszténydemokrata Unió (CDU) a nyolcvanas évektől, kormányra kerülésétől, visszanyúl az „eredeti forrásokhoz”, amit „a szociális piacgazdaság szociális túlkapásainak” visszavétele kísér, ahogy Patricia Commun fogalmazott.² Ez a visszatérés az ordoliberalizmus alapelveihez jelzi, hogy a társadalmi fejlődést ezentúl a verseny rendje és a monetáris politika függvényeként, nem pedig öncélként kell felfogni.

Az ordoliberalizmus hatása az európai építkezésre

Ebben a kontextusban kell megérteni, hogy miként válik az ordoliberalizmus, Európa igazi „rejtett hagyománya”, az 1980-as évektől, az unió alapdoktrínájává, imitt amott némi – különösen francia – ellenszenv kíséretében. Szembe kell itt nézni bizonyos nacionalista reflexekkel, melyek Németország számlájára írják a gazdaság – az erős pénzhez való ragaszkodás miatti – mérsékelt bővülését és a magas munkanélküliséget. Valójában nem a német gazdasági nagyhatalom erőltette rá a maga „rajnai kapitalista modelljét” Európára, hanem az európai vezetők voltak azok, akik jelentős mértékben az ordoliberalis logikát követve hajtották végre az európai építkezést. Itt megjegyezzük különben, hogy az európai egyesítés éppenséggel kérdésessé teszi a kapitalizmus nemzeti keretek között szervezett „német modelljét”, ha másért nem, azért, mert az „európai szociális dialógus” nagyon távol áll az „összehangolt cselekvés” formalizált és kényszerítő erejű szabályaitól. Még azt is lehet állítani, hogy a szociális párbeszéd feltolódása az európai szint felé, mint ahogy az országon belül is alacsonyabb szintekre, jól jött a német munkáltatóknak, hogy megszabadulhassanak a munkavállalók és a munkáltatók közötti – egy korábbi időszakban rögzült erőviszonyok tiszteletben tartásával folyó – nemzeti szintű érdekegyeztetés kényszerétől. Mi több, mint-hogy az európai integráció (mint ahogy látni fogjuk később) egyre inkább a nemzeti intézmények versenyeztetésével, a „kölcsonös elismerés”¹ elve alapján zajlik, a „versenyelvű dereguláción” keresztül a nemzeti szintű összehangolás autonómiáját is kétségbe vonják.

A másik érdekes vonás az, hogy a „német modellre” való hivatkozás egy olyan pillanatban történik, amikor a kereszténydemokraták és az SPD egyaránt megkérdőjelezi ennek a modellnek az érvényességét, és teszi mindezt az európai strukturális reformok szükségességének a nevében. Még szembetűnőbb az a tény, hogy egész Európára ki öhajtják terjeszteni azt a fiskális és monetáris szigor, amely magában Németországban is bizonyította, hogy nem alkalmas a növekedés és a foglalkoztatás növelésére, miközben az európai építkezésre úgy tekintenek, mint annak egyik eszközére, hogy magába Németországba reimportálják az ordoliberalizmus versenyelvűségét. A globalizációt úgy fogják fel, mint ami

¹ P. Wagner: „Le modèle allemand, l'Europe et la globalisation”, 2004 [...] 1995. <<http://multitudes.samizdat.net>>

² P. Patricia COMMUN (szerk.): *L'Ordoliberalisme allemand*, i. m. 9.

¹ E szerint az árukra és a diplomákra egyaránt érvényes elv szerint, ami megengedett egy országban, az megengedett kell, hogy legyen az Európai Unió többi országában.

arra kényszeríti Németországot, akárcsak egész Európát, hogy növelje a rugalmasságot és csökkentse a vállalkozások bérköltségeit.¹

Az ordoliberalizmus és az európai építkezés közötti kapcsolatok története bonyolult ügy. Mintegy negyven év telt el az ordoliberalizmus felépésétől ideológiai győzelmükig. Az ordoliberalizmus, mind a teoretikusok, mind a gyakorlati emberek, mint amilyen Ludwig Erhard volt, kezdetől fogva bizalmatlanok voltak mindennel szemben, ami csak egy kicsit is hasonlított az adminisztratív ellenőrzésre vagy a gazdasági tervezésre. Mindent, ami Franciaországból jött, mint ami valami elviselhetetlen parancsuralmi módszert rejt magában, a gyanú árnyéka lengte körül. Így, amikor Konrad Adenauer 1950-ben átadta Wilhelm Röpkének a Szén- és Acélközösséget létrehozó Schuman-tervet, ez utóbbi egy feljegyzésben határozottan óvta őt attól, hogy más ágazatokra is kiterjessze ezt a „veszélyes” együttműködést, mondván: el kell kerülni, hogy „az európai gazdaságot egy mindenható ellenőrző hatóság gyámsága alá helyezzük”.² Ludwig Erhard, a pénzügyminisztériumban, korlátot akarván állítani a franciák feltételezett dirigizmusának, szembeszállt Jean Monnet-val és a Luxemburgi Főhercegséggel, amikor ez utóbbi az adminisztratív típusú gazdasági együttműködés más ágazatokra való kibővítését tervezte. A német kormány stratégiája kezdetben az volt, hogy a német gazdaságot egy globális szabad kereskedelmi rendszerbe integrálja. Az európai közös piacot nem, mint egy erődöt, hanem mint az ahhoz vezető út egy állomását fogta fel.

1955 májusában Ludwig Erhard *Gondolatok az együttműködés vagy integráció problémájáról* című írásában így foglal állást: Európának „funkcionális integrációra”, vagyis az áruk, szolgáltatások és a tőke teljes felszabadítására, valamint a valuták konvertibilitására, és nem „újabb és újabb intézmények létrehozására” kellene törekednie. Valójában a német kormányban megosztottság uralkodott a federalisták és az ordoliberalizmus között. Az előbbieket fokozatos gazdasági integráción keresztül politikai egyesítés szeretett volna, míg az utóbbiak európai piacgazdaságot és a világpiachoz való integrációt kívánták.

Az 1957-ben létrehozott közös piac valójában két, Franciaország és Németország, valamint a német kormányon belüli irányzatok közötti

kompromisszum eredménye. Franciaország elérte a közös politikák elindítását, köztük a mezőgazdasági politikát, amelyhez máig ragaszkodik, benne látván az egyik legfőbb *acquis communautaire*-t. Elért bizonyos harmonizációt szociális kérdésekben, különösen a munkavállalók szabadságával kapcsolatban, továbbá – német szándék ellenére – egy elég magas közös külső vámtarifát, valamint kedvezményes elbánsát sikerült kiharcolnia a gyarmati vagy volt gyarmati országokból származó áruk importjára. A francia törekvés lényege – mint tudjuk – az volt, – azokon az előnyökön kívül, amelyeket saját gazdáinak kívánt biztosítani – hogy elég nagy befolyást biztosítson Európának a „katonai tömbökkel” szembeni függetlenség biztosítása érdekében.

Azonban a Római Szerződés szintén a német kormányon belüli föderalista (Ettel) és ordoliberalis irányzat (Müller-Armack) közötti belső kompromisszum eredménye. Az egyik oldal az ágazatok közötti együttműködés kibővítését, a másik pedig a piacok „funkcionális integrációját” javasolta. A kompromisszumra szimbolikusan 1955. május 22-én, Müller-Armack nyaralójában, ahol a két irányzat képviselői találkoztak, ütöttek pecsétet.¹ Ennek a német vezetők között kötött kompromisszumnak² az alapján készítették elő a Közös Piacról és az EURATOM (Európai Atomenergia Közösség)–ról egy napon aláírt két Római Szerződést. Németország, miközben – az energia területét kivéve – sikerült elkerülnie a nemzetek feletti adminisztratív szervezetek felállítását, érvényre juttatta a saját – a négy alapvető gazdasági szabadságon, valamint a szabad és torzulásmentes verseny elvén alapuló – horizontális és „funkcionális” integrációt tartalmazó koncepcióját. Ludwig Erhard nyertesként jött ki a párharcból, még ha Jean Monnet és a federalisták is győztesnek gondolták magukat. Erhard szerint, miként az 1955-ben a messinai konferencia után adott nyilatkozatából is kiderült: az európai együttműködésnek a „szabad nemzetgazdaságok keretei között” kell folynia, és kizárólag „el-

¹ Ahogy Hans Tietmeyer a Deutsche Bundesbank korábbi elnöke mondja, „a globalizáció jutalmazza azt, aki rugalmas, viszont bünteti azt, aki nem elég rugalmas”. H. TIETMEYER: *Economie sociale de marché et stabilité monétaire*. Economica és Bundesbank, Párizs, 1999. 81.

² Idézi Andreas WILKENS: „Jean Monnet, Konrad Adenauer et la politique européenne de l'Allemagne fédérale. Convergences et discordances. (1950–1957)” in Gérard BOSSUAT és Andreas WILKENS: *Jean Monnet, l'Europe et les chemins de la paix*. Publications de la Sorbonne, 1999. 154.

¹ A. Wilkens így írja le ezt az időszakot: „Megegyeztünk egyfelől a „szabad kereskedelemre épülő közös piac” szakaszos létrehozásának elvéről, melyen belül biztosítani kell a személyek, az áruk, a szolgáltatások és a tőke szabad áramlását, másfelől egy közös európai együttműködési projekt létrehozásában az atomenergia területén, végül – a „Monnet barátainak” a szövetségi gazdasági minisztériumban tett pótlólagos engedmény keretében – a közösségi országokban egy, termelő beruházásokat támogató európai pénzalap létrehozásáról. Az a tény, hogy Müller-Armack-ot sikerült korábban megnyerni egy intézményi alapon strukturált közös piac elvének, fontos szerepet játszott ennek a kompromisszumnak az elérésében. Andreas WILKENS: „Jean Monnet, Konrad Adenauer et la politique européenne de l'Allemagne fédérale, t. m. 181.

² Jegyezzük meg, hogy az SPD elfogadta J. Monnet federalizmusát és az általa szorgalmazott, az Európai Egyesült Államok létrehozását célzó akcióbizottság létrehozását.

lenőrző szervek” képzelhetők el nemzetek feletti szinten, „annak garانتالása érdekében, hogy a nemzetállamok tartsák magukat a korábban közösen elfogadott játékszabályokhoz”.¹

Az Európai Gazdasági Közösséget (EGK) létrehozó szerződés egyfajta kompromisszumnak tűnhet a közös politikák (mezőgazdaság, közlekedés) valamint a személyek, áruk, szolgáltatások és tőke szabadpiacát létrehozó lépések követelménye között. Azonban a közös piacnak kezdetől furcsa státusza volt. Az „európai gazdasági közösség” egy „közösség” más közösségek (szén és acél, atom, mezőgazdaság) sorában, de át is fogja azokat, egy olyan közös elvnek rendelve alá őket, melynek a többiek csak részei, vagy éppen kivételes elbánást élveznek. A versenyelv itt kezdetől fogva a szerződés lényegi alapelve. A szerződés olyan „rendszer” hoz létre, amely biztosítja, hogy a verseny nem torzulhat a közös piacon belül”.

A törvényhozások versenyztetése felé?

A nagy ordoliberalis eszmék köszönnek vissza a liberális rendszer európai alkotmányba iktatási törekvésében, a versenyelvű politika szigorú alkalmazásában, mint ahogy az Európai Központi Bank (EKB) függetlenné nyilvánításában is. De tetten érhetők manapság az Unió bővítését támogató politikában, mint ahogy a globális szabad kereskedelem védelmében is. Ez az irányvonal egyenes folytatása azoknak a csatározásoknak, amelyeket a német politikai vezetők vívtak Nagy-Britannia csatlakozása, a közös külső vámtarifá csökkentése vagy a globalizáció mellett.

És ezek az elvek köszönnek vissza azoknak a fegyelmező szabályoknak az érvényesítésében is, amelyek célja a tagállami kormányzatok költségvetési hatáskörének korlátozása, tágabb értelemben a növekedésösztönző politikák visszaszorítása, valamint a „strukturális reformok” szorgalmazása, a munkaerőpiac rugalmasabbá tétele, a „személyes felelősség” növelése az oktatás, a megtakarítások és a szociális biztonság területén. Hans Tietmeyer kijelölte azt az ordoliberalis irányvonalat, amit követni kell Európában, írásos és szóbeli megnyilatkozásaiban megelőlegezve a 2000-ben megfogalmazott „lisszaboni stratégiát”. Szerinte parancsoló szükségszerűség a gazdaságot és a társadalmi fejlődést fékező újraelosztás és szociális védelem visszaszorítása. Az alulfoglalkoztatottság Európában

nem szolgálhat ürügyül a közkiadások növelésére és a bankóprés beindítására. A biztonságot az szolgálja, ha mind több ember dolgozik, és nem a szociális segély.¹

Az európai neoliberalizmus így a – harmincas évek ordoliberalizmusának igazi, nagy léptékű kísérleti laboratóriumává váló – európai építkezés közvetítésével, azzal együtt épült és terjeszkedett. Lehet persze azt mondani, hogy nem vegytiszta modellről van szó, hogy az ordoliberalis alapelveknek nagyon különböző szociális, nemzeti, politikai logikákkal kellett együtt élniük, mégis azt lehet mondani, hogy egyre inkább felülkerekedtek, mint ahogy arról mindennél jobban tanúskodik az Európai Alkotmányos Szerződés és ez utóbbi, a piacgazdaság alkotmányba foglalására tett kísérlete.

A gaulle-izmus és stratégiájának (a katonai blokkokat elutasító külpolitika, nukleáris haderőre épülő katonai függetlenség, a nemzetek Európájának „politikai” építési modellje)² kudarca a hetvenes években befejezett ténynek számít, amit Valéry Giscard d'Estaing és Raymond Barre is elfogadott. Jacques Chirac 2005. októberi állásfoglalása a „szociális piacgazdaság” eszméje mellett, négy hónappal az alkotmányos szerződés ratifikálásának kudarca után, a „francia” politikai Európa modelljének végleges összeomlását jelképezi. Azonban azt is láttuk, hogy a liberális dominancia az európai „szociáldemokrácia” kudarcának és – néhány szociális látszatintézkedés fejében – a neoliberális táborhoz való csatlakozásának a következménye.

Különösen jól kitapintható az ordoliberalis modell ereje a monetáris politika területén. A „maastrichti kritériumokban” meghatározott irányvonal elvileg tilt mindenfajta, akár monetáris, akár fiskális eszközökkel támogatott növekedésösztönzést, vagyis a keynesi ihletésű unortodox gazdaságpolitikát.³ Hans Tietmeyer tipikusan ordoliberalis gondolata, miszerint az árstabilitás „az állampolgár alapvető joga”, ma már általános elfogadott meggyőződés. Ezt az elméletet igazolja vissza a – Római Szerződés 3. cikkelyének elfogadása óta – az európai építkezés középponti elemének számító versenypolitika is.⁴ Elsőbbséget élvez valamennyi cél kitűzésekor: mindent – a források optimális alokációját, az

¹ H. TIETMEYER: *Économie sociale de marché et stabilité monétaire*, i. m. 39.

² De Gaulle mindig bírálta az olyan piaci Európa gondolatát, amelyet „néhány hazátlan, technokrata és felelőtlen tudós férfi gyülekezete irányít”, és kétségtelenül „a konföderáció felé fejlődő államok szervezett együttműködését” támogatta (1965. szeptember 9-i sajtókonferencia).

³ A szerző itt az angol *policy mix* kifejezést használja. (A ford.)

⁴ Fabrice FRIES: *Les Grands Débats Européens*. Seuil, Párizs, 1995. 186.

¹ Idézi Andreas WILKENS: „Jean Monnet, Konrad Adenauer et la politique européenne de l'Allemagne fédérale...”, i. m. 186.

árak csökkentését, az innovációt, a szociális igazságosságot, a decentralizációt, a nemzetgazdaságok közötti határok lebontását – a Bizottság által követett versenyelvű rend okaként vagy hatásaként, mindenesetre annak szemüvegén keresztül vizsgálják.¹

A Bizottság kivételes, habár az ordoliberalális gondolkodásmóddal teljes összhangban lévő hatalommal rendelkezik. Mindez azt jelenti, hogy ennek a kormányok fölött álló „szakmai” szervnek teljes felhatalmazása van a „játékszabályok” megállapítására. A Bizottság Versenyjogi Főigazgatósága a szabályok útján való kormányzás logikájával végzi a domináns pozícióval való visszaélések, kartell-megállapodások és fúziók megakadályozását célzó ellenőrző és szankcionáló munkáját. És szintén e szerint a logika szerint hoz olyan megelőző intézkedéseket, amelyek lehetővé teszik például az elveinek nem megfelelőnek ítélt fúziók megakadályozását. Mindez betekintési és ellenőrzési hatáskört biztosít az európai hatóságoknak a gazdaság legkülönbözőbb szintjein.²

A Bizottság ellenőrzést gyakorol az állami támogatások és mindama támogatások, amelyeket bizonyos esetekben szintén állami támogatásként lehet értelmezni. Ő adhat engedélyt az ún. derogációkra is. Mindebből egy olyan „ágazati politika” áll össze, amely ugyanakkor tagadja politika voltát, mert *szabályokat* és nem *célokat* követ. Akárcsak az amerikai politika, amely ebből a szempontból sokkal „utilitaristább”, vagyis kevésbé ad a formaságokra. Egész pontosan *keret*jellegű politikáról van szó, amely széleskörű értelmezési jogkört biztosít a Bizottságnak annak megítélésében, hogy egy támogatás törvényes-e vagy sem, olyan jogkört, amely egyszerre adminisztratív jellegű (nyomozás, ügyiratkezelés, büntetések alkalmazása) és ugyanakkor igazságszolgáltató típusú, mert ítéletet hoz és szankciókat ró ki. Ugyan nincs meg az a függetlensége, mint a német kartellhivatalnak (Bundeskartellamt), a Bizottság mégis azt állítja, hogy a versenyjog felülír minden egyéb, különösen szociális és politikai megfontolásokat. Ez a jogi felsőbbrendűség számos problémát vet fel. Például a piaci elemzés egy nagyon bonyolult kérdését: mi az a domináns pozíció? Egy ilyen pozíció önmagában korlátozza-e a versenyt? Milyen szinten történjen az elemzés: nemzeti, európai vagy globális szinten? Meglehetősen nyilvánvalónak tűnik, hogy a globalizáció és a tökekkoncentráció jelenlegi szakaszában a kis- és közepméretű

¹ F. Fries helyesen mutat rá, hogy ez a tiszta verseny politikája formális, sőt formalista, szemben az amerikai „szubsztantív” gyakorlattal, amely *elfogadja az „efficiency excuses”-t, vagy amit hatékonysági okokból tett kivételeknek nevezünk.*

² *uo.* 192.

vállalkozásokból álló, „emberi léptékű gazdasággal” kapcsolatos ordoliberalis kritériumok ma már messze meghaladtott mítoszoknak tekinthetők.

Mégis, ha van egy olyan terület, ahol a Bizottság szinte teljesen hű maradt az ordoliberalis elmélethez, akkor az a „közérdekű gazdasági szolgáltatások” területe, amelyet szerinte szintén alá kell rendelni a verseny általános érvényű szabályának, mert a verseny szabálya *per definitionem* felülír minden más szabályt.¹ Ami történt a közlekedés, a telekommunikáció, az energiaszektor, a posta esetében, az mindezt tökéletesen illusztrálja. Európa ezen a téren is alkalmazkodik a „vevő a király” eszményéhez: gondoskodni kell róla, hogy a vevő maga tudja kiválasztani a szolgáltatóját.

Manapság a kibővült Európa még messzebb megy a versenyelvű gondolkodásmód alkalmazásában, olyannyira, hogy a régi ordoliberalizmus, abban a formában, ahogy rányomta bélyegét a szerződésekre, ma már háttérbe szorulni látszik más, sokkal ultraliberálisabb „konceptciókkal” szemben. Egy még radikálisabb, *maguknak az intézményrendszereknek a versenyeztetésére* támaszkodó logika látszik diadalmaskodni az adózás, a szociális biztonság és az oktatás kérdésében egyaránt. Amit bírálói „fiskális és szociális *dömpingnek*” neveznek, az persze mentesül a versenytorzulás liberális kritikája alól, és miközben az állami támogatás tiltott, a befektetői tőke vonzását és a szomszédos országok megtakarításait elcsábítani célzó társaságiadó-csökkentésre nem vonatkozik a tiltás. Ezen a téren Írország játszotta az úttörő szerepet. Valamennyi európai ország – és különösen az új tagállamok, „a versenyelvű rendnek” ezen a – gazdasági integráció területén prioritást élvező – úton járnak.

Minden jel arra utal, hogy a globális kapitalizmus hetvenes és nyolcvanas évek óta bekövetkezett változásai nyomán olyan fordulat következett be az európai neoliberalizmusban, amelyben többé nem az európai törvénykezés teremti a versenyalapú rendet, hanem a versenymechanizmusok vonják befolyásuk alá az európai törvénykezést. Ami manapság kirajzolódni látszik, az az *ordoliberalizmus bizonyos áramlatai*, a neoliberalizmus „két fő ága”, a német és az osztrák-amerikai ág egyre erőteljesebb konvergenciájából következő *mutáns változat*.

Ez a mutáns változat megfelel bizonyos áramlatok – az európai neoliberalizmus forrásaihoz való visszatéréséhez, sőt radikalizálódásához fűződő – vágyainak, annak érdekében, hogy le tudja győzni azt, amivel korábban meg kellett alkudnia: a szociális államot, egyes szolgáltatások

¹ Ebből a szempontból az „egyszerűsített miniszerződés” kompromisszuma semmi újat nem hoz. Egy bizonyos értelemben az elfogadott megfogalmazás, a verseny „cél”, s immár nem „alap”, csak még jobban bizonyítja az európai vezetők eljárásának konstruktivista jellegét.

közösségi hatáskörben tartását és a szakszervezeti befolyást.¹ Úgy tűnik különben, hogy az első generációs ordoliberalisok „statikus” és etatista koncepcióját háttérbe szorítja a második generációs „neo-ordoliberalisok” dinamikus és evolucionista koncepciója, melynek egyik leglényegesebb törekvése, hogy az európai integráció a „rendszerek közötti verseny” elvét követve folytatódjék. Másként megfogalmazva, azt szeretnék, hogy többé ne a törvényi keret alkossa az európai építkezés keretét, hanem az intézményi rendszerek versenye hozza létre a keretet.

A termelés kihelyezése alacsony bérű országokba, a munkaerő-vándorlás, a munkaerő mobilitása a versenyelvre épülő új európai integráció fontos eszköze. A származási ország kritériuma, szemben a rendeltetési hely országgal ebből a szempontból alapvetőnek tűnik. Mert ezen keresztül lehet versenyeztetni a nemzeti szabályozást, és eljutni, nem egy, az árucserét megelőző, hanem az azt követő harmonizációig. A harmonizáció tehát nem fentről jön, hanem alulról, a piaci mechanizmus törvényei határozzák meg. A szabályzatok és intézmények fogyasztója, ha lehet így mondani, az, aki a végső döntést hozza.² A versenyelvű harmonizációnak kell érvényesülnie a közszolgáltatásokban, a társadalombiztosítási rendszerekben, az adózásban, a munkajogban éppúgy, mint a kereskedelmi és pénzügyi jogalkotásban.³ Az ordoliberalisok új generációja számára azonban még mindig túl sok akadály maradt. Ezek közül egyeket maga a Bizottság teremt, amikor egységes szociális normákat kíván felállítani, mint ahogy azt a nyolcvanas években tette. Olyan, világosabb játékszabályokat kell tehát megállapítania a Bizottságnak, amelyek – a szolgáltatások szabad áramlásának kérdésében a „származási ország”, a diplomák esetében pedig a „kölcsonös elismerés” elveinek általánossá tételével, valamint meghagyva a gazdaság szereplőinek azt a jogot, hogy – teljesen mobillá válva – szabadon döntsenek a különböző rendszerek

¹ Patricia Commun ezzel kapcsolatban új „szociális piacgazdaságról” beszél, ami kétségtelenül nagyon távol áll mondjuk J. Delors megújítási álmaitól. (P. COMMUN (szerk.): *L'Ordoliberalisme allemand*, i. m. 11.) Lásd még P. COMMUN: „Faut-il réactualiser l'ordoliberalisme allemand? Réflexions sur la dimension historique, philosophique et culturelle de la pensée économique allemande”, *Allemagne d'aujourd'hui*, 170. szám, 2004. A szerző felidézi az *Initiative Neue Soziale Marktwirtschaft*-ban tömörültek forrásokhoz való visszatérési kísérletét. Ezek az új neo-liberalisok így definiálják újra a „szociális” fogalmát: „szociális az, ahol az igazi szolidaritás alapvető jellemzői, a személyes kezdeményezés és a felelősség jelen vannak”.

² Laurence Simonin egy megjegyzése szerint „az emigráció lehetősége új hatalmat ad az állampolgárok kezébe, a kivándorlással való fenyegetés tökéletesen elég egy kormány megfegyverezéséhez”. L. SIMONIN: „Ordoliberalisme et intégration économique européenne, i. m.

³ uo. 85.

között – lehetővé teszik az ellátórendszerek és szabályozások közötti versenyt. Az ő szemükben ez az egyetlen eszköz annak elkerülésére, hogy Európa megszűnjön a „jóléti államok kartellje” lenni.

Azonban a „neo-ordoliberalisoknak” az is fontos, hogy „a bírói joghatóságok közötti versenyt a szabadság európai alkotmányának létrehozása szentesítse”.¹ A – természetesen Hayeket idéző – kifejezés arra utal, hogy a neoliberalizmus két variánsa, a német és az ausztro-amerikai immár nagyon közel került egymáshoz. Mindenesetre ez a radikális irányzat lehetővé teszi – a Bizottság vezetése alatt – a kilencvenes években bekövetkezett európai irányváltás megerősítését.

Michel Foucault nem tévedett, amikor felfedezte az ordoliberalizmusban azt a nagyon eredeti, sőt kivételes törekvést, hogy a politikai intézményeket kizárólag a szabadpiac közgazdasági alapelveivel legitimálja. Párhuzam állítható fel a német újjáépítés – a „zéro év” mítosza – és Európa – a meglévő politikai intézményei „tabula rasájából” kiinduló – újjáépítése között. Egy minimális politikai építményt telepíteni a piac- és versenygazdaság talapzatára, a gazdasági alkotmány létrehozásával – ez tűnik az ordoliberalizmus sikere legfontosabb mozgatóerejének. Ugyanakkor, míg az ordoliberalizmus első változata arra törekedett, hogy a piacot a tagállamok és az európai hatóságok által létrehozott törvények kereteivel szabályozza, az új ordoliberalizmus magát a piacot akarja megtenni a tagállamok által létrehozandó törvények kiválasztásának alapjává. Ebből a szempontból az Európai Bizottság szerepe a piac által a törvények felett meghozott ítélet szentesítésére korlátozódna, aminek meglenne az az előnye, az új ordoliberalisok szemében, hogy fékezne a Bizottság túlbuzgó szabályozó aktivizmusát. Ily módon egy olyan európai törvénykezés születne, amely végül fölébe kerekedne a törvényhozásoknak is, mind a tagállamnak, mind az európai szintűnek, és annál is inkább fölötte állna minden vitának, mert a piac ítélete szentesítené.

Egy ilyen végkifejlet, ha a gyakorlatban is bekövetkezne, különösen éles megvilágításban látnánk a neoliberalizmus eredeti (F. Böhm, majd nyomában F. Hayek által megfogalmazott) eszményét, a „magánjogi társadalom” ideálját: abban a javaslatban, hogy a versenyelv váljék a tagállamok törvénykezései harmonizációjának, tehát maguknak az európai törvényeknek az alapelvévé, az az elv köszön vissza, hogy az államoknak magukra is alkalmazniuk kell a magánjogi szabályokat. Ez a tendencia maga is jelzi, hogy bizonyos erők, magán az európai neoliberalizmuson belül is – elvitatva a törvényhozó hatalom legfontosabb előjogait – meg-

¹ Idézi L. SIMONIN: i. m. 84.

próbálják megfosztani saját lényegétől a liberális demokráciát. Ugyanakkor jól látható előre, hogy ez a terv, különösen azok részéről, akik rágoszkodnak az európai ordoliberalizmus „külön útjához”, ellenállásba fog ütközni az európai intézményekben. A 2007-ben kezdődött pénzügyi válság, melynek első hatásaként a politikai neoliberalizmuson belüli háttérvonalak is eltolódtak, új, nem várt megvilágításba helyezheti az ordoliberalizmus legklasszikusabb hagyományának régi megfogalmazásait.

A vállalkozás-alapú kormányzás

E gymással ellentétes okok miatt, a liberálisok és az antiliberálisok még mindig egyaránt elfogadják a magán- és az állami szféra hagyományos szembeállítását. Mintha az előbbi autonóm lenne, és önszabályozó módon tudna működni. Ezért van az, hogy az „antiliberális kritika” szüntelenül a piacot zárt, természetes és a politikai társadalmat időben megelőző rendszerként felfogó elképzelés csapdájába esik. Mi több, a „modern baloldal”, azzal, hogy egyenlőséget tett a neoliberalizmus és a laissez-faire közé, úgy állította be magát, mint aki, azon tényből következően, hogy keretek közé kívánja szorítani a piacgazdaságot, alternatívát kínál a neoliberális jobboldallal szemben. Így vert gyökeret Polányi Károly téves történelmi diagnózisa is: azt hitte, hogy az állami beavatkozás javára bekövetkező fordulat egyúttal a liberális utópia végső bukását is hozza.

Az 1980-as évek óta az egész világon zajló privatizációs, deregulációs és adócsökkentési hullámok elhitették az emberekkel, hogy vége az állam gazdasági szerepvállalásának, sőt, talán még a nemzetállamnak is, az eddig nem piaci alapon működő területeket megnyitják a magántőke előtt.

A spontán és autonóm piac szeplőtelen fogantatásának meséjével kapcsolatban azonban már jóval korábban kétségek merültek fel. Több évtized távlatából meglepetéssel kell újra konstatálnunk: amit egyesek „szabad piacnak” szeretnek nevezni, az valójában egy mítosz, amelynek – miközben igen nagy kockázatokat magában hordó hatásokkal jár – vajmi kevés köze van a mindennapi valósághoz. 1935-ben Walter Lippmann egy rövid és fontos írásában („*A permanens New Deal*”) eképp magyarázta, hogy a közvélemény elveszítette a hitét a piac önszabályozó képességében:

A piaci vallás hirdetői a gyakorlatban nem veszik komolyan hitüket. Saját magatartásukban sem követik szabályait. Kötik az ébet a karóhoz, hogy a gazdaság automatikusan, önmagát szabályozza, hogy a kínálat és a ke-

reslet szabadon érvényesülő egyensúlyi gépezete hatékonyabban szabályozza majd a termelést és az elosztást, mint a tudatos és összehangolt vezetés és irányítás. Azonban a valóságban alig-alig tartják tiszteletben ezt az elvet. Éppen azok, akik a leginkább védelmezik a laissez-faire eszméjét, éppen ők azok, akik egy olyan vámrendszert hoztak létre, melynek közvetítésével erőteljesen központosított vállalati struktúrát teremtettek az iparban. Szavakban tehát hisznek a szabad kereskedelemben. A gyakorlatban, tetteikben azonban nem tisztelik a szabadpiac törvényeit, és mindenütt, – ahol csak lehet – helyett tudatosan irányítják a termelést, és adminisztratív eszközökkel állapítják meg az árakat és a béreket.¹

Igy a 30-as éveket követően úgy tűnt: a vita ezentúl nem az önszabályozó piac versus állami beavatkozás leegyszerűsítő alternatívája, hanem az állami beavatkozás természete és céljai körül folyik. Walter Lippmann szerint „az igazság az, hogy a modern államban még a laissez-faire politikáját is tudatosan kellene irányítani, és tudatosan kellene gondoskodni a kereslet és a kínálat egyensúlyáról is”.² Nem érdektelen megjegyezni, hogy ugyanezt állapítja meg James K. Galbraith *A zsákmányszerző állam*³ című művében (2008). Az, amit piacgazdaságnak nevezünk, állítja, nem működhetne az amerikai kapitalizmust megelőző korszakokból örökölt szociális, oktatási, tudományos és katonai intézményháló nélkül, melyet – Walter Lippmannhoz nagyon hasonlóan – az *állandó New Deal*-nek⁴ nevez⁵.

Azonban nem elég megállapítani, hogy az állami beavatkozás mindig is létezett. Ezen túl azt is alaposan meg kell vizsgálni, hogy milyen célokat követett, és milyen eszközöket használt fel. Gyakran megfélekezünk arról, hogy a neoliberalizmus nem annyira az állam „háttérbe vonulását” és a tőkefelhalmozás előtt nyitva álló terület bővítését, hanem a *közsféra átalakítását* akarja, mégpedig oly módon, hogy az ott folyó tevékenység is a verseny szabályait, a magánvállalkozásokéhoz hasonló hatékonysági követelményeket kövesse. Az államgépezet struktúrája kettős átalakuláson ment át – kívülről, az állami vállalatok tömeges privatizációjával, ami az állam gazdasági szerepvállalásának vet véget, de belülről is, egy új hatalomgyakorlási eszközöket bevető, az állam és a társadalom között

¹ W. LIPPMANN: „The Permanent New Deal”, In: *The New Imperative*, Macmillan, London, 1935. 42–44.

² uo. 47.

³ *The Predator State* (2008)

⁴ angolul: *the enduring New Deal* (A ford.)

⁵ James K. GALBRAITH: *The Predator State*, i. m.

új viszonyt kialakító, értékelő és szabályozó állam kialakulásával – és ezeket hajlamosak vagyunk összekeverni egymással.¹

Az államot érő legfontosabb kifogás, hogy összességében véve nem elég hatékony és nem elég *termelőkeny* a globalizálódó világban. Azokhoz az előnyökhöz képest, amelyeket a közösségnek nyújt, túl nagy költséggel működik, és csökkenti a gazdaság versenyképességét. Tehát egyre gyakrabban vetik alá gazdasági elemzésnek a közzsféra tevékenységét, és nemcsak azért, hogy meghatározzák, *mely tevékenységek tartozzanak a hatáskörébe, és melyek nem*, hanem azért is, hogy tisztázzák: *milyen módon végezze a teendőit*. Ez a célja a „hatékony állam” vagy „menedzserállam” – 1980-as évektől kibontakozó – elméletének. A gyakorlatban a neoliberális jobboldal és a modern baloldal egyaránt elfogadta, hogy a kormányzás nem maradhat közömbös olyan ügyekkel kapcsolatban, mint a lakosság biztonsága, egészsége, oktatása, közlekedése, lakhatása, no és természetesen a foglalkoztatása. Annál is kevésbé, mert a verseny, mint új globális norma megköveteli, hogy a közigazgatási és szociális alrendszerek olcsóbban, és – alapjában véve – a gazdasági verseny törvényszerűségeinek megfelelően működjenek. Az újdonság, amit ez a politika be kíván vezetni a korábbiakhoz képest, a működtetés hatékonyságában, és mindenekelőtt a lakossági javak és szolgáltatások előállításához alkalmazott módszerekben van. Amikor a működtetés az adminisztratív állam kezében van, akkor az – az új ortodox álláspont szerint „magától értetődően” – szembemegy a piaci árképzés és verseny logikájával. Erre vezethető vissza az államigazgatási vezetők – és „felkent” szakértők – „modernista” táborának bürokráciaellenes alapállása. A közszolgálati hierarchia alsóbb fokain dolgozók iránt érzett megvetésük, ez utóbbiak alacsony jövedelme, de a személyi és anyagi források krónikus hiánya is, nem beszélve a „bürokratikus irányítás” és a „túladoztatás” elleni médiakampányokról, jelentős mértékben hozzájárultak a közzsféra tekintélyvesztéséhez és a társadalmi szolidaritás gyengüléséhez.

Paradox módon a presztízsesvesztés igen gyakran a közigazgatási elit egy része tudatos lejárato – és a lejáratoást saját pozíciójának megerősítésére felhasználó – akciójának köszönhető. Azonban ami megváltozott a globális verseny logikájának uralkodóvá válásával, az főleg a közzsféra működése. Miközben úgy tekintenek az államra, mint eszközhöz, melynek

¹ Lásd erről Desmond KING: „Une nouvelle conception de l'État : de l'étatisme au néolibéralisme.” In: Vincent WRIGHT és Sabino CASSESE (szerk.): *La Recomposition de l'État en Europe*. La Découverte, Párizs, 1996. és az eszköz strukturáló dimenziójáról, Pierre LASCOUMES és Patrick LE GALÈS: *Gouverner par les normes*. Presses de Sciences-Po, Párizs, 2007.

feladata úgy megreformálni és irányítani a társadalmat, hogy az a vállalkozásokat szolgálja, neki magának is be kell tartania a magánszférában érvényes hatékonysági előírásokat.

Az akarat, hogy a magánvállalkozás értékei, módszerei és működési formái gyökeret verjenek a közszféra működésében, új kormányzási gyakorlat meghonosodásához vezet. Az 1980-as évektől kezdve az – OECD valamennyi országában érvényes – új paradigma előírja, hogy az állam legyen rugalmasabb, fokozza reagáló képességét, forduljon a piac felé, és az eddigieknél jobban próbálja meg kielégíteni a fogyasztó igényeit. A vezetésstudomány a közszféra valamennyi területén közvetlenül, egy az egyben felhasználható, teljesen ideológiamentes, „általános” igazgatási tevékenységként kínálja magát.¹ A vállalkozói szemlélet érvényesítésével nemcsak az a cél, hogy növekedjen a közszféra hatékonysága és csökkenjenek a költségei, hanem az is, hogy gyökeres változás következzen be a modern demokrácia alapjai, vagyis az állampolgári státuszhoz kötődő szociális jogok elismerésében.

A politikai beavatkozásnak ez a – magánszereplőkkel fenntartott kapcsolatok horizontális szintjére szűkítése – szemléletváltás kezdetét jelzi. Immár nemcsak azt az általános kérdést teszik fel az államnak, hogy hasznos-e az, amit csinál, hanem meg is méri és össze is hasonlítja más szereplők számokban kifejezett eredményeivel. A közszféra működésének ez az új, „józanabb” felfogása vezet ahhoz, hogy immár olyan vállalkozást látunk az államban, amelyet ugyanolyan mércével kell mérni, mint egy magánvállalkozást, az „állami vállalkozásnak” ma már korlátozott a szerepe az „általános érdek” szolgáltatában. Másképpen megfogalmazva, ha feltételezzük is, hogy a piac nem hozza létre az érdekek természetes egyensúlyát, ebből még nem következik, hogy az állam létre tudna hozni egy mesterséges harmóniát, kivéve persze, ha ő is aláveti magát a rendkívül szigorú ellenőrzési rendszernek.

A versenylvív piac – az állam által tudatosan létrehozott és fenntartott – intézménye tehát megerősödött, és ezt egy olyan irányváltás kísérte, melynek célja a versenyszféra működési szabályainak „importálása” a legtágabb értelemben vett közszférába, úgy, hogy még a kormányzati hatalomgyakorlást is a vállalkozási logika alapján fogják fel. Így könnyen belátható, hogy a „piac mint intézmény” kifejezés idővel rendkívül elmentmondásossá vált. Többé nemcsak a piacról mint politikai intézményről van szó, hanem megfordítva, az állami intézmények piacra viteléről, a versenyszféra szabályai szerinti működésre kényszerítéséről is. Ebből

¹ Lásd Denis SAINT-MARTIN: *Building the New Managerialist State. Consultants and the Politics of Public Sector Reform in Comparative perspective*. Oxford University Press, 2000.

a szempontból a neoliberalizmus nagyon határozott irányváltást hajtott végre a gyakorlatban, aminek lényege a versenylogikához való visszatérés, a közhatalom aktív közreműködésével. Az elmúlt húsz év fejleményei megcáfolták L. Walrast, aki úgy vélte, hogy a „szabad verseny elve csak a magánjavak termelésére érvényes, a közösségi érdeket szolgáló dolgokéra nem”.¹ Márpedig éppen ez utóbbit vették célba az új governance hívei. Ebből a szempontból a politikai neoliberalizmus, amikor a közszféra működése és teljesítménye javításának legjobb eszközének kezdte tekinteni a versenyt, tulajdonképpen radikalizálódott.

A vállalati governance-től az állami governance-ig

Az állam felfogásában és működésében bekövetkezett változás a politikai világ szóhasználatában is tükröződik. Az egész világon a „governance” lett az új neoliberális szabályrendszer kulcsszava. A governance (*gubernantia*) szó maga is régi. A 13. században a kormányzás tényét és művészetét jelenti.² A terminus később fokozatosan kettéválk a *szuverenitás* és a *kormányzás* fogalmára, és ez a kettősség megmarad a nemzetállamok kialakulásának teljes időszaka alatt. A francia nyelvbe a szene-gáli elnök, Leopold Sédar Senghor hozta vissza a 20. század végén. Az angol nyelvet használó országokban igen gyorsan népszerűvé vált: eleinte a vállalatvezetők és a részvényesek közötti viszony módosulását jelelték vele, egészen addig, amíg politikai jelentést és normatív felhangot nem kapott, amikor a globalizációs kényszernek alávetett kormányok gyakorlatának jelölésére kezdték használni. Ekkor a neoliberális fegyelmezés elveinek globális terjesztésére hivatott nagy szervezetek – és különösen a Világbank – kedvenc jelszavává vált a Dél-országokban. A terminus több értelme jelzi, hogy mire használták. Ugyanis a hatalom egymással egyre inkább összekeveredő három dimenziója: a vállalkozások, az államok és az egész világ vezetésének egységsítésére utal.³

¹ Idézi L. FRANCK: *La Libre Concurrence*, i. m.

² Lásd J.-P. GAUDIN: *Pourquoi la gouvernance?* Presses de Sciences-Po, Párizs, 2002.

³ A korábbi német kancellár, Willy Brandt kezdeményezésére 1992-ben felállított Commission on Global Governance így határozza meg a fogalmat: „azoknak a különböző formáknak az összessége, amelyekkel az emberek, a magán- és közigazgatási intézmények közös ügyeiket. Folyamatos együttműködési és alkalmazkodási folyamat ez a különböző és egymással konfliktusban álló érdekek között. Hivatalos intézmények és végrehajtható hatalmat gyakorló szervezetek épüpy a részesei, mint azok az informális megállapodások, melyeket a népek és az intézmények elfogadnak, vagy érzékelik, hogy érdekükben áll.” Idézi Jean-Cristophe GRAZ: *La Gouvernance de la mondialisation*. La Découverte, Párizs, 2008. 41.

A „governance”, helyesebben a jó „governance” politikai kategóriája központi szerepet játszik a globális verseny, mint követendő norma terjesztésében. A „jó governance” végrehajtja a kölcsönök feltételül szabott strukturális kiigazításokat, mindenekelőtt megnyitja az áru- és pénzügyi piacokat, amitől szorosan függ a világpiacba való politikai integráció. A „governance” így szép lassan a „szuverenitás” elavult és leértékelődött fogalma helyébe lép. Egy államot többé nem – a klasszikus nyugati felfogás szerint – vagyis a területe feletti *szuverenitás* biztosításának képessége alapján, hanem a szerint kell megítélni, hogy tiszteletben tartja-e a *governance* jogi előírásait és „elfogadott” gazdasági gyakorlatát.¹

Az államok *governance*-a egy fontos dolgot átvész a vállalkozás kormányzásából. Ahogy a vállalkozások menedzserei a pénzügyi szemléletű *corporate governance* keretében a részvényesek ellenőrzése alá kerülnek, ugyanez történik, azonos indokkal, az államok vezetőivel, akiket ezentúl a nemzetközi pénzügyi közösség, szakértői szervezetek, hitelminősítők tartanak kontroll alatt. A lényegileg azonos gondolkodásmód, az értékelési módszerek, a közpolitika megítélésének egységes volta, az auditok és a tanácsadói jelentések, mind azt jelzik, hogy a kormányzati működéssel kapcsolatos új gondolkodás nagyon sok mindent átvett a nagy nemzetközi multinacionális cégek vállalatirányítási logikájából. A *benchmarking*² sikere a politika elemzésében és vezetésében mutatja, hogy egy, a nagy multinacionális cégek leányvállalatai tevékenységének ellenőrzésére és ösztönzésére szolgáló eszköz miként tud átkerülni a vállalkozóiból a kormányzati szférába. A magánmenedzsment módszereinek átvétele lehetővé tette, hogy a „jó governance” gyakorlásában olyan „befektetők” is részt vehessenek, akik igen távol állnak a szuverén hatalom klasszikus elveinek világától. Ezek a „befektetők”, vagyis egy-egy ország hitelezői és külföldi befektetői jogosultak ítéletet alkotni az adott országban a közszféra működéséről, minőségéről, vagyis arról, hogy az összhangban van-e az ő pénzügyi érdekeikkel. Minthogy ők, a külföldi befektetők elfogadják a *corporate governance* normáit, ők viszont elvárják a helyi politikusoktól, hogy betartsák a *state governance* szabályait. Látható, hogy a *state governance* tulajdonképpen nem más, mint az államok – kormányok felett álló hatóságokból és magánszervezetekből álló,

a követendő politika céljait és eszközeit megszabó – érdekszövetségének gyámsága alá helyezése. Ebben az értelemben az egyes államokat egy „termelő egységnek” tekintik a többi, hasonló elvárásokat teljesítő politikai-gazdasági hatalmak széles hálózataán belül.

A „governance”-t gyakran olyan új hatalomgyakorlási formaként írják le, amelyben nemzetközi és nemzeti politikai és jogi intézmények, egyesületek, egyházak, vállalkozások, *agyrösztok* és egyetemek stb. vesznek részt. Anélkül, hogy itt belemennénk az új világhatalom természetének vizsgálatába, mindenképpen meg kell állapítani, hogy az új, versenyalapú szabályrendszer eluralkodása számos területen együtt járt sok, a magánvállalkozásoknak hatalmi pozíciókat átengedő forma kialakulásával, olyannyira hogy több területen a *nemzetközi szabályok*, a *köz- és magánszféra együttműködésével*, „*koprodukción*” történő „előállításáról” lehet beszélni. Ez történik például az Internet, a telekommunikáció vagy a nemzetközi pénzügyek esetében. A gazdaságpolitika közös, a magán- és közszféra együttműködésében gyakorolt „*cogovernance*”-a rendszeresen a nagy oligopóliumoknak kedvező költségvetési és versenyszabályozási lépések és reformok bevezetéséhez vezet. A folyamat jó példája, hogy a számviteli normák kidolgozását egy igen jelentős mértékben az Egyesült Államokban érvényben lévő számviteli szabályok alapján dolgozó globális magánszervezetre (International Accounting Standards Board, IASB) bízta.¹

A vállalkozás válik a világ gazdasági *governance* megszervezésének egyik fundamentumává, mégpedig a helyi államok támogatásával. A magáncégek diktátumai, prioritásai és gondolkodásmódja határozzák meg immár az állam *feladatkörét*. Ez nem jelenti azt, hogy a multinacionális cégek teljhatalmat kapnak és egyöntetűen az állam „elveszejtésén” munkálkodnak, mint ahogy azt sem, hogy az állam pusztán „eszköz” lenne a kezükben, ahogy azt a még mindig elég elterjedt, sematikus marxista felfogás sugallja. Hanem azt, hogy a makrogazdasági döntések jelentős mértékben a köz- és magánszféra együttműködésével születnek, miközben a többi területen az állam megőrzi bizonyos fokú autonómiáját. Azonban még ezt az autonómiát is csorbítja a szupranacionális hatalmak létezése, és az, hogy számos közfeladat kerül át az államtól teljesen el nem különült nem kormányzati szervezetek, vallási közösségek, magánvállalkozások és egyesületek hálózatának hatáskörébe.

¹ A „governance” és a „szuverenitás” fogalma tehát részben ellentmond egymásnak. A *governance* feltételezi az engedelmisséget a nagy kereskedelmi és pénzügyi érdekeket képviselő szervezetek parancsainak; és megalapozza, a nemzetközi erőviszonyok és a geostratégiai érdekek függvényében, a nem kormányzati szervezetek, hitelezők vagy fegyveres erők beavatkozási jogát, az emberi jogok, kisebbségek vagy, prózáiban megfogalmazva, a piaci szabadság nevében.

² Lásd fent 10. fejezet.

¹ Lásd Nicolas VÉRON: „Normalisation comptable internationale : une gouvernance en devenir”, In: CONSEIL D'ANALYSE ÉCONOMIQUE: *Les Normes comptables et le monde post-Enron*. La Documentation française, Párizs, 2003.

És éppen a „közösséginek” nevezett működésnek ez az új, teljesen *hibrid* jellege az, ami magyarázza a governance fogalmának előtérbe kerülését az állami feladatok és gyakorlatok megnevezésében, a közjogi – és ezek sorában mindenekelőtt – a szuverenitás fogalma helyett. Ez a fogalom jelzi a nemzetközi előírások *kidolgozásának* privatizációját, valamint a magánszereplők, a termék- és tőkemozgások összehangolt szabályozásába való bevonásának szükségességét. Ez persze nem jelenti azt, hogy az állam teljesen visszavonul, csak annyit, hogy közvetetebben gyakorolja a hatalmát: csak orientálja, amennyire tudja, a magánszereplők működését, miközben felhasználja a magáncégek (tanácsadók, hitelminősítők, nemzetközi kereskedelmi megállapodások) által kidolgozott jogszabály-gyűjteményeket, szabványokat és előírásokat. Ahogy a magánvállalkozás vezetése a saját ösztönző rendszerével arra törekszik, hogy a lehető legtöbb munkára készítse a munkavállalókat, hivatalosan a „*state governance*”-nek is az a célja, hogy a magánszféra gazdálkodó egységeivel állítsa elő – feltételezetten hatékonyabban – termékeket és szolgáltatásokat, és átengedi a magánszektorra a *törvény* helyébe lépő *belső szabályzatok* kidolgozásának lehetőségét. Így ettől kezdve az állam a nemzeti és transznacionális magánszereplőktől várja, hogy a nemzetek közötti gazdasági érintkezés összehangolásán munkálkodjanak. Az új állam tehát *inkább stratégia, mint közvetlen szolgáltató*. Ez volt a célja, például, az önellenőrzési kritériumok meghatározását a nemzetközi pénzügyi intézetekre bízó Bázeli II. megállapodásnak.

A Bázeli Bizottság – a 2007-es pénzügyi válság nyomán brutális módon megbizonyosodott – kudarca mindenekelőtt eme tipikusan – a közhatalom gyakorlásába a nagy magánszereplőket bevonó – neoliberális típusú, hibrid „governance” bukása. Először is érdemes emlékeztetni rá, hogy a pénzügyi ágazat nem teljesen magányosan cselekedett ebben az ügyben. Ebből a szempontból, ahogy könyvünk bevezető részében már megjegyeztük, nem szabad összekeverni a szabályok *hiányát* a szabályok *hibájával*. Az óriásbankok és tőzsdepiacok közötti globális verseny szükségessé tette új nemzetközi szabályok felállítását. 1974-ben, a korábbi nemzetközi monetáris rendszer vége és a kockázatoknak a devizaárfolyamok lebegtetéséből eredő növekedése által meghatározott környezetben¹ a Nemzetközi Fizetések Bankja égisze alatt létrehozták a bankok ellenőrzésével és reformjával megbízott Bázeli Bizottságot. Ennek lett a feladata, hogy kidolgozza azt, amit a pénzügyi rendszer „prudenciális fel-

¹ A Herstatt és a Franklin National Bank csődje 1974-ben az Egyesült Államokban.

ügyelete” névvel szoktak jelölni. A pénzügyi intézetek globális versenyét szabályozó normarendszer felállításáról volt szó.¹ Az új szabályozás célja az volt, hogy rákényszerítse a bankokat, nemcsak arra, hogy betartsák a törvény által előírt szabályokat, de arra is, hogy szigorúbban ellenőrizzék önmagukat (belső ellenőrzés) és a többi piaci szereplőkhöz képest szigorúbb átláthatósági követelményeknek feleljenek meg.

A szektor felügyeletének szerkezetében a Bázeli Bizottság feladata, hogy olyan szabványokat határozzon meg, amelyeket át lehet ültetni a nemzeti szabályozásba. A felügyelő hatóságok különben a bankokra bízzák a belső ellenőrzés felelősségét és rákényszerítik őket a kockázattal járó és a kockázatellenőrzési tevékenység szétválasztására. Ezek a hatóságok fokozatosan minden szinten kodifikálták a belső ellenőrzési folyamatokat.² 1988-ban a Bazel I.-nek nevezett megállapodások olyan saját-tőke-követelményeket szabtak, amelyekről hamar kiderült, hogy nincsenek összhangban a piaci és a belső működési kockázatok növekedésével. 2006 végén, hosszadalmas tárgyalássorozat után, melyek során a pénzügyi intézetek minden lehetséges befolyásukat felhasználták, új megállapodás lépett érvénybe, Bazel II. néven. Ez új, szigorúbb fizetőképességi szabályokat, belső ellenőrzési módszereket és a vezetés átláthatóságával kapcsolatos kötelezettségeket állapított meg. A szabályozásnak ez a „három pillére” kiegészíti a már meglévő nemzeti szintű eszközrendszereket. Az Egyesült Államokban az Enron-ügy után, 2002-ben elfogadott Sarbanes-Oxley törvény célolta a pénzügyi intézetek felügyeleti mechanizmusainak a megerősítését, miként Franciaországban a – 2003-as, a tranzakciók átláthatóságát növelő és egy új pénzügyi felügyeleti hatóságot (Autorité du Marché Financier) felállító – pénzügyi biztonságról szóló törvény is.

A köz- és magánszféra közötti munkamegosztással létrehozott új normarendszer hibásnak bizonyult. Ez a rendszer volt az, amely – a kintlévőségek és a származékos termékek értékpapírosításával – lehetővé tette

¹ Amit Dominique Plihon, Jézabel Couppey-Soubeyran és Dhafer Saïdane írnak Franciaországról, az érvényes a teljes pénzügyi rendszerre is: „Franciaországban a bankszektor szabályozásának átalakítását és privatizációját, mint az állam kivonulásának jelét és a bankszektor igazi deregulációjának kezdetét értelmezték. Gyakran ezzel magyarázták a bankok kilencvenes évek során keletkező problémáit. Azonban a szabályozás átalakítása nem azonos a deregulációval. A szabályozás nem tűnik el, hanem más formában él tovább. (kiemelés tőlünk) Olyan prudenciális szabályozásról van szó, amely többé nem közvetlenül akarja irányítani a bankok tevékenységét, hanem – azzal, hogy a fizetőképességi normákra helyezi a hangsúlyt – nagyobb óvatosságra próbálja késztetni őket. Így egy új szabályozás feltételei jönnek létre. A szabályozás nem zárja ki a piacot, míg a kockázatok növekedése természetesen érzékenyebbé tette a bankokat kockázataik belső kezelésében.” (D. PLIHON, J. COUPPEY-SOUBEYRAN és D. SAÏDANE: *Les banques, acteurs de la globalisation financière*, i. m. 113.)

² uo. 109.

a banki kockázatok szisztematikus áthárítását másokra. A bankok térszerűen megkerülték a Bazel II. megállapodás fizetőképességi mutatóra vonatkozó szabályait, mindezt a felügyelő hatóságok tudtával (minde- nek előtt az Egyesült Államokban), és közben áthárították a kockázatokat a náluk kevésbé ellenőrzött és nem annyira szem előtt lévő szereplőkre (például a *hedge fund*okra és biztosító társaságokra). A hibát ott követték el, hogy azt hitték: a kockázat megosztása a piac nagy számú hitelkockázat-viselője között a nemzetközi pénzpiac stabilizáló tényezője. A felügyeleti hatóságok így tétlenül szemlélték egy rendszerszintű destabilizáló gépezet kialakulását. Az ún. toxikus vagy mérgezett hitelekhez kapcsolódó kockázatok – rendkívül bonyolult „eszközök” közvetítésével – egy hosszú tranzakciós láncolatot fertőztek meg, oly módon, hogy a láncolat végén lévők már nem voltak képesek felmérni az értékpapírosított, vagyis a már valóban megfertőzött portfóliókban rejlő lehetséges veszteséget.¹ A kockázatmegosztásnak ez a – piacok hatékonyságának optimista elméletén alapuló – gépezet² automatikusan megnövelte a kockázatot, mert minél nagyobb körben tudták a bankok azt áthárítani külső szereplőkre, annál inkább elaltatták azok éberségét.

A pénzügyi válság igen jól világít rá a magában a neoliberalis kormányzási modellben rejlő veszélyekre. Ez utóbbiak akkor lépnek fel, amikor a kapitalista gazdasági rendszer központjában a prudenciális felügyelet egy részét – azzal az ürüggyel, hogy ők azok, akik közvetlenül viselik a globális verseny kényszerű következményeit, és képesek saját érdekük követésével kormányozni magukat – magukra a „versenyzőkre” bízák. Pontosan ez a „homokszem” volt a gépezetben az, ami elaltatta az éberséget, és vezetett a piaci egyensúlyt rendkívüli módon romboló magatartás kialakulásához. A legkártékonyabb szerepet játszó magánszereplők közé sorolhatjuk azt a néhány hitelminősítő intézetet, amelyek feladata volt a bankok értékelése. Ezeket a stratégiai jelentőségű, ellenőrző funkciót betöltő szervezeteket senki nem ellenőrzi, miközben – amennyiben a hitelminősítést maguk a minősített vállalkozások kéri és fizetik – számos súlyos érdekonfliktus forrásai. A felügyeleti rendszerben felfedezhető hiányosságok természetesen nagyon sokfélék. Azonban a döntő tényezőt mégis a szabályok jelentették. Nem számítva azt a tény-

hogy maguk a „felügyeltek” dolgozták ki és alkalmazták, hatályuk korlátozott volt, mindig csak az adott pénzügyi intézetre terjedt ki, ami rendszer-szintű válság esetén eleve teljesen hatástalanná tette azokat. Ami tehát kérdésessé vált, az a magánszereplők önszabályozó képessége, vagyis az a képességük, hogy ne kizárólag csak a saját szervezetük, hanem a globális pénzügyi rendszer érdekeit is figyelembe vegyék.¹

Ugyanez a közvetett és hibrid szabályozási logika fedezhető fel minden olyan, a világkereskedelem bonyolításához szükséges szabályozási folyamatban, amelyet az egyes ágazatok szakmai szervezeteire bízunk. Ez a fejlemény természetesen nem egyébre, mint a gazdasági és pénzügyi átalakulásra vezethető vissza. A verseny annyira kiéleződött, hogy a cégek az egymás közötti termelési és marketingversenyben olyan eszközökkel élnek, mint például az egyre fokozottabb „termékspecializáció”. A világpiacon vezető szerepet betöltő nagy oligopóliumok közötti verseny arra készítette ezeket, hogy – a kockázatok és a források megosztása céljából – a kutatás-fejlesztés (K+F) területén összefogjanak egymással. Ebben a helyzetben az államok immár alárendelt szerepet játszanak és mellékszereplőkké válnak, ámde elég sokat vállalnak magukra ahhoz, hogy a szociál-, környezetvédelmi és tudománypolitikájuk meghatározásában ne lennének ráutalva a nagy oligopóliumok legalább hallgatóságos beleegyezésére.

Az állam tehát nem vonul ki teljesen a gazdaságból², hanem aláveti magát az új feltételeknek, melyek létrehozásához ő maga is hozzájárult. Ezt a globális pénzvilág politikai felépítése illusztrálja a legjobban.³ A kormányok az állam eszközeivel, és gyakran nagyon is hagyományos retorika felhasználásával („nemzeti érdek”, „az ország biztonsága”, a „nép boldogulása” stb.) – arra a versenyre hivatkozva, amit ők maguk akartak, és annak a pénzvilágnak a védelmében, amit ők maguk építettek

¹ Lásd Michel AGLIETTA: *Macroéconomie financière. La Découverte*, Párizs, 2008, 96-97., azoknak a jogszabályi kibúvóknak a közgazdasági elemzését, amelyek lehetővé tették a bankoknak, hogy megkerüljék a Bazel-2 szabályait.

² Eme elmélet szerint a kockázatok szofisztikált pénzügyi termékeken keresztül értékesítése jobb minőségű értékelést tesz lehetővé. Ha piaci értéket adunk a kockázatoknak, akkor a pénzpiac valószínűleg hatékonyabban képes allokálni a forrásokat.

¹ Ez az, amit Alan Greenspan igaz, igen későn, 2008. október 23-i, kongresszusi meghallgatásán elismert: „elkövettem azt a hibát, hogy azt gondoltam, a szervezetek és különösen a bankok jól felfogott érdeke őket teszi a leginkább képessé, hogy megvédjék részvényeseiket és a cégek tőkéjét. Tapasztalatom a Fed-nél eltöltött 18 év alatt, és korábbi funkcióimban, arra vezetett, hogy azt gondoljam, a pénzügyi intézetek vezetői sokkal jobban ismerik a nemfizetési kockázatokat, mint a szabályozó hatóságok. A probléma tehát az, hogy egy látszólag különlegesen szilárd építmény fő tartópillére kidőlt. [...] Nem tudom pontosan, hogy mi történt, és azt sem, hogy miért. De gondolkodás nélkül meg fogom változtatni nézeteimet, ha a tények megkövetelik.” Majd hozzátette, a „liberális ideológiával” kapcsolatban: „nagyon mélyen érintett a világ működésében meghatározó szerepet játszó lényeges struktúra hibája”.

² Lásd S. STRANGE: *The Retreat of the State. The Diffusion of the Power in the World Economy*. Cambridge University Press, 1996.

³ Lásd fent 10. fejezet, „A pénzügyi kapitalizmus felvirágzása”.

ki – a vállalkozásoknak kedvező, saját országuk munkavállalóinak azonban kedvezőtlen politikát folytatnak. Amikor a nemzetközi vagy kormányközi szervezetek, mint például a Nemzetközi Valutaalap, a Világkereskedelmi Szervezet, az OECD vagy az Európai Bizottság növekvő súlyáról beszélnek, elfelejtik azt, hogy azok a kormányok, amelyek úgy tesznek, mintha *kénytelenek* lennének végrehajtani mindazt, amit e szervezetek auditjai, jelentései, utasításai, direktívái rájuk erőltetnek, ugyanakkor aktív *haszonélvezői* is ezeknek. Az a benyomásunk támad, mintha a lakosság nagy részét szociális megszorításokkal sújtó és a jövedelmeket a tehetősebb osztályok felé átcsoportosító neoliberális fegyvermező gépezet egyfajta „maszkabált” játszana, amiben – miközben az élet valamenynyire területére kiterjeszti a versenyt – más hatóságokra hárítja a jóléti állam és az állami oktatási rendszer lebontásáért a felelősséget.

A második világháborút követően alapított nagy nemzetközi intézmények (Nemzetközi Valutaalap, Világbank, GATT) voltak az új, neoliberális normarendszer érvényesítésének legfőbb közvetítői. Az Egyesült Államoktól és Nagy-Britanniától vették át a stafétabotot, anélkül, hogy nagy ellenállásba ütköztek volna. Ehhez a Bretton Woods-i megállapodásoknak egyszerre kellett újradefiniálniuk a szerepüket, és ugyanakkor helyet szorítaniuk új intézményeknek és némkormányzati ügynökségeknek. A Világkereskedelmi Szervezet (WTO) befolyásának gyors növekedése egyik fontos jele ennek. Tévednénk, ha pusztán csak az egyetemes piaci szabályok kikényszerítésének eszközét látnánk benne, mint aminek semmi köze nincs bizonyos államok és oligopóliumok lobbijéhez és partikuláris érdekeihez, és talán még inkább, ha úgy tekintenénk rá – a kereskedelmi tárgyalások tematikájának a fejlődési prioritások felé való elmozdulása miatt – mint a Dél országainak legfontosabb szövetségére. Főként a technológiai újítások területén érvényesülnek a legnyilvánvalóbban az oligopóliumok érdekei. A Világkereskedelmi Szervezetben folyó tárgyalásokon az északi országok inkább hajlamosak szolgálni – azzal, hogy megengedik nekik a szellemi tulajdonjogok kiterjesztését – a nagy kutatási-fejlesztési kiadásokat igénylő ágazatok oligopóliumainak érdekeit. A tudásipar oligopóliumainak dolgozó lobbiszervezetek a nemzetközi intézményeket használják fel arra, hogy megszervezzék az *innovációs járadékok védelmét*, és így szerezzék meg a privátszféra kutatási-fejlesztési kiadásainak gyümölcseit; hozzájárulva ezzel ahhoz, hogy a fejlődő országok megrekedjenek az alulfejlettség szintjén.

A kormányzati működés egy másik módosulása még közvetlenebbül kapcsolódik a globális verseny szabályához: a termelési tényezők kerülnek az állami beavatkozás középpontjába.

Az államokra kiemelt felelősség hárul az oligopóliumok logisztikai és infrastrukturális hátterének biztosításában, éppúgy, mint ahogy kiemelt fontosságú befektetéseiknek az általuk igazgatott ország területére csalogatásában. Mindez igen eltérő területeket: a kutatást, az egyetemeket, szállítás-közlekedési ágazatot, fiskális ösztönzést, kulturális, környezet- és várospolitikát, piaci garanciákat (közbeszerzések megnyitása a kisvállalkozásoknak az Egyesült Államokban) érint. Másként megfogalmazva, az állami beavatkozás a termelési tényezők és a gazdasági környezet javításának formájában jelenik meg. A versengő állam nem az érdekek közötti *döntőbírói* szerepet játszó, hanem a globális gazdasági háborúban az oligopolisztikus érdekekkel *partneri* viszonyt ápoló állam. Mindez jól látható a kereskedelempolitika területén. A szabad kereskedelem fogalma maga is új jelentést kap. A termelési folyamat részekre bomlása miatt egy-egy ország exporttermékei egyre nagyobb arányban tartalmaznak importált alkatrészeket. Következésképpen az állam egyre inkább rákényszerül arra, hogy áruit ne tarifális úton, *vámokkal*, hanem *stratégiai protekcionizmus* útján védje, *vagyis ne* adott termékeket, hanem a *termelési tényezőket* támogassa.

A globális versenyben való helytállás parancsa arra készteti az államokat és más közhatalmi szerveket, hogy megteremtsék a tőke hasznosulásának optimális helyi feltételeit (amit némileg paradox megfogalmazásban a „tőke közjavainak” neveznek). Ilyen javak – a kiélezett versenyben a tőke és a képzett munkaerő letelepedéséhez szükséges – infrastrukturális és intézményi befektetések. Ilyen, a tőkebefektetések alapvető feltételét képező közjavak a kutatási létesítmények, adókedvezmények, egyetemek, közlekedési lehetőségek, banki hálózatok, luxus lakó- és szabadidő parkok a vállalatvezetőknek. Mindez egyre inkább bizonyítja: a tőkevonzó képesség feltétele, hogy az állam stabil és el nem mozdítható infrastruktúra kiépítésével álljon a tőke szolgálatába.

Az államnak többé nem annyira az a feladata, hogy biztosítsa a közösségi élet különböző szintjeinek integrációját, hanem az, hogy a globális verseny és a globális pénzvilág követelményeinek megfelelően alakítsa át a társadalmat. A lakosság kezelése értelmet és módszert változtat. Míg a fordí típusú termelés korszakában – az általánosan elfogadott közvélekedés szerint –, „a gazdasági hatékonyság és a társadalmi fejlődés összhangja” volt az uralkodó eszmény egy nemzeti keretek közötti kapitalizmus viszonyai között, addig ma már a lakosság nem több, mint a vállalkozások ren-

delkezésére álló – a költség-haszon elemzés terminusaiban felfogott – „forrás”. Mindaz, amit még mindig úgy hívnak, hogy „szociálpolitika” – ugyan már csak azért, mert ezt a nevet szokták meg – többé nem a termelékenységgel növekedéséből származó nyereség – a kereslet és ezen keresztül a tömegtermelés magas szinten tartását szolgáló – újraelosztását takarja, hanem „a népesség hasznosságának lehető legmagasabb szintre emelését” szolgálja, a „foglalkoztathatóság” és a termelékenység növelése, valamint a költségek csökkentése útján, egy új típusú, – a „globalizációhoz való alkalmazkodás” ürügyén a szakszervezetek tárgyalási pozíciójának gyengítéséből, a munkavállalói jogok lemorzsolásából, a munkával járó költségek és a nyugdíjak csökkentéséből, továbbá a szociális védelem minőségének rontásából összeálló – „szociálpolitika” közreműködésével. Az állam tehát nem adja fel a lakosság irányításának szerepét, azonban a beavatkozás nem ugyanazon törvényszerűségeket követi, és nem ugyanazok az erők hajtják, mint korábban. A gazdasági fejlődés és a növekedés gyümölcseinek méltányos elosztása közötti összhangot hangsúlyozó „jóléti állam” helyébe lépő új gondolkodásmód a globális versenyben elkönyvelhető hozzáadott értékük és okozott költségeik egyenlegének szűkkeblű nézőpontjából szemléli a lakosságot és az embereket.

A vállalkozás-alapú kormányzással a társadalmi csoportok közötti érdekkonfliktusokat meghatározó feltételek szintén megváltoznak. A neoliberalis gondolkodásmód szakít az osztályellentétet – a liberális demokráciákban a második világháborút követően kialakult – „befogadó” (inkluzív) megoldásaival. A szakszervezetek „beemelése” a rendszerbe, ami a szociáldemokrácia rendszerbe való integrációjának megfelelője a mikrogazdaság szintjén, annak idején a tőkefelhalmozás egyik motorjává, a gazdasági növekedés egyik lényeges tényezőjévé tette az osztályharcot illetve az érdekkonfliktust. A szakszervezetek közvetítésével, tárgyalásos úton kezelt konfliktusok és az abból következő „szociális vívmányok” gyakran ennek az inkluzív folyamatnak voltak a következményei. Ennek most kétszeresen is vége, mert a lakosságot elsősorban, mint „emberi erőforrást” és mint „szociális terhet” veszik számításba. A szakszervezetekkel – és általában véve a munkavállalókkal – a kapcsolatok egyetlen formája fogadható el: az „egyeztetés”, a „konvergencia”, a „konszenzus”, az úgymond mindenkinek egyformán kívánatos célok tárgyában. Ha valaki nem tartja tiszteletben a menedzserszemlélet elveit, valamely szakszervezet nem fogadja el azokat az eredményeket, amelyekhez az „egyeztetésnek” szükségképpen vezetnie kell, vagy valaki elutasítaná, hogy a vezetőkkel „egyeztetve” cselekedjen, az azonnal „part-

vonalon kívülre” kerül. Az új kormányzási rendszer csak „stake holder-eket”, „résztulajdonosokat” ismer, akik közvetlenül érdekeltek abban az ügyben, amelynek sikere mellett – saját jó szándékukból – maguk is elkötelezték magukat. A legszimptomatikusabb tény kétségtávolan a használt nyelvezet kötelező egyformasága. Míg a társadalmi viszonyok régi szabályozásában olyan gondolkodásmódok kibékítéséről volt szó, amelyek különbözőségét és eltérő irányultságát senki nem vitatta, – amiből egyenesen következett a kompromisszum keresése – az új szabályozásban a megállapodás feltételeit előre, egyszer s mindenkorra rögzítik, mert a teljesítménynek és a hatékonyságnak senki nem lehet az ellensége. Csak a gyakorlati megvalósítás formái, üteme és néhány marginális jelentőségű részletkérdés képezheti vita tárgyát. Tudjuk jól, hogy ez a „bátor reformok” alapja, és különösen azoké, amelyek a legtöbb ember helyzetének a rontását szolgálják. Látható, hogy megváltozik a konfliktusok formája a vállalkozásokban, az intézményekben és az egész társadalomban. Két alapvető változás következik be. A menedzseri gondolkodásmód egyrészt eltünteti a gazdasági, a szociális és a politikai szféra közötti határokat, és megteremti egy, a határokon átvívelő harc lehetőségének feltételeit. Másfelől, minden olyan intézménynek a szisztematikus lebontásával, amely pacifikáló szerepet töltött be az osztályharcban, „externalizálja” a konfliktust, a vállalkozás-alapú állammal és ezen keresztül magával az új kapitalizmussal való szembenállás jellegét kölcsönzi neki.

Globális kormányzás világkormány nélkül

A globalizált gazdaság jellegzetességeihez alkalmazkodó „világhatalom” egy eddig ismeretlen formája jön létre. A gazdasági verseny egymással szövetségekbe tömörülő és – egyre inkább globális hálózatokba szerveződő – vállalkozásokkal szövetkező államok konfrontációjában zajlik. Az, amit „világpiacnak” neveznek, tulajdonképpen úgy fest, mint az állami és gazdasági hatalmak egymást keresztül kasul átszövő érdekeinek érvényesítése érdekében minden (pénzügyi, diplomáciai, történeti, kulturális, nyelvi stb.) eszközt és információt latba vető – *magán- és állami egységekből álló – szövetségek hatalmas „Laokoón-csoportja”*. Ezt az összképet az állam részét képező, többé-kevésbé jelentős mozgásterüket a verseny egyéb formáinak létrehozására – és ezen keresztül saját ütőkártyáik szaporítására – felhasználó regionális vagy városi önkormányzatok növekvő szerepe teszi teljessé.

A korszak egyik legjellemzőbb vonása nem annyira a „nemzetállamok vége”, ahogy azt Kenichi Ohmae¹ állítja, hanem integráló szerepük viszonylagossá válása a politikai hatalom megszervezésében, a nemzeti kultúra gondozásában és terjesztésében, a társadalmi osztályok közötti kapcsolatok, a gazdasági élet szervezésében, a foglalkoztatottság szintjének meghatározásában, a helyi területrendezési feladatok ellátásában stb., a közösségi élet valamennyi dimenziójában. Az államok ezeknek a feladatoknak jelentős részét egyre inkább a már globalizált vagy globális előírásoknak engedelmeskedő magánvállalkozásokra ruházzák. Részben ezekre bízzák az országos léptékű társadalmi-gazdasági fejlesztések feladatait: például a „tömegkultúra” ápolását a magántulajdonú médiában. Így a szemünk előtt zajlik azoknak az *integráló funkcióknak a részleges privatizációja*, amelyek teljesen más szabályoknak engedelmeskednek, ha a magánvállalkozások hatáskörébe, mint ha a közhatalom előjogai közé tartoznak. Ugyanez a helyzet a foglalkoztatás terén, ahol a vállalkozások támogatása hosszú távon nem elegendő egy-egy terület fejlesztési és rendezési céljainak eléréséhez. És nincs ez másként a „kultúra” vagy az oktatás területén sem, hiszen a magánvállalkozások itt sem a hagyományosan az államra bízott célokat követik.

Ennek a helyzetnek az a következménye, hogy az állami és magánérdekek bonyolult, a magán- és közérdek közötti régi határvonalat megszüntető hálózata jön létre. Nemcsak hogy leszűkül az állam mozgástere, hanem ráadásul oligopóliumi részérdekek kiszolgálójává válik, és habozás nélkül átruhazza azokra a lakosság egészségügyi, kulturális, turisztikai, sőt szabadidős tevékenysége irányításának nem elhanyagolható részét.

Ebben a korábban ismeretlen helyzetben még csak a körvonalai sem látszódnak egy olyan világkormánynak, amelynek az lehetne a feladata, hogy megvédelmezze az egyes nemzeteket és helyi közösségeket a globális oligopóliumok közötti verseny hatásaitól. Mint ahogy egy olyan európai kormányzat sem jön létre, amely megvédené a lakosságot az uniós tagállamok szociális és fiskális dőmpingjétől. A piaci viszonyokat tehát semmi nem szabályozza, sem a szociális feltételek, sem költségvetési, sem monetáris politikai kérdésekben, az euroövezeten túl. Talán nem is kell mondani, hogy olyan globális hatóság sincs, amely meg tudta volna akadályozni a pénzügyi válságok kitörését, és képes lett volna megvédeni a gazdaságot és a társadalmat a pénzvilág uralma alá került kapitalizmus növekvő egyensúlyhiányától.

¹ K. OHMAE: *De l'État-nation aux États-régions*. Dunod, Párizs, 1996.

Persze, ezt – a tőke globális szabad áramlása és a szabályozó intézmények gyengesége közötti – ellentmondást a – globális szinten a minimális koordinációt biztosító – nemzetközi intézmények: a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, a Kereskedelmi Világszervezet, a G-8 vagy a G-20 egyre fontosabb szerepe részben oldja. A globális hatalmi struktúrának egyre kevesebb köze van a „nemzetközi jog” (a régi *ius gentium*) – a nemzeti szuverenitás kialakulásának idejéből ismert – korábbi felfogásához. Ez az átalakulás alátámasztja az állami szuverenitás megszűnésének és új világhatalmi formák sikerének posztmodern téziséit.¹ E szerint az állítás szerint a korábbi állami hatalom helyébe egyre inkább a félig állami, félig magán, „hibrid” ügynökségek és szervezetek bonyolult és töredezett hatalma lép. Ha a szabályok kodifikálását valóban át is testálják a vállalkozásokra, mint ahogy fentebb rámutattunk, nem szabad elfelejteni, hogy a folyamatban lévő átalakulás ennél átfogóbb. A vállalkozás, mint követendő minta növekvő befolyásával valójában a közszféra működésének elvei és formái, ideértve a legklasszikusabb „kincstári funkciókat” is, megváltoznak. Naomi Klein emlékeztet rá, hogy a Bush-adminisztráció miként használta ki a „terrorizmus elleni háborút” „jó néhány igen kényes állami feladat – kezdve a katonák egészségügyi ellátásán, folytatva a teljes lakosság személyes adatainak begyűjtésével és mélyreható elemzésével (*data mining*), egészen a foglyok kihallgatásáig – kiszervezésére”, és mindezt a nyilvánosság megkerülésével tette. A kormányzat – folytatja – immár „nem egy beszállítói hálózat vezetőjeként lép fel, hanem anyag forrásokkal jól eleresztett kockázati tőkebefektetőként, aki biztosítja a komplexumnak a beruházáshoz szükséges induló forrásokat, hogy azután rögvest legfontosabb vevőjévé váljon”.² A governance hatókörének kibővülése így nemcsak azzal jár, hogy sokrétű kapcsolatok alakulnak ki nem állami szereplőkkel, nem egyszerűen jelzése annak, hogy a nemzetállam hanyatlóban van, hanem maga után vonja az állam „formájának” és szerepének mélyreható átalakulását is: az állam ezentúl a *vállalkozásokat kiszolgáló vállalkozás*³ szerepét tölti be.

¹ A posztmodern állítás szerint, amit például M. Hardt és A. Negri fogalmaznak meg az *Empire* (Exils, Párizs, 2000) című munkájukban, az állami szuverenitás helyébe új, a kapitalista termelési rendnek közvetlenebbül alávetett formák lépnek.

² N. KLEIN: *La stratégie du choc*, i. m. 22. A szerző „komplexum” alatt a katonai-ipari komplexumnál jóval nagyobb, polipszerű egységet ért. Az átalakulás méretével kapcsolatban a számok önmagukért beszélnek: „2003-ban az Egyesült Államok kormánya 3512 szerződést kötött biztonsági cégekkel; a 2006 augusztusa előtti huszonkét hónapban csak a belső biztonság (Department of Homeland Security) 115 ezer megbízást adott” (uo. 23.).

³ A Naomi Klein által használt *corporate state* terminus sem jelent mást. A francia fordítás („korporatista állam”) sajnálatos félreértést okoz (uo. 26.).

Az államnak ez az átalakulása jól illusztrálja a verseny globális parancsa és az emberek neoliberális kormányzási módszere közötti új kapcsolatot.

A vállalkozás mint modell

A neoliberális intervencionizmus célja nem a piaci kudarcok szisztematikus – a lakosság jóléte szempontjából kívánatosnak tartott célokat szolgáló – korrekciója. Hanem mindenekelőtt az, hogy olyan versenysituációkat teremtsen, amelyek feltételezhetően a „legrátermettebbeknek” és a legerősebbeknek kedveznek, és az embereket a minden jótétemény forrásának tekintett versenyhez való alkalmazkodásra készítse. Nem azért, mintha a piacot mindig előnyben kellene részesíteni az állammal szemben, hanem azért, mert az „állam kudarcai” valószínűleg nagyobb károkat okoznak, mint a piacéi. És azért is, mert a privátmenedzsment technológiáival hatékonyabban lehet orvosolni az adminisztratív irányítás problémáit, mint a közjogi szabályokkal.

Érdemes ebből a szempontból tanulmányozni a brit példát. Jack Hayward és Rudolf Klein rámutatnak:

ami kezdetben visszatérésnek tűnt „a kevés kormányzás a jó kormányzás” 18. századi felfogást idéző gondolatához, az egyre inkább a menedzseri hatékonyság – a közhatalmi igazgatást a magánvállalkozások (amúgy Nagy-Britanniában kevésbé hatékonyságukról híres) módszereivel felváltó – keresése lett.¹

Az új konzervatívok nem elégednek meg azzal, hogy automatikus fékeket kell beépíteni a közkiadások növekedésének elkerülésére, szerintük alapjaiban kell módosítani a közzféra irányításának formáját. Margaret Thatcher a közigazgatás – gyökerekig hatoló – központosításába kezdett, a helyhatóságok rovására, olyan irányt követve ezzel, ami alapvetően ellentétben állt a hatalom decentralizációját hirdető neoliberális elméleti alapokkal. Ugyanakkor új, menedzseri szemléletű alapra helyezte a közszolgáltatást is, ahol, speciális célokkal, de „központilag” meghatározott szabályok szerint, egymással versengő és a fogyasztók „szuverén” döntéseitől is függő, független ügynökségek jöttek létre. A cél az volt, hogy a közjogi elvek szerint működő adminisztrációt egy, a közös versenyjog alatt álló irányítás váltsa fel.

Az 1980-as években a vállalkozás lett a „sztár”, a haladás egyedüli letéteményese, a prosperitás feltétele, és mindenekelőtt a munkahelyek

¹ Jack HAYWARD és Rudolf KLEIN: „Grande-Bretagne : de la gestion publique à la gestion privée du déclin économique”. In: B. JOBERT és B. THIÉRET (szerk.): *Le tournant néo-libéral en Europe. Idées et recettes dans les pratiques gouvernementales*. L'Harmattan, Párizs, 1994.

teremtője. A vállalkozás és a vállalkozó új keletű kultusza nem egyszerűen a munkáltatói és szakmai lobbik ténykedésének volt köszönhető. A közigazgatásban dolgozó elit, a vezetéstudomány szakértői, közgazdászok, baráti újságírók és politikai vezetők dolgoztak érte, módszeresen és csaknem minden országban. Az ideológia egységessé válása ugyanakkor együtt járt a gazdaságok globalizációjával. A versenyképesség a „nyitott” környezetben politikai prioritássá lett. A csodákat művelni képes magánvállalkozással szemben a jóléti állam „teherre”, a növekedést fékező erővé és a hatékonysághiány forrásává vált.¹ „A cél a gondoskodó állam visszaszorítása”, hangzik a thatcheri vezényszó, és ez újabb hiteket és gyakorlatot szült, a társadalomszervezési kérdésekre redukált, hatékonyságnövelő technikákkal megoldható bajok univerzális gyógyszereként tált menedzserszemléletet. A menedzserszemléletben természetesen kiemelt helyet kap korunk hőse, a vállalatvezető és szaktudása.²

Az új „governance” alaptétele, hogy a magánmenedzsment mindig hatékonyabb, mint az állami adminisztráció; gyorsabban reagál, rugalmasabb, innovatívabb, szakmailag hatékonyabb, mert szakosodottabb, és kevésbé kötik gúzsba jogi előírások, mint a közzférában. Fentebb láttuk, hogy e magasabbrendűség a neoliberálisok szerint leginkább a verseny, mint teljesítménystimuláló erő fegyelmező hatására vezethető vissza. Ez a hipotézis vezetett néhol a közzszolgálati szféra teljes szektorai, néhol pedig bizonyos tevékenységi szegmensek „kiszervezéséhez” a magán-szektorba, a magán- és közzszféra együttműködésén alapuló szerződéses viszonyok (például a public-private partnership (PPP)-konstrukció formájában való) elszaporodásához, illetőleg a közintézmények és a vállalkozások közötti alvállalkozói kapcsolatok szisztematikus fejlesztéséhez. Ez a „szabályozó” állam, vagyis az az állam, amely meghatározott célkitűzések megvalósítására vállalkozásokkal, egyesületekkel vagy önálló irányítás alatt álló állami ügynökségekkel szerződik.³

A konzervativizmus tehát Nagy-Britanniában, éppúgy, mint az Egyesült Államokban köpönyeget váltott és – a modernizációs értékek nevében – a „forradalom” és a „múlttal való szakítás” képében mutatkozott. Az új jobboldal igyekezett olyan konzervativizmus- és „rendszerellenes” erőnek beállítani magát, hogy csak ő képes végrehajtani a reformokat és

¹ Lásd erről Jean-Pierre LE GOFF: *Le Mythe de l'entreprise*. La Découverte, Párizs, 1992.

² C. POLLITT: *Managerialism and the Public Services. Cuts or Cultural Change in the 1990s?* Blackwell Business, London, 1990, 8.

³ Luc ROUBAN szerint „a szerződések, akár állami szervezetek, akár a magánszektor vállalkozásai között kötöttek, adják a közszekelvé új normatív keretét”. (L. ROUBAN: „La Réforme de l'appareil d'État”. In: Vincent WRIGHT és Sabino CASSESE (szerk.): *La Recomposition de l'État en Europe*, i. m. 148.)

változtatásokat, miközben – gyakran idegengyűlölettel átitatott – elit- és államellenes populizmusával sikerült kifognia a születet az alsóbb osztályok vitorlájából. Retorikájának egyik állandó törekvése volt a közvéleménynek az – egészséges, becsületes és szorgalmas lakosság nyakán élő, a hivatalnokok sorai között megbúvó – „paraziták” pazarlása, „visszaélései” és „kiváltságai” ellen hangolása. Így lett a menedzserszemlélet, mint ahogy azt Christopher Pollitt megjegyzi, az „új jobboldal államfelfogásának szebbik arca”. Mivel a reformot ideológiai szempontból semleges, mindenki számára csak üdvöztető hatásokkal járó „sebészeti beavatkozásként” találta, a konzervatív tábortól igen távol állóktól is kapott támogatást, és a modernitás fogalmának élő reinkarnációja szerepére igényt tartó, a thatcherizmusra rálicitáló, az önmagát a jobboldalinál nem kevésbé „bátornak” mutatni szándékozó baloldali neoliberalizmus is igen erősen a hatása alá került. A közszféra új menedzsmentje „technikai” és „taktikai” aspektusa elfeledtette a háttérben meghúzódó lényegét: a magánszférában uralkodó fegyelem és az ott használt nyelvezet átültetését a közszférába, a politikai ellenőrzés növelését a közszféra egészében, a költségvetési kiadások lehető legnagyobb mértékű csökkentését, a közhivatalnokok számának minimumra faragását, bizonyos szakmák (orvosok, pedagógusok, pszichológusok stb.) szakmai autonómiájának csökkentését, a közszféra szakszervezeteinek meggyengítését, egyszerűen az állam neoliberális szellemű strukturális reformjának végigvitelét.¹

Az egoista és racionális gazdasági szereplő hipotézise

A közcselekvés strukturális reformja azon az előfeltevésen alapszik, hogy a közhivatalnokok, ugyanúgy, mint a felhasználók, olyan gazdasági szereplők, akik kizárólag saját személyes érdeküket követik. A közcselekvés hatékonysága kényszerítő eszközök és ösztönzők felhasználásával javítható; ez utóbbiak orientálják az emberi cselekedeteket, és gondoskodnak arról, hogy a döntések a költségek csökkentéséhez és a lehető legjobb eredmény eléréséhez vezessenek. A korábban már említett *Public Choice* irányzat, – ama hipotézis felállításával, hogy a priori semmi nem bizonyítja, hogy a választók választásai és a közszférában dolgozók döntései a lakosság szempontjából optimális döntéshez vezetnek – üttörő szerepet játszott ennek a módszernek a kidolgozásában. A chicagói iskola közgazdászai számos munkájukban azt kívánták bizonyítani, hogy a szociális programok és szabályozások – elsősorban olyan pervers hatások és

rejtett költségek miatt, amelyeket a döntéskor nem vettek figyelembe – messze nem a kidolgozók által várt eredményeket hozták.

Ezek a kutatások Bentham, *A büntetések és kompenzációk elmélete* című munkájában – a közhatalmi döntések kvantitatív értékelése területén – megtett első lépéseinek nyomdokain folytak. Akárcsak a benthami elemzések, ezek is abból a gondolatból indultak ki, hogy valamennyi érintett szereplő (járadékosok, kifizetők, közhivatalnokok) saját érdekeit követi, és azok kielégítése érdekében ésszerűen viselkedik, ugyanúgy, ahogy bármilyen más vállalkozás vagy fogyasztó, a piacon.¹ Azonkívül – elemzésüket a személyes kalkulus logikájára alapozva – ugyanezek a kutatások azt célozták, hogy bebizonyítsák: vannak, akik „jobban meg- szolgálják a pénzüket, mint mások”. Így egy óriási, a jóléti állam – és általában véve az újraelosztó politika – legitimitását tagadó irodalom próbálta bebizonyítani, igen eltökélten, hogy ezek a programok tendenciájukban a megcélzott egyenlőséggel ellentétes hatásokhoz vezetnek.

Általában a költség-haszon elemzés alkalmazásával azt kívánták bizonyítani, hogy a „fogyasztó” mindig többet fizet egy közszférában előállított termékért vagy szolgáltatásért, mint ha ugyanezt a magánszférában vásárolta volna meg, továbbá többé kerül neki egy erősen szabályozott magánszektorban előállított áru vagy szolgáltatás, mint az, ahol a működés nem annyira szabályozott. Azonban nem annyira a bizonyítási szándék az, ami fontos a „politikai termelésnek” ebben az elemzési típusában, hanem a mögötte rejlő államfelfogás. Ez utóbbi, vagyis az állam csak annyiban tartozik a közgazdasági elemzés tárgykörébe, ha *eleve* mint a gazdasági rendszer többi szereplője között egy – a saját céljait követő – szereplőt fogják fel, akinek a keresletet megfelelő kínálatlall kell kielégítenie, és akinek a termelése összehasonlítható a magánszektor más szereplőisével.

A közcselekvésnek ez a neoklasszikus értelmezése viszonylag új a közgazdasági elmélet hivatalos történetében. Az államot nem a külső korlátok tiszteletben tartására kényszerülő, piacon „kívüli”, hanem a piaci térben, az egymástól kölcsönösen függő gazdasági szereplők rendszerében teljes mértékben integrált entitásként fogja fel.

¹ J. Bentham számos elemzése előlegezi meg a bürokrácia terjedésének bírálatát: a miniszter érdeke, hogy annyi alkalmazottja, vagyis annyi tőle függő embere legyen, amennyi csak lehet: szaporítani az ügyintézők számát, ez egyet jelent kreatúrai számának gyarapításával. Jó magas fizetést adni neki, ez egyet jelent azzal, hogy magunkhoz kötjük őt, azzal, hogy jobban megvédjük: nincs többé ok arra, hogy alaposabban megfigyeljük, mert a miniszter nem veszít semmit azzal, ha nem dolgozik rendesen.” (*Théorie des peines et des récompenses*: 1811, I. kötet 224.) Azonban J. Bentham szerint a megoldás nagyon különbözik attól, amit a neoklasszikus közgazdászok javasolnak. A megoldás a radikálisabb demokráciában valamint a képviselők és funkcionáriusok folyamatos megfigyelésében, a panoptikus intézményekben van.

¹ C. Pollitt: *Managerialism and the Public Services*, i. m. 49.

Az a hipotézis, hogy minden közszereplő a saját részérdekét a közérdek elé helyezi, nem igazán új gondolat. Fentebb említettük már, hogy Jeremy Bentham volt az, aki – a politikai elmélet történetében elsőként – az elemzés és a reform alapelvét tette. Nem értenénk meg manapság az összefüggést a piac fejlődése és az „új menedzsment” elvei között, ha nem térnénk vissza erre a lényeges forrásra. Hogy növelje a hatékonyságát, Bentham a közcselekvés racionalizálására törekszik, mégpedig olyan cizellált és szoros ellenőrzési és ösztönző mechanizmusok felhasználásával, melyek célja, hogy az emberek magatartását a közérdeknek kedvező irányba tereljék, vagy legalábbis mérsékeljék a divergenciát, ami az egyes szereplők saját érdeke és ama hasznos szolgáltatások között fennáll, amelyeket a közösség elvár tőlük.

Megértve, hogy az államnak be kell avatkoznia a gazdaságba és a társadalomba, egyszerre közvetlenül, a törvénykezés útján, és ugyanakkor közvetve, a lakosság irányításával és megfigyelésével, annak érdekében, hogy az érdekeket és az emberi cselekvést „a lehető legtöbb ember legnagyobb boldogságát biztosító” legmegfelelőbb irányba terelje, Jeremy Bentham egész gondolkodói és szakmai pályafutása során azon kényszerítő és ösztönző rendszerek felállításának lehetőségén törte a fejét, amelyek lehetővé teszik arra kényszeríteni a közhivatalnokokat, hogy – „az érdek és a kötelesség kölcsönös függésének elve”¹ szerint – összhangba hozza saját részérdekét a közösségi érdekekkel. Az őt az „új közcselekvés” eddig fel nem ismert előfutárává avató eredetisége abban áll, hogy nem elégszik meg a piaci eszközök felhasználásával a pazarló bürokrácia elleni harcban. Olyan, a közhivatalnokok ellenőrzésére alkalmas helyettesítő eszközöket próbál feltárni, amelyek hatékonysága azonos lehet a piaccal. A cél minden olyan visszaélés, szakértelemhiány, vegzatúra, határidő-késedelem, erőfölénnyel való visszaélés, csalás megszüntetése, amelyeket a spontán módon korrumpálódott közhivatalnokok és politikusok a maguk, az emberek többségével ellentétes érdekük, „sinister interest”-jük révén az állampolgároknak okoznak. Bentham számos írásában, de különösen az 1820-as években összeállított *Alkotmányos kódex*-ben óriási – kizárólag a közhivatalnokok tevékenysége közérdekkel való összhangjának ellenőrzését szolgáló – táblázatot készített a bürokratikus apparátusról.²

Ezekkel az eszközökkel – gondolta – összehangolható lesz majd az állami beavatkozás a „legtöbb ember legnagyobb boldogsága” célkitűzésével. Ami az állam szervezését illeti, ez a cél két neki alárendelt elv, az állami hivatalnokok alkalmassága maximalizálásának elve és a közkiadások minimalizálásának elve alkalmazásával valósul meg („*Official Aptitude maximized, Expense minimized*”). A hasznosság elve segít ötvözni a spontán magáncselekvések piaci hatékonyságát azok szoros ellenőrzésével, akik hajlamosak saját magánérdekeiket a közösségi érdek elé helyezni. A személyes érdek elsőbbsége két – egymásnak csak látszólag ellentmondó – irányba mutat: egyfelől abba az irányba, hogy a lehető legnagyobb szabadságot engedjük a piacon saját céljaikat követő szereplőknek; a másik oldalon pedig a lehető legaprólékosabb ellenőrzés irányába mindazok felett, akik elvileg ugyan a közösség érdekéért dolgoznak, de mindenképpen kísértésbe eshetnek, hogy amikor nem figyelik őket eléggé, a saját érdekeik követését részesítsék előnyben. Az egyik oldalon lévőeknek megelégedett, – persze viszonylagos – bizalom, abszolút bizalmatlansággal párosul a másik oldalon lévőekkel szemben. Egyazon elv, az érdek elve vezet tehát olyan normatív eszközök feltárásához, amelyek ugyanolyan kíváncsi eredményekhez vezetnek a közsférában, mint a piac a magánszférában.¹ A – minden politikai viszony alapbetegségét jelentő – hatalmi visszaélések megszüntetése érdekében Bentham egyetemes gyógyírként javasolja az átláthatóságot: ez az, ami megakadályozza a közszolgákat és a választott képviselőket, hogy saját zsebükre dolgozzanak, vagy pazarolják a közpénzeket. Bentham egyike azoknak, akik a legfőbb szabály rangjára emelték a közszereplők közösségi ellenőrzését. A Panoptikummal ellentétben, ahol néhány ellenőr figyelt meg sok munkást, az *Alkotmányos kódex*-ben Bentham egy olyan építményszerkezetet ír le, ahol az irodai munkahelyek körül épített loggiákon ülő közönség foncsorozott üvegű ablak mögül szemléli, hogy a közszolgák elég intenzíven dolgoznak-e. Akárcsak a Panoptikumban, elegendő, hogy a közhivatalnok tudja: megfigyelhetik, ahhoz, hogy az eszköz elérje a kívánt hatást. Így az ellenőrzés alatt álló közhivatalnok tudatában a szabályszegő magatartással szerzett nyereség reményét – a megfigyelésen keresztül – ellensúlyozza a szankció erős valószínűsége. „A jó kormányzás jobban függ a megfelelő építkezési formától, mint azt eddig hitték” – írja.² Az egész benthami bürokratikus építmény nem más, mint egy ellenőrző rendszer, amelynek mindenre ki kell terjednie: a munkahelyek, a funkciók, az elvárt kompetenciák pontos meghatározására, a normák rögzítésére a közhivatalnokok

¹ Lásd erről Christophe CHAUVET: Les apports de Jeremy Bentham à l'analyse économique de l'État. Université de Picardie, UFR de sciences économiques et de gestion, 2006.

² Lásd L. J. HUME: *Bentham and Bureaucracy*. Cambridge University Press, 2004.

¹ C. CHAUVET: Les apports de Jeremy Bentham à l'analyse économique de l'État, i. m. 22

² J. BENTHAM: *Constitutional Code*. I. kötet, Clarendon Press, Oxford, 1983.

és a köz viszonyában, a könyvelés szigorú teljeskörűségére, a tevékenységről szóló beszámolók rendszeres nyilvánosságra hozatalára, a szolgáltatások folyamatos utólagos ellenőrzésére, és mindenekfelett a közvélemény az állami hivatalnokok tevékenysége feletti kontrolljára.

Azonban a megfigyelés nem minden. Tudni kell alkalmazni azokat a pozitív ösztönzőket is, amelyek a köteleesség elvégzésére sarkallnak. A büntetések és kompenzációk elméletében Bentham főként a bérek közötti differenciálás hiányát okolta az irodákban eluralkodott körülményességért és tespedésért. Hogy az érdek és a köteleesség összhangja megvalósuljon, biztosítani kell azt, hogy a bér arányban legyen a munkában tanúsított szorgalommal és a szolgáltatás minőségével. Ezt különösen a vezetők jövedelmének meghatározásánál javasolja Bentham. A kórházakban, börtönökben, a munkahelyeken, a hadseregben, a tengerészetnél a sebesültek, betegek, halottak száma függvényében büntetik vagy kompenzálják a vezetőt, oly módon, hogy a vezetők érdekei összhangban legyenek azokéval, akiket rábíztak.

A *Public Choice* elemzései Bentham munkáira emlékeztetnek, amennyiben ugyanazon alaptételből indulnak ki, hogy ti. a kalkuláló közhivatalnokot mindig a saját személyes érdeke vezérli. Azonban később látni fogjuk, hogy a demokrácia mechanizmusainak szerepével kapcsolatban már nagy az eltérés a *Public Choice* elemzéseihez képest. Mindettől függetlenül nem értenénk meg a két gondolkodásmód közötti viszonyt, ha nem abban a környezetben szemlélnénk őket, ami az *érdeken alapuló kormányzási modell* sajátosságát adja, ha nem látánk, hogy az emberi magatartás irányítását célzó mérési és ösztönző módszerek szerves egységet alkotnak az emberek piaci társadalmakban meghonosodott kormányzási modelljével. A hatások mérése, vagyis az, amit ma *értékelésnek* nevezünk, nem esik kívül a modern kormányzati gyakorlaton. Nem késői találmány; a kezdetek óta jellemzi, miként azt mutatja az az érdeklődés is, amit a benthami utilitarizmus szentelt neki. Időre volt persze szükség, hogy a hatékonyság értékelésének ez a dimenziója a ma már ismert méreteken kibontakozhasson, és hogy a köztevékenység szabályozása köznapi formájaként jelenjen meg. Ebből a szempontból a neoliberais gyakorlat jól tükrözi a kormányzási formák 18. század óta tartó lassú átalakulási folyamatát.

A *Public Choice* és a közsféra új modellje

A közigazgatás neoliberális reformját támogató egyetértés abból a hitből táplálkozik, hogy a „bürokrácia korának” vége.¹ Másként megfogalmazva, a közsféra – az egyes országokban különböző szinten és ütemezésben – bevezetett reformját nem saját kritériumai (hatékonyság, gazdaságosság, célszerűség), hanem az azt vezérlő antropológiai felfogás szerint kell értelmezni. Ennek fő teoretikusai a *Public Choice* közgazdászai, egészen konkrétan James Buchanan és Gordon Tullock voltak.

A *Public Choice* iskola, melynek történelmi forrásvidéke a virginiai, charlottesville-i egyetem, nem az általa létrehozott javak *természete*, hanem létrehozásuk *módja* alapján vizsgálta a közigazgatást. A közösségi intézményeket a közgazdasági elmélet szempontjából elemezve úgy vélte, hogy ha feltételezzük, úgy általában, minden területen, az emberi tevékenység egységességét, akkor semmilyen ok – sem elméleti, sem gyakorlati – nincs arra, hogy az állam és a piac működését szétválasszuk. A közhivatalnok ugyanolyan ember, mint a többi, vagyis kalkuláló, racionalis és egoista egyén, aki arra törekszik, hogy a lehető legnagyobb mértékben érvényesítse a saját érdekét, a közösségi érdek rovására. Bármennyire is hangoztatja a köz ügyei iránti elkötelezettségét, a közhivatalnok szemében is csak a magánérdek létezik, és csak a magánérdeknek van értelme. Az állam nem törekszik a közérdek érvényesítésére, a közhivatalnokok pedig a leggyakrabban saját érdekeiket követik, miközben jelentős mértékben pazarolják a közjavakat²:

A bürokraták ugyanolyan emberek, mint bárki más, döntéseik többségét, – ugyan nem mindet – arra tekintettel hozzák meg, hogy milyen előnyöket hoz nekik személyesen, és nem törődnek azzal, hogy milyen előnyökkel fog az járni a társadalom egészének. Alkalmanként feláldozhatják saját jólétüket egy általánosabb érdek oltárán, mint ahogy minden halandó ezt teszi néha, azonban számíthatunk rá, hogy az effajta magatartás kivételes.³

¹ Ezzel a társadalmat centrumba állító bürokratikus szervezeti modellről áttéménk egy új, a gazdaságpolitikán alapuló posztbürokratikus paradigmára. (A fogalom eredete: Michael BARZELAY: *Breaking Through Bureaucracy: A New Vision for Managing in Government*, i. m.)

² Lásd Xavier GREFFE: *Analyse économique de la bureaucratie*. Economica, Párizs, 1988. 13.

³ G. TULLOCK: *Le Marché politique. Analyse économique des processus politiques*. Economica, Párizs, 1978. 34.

A bürokrata arra törekszik, hogy növelje szolgáltatásának hitelességét, beosztottainak számát, vagy kerüljön magasabb fokra a hivatali ranglétrán¹. William Niskanen, aki – nagyon tág értelemben – irodának nevez minden olyan szervezetet, amelynek célja nem a profit növelése, és szereplőinek nem származik haszna valamely termék eladásából, azt állítja, hogy a bürokrata hasznossága függ az iroda költségvetésének növekedésétől. A profit növelésére törekvő magáncéggel szemben az iroda a költségvetését akarja a lehető legmagasabb szintre emelni.² Gordon Tullock ugyanezt állítja:

Általános szabályként a bürokrata akkor növeli esélyét arra, hogy feljebb lépjen a ranglétrán, vagy nagyobb legyen a hatalma, befolyása és megbecsültsége, és akkor javulnak az irodája működésének anyagi feltételei is, amikor az adminisztráció növekszik. Ha a bürokrácia a maga egészében terjed, csaknem minden olyan bürokrata, aki ott dolgozik, nyer valamit, és ha a kisebb egység, amelynek alkalmazottja, terjeszkedik, akkor még többet.³

A kínálat automatikus növekedését követi a kereslet expanziója. Minthogy a szociális állam léte számos beavatkozási igény forrása, egyre csak dagad az élősködő bürokrácia. Egyfajta nagykoalíció jön létre a közhivatalnokok és a közszolgáltatásokból leginkább profitáló középosztályok között, ez pedig maga után vonja az alkalmazotti létszám növekedését és a közkiadások állandó emelkedését. A kedvezményezettek belső (bürokraták) vagy külső (lobbisták) nyomásgyakorló csoportokba szerveződnek, az egymástól elszigetelt adófizetők rovására. Ezt a jelenséget erősíti ama parlamenti képviselők viselkedése, akik bizonyos kulcsfontosságú választói rétegek szavazatainak „megvásárlására”, valamint arra törekednek, hogy megszerezzék a mind népesebb közalkalmazotti réteg támogatását. Minél több a bürokrata, annál több a magas adókat és a költségvetési kiadások növelését támogató szavazók száma a választók körében. Az eredmény – a bürokráciának köszönhetően – bizonyos szolgáltatásoknak a lakosság valóságos szükségletéhez képesti „tútermelése”. A közigazgatási szervezet, kihasználva a keretgazdálkodás előnyeit, vagyis, nem kell feltétlenül visszaszolgáltatni a közységnek a fel nem használt forrásokat – hogy ezzel is igazolja létezését és növekedését –

¹ G. TULLOCK: *The Politics of Bureaucracy*. Public Affairs Press, Washington, 1965; W. NISKANEN: *Bureaucracy and Representative Government*. Aldine Publishing Company, Chicago, 1971.

² W. NISKANEN: i. m. 42.

³ G. TULLOCK: *Le Marché politique*, i. m.

minden áron el akarja költeni ezeket az összeget. Ahogy Jean-Jacques Rosa emlegette: „a politikai piac olyan hely, ahol szavazatokat állami beavatkozási ígéretekre cserélnek”.¹ A bürokráciának ez a bírálata tehát a közhivatalnokok racionális egoizmusának előfeltevéséből kiindulva vezet le azokat a negatív hatásokat, amelyeket a verseny hiánya okoz a közjavak termelésében.²

W. Niskanen a reform legfőbb eszközének az irodák versenyeztetését tartja a hasonló szolgáltatások kínálatában. Így lehet szerinte megtörni az állami monopóliumot, és növelni a hatékonyságot.³ Módosításokat javasol a munkára való ösztönzés területén is. Ebbe a sorba tartozik egy olyan, egyéni érdekeltségen alapuló rendszer bevezetése, amelynek lényege, hogy az egyes részlegek vezetői megkapják a költségvetési keret és a valóságosan elköltött összeg közötti különbség egy részét. Vagy az olyan előmeneteli rendszer, ahol az előléptetés a kiadások csökkenésétől függ. A *Public Choice* normatív céljai világosak:

Általában véve azok a kényszerek, amelyek egy e piacon való viselkedését határozzák meg, hatékonyabbak, mint azok, amelyeket az állami alkalmazottnak kell elviselnie, olyannyira, hogy a piacon tevékenykedő egyének, miközben saját jólétüket keresik, sokkal többet tesznek hozzá polgártársaik jólétéhez, mint azok, akik a kormánynak dolgoznak. Igazából az „új gazdaság” egyik célja reformokkal javítani a kormányzás „hatékonysági” mutatóját, hogy a piacéhoz közelítsen az.⁴

Soha nem fogjuk persze elérni ezt a célt, mert „ha versenyhelyzetbe is kerül, az állami adminisztráció gyakorlatilag soha nem olyan hatékony, mint a magánvállalkozások egy versenyelvű gazdaságban”, mégis reménykedni lehet, hogy különböző eszközökkel javítani lehet a helyzeten.⁵ Az első ilyen eszköz természetesen a köz- és magán szolgáltatások oly módon való versenyeztetése, hogy lehetőséget biztosítunk a magán-szférának: ő is aktív szereplő lehessen az eddig kizárólag állam által nyújtott szolgáltatások piacán. Azonban mindez végbermehet az állami szolgáltatók versenyeztetésével is: ehhez elegendő egy költségvetési szerve-

¹ „Face-à-face Attali-Rosa”, *L'Express*, 1979. június 9., idézi Henri LEPAGE: *Demain le libéralisme*. Hachette, 1980, 60.

² Lásd L. Lepage összefoglalóját a *Public Choice*-ról, uo. 202–206.

³ W. NISKANEN: i. m. 195.

⁴ G. TULLOCK: *Le Marché politique*, i. m. 15.

⁵ uo. 44.

zetet feldarabolni – állítja G. Tullock – olyan „különálló büdzséből gazdálkodó kisebb egységekre”, amelyeknek össze lehet hasonlítani a teljesítményét.¹

Mint látjuk, a virginiai iskola közgazdászainak elemzése számos ponton egybevág J. Bentham diagnózisával és terápiás javaslataival. Mindkét esetben pozitív vagy negatív, a piacihoz hasonló ösztönzések megteremtéséről van szó, a közhivatalnok érdekének irányítása érdekében. Mindazonáltal van egy nagy különbség a demokrácia-felfogásukban. Míg az 1820-as évek radikális Benthamje szerint a választók képviselők és közhivatalnokok felett gyakorolt szoros ellenőrzése hozhatja működésbe az „érdek kötelességhez kötésének elvét”, a *Public Choice* – Hayek kritikáját követve ebben a kérdésben – határozottan ellenségesen viszonyul a bürokrácia fő okának tartott képviseleti demokráciához. A demokratikus rendszerben az állampolgárok nem képesek valóságos ellenőrzést gyakorolni a bürokraták felett, inkább összefogni próbálnak velük, már amikor sikerül megszervezniük magukat. A parlamenti képviselők viszont a bürokratikus túltermelés irányába gyakorolnak nyomást, mert így választathatják újra magukat. És azok a szegények, akik nem fizetnek adót, élnek és visszaélnek a csekélyebb számban lévő gazdagokéhoz viszonyítva jelentősebb választási hatalmukkal, így áthárítják rájuk az adóterhek lényegi részét. Ebben a szellemben lép fel a jóléti állam felszámolásáért a már címében is beszédes „*A szabadság korlátai*” (1975) című művében James Buchanan, és javasol helyette egy olyan új társadalmi szerződést, amelyben a gazdagok kompenzációt fizetnének a szegényeknek, cserébe a nekik járó jóléti szolgáltatások megszüntetéséért. James Buchanan általánosabban is fellép egy olyan „alkotmányos forradalom” mellett, amely arra kényszerítené a kormányzatokat, hogy tartsák tiszteletben az adóssággal, a költségvetési deficitel és az adók szintjével kapcsolatos korlátokat.² „A demokrácia saját Leviatánjává válhat, ha nem írják elő, és nem tartják be vele az alkotmányos korlátokat.”³ Ez a buchánani forradalom egy, a hagyományos amerikai pragmatizmus zsákutcainak elkerüléséhez nélkülözhetetlennek vélt radikális lépést, „az alkotmányos rend új alapokra helyezését” célozná.

És itt a neoliberális gondolkodás sajátos, új kormányzási formáinak legbenső lényegéhez érkeztünk. Alapelvét az alábbi benthami mondatban

lehet összefoglalni: „Minél inkább megfigyelnek bennünket, annál jobban viselkedünk.”¹ A közhivatalnokok alapvetően érdekvezérelt magatartásának feltételezése ellenőrzésük és irányításuk teljes átalakítása irányába vezet. A megfigyelés, ami immár valamennyi közhivatalnok és a felhasználók valamennyi cselekedete értékelésének tömeges és elterjedt formája, a közszféra egyedül lehetséges reformjának magától értetődő alapelve. Ez a reform a célszerűsége épülő magánmenedzsment-technikából merít ihletet.² Nem elég privatizálni, szakítani kell – amennyire csak lehet – azzal a gondolkodásmóddal, amely eddig a bürokrácia és a közkiadások növekedését hozta, vagyis a belső érdekcsoportok, külső lobbik és választott képviselők érdek-összefonódásaival. A bürokrácia helyébe mindenütt a vállalkozásnak kell lépnie, ott ahol ez lehetséges, ott pedig, ahol nem, ott a bürokratának a lehető leginkább *vállalkozóként* kell viselkednie.

Fentebb láttuk, hogy a *Public Choice* közgazdászai szerint a lehető legnagyobb hasznot elérni akaró egyén szemében kizárólag a magánérdeknek van realitása és értelme. Az a feltételezés, hogy minden közhivatalnok számító, opportunist ember, a felállítandó ellenőrzési rendszer alapelve. Az új állami governance mikroökonómiai mintái ismét felfeltették a megrendelő és a végrehajtó érdekei közötti ellentét – illetve azok kibékítésének – problémáját. A „*principal/agent*” (megrendelő/megbízott) 1970-es években megjelent modelljével a hierarchia különböző szintjei közötti viszonyt jelölték a közgazdasági irodalomban. A modell alapja a racionális választás: a megrendelő a döntéshozó, a megbízott végrehajt. A probléma a következő: miként lehet ellenőrző és ösztönző eszközökkel arra késztetni a megbízottat, hogy a megrendelő érdekeivel összhangban cselekedjen, tudván azt, hogy az egyén mindig a saját hasznának növelésére törekszik, és előnyt kíván kovácsolni abból a tényből, hogy a szerződés nem írja elő részleteiben a végrehajtandó feladat tartalmát. (A szerződés nem teljességének posztulátuma). Ez a modell, amelyet először a részvényes és a menedzser közötti viszony elemzésére használtak, a politikai „döntéshozó központ” és a gazdálkodói autonómiával rendelkező – valamint értékelésnek alávetett – kivitelező szerv közötti kapcsolat értelmezési sémájává vált. Sőt, ettől kezdve a hierarchia különböző szintjei közötti viszonyok legköznapibb elgondolási módja:

¹ uo. 46.

² J. BUCHANAN: *Les Limites de la liberté, entre l'anarchie et le Léviathan*. Litec, Párizs, 1992. 42.

³ uo. 184.

¹ „The more strictly we are watched, the better we behave” – Idézi F. FAUCHER-KING és P. LE GALES: *Tony Blair, 1997-2007*, i. m. 65.

² Az *efficacy* egy problémára adott legjobb, míg az *efficiency* a pénzügyi szempontból leggazdaságosabb megoldást jelenti.

az egyre szofisztikáltabb értékelésről feltételezik, hogy megoldja a „megbízott” problémáját, ami onnan ered, hogy visszaélhet olyan információkkal, amelyekkel ő rendelkezik, a döntéshozó viszont nem.

Ez az új politikai gazdaságtan „közös kiindulási alapként” szolgált az igazgatási szervek igen széles körű átszervezéséhez, aminek Christopher Hood a *New Public Management* (a közzféra új menedzsmentje) átfogó nevet adta. A közzféra új menedzsmentje a versenyelvű gondolkodásmód és a magánvállalkozások körében használt vezetési módszerek szisztematikus alkalmazásával kívánja átalakítani az államot.¹ Arra törekszik, hogy az ötvenes és hatvanas évek nagy programjaiba vetett eredmények kudarca után, egy olyan politikai környezetben, ahol a kormányok egyszerre törekednek a költségek kordában tartására, és ugyanakkor az – immár ügyfélnek tekintett – felhasználó igényeinek kielégítésére –, gyökeresen „újragondolja a kormányzást”.

A kormányzás újragondolásának ez a „globális paradigmája” országonként változó formát öltött, attól függően, hogy egy-egy kormány és értelmező a vállalkozási modell átvételét vagy az emberek döntéshozatalba való demokratikus bevonásának szükségességét tartotta fontosabbnak. Nem beszélve azokról az esetekről, amikor keverték a kettőt. Azonban a fejlett országokban a fő tendencia mégis az volt, hogy egy új, a vállalkozás-alapú logikát követő racionalizálási folyamatnak vetették alá a közigazgatást. A konkurencia, a downsizing (a karcsúsítás), az *outsourcing* (a kiszervezés), az auditálás, a szabályozás speciális ügynökségekre bízása, differenciálás a javadalmazásban, a rugalmasság növelése a munkaerő alkalmazásában, a profitcentrumok decentralizációja, a teljesítményi mutatók és a *benchmarking*, mind mind eszközök azok sorában, amelyeket legitimitáshiánnyal küzdő lelkes közhivatalnokok és politikai döntéshozók – hivatkozva az állam „piaci realitásokhoz és a globalizációhoz” való alkalmazkodása szükségességére – átvettek és terjesztettek a közzférában.

¹ A közzféra termelékenységének javítására irányuló kísérletek nem mai keletűek. Ezen a téren az Egyesült Államok játszott a úttörő szerepet, mint ahogy arról a *Budget and Accounting Procedures Act (1950)* elfogadásához vezető, a teljesítményi büdzsék létrehozására vonatkozó 1949-es javaslatot kidolgozó Hoover-bizottság munkája is tanúskodik. Ez a munka folytatódott az 1960-as években a Planning Budget Programmingban, és ebből születtek a „költségvetési döntések” racionalizálásának különböző változatai. Azonban ezek a kezdeményezések nem voltak szisztematikus és átfogó jellegűek, szemben a közzféra „új menedzsmentjének” mozgalmával, a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején. Azonkívül nem kizárólag a magánszféra menedzsmentjét tekintették modellnek.

A közzféra új menedzsmentjének célja, hogy a közhivatalnokok immár ne egyszerűen csak igazodjanak a bürokratikus szabályokhoz, hanem törekedjenek a lehető legjobb eredmény elérésére és az ügyfelek elvárásainak kielégítésére. Mindez feltételezi, hogy az egyes közigazgatási egységek felelősek legyenek termékeikért, és bizonyos autonómiával rendelkezzenek saját projektjük megvalósításában.¹ A menedzsmenttechnikák a „célkitűzés-értékelés-szankció” hármas szabályára épülnek. Minden egység (termelési egység, közösség vagy egyes ember) „autonóm” és „felelős” (az *accountability* (elszámoltathatóság) értelmében). Küldetéslevele keretében megszabják neki az elérendő célokat. Rendszerezés értékelésnek vetik alá, hogy sikerült-e elérnie a kitűzött célokat, és végül jutalmazza vagy bünteti teljesítményét.

A közhivatalokra minden szinten, állandóan és konkrétan nehezedő nyomás következtében a hatékonyságnak nőnie kell, hiszen mesterségesen ugyanolyan helyzetbe hozzák, mint a – hol az ügyfél, hol a saját felettese által támasztott követelményeknek megfelelni köteles – magánalkalmazottat. Az új típusú menedzsment egyik fontos eleme, a „teljesítmény” központba állításán túl, a tevékenységükkel a fogyasztó elégedettségét kiváltani szándékozó magánvállalkozások „minőségbiztosítási” módszereinek átvétele.

A verseny a közcselekvés középpontjában

A közzféra új menedzsmentjének kulcsfogalma a verseny. Ebben az értelemben a friedmani dogma átvételét jelenti:

A nagy veszély a fogyasztóra nézve a monopólium, – akár magán, akár állami. Vele szemben a leghatékonyabb védelem a szabad verseny otthon és a szabad kereskedelem a világban. A fogyasztót védi egy eladó kizsákmányolásától egy másik eladó léte, akitől vásárolhat, és aki el akar neki

¹ Christian de Visscher és Frédéric Varone remek összefoglalását adja: „Kvantitatív célok megfogalmazása a közpolitika végrehajtására, a követendő eljárások helyett a nyújtott szolgáltatásokra való összpontosítás, a közszolgáltatások termelési költségeinek csökkentése, a menedzser szabadsága a források allokálásában az igazgatási egység élén, a dolgozók motiválása anyagi ösztönzés útján, választási szabadság garantálása a fogyasztóknak stb. Egyszóval a közzféra új menedzsmentjének célja, hogy a hagyományos közigazgatást teljesítményorientált szervezetté tegye, így az állam pótlólagos legitimitációt biztosít magának a minőségi közszolgáltatások és a közpénzek hatékony felhasználása révén. Mindez megerősíti a döntési folyamatokat keretbe foglalt demokratikus szabályok tiszteletén alapuló első legitimitását.” („La nouvelle gestion publique”, en action”, *Revue internationale de politique comparée*, „La Nouvelle gestion publique”, 11. kötet, 2. szám, 2004. 79.)

adni. Az ellátás alternatív beszerzési forrásai sokkal jobban védik a fogyasztót, mint a világ összes Ralph Nadere.¹

Ha a közcselekvésnek „versenyelvű politikát” kell követnie, akkor az államnak magának is a verseny egyik résztvevőjévé kell válnia másokkal szemben, különösen globális szinten. Egyszerre két dolgot kell csinálnia: egyfelől gondoskodnia arról, hogy minél jobban boldoguljon a piacon; másfelől meg kell honosítania a versenyt a közszférában. Így válik a verseny a különböző, hálózat formájában működő közszolgáltatások – a telekommunikáció, az áram- és a gázszolgáltatás, a vasút vagy akár a posta – liberalizációjának alapelvevé. A liberalizáció, ami nem tévesztendő össze a privatizációval vagy a deregulációval, a piac vagy kvázi-piac állami beavatkozással való megteremtésének új formája olyan ágazatokban, amelyeket korábban természetes monopóliumnak vagy olyan területnek tekintettek, ahol a költségmegtérülésnek nincs döntő jelentőségük. Hogy Kirzner művének címét idézzük: a *verseny és a vállalkozó szellem* a neoliberális kormányzási gyakorlat két új vezényszava.²

A Thatcher-kormány első fontos intézkedéseinek egyike volt a Compulsory Competitive Tendering (CCT)³, vagyis a kötelező versenyeztetés és a legversenyképesebb ajánlat kiválasztása valamennyi helyi szolgáltatásban, mégpedig a *Value for Money*, azaz a költség-haszon elemzés elve alapján, aminek következtében magánvállalkozások és helyi önkormányzatok kerültek egymással szemben versenyhelyetbe.⁴

A verseny intézményesítésétől azt várták, hogy javulni fog a közszolgáltatások színvonala, elégedettebbek lesznek a szolgáltatójukat szabadon választó ügyfelek, és csökkennek a költségeik. Mindez feltételezi, hogy a szolgáltatás formája, ti. hogy állami vagy magán, nincs kihatással a tartalmára és minőségére. Azt várták, hogy a szolgáltató szabad megválasztásának lehetősége az általa biztosított hatékonyság-javulással új legitimitást szerez ezeknek a szolgáltatásoknak. Ez a gondolat központi eleme lett a modern baloldal frazeológiájának. Tony Blair is hangsúlyozza:

A szolgáltatók közötti szabad választás lehetősége programunk lényeges alapelve. És továbbmegyek, nemcsak a közszolgáltatók között, hanem minden egyes szolgáltatáson belül is meg kell adni a választás lehetőségét. Ott, ahol lehetséges, a szabad választás javítja a legszegényebbeknek nyújtott szolgáltatás minőségét, és segíti az egyenlőtlenség elleni harcot, miközben megerősíti a középosztály kötődését a közösségi szolgáltatáshoz. Az oktatás területén ez a több iskola közötti választás lehetőségét jelenti, vagyis azt, hogy a szülők gyakrabban választhassák meg azt az oktatási intézményt, amely tökéletesen megfelel gyermekük szükségleteinek.¹

A valóság egy kicsit más: a „szabad választás” kifejezetten az egyenlőtlenséget segíti, hiszen nem minden család tud élni a lehetőséggel, miként azt számos, az oktatás területén készült felmérés igazolta.²

A versenynek kell dominálnia a „humán erőforrásokkal való gazdálkodás” területén is. A javak és szolgáltatások belső piacának létrehozását a szereplők versenyeztetése követi a közszférában is. A közszféra új menedzsmentje gyökeresen átalakítja a régi minősítési és javadalmazási rendszereket, és felváltja azokat az egyéni teljesítményre koncentrálni értekeléssel valamint a személyre szabott anyagi ösztönzéssel. A gazdálkodó egységek vezetőit nem *előre*, hanem *utólag* értékeli, attól függően, hogy mennyire tudták megvalósítani a célokat, amelyek elérését vállalták. Minthogy ők maguk is értékeli beosztottaikat, az egyes részlegek és hivatalok, jobban mint valaha, a személyes teljesítményt figyelő és ellenőrző hosszú láncolatokra hasonlítanak.³

A közszférában a „teljesítmény-alapú menedzsment” bevezetését a közalkalmazotti státusz fokozatos felszámolása kíséri. Ennek része a

¹ T. BLAIR: „Comment réformer les services publics?”, *En temps réel, les Cahiers*, 2003. június, 36.

² Azt sem szabad elfelejteni, hogy Nagy-Britanniában a piaci módszerek bevezetése a közszolgáltatások területén – azzal, hogy a kormány szankcionálól eszközöket adott magának az új eljárások alkalmazására – a helyi önkormányzatok feletti hatékonyabb ellenőrzés célját szolgálta.

³ A Jean-Ludovic SILICANI szerkesztette Fehér Könyvben (*Livre blanc sur l'avenir de la fonction publique, faire des services publics et de la fonction publique des atouts pour la France*. La Documentation française, Párizs, 2008) különösen világos megfogalmazás található ennek a láncolatszerű értékelési módszernek: „ha a *menedzseri láncolatból* hiányzik a motiváció a folyamat elejétől a legvégéig, megszakítás nélkül, akkor nem sikerül eredményt elérni”, írja J.-L. Silicani, és hozzátesszi: „Alapvető fontosságú, hogy abban a missziós levélben, amelyet minden miniszter megkap, tisztázzák a vezetői feladatokat, és az elért eredményeket kiértékeljék. Így ösztönzést kap arra, hogy ugyanígy cselekedjék az igazgatóival, aki ugyanezt fogja tenni a saját munkatársaival, és így tovább. A legelső feltétele annak, hogy ez a pozitív menedzseri dinamika beinduljon, és így gyorsan az adminisztráció hatékonyságának jelentős növekedéséhez vezessen, az, hogy közvetlen bizalmi kapcsolat alakuljon ki a miniszter és a központi adminisztráció igazgatói között.” Ebben a bürokratikus rémálomban a minisztertel kezdve a hierarchia legalsó fokán húzódó alkalmazottig húzódó ellenőrzési láncolat hivatott biztosítani a teljes adminisztráció hatékonyságát. Mindenki értékeli és értékelt. Az egyetlen kivétel talán a legfőbb értékkel, az elnök.

¹ M. és R. FRIEDMAN: *Választható szabadon*, i. m. 236.

² I. KIRZNER: *Concurrence et esprit d'entreprise*, i. m.

³ Versenyeztetésen alapuló tendereztetés kötelező rendszere.

⁴ Lásd a CCT elemzését Patrick LE GALÉS: „Contrôle et surveillance. La restructuration de l'État en Grande-Bretagne”, In: P. LASCOUMES és P. LE GALÉS (szerk.): *Gouverner par les instruments*. Presses de Sciences-Po, Párizs, 2004.

közjogi szabályok rugalmasabbá tétele vagy megszüntetése a közalkalmazottak alkalmazásában, a kinevezési eljárásokat magánjogi munkaszerződések váltják fel, az egyes szolgáltatások valamint a magán- és a közszféra közötti határok elmosódnak, lehetségessé válik az alkalmazatlannak ítélt közalkalmazottak elbocsátása.¹ Ha a hagyományos közalkalmazotti státusz pozíciója meg is gyengült, a „bürokrácia felszámolásától” azért még messze vagyunk, mint ahogy azt lentebb látni fogjuk.

Így egyre inkább teret nyer a közhivatalnokok irányításának új modellje: a vállalkozás-alapú kormányzás. Ez a „teljesítményelvű menedzsment” elvein alapul, és a magánszektorból átvett olyan eszközöket – eredményindikátorokat és ösztönző rendszerre épülő motivációkezelést – használ, amelyek lehetővé teszik a viselkedés „távvezérlését”. Ez a fajta kormányzás a – szisztematikusan értékelt és a „keresletorientált” alapokon diverzifikált kínálat alapján választó „állampolgár-ügyszféra” igényeinek megfelelni köteles – közhivatalnok munkájának szoros ellenőrzését feltételezi: A stratégia kettős: pénzügyi és normatív. A felhasználó közvetlenül is hozzájárul a szolgáltatás költségeihez, és ezzel pénzügyi „felelősséget” visel. Mindez összhangban van az adók csökkentésére irányuló nyomással, és ugyanakkor hozzájárul a közszolgáltatást igénybe vevő „fogyasztó” magatartásának korrekciójához is, amennyiben igényeinek szabályozására ösztönzi. David Osborne és Ted Gaebler *A kormányzás újrakitalálása*² címmel 1992-ben megjelent best sellere volt az a könyv, amely a legjobban gyűjtötte össze az új kormányzási gyakorlat jellemzőit. A két szerző szerint semmilyen kormányzási forma sem végleges a történelemben. Ahogy a New Deal idején megújították a közszolgáltatás formáit, úgy ma is új – az „információs korszak”, a globalizáció és a „fiskális válság” új világának megfelelő – kormányzási formát kell kitalálni.³ A közszférának ugyanannak a szabálynak kell engedelmeskednie, mint amelyet követve a magánvállalkozások átalakultak: „karcsúsítás”, „alaptevékenységre összpontosítás”, minőségjavítás, a döntéshozatal decentralizációja, a köztes döntési szintek kiiktatása.⁴ Nem is annyira a kiadások csökkentése, mint inkább a politika és az állami szervezetek

gyökeresen új alapokra helyezése a fontos: olyan korban élünk, írják a szerzők, ahol el kell felejtetni a weberi bürokratikus modellt, és át kell térni a „poszt-weberi” mintára. A változtatás lényegét röviden a „vállalkozás-alapú kormányzás”¹ kifejezésben foglalják össze.

A két szerző nem egy – általuk elképzelt – új modellt javasol, hanem az Egyesült Államokban már folyamatban lévő változásokról kívánnak számot adni. A vállalkozás-alapú kormányzás bevezetése szerintük akkor kezdődött, amikor 1978. június 6-án a kaliforniai szavazók megszavazták a helyi vagyondót felére csökkentő híres „13. javaslatot”. Ez a „fiskális lázadás” azt követően áttért valamennyi amerikai államra, mígnem Reagan elnök politikájának központi elemévé nem avatta. A forrásaik csökkenésével kénytelen kellett lenni számoló polgármesterek és kormányzók a nyolcvanas években új szervezeti formák kialakítására, köztük a „köz- és magánszféra közötti együttműködés” ösztönzésére kényszerültek. Ezek az új módszerek tették lehetővé helyi szinten a „vállalkozás-alapú kormányzás” bevezetését.

A „vállalkozás-alapú kormányzás” tíz, a szerzők által részletesen taglalt alapelv körül bontakozik ki. Az így kormányzók többsége előnyben részesíti a szolgáltatók közötti versenyt. Csökkentik a bürokraták hatalmát, és növelik az állampolgárokét. Nem a forrásokra, hanem az eredményre koncentrálnak mérők a versenyt résztvevők teljesítményét. Célpont elérése, és nem a szabályok és szabályzatok betartása vezeti őket. A felhasználót fogyasztónak tekintik, és választási lehetőségeket ajánlanak fel neki iskolák, képzési programok, lakhatási lehetőségek között. A problémákat előre jelzik, felmerülésük előtt, és nem elégednek meg azazal, hogy utólagos szolgáltatásokat nyújtanak. Energiájukat inkább a költségeik lefaragására, mint új támogatások, források felkutatására használják. A participatív menedzsment támogatásával decentralizálják a döntéshozatalt. Előnyben részesítik a piaci mechanizmusokat a bürokratikus eljárásokkal szemben. Nem egyszerűen csak a közszolgáltatások elvégzésére koncentrálnak, hanem valamennyi – a köz- a magán- és a non-profit szektort mozgósítják a közösségi problémák megoldása érdekében.²

Nem szabad összekeverni – írja David Osborne és Ted Gaebler – a vállalkozás-alapú kormányzást, mint olyat, a konzervatívok szabadpiacával: „A piac strukturálása egy közösségi cél érdekében valójában éppen az ellentéte annak, amikor a «szabad piacra» bizzuk a dolgokat. Itt a

¹ B. Guy PETERS: „Nouveau management public (New Public Management)”, In: *Dictionnaire des politiques publiques*. Presses de Sciences-Po, Párizs, 2006.

² D. OSBORNE és T. GAEBLER: *Reinventing Government. How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector, from Schoolhouse to State House, from City Hall to Pentagon*. Addison-Wesley Publishing, Reading, 1992. D. Osborne-tól még lásd *Banishing Bureaucracy: The Five Strategies for Reinventing Government* és *The Price of Government: Getting the Results We Need in An Age of Permanent Fiscal Crisis*.

³ uo. XVII.

⁴ uo. 12.

¹ A „vállalkozó” szónak határozott, pontos, J.-B. Say-tól átvett jelentése van: vállalkozó az, aki minden területen növeli a hatékonyságot és a termelékenységét.

² uo. 20.

piaci beavatkozás egy bizonyos formájáról van szó.”¹ Mindenesetre, tesszik hozzá, a szabadpiac, mint olyan, ha ez alatt egy minden állami beavatkozástól mentes piacot értünk, nem létezik. Minden legális piac az állam által megszabott keretek között működik, kivéve a feketepiacot, ahol az erő és az erőszak dominál.² A közösség rendelkezésére álló eszközöket a magán szereplők döntéseinek közösségi célok felé irányítására felhasználó, vállalkozás-alapú kormányzás szerintük megnyitja az utat a konzervatívok *szabadpiacá* és a (szó amerikai értelmében vett) „liberálisok” *nagy kormánya* közötti „harmadik út” felé.

A vállalkozás-alapú kormányzás témája a későbbiekben sem került le a napirendről. Bill Clinton kormányzása idején kezdődött el – David Osborne és Ted Gaebler könyve nyomán – a *National Performance Review*. Al Gore 1993-ban összeállított, „egy jobban működő és olcsóbb államot”³ célul kitűző jelentése után a Clinton-adminisztráció óriási kommunikációs kampányt indított, a kormányzást megújító „csapatokat” és „laboratóriumokat” állított munkába.⁴ Al Gore úgy vélte, hogy a *National Performance Review* révén 351 ezerrel lehet csökkenteni a közszférában dolgozók számát. A hírek szerint Kanadában 1994-ben egy hasonló kampány negyvenöt ezres közalkalmazotti létszámszökkentéshez vezetett. Ez az általános átvilágítás, melyet a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) komoly forrásokkal támogatott, különböző neveken, de azonos alapelvek alapján, mindenütt lezajlott.

Baloldali politika?

A „kormányzás újrakitalálása” gyakran a baloldali politika újrakitalálásának képében jelenik meg. Valójában nem egyébről van itt szó, mint az új, neoliberais gondolkodás uralmának legeklatánsabb példájáról. Az állami beavatkozási eszközök reformja vált a kilencvenes évek végén Bill Clinton, Tony Blair valamint az európai baloldal néhány más vezetője közötti megegyezés alapjává. A harmadik út teoretikusa, Anthony Giddens így írta le az „államreform” új irányait:

A legtöbb államnak még mindig volna mit tanulnia az üzleti élet legjobb bevált fogásaiból: célellenőrzés, hatékony könyvvizsgálat, rugalmas döntéshozatal és a munkavállalók fokozott bevonása.¹

Ugyanakkor az, aki a baloldal „megújítója” szerepében lépett fel, hálás volt elfeledni, hogy a közselekvés menedzserszemléletű átalakítása nem volt egyéb, mint a neoliberais kormányzatok nyolcvanas évekbeli politikájának folytatása. Valójában a brit konzervatívok voltak az úttörők ezen a téren. 1980-tól kezdve reformok (Efficiency Unit, Scrutiny Program, Financial Management Initiative, National Audit Office) egész sorát indították annak érdekében, hogy a kormánynak tanácsokat adó auditáló cégek szívéhez oly közel álló hatékonyságelvet szisztematikusan érvényesítsék a közszférában is.²

Egy 1988-as, a brit miniszterelnöknek készített jelentés útjára indította a *következő lépések*³ elnevezésű, a közigazgatást olyan „termelő egységek” vagy „ügynökségek” konglomerátumaként kezelő ambiciózus és szisztematikus programot, amelynek mindegyike autonóm, saját célokat követ, és különböző teljesítményindikátorok ellenőrzése alatt működik. Több lehetőség – privatizáció, a magánszféra bevonása alvállalkozóként, illetve egy-egy ügynökség autonóm gazdálkodó egységgé alakítása – kínálkozott a közszolgáltatás termelékenységének javítására.⁴ Ez utóbbi esetben egy-egy – egységes és meghatározott szabályrend szerint működő – közszolgáltatást számos decentralizált, az ágazati miniszter felügyelete alá tartozó gazdálkodó egység között osztottak szét. A brit közszféra így fokozatosan az állami tulajdonban lévő gazdálkodó egységek közel nyolcvan százalékat magában foglaló, mintegy száztíz autonóm részegységre oszlott. Minden ügynökséget egy, a menedzseri hozzáértése alapján szerződötetett és teljesítménye arányában fizetett vezető irányított. A vezető – ha úgy ítélte meg, hogy ez a megoldás a hatékonyabb – bizonyos szolgáltatások elvégzésére szabadon szerződötetett alvállalkozót a magánszférából.

¹ A. GIDDENS: *A Harmadik Út...* i. m. 88.

² Lásd D. SAINT-MARTIN: *Building the New Managerialist State*, i. m.

³ angolul: *nex steps*. „Improving management in Government – the next steps”. Lásd Christopher HOOD: „A public management for All Seasons (in the UK)?”, *Public Administration*, 69/1, 1991. 3–19., Perry ANDERSON: „Histoire et leçons du néolibéralisme”, *Page* 2, 1996. november 2.; Xavier GREFFE: *Gestion publique*. Dalloz, Párizs, 1999.

⁴ Xavier Greffe idézi az 1991-es *Competing for Quality* című Fehér Könyvet, amely a „piaci tesztet” a közszolgáltatási szféra verseny előtti megnyitásának egyik eszközévé teszi. „Verseny a minőségért: privatizálni, ha a piaci megoldások jobbak, ha pedig nem, akkor a lehető legnagyobb mértékben bevezetni a piaci mechanizmusokat, hogy a vevő jobban ellenőrizhesse az adott szolgáltatást.” X. GREFFE: *Gestion publique*, i. m. 151.

¹ uo. 283.

² uo. 284.

³ Lásd *From red tape to results: creating a government that Works better and Costs less*, Government Printing Office, Washington PC. A „red tape” azt a vörös szalagot jelenti, amellyel az államapparátusban az aktákat átkötik. Francia megfelelője, habár kissé bizalmasodó jelentése van, a „papierasse” (magyarul: papírhalmaz, aktatömeg; A ford.). A kifejezés maga tulajdonképpen azt fejezi ki, hogy át kellene térni a bürokratikus vezetésről az eredményközpontúra.

⁴ Xavier GREFFE: *Analyse économique de la bureaucratie*, i. m. 143.

Tony Blair idején Nagy-Britannia követte a thatcherizmus által kijelölt irányt. A Public Private Partnership (PPP) név alatt is ismert Private Finance Initiative (PFI), a köz- és magánszféra együttműködése lehetővé tette a magánszektor bevonását a közszolgáltatások finanszírozásába és irányításába az oktatás, az egészségügy és a biztonság területén. Lényege: egy-egy magánvállalkozás szerződéssel jogot szerez arra, hogy tartósan, akár húsz vagy harminc évig is nyújtson egy szolgáltatást, cserébe egy adott infrastruktúra megépítésének és fenntartásának finanszírozásáért. Azonban a magánvállalkozások szolgáltatásai nem feltétlenül azonos minőségűek, és az állam gyakran kénytelen – a magánvállalkozások feltőkésítésével – magára vállalni a költségek egy részét.¹ Kanadában is sor került, 1988-tól, a közsféra átfogó reformjára (Public Service 2000), akárcsak Ausztráliában, Új-Zélandon, Dániában és Svédországban. Franciaországban Michel Rocard szorgalmazott egy ilyen irányú reformot („a közszolgáltatás megújítását”) 1991-ben. 1992-ben kiadta a menedzserszemléletet „felelősségközpontok” létrehozásával – a decentralizáció elve alapján – a közszolgáltatásokba bevezető „Közszolgáltatások Chartáját”. Ezeknek a központoknak – a felügyeletüket gyakorló minisztériumokkal közösen – „szolgáltatási projekteket” kellett volna indítaniuk. A „megújítás” két kulcselemében, a „személyes felelősségben” és az „egyéni értékelésben” szinte semmi újdonság nem volt.² A közsféra új menedzsmentjének bevezetése nem öltött olyan széles méreteket, mint máshol, amiben kétségkívül nagy szerepe volt a közszolgáltatások fogyasztóközpontúvá alakításával szemben hagyományosan ellenséges francia kulturális és politikai elit jelentős befolyásának.

A francia államot modernizálni szándékozó elit régóta dédelgetett álma, a menedzserszemléletű reform³ a 90-es évek végén és a 2000-es évek elején, 2001 augusztusában, a pénzügyi tárgyú törvényekre vonatkozó sarkalatos törvény kidolgozásával és megszavazásával új lendületet vett. A törvény teljesítmény-követelményeket vezetett be az állam pénzügyi irányításában. A költségvetési finanszírozás ettől kezdve nem a kiadás funkciójától, hanem az értékelésnek alávetett, részletekre lebontott

célkitűzéseket tartalmazó „programok” eredményeitől függött. Itt sincs semmi különösen eredeti az új gyakorlatban: célja, hogy „az eszközök logikáját az eredmény szemlélet váltsa fel”.

Egy új, második gyorsítási szakasz, 2007 júniusában, nem sokkal Nicolas Sarkozy elnökké választását követően kezdődött, a „közpolitikák általános revíziója” név alatt.¹ A francia kormány, miközben az első „modernizációs” reformkísérlet nagyon vegyes mérleggel zárult, egy másik „gyökeres reformra” készült. A technika itt sem volt új, összehasonlítva azzal, ami másutt történt: a közpolitika és a szociális célú kiadások teljes átvilágítását vették tervbe, azzal a céllal, hogy „csökkentsék a közkiadásokat, miközben javítják a közigazgatás hatékonyságát és minőségét”. Az átvilágítás abból állt, hogy sorra vettek minden egyes köztevékenységet, „tabuk és előítéletek nélkül” meghatározták a „valós szerepüket”, majd rögzítették a feladatok végrehajtásához szükséges anyagi és emberi forrásokat, figyelembe véve a szolgáltatások termelékenységét javító eszközöket is. Az „általános revízió” egyetlen eredeti eleme talán csak a köztársasági elnökhöz igen közel állók köréből irányított folyamat rendkívül centralizált jellege volt: partvonalon kívülre szorítottak minden intézményt és hatóságot, amelyeknek korábban bármilyen szerepük volt a költségvetés és a közigazgatás ellenőrzésében.

Az új kormányzási modell számos más országban is meghonosodott. A jó governance és a jó technikák témái és fogalmai a kormányzás mantarává váltak. A nemzetközi szervezetek széles körben terjesztették a közcselekvés új normáit, különösen a fejlődő országokban. Így a világban végbement fejlődésről készült 1997-es világbanki *Jelentés* azt javasolta, hogy a „minimális állam” kifejezés helyett a „hatékony állam” kifejezést használják. Immár nem annyira a korábban rendszeresen szorgalmazott privatizáció a cél, hanem az állam „piacszabályozó” szerepének erősítése. Az államnak tekintéllyel kell rendelkeznie, a lényegre kell összpontosítania, és képesnek kell lennie megteremteni a gazdaság működéséhez nélkülözhetetlen szabályozási kereteket. A Világbank szerint a hatékony állam erős, központosított állam, elsődleges feladata a jogállamot garantáló, valamint a piacot és működését segítő szabályozás.² A Nemzetközi

¹ Ekkor hozták létre a társadalmi értékelő tudományos tanácsot és az értékelés-fejlesztés nemzeti alapját.

² Philippe MARLIÈRE: *Essais sur Tony Blair et le New Labour. La troisième voie dans l'impasse*, i. m. 104.

³ Lásd a „Piq-jelentést” az állam felelősségéről és szervezéséről (1994. május) Jean PICQ: *L'État en France. Servir une nation ouverte dans le Monde*. La Documentation française, Párizs, 1995. Lásd még Roger FAUROUX és Bernard SPITZ: *Notre État : le livre-vérité de la fonction publique*. Robert Laffont, Párizs, 2000.

¹ A kifejezés hallatán óhatatlanul Al Gore National Performance Review-jára kell gondolnunk.

² A Világbank ezt írta 1997-es jelentésében: „Az állapíthatjuk meg, hogy a piac és az állam kiegészítik egymást, hiszen az állam feladata, hogy a piac működéséhez szükséges intézményes alapokat megteremtse. Azonkívül a magánbefektetések vonzásához a kormány hitelessége, vagyis a szabályok és a közpolitikák – valamint alkalmazásuk – kiszámíthatósága ugyanolyan fontos lehet, mint a tartalmuk.” BANQUE MONDIALE: *Rapport sur le développement dans le monde*. Washington, 1997. 4. Idézi Matthias FINGER: „Néolibéralisme contre nouvelle gestion publique”, *In*:

Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) sem maradt adós: a kilencvenes évek közepe óta egyre több reformajánlást fogalmazott meg a közszolgáltatások szabályozásával és piaci nyitásával kapcsolatban, a közszféra menedzsmentjével foglalkozó főosztálya (PUMA) közreműködésével. Ugyanez a helyzet az Európai Bizottság „európai governance”-ről szóló, 2001-ben kiadott *Fehér könyv*ével, bár ez utóbbi összekeveri egymással az intézmények működését valamint a vállalkozási és versenyen alapuló modell támogatását a közszolgáltatásokban.

A közigazgatás reformja része a kormányzási művészet különböző formái világméretű terjedésének. A helyi feltételektől függetlenül mindenütt ugyanazokat a módszereket ajánlják, ugyanazt a szókészletet (*competition, process reengineering, benchmarking, best practices, performance indicators*) használják. Ezeket a módszereket és kategóriákat használják valamennyi lehetséges probléma megoldására az élet minden területén, a katonaságtól kezdve a bíróságokon keresztül a kórházak irányításáig. Az államnak ezt a – magánszektor módszereihez igazodó – „általános reformját” ideológiai szempontból semlegesnek tüntetik fel. Egyetlen célja – mondják – a költséghatékonyság növelése – vagy ahogy az audit brit szakértői mondják – a „value for money”, a források optimális felhasználása. Fentebb láttuk, hogy a közszféra új menedzsmentjének elfogadottsága a pártok felett áll, olyannyira, hogy az új amerikai demokratákat és a megújult európai szociáldemokráciát egyesíteni hivatott „harmadik út” egyik legfontosabb alappillére lett. Valójában egy rendkívül fajsúlyos és – mivel igen kevés bírálatot kap, és csekély az ellenzőinek száma – igen befolyásos gondolkodásmódról van szó. A közszféra egész világon elfogadott új menedzsmentje – azaz, hogy a politikai és a nonprofit szférában gyengíti az erkölcsi és politikai alapú ellenállást – sokkal hatékonyabb, mint bármilyen más, radikális nyelvezet. Ugyanis ezzel a szókészlettel és a vele együtt járó gondolkodásmóddal terjed az ember – semmilyen területet sem kímélő – utilitarista felfogása. A közhivatalnok olyan racionalis szereplő, aki csak az anyagi ösztönzésre reagál. A foglalkozási ágak becsületkódexét, a közhivatalnokok egy részében még munkáló hivatástudatot, közösségi értékeket, kötelességérzetet és a közérdek tiszteletét tudatosan figyelmen kívül hagyják. A cselekvés motívumai mindenütt, valamenynyí ágazatban egyformák, mint ahogy a kompenzációhoz és a szankcióhoz vezető értékelési folyamatok is azonosak. Félelmetes erővel folyik a közcselekvés és a közhivatalnokok munkájának a leértékelése.

M. HUFTY (szerk.): *La Pensée comptable. État, néolibéralisme, nouvelle gestion publique*. PUF, Párizs, 1998. 82.

Csak a magatartás érdektől leginkább átítatott motívumának, az azt álitólag kizárólag orientáló anyagi ösztönzőknek van értelmük.

Ezzel az új, vállalkozói szemléletű kormányzással a piac nem egyszerűen csak azért kerekedik felül, mert „kijárat” egy darabot magának az állami és a civil világ felségterületéből, hanem azért is, mert egyetemes mintává válik a közösségi és társadalmi célú tevékenységgel kapcsolatos gondolkodásban. A kórház, az iskola, az egyetem, a bíróság és a rendőrség egyre inkább egyforma eszközökkel kezelendő és ugyanazon kategóriákkal értelmezendő piaci vállalkozássá válik. A közszférának ez a leértékelése természetesen nem független a nyugati társadalmakra jellemző antropológiai változástól. Nemcsak tükröződése, hanem különösen hatékony közvetítője is ez utóbbinak, amikor a teljesítményértékelés mennyiséglvű logikájától idegennek tűnő területekre téved. Gondolunk itt az oktatásra, a kultúrára, az egészségügyre, az igazságszolgáltatásra vagy a rendőrségre.¹ Márpedig ezeken a területeken a változások nem kevésbé hűsbavágóak. Az igazságszolgáltatási eljárás menedzsmentje, és az ehhez hasonló, az 1990-es években elterjedő fogalmak egyre inkább menedzsment csinálnak a bíróból, aki minden évben köteles növelni elintéztett ügyeinek számát, annál is inkább, mert a keresete és előmenetele egyre inkább az ilyen mennyiségi követelmények betartásától függ. A bírói, orvosi, szociális, kulturális, oktatási vagy rendőrségi munka tömegesen terjedő könyvelői szemléletű felfogása nem elhanyagolható következményekkel jár arra, ahogy ezekben az új, menedzser-szemlélet uralta szolgáltatásokban az „ügyfeleket” kezelik, mint ahogy arra is, ahogy a közszolgáltatások munkavállalói megélik a könyvelői logika és a hivatásukról alkotott felfogásuk között kialakuló ellentétet.²

A könyvelői szemlélet nem annyira „ideológia”, inkább a közgazdaságtanból átvett speciális gondolkodási forma. Az erre épülő „teljesítményelvű” gazdálkodás óriási problémákat – a teljesítménymutatók rögzítésének, az eredmények formába öntésének, az információ „felső” és „alsó” szintek közötti áramlásának problémáját – okozza, és ezeket általában hajlamos megkerülni. Kérdés, hogy mit jelent a „teljesítmény” az igazságszolgáltatás, az egészségügy, a kultúra, az oktatás területén, és

¹ A kórházak vállalkozói szemléletű reformjához lásd Frédéric PIERRU: *Hippocrate malade de ses réformes*. Éditions du Croquant, Bellescombe-en-Bauges, 2007. Az „egyetemek felelősségével kapcsolatos reformról” szóló törvénnyel kapcsolatban lásd az alábbi elemzést: Annie VINOKUR: „La loi relative aux libertés et responsabilités des universités : essai de mise en perspective”, *Revue de la régulation*, 2. szám, 2008. január

² Lásd például az „igazságszolgáltatás új közgazdaságtanát”, Gilles SAINATI és Ulrich SCHALCHLI: *La Décadence sécuritaire*. La Fabrique, Párizs, 2007.

milyen értékek alapján lehet róluk ítéletet alkotni. A valóságban az erkölcsi és politikai kritériumok szerinti ítéletalkotást az ideológiai szempontból semlegesnek gondolt hatékonyságmérés váltja fel. Ezzel – a nivelláló könyvelői szemlélettel szemben – egyre inkább háttérbe szorul a szakmai önállóság, mintha nem lenne meg minden szakmának a saját, belső értékrendje.¹

A könyvelői szemlélet leértékeli a hivatástudatot

A közcselekvés új, menedzser-szemléletű alapokra helyezése azon a hiten alapul, hogy átfogó és kimerítő értékeléssel „racionálisan” és „tudományosan” számba lehet venni egy politikai program, egy szolgáltatás és minden egyes szereplő munkájának hatásait.² Ezt az általánossá vált értékelési logikát olyan társadalmi csoportok honosították meg, amelyek valóságos befolyása és legitimitása egyre inkább a megfigyelési, vizsgálati és ítéletalkotási eszközök megtervezésén és azok kezelési képességén alapul. A vezetők kiválasztásának, képzésének, szocializációjának mindenütt egyre nagyobb a jelentősége, annál is inkább, mert a „modernizáció kulcstényezőinek” tekintik őket. Az egyre inkább *business school*-okban képzett és a magánvállalkozásokkal egyre szorosabb szimbioziszban élő legfelső vezetők – a „modernség” és a „tudományosság” képviselőiként – új legitimációs forrást találtak maguknak, miközben szakértői befolyásukkal megfosztják a demokratikus intézményeket javaslattevői joguktól és adminisztratív ellenőrző szerepüktől.

A közszféra új menedzsmentje – kötelmeik növelése céljából – a közhivatalnokok szoros ellenőrzésére törekszik. Akárcsak a magánvállalkozásoknál, eredményeket várnak tőlük, lehetőleg számszerűsített formában, nem egyszerűen a munkaköri leírás és a jogszabályok pusztá betartását. A teljesítménymérés a közszférában a hatalmi viszonyok alakításának alapvető technológiai eszközévé, valóságos „ellenőrzési mániává”, a bürokratizálódás és a szabályok mértéktelen burjánzásának forrásává vált.³ Egyre inkább ez alakítja a tevékenységet magát, és az „érté-

¹ Az eszközök egy célhoz való optimális hozzárendelésének logikája szerint vezérelt „célracionalitás” ideáltípusa, a weberi megfogalmazás szerint, hajlamos összekeverni magát a valósággal. Holott egyetlen intézmény sem képes teljesen nélkülözni a tevékenységet etikai, vallási vagy filozófiai elveknek alárendelő „értékracionalitást”.

² A Nicolas Sarkozy 2007. decemberi döntésében megfogalmazott gondolat, hogy a miniszterek tevékenységét immár az auditálás és nem az állampolgárok hivatottak megítélni, csak a menedzseri szellem globális dogmatikájának karikatúraszerű kitjesedése.

³ Michael POWER: *La société de l'audit. L'obsession du contrôle*. La Découverte, Párizs, 2005. A gyakorlatban az új ellenőrzési technikák idő- energia- és pénzkiadással járnak, ami kérdésessé

keltek” oly módon való átnevelését célozza, hogy azok betartsák a felesleges szervekkel szemben vállalt „szerződéses kötelezettségeiket”. Így lehet csökkenteni egyes foglalkozási csoportok, a pazarlóak, fegyelmezetlenek és nem elég termelékenyek ítélt orvosok, bírók, pedagógusok autonómiáját, akiknek ezért – az egyre változatosabb és nagyobb számban burjánzó szakmai módszertani eszközök felhasználásával – különböző eredménykritériumokat írnak elő. Ideális esetben mindenkinek magát kell figyelnie, nyilvántartania eredményeit és a neki előírt célok teljesítését. A célok közé tartozik a teljesítmény-előírásokkal való azonosulás, és néha, ezen túl, még azt is elvárják, hogy maga az értékelt találja ki azokat a normákat, amelyek alapján megítélik a munkáját.

Az értékelés olyan normaérvényesítő folyamat, amely arra készíti az embereket, hogy feleljenek meg az új teljesítményi és minőségi kritériumoknak, tartsák be a klasszikus bürokratikus szabályoknál gyakran nem kevésbé formális új eljárásokat. Azonban, azoktól eltérően, az új kritériumok közvetlenebbül kikezdehetik az adott szakma „alapjait”, társadalmi elfogadottságát, alapértékeit, mint ahogy ez a legkülönbözőbb szakmák esetében tapasztalható is, a tudományos kutatókétól kezdve az ápolónőknél és a postásoknál keresztül a rendőrökéig. Az új vezetéstudomány uniformizált teljesítménymérő – ösztönzési eszközei igen hatékony gépezetet alkotnak a szakmai autonómia különböző formái és a munkavállalók önálló értékvilága ellen.¹

A vezetéstudomány azon az illúzió alapszik, hogy a cselekvés hatásait számviteli módszerekkel ellenőrzés alatt lehet tartani. Valamely, kizárólag a vezetést segítő gazdaságossági kimutatásokkal irányított foglalkozás eredményeinek pusztán számszerűsített formában való kifejezése gyakran ellentmondásba kerül a szakma tapasztalataival és annak számokban ki nem fejezhető dimenzióival.² A keresett hatékonyságot ezért gátolhatják azok az értékkonfliktusok, amelyeket a „menedzsment-szemléletű kultúra” a más értékeket követő szakmai univerzumokban szül. Tekintettel arra, hogy az új vélemény-diktatúrában az önfeláldozást

teszi a „hatékonysági” dogma érvényességét. Auditálás, értékelés, projektek kidolgozása, szerződések átvizsgálása különösen időigényes lehet, és akadályozhatja az adott szakma alapvető céljainak elérését. Egyre inkább ez a helyzet mindenhol, ahol ezeket a módszereket alkalmazzák, különösen a felsőoktatásban és a tudományos kutatásban.

¹ A szervezés tan egyes teoretikusai, mint Henry Mintzberg rámutattak a szervezési módok tevékenység típusok szerinti differenciálásának szükségességére (H. MINTZBERG: *Structures et dynamiques des organisations*. Éditions d'Organisation, Párizs, 1982.).

² Ezt az illúziót nagyban táplálják Nagy-Britanniában a helyi közigazgatás egységes, egytől négyig terjedő skálán elhelyezkedő mérőszámának felállításával.

és a hivatástudatot téves fikciónak vagy kivételnek tekintik, a demoralizáló hatások visszahatnak a szolgáltatás minőségére is.

Különböző paradox módon a közszféra új menedzsmentje nem foglalkozik ezeknek a hatásoknak az értékelésével. Valóban, ki értékeli az értékelést? Miközben Svédországban vagy Kanadában a közalkalmazottak számának csökkenését a termelékenység növekedésének bizonyítékaként tállják a közvéleménynek, senki nem képes megmondani, hogy hatása a társadalomra kedvező-e, és hogy nem járt-e együtt más, figyelembe nem vett költségek keletkezésével, illetve bizonyos terheket nem egyszerűen csak áthárítottak-e más társadalmi csoportokra.¹ A közalkalmazottak létszámának és jövedelmének csökkentése (ahogy az a francia közalkalmazottak esetében a juttatások inflációhoz kötésének 1982-es megszüntetésekor történt) önmagában nem teremti meg a jobb teljesítmény feltételeit.

Csak azt lehet ellenőrizni, amit felépítettünk, csak azt lehet kvantifikálni, amiből kiiktattuk a nem kvantifikálható elemeket.² Az értékelés olyan normaérvényesítő vállalkozás, ahol az egyes foglalkozási ágak sajátos jellemzői háttérbe szorulnak a szabványok (mint például az ISO 9000) uniformizáló hatásai mögött.³ Az új ellenőrzési eszközök bevezetésének hatására átalakul az elvégzendő feladatok értelmezése, mint ahogy a munkához és a munkatársakhoz való viszony is. Az értékelési kritérium és norma kiválasztása láthatóvá vagy láthatatlanná teszi a szakma bizonyos aspektusait, némelyeket fel, másokat leértékel. Ami látható, az felértékelődik, ami pedig nem, az leértékelődik. Az értékelés „objektivitásával” kapcsolatban feltett kérdés teljesen értelmetlen. Ez a hatalmi technika arra szolgál, hogy egy önmagát azzal igazoló kapcsolatlámpust hozzon létre, hogy az értékelendő szubjektumok megfelelnek a legitim viselkedési norma definíciójának. A közszférában meghonosodó irányítási formát tehát egy – viselkedésében az értékelési előírások és a hozzájuk kapcsolódó szankciók által irányított – szubjektum felépítésén keresztül kell megítélni.

A teljesítménynormák belső igényre alakítása, önmagunk állandó figyelése, hogy jobban megfeleljünk a mutatóknak, a többiekkel való versengés: ezek a lényegi elemei annak a „mentális forradalomnak”, amit a „modernizálók” végig akarnak vinni. A régi benthami álmod modern for-

mában megvalósítani kívánó univerzális megfigyelési rendszernek megvan a maga belső logikája, azonban a bürokráciát kiteljesítő rémálommá is fajulhat, miként azt a brit helyhatóságok tapasztalhatták a New Labour kormányok idején, amikor az elérendő célok és kritériumok szaporításával (*Best Value For Money*) akarták tökéletesíteni az auditálás rendszerét.¹

Menedzserszemlélet és politikai demokrácia

A közszféra új menedzsmentje Janus-arcú: kifinomultabb, ésszerűsített bürokráciához vezető finom ellenőrzési módszereket vezet be; ugyanakkor azzal, hogy formálisan a magánszféra munkafolyamataihoz igazodik, megzavarja a közszolgáltatás sajátos missziójának teljesítését. Mindezt úgy, hogy egyszerre tapasztalhatjuk a régi bürokratikus gondolkodásmód továbbélését és ugyanakkor az azzal való szakítás jeleit.

A komoly szabadelvű hagyományokkal rendelkező országokban nemzeti és uniformizált sztenderdek alapján bevezetett új ellenőrzési rendszer egyik legfontosabb következménye kétségkívül a túlzott és bürokratikus központosítás. Nagy-Britanniában például 1982-ban a teljesítménymutatók bevezetése a Nemzeti Auditáló Bizottság közreműködésével igen komolyan megerősítette a központi hatalom befolyását a helyi önkormányzatokkal szemben. A legmodernebb módszerekkel kidolgozott előírások nem hogy nem hagytak több szabadságot a gyakorlati munkakörben dolgozóknak, hanem éppen ellenkezőleg egyre inkább munkájuk túladminisztrálására kényszerítették őket. A statisztikai mérések bevezetése a bürokrácia „weberi” típusú logikájában az uniformizálás és szabványosítás hatékony eszközének bizonyult.² Így az – auditáló és szabályozó hatósági – funkciók központosítása és a versenynek kitett szolgáltatók vélt autonómiája közötti feszültség fontos perverz hatásokkal jár. Ugyanis arra készteti a szolgáltatókat, hogy mindenáron a mennyiségi kritériumoknak próbáljanak megfelelni, és közben ne nagyon törődjenek valódi feladatukkal: a sikeres vizsgaarány, a kórházi ágyak megfelelő kihasználtsága, a rögzített bünesetek és a sikerrel lezárt nyomozások megfelelő aránya mögött a valóságban nagyon különböző eredmények, sőt a szol-

¹ Lásd erről C. C. POLLITT: *Managerialism and the Public Services*. i. m. elemzéseit.

² M. Power helyesen jegyzi meg, hogy a vállalkozások funkcionális hatékonyságát és eredményességét az auditáló folyamat során teremtik meg és ellenőrzik. *La Société de l'audit*, i. m. 111.)

³ M. Power megalapozott állítása az, hogy a hatalmi technológia a tevékenység szemléletmódjának változásán keresztül az auditálhatóság felé vezet. Ez az „auditálhatóság” szociális és politikai konstrukció.

¹ Patrick Le Galès leírja a helyi vezetők groteszk helyzetét: azzal töltik az idejüket, hogy bonyolult jelentések készítésével próbálnak megfelelni a helyi szolgáltatások rendszeres ellenőrzések számát jelentős mértékben felduzzasztó, ügybuzgó emberekből álló Auditáló Bizottság követelményeinek. Patrick Le GALÈS: „Contrôle et surveillance : la restructuration de l'État en Grande-Bretagne”, i. m. 52. sk.

² Amivel azt lehetne kimutatni, hogy a *Public Choice* a bürokrácia költségeire vonatkozó gazdasági elemzése figyelmen kívül hagyta a racionalizációs folyamatnak a szociológia által feltárt egyik legfontosabb aspektusát.

gáltatás minőségének súlyos romlása is meghúzódhat. A számok fetisizálása olyan „eredmény-barkácsolás” irányába tolja el a racionalizálást, ami mögött nincs valóságos javulás, sokkal inkább kényszerű „szinjáték”: vezetők és beosztottak kénytelenek összejátszani egymással, hogy produkálni tudják a megfelelő számokat. Semmi nem bizonyítja, hogy a valóság összhangban lenne a menedzseri és piaci szemléletű retorikával. Az értékelés mennyiségi kritériumai közel sem biztosítják mindig az ügyfelek minőségi kritériumainak, vagyis elvárásainak kielégítését.

A bürokrácia racionalizálásának új szakaszát a közszolgáltatások sajátos jellegének elvesztése kíséri. A közszféra új menedzsmentje egyik következményeként elmosódnak a magánszektor a közszférától elválasztó határok. A bonyolult, többlépcsős szerződések és megbízások rendszerének elterjedésével, mint ahogy azzal is, hogy a közalkalmazotti jogviszonyt a munkavállaló fokozottabb kiszolgáltatottságához vezető atipikus foglalkoztatási formák váltják fel, kérdésessé válik a piaci logikától eltérő alapelveket követő közszféra léte maga.¹ A verseny térnyerése például nem könnyen egyeztethető össze a közszolgáltatás fogalmához kapcsolódó néhány olyan joggal, amelynek megőrzéséhez számos közhivatalnok és állampolgár ragaszkodik. Az új közmenedzsment szakít a közszolgálat Franciaországban megszokott elveivel. Ezek közé tartozik a közjog elsőbbsége, a szolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáférés joga, a szolgáltatás folyamatoságának fenntartása, a világi jelleg és a politikai semlegesség. A felhasználó „fogyasztóvá” változtatása – akinek elegendő a lehető legtöbb terméket eladni, és ezzel növelni a jövedelmezőséget – nem annyira „semleges” aktus, mint ahogy azt a szakértők állítják. Ami az értékelési folyamatokat illeti, ezek nem érzékelik a különbséget az intézményen belül elvégzett mérés eredményei és azok között az összetett és hosszú távú hatások között, amelyeket egy bizonyos politika gyakorolhat a társadalom egészére.

A piacgazdaságra jellemző könyvelői gondolkodásmód átvétele nemcsak oda vezet, egyre inkább, hogy a szakmának és eredményének egyre kevesebb köze van a „realitáshoz”, hanem az állam és az állampolgárok közötti kapcsolatokat is „depolitizálja”. A polgárt egyre inkább egyszerű vásárlónak tekintik, akinek „meg kell fizetnie az árát” annak, amit vásárol. Az eredménycentrikus megközelítés és a pénzügyi jövedelmezőség,

¹ Luc Rouban szerint „az elmúlt évek adminisztrációjában bekövetkezett változások nem a közszerelevést, hanem a kormányzati tevékenység rendelkezésre álló eszközök csökkenését. Ez a tendencia a piaci szabályok alól felmentést élvező jogi és pénzügyi rendszer előnyeivel rendelkező „közszféra” fogalmának kiiktatásához vezet”. (L. ROUBAN: „La Réforme de l'appareil d'État”, i. m. 147.

mint prioritás, száműz minden olyan igazságosság-értelmezést a községi térből, amely nem az adófizető által személyesen kifizetett összegről és az azért személy szerint kapott ellenszolgáltatásról szól.

A bizalmatlanság, mint alapelv, valamint az értékelést is magában foglaló megfigyelés, mint módszer, a kormányzás új művészetének legjellemzőbb vonásai. Az ezt uraló menedzser-szemlélet legyűri a közszolgálat devalválódott értékeit és a közszolgák odaadását egy fölöttük álló közös ügyért. A kormányzás régi – a demokratikus szuverenitás eszményéhez kötődő – formájában a közalkalmazott relatív autonómiája azon az elköteleződésen alapult, amit egy fölötté álló ügy szolgálatában vállalt, és ami miatt köteles volt alárendelni magát a – közjogi szabályokat és szakmai értékeket magában foglaló – „testületi szellemnek”. Ezért az elköteleződésért, amit valamilyen státusz jelképezett, cserébe járt az éretnyes viselkedésbe vetett bizalom, persze a szabályos formák megfelelő tekintetbe vételével. Amióta az új menedzsment-tudomány előfeltevése az, hogy nem szabad bízni a „közönséges emberben”, mert természeténél fogva hiányzik belőle mindenfajta „közösségi” szellem és minden kívülről jövő érték tisztelete, az egyetlen dolog, ami megoldást jelent: a részérdek ellenőrzése és „távvezérlése”. Lett légyen szó egészségügyi dolgozókról, bírálókról vagy tűzoltókról, a szakmai munkájuk motívumait és elveit kizárólag a személyes és testületi érdekeik szempontjából kell értelmezni, mellőzve a morális és politikai szempontokat egy önálló értékrendet követő foglalkozási ágba. A menedzsment hármass célrendszere: „gazdaságosság, hatékonyság, eredményesség”, kiiktatta a hatalmi logikából a köteleességtudatot és a hivatástudatot, mint olyat.

A bizalmatlanság jellemzi a közintézmény és az „opportunistát”, mindebből a lehető legnagyobb előnyt húzni akaró, a községi érdekre tekintettel nem lévő, társadalmi és politikai egyén közötti kapcsolatot is. A neoliberalis reform olyan szolgáltatás-fogyasztóvá alakítja át a polgárt, aki mindig csak a saját önző érdekeit követi. Emiatt azután a különböző megfigyelő, korlátozó, büntető és „felelősséget megállapító” eljárások eleve ilyenként is kezelik. Ez az, ami oda vezet, hogy a betegre hárítják az egészségügyi ellátás költségeinek egyre növekvő hányadát, a diáknak pedig mind magasabb tandíjat kell fizetnie. Az állami hivatalok, önkormányzatok, kórházak és iskolák teljesítmény-mutatókkal való értékelése, valamint az eredmények széles körű terjesztése és jutalmazása az országos és helyi sajtóban – arra ösztönzik az állampolgárt, hogy mind inkább csakis a költségek és hasznok összevetése alapján hozza meg a döntéseit. A polgári „erényekbe” vetett bizalom teljes megszűnésének kétségkívül megvan a maga teljesítmény-befolyásoló hatása a tekintetben, hogy az új állampol-

gár-fogyasztó miként kívánja kivenni a részét a közösség adóterheinek viseléséből, mint ahogy a tekintetben is, hogy ő maga személyesen mit vár el „cserébe” azért. Többé nem azt kéri tőle, hogy a politikai közösség, hanem hogy saját személyes érdeke alapján formáljon ítéletet az intézményekről és a politikáról. *Ebből következően a politikai szubjektumnak magának a fogalma is radikális átalakuláson ment keresztül.*

13

A neoliberális „embergyár”

A társadalmat vállalkozásokból álló vállalkozásként elképzelő koncepció nélkülözhetetlen eleme egy új – az ipari társadalom termelő emberétől eltérő – szabályrendszer. A formálódóban lévő neoliberális ember, akinek legfontosabb vonásai közül néhányat felvázolunk az alábbiakban, a manapság számos munka tárgyát képező teljesítmény- és élvezetgyártó gépezet szerves része. Manapság nincs hiány a „hipermodern”, „bizonytalan”, „simulékony”, „ingatag”, „tartás nélküli”, „súlytalan” ember leírásában. Ezek a – pszichoanalízis és a szociológia közös nézőpontjából születő – értékes és gyakran közös irányba mutató munkák az ember új – egyesek szerint a gazdaság lelki alapjait átformáló – léthelyzetét tükrözik.

Egyfelől számos pszichoanalitikus azt mondja, hogy betegek tünetei korszakváltásról tanúskodnak a pszichikum világában. Az emberi léleknek ezt az új állapotát a klinikai irodalomban gyakran a „tudomány kora” vagy a „kapitalista diskurzus” gyűjtőnév alatt emlegetik. Hogy a historikum diadalmaskodik a strukturális elem felett, az elvileg nem lepheti meg Lacan olvasóit, ez utóbbi szemében a beteg nem örök szubsztancia, és nem is változatlan állandó, végig a történelemben, hanem az emberiség története során és a társadalomban kialakult diskurzusok következménye.¹ Egy másik szempontból, a szociológia oldaláról vizsgálva, az „individuum” átalakulása tagadhatatlan tény. Amit leggyakrabban az ellentmondásos értelmű „individualizmus” kifejezéssel jelölnek, azt hol alaktani változásokra, a durkheimi tradícióban, hol a piaci viszonyok terjedésére, a marxisták körében, hol pedig a létezés valamennyi területén terjedő racionalizációs folyamatra, inkább a weberi hagyományban, vezetnek vissza.

A pszichoanalízisban és a szociológiában tehát, mindkettőben a maga módján, az embert, mint olyat tárgyaló diskurzus átalakulása figyelhető

¹ Részletesebb vizsgálattal kimutathatnánk, hogy J. Lacan többször jelezte írásaiban és szemináriumain az utilitarista fordulat jelentőségét a nyugati történelemben. Lásd például *Écrits*. Seuil, Párizs, 1988. 122.

meg, ami, mint Lacannál, egyrészt a tudománnyal, másrészt a kapitalizmussal hozható kapcsolatba. Egyszerre tudományos nyelvezet ez, amely a 17. század óta elkezd kiismerni, hogy mi az ember és mi a teendője; és ugyanakkor egy másik, új, tudományos diskurzus is, amely vállalta, hogy az emberből ezt a termelő és fogyasztó állatot, a fáradtságos munkát és a szükséglet lényét csinálhassa, hogy újradefiniálja az emberi létezés zsinórmértékét. Azonban ez a nagyon általános keret még nem elegendő ahhoz, hogy megállapítsuk, miként tudott meghatározóvá válni egy új egyenlogika a nyugati társadalmakban. Konkrétan, kevés ahhoz, hogy rámutassunk a nyugati szubjektum történelmében az elmúlt három évszázadban bekövetkezett módosulásokra, és még kevésbé a neoliberais racionalitással kapcsolatba hozható – folyamatban lévő – átalakulásokra.

A helyzet az, hogy ha az új ember létezik, akkor azt azokban a nyelvi és intézményi érintkezési formákban kell rekonstruálni, amelyek a 20. század végén – újfajta pszichikai mechanizmusokat megteremtő szankciók, ösztönzők, kötöttségek sűrű hálózatai megteremtésével – a vállalkozó embertípus vagy a vállalkozó típusú szubjektum alakját megszültették. Véghez vinni a társadalom, a vállalkozások és az intézmények teljes átszervezését, pincétől a padlásig, miközben a piaci mechanizmusok, kapcsolatok és magatartásfajták száma és intenzitása a sokszorosára nőtt – mindez nem mehetett végbe az egyes ember gyökeres átalakulása nélkül. A benthami ember a piac *kalkuláló* embere és az ipari szervezetek *termelő* embere volt. A neoliberális ember a globális versenyben totálisan elmerülő *versengő* ember. Korábban szó volt erről az átalakulásról. Most különböző formáinak szisztematikusabb leírása következik.

A plurális szubjektum és a szférák elválasztása

Honnan is induljunk el? Sokáig a „modern” nyugati ember életét egy-egy egymástól eltérő és egymással konfliktusos kapcsolatban lévő szabály- és politikai kategóriarendszer: a régi társadalmak szokásain alapuló vallásé, a politikáé és a piaci szféráé határozta meg. Így három különböző világban élt: a még falusias és keresztény társadalom szolgáltatásai és hitei, a nemzetállamok és politikai közösségek, valamint a munka és a termelés pénzpiaca világában. E világok közötti határok állandó mozgásban voltak, és rögzülésük vagy módosulásuk a pillanatnyi erőviszonyokon valamint a politikai stratégiákon múlt. Különösen tömör formában mutatták ezt a politikai rendszerrel kapcsolatos csatározások. Még fontosabb, de nehezebben megragadható változás volt az emberi kapcsolatok fokozatos módosulása, az, ahogy az új gazdaság átalakította a mindennapi élet szokásait, valamint azok a hatások, melyeket a piac világának

új társadalmi viszonyai és a főhatalom új politikai összefüggései gyarmoltak az egyes emberre.

A liberális demokráciák egymást hullámokban követő, összetett belső feszültségeket rejtő univerzumok voltak. Anélkül, hogy belemen-nénk könyvünk tárgyát meghaladó fejtegetésekbe, olyan rendszerként jellemezhetnénk ezeket, mint amelyek – bizonyos határok között – megengedték és tiszteletben tartották, hogy az ember az élet több területén is aktív legyen, abban az értelemben, hogy egyszerre biztosították az élet különböző színtereinek elválasztását és komplementaritását. Ez a pluralizmus a morális, vallási, politikai, gazdasági, esztétikai, intellektuális intézmények, szabályok és normák egymástól való viszonylagos függetlenségében öltött testet. Ami nem jelenti azt, hogy azok kioltották volna egymás erejét az egyensúlyban és a „toleranciában”. Két nagy, egymással párhuzamos hullám indult útjára: a politikai demokráciáé és a kapitalizmusé. A modern ember mintegy „kettéhasadt”: az elidegeníthetetlen jogokkal rendelkező citoyenre, és az érdeke által vezérelt homo oeconomicusra, vagyis az emberre, mint „céla” és az emberre, mint „eszközre”. A „modernitás” története nem más, mint e két pólus közötti egyensúly felborulásának szentesítése a második javára. Ha a demokrácia – ámbátor zökkenőkkel teli – fejlődését akaránk privilegizálni, mint ahogy azt egyes szerzők teszik¹, szem elől tévesztenénk az alapvető tendenciát, a profitmaximalizálás szabályának alárendelt emberi viszonyok egyetemes logikájának az érvényesülését, amire – egymástól eltérő formában ugyan –, de Marx, Weber vagy Polányi is rámutattak.

Nem tagadjuk a változásokat, amelyeket a piac okozott az emberben. Marx másokkal együtt – sőt, talán másoknál jobban – mutatott rá arra, hogy a piac milyen bomlasztó hatással van az emberi kapcsolatokra. A társadalmi viszonyok – városiasodással együtt bekövetkező – piacosodása az egyén emancipációjának egyik leghatékonyabb eszköze lett, a hagyományokkal, a gyökerekkel, a családi kötődésekkel és a személyes hűséggel szemben. Marx nagyságát bizonyítja, hogy rámutatott: az ár, amit az embernek szabadságáért fizetnie kellett, a tőkehasznosulás személytelen és ellenőrizhetetlen törvényeinek való alávetettsége lett. A liberális egyén azt hihette – akárcsak az önmagát tulajdonló locke-i ember – hogy minden természettől adott képességét szabadon gyakorolhatja, használhatja eszét és akaratát, világgá kürtölhette önállóságát, amit senki nem vehetett el tőle, mindez azonban nem változtat azon, hogy még mindig csak egy picinyke csavar maradt abban a hatalmas gépezetben, amelynek elemzésébe a klasszikus politikai gazdaságtan belekezdett.

¹ Lásd fent M. Gauchet álláspontjának vitáját az 5. fejezetben.

A piacosság az emberi kapcsolatokban a *szerződéses kapcsolatok terjedésében* öltött formát. A szövetség és a leszármazás hagyományos – és általában véve a szimbolikus kölcsönösség régebbi – formáit felváltotta a szabad személyek kötelezettségvállalásait írásba foglaló önkéntes szerződés, amely szerződés mögött persze mindig ott állt a legfőbb hatalom garanciája. A szerződés minden korábbinál inkább az emberi kapcsolatok etalonjává vált. Olyannyira, hogy az egyén – sérthetetlen jogokkal rendelkező személyek társas kapcsolatai összességeként fogván fel a „társadalmat” – az őt másokhoz fűző viszonyaiban egyre jobban érezte, milyen nagy szabadsággal rendelkezik arra, hogy másokkal való kapcsolataiban önkéntesen vállaljon kötelezettségeket. Ez a lelke annak, amit modern „individualizmusnak” szokás nevezni.

Ahogy Émile Durkheim rámutatott, valami furcsa illúzió uralkodik itt, mert a szerződésben mindig van valami, ami túlmutat a szerződésen: az állam garanciája nélkül nincs személyes szabadság. De azt is lehet mondani, Michel Foucault-val, hogy a szerződés mögött van valami más, mint a szerződés, a szubjektív szabadság mögött valami más is rejlik, mint a szubjektív szabadság. Olyan normaérvényesítő folyamatok és fegyelmező technikák meghatározott módon elrendezett együttese rejlik ott, amelyek együtt alkotják azt, amit *hatékonysági rendszernek* lehet nevezni. A szabad kereskedelem terjedése, vagy akár a magángazdagodás vonzereje, egymagukban, soha nem vezettek volna el oda, hogy az emberek önkéntesen vagy spontán módon áttérjenek az ipari és piaci társadalom „hitére”. Ehhez ki kellett gondolni és be kellett vezetni, egy „stratégák nélküli stratégia” közvetítésével, a tudati nevelés, a fizikai ellenőrzés, a munkaszervezés, a lakóhely, a pihenés és a szabadidő-eltöltés új – egyszerre számító és termelő – embereszménye intézményi formáit. Ez a hatékonyságot biztosító gépezet volt az, amely biztosította a gazdaságnak a szükséges „humán erőforrásokat”, és ez termelte szünet nélkül a termelés és a fogyasztás nagy körforgásában működni képes testeket és lelkeket. Egyszerűen a kapitalista társadalom új normativitása egy sajátos embertípus normává avatásával vált uralkodóvá.

Ezt a folyamatot először Michel Foucault tárta fel részleteiben, eléggé problematikus formában egyébként. A hatékonysági rendszer alapja nem is annyira a „testi dresszúra”, ahogy azt túlhangsúlyozták, mint inkább a „tudat irányítása”. Azt mondhatnánk inkább, hogy a testi fegyelmzés csak részeleme és aspektusa volt az emberi működés egy bizonyos típusa kialakításának. A benthami Panoptikum különösen jól illusztrálja ezt a tudatformálást. Az új típusú irányítás behatol az emberek gondolkodásába, kíséri, orientálja, ösztönzi, neveli őket. A hatalom többé nem egyszerűen a legfőbb hatalom akarata, hanem – ahogy Bentham

olyan találóan mondja – az érdekek irányítását szolgáló „áttételes” módszer vagy „közvetett törvénykezés”. Posztulátumnak állítani a választási szabadságot, e szabadságot ösztönözni, a gyakorlatban felépíteni, ehhez az kell, hogy az embert egy „láthatatlan kéz” vezesse az egyes embereknek külön-külön, és a közösség egészének hasznos döntések felé. Ennek az elképzelésnek a hátterében nem annyira egy nagy mérnök áll, az órákészítő mester mintájára, hanem egy elvileg önműködő gépezet, ahol minden ember egy-egy, a berendezés egészébe tökéletesen illeszkedő csavar. Azonban ezt a csavart le kell gyártani és karban kell tartani!

A *produktív ember* az ipari társadalom nagy találmánya. Nemcsak az anyagi termelés növeléséhez kellett, hanem ahhoz is, hogy a hatalom lényegéből fakadóan termelőként definiálja újra önmagát, mint aki úgy ösztönzi a termelést, hogy annak korlátait kizárólag az ő tevékenysége termelésre gyakorolt hatásai szabják meg. E lényegéből fakadóan termelő hatalommal kölcsönösen függő viszonyban áll a termelő szubjektum, és nemcsak a dolgozó, hanem az a szubjektum is, aki létezése valamennyi területén jólétet, örömet, boldogságot termel. A politikai gazdaságtanra válaszul nagyon hamar megszületett a vele azonos gyökerű, a gazdaság lélektanát leíró pszichológia tudománya. Már a 18. században létrejön a közgazdasági mechanika és az érzetek pszicho-fiziológiája frigye. Kétségkívül ez az a döntő találkozás, amely meghatározza az öröm- és fájdalom közvetítésével kormányzott ember új ökonomiájának körvonalait. Az ember érzéseinek keresztül irányított és irányítható: ha szabad tetteiben nézzük, akkor egy megveszekedett szélhámos, „potenciális bűnöző”, olyan lény, akit csak a saját érdeke vezérel. Az új politika azzal kezdi, hogy Panoptikumot emel, mindenki mindenki általi kölcsönös megfigyelésére.

Azonban, tehetjük fel a kérdést, mi értelme van megfigyelni az embereket és növelni, amennyire csak lehet, a hatalmat? A válasz magától értetődő: a lehető legnagyobb boldogság előállítása érdekében. Növelni az erőfeszítést, javítani az eredményt, a lehetséges mértékig csökkenteni a fölösleges kiadásokat, ez a hatékonyság törvénye. Hasznos, munkájában engedelmes, fogyasztani kész, vagyis *hatékony* embert fabrikálni, ez az a cél, amely kirajzolódik, de mennyire, már a benthami életműben! Azonban a klasszikus utilitarizmus, annak ellenére hogy félelmetes mértékben próbálta „felőrölni” a régi kategóriákat, nem volt képes felszámolni az egyes embert belülről uraló pluralizmust¹, mint ahogy az élet

¹ Ahogy fentebb láttuk, (3. fejezet, 2. jegyzet, 95.) J. Locke gondolkodásában tetten érhető a szubjektum érdekszubjektumra, jogi szubjektumra és vallási szubjektumra stb. való különválása. A maga módján ennek a gondolatnak a tartós hatása, az utilitarizmus hegemoniája ellenére, a szubjektum kizárólag érdekszubjektumként való felfogásával szembeni bizonyos fokú ellenérzésről tanúskodik.

különböző területeit egymástól elválasztó – a pluralizmussal együtt járó – határokat sem. A kifejezetten uniformizáló hatású hasznosság nem volt képes elnyelni az eltérő nyelvezeteket és intézményeket, ugyanúgy, ahogy a pénz sem tudott maga alá rendelni minden társadalmi tevékenységet. És éppen az embernek ez a plurális jellege, valamint a gyakorlati szférák elválasztása az, ami ma kérdéssé válik.

A vállalkozás mint a társadalom modellje

Az első lépés, ahogy láttuk, olyan – kalkulusokat végző – ember kialakítása volt, aki az egyének közötti érdekkapcsolatok létezéséből következően szükségszerűen arra törekszik, hogy a lehető legnagyobb mértékben növelje örömet és szenvedéseit. Az intézményeket a létezés e formája ellen inkább ellenszenvet érző szubjektum képzésére és keretek közé szorítására, valamint a különböző érdekek összehangolására hozták létre. Azonban az intézmények által használt nyelvezetek, kezdve a politikával, távolról sem voltak egyértelműek. Az utilitarizmusnak nem sikerült kizárólagos legitimitációt szereznie elméleti téren. Az elvek egymással összekeveredve éltek tovább, és a 19. század végén a gazdaság világában még a tökefelhalmozó gondolkodásmód érvényesülését komolyan gátló és a társadalmi érintkezés szigorúan szerződés alapú elképzelésével kifejezetten ellentétes „szociális” szempontok, „szociális” jogok, „szociális” politikák is felbukkantak. A nemzetállamok építése a „legista” hagyomány régi fogalmai szellemében folytatódott, és a termelés rendjétől idegen politikai formákban öltött testet. Egyszerűen, a közgazdasági hatékonyság normáját továbbra is elnyomták a tőle idegen szakmai diskurzusok, a homo oeconomicus új racionalitása pedig álcázott és zavaros formában élt tovább az elméletek kavalkádjában.

Ezzel ellentétben a neoliberais korszakot az emberről szóló nyelvezet – a vállalkozás alakja körüli – homogénné válása jellemzi. A szubjektumnak ez az új arca a szubjektivitás sokrétű formáinak – melyeket korábban a liberális demokrácia hagyott fennmaradni, és alkalmasint ügyesen felhasznált saját létének meghosszabbítására – soha nem tapasztalt egységesülését hozta.

Ettől kezdve különböző technikák összehangolt alkalmazásából áll elő ez az új, egységes szubjektum, amit hol „vállalkozó szubjektumnak”, hol „neoliberais szubjektumnak”, hol pedig – még egyszerűbben – csak *neoszubjektumnak*¹ fogunk nevezni. Itt már nem a régi fegyverkezési formával van dolgunk, amely a test megrendszabályozását vagy az emberi tudat

megtörését célozta, kényszer útján, hogy szófogadóvá váljék, ez a módszer, mint intézmény már régóta válságban volt. Itt az ember olyan irányításáról van szó, amelyben teljes személyiségét lefoglalja az a tevékenység, amelyet végéznie kell. Ezért fel kell ismerni benne az őt létrehozó vágy elvitathatatlan részét. A vezetéstudomány újabb irodalmában az „emberi tényező” fontosságával kapcsolatban hemzsező hangzatos nyilatkozatokat az új hatalomtípus ismeretében kell értelmezni: többé nem annyira azt kell elismerni, hogy a dolgozó ember is ember, hogy többé soha nem egyszerű, passzív tárgy; hanem az aktív, teljesen elkötelezett szubjektumot kell látni benne, aki teljes egészében átadja magát a munkájának. Az egységes neoliberais szubjektum a teljes odaadás szubjektuma. Ő az önmegvalósítás akarata, a végrehajtandó projekt, a motiváció, ami mozgatja a vállalkozás „munkatársát”, és végül ő maga a vágy, bármilyen nevet is adjunk neki, az új hatalom célpontja. A vágyakozó lény nemcsak olyan pont, amelyen a hatalom gyakorolja a maga hatalmát, hanem a viselkedés irányítási eszközeinek jelzőberendezése is. Mert az új szubjektum új „gyártási” és irányítási módszereivel a keresett hatás az, hogy az egyén úgy dolgozzon a vállalkozásért, mintha csak önmagáért dolgozna, és ezzel megszűnjön az elidegenedés-érzés minden formája, sőt, mindenfajta *distancia* az egyén és az őt foglalkoztató vállalkozás között. A neoliberais embernek növelnie kell a hatékonyságát, fokoznia kell erőfeszítését, mintha ez a viselkedés belülről jönne, mintha saját, ellentmondást nem tűrő vágyának parancsa utasítaná erre a viselkedésre.

A „vállalkozó Én” új technikái, miközben azt állítják, hogy megszűntetik, éppen hogy „csúcsra járatják” az elidegenedés érzését, ehhez kétség nem fér. Amikor saját vágyunknak engedelmessékedünk, és amikor a belsőnkben halkán megszólaló Másiknak engedünk, az egy és ugyanaz a dolog. A modern vezetéstudomány ebben az értelemben „lacani” típusú kormányzás: a szubjektum vágya a Másik vágya. A modern hatalom feladata, hogy betöltse az Én-ben a Másik szerepét. És éppen ez az, ami felé tart a piac, a vállalkozás és a pénz oltalmazó jelképeinek építése. De főleg ez az, aminek elérését segítik a motiválás, az érdekeltség-növelés és az ösztönzés finom technikái.

A „vállalkozási kultúra” és az új szubjektivitás

A „vállalkozás-alapú kormányzási minta” összességében véve egy erejét saját átfogó jellegéből mérítő gondolkodásmódot takar: lehetővé teszi az emberek új törekvéseinek és magatartásainak leírását, előírja a rajtuk gyakorlandó ellenőrzési és befolyásolási formákat, újradefiniálja a

¹ Ha magunkra vállalkozunk a Jean-Pierre LEBRUN által javasolt neologizmust az alábbi művében: *La Perversion ordinaire. Vivre ensemble sans autrui*. Denoël, Párizs, 2007.

közselekvés küldetését és formáit. Az egyes embertől kezdve a vállalkozáson keresztül az államig egyazon nyelvezet teremti összhangot az ember definíciója és aközött, hogy miként akar „értékesülni” az életben, miként kell „irányítani”, „ösztönözni”, „képezni”, „képességeit fejleszteni” (*empowered*), hogy elérhesse „céljait”. Más szavakkal, a neoliberális racionalitás megteremtí a maga emberét, akire szüksége van, hiszen rendelkezik a kormányzásához, vagyis ahhoz szükséges eszközökkel, hogy valóban úgy viselkedjen, mint egy versenyző, aki a lehető legjobb eredmény elérésére törekszik, miközben vállalja a kockázatokat, amelyekkel szembe kell néznie, és viseli az esetleges kudarcokkal járó teljes felelősséget. „Vállalkozás”: ez az a név tehát, amit önmagunk kormányzásának kell adnunk a neoliberális korban. Mindebből az következik, hogy „önmagunknak ez a vállalkozás mintáját követő irányítása” más és sokkal több, mint a „vállalkozási kultúra”, melyről fentebb beszélünk. Természetesen a vállalkozás, mint modell ideológiai felértékelődése része annak; és az is igaz, hogy mindenütt a vállalkozást tekintik az egyén kibontakozása helyének, olyan felsőbb fórumnak, ahol egyszerre válhat valóra az egyén önmegvalósítási vágya, anyagi jóléte, a dolgozói „közösség” üzleti és pénzügyi sikere, és hozzájárulása a gazdaság általános virágzásához. Ezzel az új vállalatvezetés-tudomány arra törekszik, hogy képzeletében meghaladja a maga idejében Daniel Bell által feltárt ellentmondást a fogyasztás hedonista és a munka aszketikus értékei között.¹

Súlyos hibát követnénk el ugyanakkor, ha bedölnénk az új vezetéstudomány csábító szirénhangjainak. Ugyanúgy, ahogy a 18. századi filantrópok lágy muzsikaszóval köszöntötték a hatalomgyakorlás új formáinak megjelenését, az új, hatékonyabb alávetettségi formákhoz vezető technikák bevezetését a modern menedzsment-tudomány humanista és hedonista húrokat pengető zenekara üdvözlö. Ezeket a technikákat, bármennyire újak, a kapitalizmusra jellemző társadalmi erőszak legérzékenyebb és legklasszikusabb formája, a dolgozó ember pusztá áruvá válásának tendenciája uralja. A munkavállalói státuszhoz kötődő jogok fokozatos lemorzsolódása, a bérből és fizetésből élők tömegét fokozatosan – az új, bizonytalan, ideiglenes és átmeneti „atipikus foglalkoztatási formák” közvetítésével – hatalmába kerítő bizonytalanság, a munkahelyi felmondás megkönnyítése, a vásárlóerő gyengítése, egészen az alsóbb néprétegek nagy tömegeinek elszegényítéséig, megannyi, a dolgozók munkáltatójukkal szembeni függőségét jelentős mértékben növelő tény. Ez a *munkahely elvesztésétől való félelemre* épülő környezet könnyítette meg az új vezetési módszerek beve-

zetését a vállalkozásoknál. Ebből a szempontból a kockázat „természetesként” való beállítása a neoliberális nyelvezetben, valamint a munkavállalók egyre közvetlenebb kiszolgáltatottsága a piaci ingadozásoknak, a kollektív gondoskodási és szolidaritási formák leépítésével, csak ugyanannak az éremnek a két oldala. A vállalkozások – azzal, hogy a bérből és fizetésből élőkre hárítják a kockázatokat, és mesterségesen gerjesztik a kockázatnak való kitettség érzését – a korábbinál jóval nagyobb fokú alkalmazkodást és elkötelezettséget követelhetnek meg dolgozóiktól.

Mindez nem jelenti azt, hogy az új vállalatirányításban ne lenne semmi új, és hogy a kapitalizmusban alapjában véve soha, semmi ne változna. A nagy újdonság éppen abban van, ahogy megdolgozzák az embereket, hogy képesek legyenek elviselni az új, velük szemben állított feltételeket, akkor is, ha ők maguk is, saját magatartásukkal hozzájárulnak a feltételek egyre keményebbé és tartósabbá válásához. Egyszóval, az újdonság – olyan „vállalkozó szubjektumok” létrehozásával, akik a maguk körében, egy önbeteljesítő folyamat logikáját követve, maguk is újraterektik, kiszélesítik és erősítik az őket a saját maguk által mindig szigorúbbá alakított feltételekhez való egyre nagyobb alkalmazkodásra kényszerítő versengő környezetet – a „láncreakció” elindítása.

Ez az, amit nem lát át kellőképpen Luc Boltanski és Ève Chiapello a *Kapitalizmus új szellemében*¹. Miközben azt az ideológiát választják tárgyul, amely a kapitalizmus szelleméről adott meghatározásuk szerint „a kapitalizmus melletti elkötelezettséget igazolja”², hajlamosak készpénznek venni azt, amit az új kapitalizmus mondani akart magáról az 1990-es évek menedzser-szemléletű irodalmában. Persze, nem szabad figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy hangsúlyozzák: ez az irodalom átvette a bürokrácia, a szervezet és a hierarchia bizonyos fokú bírálatát, azért, hogy jobban tudja diszkreditálni a diplomával, a státuszokkal és a karrierrel való gazdálkodásra épülő régi hatalmi modellt. Annak is van jelentősége, hogy nyilvánvalóvá tegyükk: a bizonytalanság, a gyors reagáló képesség, a hajlékonyság, a kreativitás és a hálózatban gondolkodás apológijája mennyire koherens és sikerrel kecsegtető, a kapitalizmus „konnexionista” modelljét a munkavállalókkal elfogadtató elképzelést alkot.

Ugyanakkor így egyoldalúan kiemeljük az új hatalomgyakorlási formák csábító és kifejezetten szép szavakkal operáló oldalát. Elfelejtjük, hogy ez utóbbiak hatására – a speciális módszerek révén – egy különös szubjektivitás jön létre. Röviden, azzal, hogy érveit túl komolyan vesszük, alábecsüljük a menedzsment-diskurzus kimondottan fegyvermező

¹ D. BELL: *Les contradictions culturelles du capitalisme*. PUF, Párizs, 1977.

¹ L. BOLTANSKI és È. CHIAPELLO: *Le nouvel Esprit du capitalisme*, i. m.

² uo. 42.

aspektusát. Mindez együtt jár az „önmegvalósítási” ideológia túlértékelésével egy végül is nagyon egyoldalú állításban, ami a „kapitalizmus új szellemét” az 1968 májusából kinövő „művészkritikából” vezeti le. Holott, amit a „munka világának” legújabb fejleményei egyre nyilvánvalóbbá tesznek, az éppen az ellenőrzési technikák döntő fontossága az emberi viselkedés irányításában. Az új vezetéstudomány nem „bürokrácia-ellenes”, hanem a bürokrácia ésszerűsítésének egy új, kifinomultabb, „testreszabottabb”, „versenyképesebb” szakaszát hozta el, és csak a látogat kedvéé hogy leplezze az átmenetet az egyik hatalomszervezési formáról a másikra, használta fel az 1968-as „művészkritikát”. Nem jutottunk ki a kapitalista gazdaság Weber által emlegetett „acélketrecéből”. Azt kellene inkább mondani: ma már mindannyian arra kényszerülünk, hogy felépítsük a magunk kis „acélketrecét”.

Az emberek újfajta kormányzása ugyanis azt jelenti, hogy a vállalkozás először is nem „közösség”, nem a személyes képességek kibontakoztatásának, hanem a versenynek az eszköze és terepe. Idealizált elképzelés szerint minden innováció, az állandó változás, a piaci kereslet változásaihoz való folyamatos alkalmazkodás, a kiváló teljesítményre törekvés, a „zéró selejt” helyszíne. A szubjektum így arra kényszerül, hogy saját személyisége állandó csiszolásával belsőleg azonosuljon ezzel a képpel: egyfolytában törekedjen a lehető legnagyobb hatékonyságra, olyan képet mutasson önmagáról, mint akit teljes mértékben leköt a munkája, állandóan képezze magát, fogadja el a piac szüntelen ingadozásai követelte mind nagyobb rugalmasságot. Legyen önmaga szakértője, önmaga foglalkoztatója, önmaga kitalálója, önmaga vállalkozója: a neoliberais racionalitás azt kéri az Éntől, hogy szünet nélkül gyötörje és erősítse önmagát, és így próbáljon meg versenyben maradni. Mindent, amit csinál, a termelés, a befektetés, a költség-haszon számítás ismérvei alapján kell megítélnie. A gazdaság a személy nevelésének eszközévé válik. Ennek a gondolkodásmódnak a lényegét Margaret Thatcher fogalmazta meg a legtalálóbban. „A közgazdaságtan a módszer, a megváltoztatandó tárgy a lélek” („Economics are the method. The object is to change the soul”).¹

A vezetési technikákról (értékelés, projektmenedzsment, folyamat-szabályozás, decentralizáció) azt feltételezik, hogy biztosítják az egyén – a tőle elvárt viselkedési szabállyal való – azonosulását, a munkához való hozzáállásának a menedzseri „stáb” rendelkezésére álló táblázatokkal és egyéb kimutatásokkal való értékelését, szükség esetén megfelelő – a fog-

lalkoztatására, munkahelyi javadalmazására és további pályafutására kiható következményekkel járó büntetés – kiszabását.¹ Ami persze egyúttal csábítást jelent a vezetőknek – ki ne tudná – hogy a lehető legönkényesebben éljenek a kompetencia- és teljesítménymérés „objektivitását” garantálni hivatott pszichológiai kategóriák manipulálásának lehetőségével. A lényeges azonban nem a mérés igazságtartalma, hanem a totális hatalom az ember felett, amely azt kéri tőle, hogy a vállalkozás érdekében, „szőröstől bőristől”, fenntartás nélkül, „teljes odaadással” „lépjen túl önmagán”, és az ügyfél igényeinek kielégítése érdekében legyen mind „motiváltabb”. Vagyis, felszólítják, egy őt a vállalkozáshoz kötő egyedi, személyre szabott szerződés és értékelési formák útján, hogy bizonyítsa személyes elkötelezettségét a munkában.

A vállalkozói gondolkodásnak megvan az a páratlan előnye, hogy minden hatalmi viszonyt egyetlen nyelvezetben egyesít. Az üzleti vállalkozás szókészlete ebből a szempontból hosszú távon egyformán használható lehet „az emberi létezés különböző területein”. A kormányzatok ezért használják olyan nagy előszeretettel. Különösen alkalmas a követett politika céljainak és a társadalmi-egyéni élet valamennyi részlemének összehangolására.² A vállalkozás így nemcsak állandóan követendő modell lesz, hanem – a gyermeknél és a tanulóknál – „értékelendő” magatartás is, a munkavállalónál ösztönzendő energiapotenciál, olyan létezési forma, amit intézményi változások hoznak létre, de ugyanakkor a korrekciók forrása is, minden területen. Azzal, hogy szoros kapcsolatot teremt önmagunk és a társadalom irányítása között, új etikát, új szemléletmódot, *ethoszt* teremt, aminek önmagunk szüntelen – értékelésekkel igazolandó és ellenőrizendő – megfigyelésében kell testet öltenie.

Azt lehet tehát mondani, hogy a vállalkozói etika első parancsa így szól: „segíts magadon”, ebben az értelemben a vállalkozói etika a „self-help” etikája. Okkal lehet megjegyezni, hogy nem új ez az etika, kezdetől fogva része volt a kapitalizmus szellemének. Megfogalmazása megtalálható már Benjamin Franklinnél is, és még inkább egy évszázaddal

¹ Néhány munka különösen kiemelte azokat a menedzsment eszközöket, amelyek azt célozták, hogy a munkavállalók engedelmességét a vállalkozás követelményeinek megfelelő azonosulási, interiorizációs és felelősségre vonási mechanizmusokra alapozzák. A projektmenedzsment általában a vezető és a munkavállaló „rugalmas” kényszerítési formája arra, hogy állandóan bizonyítsa hűségét és készségét a teljesítményelvadások tiszteletben tartására. Lásd például David COURPASSON: „Régulation et gouvernement des organisations. Pour une sociologie de l'action managériale”, *Cahiers de recherches*, Groupe ESC Lyon, 1996, és *L'Action contrainte. Organisations libérales et domination*. PUF, Párizs, 2000.

² Lásd Nikolas ROSE: *Inventing Ourselves, Psychology, Power and Personhood*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 154.

¹ *Sunday Times*, 1988. május 7. (kiemelés tőlünk).

később, az 1859-ben *Segíts magadon*¹ címmel megjelent és az egész világon bestsellerré vált mű szerzőjénél, Samuel Smilesnél. Smiles az individuum energiáját állította a középpontba: a lehető legnagyobb szabadságot kell adni neki, mondta. Azonban megmaradt az individuális etikánál, egyedül azt tartotta meghatározónak. Egyáltalán nem gondolta akkor, hogy a „self-help” más is lehetne, mint a személyes erkölcsi erő, amit mindenkinek önmagának kell kifejlesztenie, és főként nem azt, hogy valamikor politikai kormányzási forma válhat belőle.² Sőt, ennek kifejezetten az ellenkezőjét gondolta, midőn a magán- és a közszféra szigorú elválasztását szorgalmazta: „Annak, ahogy egy embert irányítanak, talán nincs óriási jelentősége, viszont minden attól függ, hogy ő maga hogyan kormányozza magát.”³ A neoliberális technológia nagy újítása éppen az, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsen annak mikéntje között, ahogy egy embert „kormányoznak” és a között, ahogy „önmagát irányítja”.

A vállalkozó Én: az önérvényesítés ethosza

De ez is feltételez egy, a szubjektum legintimebb szférájáig hatoló ésszerűsítő munkát: a vágy ésszerűsítését. A vágy racionalizálása a vállalkozó Én, mint norma alapja. Ahogy egy nemzetközi híri szakértője, a kaliforniai Bob Aubrey hangsúlyozza: „amikor az Énről, mint vállalkozásról beszélünk, azt a gondolatot fejezzük ki, hogy mindenki kezében tartja a saját sorsát: vágyaitól és szükségleteitől függően – megfelelő stratégiák kidolgozásával – vezetheti, irányíthatja, ellenőrzése alatt tarthatja az életét.”⁴ Az Én létezési módjaként a vállalkozó Én önmagunk alapelvek és értékek szerinti kormányzásának egy formája. N. Rose felsorol néhányat ezek közül: „Energia, kezdeményezés, ambíció, kalkuláció és személyes felelősség.”⁵ Ő a teljesítő és versenyképes individuum, aki a humántőkéjéből realizálható haszon lehető legmagasabb szintre emeléseére törekszik az élet minden területén. Aki nemcsak megtervezi a jövőt és megpróbálja kiszámolni a nyereségét és költségeit, mint a régi homo oeconomicus, hanem főként *csiszolja önmagát*, állandóan alakítja, javítja

¹ angolul: Self-help

² S. SMILES: *Self-help ou caractère, conduite et persévérance illustrées à l'aide de biographies*. Plon, Párizs, 1865. A szerző a bevezetésben így foglalja össze mondandóját: „Az életben az egyéni jólét és boldogság mind a saját erőfeszítésünknek, annak a többé-kevésbé szorgalmas gondoskodásunknak az eredménye, amit képességeink művelésére, nevelésére és ellenőrzésére használunk, no és mindenekelőtt kötelességünk becsületes és bátor elvégzésének, ami igazából a személyes karakter dicsőségét adja”.

³ uo. 5.

⁴ B. AUBREY: *L'Entreprise de soi*. Flammarion, Párizs, 2000, 11.

⁵ Nikolas ROSE: *Inventing Ourselves*, i. m. 154.

önmagát, hogy mind hatékonyabbá váljon. Az ilyen ember megkülönböztető jegye az önkorrekciós folyamat, ez az, ami arra ösztönzi, hogy szüntelenül jobb, tökéletesebb teljesítményre és eredményre legyen képes. Stratégiai megjelenési formái a munkaerő-piacot eluraló olyan új paradigmák, mint az élethosszig tartó tanulás (*Long Life Training*) és a „foglalkoztathatóság”.

Tévednénk, ha lebecsülnénk – mint ha csak szemfényvesztésről és jogbitorlásról lenne szó – a vállalkozói etikának ezt a dimenzióját. Ez korunk etikája. De nem szabad összetéveszteni valamifajta fékezett habitusú egzisztencializmussal vagy könnyed hedonizmussal sem. A vállalkozói etika persze tartalmazza ezeket az etikai formákat is, amikor az „önmagát megcsináló”, a „teljes önmegvalósító” embert dicséri, de sajátossága másutt keresendő. A vállalkozói etika tartalmában harciasabb, a harcot, az erőt, a határozottságot és a sikert dicsőíti. Nem véletlen, hogy a munkát teszi az önmegvalósítás első számú eszközévé: a szakmai sikeren keresztül lesz az életem „sikeres”. A munka biztosítja az autonómiát és a szabadságot, mert a munka képességeim gyakorlásának, alkotó energiám kifejtésének, értékem bizonyításának legkedvezőbb formája. A munkának ez az etikája nem a lemondás etikája, és a felettes parancsainak való engedelmeskedést nem tekinti erénynek.

Ennyiben a vállalkozó Én etikája éppenséggel a 3. és 4. századi keresztény aszkézis, az önmagunkkal való szakítás, a „megterés” (*metanoia*) etikájának éppen a fordítottja.¹ És alapjaiban különbözik a korai protestantizmus munkaetikájától is: mert miközben – ahhoz hasonlóan – permanens „öninkvizíció” és „szisztematikus önkontroll” kér az embertől, a munkában elért sikert nem tekinti az „isteni kiválasztottság jelének”, mint ami az üdvözülés bizonyosságát hozná a szubjektumnak.² A munka a szabadság terepévé válik ugyan, csak hogy azzal a feltétellel, hogy képesek legyünk „túllépni” a valamikori passzív munkavállalói státuszon, vagyis váljunk vállalkozó Énné. Ennek az új munkaetikának alapelve az a gondolat, hogy csak akkor lehet összehangolni az egyéni törekvéseket és a vállalkozás kiemelt céljait, a személyes projektet és a vállalkozás projektjét, ha mindenki egy-egy kis vállalkozássá válik. Másiképpen megfogalmazva, azt feltételezi, hogy a vállalkozást úgy fogjuk fel, mint egy vállalkozó Énekből álló entitást: „a vállalkozás a szó közgazdasági értelmében az azt alkotó személyek vállalkozásainak összessége. Az embereket ma már nem csak dolgozó alkalmazottaknak, hanem

¹ M. FOUCAULT: *L'herméneutique du sujet*. Gallimard, Párizs, 2001. 203.

² M. WEBER: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1992. 191 sk.

olyan személyeknek kell tekinteni, akiknek saját stratégiájuk, életcéljaik vannak.”¹ Ugyanígy kell értelmezni azt az állítást is, amely szerint a „vállalkozás a szó klasszikus és közgazdasági értelmében először is valamennyi tagja – és ebbe beletartoznak a tágabb értelemben vett vállalkozás (ügyletek, valamennyi szállító és azok környezete) munkavállalói is – egymás mellé rendelt «vállalkozó Énjéből» áll”.²

Bob Aubrey, gondolva arra, hogy elméleti megalapozást is adjon az új etikának, azt állítja: Michel Foucault-tól vette át a „vállalkozó Én” kifejezést, hogy „szakmai képzési módszer” alapjává tegye.³ Miközben elég érdekes látni, miként lesznek a hatalom kritikus elemzéseiből a munkavállalóknak adresszált utasításszerű, teljesítménynövelést célzó ajánlások, azért a szavak sok mindent elárulnak. A „fejlődőben lévő társadalom” új világában az egyes embernek többé nem munkavállalónak, hanem vállalkozónak kell tekintenie magát, aki szolgáltatást ad el a piacon: „Minden dolgozó köteles felkutatni a maga vásárlóját, megkeresni a maga helyét a piacon, meghirdetni a saját árát, kordában tartani a költségeit, kutatás-fejlesztést végezni és képezni önmagát. Röviden, úgy gondolom, az egyén szempontjából az ő munkája az ő vállalkozása, és a növekedése egy vállalkozó Én képében definiálható.”⁴ Mit értsünk ez alatt? A vállalkozó Én „pszichológiai, társadalmi, sőt szellemi entitás”, minden területen aktív, és minden kapcsolatban jelen van.⁵ És főleg válasz arra az új játékszabályra, amely olyan radikálisan átalakítja a munkaszerződést, hogy a munkaviszony mint olyan, meg is szűnik. Az egyes ember munkája piaci értékesítéséért viselt egyéni felelőssége abszolút alapelvevé vált. Munkánknak értéke van, „gazdálkodni kell vele, befektetni és fejleszteni a nyitott, egyre inkább globális munkaerő-piacon”.⁶ Más szavakkal, mivel a munka olyan „termék” lett, amelynek egyre pontosabban meg lehet mérni a piaci értékét, eljött az ideje, hogy a megszokott munkaviszonyt mindenütt felváltsa a „vállalkozó Én”-ek közötti szerződéses kapcsolat. Ebből a szempontból a „vállalkozás” szó használata nem egyszerű metafora. Mert immár az egyén egész tevékenységét kell úgy felfogni, mint *önmaga értékesítési folyamatát*. A fogalom maga éppen azt

jelenti, hogy „az egyén tevékenységét, bármilyen formában is végzi (fizetett munka, önkéntes munka egy egyesületnél, háztartás vezetése, részvétel valamilyen képzésen, kapcsolati háló építése, felkészülés tevékenységváltásra...), lényegében *vállalkozásként* kell felfogni”.¹

A munkánk piaci értékesítése és önmagunk értékesítése közötti azonosság készíti Bob Aubrey-t arra, hogy a vállalkozást, mint létformát mint az önmagunkkal törődés modern formáját, az *epimeleia*² mai verzióját azonosítsa. Az *epimeleia* a mai értelmezésben azt jelenti: „tevékenység-portfóliót kezelni”, tehát stratégiát kialakítani tanulásról, házasságról, barátságáról, a gyermekek neveléséről, gazdálkodni „önmagunk mint vállalkozás tőkéjével”.³ Aubrey – Gary Beckertől merítve ihletet – mindent felsorol, ami felhasználható a családi és egyéni tőke növelésére: tapasztalatot, képzést, bölcsességet, hálózatokat, de energiát és egészséget, „ügyművelőbázist”, „jövedelmet és vagyont” is. A vállalkozó Én fogalma a „magánélet és a szakmai karrier egységes eszközként kezelését” jelenti, a „tevékenység-portfólió” családi szintű kezelését, az időbeosztásunk megváltozását: ez utóbbit többé nem a munkaszerződés, hanem a partnerekkel együtt „vállalt projektek” határozzák meg. Messze többről van szó, mint a munka világának átalakulásáról: egy új etika, a bizonytalanság világának személyes etikája ölt itt formát. „A vállalkozói létforma azt jelenti: értelmet adni életünknek, elkötelezetté válni annak teljes egészében.” És mindez korán kezdődik; tizenöt éves korunkban, mielőtt feltezzük magunknak a kérdést, hogy mit akarunk az élettől, már vállalkozók vagyunk. Minden, amit csinálunk, bizonyos értelemben a vállalkozás része, hiszen semmire sem tekinthetünk úgy, mint ami véglegesen a miénk. Mindent meg kell szerezni, majd megvédeni, minden pillanatban. Még a gyermeknek is „saját tudása vállalkozójának” kell lennie. Minden, ami csak létezik, egy bizonyos értelemben vállalkozás: a munka, de a fogyasztás is, és a szabadidőt se felejtjük el, mert „azt is arra használjuk, hogy a lehető legtöbbet tudjuk megszerezni, és azt is önmagunk, mintegy kreatív kiteljesítésére fordítjuk”.⁴

¹ „L'entreprise de soi, un nouvel âge”, Entretien avec B. Aubrey, *Autrement*, 192. szám, 2000. 97.

² B. AUBREY: *L'Entreprise de soi*, i. m. 193.

³ uo. Korábban szerzőtársával írta: Bruno TILLETTE: *Savoir faire savoir*. Interéditions, Párizs, 1990. és *Le travail après la crise*. Interéditions, Párizs, 1994.

⁴ B. AUBREY: *Le travail après la crise*, i. m. 85.

⁵ uo. 86.

⁶ uo. 88.

¹ B. AUBREY: *L'Entreprise de soi*, i. m. 15.

² B. AUBREY: *Le travail après la crise*, i. m. 103. Emlékezzünk rá, hogy az *epimeleia* *heautou a francia soin de soi vagy a souci de soi* (törődés önmagunkkal) megfelelője a klasszikus görög kultúrában. Lásd erről M. FOUCAULT: *L'Herméneutique du sujet*, i. m.

³ „Dolgozni, tanulni, ápolni a kapcsolatokat, biztosítani a megértést a házasságban és felnevelni a gyerekeket, részt venni a helyi közéletben, jótékonykodni, javítani az életminőséget: manapság csak akkor lehet mindezeket a tevékenységeket elvégezni, ha felelősséget vállalunk és stratégiákat dolgozunk ki.” (uo. 105.)

⁴ uo. 101.

Mindebből egyenesen következik az újradefiniálása annak, amit „sorsunk kézben tartásának” nevezünk. „Manapság egyre több lehetőséggel, kínálózó alkalommal szembesülünk, és egyre gyorsabban kell döntést hoznunk. Sorsunk kézben tartása tehát többé nem abból áll, hogy lineáris módon, mereven, az előre megszabott keretek közé beszorítva éljük az életünket, hanem rugalmasságot, vállalkozói hajlandóságot kell mutatnunk.” Minél több a választási lehetőség, annál nagyobb a piacon való megmérettetés kötelezettsége. Márpedig egy ember értékét immár nem azok a jogok adják, amelyeket születéskor valamilyen csoda folytán örökölt – teszi hozzá Aubrey – hanem „a vállalkozással szerzi meg, azzal az akaratával, hogy ne elégedjen meg annak a jognak a világával, ahol minden adott, meghatározott, előre beprogramozott, és belépjen egy olyan világba, amely örökös mozgásban van, egy olyan társadalomba, ahol a cserében mindenkinek meg kell mértenie magát. A munkaerő-piac ennek a világnak egy része”.¹

Ami érdekes Bob Aubrey szavaiban, az az, hogy az új emberképet számos, az egyes embert a bölcsesség – „önmaga mint vállalkozás saját erőből történő fejlesztését”² jelentő – új formájának elérésében segítő gyakorlati módszerrel hozza összefüggésbe. Ha a vállalkozói létforma kialakítása nem megy azonnal, magától, akkor „az egyéni és családi gondoskodás terapeutikus megközelítését új gyakorlatokkal, pragmatikus eszközök és stratégiák beiktatásával kell felváltani”.³ Mert bizony itt valószínűleg az *aszkeziáról* van szó. „A vállalkozói létformát megteremtő munka tehát valójában olyan munka, amit önmagunkon végzünk el, mások szolgálatára.”⁴ Majd kifejti részletesebben: „a vállalkozás mint létezési mód nem filozófia, nem is ideológia, hanem a személyek adott életkörülményeik (vállalkozás, lakóhely, civil szféra, család, hálózatok...) melletti fejlődéséhez vezető tapasztalatokat és eszközöket felhasználó mozgás. Az egész életen át tartó fejlődés technikája ez”.⁵

Mindenkinek meg kell tehát tanulnia önmagát cselekedeteiben „aktívan”, „autonómmá” formáló szubjektummá válni. Így maga fogja tudni kialakítani azt az „életstratégiát”, melynek segítségével növelheti és a lehető legmagasabb értéken értékesítheti humántőkéjét. „Önmagunk

¹ „L'entreprise de soi, un nouvel âge”, i. m. 99 sk.

² B. AUBREY: *Le travail après la crise*, i. m. 133 sk.

³ uo. 138.

⁴ uo. 198.

⁵ B. AUBREY: *L'Entreprise de soi*, i. m. 9.

megteremtése és fejlesztése” olyan elsajátítandó „szociális attitűd”, „kialakítandó készség”¹, ami „arra szolgál, hogy eleget tegyünk az identitásképzés, a humántőke-fejlesztés és a tevékenységportfólió-gazdálkodás hármaskörvetelményének”.² Ez a vállalkozói hozzáállás mindenkinek hasznos, nemcsak a vállalatvezetőknek vagy a szabadfoglalkozású embereknek. A vállalkozóvá válás receptje mindenkinél azonos: képzés, „életstratégia- tanácsadók segítségével”, „öndiagnózis” felállítás, a folyamat különböző aspektusait tárgyaló, egymásra épülő témákból („Én és a kompetenciáim”, „Én és a teendőim”, „Én és a sikerem forgatókönyve”) összeállított szemináriumokon.³

A teljesítmény aszkézisei és technikái

Ha az Én neoliberális etikája nem ér véget a vállalkozás határainál, az nemcsak azért van, mert a szakmai siker és az életben aratott siker összefügg egymással, hanem – és még inkább – azért, mert a modern vezetéstudomány személyiségük és karakterjegyeik, modoruk, beszédstílusuk, gesztusaik ellenőrzésével és értékelésével „rangsorolni” igyekszik az embereket, amikor nincsenek tudat alatti motivációk a háttérben.⁴

A menedzsment-szemléletű diskurzus szerves részét képezi számos, bennünk az „életét aktívan irányító ember” megszületését segítő önképző technika. A vállalkozói életet önmagában is tekinthetjük „képzésnek”, a gyakorlati bölcsesség megszerzése terepének. Ez magyarázza, hogy a politikusok és gazdasági vezetők kitarotán bátorítanak mindenkit arra: a legfiatalabb koruktól kezdve vállalkozzanak. És ezért állította B. Aubrey, hogy a vállalkozás a sikereseknek legitimitást adó iskola, a menedzsereket pedig „a bölcsékkel vagy a régi arisztokratákkal lehet egy lapon emlegetni”.⁵

Ezt a témát a szerző tudatosan M. Foucault és P. Hadot – az antik bölcsesség gyakorlásáról és aszkéziseiről szóló – munkáiból vette át. Emlekszünk rá, hogy ezek a gyakorlatok egy, a diskurzusban javasolt ideálhoz közelítő Én létrehozásából állnak, ami azonban feltételezi a kötelességek minden körülmények közötti szem előtt tartását. Foucault kibőví-

¹ uo. 10.

² uo.

³ uo. 22.

⁴ Lásd François ABALLÉA és Lise DEMAILLY: „Les nouveaux régimes de mobilisation des salariés. In: Jean-Pierre DURAND és Danièle LINHARDT (szerk.): *Les Ressorts de la mobilisation du travail*. Octares Éditions, Toulouse, 2005.

⁵ B. AUBREY és B. TILLETTE: *Savoir faire savoir*. i. m. 265.

tette az elemzést, megállapítva, hogy önmagunk irányításának egy bizonyos szintje, egy bizonyos szubjektíváció, feltételét képezte a politikai és vallási kormányzásnak. Ez különösen igaz az önmagunk kormányzása és a mások kormányzása közötti viszonyra a klasszikus görög etika város-államában: aki nem képes önmagán uralkodni, az mások vezetésére sem alkalmas.¹ Az antik és a menedzsment gyakorlatok közötti párhuzam nyilvánvalóan torzít, célja ez utóbbiak felértékelése a felnőttképzés piacán. Ami miatt mégis gyökeret tudott verni, az az, hogy a vállalkozó Én aszkézisének célja a szubjektum *azonosulása* a vállalkozással, ez hivatott arra, hogy megteremtse azt, amit fentebb a vállalkozással totálisan, szűrőstől bőrrőstől azonosuló embernek neveztünk, szöges ellentétben az „önmagunk csiszolásának” Foucault által elemzett gyakorlataival, és aminek célja az etikus *távolságtartás* önmagunktól, vagyis a mindenfajta társadalmi szerepvállalástól való tartózkodás volt. Mindettől függetlenül arról van itt szó, amit Éric Pezet találóan – dinamikus bővülő piacú – „teljesítmény-aszkéziseknek” nevez.²

Különböző technikák, a coaching, a neurolingvisztikai programozás (NLP), a tranzakciós analízis (TA) és számos egyéb, valamilyen „iskola” vagy „guru” nevéhez köthető módszer szolgálja „önmagunk”, érzelmeink, a stressz, ügyfelekkel és munkatársakkal, felettesekkel vagy beosztottakkal való kapcsolataink „kézbentartását”. Mindegyiknek az egyéniség megerősítése a célja, a valósághoz való jobb alkalmazkodása, a válásghelyzetek megoldására való képességének javítása. Mindnek megvan a maga története, elméletei, megfelelő intézményei. Vannak közös vonásaik, és minket itt ezek érdekelnek. Az első aspektusuk az, hogy mindegyik pszichológiai ismeretként kínálja magát, speciális szókészlettel, emblematisztikus szerzőkkel, saját módszertannal, empirikus és racionális benyomást keltő érvrendszerrel. A második pedig az, hogy olyan, a személyiség átalakítását segítő technikákként tálalják ezeket, amelyek – az alapelvek figyelembe vételével – a vállalkozáson belül és azon kívül egyaránt használhatók.

Minden módszernek megvannak a maga eszközei, alkalmazási módjai, szakmai hierarchiája.³ És főként fontos megjegyezni, hogy ezek a technikák „önmagunk és mások irányítását célozzák”, más szóval olyan

közvetett irányítási technikák, melyek célja alapvetően a másokhoz fűződő kapcsolataink hatékonyságának javítása. Ennek megfelelően ez olvasható az NLP egyik – oktatási célt szolgáló – ismertetésében: „Nem arról van szó, hogy megmondjuk, mi igaz, és mi nem. Hanem arról, hogy feltesszük magunknak a kérdést: mi a leghatékonyabb módja a másikkal való kommunikációnak.”¹ A hangsúly így a „kommunikáció” feletti – a kommunikáció szabályai jobb gyakorlati ismeretének köszönhető – ellenőrzésen van, a neurolingvisztikai program és a tranzakcionális analízis esetében egyaránt. Ezek a módszerek szorosan kapcsolódnak az egyéni teljesítmény-elvárások teljesítéséhez – értékesítésben, a beosztottak irányításában, egy munkahelyi pályázat vagy egy előléptetési kérelem sikerében egyaránt – nélkülözhetetlen *meggyőző erő* növeléséhez.

Önmagunk jobb megismerésének – teljesen mindegy, hogy hogyan: meditatív, önreflexiós vagy öndiagnózis fázison keresztül, coach segítségével vagy anélkül, egyedül vagy csoportban, vállalkozáson belül vagy kívül akarunk eljutni oda – csak azért van értelme, hogy megértsük, mit csinálunk mi és mit csinál a másik egy kommunikációs *folyamatban*. A tranzakcionális analízis olyan elmélet és gyakorlat, melynek célja egyenlő felek közötti, vagyis olyan személyek közötti kommunikációt létrehozni, akik „én-állapota” azonos. Így kerülhetjük el a törz kommunikációt, ahol a kommunikáló felek valójában nincsenek tudatában a szavaikat meghatározó, mélyen rejlő motivációknak.² Megfelelő tudatállapotba kerülni, elismerést kifejező jelzéseket „fogni” és „kibocsátani”, de főként ellenőrzés alatt tartani a „tranzakciókat”, a kommunikáció alapegységeit, hogy bizonyosságot szerezzünk a kommunikáció során egymással kapcsolatba lépő „én-állapotokról”, jobban ismerni „énünk” állapotait, „életünk forгатókönyvét”, az emberi „játszmákat”, mindez segít megérteni, hogy miként kommunikálunk, és így ellenőrzésünk alatt tartani magát a kommunikációt. Hasonlóképpen a neurolingvisztikai programozás „szinkronizációs” gyakorlatokat kínál másokkal. Ezek azt szolgálják, hogy különböző – verbális és nem verbális paraméterek – összehangolt alkalmazásával olyan „raportot” teremtsünk, amelynek segítségével – az „igazodás és vezetés” (*pacing and leading*) elvét követve – képesek leszünk a másikat „irányítani”.

Ezek mind „pragmatikus” vagy ahogy a bevett szakmai zsargon mondja: „megoldás-orientált” módszerek. A cél nem annyira a „miért” megválaszolása, hanem a „hogyan működik” leírása. Hogy izeltőt kapjunk az ilyen típusú szövegekre jellemző megfogalmazások stílusából,

¹ Erről a témáról szólnak Foucault Platon *Alkibiádeszeről* szóló, Collège de France-ban tartott előadásai. FOUCAULT: *L'Herméneutique du sujet*, i. m. 27–77.

² É. PEZET (szerk.): *Management et conduite de soi, enquête sur les ascèses de la performance*. Vuibert, Párizs, 2007.

³ A coaching gyakorlatok kritikai elemzéséhez, különösen az egészségügy területén lásd Roland GORI és Pierre LE COZ: *L'Empire des coachs. Une nouvelle forme de contrôle social*. Albin Michel, Párizs, 2008.

¹ Antoni GIROD: *La PNL*. Interéditions, Párizs, 2008, 37.

² A tranzakciós analízis internetes képzési webhelye: <www.capitecorpus.com>

íme egy példa: „ha megtaláljuk a szöveget, ami miatt defektet kapott az autó, az semmit nem mond arról, hogyan kell kereket cserélni”. Egy másik divatos formula: „azt kell csinálni, ami szükséges ahhoz, hogy elérjük azt, amit igazán akarunk... feltéve, hogy tudjuk, mit akarunk”.¹ Az NLP egyik alaposabban kidolgozott definíciója jól összefoglalja, hogy miről van szó: „az NLP bölcseszettudományi megközelítés, amely a teljesítményünk hatékonyságának növelését célozza mindazokon a területeken, ahol alkalmazását elhatározzuk. Lényegileg pragmatikus, konkrét eszközöket ad a kezünkbe, hogy hatékonyabban kommunikálhassunk, hogy világos célokat tűzhessünk ki, és el is érhessek azokat.”² A felhasznált pszichológiai elméletet mindig a gyakorlati használat határozza meg, olyannyira, hogy a *kommunikációs hatékonyság pragmatizmusáról* beszélhetünk itt: az indulataink feletti ellenőrzés mindig csak eszköz, ami, – jegyezzük meg mellékesen – a helyére teszi a „sorsunk kézben tartásának” eszményére való – ezekben a diskurzusokban bőségesen előforduló – hivatkozásokat.³ A neurolingvisztikai programozás valamennyi elve az egyén hatékonyabbá tételét célozza, kezdve önmagunk meggyőződésének munkáján, melynek szellemében el kell hinnünk, hogy a „források” bennünk vannak: „Annak feltételezése, hogy mindannyian rendelkezünk a fejlődésünkhöz; céljaink eléréséhez vagy a problémáink megoldásához szükséges forrásokkal, növeli a felelősségtudatot és az autonómiát, továbbá az önbecsülés fejlesztésének alapvető közvetítő eszköze.”⁴

Ezeket a vezetési technikákat a szakmai életben lehet a legszélesebb körben – és kétségtávol a legjövődélmezőben – használni. A másokhoz fűződő „nyitott” és „pozitív” viszony a termelékenység feltétele. A mindent meghatározó vállalatban belüli kapcsolatok kizárólag pszichológiai dimenziójukban vizsgálандók. Alaptétel, hogy a „személyiség fejlődése”, a jobb kommunikáció a munkában valamint a vállalat globális teljesítménye szoros kapcsolatban vannak egymással. A minőség javításának és az ügyfél elégedettségének legjobb eszköze az „emberi tényező fejlesztése”. A neurolingvisztikai programozás a „vállalkozás változásokhoz való alkalmazkodásának és a változások levezénylésének mintájaként” kínálja magát a globális verseny világában, ahol a változás kötelező. Ezek a menedzsereknek szánt technikák őket próbálják segíteni –

¹ Az LNP webhelye Franciaországban, <www.france-nlp.com>

² A. GIROD: *La PNL*, i. m. 13.

³ Jegyezzük meg ezzel kapcsolatban, hogy az *enkrateia* vagy önmagunk feletti – vágyaink leküzdése árán szerzett – uralom a klasszikus kor óta alá volt rendelve a mérséklet és az igazságosság eszményének, ami a lehető legtávolabb visz bennünket az „érzések kezelésétől”.

⁴ A. GIROD: *La PNL*, i. m. 21.

„potenciáljuk”, „önbizalmuk” és „önbecsülésük” erősítésével – mások irányításában. Az NLP azt ígéri a vállalatvezetőknek, hogy „növeli karizmájukat, megerősíti vezető szerepüket”. Segítségével megérthetjük, először is, hogy hogyan „működnek” „a menedzser környezetében élők, és az így megszerzett ismeretek birtokában hogyan lehet az energiát a közös cél felé összpontosítani”: „Az NLP a maga kommunikációs téren elért eredményességével hatékony eszközöket ad a menedzser kezébe, hogy a vevő elvárásainak való megfelelés felé tudja motiválni csapatát”. Világos célokat kitűzni; megérteni az emberi kapcsolatokat, és „aktivizálni a motivációs tényezőket”; javítani az interperszonális kommunikációt a vállalkozáson belül „a siker kulcsa” („a rossz vállalatban belüli kommunikáció szétforgácsolja az energiákat”); jól „kezelni a visszajelzéseket”, hogy az adott személy jól felhasználható információkat kapjon arról, hogy mit csinál, és korrigálja önmagát: íme, néhány, az NLP – a menedzsment hatékonyságának növelését célzó – eredeti gondolatai közül.¹

A „lélek menedzsmentje” és a vállalkozás vezetése

Az Én átalakításának ezek a gyakorlatai egyre inkább az egyénre hárítják át a versengés és az élet bonyolultságának súlyát. A „lélek menedzserei” ahogy – Lacan, majd nyomában Valéry Brunel nevezte őket – az ember irányításának új formáját vezetik be. Lényege: úgy befolyásolni az embert, hogy az minden tekintetben elfogadjon mintának egy bizonyos viselkedésmintát és egy bizonyos személyiségtípust a munkában.² Minden ember köteles személyiségét úgy fejleszteni, hogy gyorsan, innovatív módon, kreatívan tudjon reagálni, képes legyen „kezelni a bonyolult helyzeteket a globalizált világban” – hogy a bevett sztereotíp fordulatokkal éljünk – ugyanis elvben mindenki menedzser, akinek meg kell tudni oldania a problémáit. Sorsunk és kommunikációs kapcsolataink kézben tartása mintegy a – többé senki által egyedül ellenőrzés alatt nem tartható – globális helyzet párhuzamaként jelenik meg. Ha globális szinten nem uralja senki a gazdasági és technológiai folyamatokat, akkor az egyes ember viselkedése sem programozható többé, és nem írható le tökéletesen. Sorsunk kézben tartása mintegy kompenzációs lehetőségként adódik a világ feletti ellenőrzés lehetetlenségével szemben. Az egyén a legjobb, ha ugyan nem az egyetlen „integrátora” a bonyolult világnak, és a legjobb támpont a bizonytalanság körülményei közepette.

¹ Az idézetek az NLP és az üzleti világ című www.france-nlp.com weboldallal származnak.

² W. BRUNEL: *Les Managers de l'âme. Le développement personnel en entreprise, nouvelle pratique de pouvoir*. La Découverte, Párizs, 2004.

Amikor tehát önmagunk „csiszolásáról”, „önmegvalósításáról”, „saját sorsunkért érzett felelősségünk vállalásáról” beszélünk, ez semmiképpen sem jelenti a szubjektum valamiféle bezárkózását önmagába, mint aki önmagát választaná tevékenysége tárgyául, kizárva mindenféle kapcsolatot más, rajta kívül álló felsőbb fórummal vagy renddel. Michel Foucault-val szólván, az „önmagunkkal való törődés” – ha egyáltalán létezik ilyen – nem öncél abban az értelemben, hogy az Én nem egyszerre tárgya és célja a törődésnek¹: nem azzal a kizárólagos céllal, vagyis önmagunkért formáljuk személyiségünket, hogy egy bizonyos viszonyt teremtsünk önmagunkkal.

Pierre Hadot egyébként kiemelte, hogy – szemben a foucault-i értelmezés keltette látszattal – a hellenisztikus kor (i. sz. I–II. század) „önművelése” a világ egyfajta rendjére vezethető vissza, a kozmoszban immanens módon benne rejlő egyetemes észre, oly módon, hogy az interiorizációs folyamat egyszerre volt az Én meghaladása és ugyanakkor univerzalizáció.² Bizonyos értelemben a „teljesítmény aszkézisei” sem mentesek ettől a logikától. Természetesen ez a rend már nem a *szoioikus* „Természet” rendje, és nem is az a Teremtő által akart rend, amelyhez a protestáns etika „evilági aszkézise” igazodott. Ettől függetlenül a mai „aszkézis” egy olyan gazdasági rendben találja végső igazolását, amely meghaladja az egyént, mert kifejezetten azzal a céllal fogant, hogy összehangolja az egyén cselekvését a globális versenynek alárendelt „kozmológiai renddel”. Persze, sanyargatjuk önmagunkat, hogy jobb teljesítményre legyünk képesek, de azért akarunk jobb teljesítményt elérni, hogy az igazán fontos vállalkozás teljesítményét javítsuk. Sőt, az állítólag az ember magatartását javító gyakorlatok azt a célt szolgálják, hogy a vállalkozás világával, és azon túl, a világpiac „makrokozmoszával” teljes harmóniában élő „mikrokozmoszt” csináljanak belőle.

Végül is arról van szó, hogy gondoskodni kell róla: a vállalkozásra érvényes általános hatékonysági szabály az egyén szintjén a szubjektum teljesítménynövelést célzó pluszmunkájában öltön testet, mert a személyes boldogulás és a szakmai megbecsülés mindig csak a teljesítmény növekedésének következménye lehet. A jó tulajdonságok tehát, melyeket a szubjektumnak fejlesztenie kell, egy olyan társadalmi univerzumra utalnak, ahol az „önmagunkról mutatott kép” a vállalkozás stratégiai eleme. Ha tehát „nyitottnak”, „korszerűnek”, „pozitívnek”, „empatikus-

nak”, „együttműködőnek” kell lennünk, ennek a célja nem csak az egyének boldogsága, hanem mindenekelőtt az, hogy megkapjuk a „munkatársaktól” azt a teljesítményt, amit elvárunk tőlük: Arra a következtetésre juthatunk, hogy van valami perverz a morális és pszichológiai szempontok együtt kezelésében. Azért olyan fontos az egyes ember, mert hatékonyan felhasználható eszköz, és meg akarják szabni neki a többiekkel szembeni „helyes” viselkedést. Ellentétben a látszattal, ami különben integráns része a szubjektivitás menedzsment-technikáinak, nem a pszichológiai ismereteknek vagy az etikai problémáknak a vállalkozás világában való felhasználásáról van szó; hanem éppen ellenkezőleg: arra használják a pszichológiát és az etikát, hogy a vállalatirányítást támogató életvezetési technikákat építsenek fel a segítségükkel.

Ezen alapul az amerikai pszichológus, Will Schutz *Az interperszonális kapcsolatok alapvető irányai (FIRO)* című elmélete: *Emberi tényező, önbecsülés, termelékenység és a végeredmény*¹ című munkájában ezt írja: „Választom az életemet – választom viselkedésem, gondolataim, érzelmeimet, érzéseimet, emlékeimet, gyengeségeimet, betegségeimet, testemet, mindent; – vagy pedig azt választom, hogy nem tudom, hogy van választási lehetőségem. Önállóan választom az életemet, a maga egészében.”² Másképpen megfogalmazva, ha nem tudjuk megváltoztatni a világot, akkor marad az a lehetőség, hogy önmagunkat találjuk ki. Sem a vállalkozást, sem a világot nem tudjuk megváltoztatni, ezek egyszer s mindenkorra adottak. Minden az egyes ember értelmezésétől és reagálásától függ. Schutz hozzáteszi: „Nem amiatt kerülök stressz alá, mert valaki «stresszel», hanem amiatt, ahogy értelmezem és reagálok a parancsaira.”³ Teljesen összekeveredik az Én és a választás gyakorlása. Attól kezdve, hogy a szubjektum tudatosan cselekszik és ura a választásainak, teljes mértékben felelős is azért, ami történik vele: egy – globális jellege miatt – kormányozhatatlanná vált világ „felelőtlensége” kölcsönösen összefügg az egyén saját sorsáért viselt korlátlan felelősségével, sikerével és boldogulási képességével. Ne temetkezzünk el a múltban, bizzunk a jövőben, tegyük hatékonná kapcsolatainkat másokkal: önmagunk neoliberalis irányítása egy olyan teljesítőképes Én kimunkálását jelenti, aki folyamatosan egyre többet követel önmagától, és akinak önbecsülése – paradox módon – együtt nő a már maga mögött tudott teljesítmények fe-

¹ M. FOUCAULT: *L'herméneutique du sujet*. i. m. 81.

² P. HADOT: „Réflexions sur la notion de «culture de soi»”, In: *Exercices spirituels et philosophie antique*, Albin Michel, Paris, 2002, 330.

¹ Eredeti címe: *Human Element, Self-Esteem, Productivity and the Bottom Line*.

² Idézi W. BRUNEL: *Les Managers de l'âme*, i. m. 67. Lásd W. SCHUTZ: *L'élément humain. Comprendre le lien entre estime de soi, confiance et performance*. Interéditions, 2006.

³ uo.

Vállalkozó, akár úgy, hogy valamilyen pénzalapból merítenek vállalkozásuk hitele érdekében, akár saját munkájukból élnek, mindenfajta pénzalap nélkül. Nos, rájuk úgy tekinthetünk, mint akik a bizonytalanságban élnek. A Koldusok és a Tolvajok is ebbe az osztályba tartozó Vállalkozók.¹

Manapság már mindenkit a „bizonytalan fedezetűek” közé kellene sorolni, a „koldusokat” és a „tolvajokat” is beleértve. És itt fedezhető fel a munkáltatók által oly aktívan támogatott politikai stratégiák valódi tartalma. A kétfajta embertípus, a bátor, domináns „kockázatkedvelők” és a fagyos lábú szolgalelkek, a „kockázatgyűlölők” közötti ellentétre két, munkáltatói szervezetekhez „közeli” francia elméleti szakember, François Ewald és Denis Kessler hívta fel a figyelmet.² Szerintük minden „gyökeres szociális átalakulás” együtt jár az emberek tömeges „kockázatkedvelővé” válásával. Néhány évvel később Laurence Parisot, a francia munkáltatók vezetője közvetlenebbül fogalmazott: „Az élet, az egészség, a szerelem bizonytalan, miért lenne a munka kivétel ez alól a szabály alól?”³ Ami alatt azt kellene érteni, hogy az ember alkotta törvényeknek alkalmazkodniuk kell a bizonytalanság új „természeti törvényéhez”. Ebben a felfogásban a kockázat, mint ontológiai dimenzió, adott, és alteregója a mindenkit belülről mozgató váagnak. Amikor engedünk a vágyainknak, akkor kockáztatunk.⁴

Miközben „bizonytalanságban élni” – ebben a tekintetben – *természetes állapot*nak tűnik, egészen más megvilágításban jelennek meg a dolgok, ha a valóságos gyakorlatot vizsgáljuk. Amikor a „kockázat társadalmáról” beszélünk, meg kell állapodnunk, hogy mit értünk ez alatt. Korábban a szociális állam a kötelező társadalombiztosítás formájában kezelte a bérből és fizetésből élők munkahelyi kockázatainak egy bizonyos részét. Manapság a kockázatok termelése és kezelése egészen más logikát követ. Ami a valóságban történik, az az egyéni kockázatok ipar-

¹ R. CANTILLON: *Essai sur la nature du commerce en général*. London, 1755. 71–72.

² Lásd erről az 1. jegyzetet, 314.

³ *Le Figaro*, 2005. augusztus 30.

⁴ Ezzel a kérdéssel kapcsolatban Ulrich Beck tévesen állítja élesen szembe a klasszikus liberalizmus érdekalapú és a mai kapitalizmus kockázatalapú ontológiáját, az érdekből kiindulva kormányzott burzsoázia, és a kockázat alapján kormányzott modern társadalmat. (U. BECK: *La Société du Risque*. Aubier, 2001, 135.) Viszont bizonyára igaz van, amikor kiemeli a mai kor kockázatkereső szenvedélyével együtt járó veszélyeket. De vajon kell-e, mint ahogy teszi, mindezt – a társadalomba integrált természet fölötti uralomban bekövetkezett alapvető technikai változásokkal magyarázni? (146.) Nem kellene-e az általánossá vált verseny új normájával is – és talán még inkább – kapcsolatba hozni? Egyébként művének második részében egyre inkább belátja mind-
ezt.

szerű előállítás, szociális és politikai úton, oly módon, hogy ne a szociális állam, hanem az egyre több és nagyobb befolyással bíró, kizárólag egyéni „kockázatkezelési szolgáltatásokat” kínáló vállalkozások keze jék azokat. A „kockázat” mint olyan, külön, „teljes jogú” piaci ágazat lett, ahol a cél, immár, minél több olyan individuumot termelni, aki egy kevésbé számíthat természetes társadalmi környezete, hozzátartozói és gitségének hagyományos formáira, mint ahogy a közösségi szolidaritás mechanizmusaira sem. Ugyanúgy és ugyanazzal a mozdulattal, ahogy létrehozzák a kockázat alanyát, megteremtik a magánbiztosítás alanyát is. Az, ahogy az állam fokozatosan szűkíti az alanyi jogon járó betegnyugdíjbiztosítói ellátást, miközben egyre inkább magánbiztosítókra nagy magánalapoknak, egyéni számlákat vezető kölcsönös biztosítási pénztáraknak engedi át azok kezelését, arra enged következtetni, hogy tudatos stratégiával van dolgunk.

Ez az egyébként, amit szerintünk meg kell jegyezni Ulrich Beck műveiből és a *Kockázat társadalmából*. Beck úgy véli, a fejlett kapitalizmus alapjaiban számolja fel az emberi élet *kollektív* dimenzióját. Nemcsak korábbi, hagyományos struktúrákat, és mindenekelőtt a családot rombolja le, hanem azokat is, melyek létrejöttéhez – mint például a szociális osztályokéhoz – ő maga is hozzájárult. Olyan radikális individualizációnak vagyunk a részesei, ami miatt a társadalmi válság valamennyi formáját személyes válságként éljük meg, minden egyenlőtlenségért valamilyen egyént teszünk felelőssé. A gépezet úgy működik, hogy a „külső okokat egyéni felelősséggé, a rendszerszintű problémákat személyes kudarckká alakítja”.¹ Akiket U. Beck „saját létüket a piac közvetítésén fenntartó aktoroknak” nevez, a hagyományoktól és közösségi struktúráktól, a nekik valamilyen helyet kijelölő státuszoktól „megszabadult” individuumok. Most már ezeknek a „szabad” lényeknek „magukból kell indulniuk”, vagyis maguknak kell fogódzókat találniuk a társadalomban és valamilyen szociális értéket szerezniük maguknak, korlátlan szociális és földrajzi mobilitásuk feláldozásával. Ha a piac okozta individualizációs gondolata nem is új, U. Beck jól mutatja be, hogy mára mennyire gyökeret vert. A „gondoskodó állam” – azzal, hogy a közösségi struktúrákat felbontja, a jóléti szolgáltatások „pénztárlakait” állította – igen ellentmondásos szerepet töltött be ebben a folyamatban. Ezek az új alrendszerek a szerepet játszottak olyan „szociális kockázatok” kialakulásában, melyek csak úgy voltak kezelhetők, hogy szétszórták azokat a társadalom egészére. Azonban finanszírozási módszerei, mint ahogy elosztási elvei

¹ *uo.* 161. és 162.

tényként kezelték, hogy a „szociális kockázatok” a gazdaság és a társadalom működéséből következnek, okaikban (munkanélküliség) éppúgy, mint lehetséges következményeikben (a munkaerő egészségi állapota).

A kockázat kérdésében az új norma a „sors individualizációja”. A kockázat „térnyerését” természetének megváltozása kíséri. Egyre kevésbé „szociális kockázat”, amit a jóléti állam ilyen vagy olyan politikájával magára vállalt, egyre inkább „egzisztenciális kockázat”. A korlátlan egyéni felelősség előfeltevésének megfelelően, – ahogy erről fentebb szó volt – immár egyedül az egyes ember viseli minden kockázatot, mint ahogy a kockázat fedezetének a megválasztásáért is a felelősséget. Itt ismét felbukkan az a gondolat, hogy „aktívnak” kell mutatkoznia, magának kell „gazdálkodnia” a kockázataival, következésképpen *aktívan* kell kezdeményeznie, és ki kell vennie a részét a foglalkoztatási, egészségi, képzési problémáinak megoldásából. Az új kurzus bizonyos teoretikusai – mint François Ewald – szerint az egyéni kockázat társadalmi feltételezi az „információs társadalom” létét: a közhatalom és a vállalkozások feladata lenne, hogy megbízható információkat szállítsanak az embereknek a munkaerő-piacról, az oktatási rendszerről, a betegek jogairól stb.¹

És itt újra találkozunk a racionális szubjektum „szabad választásán” alapuló piac normája és a társadalom működésének – az optimális választás feltételét jelentő – „transzparenciája” közötti ideológiai komplementaritással. Azonban főként egy olyan mechanizmusnak a beindításával, amely azonosítja az információ *megosztását* és a kockázat *viselését*: attól a pillanattól kezdve, amikor feltételezzük, hogy az individuum képes hozzájutni a döntéséhez szükséges információkhoz, azt is feltételezni kell, hogy teljes mértékben felelős azokért a kockázatokért, amelyeknek ki van téve. Másképpen megfogalmazva, a piaci alapú információs rendszer lehetővé teszi a kockázat áthárítását a betegre, aki „maga választ” egy kezelést vagy egy sebészeti beavatkozást, a diákra vagy a „munkanélküli”, aki „maga választ” ki egy képzést, a majdani nyugdíjasra, aki „maga választ” egy bizonyos megtakarítási formát, az utasra, aki elfogadja az utazási feltételeket stb. Ekkor válik érhetővé, hogy a különböző mutatók és „juttatások” mennyire részei a neoliberális szubjektívációs formák kiterjesztésének: minden döntés, legyen az egészséggel, iskolával vagy munkával kapcsolatos, teljes egészében az egyén döntése. Aminék – és ezt ismét hangsúlyozni kell – megvannak a maga következményei az individuum életére: törekszik életpályáját, szövetségkötéseit, önmaga újratermelését egészen haláláig ellenőrzés alatt tartani. Azonban minden jel arra utal, mintha ez az „individualista” etika csak ürügy lenne arra, hogy – a

„természetesség” látszatára sem adó kockázat-átruházási mechanizmusok közvetítésével – minden költség az egyes emberre *háruljon át*. Alapjában véve a stratégiai cél az: abból kiindulva, hogy a nagy létkérdésekben személyesen akarunk dönteni – értelmezzünk újra minden kockázatot, és egzisztenciális döntés tárgyává tegyük azokat. Aubrey jól ragadta meg ennek a változásnak a lényegét. „A kockázat a személyhez szorosan kapcsolódó mikrokockázattá vált: ha van munkám, akkor a munkám kockázattal jár; ha egészséges vagyok, az egészségem kockázatokkal jár, ha megházasodtam, a házastársi kapcsolat is kockázatokkal jár.”¹

Elszámoltathatóság és kiszámíthatóság

A vállalkozás-alapú irányítás újdonsága az egyéni felelősségre és az önmagunk ellenőrzésére építő vezetési forma általános, horizontális és szisztematikus jellegében van. A felelősségvállalási képességre nem úgy tekintünk, mint amivel eleve rendelkezünk, hanem mint ami a kötöttségek belső késztetéssé változtatásának eredménye. Az egyénnek belülről kell irányítania magát, önmagával való kapcsolata racionalizálása útján. „Vállalkozónak” lenni azt jelenti: saját közösségi és szakmai sikerünk optimális eszközt csináljuk önmagunkból. Azonban nem elegendő kizárólag a „tréning” és a „coaching” technológiájára hagyatkoznia. Az átvilágítási, ellenőrzési és értékelési technikák szolgálják azt a célt, hogy növeljék bennünk az önkontroll és az egyéni teljesítmény igényét. Míg a hatékony szubjektivitás trénerai arra törekednek, hogy „önmaga szaktörőjét”² csinálják az emberből, legalább ilyen lényeges, ahogy Éric Pezet mondta, az *elszámoltatható* ember megteremtése. A teljesítőképes egyént termelő technikák, előkészítő momentumként vagy korrekciós mechanizmusként is, szorosan kapcsolódnak ehhez az ellenőrzési formához.

Ha sorra vesszük a használt angol kifejezés („accountability”) különböző jelentéseit, azt látjuk: egyszerre jelenti azt, hogy az egyénnek felelősséget kell viselnie önmagáért, el kell tudnia számolni cselekedeteivel mások előtt, és kiszámíthatónak is kell lennie. Ahogy É. Pezet írja, „a könyvelői szemlélet elsajátítása nemcsak felelőssé teszi az embert, hanem elszámoltatható is lesz tetteiért, a humán erőforrás-osztály és a menedzserek által megadott objektív mérési kritériumok alapján”.³ Az „értékelés” lett az első számú, a cselekvést – az egyéni „teljesítményösztön-

¹ „Entretien avec François Ewald”, *Nouveaux regards*, 21. szám, 2003. tavasz

¹ „L'entreprise de soi, un nouvel âge”, i. m. 100.

² Lásd W. BRUNEL: *Les Managers de l'âme*, i. m.

³ É. PEZET (szerk.): *Management et conduite de soi, enquête sur les ascèses de la performance*, i. m. 8.

zésen” keresztül – orientáló eszköz. Olyan hatalmi viszonyként határozható meg, amelyet az eredményeket szakértői pozícióból értékelő hivatali felettes gyakorol, és aminek következménye az, hogy az értékeltek elsjátítják a *pénzügyi szemléletet*. A szubjektum azzal, hogy elfogadja az értékelés alapján történő megítélést és annak következményeit, minden pillanatban értékelhető szubjektummá válik, aki tudja, hogy függ az értékeléstől és az az által használt eszközöktől, annál is inkább, mert előre elfogadtatták vele, hogy elismeri mind az értékelő személy illetékességét, mind az eszközök érvényességét.

A neoliberális szubjektum tehát nem azonos a benthami szubjektummal. Az utóbbi, ahogy emlékezhetünk rá, azért irányítható számokkal, mert ő maga is számol. Ma viszont már nem csupán az a helyzet, mint a klasszikus utilitarizmusban, hogy rendelkezésre áll egy törvényi keret és a „közvetett törvénykezés” mindenki által ismert korpusza, ami lehetővé teszi, hogy mindenki a legjobban kalkulálhasson, itt az egyénhez sokkal közelebb álló (a közvetlen felettes), tartósabb (a tevékenység-eredmények idősorai), tárgyasíthatóbb (informatikai úton rögzített mennyiségi mérések) instrumentumok használatáról van szó.

A neoliberális ember már nem az adminisztratív osztályozási rendszerben elhelyezhető, minőségi kritériumok szerint besorolható, az ipari korszak magán és állami bürokráciájának – óriási és teljességre törekvő – táblázataiba beskatulyázható ember. A régi „tisztviselőt” a viszonylag előre látható életpályája, státusza, diplomája és a minősítési rendszerben elfoglalt helye ismeretében ő maga által is elvégezhető érdekalapú számítás vezérelte. A hivatali minősítés régi rendszere az adott személy osztályozó skálában elfoglalt helye és a személyes hatékonysága közötti összefüggés statisztikai valószínűségén alapult. Ma már, amikor többé nem előre, a hivatali rang, a diploma, a státusz vagy a felhalmozott tapasztalat, vagyis a besorolás alapján akarják előre megítélni az ember hatékonyságát, egészen más a helyzet: a mindennapi gyakorlatban, a lehető legkifinomultabb és legrendszeresebb értékelési technikákkal, szinte minden pillanatban értékelik szakértelmét. Az ember értékét immár nem korábbi érdemei, iskolai és szakmai pályafutása során elért státusza, hanem munkaerejének közvetlenül mérhető, az napi használati értéke határozza meg. Így látható, hogy a vállalkozásalapú emberi modell alapfeltétel ebben a piaccal azonos minősítési rendszert meghonosítani szándékozó hatalmi formában.

Az ideális, mintegy modellnek tekinthető értékelés az lenne, ha a tevékenységünkkel létrehozott részvényértékért felelős csapatok és egyének – ideértve a pénzügyi világtól legtávolabbi ágazatokat (mentális egészség, oktatás, személyi szolgáltatások, igazságszolgáltatás) – által termelt

profitot is értékelni lehetne.¹ A vállalkozás „profitcentrumaiban” végzett átvilágítás, audit gazdasági, szociális, kulturális és politikai szférában való meghonosítása nyomán a munkavállalók is egyre inkább elsjátítják a *pénzügyi szubjektíváció* logikáját. Minden termék „pénzügyi elszámolási tétellé”, a szubjektum maga pedig a részvényeseknek felelős, részvényértéket teremtő személlyé emelkedik.²

Minden jel arra utal, hogy az értékelés hatására bekövetkező legfőbb változás szubjektív jellegű. Míg a „vállalkozó típusú ember” létrehozását középpontba állító új technológiák a munkavállalók ama törekvésének kívántak megfelelni, hogy nagyobb önállóságot kapjanak a munkában, az értékelésalapú technológia növeli a „menedzseri lánctól” való függőséget. Az értékelt szubjektumnak, miközben el kell érnie „saját” célját, másokra – beosztottra, ügyfélre, páciensre vagy diákra – rá kell kényszerítenie a vállalkozás prioritásait. Ez érvényes a postai ablaknál ülő ügyintézőre, akinek ugyanúgy növelnie kell egy bizonyos termék eladását, mint bármelyik bank pénzügyi tanácsadójának, de az orvosra is, akinek előbb ügyelnie kell „beavatkozásai” jövedelmezőségére, majd a lehető leggyorsabban fel kell szabadítania a betegágyat. Az egyik legbiztosabb hatás kétségtelenül az, hogy az „üzletkötés” egyre inkább teret nyer az „emberi kapcsolatok” rovására, és egyre gyakoribb mások instrumentálizálása a velük való minden egyéb kapcsolattal szemben. Azonban a még alapvetőbb újdonság abban van, ahogyan az emberek kötelesek egy, az ipari korszakra jellemző rendszerektől igen erősen különböző rendszer kialakításában részt venni. Önmagunk formálása a teljesítmény növelésére koncentráló technika a verseny világában. És nemcsak az alkalmazkodást és az integrációt, hanem a teljesítmény növelését is célozza.

A teljesítmény/élvezet új rendszere

Nem értenénk meg a neoliberális gondolkodásmód térnyerésének jelentőségét, sem azokat az ellenállási formákat, melyekkel szembekerül, ha úgy tekintenénk rá, mint amit mechanikusan erőltetnek a társadalomra, és az emberek csak szenvedő alanyai. E gondolkodásmód ereje, mint láttuk, abban van, hogy képes olyan helyzeteket előidézni, melyek arra kényszerítik az embereket, hogy önként az előírt játékszabályoknak megfelelően éljenek. De mit jelent a vállalkozói életforma versenyszitu-

¹ Lásd Nelarine CORNELIUS és Pauline GLEADLE: „La conduite de soi et les sujets entrepreneurs : les cas Midco és Lbco”, In: É. PEZET (szerk.): *Management et conduite de soi, enquête sur les ascèses de la performance*, i. m. 139.

² Mindezekről lásd fent 12. fejezet.

ációban? Hogyan születik meg abból az „új szubjektum”? Itt a teljesítmény/élvezet rendszernek csak néhány elemét soroljuk fel, azokat, amelyek közvetlenül érzékeltetik eredetiségét az ipari társadalom hatékonyságnövelő rendszeréhez képest.

A neoliberális szubjektum a verseny és a teljesítmény embere. A „saját lábán álló vállalkozó” „sikerre”, „győzelemre termett”, „nyerőtípus”. Ma már a versenysport nagyszínháza; és nem a vállalatvezetők kínálják a lehetőséget, hogy isteneket, félisteneket és modern hősokeket lássunk.¹ A sport kultusza a 20. század elején kezdődött, és miközben békésen megfért a fasizmussal és a szovjet rendszerrel, éppúgy, mint a fordizmussal, a legfontosabb változás akkor következett be, amikor elkezdte átförmálni a mindennapi érintkezést, és ez utóbbi nemcsak a szókészletét vette át, hanem – ami lényegesebb – teljesítményorientált gondolkodásmódját is. Igaz ez a munka világára, de számos más területre is, például a szexualitására. Manapság az irdatlan mennyiségű elemző, népszerűsítő és mindenféle tanácsokat osztogató „pszichológiai” irodalomban – mennyi legyen a szexuális kapcsolatok száma és időtartama, milyen legyen az orgazmusok minősége és intenzitása, milyen partnert válasszunk, milyen tulajdonságokkal, a pozitívumok számával és típusaival, a szexuális vagy ösztönzésével és karbantartásával, bármely életkorban (mindez részletes kutatás és pontos javaslatok tárgya is) – a szexuális szokások az embert a teljesítménnyel kapcsolatos társadalmilag elfogadott elvárásokkal szembeesítő gyakorlatokká válnak. Ahogy Alain Ehrenberg rámutat, a sport, főként az 1980-as évek óta, „mindenfajta cselekvés viszonyítási alapjává vált”, és a verseny lett a társadalmi kapcsolat mintája.² A „coaching” egyszerre jelzése és eszköze a sport, a szexualitás és a munka közötti állandó „átjárásnak”.³ Ez az a minta, ami – talán még inkább, mint a versenyképességről szóló közgazdasági nyelvezet – megnyitotta az utat a teljesítménykényszer „természetessé” válása előtt, és ami közvetítette a tömegeknek a mindent átfogó versenyt előtérbe helyező normativitást. Ebben az összefüggésrendszerben a vállalkozás szívesen azonosul a bajnokkal, akit szponzorál, és akinek a felhasználja imázsát, miközben a sport világa, ahogy tudjuk, a gátlásaitól megszabaduló üzleti világ labo-

ratóriumává válik. Az élsportoló tökéletes mintája a vállalkozó embertípusnak, aki egy pillanatig sem habozik eladni magát azoknak, akik a legtöbbet kínálják érte, anélkül, hogy a lojalitás vagy a hűség szempontját a legkisebb mértékben is figyelembe venné. Mi több, jó fizikai állapota, teljesítménye javításának szándéka, törekvése arra, hogy erős érzéseket keltsen, hogy „extrém” teljesítménnyel kápráztassa el környezetét, hogy aktívan töltsen el szabadidejét, hogy „csúcsokat döntsön”, jelzik, hogy a sport mint minta, többé nem egyszerűen csak az egymást lebábkózó „élsportolók” szórakoztató előadása. Egyes, valóságshow-nak nevezett televíziós játékok is illusztrálják ezt az „élet-halál harcot”, ahol csak a leg-
ravaszabbaknak és gyakran a legcinikusabbaknak adatik meg a „túlélés”, felelevenítve – egészen eltérő kontextusban – a Robinson-mítoszt és a „legalkalmasabbak” rendkívüli veszélyhelyzetekben való „túlélésének” témáját. Ez a fajta mai Robinson-kaland kétségkívül az új társadalmi normák radikalizálása irányában hat, de ezzel csak jobb bepillantást enged a képzelet világába, ahol a teljesítmény és az élvezet teljesen elválaszthatatlanok egymástól.

A neoliberális embert a „teljesítmény és az élvezet” körforgása termeli. Számos munka hangsúlyozza az egyes ember paradox helyzetét. A szociológusok egymás után keverednek ellentmondásba önmagukkal, amikor megpróbálják megmagyarázni, mi az az „ellenőrzött autonómia” vagy a „kikényszerített azonosulás”.⁴ Mindezek a kifejezések ugyanakkor feltételeznek egy külső szubjektumot, aki megelőzi az őt éppen, mint irányított szubjektumot létrehozó speciális hatalmi kapcsolatot. Azonban amikor nem állítjuk többé szembe egymással a hatalmat és a szubjektív szabadságot, amikor azt feltételezzük, hogy a kormányzás művészete nem egy ember pusztán passzív objektummá változtatásában, hanem abban áll, hogy elvezetjük odáig: azt teszi, amit szabad akaratából elfogad, a kérdés más megvilágításba kerül. Az új szubjektum többé nem a termelés/megtakarítás/fogyasztás – tipikusan a kapitalizmus egy már lezárt korszakát jellemző – körforgásának szubjektuma. Az ipari társadalom régi modellje a munka puritán aszkézisét a fogyasztással járó kielégüléssel és a felhalmozott javak békés élvezetével reményével ötvözte, nem minden ellentmondás nélkül. A munkában hozott áldozat („a haszontalanság”) volt a mérleg egyik serpenyőjében, a jövedelemmel megszerezhető javak („hasznosság”) a másikban. Ahogy fentebb emlékeztettünk rá, D. Bell bizonyította, hogy egyre erősebb az ellentét az aszkétizmus és a fogyasztói hedonizmus között, és

¹ Lásd A. EHRENBURG: *Le Culte de la performance*. Hachette, Párizs, 1999.

² uo. 14., A. Ehrenberg joggal jegyzi meg, hogy Max Weber előre jelezte ezt a tendenciát. „Az Egyesült Államokban, ott, ahol a gazdagság etikai-vallásos értelmétől megfosztott hajszolása tombol, manapság egyre inkább társul a tisztán agonisztikus szenvedélyekkel, és ez leggyakrabban a sporthoz teszi hasonlatossá.” (Idézi 176.)

³ Lásd R. GORI és P. LE COZ: *L'Empire des coaches*, i. m. 7. sk.

⁴ Ahogy kiemeli Jean-Pierre DURAND: *La Chaîne invisible. Travailler aujourd'hui : du flux tendu à la servitude volontaire*. Párizs, 2004. 373. Ennek az ellentmondásnak a mintája az, amit valaha Boëtius „önkéntes szolgásként” nevezett.

szerinte ez az 1960-as években éleződött ki a leginkább. Akkor Bell az el-
lentét megoldását egy olyan rendszerben vélte felfedezni, anélkül, hogy
alaposan megfigyelhetné volna, amely a teljesítmény és az élvezet azono-
sulása irányába haladt, és amelynek alapelve a „végletek keresése” és „ön-
magunk meghaladása”. Mert ma már nem arról van szó, hogy azt csináljuk,
amit a hasznosság és a haszontalanság között egyensúlyozva csinálni tu-
dunk. Az új embernek „mindig többet” kell termelnie, és „mindig többet”
kell élveznie, így közvetlenül a rendszerre vált „élvezetnövelés” rabjává
válík.¹ Az élet a maga egészében a teljesítmény és az élvezet iparszerű elő-
állításának elemévé válik.

Ez a kettős értelme a teljesítménykényszer sugárzó menedzseri és az
élvezetet „ránktukmáló” reklámszövegeknek. Ha csak a kettő közötti el-
lentétet hangsúlyoznánk, akkor megfedekeznenk mindarról, ami össze-
köti egymással a teljesítmény- és az örömkényszer, és alábecsülnék az
egyes ember hatékonyságának növelését valamennyi – iskolai, szakmai,
kapcsolati, szexuális stb. – téren megcélzó, „mindig többet” követelő pa-
rancsot. „*We are the champions*”² – ez az új, vállalkozó ember himnusza.
A maga módján az új szubjektív kurzus beköszöntét jelző szonon szöve-
géből főként ezt a figyelmeztetést érdemes megjegyezni: „*No time for
losers!*”³ Az újdonság éppen az, hogy a mindennapi ember a lúzer, ő –
természeténél fogva – a vesztes.

A társadalom ugyanis ma már mást vár el az embertől, mint régen.
Többé nem az egyensúly, az átlag, hanem a csúcs, a maximális teljesít-
mény az „átalakítások” célja, ez az, amit mindenkinek érvényesnek kell
tektenie önmagára. Többé nem egyszerűen csak azt kéri az embertől,

¹ Ez az intenzívnövekedés és gyorsulás adta Gilles Deleuze-nek és Félix Guattarinak az ötletet
egy másik, a libidinális gazdaságtól el nem választott, az *Anti-Oedipe*-ben és a *Mille plateaux*-
ban kifejtett politikai gazdaságtan kidolgozására. A kapitalizmus szerintük csak úgy működhet,
ha a társadalmi és politikai kereteken túllépő, a termelési rendszer reprodukcióját szolgáló vágy-
folyamokat szabadít fel. Ebben az értelemben minősíthető a kapitalizmusra jellemző
szubjektívációs folyamat „skizofrénné”. Azonban a kapitalizmus – miközben csak a dekódolást
és területen kívüli helyezést végző libidinális energia mind nagyobb dózisainak felszabadításával
maradhat fenn, szünet nélkül kísérletezik a termelő gépezetbe való újrabéépítésével. „Minél in-
kább területen kívülre teszi, miközben dekódolja és axiomatizálja ezeket a folyamatokat a kapita-
lista gépezet, hogy kivonja belőle az értéktöbbletet, a töle függő bürokratikus és rendőri appará-
tusok újra territorializálódnak, és közben egyre növekvő részt nyelnek el az értéktöbbletből.” (G.
DELEUZE és F. GUATTARI: *L'Anti-Oedipe*. Minuit, Párizs, 1990.) Az 1970-es években a hangsúlyt
a vágy szökési sorozatát sikertelenül megfűkezni próbáló „paranoiás” elnyomó gépezetre helyezte
Deleuze később inkább a vágyfolyamok felszabadítása valamint az „ellenőrzött társadalomban”
a vágyfolyamok vezérlő eszközei, továbbá a „vágy” stimulációja általi szubjektívációs mód és a
teljesítmény általánosság vált értékelése közötti kapcsolatot emeli ki. Lásd G. DELEUZE: „Contrôle
et devenir” és „Post-scriptum sur les sociétés de contrôle”, In: *Pourparlers*, Minuit, Párizs, 1990.

² magyarul: Mi vagyunk a bajnokok. (A ford.)

³ magyarul: „Nincs idő a vesztesekre”. (A ford.)

hogy „alkalmazkodjon”, hogy fintorgás nélkül legyen a termelés és a tár-
sadalmi újratermelés szürke napszámosa. A konformizmus nemcsak,
hogy nem elég, hanem egyenesen gyanússá válik, a mai embertől azt kö-
vetelik, hogy „haladjon meg önmagát”, hogy „tágítsa ki a határokat”,
ahogy a vállalatvezetők és az edzők mondják. A mai gazdaság gépezete
a korábbiaknál is kevésbé tud egyensúlyt tartva haladni előre, és még ke-
vésbé engedheti meg magának a visszalépést. A „túlit”, a „pluszt” kell
célba venni, azt, amit Marx „értéktöbbletnek” nevezett. A tőkefelhalmo-
zási rendszer e sajátos követelményének eddig még nem mutatkozott
még valamennyi következménye. Ez majd akkor következik be, amikor
az egyes ember olyan mértékben azonosul a vállalkozással, hogy immár
ennek a fölöttes, „énen túlinak” a keresése válik az egyes ember és a vál-
lalkozás működése feltételévé. Ez az igazi értelme az ember mint vállal-
kozó Én és mint emberi tőke egybeolvadásának: az önmagunkból, élet-
örömeinkből, az élet egyszerű tényeiből kitértelt „többletélvezet” az, ami
működteti az új szubjektumot és az új, versenyelvű rendszert. A „köny-
velői” és „pénzügyi” szubjektíváció határozzák meg végső soron az ön-
magából kilépő Énen vagy a végtelen önmeghaladáson keresztüli
szubjektívációt. Itt a szubjektíváció egy eddig nem ismert alakja rajzoló-
dik ki. Nem „transzszubjektíváció” ez, ami az Énen túli célba vételét je-
lentené, ami óhatatlanul az Énnel való szakításhoz, és az Énről való le-
mondáshoz vezetne. És nem is önszubjektíváció, minek révén etikus vi-
szonyt szeretnénk kialakítani önmagunkkal, függetlenül minden más –
politikai vagy gazdasági – finalitástól.¹ Ez inkább „ultraszubjektíváció”,²
amelynek célja nem „önmagunk birtoklásának” végleges és stabil álla-
pota, hanem egy, a maga rendszerében a vállalkozás logikájához, és azon
túl, a globális piac „kozmoszához” is a legátfogóbban igazodó, örökösen
magunk előtt tolt Énen túli.

A hatékonyságtól a teljesítményig

Mi a változás a klasszikus gazdasági emberhez képest? A lélek to-
vábbra is a testtől függ, érzései, eszméi, reményei és motivációi anyagi
alapjától. Egy ideig úgy tűnt, hogy Michel Foucault a test megrendsza-
bályozására és irányítására korlátozza a fegyelmezést, mégpedig azért,

¹ A „transzszubjektíváció” és az „autoszubjektíváció” terminusokat M. Foucault vezeti be, hogy
különbséget tegyen a 3–4. század keresztény aszketizmusa és a hellenisztikus kor önművelése
(culture de soi) között. Lásd M. FOUCAULT: *L'herméneutique du sujet*, i. m. 206.

² Abban az értelemben, hogy az *ultra* latinul „valamin túlit” jelent, az ultraszubjektíváció nem egy
túlzásba vitt vagy végtelen szubjektíváció, hanem egy olyan szubjektíváció, amely az énen min-
dig egy az énen túlit vesz célba.

mert a fizikai tulajdonságokkal kezdődik az emberek osztályozása és csoportosítása, mint ahogy irányításuk is. A testeket és a test mozgásait külön csoportokba osztó munkamegosztás bizonyos értelemben az emberek irányításának paradigmája volt. A klasszikus utilitarizmust is ez a meggyőződés vezette, egészen odáig, hogy szavakkal el lehet érni a motivációk mozgatóerőit. A hasznosság elve maga is azon a gondolaton alapult, hogy mindent, ami a testi vagy lelki hatalom körébe tartozik, maximálisan és maradéktalanul ki kell használni. A testet, mint elsődleges adottságot – a klasszikus fegyelmezés eszközeivel – teljes mértékben hasznosítani kell. „A fegyelmező módszerek egyre inkább a hasznos egyéneket gyártó eljárásokként működnek”¹ – írja Foucault.

Ma már nem ez a helyzet. Az „emberi test természetes kerete”, ami korábban határokat szabott az élvezetnek és a teljesítménynek, elfogadhatatlannak számít. A test immár választás következménye, egy stílus, egy minta követése. Mindenki magának tartozik elszámolással a testéért, amit újra kitalál, és tetszése szerint átalakít. Az élvezet és a teljesítmény új diskurzusa arra kényszerít, hogy olyan testet adjunk magunknak, hogy mindig túlléphessen a termelés és az öröm aktuális képességein. És ugyanez a nyelvezet mindenkit *egyenlőként* állít szembe az új kötelességekkel: semmilyen születési – vagy környezethez tartozásból fakadó – hátrány nem jelenthet áthatolhatatlan akadályt a rendszer egészével való azonosulás előtt. Ezért ez a fordulat nem is volt lehetséges azelőtt, hogy a pszichologizáló nyelvezettel alátámasztott pszichológiai funkciót, mint a viselkedés motorját, és mint a pszichologizáló technikákkal való átalakítás lehetséges tárgyát, nem azonosították. Nem mintha a neoliberais szubjektum közvetlen terméke lenne ennek a konstrukciónak. Azonban a szubjektumról szóló nyelvezet egészen az egymásba olvadásig közelítette egymáshoz a pszichológiai és a közgazdasági szakszargont. Ez a szubjektum valójában egy *összetett okozat*, mint ahogy a klasszikus liberalizmus individuuma is az volt. Láttuk, hogy ez utóbbi különböző jellegű, sokféle elmélkedés elegyeként jött létre (akkor az anatómia és a pszichológia keveredett a politikai gazdaságtannal és az erkölcstudománnyal, és ezáltal adott szilárd intellektuális megalapozást az egyennek). Ehhez hasonlóan most az ember pszichológiai felfogásának, a verseny új közgazdasági normájának, az egyén „humántőkeként” való elképzelésének, a szervezet „kommunikáció” révén biztosított kohéziójának, a társas kötelék „hálózatként” való felfogásának a vegyülésével formálódott ki, lépésről lépésre, a „vállalkozó embertípus” alakja.

¹ M. FOUCAULT: *Felügyelet és büntetés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990. 287.

N. Rose – akire mély hatást gyakoroltak Michel Foucault kutatásai – rámutatott, hogy a „pszichológiai szaknyelv” a maga szakmai presztízsével és tudományos legitimációjával nagymértékben hozzájárult a modern, kormányozható egyén értelmezéséhez.¹ Az „intellektuális technológiaként” értelmezett pszichológiai szaknyelv lehetővé tette az emberi lelki tulajdonságainak ismeretere épülő tudomány segítségével történő irányítását. Ezzel olyan embert hozott létre, aki képes pszichológiai lényként értelmezni, folytonosan alakítva-formálva megítélni és korrigálni önmagát, ugyanakkor eszközt adott az intézmények és a vezetők kezébe, hogy irányítsák viselkedését. Az emberi bensőt, mint szenvedélyek, vágyak, érdekek – de mint erkölcsi szabályok – helyét is felfogva lehetett megérteni, hogy a lélek legmélyén megbúvó erők miképpen motiválják a viselkedést, és hogyan lehet hatást gyakorolni a pszichikum területén megfelelő ösztönző, érdekeltséget teremtő, jutalmazó vagy büntető rendszerek segítségével. Az ipari társadalmak hatékonyságnövelést célzó rendszerei így diagnosztikai eszközök és a „pszichikai ortopédia” technikáinak egész garmadájaival egészültek ki, a nevelés, a munkaügy és a család világában egyaránt. Az alapötlet, ami ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy a „személyiségben” és az „emberi tényezőben” „kiaknázandó”, gazdasági hasznot hozó erőforrás rejlik, a lelki hajtóerők és a gazdasági-szociális kényszerek összehangolása volt.

A társadalmi kapcsolatok pszichologizálása és a munka humanizálása sokáig párhuzamosan haladt előre, és a legjobb szándék kísérte. Ergonómiával foglalkozók, szociológusok, szociálpszichológusok keresték a megoldást a dolgozók ama törekvésére, hogy jobban érezzék magukat a munkahelyükön, és akár még örömet is találjanak a munkájukban. Ugyanakkor a szubjektív dimenzió – a vállalkozás sikerének objektív eszközeként – elkezdett önálló életet élni. Ettől kezdve a „motiváció” az emberek munkában – de ugyanúgy a tanulók iskolában, a betegek kórházban, a katonák harcmezőn – való új irányítási formájának alapelvevé vált. Az emóciókból és vágyakból, szenvedélyekből és érzelmekből, hiedelmekből és beállítódásokból álló szubjektivitást egyre inkább a vállalkozás eredményessége kulcselemének kezdték tekinteni. A humán erőforrás-igazgató-ságok, a munkaerő-toborzó irodák és a képzéssel foglalkozó szakemberek

¹ N. Rose: *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*. Free Association Books, London, 1999. [2. kiadás] VII. N. ROSE itt hibát követ el az időpont megjelölésében, a pszichologizáló fordulat nem a 19. század végén, hanem korábban kezdődik. Még ha akkor nem is válik el a fiziológiától, a pszichologizáló diskurzus kezdete időben a politikai gazdaságtan és a liberális kormányzási modell születésével esik egybe: a viselkedés irányításához hatást kell tudni gyakorolni a motivumok kialakulására, vagyis fel kell tudni használni a „pszichológiai dinamikát”, ahogy Bentham fogalmazott.

elkezdtek azon tölni a fejüket, hogy miként lehetne kibékíteni egymással az egyén vágyait és a vállalkozás céljait. Ezt a vállalkozói „humanizmust” kívülről segítették mindazok a jól meghatározható célokat követő reformátorok, akik úgy vélték, hogy a magát biztonságban érző, szabadságában nem korlátozott dolgozó motiváltabb, tehát hatékonyabb a munkájában. Ezért hangsúlyozták a csoporton belüli harmónia, a „csoporthoz tartozás érzése”, valamint a – gyógyító és meggyőző hatású – „kommunikáció” fontosságát. Ahogy N. Rose megjegyzi, „a demokrácia a gazdaság termelékenységével és az ember elégedettségével párhuzamosan, kéz a kézben fejlődött”.¹ Számos, a szociálpszichológia tudománya valamint a szakszervezeti mozgalom és a politika találkozási pontjánál született gondolat még az öngazgató szocializmus mellett szóló tudományos érveket is felfedezni vélt a „demokratikus vezetési stílus” „kollektív szubjektumra” gyakorolt hatásaiban.

A közgazdasági nyelvezet és a pszichológiai diskurzus összekeveredésének – azzal, hogy tudományos mezbe öltöztette a választás ideológiáját – más hatásai is voltak a mindennapi kultúrára. Egy „nyílt társadalomban” mindenkinek joga van úgy élni, ahogy szeretne, kiválasztani azt, amit akar, engedelmeskedni azoknak a divatoknak, amelyeket kedvel. A szabad választást eleinte nem egy „jobboldali” közgazdasági ideológiaként értelmezték, hanem „baloldali” viselkedési szabályként, mely szerint senki nem tudja leküzdeni vágyait. A közgazdaság-tudományi megállapítások és a pszichológiai kijelentések egymást erősítették, hogy az új szubjektum kezébe adják a szabálykódexek és értékek piacán kínált különböző „termékek” és stílusok felett ítélekező legfőbb bíró szerepét. És a pszichológia és közgazdaság keverése szülte meg a pszichikum irányításának – a vágy vállalatvezetési szempontú racionalizálásán keresztül – az egyéni teljesítmény növelését célba vevő technikáit is. Azonban a teljesítmény/élvezet rendszer kialakulását e kevercs egy másik formája tette lehetővé. E formában nem annak kutatása volt a lényeg, hogy miként tudna alkalmazkodni egymáshoz az egyén és a vállalkozás, úgy, hogy közben mindkettő megfeleljen a saját követelményeinek, hanem az, hogy miként tud feloldódni az egységben a pszichológia és a termelés szubjektuma. Freud megfogalmazásában, a feladat többé nem az, hogy az egyént az öröm elve helyett a realitás elvének rendeljük alá, ami a legalkalmasabnak több boldogságot ígérő „adaptatív” pszichoanalízis híveinek terápiás célja², hanem hogy az örömelemtől az örömelemlen *túl* vigyük őt. A két

¹ uo. 88.

² Emlékezzünk rá, hogy Freud szerint a valósághoz való alkalmazkodás távolról sem jelent lemondást mindenfajta örömről: ő maga is az öröm egyik formája.

szubjektum egyesülése eltávolodik az egyensúly homeosztatisz hontjaitól és az intenzivításnövelés – valamint a korlátok nélkülség – logikájába visz át. Kétségtől azt lehet állítani: a jó élvezet illúziója, a szubjektum és az objektum összehangolása az önmegvalósítás és „sorsunk saját kézben tartása” formájában továbbra is megmarad.

A lényeg azonban nem ez. Ebből a szempontból N. Rose-nak igaza van, amikor azt állítja, hogy a „pszichológiai” technikák és a liberális demokráciák kormányzási modellje szerves egységet alkotnak, azonban nem látja elég világosan, hogy sorsunk kézbe tartásának eszménye a szűkebb értelemben vett neoliberális emberre már nem jellemző.¹ A teljesítmény ma már fontosabb a szabadságnál. Már nem az ösztönök megrendszabályozása és a fölöttük gyakorolt uralom, hanem – mint elsődleges energiaforrásnak – erőteljes ösztönzésük a fontos. Mert a „pszichológiai szaknyelv” és a közgazdasági szaknyelv fúziója a vállalkozó típusú emberek közötti verseny szabálya körül jön létre, itt kovácsolódnak egységbe az egyéni ambíciók és a vállalkozás kiemelt céljai, itt hangolódik össze végső soron a „mikrokozmosz” és a „makrokozmosz”.

A vezetéstudomány nyilvánvalóan nem egyedül biztosítja ezt a kapcsolódást. A piackutatás az *élvezet* állandó és mindenütt jelenlévő *strázája*, és hatékonyságát csak növeli, hogy a „siker” jelei és tárgyai közvetítésével a lehetetlen totális élvezetet ígéri. A képes magazinok hatalmas tömege, a média folyamatos információ-dömpingje, a *nonstop* politikai és médiaszínház, az óriási mennyiségű reklám- és propagandaanyag szünet nélkül, látványos formában hirdeti a sikert, mint legfőbb értéket, bármilyen eszközzel érjük is el. A „siker”, mint látványosság, önmagában érték. Semmi mást nem mutat, mint a győzelem akarását, az elkerülhetetlen kudarcok ellenében, és az elégedettséget, ha sikerül kivívni, legalább egyszer az életben. Ez az a kép, amely, mint csepp a tengerben, mutatja a teljesítmény/öröm rendszer mibenlétét. Ebből a szempontból az olyan új típusú politikai vezetők, mint Silvio Berlusconi vagy Nicolas Sarkozy, emblematisz képviselői az új, szubjektív kurzusnak.²

¹ N. ROSE: *Inventing Ourselves, Psychology, Power and Personhood*, i. m. Lásd fent ugyanebben a fejezetben a 3. jegyzetet, 423. az *enkrateia* etikai ideáljáról.

² Lásd Michael FOESSEL és Olivier MONGIN: „Les mises en scène de la réussite. Entreprendre, entraîneur, animer”, *Esprit*, 2007. november, 22–42.

Az új embertípus kóresetei

Az ilyen ember mindent a siker függvényében ítél meg, a „siker” az igazság mércéje, ezzel méri saját létezése értékét. A teljesítmény, abban a formában, ahogy a menedzseri hatalom meghatározza, maga az igazság. Ez a rendszer olyan patológikus hatásokkal jár, melyek alól senki nem tudja teljesen kivonni magát. A kóros eseteket tárgyaló bőséges irodalom segítségével elkülöníthetünk bizonyos tüneteket. Ez utóbbiaknak egy közös tulajdonságuk van: kapcsolatba hozhatók az individuumnak korábban helyet és identitást adó intézményes keretek és szimbólumrendszerek meggyengülésével. Ez a meggyengülés közvetlenül összefüggésbe hozható azzal a ténnyel, hogy a vállalkozás foglalta el, általában véve és nyíltan, az intézmény helyét, még pontosabban azzal, hogy az *intézmények átalakultak vállalkozássá*. Egyre inkább a vállalkozás az az intézmény már, amely „meghatározza” a legitim szabályokat, kategóriákat, tiltásokat; és minden más intézmény is csak mint vállalkozás rendelkezik legitimitással társadalmi szabályok és identitások kimondására; s végül minden intézmény csak a vállalkozás mintájára, a hatékonyság- és a versenylogika alapján vehet részt a normaképzésben.

A klinikum paradoxona, hogy azok az intézmények, amelyek elosztják a helyeket, megállapítják az identitásokat, stabilizálják a viszonyokat, felállítják a korlátokat, egyre inkább a *korlátok folyamatos meghaladásának* elve szerint működnek, aminek érvényesüléséről éppen az új menedzsment hivatott gondoskodni. A „korlátok nélküli világ” nem valami-féle visszatérést jelent a „természethez”, hanem egy olyan különös intézményi rendszer következménye, amely a távlatokat tekintve minden korlátot túlhaladottnak tekint. Egyáltalán nem olyan modellről van szó, ahol a központi hatalom közvetlenül távvezérli az embereket, nem, itt a teljesítmény/élvezet rendszer önmagát terjeszti, a bonyolult ellenőrzési, értékelési és ösztönző mechanizmusok közvetítésével, és a termelés valamennyi részelemét, a fogyasztás és a társadalmi viszonyok valamennyi formáját áthatja.

Az alábbiakban megpróbálunk nagyvonalakban összképet adni a terjedő kórformákról.

Szenvedés a munkában és korlátozott autonómia

A cél- és projektvezérelt menedzsment hatásai számos szociológiai és pszichológiai kutatás tárgyát képezték, és voltak közöttük, amelyek

komoly visszhangot váltottak ki.¹ A munkahelyi öngyilkosságok számának többszörösére növekedése nyomán immár általánosan elfogadott nézet, hogy a „stressz” és a „túlhajsztóság” a munkában fájdalmas és veszélyes „pszichoszociális kockázatokkal” jár, ráadásul a közösségi biztosítóknak kiugróan magas többletköltséget okoz.²

Miközben ezeket a tüneteket gyakran a munka intenzivitásának a növekedése és annak forrása: a feszes munkatempó, valamint a munkaidő csökkentésének a termelékenységnövelés kényszerében jelentkező perverz hatása okozza, az olyan szellemi károsodás, mint a „stressz”, kapcsolatba hozható a célok eléréséért viselt személyes felelősség növelésével. A lehetetlen feladatok elé állított vagy egymásnak ellentmondó utasításoknak engedelmeskedni kényszerülő munkavállaló a korábbiaknál nagyobb eséllyel veszíti el felettesei vagy társai megbecsülését. A munkahelyi kollektívák meggyengülése erősíti a munkavállaló elmagányosodását. Az ellenőrzés szerepének növekedése megkérdőjelezi a szervezet „szociális funkcióját”, vagyis azt a szabad játéktérrel, amit a munkavállalói jogviszony meghagy, és ami értelmet ad a munkának, mint ahogy gátat vet a dolgozók nagyobb valószínűségű autonómia felé törekvésének is.³ A szakmai kockázat mindennapivá válása, amit a menedzsment kézikönyvek izgalmas és embert gazdagító állapotként, pozitívan értékelnek („próba, ami naggyá tesz”), az egyén fokozott sérülékenységéhez vezet. Amikor a menedzser – a kiélezett konkurenciaharc körülményei között – a maga narcizmusával egyenlőségjelet tesz önmaga és a vállalkozás sikere közé, akkor a legkisebb sorscsapás is rendkívüli erőszakhoz vezethet. A vállalkozás neoliberális irányítása, azzal, hogy belsővé teszi a piaci kényszert, a verseny bizonytalanságát és brutalitását is behozza a vállalkozásba, és kiteszi az embereket a személyes kudarc, a szegénység és az önbizalomvesztés veszélyének.

¹ Lásd Christophe DEJOURS: *Souffrance en France. La Banalisation de l'injustice sociale*. Seuil, Párizs, 2006.

² Lásd „Le Rapport de détermination, la mesure et le suivi des risques psychosociaux au travail” (2008. március 12., Átadta: Philippe Nasse, bíró, Patrick Légeron, pszichiáter és Xavier Bertrand, munka, szociális és szolidaritásügyi miniszter).

³ Ahogy Michel Gollac és Serge Volkoff írják: „Felhasználni a vállalkozás érdekében, a menedzseri formákon és technikákon túl, mindazt az energiát, amit az emberek gazdasági érdekekkel együtt nem függő tevékenységekbe fektetnek, a humánerőforrás-gazdálkodás állandó és nem titkolt törekvése: ha a termelékenység növeléséről van szó, semmilyen forrást nem szabad figyelmen kívül hagyni, ez a „zéro megvetés” igazi értelme. Azonban, amikor intenzivitása ferasztóbbá teszi a munkát, leértékeli a tapasztalatot, megzavarja a betanulási folyamatot és a közösségeket, az autonómia és a részvétel fogalmainak jelentése megváltozik. A „zéro megvetés” ilyenkor határtalan kétszínűséggel párosul.” (M. GOLLAC és Serge VOLKOFF: „Citius, Altius, Fortius. L'intensification du travail”, i. m. 67.)

A munkaszervezés új formáinak ellentmondásai, melyekről a már idézett szociológiai képzavarok (kényszerű azonosulás, finom kényszerítés stb.) tanúskodnak, csak erősítik a munkával kapcsolatos szakmai csalódásokat, és meggátolják a konfliktusok nyílt és kollektív kifejezését. Ha egyszerű a közösség és az egyén alávetették magukat az értékelés és a személyes felelősségvállalás logikájának, akkor attól kezdve nem emelhetnek kifogást az ellen sem, ha az ember önmagán gyakorolt erőszakkal teszi azt, amit elvárnak tőle.¹ Az ember mindenesetre annál is inkább sérülékenynek tűnik a munkájában, mert a menedzsment teljes azonosulást vár el tőle.² Az új, menedzseri hatalom egyik, az azonosulást kikövetelő ellentmondása kétségtelenül a konfliktus delegitimációja. Ez utóbbi annak a következménye, hogy az előírt kényszereknek „nincs alanyuk”, nincsenek azonosítható szerzőik vagy forrásaik, teljesen objektívként elfogadottak. A szociális konfliktus kizárt, mert a hatalom láthatatlan. Kétségtelenül ez az, amire a „lelki szenvedés” új tünetei részben visszavezethetők.

A személyiség eróziója

Marcel Mauss, a személy kulturális és történelmileg kialakult karakterére vonatkozó megállapításainak szellemét követve manapság számos szociológus hangsúlyozza, hogy a mai személyiség mennyire „szét-szór”, „alakatlan” vagy „szétesőben lévő”. Richard Sennett szerint a – gyakran a személyiség szabad megformálását segítő lehetőségként értékelt – kötetlen szervezeti forma valójában támadja a „karaktert” és erodál, lemorzsol mindent, ami stabil az emberben: kapcsolatait másokkal, értékeit és kapaszkodóit.³ Az életpályának egyre kevésbé van szabályos íve, egyre kevésbé tervezhető. Ebből a szempontból az új normativitás legkézzelfoghatóbb jele, hogy „a hosszú időtartam nem létezik”.⁴ A munka nem nyújt többé stabil keretet, kiszámítható életpályát, szilárd, személyes kapcsolatrendszer. A „projektek” és a „missziók” bizonytalansága, a „hálózatok” és „csapatok” folyamatos változása következtében a szakmai munka – a lojalitás és a hűség minimumát azért mégiscsak magukban foglaló szociális kapcsolatok helyébe lépő – pontszerű „tranz-

akciók” összegévé silányul. Aminek megvan a maga visszahatása a magánéletre, a család szervezettségére, az önképre: „A rövidlátó kapitalizmus a személyiség karakterének, és különösen az embereket egymáshoz kötő és az egyes embernek a tartós létezés érzését kölcsönző karakterjegeinek a megsemmisítésével fenyeget.”¹ Konkrétan ez úgy jelenik meg, hogy a munkavállaló nem tud többé támaszkodni a szakmai életében felhalmozott tapasztalataira.

Ez a tendencia, mely szerint csak a közvetlenül hasznosítható szakértelem ér valamit, magyarázza a seniorok, vagyis az ötvenen felüli korosztály gyors „elavulását” és kiebrudalását a munka világából. A folyamat maga bonyolult kapcsolatban van a „humán tőke” olyan beállításával, mint ami állítólag időtálló lenne. A „humántőke” a valóságban ugyanúgy alávetett az elértéktelenedés kockázatának, mint a tárgyi tőke, és ez óhatatlanul mélyen érinti az – idő múlásával egyre inkább társadalmi és gazdasági hasznosságuk elvesztésének nyomasztó érzésével szembesülni kénytelen – embereket. Richard Sennett munkavállalók körében végzett kutatása világosan kimondja a lényegét: „mindig mindent újra kell kezdeni”, „mindig újra és újra bizonyítani kell”, „zéróról kell indulni”. A negatív következmények halmozódnak: gyorsuló „kikopás” a szakmából, kapcsolati és pszichikai „összeomlás”. Milyen az „új személyiség”? „Az új tapasztalatra mindig nyitott gyurmaember, állandóan változó töredékek kollázsa” – adja meg a választ Richard Sennett.²

A közösségi kötelek felbomlása

Fentebb láttuk, hogy az új vezetéstudomány, azzal, hogy állandóan önmagunk sanyargatására ösztönöz, miként vonja egyre jobban ellenőrzése alá viselkedésünket és szerepeinket.³ Ez a – vállalkozás teljesítményének javítását szolgáló – „aszkezis”, kiegészülve a munkavállaló „menedzseri láncban” történő rendszeres értékelésével, szabálykövetővé teszi a magatartást, de közben felszámolja az emberek egymással szembeni kötelezettségeit. A kapcsolatok, az érzelmek és a pozitív érzések egytől egyig a hatékonyság növelésének eszközévé válnak. Eva Illouz felhívja a figyelmet arra, hogy mennyire telítődik a vállalkozás és a fogyasztás világa a gazdasági stratégiák eszközeül szolgáló érzelmekkel.⁴ Az „emó-

¹ J.-P. DURAND: *La chaîne invisible. Travailler aujourd'hui : du flux tendu à la servitude volontaire*, i. m. 309.

² Lásd N. AUBERT és V. GAULEJAC: *Le Coût de l'excellence*, i. m.

³ R. SENNETT: *Le Travail sans qualités. Les Conséquences humaines de la flexibilité*. Albin Michel, Paris, 2000. Angolul: *The Corrosion of character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*.

⁴ uo. 24.

¹ uo. 31.

² uo. 189.

³ Lásd Gabrielle BALAZS és Jean-Pierre FAGUER: „Une nouvelle forme de management, l'évaluation”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 114. szám, 1996. szeptember

⁴ E. ILLOUZ: *Les Sentiments du capitalisme*. Seuil, Párizs, 2006.

ciók” (érzelmi tőke, érzelmi intelligencia, érzelmi kompetencia) kiemelten fontos témaként kezelése a képzéseken és a tesztekben felidézzi a résztvevőkben a jólét és a szeretet kötelességét, és ezzel állandó kétséget ébreszt az érzelmi megnyilvánulások őszinteségét illetően.

A közösségi kötelek felbomlása a nagylelkű gesztusok, a hűség, a lojalitás, a szolidaritás – és minden, ami a munkahelyeken a társas és szimbolikus kölcsönösség csíráját tartalmazza – megkérdőjelezésében nyilvánul meg. Minthogy a korunk emberével szemben támasztott legfőbb követelmény a „mobilitás”, az ebből következő hajlam a bezárkózásra és a közömbösségre mindenképpen szembe megy a „csapatszellem” erősítését magasztaló és a „vállalati közösség” összekovácsolását célzó erőfeszítésekkel. A *csapatmunka* felértékelődésének az új munkaszervezetben persze semmi köze a közösségi szolidaritáshoz: a változó összetételű csapat szigorúan operatív alapon, a kijelölt célok elérésének eszközeként működik. Tágabb összefüggésben, a „senkinek semmivel nem tartozó”, „légy önmagad sikerének (*self-help*) kovácsa” ideológiája elszakítja a – másokkal szembeni kölcsönös kötelezettségeken alapuló – társadalmi köteleket. Hogyan tartsunk együtt olyan embereket, akik nem tartoznak semmivel senkinek? Az önhibájuk miatt szegényekkel, lustákkal, magatehetetlen idősekkel és bevándorlókkal szembeni bizalmatlanságnak, sőt gyűlöletnek kétségkívül megvan a maga „kohéziós” hatása a társadalomra. Azonban megvan a hátulütője is: az emberek érzik a fenyegetést, hogy egy nap ők maguk is hatékonytalanná és haszontalanná válnak.

Depresszió – minden mennyiségben

A finanszírozott gazdaság ritmusával lépést tartó, feszített tempóban élő ember magánéletében állandóan ki van téve az összeomlás veszélyének.¹ A. Ehrenberg szerint a teljesítménykultusz miatt az emberek többsége a gyakorlatban tapasztalja a nehézségek leküzdésére való képtelenségét, és ez tömeges depresszióhoz vezet. Tudjuk, hogy a „depressziós” megbetegedések száma 1979 és 1996 között a hétszeresére nőtt, s ezzel a „századvég” tipikus betegségévé vált, akárcsak annak idején a „neurasténia”.² A depresszió valójában a teljesítmény fonákja, a szubjektum válasza az önmegvalósítás és az önmagunkért való felelősségvállalás parancsára, és arra a parancsra, hogy a vállalkozás kalandjában önmagunkat

megháladva emelkedjünk mindig magasabbra.³ „Az egyén inkább általános gyengeséget érez, mint hogy hibát követett volna el, inkább a diszfunkció világában él, mint a törvényében: a depressziós ember lerobbant gépezet.”² A depresszió mint tünetegyüttes – negatív elemként – immár a normativitás része: az az ember, aki nem támogatja a versenyt, aminek közvetítésével kapcsolatba kerülhet másokkal, az gyenge, önállótlan, és abba a gyanúba kerül, hogy „nem tud megfelelni a kihívásoknak”. Az „önmegvalósítás” és a „sikeres élet” diskurzusából következik a boldogság társadalmi előírásának megfelelni képtelen, félresiklott egzisztenciák, az „elcsövesedett”, „lepusztult csőrök”, „csődtömegek”, lúzerrek megbélyegzése. A szociális kudarc, a beilleszkedési zavar a betegség határeseté.³

Amikor a vállalkozás életvezetéssé, *Lebensführung*-gá válik, – ahogy Max Weber mondta volna – a mindennapokban hozandó döntések sokasága, a folyamatos kockázatvállalás ösztönzése, a személyes tökefelhalmozás permanens erőtetése hosszú távon maga után vonhatja azt, amit úgy hívunk, hogy „fáradtság önmagunk vállalására”. A mind bonyolultabb üzleti világban minden egyes cselekedet időigényes és komoly erőfeszítést igénylő információgyűjtő és döntéshozatali munka végeredménye: a neoliberális embernek univerzális „látnokká” kell válnia, mindenféle biztosításokkal kell felszerelkeznie, mindig úgy kell döntenie, mint-ha befektetésről lenne szó („tudástőkébe”, „egészségi tőkébe”, „öregkorba”), racionálisan kell választania a kereskedelmi ajánlatok széles köre között, még a legegyszerűbb szolgáltatások (a vonat indulásának időpontja, levelezésének lebonyolítási módja, hálózatokhoz való hozzáférés, áram- és gázszolgáltatója) kiválasztásában is.

Erre a „felelősségbetegségre”, az állandó döntési kényszer okozta fáradtságra a legelterjedtebb gyógyszer a teljes doppinghasználat. A magára maradt embert többé el nem ismerő, védelmét nem biztosító, őt nem támogató intézmény szerepét a gyógyszer veszi át. Különböző doppingszerek, a vizuális médiától való függőség kínálnak mesterséges menedéket. A fogyasztási mánia is kiveszi a részét ebből a „szociális gyógyszerelésből”, pótlandó a legyengült intézményeket.

A depresszív állapot tünetei gyakran összefüggésben állnak azzal a ténnyel, hogy a munkáltatók nem elégítik ki kellőképpen a munkavállalók elismerés iránti igényét. Pedig a méltóság, az önbecsülés, az elismerés fontossága, mint láttuk, mindenütt nagy hangsúlyt kap a menedzseri retorikában. Ebben az igényben kétségtelenül egy fontosabb jelenséget,

¹ Nicole AUBERT: *Le Culte de l'urgence. La société malade du temps*. Flammarion, Párizs, 2004.

² Lásd Philippe PIGNARRE: *Comment la dépression est devenue une épidémie*. La Découverte, Párizs, 2001.

¹ Lásd Alain EHRENBURG: *La Fatigue d'être soi. Dépression et société*. Odile Jacob, 2000.

² uo. 16.

³ Lásd Eva ILLOUZ megjegyzéseit, *Les Sentiments du capitalisme*, i. m.

az egyes ember és az intézmények közötti viszony megváltozását kell meglátnunk: az intézmények többé nem képesek olyan identitástudatot és eszményeket biztosítani neki, melyeknek köszönhetően kevésbé kételkedne saját értékében.

A jelképek pusztulása

Az intézményi formát öltő eszmények meggyengülése, a „deszimbolizáció”, ahogy a pszichoanalitikusok nevezik, egyesek szerint olyan „új pszichikai ökonómiát” szül, amelynek egyre kevésbé van köze a freudi korszak klinikumához.¹

A korábban a mindenkire a maga megfelelő helyére tevő kultúra által elrendezett és elbeszélte generációk közötti kapcsolat, mint ahogy a nemek közötti is, legalábbis bizonytalanná vált. Ma már – úgy tűnik – semmilyen etikai elv, semmilyen tiltás nem tud gátat vetni a végtelen és korlátlan választás dicsőítésének. Korunk – a szabad választás jegyében a „szimbolikus súlytalanság” állapotába került – embere önmagára maradt élete irányításában. A választásnak ez az örökös megidézése, a korlátlannak hitt vágyak kiélésének szorgalmazása súlytalan, a szélben ide-oda lebegő „lufit” csinál az emberből. Egyik nap az autóját kell lecserélnie, a másik nap a partnerét, a harmadikon az identitását, azután a nemét, miközben állandóan a kielégülés és a kielégületlenség között vergődik. De vajon kell-e ebből az egész „világ deszimbolizációjára” következtetnünk?² Kétségtelenül helyesebb lenne azt mondani, hogy a szimbólumrendszer a kapitalista gazdasági logika pusztá eszközévé válik. Ez a lehetséges jelentése annak, amit Lacan „kapitalista diskurzusnak” nevezett. A vállalkozásban elfogadott pozíciókkal, funkciókkal, hatáskörökkel, ahogy a fogyasztási csoportokkal, a divat- és reklámjelzésekkel valamint márkákkal való azonosulás, ugyanúgy a hierarchikus viszonyokat pótolja, mint ahogy ez korábban a rokonsági kapcsolatokban vagy a politikában történt. Az identitások gazdasági eszközökkel folyó manipulációja „állandóan változó, volatilis Én-ideálok”³ teremti. Más szavakkal, az önazonosság fogyóeszközzé vált. A kapitalista diskurzus – ahogy Lacan jelezte – mindenevő, a természeti erőforrásokat – éppúgy, mint az emberi anyagot – elfogyasztja, és számos intézményes és szimbolikus formát is felfal, miként azt már Marx megjegyezte a *Kiáltványban*. Nem azért,

hogy mindet eltüntesse, hanem azért, hogy felváltsa az övéivel: a vállalkozásokkal és a piacokkal.¹

A szimbolikus tér – gazdasági intézmények közvetítésével való – instrumentalizációja nemcsak köddé változtatja a szubjektum eszményeit, hanem a dolgok és élőlények feletti mindenhatóság téves látszatát is kelti. Minden a tulajdonunk, mindent birtokba vehetünk az egyén és érdekei kiszolgálására teremtett, a dolgokkal összekeveredő szómágia segítségével. A tiltások és korlátok nemeket és nemzedékeket egymástól elválasztó helyeit felváltja a mennyiség, vagyis a tudomány és az áru univerzuma. A piaci nyelvezet és a tudományos diskurzus kölcsönösen kiegészítik egymást, és együtt alkotják azt, amit a pszichoanalitikus Jean-Pierre Lebrun „korlátlan világnak”² nevez. Az egyes ember így mindig önmaga körül forog, és – egy valamilyen szociális eszményre támaszkodó hiteles, tiltó hatóság híján – a mohóság szociális instanciái keltette örökös kísértések, valamint az önmaga elé állított tiltások között lebeg, ide-oda a levegőben. Az új ember nem az oidipuszi család modelljét követve nő fel. Az apa gyakran már csak letagadott idegen, mert nem ismeri a legfrissebb piaci divatot vagy mert nem keres elég pénzt. A pszichoanalitikusok szemében a neuralgikus pont továbbra is a Másik arctalansága, – a szimbolikus szint szerepe lehetne, hogy elvágja a felnövő gyermek az anyához kötő köldökzsinórt, és az Atya Nevének közvetítésével eljuttassa a törvény és a vágy szubjektumának állapotába. Azonban – valószínű és politikai instanciák híján – immár nincs a szociális mezőben más közös kiindulópont, csak a piac és ígéretei. Sokak szerint a kapitalista diskurzus a szimbolikus formák lerombolásával a pszichotikus jelenségek tömegessé válásához vezet. Ezt állította G. Deleuze és F. Guattari is, ahogy fentebb felhívtuk rá a figyelmet. De Lacan szintén ezt mondta, ha kevésbé közismert is: „Ami a kapitalista diskurzust egyedivé teszi, az a Verwerfung, az eldobás, kidobás az összes szimbolikus mezőn kívülre, mindazzal, ami ezzel együtt jár, amint már mondtam. Hogy minek a kidobása? Hát a kasztrációé!”³ A kérdés az: a mindenhatóságnak ebben a világában, amely elnyeli magában a korlát nélküli szubjektumot, túlsúlyra jut a tömeges pszichózis, a skizofrénia és a paranoia a maga szél-

¹ uo. 137.

² Jean-Pierre LEBRUN: *Un monde sans limite. Essai pour une clinique psychanalytique du social*. Érès, Toulouse, 1997, 122.

³ A kasztráció alatt Lacan az anyával való élvezéstől való megváltást érti, a szimbolikus rendbe való belépés következményeként. Idézi Dany-Robert DUFOUR: *L'Art de réduire les têtes*, t. I. 122–123. („Ou pire” 1972. február 3-i szeminárium, „Le savoir du psychanalyste”, 1972. január 6-i szeminárium, Sainte-Anne)

¹ Lásd erről Charles MELMAN: *L'Homme sans gravité. Jouir à tout prix, entretien avec Jean-Pierre Lebrun*. Denoël, Párizs, 2002.

² Dany-Robert DUFOUR: *L'Art de réduire les têtes. Sur la nouvelle servitude de l'homme libéré à l'ère du capitalisme total*. Denoël, Párizs, 2003. 13. „A piaci árucserre fejlődése a szimbólumok eltűnéséhez vezet a mai világban.”

³ uo. 127.

sőséges állapotaival, vagy egyelőre megmentik-e ettől a céltalan sodródástól másféle védekezési formák, mint például valamilyen rendszerű perverzión?

A „mindennapi perverzitás”²

Némely pszichoanalitikusok szerint, akik Lacanhoz képest harminc évvel nagyobb időtávlatból szemlélhetik az eseményeket, ma már inkább egy olyan világban élünk, ahol a neurotikus embert, aki az amiatt érzett csalódás érzésével küszködött, hogy a tárgy nem felel meg vágyának, felváltja a teljes élvezet képzeletbeli illúzióján alapuló *perverz viszony* a vágy tárgyával. Minden relatív, minden megvehető, és minden alku tárgya. Azonban, ha minden lehetséges, akkor minden kétséges, minden gyanús is, mert semmi sem szent, senkinek. A tény, hogy mindenből üzletet csinálnak³, valamint az örökös hajlandóság a törvények megsértésének védelmére, mint új norma, a relativizmus diadalának jelei.

Charles Melman rámutatott, hogy minden olyan ábrázolás kérdésessé tétele, amely megakadályozta a közvetlen, manipulatív célú perverzitást, azonos célokat követ egy olyan gazdasági terjeszkedéssel, amelynek „ahhoz, hogy fenntartsa önmagát, meg kell, hogy szüntesse a féltékenység, a szemérem, a morális korlátok, a tilalmak minden formáját. És mindezt azért, hogy egy olyan fogyasztókból álló tömeget teremtsen, akik a tökéletes, korlátlan és pótszerként adagolható élvezet után sóvárognak”⁴. Az eszményképek legyengülése nyomán a vágy elvész az embertársaink javai utáni szimpla irigykedésben, a *pleoneksziában*, amit már Hobbes kora társadalma karakterisztikus jegyének tartott.⁵ Azonban minél inkább rájárá válik az ember a piacon elérhető tudatmódosító szereknek, annál inkább ő maga is egyre inkább tárggyá válik, aminek minden értékét az adja, amit a gazdasági mezőben létrehoz, olyan tárggyá, amit – mielőtt nem olyan „teljesítőképes”, mielőtt használaton kívül kerül – leselejteznek.

¹ Vannak a paranoiás viselkedésforma-termeléshez pozitívan viszonyuló menedzser-irodalomban nem érdektelen írások. Andrew Grove, az Intel Corporation elnöke, *Only the Paranoid Survive* (Csak a paranoiások maradnak fenn) Double Day, New York, 1996. című írásában olyan vezetési módszert javasol, amely a versengés normáját összeköti az alkalmazottak „pszichotizáló” vezetésével: „A félelem a versenytől, a csődtől, a csalódástól, a vereségtől óriási motivációs tényező tud lenni. Hogyan kelthetjük fel a vereségtől való félelmet az alkalmazottainkban? Segítség, mint ha magunk is átéreznék.” (6.)

² A kifejezést Jean-Pierre LEBRUN: *La Perversion ordinaire. Vivre ensemble sans autrui*, i. m.-ből vettük.

³ Az „üzletelésről”, mint a tárgyhöz való perverz viszonyunkról lásd Roland CHÉMAMA: „Éléments lacaniens pour une psychanalyse au quotidien”, *Le Discours psychanalytique*, Éditions de l'association freudienne internationale, 1994, 299–308.

⁴ Charles MELMAN: *L'Homme sans gravité*, i. m. 69–70.

⁵ Erről lásd fent, 1. fejezet

Valójában a neoliberális szubjektíváció egyre nyíltabban kötelező része az élvezeti viszony, minden más egyénnel. Ezt a viszonyt *objektalizációs* viszonynak nevezhetjük. Nem egyszerűen a másik ember gépies „eldologiasításáról” van itt szó, hogy a Frankfurti iskola egyik kedvenc kifejezését idézzük, hanem arról, hogy a másikat, de önmagunkat is, amennyiben a Másik vagyunk, csak élvezeti értékén mérjük, vagyis annyiban, amennyiben valamilyen *többletet* képes „hozni”. Az így meghatározott objektalizációnak három fő jellemzője van: a szubjektumok, a menedzseri technikák segítségével, saját létezésüket – a vállalkozások által a profittermelés érdekében elfogyasztott – „humán erőforrásként” teszik próbára; a teljesítménynormának alávetve úgy kezelik egymást kapcsolataikban, mint birtokba veendő, alakítandó és saját kielégítésük céljából átforgalmazandó tárgyakat; és végül a marketing technikák céltabláiént olyan végső élvezetet hajszolnak az áruk fogyasztásában, ami azzal egyenes arányban távolodik tőlük, ahogy kimerülnek a hajszolásukban.

E kegyetlen logikáért drága „arat” fizet az ember. Miközben a vesztes szenved a kudarc miatt, a nyertes – mint megannyi tárgynak, melyek felett biztosítja az uralmát – egyre több szenvedést okoz. A dolog nem új. Azonban, miután ez a „korlátlan világ” egyszer már gyökeret vert, soha nem látott terjeszkedési lehetőség nyílik a mindennapi perverzitás előtt, pontosabban minden előtt, ami az általános versenyhelyzetben a perverzitást ösztönzi. A perverzitás az orvosi szakirodalomban azt jelenti: a partner egyszer használatos tárgy, használat után, mielőtt nincs rá szükség, eldobandó – nos, ez a perverzitás vált a szociális kapcsolatok új normájává.¹ A teljesítmény kategorikus imperatívusza békésen megfér a mindenhatóság fantazmagóriájával, kiegészülve a totális és határtalan élvezet társadalmi méreteiben elterjedt illúziójával. C. Melman szerint így az elfojtás uralma alatt álló pszichikai gazdaságból átjutunk az „élvezet exhibíciója uralta társadalomba”.²

Az új ember öncélú élvezete

A pszichoanalízis segíthet megérteni azt a rendszert, amelyben az új szubjektum önmaga kielégítésére törekszik. Ha hihetünk J. Lacannak, ez az élvezethajhászat – mint törekvés a lehetetlen teljesség felé, és ebben nagyon különbözik az egyszerű örömtől – a társadalomban mindig korlátoznak és részlegesen mutatja magát. Az intézmény feladata, hogy korlátozza és irányt szabjon a korlátozásnak. A vállalkozás – mint az emberi intézmény általános formája a nyugati kapitalista társadalmakban – sem

¹ Charles MELMAN: *L'Homme sans gravité*, i. m. 67.

² *uo.* 18–19.

kivétel ez alól a szabály alól, azzal a különbséggel, hogy mindezt úgy teszi, hogy közben *tagadja*. A munka kényszerével, a fegyelmezással, a hierarchia közvetítésével, és minden olyan lemondás beiktatásával, aminek köze van a dolgos munkával párosuló aszkézishez, korlátozza az öncélú élvezetet. Az élvezetvesztés nem kevésbé jelentős, mint a vallási társadalmakban, csak *éppen másmilyen*. Az áldozatvállalást, mint az emberi sors szükségzerű részét, nem törvényi úton – helyi és időbeli, történelmi körülményektől függően – írják elő, és igazolják, hanem attól az egyéntől követelik meg a döntést róla, aki „nem tartozik senkinek semmivel”.

Az „önmagát felépítő egyén” végletes felértékelésének nyelvezete az¹, ami itt – tagadás formájában – lehetővé teszi megfogalmazni a képtelen állítást: a veszteség igazándiból nem is veszteség, mert a szubjektum maga döntött mellette. Azonban ez a családi és iskolai nevelésre nem elhanyagolható hatást gyakorló mítosz a neoliberális ember működésének csak egyik eleme. El kell fogadnia, hogy munkába kell menni, hogy alkalmazkodni kell a mindennapi élet köztétsegeihez. Amikor ezt követelik tőle, mint vállalkozó Éntől követelik meg, úgy, hogy közben az Én *képzeletbeli* teljes élvezetével folytathatja életét a teljes világban. Mindenki a maga ura, vagy legalábbis azt hiszi, hogy az lehet. Öncélú élvezethajhászat a képzelet világában és a korlát tagadása, maga az ultraszubjektíváció törvényeként jelennek itt meg.

A régebbi társadalmakban az élvezet részleges feláldozásának produktív hatása volt, ami a nagy vallások és politikai rendszerek dogmatikai és építészeti remekműveiben öltött testet. A korai kapitalizmusban felhalmozott tőke is ilyesfajta termék volt, az alsóbb osztályok – és különben a polgárság fogyasztása – korlátozásának is a gyümölcse. A klaszszikus politikai gazdaságtan így a veszteséget a haszon reményében vi-selt költségként fogta fel.

Ma más a helyzet. A veszteséget tagadni kell, az élvezet képzelt korlátlansága pedig felhasználható az – amúgy is a korlátlan tőzsdei árfolyam-emelkedés, a végtelen terjeszkedés virtuális logikája rabságában élő – vállalkozás javára. Persze, ehhez át kell esni a szubjektivitás racionalizációján, de a cél mindig az élvezet „kielégítése” lesz. A munka nem szenvedés, hanem önmagunk élvezete, amihez a kötelező teljesítmény közvetítésével juthatunk el. Nincs veszteség, mert közvetlenül „önmagunkért” dolgozunk. Ami a tagadás tárgya, az az ultraszubjektíváció heteronormatív jellege, vagyis az, hogy az önmagunkon túliban lévő élvezet határtalansága a korlátlan tőkefelhalmozás céljának rendeltetik alá.

Az új normatív logika megkülönböztető jegye, hogy nem az egyén teljes lemondását követeli meg egy legyőzhetetlen kollektív erő és a ragyogó jövő javára, hanem egy nem kevésbé totális alávetettséget kíván elérni egy „mindenki nyertes” típusú játékban, hogy egy, a munka és társadalom világában gyakori, találó megfogalmazást használjunk. Míg a régi kapitalizmusban mindenki elveszített valamit: a kapitalista – a vállalt kockázat révén – javainak biztonságos élvezetét, a proletár a szabad rendelkezést a szabadidejével és munkaerejével, az új kapitalizmusban senki sem veszít, itt mindenki nyer. A neoliberális szubjektum nem veszíthet, hiszen ő egyszerre a dolgozó, aki felhalmozza a tőkét, és ugyanakkor a részvényes is, aki a hasznát élvezi. A neoliberális emberi sors képzelt világa tehát így fest: egyszerre vagy saját alkalmazottad és tulajdonod részvényese, korlátlanul „teljesítesz” és korlátok nélkül élvezed a munkád gyümölcsét.

A „gátszakadás”, amiről a neoliberális embertípus klinikuma tanúskodik: a szimbolikus kereteken kívüli, bizonytalan állapota, lebegése az idő felett, esetleges és alkalmi kapcsolatai más emberekkel nem akadályozzák a teljesítmény növelését, mint ahogy az új, hálózati technológiák alkalmazását sem. A lényeg, hogy megértsük, az *öncélú élvezet korlátlansága a virtuális világban éppenséggel a szimbólumvesztés másik oldala*. Az önmagát a mértéktelenségben, az örök rohanásban, a meggon-dolatlan kapkodásban kiélő ember persze állandóan ki van téve a depresszió és a függőség veszélyének, de marad terepe a „konnexionista” állapotnak is, amelyben – egy más instanciához való legitim kötődés híján – megtalálja a maga bizonytalan támaszát és teljesíti az elvárt hatékonyságot. A neoliberális szubjektivitás klinikumában soha nem szabad szem elől tévesztetni, hogy a „patologikus” és a „normális” egyazon normativitás része.

A neoliberális szubjektum irányítása

Ha megnézzük ennek az új embertípusnak a „kórlapját”, akkor azt látjuk, hogy két arca van: a győztesé, a szegényérzert nélküli sikeré és a vesztesé, a teljesíthetetlen elvárásokkal, normaképző technikákkal szembeni kudarcé.¹ A depresszió és a perverzítás között vergődő neoliberális szubjektum szükségképpen tudathasadásban szenved: előbb csúcsteljesítő, akit imádnak, majd élvezeti cikk, amit eldobnak.

¹ Az *Individu incertain*-ben A. Ehrenberg megállapítja, helyesen, hogy a hódító egyén és a szenvedő egyén „az önmagát irányító egyén két oldala”. (A. EHRENBURG: *Individu incertain*. Hachette, Párizs, 1996. 18.)

¹ Olivier REY: *Une folle solitude. Le Fantôme de l'homme autoconstruit*. Seuil, Párizs, 2006.

Egy ilyen elemzés azt a benyomást kelti, mintha a „hedonista individualizmus” vagy a „tömeges narcizmus” gyakran unalmas bemutatása mögött rejtett formában a tekintély tradicionális formájának feltámasztására való igény bújna meg. Holott semmivel sem követhetnénk el nagyobb hibát, mint ha úgy értelmeznénk az új embert, ahogy a konzervatívok. Ő egyáltalán nem az anarchikus élvezet immár „semmit sem tisztelő” embere. Ugyanilyen mértékű tévedés lenne a másik végletbe esve elítélni pusztán csak a piaci eldologiasítást, a tömegfogyasztás elidegenítő hatását. Persze, a reklámvilág élvezethajhászatra szólító parancsai részei ennek a válogatos világnak, ahol esztétizálása és erotizálása, valamint a márkanév vonzereje a „vágy tárgyává” és élvezeti ígéretté teszik a „dolgot”. Azonban azt is figyelembe kell venni, hogy ezt a neoszubjektumot messze nem saját szélsősége, hanem a teljesítmény/életvezet rendszere *irányítja*.

Ha a mai társadalomban csak a hol a „piaci értékek belsővé tételével”, hol a „demokrácia korlátlan terjeszkedésével” azonosítot, korlát nélküli életvezetést látjuk, akkor elfelejtjük a neoliberális normativitás sötét oldalát: a köz- és magánszféra egyre kiterjedtebb megfigyelését, az emberek hálózati kapcsolatainak egyre pontosabb nyomon követhetőségét, ténykedésük egyre aprólkosabb és kicsinyesebb értékelését, az egyesített információs és reklámadatbázisok egyre szélesebb körű hatalmát, valamint talán legelsősorban az öncenzúra egyre alattomosabb formáit. És összességében véve elfelejtjük az új szubjektum – a különböző közvetítői révén az életvezet obszcén tálalását, a vállalkozás-alapú teljesítményelvárást és az emberek megfigyelésének hálózatosodását egymással összekapcsoló – irányításának összetett jellegét.

Persze, a régimódi kádereknek az lehet a benyomásuk, hogy a mai embert „nem tartják kellően kézben”. Ugyanebbe a tévedésbe estek már a 19. századi konzervatívok is. Az „emberi jogokban” csak a közelgő társadalmi anarchia veszélyét látták. A nyugati társadalmak átalakulását azonosították a hagyományos tekintély válságával, amin – úgy gondolták – csak az Ancien Régime értékeinek helyreállításával lehet úrrá lenni. Így nem ismerték fel a kényszernek azokat a – munkához, valamint annak szakmai és társadalmi megosztásához kötődő – új formáit, melyek korlátokat emeltek az ipari társadalom emberé elé. Egyszóval nem értették meg a korszak kapitalista társadalmának új morális és politikai rendszerét.

Ehhez hasonló tévedésnek vagyunk ma is tanúi, és ez akadályozza, hogy megértsük az új szubjektumtípusok magatartása (ideértve a deviancia és a rossz közérzet, az ellenállás és a menekülés formáit) és a felettük gyakorolt valamennyi ellenőrzési és megfigyelési forma viszonyát. Teljesen természetesen dolog sajnálkozni a nevelő intézmények, a család, az iskola, a szakszervezeti vagy politikai szervezetek válsága fölött, vagy

siránkozni a kultúra és a tudomány illetve a demokrácia hanyatlása miatt. Sokkal többet ér, ha azt igyekszünk megérteni, miként integrálódtak és alakultak át ezek az intézmények, értékek, tevékenységek – szükséges „modernizációjuk” apropóján – a teljesítmény/életvezet rendszerébe; görcső alá venni a lakosságot és az egyént ellenőrzés és megfigyelés alatt tartó technikákat, felhasználásukat a gyógyításban, a róluk és magatartásukról felállított adatbázisok vezetését, beleértve a koraiakat is; hasznosabb megnézni, hogy az orvosi és pszichológiai tudományok hogyan hangolják össze a biztonsági és a közgazdasági nyelvezetet a szociális menedzsment erősítése érdekében. Mert az új, neoliberális szubjektum irányításának eszközrendszere még nem öltött végső formát. Többféle presszió tapasztalható, kínálkozó tudományokban nincs hiány, egyesülésük folyamatban van, vagy küszöbön áll.¹ Az emberek irányításának központi kérdése továbbra is az, hogy miként programozható az egyén a lehető legkorábban úgy, hogy az önmaga korlátlan meghaladására vonatkozó parancsnak engedelmeskedve ne térjen el a túl erőszakos és túl nyíltan szabályellenes viselkedés irányába; valamint az, hogy megtudjuk, miként tartható fenn a „közrend”, miközben egyszerre kell ösztönözni az embereket az örömszerzésre és ugyanakkor elkerülni a mértéktelenségből fakadó kicsapongásokat. A „teljesítmény szociális menedzsmentje” éppen ennek az irányítási parancsnak felel meg.

¹ A „szociobiológia” karrierjét követően nem szabad elfelejtenünk a „neuroközgazdaságtan” születéséről sem. Az agy biológiája és a mikroökonomia együttes művelése kétségtelenül érdekes perspektívát nyújt a magatartás ellenőrzésében.

Következtetések

A liberális demokrácia kimerülése

Melyek a neoliberális rációt jellemző fő vonások? Munkánk befejezéseként négy ilyen emelhetünk ki. *Először:* ellentétben azzal, amit a klasszikus közgazdászok gondoltak, a piac nem a természet által adott tény, hanem konstruált valóság, ami, mint ilyen, igényli az állam aktív beavatkozását és egy speciális jogrendszer létrehozását. Ebben az értelemben a neoliberális diskurzus nem közvetlenül a piaci rend ontológiája. Mert egyáltalán nem a „dolgok természetes rendjében” keresi legitimitásának alapját, hanem tudatosan és nyíltan vállalja: „célja a piac építése”¹.

Másodszor, a piaci rend lényege nem a cserében van, hanem a különböző termelési egységek vagy „vállalkozások” közötti egyenlőtlen viszonyhoz vezető versenyben. Piacot építeni következésképpen azt jelenti: a gazdasági érintkezés szabályaként általános érvényre juttatni a versenyt.² Ebből a szempontból mindenképpen el kell ismerni, hogy az ordoliberalisok legfontosabb tanítása az volt: az állam – a hagyományos „éjjeliőri” szerepen messze túli – küldetése, hogy a versenyt „létrehozó” alapelyből kiindulva megteremtse a „rend keretét”, felügyelet alatt tartsa az „általános keretet”³, és őrködjön azon, hogy valamennyi gazdasági szereplő tiszteletben tartsa azt.

Harmadszor, ami még inkább új, mind a korai liberalizmushoz, mind az 1890–1920-as évek „reformer” liberalizmusához képest: az állam nem

¹ Wendy BROWN: *Les Habits neufs de la politique mondiale*, i. m. 51. és 97.

² Ez a norma egyáltalán nem zárja ki, sőt, éppen ellenkezőleg, feltételezi a cégek „szövetségkötési” stratégiáit, annak érdekében, hogy megerősítsék „versenyelőnyeiket”. Innen a mai menedzsmentben a verseny és az együttműködés együttes alkalmazását jelölő „coopétition” fogalom divatja. Ugyanakkor, mint ahogy a Spencer által a szerződés formájában dicsért „önkéntes együttműködés”, a konkurens cégek közötti „információcsere” formáját öltő informális kapcsolatok sem jelentenek a nem tranzakcionális közös felhasználás értelmében vett valóságos együttműködést.

³ Ezeknek a kifejezéseknek a jelentéséhez lásd az elsőhöz a 7. fejezetet, a másodikhoz a 10. fejezet 324. oldalát.

egyszerűen éber őre ennek a keretnek, hanem ő maga is alárendelt, saját tevékenységében, a verseny szabályának. A „magánjogi társadalom”¹ eme eszménye szerint semmi nem indokolja, hogy az állam kivételt élvezzen azok alól a jogi előírások alól, amelyek betartatása az ő feladata. Éppen ellenkezőleg, önmaga felmentése vagy kivétele ezek alól csak méltatlanná tenné őt ugyanezen szabályok hajthatatlan őrének szerepére. A magánjognak ez az abszolút elsőbbsége valamennyi közjogi kategória fokozatos kiüresedése irányába hat, nem abban az értelemben, hogy e kategóriák formálisan hatályon kívül helyeztetnének, hanem abban, hogy megszűnik operatív érvényük. Az állam innen kezdve köteles pusztán egy vállalkozásnak tekinteni magát a többi között, mind belső működésében, mind más államokhoz való viszonyában. Így, miközben feladata a piac építése, önmagára is érvényesnek kell tekintenie a piaci normákat. Negyedszer, a verseny, mint norma egyetemessé válásának követelménye messze túllép az állam határain, eljut közvetlenül a saját magával fenn tartott kapcsolatában vett egyénig. A „vállalkozás-alapú kormányzási modell” állami működés szintjén kötelező érvényesítésének ugyanis mintegy meghosszabbítása a „vállalkozó Én” önmaga feletti uralma, vagy pontosabban: a vállalkozó állam, akárcsak a vállalati „governance” magánsze replői, kötelesek közvetve rávezetni az egyes embert arra, hogy úgy viselkedjen, ahogy a vállalkozók. A neoliberalizmusra jellemző kormányzási modell kiterjeszti tehát uralmát „a szoros értelemben vett állami működésen túlterjeszkedő és az egyes ember önmagát szolgáló magatartási formáit összehangoló valamennyi irányítási technikára”.² A vállalkozás előrelép a szubjektívációs minták sorában: immár minden ember egy-egy irányításra váró vállalkozás és gyümölcsöt termő tőke.

Az a-demokratikus racionalitás

A piac építésétől az építés normájaként értelmezett versenyig, majd a versenytől, mint a gazdasági szereplők tevékenységének normájától az állam és működésének normájaként értelmezett versenyig, és végül a vállalkozó állam normájaként értelmezett versenytől a vállalkozó ember magatartásának normájaként értelmezett versenyig: ezek azok a momentumok, amelyeken keresztül végbemegy a piaci logika kiterjeszkedése az emberi létezés valamennyi szférájára, és amelyek a neoliberalis racionalitást igazi globális ésszé teszik.

¹ F. Böhm eme kifejezéséhez lásd 7. fejezet, hayeki értelmezéséhez és elmélyítéséhez lásd 9. fejezet.

² Wendy BROWN: *Les Habits neufs de la politique mondiale*, i. m. 56.

Azonban – a félreértések elkerülése érdekében –, amiről itt szó van, az egyáltalán nem az, hogy visszatérünk az „életvilág gyarmatosításának” habermasi gondolatához, már csak azért sem, mert olyan „életvilág” (*Lebenswelt*), amely előzőleg ne lett volna diskurzus tárgya, vagy ne került volna valamilyen hatalom befolyása alá, soha nem létezett. Csak jelezzük, hogy a piaci gondolkodás terjeszkedése – a magán- és a közszféra közötti választóvonal eltüntetésével – mennyire lebontja, egészen az alapokig, magát a liberális demokráciát. Hiszen a liberális demokrácia valamikor elképzelhetetlennek tartotta a politika és a morál feloldását a gazdaságban. Ennek konkrét bizonyítékát találhatjuk meg Adam Smith és Adam Ferguson életművében.¹ Feltételezte azonkívül a törvény mint törvényhozó aktus bizonyos fajta primátusát, és ennek mértékében a végrehajtó hatalom törvényhozó hatalom alá rendelésének egy bizonyos formáját.² Együtt járt vele, úgyszintén, ha nem is a közjog magánjog feletti felsőbbrendűsége, de legalább a két szféra közötti elhatárolás szükségességére vonatkozó határozott meggyőződés. A liberális demokrácia és a polgár „közös jóhoz” vagy „közjóhoz” való egy bizonyos kapcsolata kölcsönösen feltételezte egymást. És ezzel együtt feltételezte az állampolgár közügyekben való közvetlen részvételét, különösen azokban a pillanatokban, amikor maga a politikai közösség létezése volt a tét.

A neoliberalis gondolkodásmód, miközben az ideológia terén tökéletesen alkalmazkodik eme distinkciók létezéséhez, soha nem látott mértékben semlegesíti normatív jellegüket. A közjog felolvasztása a magánjogban, a közcselekvés jövedelmezőségi és termelékenységi kritériumokhoz igazítása, a törvény mint törvényhozói aktus szimbolikus leértékelése, a végrehajtó hatalom megerősödése, a végrehajtási folyamatok felértékelése, a rendőri hatalom igazságszolgáltatás ellenőrzése alóli mentesülésének tendenciája, a konkurens „politikai ajánlatok” közötti döntésre redukált „fogyasztó állampolgár” térnyerése – megannyi gyakorlatban tapasztalt tendencia, melyek kielégítően bizonyítják a liberális demokrácia mint politikai norma kimerülését.

A kimerülés egyik legjellemzőbb tünete a „jó kormányzás” témájának kiemelt szerepe a menedzseri nyelvezetben. A vezetéssel kapcsolatos gondolkodás teljes egészében szakmai kérdéssé válik, a – közcselekvés

¹ Lásd 1. és 2. fejezet.

² Ahogy azt Locke-nál láttuk. (Lásd 3. és 9. fejezet)

kontextusát és a lehetséges választások pluralitását egyszerre megjeleníteni képes – politikai és szociális megfontolások rovására.¹ Mindez mélyen befolyásolja a közjavak értelmezését, éppúgy, mint elosztásuk alapelveit. A közjavakhoz való hozzáférés egyenlőségét és a kedvezmények alanyi jogúságát a szolgáltatásokhoz való hozzáférés személyhez kötése és rászorultság-alapúvá tétele valamint a közszolgáltatások konzumerista felfogása egyaránt kérdésessé teszi. Ebben az értelemben egyre inkább a menedzsment-szemlélet kategóriái lépnek az eddig az állampolgári lét alapjait képező közös, szimbolikus alapelvek helyébe.² A közbeszéd immár másról sem szól, mint a – „senki nem tudja mit értsünk alatta” és a „senki nem érti, mihez akarunk eljutni általa” – „reformról”.

Nemcsak a vezetési forma és technikai eszközei változtak meg, hanem a kormányzók és a kormányzottak közötti kapcsolat rendje is felbomlott. A polgár mint olyan – a nyugati országokban a 18. század óta formálódó – fogalma gyökereiben kérdőjeleződött meg. Jól érzékelhető ez például a – történetileg a politikai demokráciához logikusan hozzátartozó – polgári jogok kétségbe mindennapokban való kétségbe vonásában, kezdve mindjárt a szociális biztonsághoz való joggal. „Nincs jog ellenszolgáltatás nélkül”, mondják, hogy rákényszerítsék a munkanélkülieket végzettségüknek nem megfelelő munka végzésére, fizetössé tegyék az egészségügyet, tandíjat fizetessenek az egyetemistával, cserébe egy olyan szolgáltatásért, aminek hasznát állítólag egyedül ő fogja élvezni; hogy a családi pótlékot a szülői nevelés kívánatosnak tartott formáihoz kössék. Bizonyos javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférést immár nem egy státuszhoz kapcsolódó jognak, hanem olyan piaci típusú szolgáltatásnak tekintenek, amiért cserébe a felhasználónak valamilyen konkrét, elvárt cselekvéssel vagy közvetlenül, pénzben kell fizetnie. A közvetlen, közösségi felelősséggel rendelkező „citoyen” alakja lassan eltűnik a szinterről, és átadja a helyét a vállalkozó típusú embernek. Nem egyszerűen a neoliberalis retorika „vevő-királya” ez, hanem az az ember, akinek a társadalom nem tartozik semmivel, akinek „nincs ingyenebéd”, és „akinek többet kell dolgoznia, hogy többet keressen”, hogy idézzünk néhányat az új kormányzási „módi” közhelyei közül. A közsféra működésének kiinduló pontja többé nem a jogokkal rendelkező, hanem a vállalkozó típusú ember, aki más, hasonlóan „vállalkozó” szereplőkkel a legkülönbözőbb, magánszerződésen alapuló kapcsolatokba lép. Az általános és titkos választójoggal legitimált közjogi szabályokat és politikai

¹ Lásd P. LE GALÈS: „Gouvernance”, In: L. BOUSSAGUET, S. JACQUOT és P. RAVINET (szerk.): *Dictionnaire des politiques publiques*, i. m. 244.

² Marc HUFTY (dir.): *La Pensée comptable*, i. m. 19.

döntési folyamatokat egyre inkább felváltják a „problémák megoldása érdekében esetenként, alkalmi jelleggel kialakított üzleti megállapodások”. A közsféra működésének ez a menedzseri szemléletű reformja tévolról sem „semleges”: azzal, hogy növeli a szociális egyenlőtlenséget, szolgáltatások elosztásában valamint a foglalkoztatási, egészségügyi és oktatási forrásokhoz való hozzáféréseben¹, és egyúttal felgyorsítja az egyre növekvő számú „másodrangú” és „semmilyen joggal nem rendelkező” állampolgárt termelő – társadalmi kirekesztési folyamatokat, közvetlenül sérti a *szociális állampolgárság demokratikus logikáját*.

Félreértés lenne ugyanakkor a neoliberális racionalitásban pusztán demokratizációs folyamat – a 18. század „civil polgári” és a 19. század „politikai polgári” jogait a 20. században szociális polgári jogokkal kiegészítő – „harmadik szakaszának” megkérdőjelezését látni.² A *jóléti állam* (welfarism) nem a lakosság tisztán „biopolitikai” vezetési formája volt, hanem nemcsak azzal a hatással járt, hogy a háború utáni, fordí típusú munkaszervezésben kialakult a tömegfogyasztás, hanem célja is volt, – ahogy Robert Castel helyesen hangsúlyozta – nevezetesen – a polgári lét konkrét feltételeinek megteremtése fejében – a munkavállalók integrálása a politika világába.³ A „citoyen” szociális jogainak fokozatos eróziója tehát nemcsak az úgynevezett „szociális” állampolgárságot érinti, hanem a polgári létet mint olyan alapjainak a teljes megkérdőjelezése előtt nyitja meg az utat, amennyiben a történelemben ezek az alapok egymásra épültek. Ez ezzel a nyugati társadalomtörténet egy új szakaszának nyitányát jelenti.⁴

Ebből a szempontból meglepetéssel konstatáljuk, hogy a gyakorlatban milyen szorosan kapcsolódik a szociális jogok kétségbe vonásához a liberális demokráciák, nemcsak politikai, hanem kulturális és erkölcsi alapjainak a megkérdőjelezése is. A cinizmus, a hazugság, egymás megvetése, a nyárspolgárság, a nyelv és a közösségi élet szabályainak felrúgása, a tudatlanság, a rongyrazás és a domináns pozícióval való brutálisság – visszaélés – pusztán a „hatékonyság” ürügyén – egyre inkább polgárjog

¹ Lásd Sharon GEWIRTZ: *The Managerial School, Post-Welfarism and Social Justice in Education*, Routledge, London, 2002. A „menedzseri iskola” hatásaival kapcsolatban valamennyi, a legutóbbi években végzett kutatás kimutatta az iskolai egyenlőtlenségek növekedését és a rászorultság legszegényebb rétegeinek a perifériára szorulását a gettószerű létesítményekben.

² Ezt a történeti sémát a szociológus T. H. Marshall mutatta be egy, „Állampolgárság és társadalmi osztály” című konferencián, idézi A. O. HIRSCHMAN: *Deux siècles de rhétorique réactionnaire*, i. m. 14 sk.

³ Robert CASTEL: *Les Métamorphoses de la question sociale*. Fayard, Párizs, 1995. [Új kiadás: Gallimard, „Folio”, 1999.]

⁴ Colin Crouch a „poszt-demokrácia” elnevezést javasolta erre az időszakra. Lásd C. CROUCH: *Post-democracy*. Polity Press, Cambridge, 2004.

nyer a kormányzásban. Ahol a teljesítmény a politika egyetlen kritériuma, mit számít ott a lelkiismeret, a gondolkodás és a szólás szabadsága, mit számít ott a törvényes formák és a demokratikus procedúrák tisztelete? Az új gondolkodásmód – a liberális demokrácia morális és jogi alapelveivel immár köszönő viszonyban sem lévő – saját értékelési kritériumait részesíti előnyben. A szigorú értelemben vett menedzseri racionalitás szemében a törvények és a normák csak pusztán eszközök, melyek totálisan relatív értéke csupán a célok elérésétől függ. Ebben az értelemben nem egyszerűen a demokráciából való átmeneti „kiábrándultsággal” van dolgunk, hanem egy sokkal radikálisabb változással, melynek nagyságrendjét a szimbólumok politikából való eltűnése tükrözi a legjobban.

Ez az, amiben W. Brownnak tökéletesen igaza van, amikor a *de-demokratizálódás* – nyelvi újításnak számító – kifejezését használja: a liberális demokrácia alapjait jelentő kategóriák kiüresedése a gyakorlatban, ahogy az konkrétan a törvényesség felfüggesztésében és a rendkívüli állapot mindennapivá válásában – amit egyébként Giorgio Agamben olyan jól elemzett¹ – tetten érhető, nem jelent egyet, és nem is előszobája egy új politikai rendszer győzelmének.² Sokkal inkább az új normatív logika határozott hajlamát fejezi ki arra, hogy egybemossa a különböző politikai rendszereket, olyannyira, hogy gyakorlatilag *egyenlőségjelet* lehessen tenni közéjük, ezzel megkérdőjelezve végső soron a klasszikus hagyománytól örökölt politikarendszer-fogalmunk értelmét is.

Ugyanakkor látni kell, hogy ez a differenciálatlanság messze nem „átmeneti baleset”, hanem kezdettől fogva, mintegy „be van kódolva” a neoliberalizmus szellemi és politikai programjába. A hidegháborús korszak „demokrácia *versus* totalitarizmus” ellentéte, amit Raymond Aron írt le a maga legkiérleltebb formájában³, háttérbe szorított egy másik, ugyanolyan fontos ellentétet a demokrácia két formája között. Hayek szerint ugyanis az egyetlen igazi ellentét a liberalizmus és a totalitarizmus,

nem pedig a demokrácia és a totalitarizmus között van. Ahhoz, hogy igazolja ezt az új szembeállítás, először le kellett szűkítenie a demokráciát a vezetők kiválasztásának folyamatára, amit szerinte legelőször gyakorlati eredménye, és nem az állítólag azt megalapozó értékek alapján kell megítélni.⁴ Míg a demokrácia nem jelent egyebet, mint a vezetők kiválasztásának formáját (a választással), addig a liberalizmus lényege a hatalom (akár a többség hatalma) korlátozásának követelése. Következésképpen, még ha a vezetőket a többség is választja, elég annyi, hogy a többség által gyakorolt hatalom korlátlan legyen, és máris „totalitárius demokráciával” van dolgunk. És megfordítva, a liberalizmus is lehet demokratikus vagy akár tekintélyelvű, a vezetők kijelölésének formájától függően. Mindettől függetlenül a liberalizmus, akár demokratikus, akár tekintélyelvű, mindig kívánatosabb a „többség zsarnokságánál”².

Tulajdonképpen a demokrácia és a népfeltség azonosságának kérdéséről van itt szó. Hayek szerint a „konstruktivizmusra” jellemző módon keveredik itt egymással a képviselők kiválasztásának *eredete* és a hatalomgyakorlás legitim *terepe*: a *népfeltség elve* a valóságban mindenképpen a kormányzat a közösség ügyeibe – a választáson többséget szerettek javára – történő korlátlan beavatkozási jogának elismeréséhez vezet. Tehát nem nagyon meglepő, hogy a nép – a politikai szabadságfogalom szempontjából annyira lényeges – közvetlen felruházása a szabadsággal Hayek szemében gyanúsnak tűnik. Azt mondani egy népről, hogy szabad, végső soron nem jelent mást, mint „átmenetelt az egyéni szabadság fogalmát külön entitásként felfogott embercsoportokra”. Holott, ahogy F. Hayek ismételten hangsúlyozza, „egy ilyen értelemben szabad nép nem feltétlenül szabad emberek népe is”³: van olyan, hogy egy embert elnyomnak egy demokratikus rendszerben, de lehet szabad is egy diktatórikus rendszerben. A legfőbb érték tehát igenis az egyéni szabadság, vagyis az, hogy az egyes embernek megmaradjon a lehetősége megteremteni magának egy védett területet („a tulajdonát”)⁴, nem pedig a politikai szabadság, azaz az emberek közvetlen részvétele vezetőik kiválasztásában. Ami a lényeges itt, az az, hogy a demokráciának ez a leszűkítése – a kormányzást gyakorlók kijelölésének technikai formájára –, lehetővé teszi, hogy eltöröljék a demokráciát, mint politikai rendszert

¹ G. AGAMBEN: *État d'exception. Homo sacer*. Seuil, Párizs, 2003.

² Szemben azzal, amit Jean-Claude Paye gondol, ő azt állítja, hogy a jog felfüggesztése a Carl Schmitt-i értelemben vett „szuverén diktatúra” létrehozását, vagyis egy új jogrendet megalapozó diktatúrát jelenti. (J.-C. PAYE: *La Fin de l'État de droit. La lutte antiterroriste, de l'état d'exception à la dictature*. La Dispute, Párizs, 2004. 197 sk.), W. Brown, óvatosabban, „új politikai környezetrendszerről”, vagy olyan „politikai és társadalmi formáról” beszél, amelynek „még nincs meg a neve”. *Les Habits neufs de la politique mondiale*, i. m. 69–70.

³ R. ARON: *Démocratie et Totalitarisme*. Gallimard, Párizs, 1987. Magyarul: *Demokrácia és totalitarizmus*. L'Harmattan Kiadó-Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2005. Emlékezzünk rá, hogy e szerint a szembeállítás szerint a demokrácia a politikai pluralizmuson alapszik, míg a totalitarizmus egyet jelent az egypártrendszerrel.

¹ F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 104.; F. HAYEK: *The Constitution of Liberty*, Routledge and Kegan Paul, 1990. 103–105.

² Ami újra megvilágítja F. Hayek és M. Friedman viselkedését a Pinochet diktatúrával kapcsolatban (lásd fent 9. fejezet)

³ F. HAYEK: *La Constitution de la liberté*, i. m. 13.; F. HAYEK, *The Constitution of Liberty*, i. m. 13.

⁴ F. HAYEK: *A liberális társadalmi rend alapelvei*. In: uő. *Piac és szabadság*, i. m. 329–330.

más rendszerektől elválasztó határvonalat, és ebben az értelemben megnyitja a lehetőséget a politikai rendszerek osztályozásában általánosan elfogadott differenciáló kritériumok relativizálása előtt. Ha azt állítjuk, ezzel ellentétben, hogy a demokrácia alapja a népszuverenitás, akkor világossá válik, hogy a neoliberalizmus mint elmélet, nem véletlenszerűen, hanem lényegéből fakadóan *antidemokratikus*. És konkrétan ez az, ami menthetetlenül szembeállítja – mint tudjuk – Hayeket a radikális demokráciát előnyben részesítő Bentham liberalizmusával.¹

A neoliberalizmus mint stratégiai rendszer

Ami a lényeg, az az, hogy miközben a liberális demokráciának már csak egy – a retorika szintjére sülyesztett, hol „nosztalgizálásra”, hol „harciaskodásra” használt – üres váza maradt fenn, a neoliberalizmus lett a *domináns* racionalitás. Mint ilyen, ez a gondolkodásmód számos, összetett és állandóan mozgásban lévő, nem szándékolt – és néha a szándékolttal ellentétes – hatások nyomán, egy megújulásra és önkorrrekcióra képes hálózatot alkotó – éppannyira diszkurzív mint intézményi, politikai, jogi, közgazdasági – eszközrendszerben öltött testet. Ebben az értelemben *globális rendszerről* beszélhetünk, amely, mint minden rendszer, lényegéből fakadóan „stratégiai” természetű, hogy Foucault egyik kedvenc kifejezését használjuk.² Ami azt jelenti, hogy ez a rendszer adott erőviszonyok között, egymással összehangolt beavatkozások eredményeként jött létre, és célja egy bizonyos „stratégiai célnak”³ megfelelő irányban módosítani ezeket az erőviszonyokat. A cél nem egy manipulációban jártas kollektív szubjektum fondorlatos összeesküvése, hanem magukat a szereplőket kerítette hatalmába, és föléjük kerekedvén teremtette meg önmaga szubjektumát. Ahogy fentebb láttuk⁴, pontosan ez történt a hetvenes-nyolcvanas években, amikor egy politikai projekt kapcsolódott rá egy belső eredetű szabályozási dinamikára. Két logika fonódott egymásba, aminek eredménye lett a globális verseny mint stratégiai célkitűzés diádala. Nem igaz, hogy létezett valamiféle tudatos – a fordí típusú szabályozási modellről egy másik modellre történő átmenetet megcélzó – projekt, ami először megfogant volna valakinek az agyában, mielőtt egy második fázisban, megtervezett módon, a gyakorlatba is átültették volna.

¹ Lásd fent, 4. és 5. fejezet.

² A tágabb értelemben vett „rendszerről” mint olyan heterogén elemek hálózatáról, amelyek egyaránt lehetnek diszkurzív és „nem diszkurzív” jellegűek, lásd M. FOUCAULT: *Diis et Écrits*. II, i. m. 299–301.

³ *uo.*

⁴ Lásd 10. fejezet.

A rendszer stratégiai jellege, mint látjuk, megkívánja a létrejöttét lehetővé tevő, valamint a rendszert módosító korrekciók sorozatát és változatos formáit magyarázó történelmi szituációk számba vételét. Csak eme feltétel teljesülése esetén érthetjük meg a legnagyobb kapitalista országok vezetőire a pénzügyi válság súlyossága által rákényszerített „fordulatot”. Mint ahogy láttuk, a pénzügyi válság a *neoliberális kormányzási modell válságának* nyitányát jelentette. Ami most következik, az első „tűzoltás” (új könyvelési normák bevezetése, az adóparadicsomok *minimális* ellenőrzésének megteremtése, hitelminősítő intézetek reformja stb.) után, az igen nagy valószínűséggel az állam és a piac közötti munkamegosztás eddigi rendszerének *átfogó korrekciója*. Abban még nincs semmi különös, sőt, nagyon is normális, ha néhány közgazdász segítségével eltöprengünk egy, a háztartások mértéktelen eladósítására épülő pénzügyi rendszert felváltó „új tőkefelhalmozási rendszer” esélyéről. Viszont óvatlan merészség lenne, ha ebből azt a következtetést vonnánk le: az ingatlanok és pénzügyi eszközök inflációjára épített más mechanizmusokkal felváltó új növekedési rendszer spontán módon maga után vonja majd a neoliberális racionalitás közvetlen megkérdőjelezését. Ha pedig egy egészségesebb működési normákat követő, két lábbal a „realgazdaság” talaján álló, a környezetet tiszteletben tartó, az emberek szükségleteire figyelő és az egész emberiség javát szem előtt tartó „jó kapitalizmus” közeli eljöveteletét jövendöljük, akkor erről azt kell mondanunk, hogy ez minden bizonnyal, ha nem is mesebeszéd, de legalábbis ugyanolyan kártékony illúzió, mint az önszabályozó piac utópiája. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy a *neoliberalizmus új szakaszába* lépünk. Még az is lehetséges, hogy ezt az új szakaszt, ideológiai téren, az „eredeti forrásokhoz való visszatérés” valamilyen formája kíséri. Végül is a „szabályozott kapitalizmushoz való visszatérés” parancsában vajon nem a liberalizmus 1930-as évekbeli gyökeres megújítóinak a jogi szabályok jó „közlekedési szabálykódexét” a régi *laissez-faire* hívők vak természeti törvényeivel szembeállító érvei köszönnek vissza? Az is elképzelhető, – soha nem tudhatjuk, hogy – egy olyan ingamozgás következtében, amelynek csak az ideológia ismeri a titkát – most a speciális, ordoliberalis változat kerekedik felül. Ez annál kevésbé kizárt, mert az ausztro-amerikai konkurense sokáig maga alá gyűrte, ha ugyan egész egyszerűen nem ignorálta.¹

¹ Ez a tudatlanság, ami akár a póre tagadásig is elmehet (az ordoliberalizmus *nem* neoliberalizmus) bizonyosan egyik oka annak, hogy a neoliberalizmust gyakran egyszerűen csak a szabadpiac ideológiájával azonosítják, míg a másik ok a pénzügyi globalizáció és a neoliberális ráció közötti oksági viszony megfordítása lehet, amire fentebb már utaltunk (lásd fent 12. fejezet). Így tartósan

Hasonlóképpen félreismernék a neoliberális rendszer stratégiai jellegét; ha a kései Heidegger *Gestell*jével vagy az i. sz. II. század keresztény teológiájának *oikonomiájával* hoznánk összefüggésbe, mint ahogy azt közvetve G. Agamben javasolja a *Mi a rendszer?*-ben.¹ Ha elfogadjuk, amit ez utóbbi mond, és a foucault-i rendszerek „teológiai gyökeréről” beszélünk, akkor félreértjük azt, hogy ha a rendszereknek nincs is „semmilyen valóságos alapjuk a létben”, és következésképpen nekik maguknak kell „megteremteniük a saját szubjektumukat”, attól még nem reprodukálják ugyanazt a „cezúrát, ami Istenben elválasztja egymástól a létet és a cselekvést, az ontológiát és a praxist”². Isten emberek feletti – a megtestesülés teológiai problémájához visszavezető – hatalmától eltérően, az emberek mindig *egyedi és esetleges* történelmi feltételek között hozzák létre magukat; így természetük kizárólag stratégiai, és nem „sorszerű” vagy „epochal”. Ezen a ponton érdemes idézni Foucault ama megjegyzését, mely rámutat a kormányzás problémájának előtérbe kerülésére, hasonlóan ahhoz, ahogy 1580 és 1660 között történt: ha a kormányzás mint olyan témává válik, ez mindig azért van, mert nem képes mintát találni magának, „sem Istennél, sem a természetben”³. Másképpen fogalmazva, egyáltalán nem az emberek és a világ Isten általi kormányzásának, „teológiai örökségében” kell keresni a magyarázatát annak, hogy az emberek emberek általi kormányzása problémává válik, valójában a világ Isten általi „pasztorális kormányzási modelljének” a válsága az, ami lendületet ad az emberek kormányzásának művészetével kapcsolatos gondolkodásnak. Ami érvényes a kormányzás általános problémaként való felbukkanására, az úgyszint igaz a speciálisan neoliberális kormányzási modell formájának a kialakulására. Ez utóbbi nem szükségszerű következménye a tökefelhalmozó rendszernek, nem a Megtestesülés által-

azonosítottak egymással két dolgot: a neoliberalizmus nem egyéb, mint a pénzügyi világ irányítása alatt álló önszabályozó piac. Innen az elhamarkodott következtetés, hogy a pénzügyi válság a neoliberalizmus végső pusztulásának jele.

¹ G. AGAMBEN: *Qu'est-ce qu'un dispositif?* Rivages, Párizs, 2007. 22–28. A *Gestell* fogalma azt a hajlamot jelenti, ami úgy rendelkezik az emberről, hogy azt parancsolja neki: „a parancs formájában” leplezze le a valóságot, ami Heidegger szemében a modern technika lényege. Ami a teológusok *oikonomiáját* illeti, általa lehet az emberek és a világ kormányzását úgy elgondolni, mint amit Isten a Fiára bízott. Figyelemre méltó, hogy G. Agamben a „rendszer” fogalmat annyira tág értelemben használja, ami nehezen összeegyeztethető a történeti egység foucault-i felfogásával. (uo. 31.)

² uo. 25. Ezt a gondolatot megismétli és elmélyíti: „*Le Règne et la gloire, Homo sacer. II, 2*, Seuil, Párizs, 2008. 3. fejezet, „Etre et agir”, 93–109.

³ M. FOUCAULT: *Sécurité, territoire, population*, i. m. 242.

nos logikájának újabb színeváltozása, és nem is a „Lét misztikus emanációja”, mint ahogy nem is egyszerű szellemi doktrína, vagy a „hamis tudat” tisztavirág-életű formája.

Ezzel szemben annyi bizonyos, hogy a neoliberális racionalitás képes illeszkedni a tiszta piaci logikától eltérő, attól idegen logikákhoz is, anélkül, hogy megszűnne domináns racionalitás lenni. Ahogy W. Brown helyesen állapítja meg: „a neoliberalizmus, mint kormányzási modell anélkül is érvényesülhet, hogy domináns ideológia lenne”¹. Hogy ez nem megy feszültségek vagy ellentmondások nélkül, az persze nem kétséges. Az amerikai példa ebből a szempontból számos tanulsággal jár. Az Egyesült Államokban az új jobboldal ideológiája, a neokonzervativizmus diadalmaskodott, miközben „erősen moralizáló tartalma” összeegyeztethetetlennek tűnt a neoliberális racionalitás „amorális” karakterével.² Első pillantásra arra következtethetnénk, hogy „színjátékkal” van dolgunk. A valóságban – véletlennek egyáltalán nem tekinthető – átfedés tapasztalható a neoliberalizmus és a neokonzervativizmus között: hiszen ha a neoliberális racionalitás a szubjektívációs minta rangjára emeli a vállalkozást, ezt csak annyiban teszi, amennyiben a *vállalkozási forma a dolgozó egyén erkölcsi nevelésének „alapsejje”*, ugyanúgy, ahogy a család alapsejtte a gyermek erkölcsi nevelésének.³ Innen a kalkuláló és felelős egyén – leggyakrabban a dolgozó, takarékos és előrelátó családapa személyén keresztül – állandó – a nyugdíj-, a közoktatási és egészségügyi rendszerek lebontását kísérő – magasztalása. Sokkal többről van itt szó, mint egyszerű „érintkezési zónáról”: a vállalkozás és a család kölcsönös mintaként való felfogása a neoliberális normativitás és a neokonzervatív moralizmus találkozási vagy átfedési pontja. Ezért mindig veszélyes a morális és kulturális konzervativizmust a – hívei által feltételezett –, „liberalizmus” nevében bírálni a gazdaságpolitika területén: aki ezt teszi, azt

¹ A szerző rögtön utána hozzáteszi: „az előbbi a hatalomgyakorlásra utal, a második népi hiedelmek rendjére, amely vagy megfelel, vagy nem az előbbinek, és amely valójában a kormányzási modellel szembeni ellenállás helye is lehet.” Wendy BROWN: *Les Habits neufs de la politique mondiale*, i. m. 67.

² uo. 86. 6. jegyzet. Megjegyzendő, hogy a szerző ugyanebben a jegyzetben a neokonzervativizmusról mint „ideológiáról” beszél. „A neoliberalizmus és a neokonzervativizmus lényegesen különbözik egymástól, például azért, mert az előbbi politikai racionalitásként működik, míg a második ideológia marad.” A francia kiadás előszavában és a második esszében („Le cauchemar américain”), a neoliberalizmusról és a neokonzervativizmusról, mint két „politikai racionalitásról” beszél. Mi azt gondoljuk, hogy semmilyen párhuzam nem állítható fel a neoliberális racionalitás és a neokonzervatív ideológia között.

³ A vállalkozás a neoliberalizmus „etikai-politikai alapzatát” alkotja. Valójában a neoliberalizmus kezdetétől, Röpkétől fogva, a vállalkozás-forma az egyén „moralizáló-felelősségteremtő” formája.

bizonyítja, hogy nem értette meg a neoliberalizmust a *laisser-faire*-től elválasztó különbséget, miközben ez utóbbiak inkohereenciáját kívánja leplezni, és ráadásul azt kockáztatja, hogy vállalnia kell – saját kritikája koherenciáját fenntartandó – a teljes és szisztematikus *laisser-faire*-t.

Azonban a neokonzervativizmus és a neoliberalizmus közötti meg egyezés egyáltalán nem jelenti azt, hogy egy különböző helyekről összedett részelemeket tartalmazó ideológiai katyvasz ne válhatná fel a ma már messzemenően vérszegénnyé vált eszméáramlatot. A blairista baloldallal már bizonyította a múltban, hogy a modernitás lírai fetisizálása, minden téren, beleértve az erkölcsök felszabadítását, igen jól megfér a neoliberalis gondolkodással. Nem lehet kizárni, hogy egy másik szinten, a gazdaságpolitika szintjén, a keynesi elmélet bizonyos elemei – átmeneti költségvetési lazítás, a monetáris stabilitás kritériumainak ideiglenes felfüggesztése, a piaci spekuláció megfékezését célzó intézkedések stb., ezek mind olyan elemek, melyek nem kezdik ki a tőke és a munka közötti jövedelemelosztás alapjait – a háború után a bérekkel kapcsolatban megszületetthez hasonló kompromisszum újrakötésével a vállalkozás-alapú kormányzás segítségére sietnek. Önmagában ez a, pusztán a körülményektől függő, pragmatikus segítség ugyanakkor nem olyan súlyú, hogy sértené a neoliberalizmus normatív logikáját, addig amíg egy széles körű lázadás le nem dönti a trónjáról.

Egy másik kormányzási modell lehetőségei

A neoliberalis racionalitás félelmetes kihívás elé állítja a baloldalt: nem elégedhet meg az „általános piacosság” metsző bírálatával, a kihívásnak „megfelelő”, a siker esélyét magában hordó politikai választ kell találnia arra, ami az újdonság az uralkodó normatív rendszerben. Amennyiben ez utóbbi a liberális demokrácia visszafordíthatatlan pusztulását hozza magával, a baloldal nem elégedhet meg, mint ahogy arra gyakran hajlamos, a liberális demokrácia védelmével. Nem mintha le kellene mondania a szabadságjogok védelméről, de tartózkodnia kell attól, hogy ezt *ennek* a demokráciának a nevében, például a „neoliberalis autoritarizmus” és a „liberális demokrácia” szembeállításával tegye. Hogy ismét W. Brownt idézzük:

...a liberális demokráciát liberális fogalmakkal védeni, ez nemcsak a baloldali szemléletmód feláldozását; hanem, e feláldozáson keresztül, azáltal, hogy hallgatólagosan a fennálló rend állandó, pusztá tagadójának,

egy panaszkodó, nem pedig saját politikai, társadalmi és gazdasági jövőképet felmutatni képes párttá degradáljuk, a baloldal diszkreditálását is jelenti.¹

Ugyanezen ok miatt nem térhetünk vissza a „formális demokrácia” marxista bírálatához sem, hiszen akkor nem vennénk tudomást arról, hogy a liberális demokrácia kimerülése megfosztja a kritikát minden létalapjától: a neoliberalis kormányzás nem demokratikus formájában és antidemokratikus tetteiben; hanem egyáltalán nem demokratikus, *még formális értelemben sem*, miközben nem lehet azonosítani a hatalom diktatórikus vagy tekintélyelvű gyakorlásával sem. A neoliberalis kormányzás a-demokratikus. A „citoyen” és a „bourgeois” közötti szakadás tovább tart, és ezzel együtt az ember önmagával való újraegyesítése ma is aktuális feladat. Még mindig ugyanezen ok miatt a baloldallal nem azzal kell foglalkoznia, hogy – a „részvételi demokráciával való aládúcolással”² törekedve megmenteni a bukácsoló, kudarcos képviselői demokráciát – életet lehessen a kiöregedőben lévő rendszerekbe. És még kevésbé cövekelhet le a „politikai liberalizmust” a „gazdasági liberalizmustól” elválasztó határon: egy ilyen pozícióval elismerné, hogy a „pusztán politikai” liberalizmus alapjait aláasta egy olyan neoliberalizmus, amely egyáltalán nem „tisztán gazdasági”. Tágabb értelemben véve, az egész tér, – amit korábban az, amit szociáldemokráciának szoktak nevezni, foglalt el, vált manapság közvetlenül és létének alapjaiban kérdésessé, mert ennek az elnevezésnek kizárólag a politikai demokrácia szociális jogok elismerésére való kiterjesztésének lehetőségében, szociális polgári létként, a klasszikus politikai polgári jogok kiegészítéseként és megerősítéseként volt értelme.

Ebből a szempontból rá kell mutatni, hogy a szóhasználat néha milyen zavaró lehet. A „szociálliberalizmus”, mint olyan, nem létezik és nem is lehetséges, egész egyszerűen azért, mert a neoliberalizmus, mint globális racionalitás az emberi létezés valamennyi dimenzióját kitölti, teljes egészében, és így eleve lehetetlenné teszi önmaga bármiféle meghosszabbítását szociális téren. Becsapós tehát az az analógia, amely azt sugallja, hogy a „szociálliberalizmus” ugyanaz ma a neoliberalizmus mellett, mint ami valaha a „szociáldemokrácia” volt a politikai demokrácia oldalán. Ami viszont igenis létezik ezzel szemben, az egy olyan *baloldali neoliberalizmus*, aminek semmi köze a szociáldemokráciához,

¹ Wendy BROWN: *Les Habits neufs de la politique mondiale*. i. m. 78.

² Ahogy azt javasolja Loïc BLONDIAUX: *Le Nouvel Esprit de la Démocratie*. Seuil, Párizs, 2008. 100.

mint ahogy a liberális politikai demokráciához sem.¹ A valóságban, amit a „szóciál” előtag rosszul leplez, az a sommás azonosítás, mellyel – tévesen – egyenlőséget tettek a liberalizmus és a gazdasági laissez-faire közé. Ugyanezt lehet elmondani a baloldal nagy része által annál is inkább bőkezűen osztogatott „ultraliberalizmus” címkéjéről, mert kísértést érez arra, hogy – szégyenlősen ugyan – de közeledjen a hozzá közel álló neoliberális ortodoxiához.² Itt is szükséges emlékeztetni arra, hogy a neoliberalizmus nem keverendő össze a korlátlan piacosság gondolatával, ezért semmi értelme – azzal a céllal, hogy azt sugalljuk, létezik egy tiszteletreméltó liberalizmus, amely nem mond le az állami beavatkozás eszközéről – az „ultraliberalizmus” névvel jelölni. Nem lehet elégszer elismételni, F. Hayek nem „ultraliberális”, ő egy olyan „neoliberális”, aki az erős állam híve, ahogy számos más neoliberális is.³ Ami a libertarianizmust illeti, akár minimális államot akar, akár az állam megszüntetését, ez nem ultraliberalizmus, hanem egy másik liberalizmus, melyet a neoliberalizmustól nem egyszerű fokozati különbség választ el.

Az egyetlen kérdés, amit igazán érdemes feltenni, az az, hogy a baloldal képes-e a neoliberális kormányzással egy alternatív kormányzási modellt szembeállítani. A *Biopolitika születése* címen tartott, 1979. január 31-i előadása végén M. Foucault felteszi magának a kérdést, hogy vajon létezett-e valaha „autonóm, szocialista kormányzási modellt”. A válasza egyértelmű: soha nem létezett ilyesmi. Amit a történelemből tudni lehet, az az, hogy a szocializmus mindig valamilyen más kormányzási modellt követett. Hol a liberálist, hol az adminisztratív típusút. Innen adódik a kérdés: milyen lehetne egy lényegéből fakadóan szocialista kor-

¹ Lásd 10. fejezet.

² Ahogy azt helyesen jegyzi meg Gérard DESPORTES és Laurent MAUDUIT a *L'Adieu au socialisme*, Grasset, Párizs, 2002, című munkájukban (290.): az, ahogy Michel Rocard a pénzügyi válsághoz viszonyul, nagyon beszédes ebből a szempontból: „A jelenlegi válság nem teszi kérdéssé a liberalizmust. Viszont megkongatja a lélekharangot a Milton Friedman alapította bünyözői iskola, az ultraliberalizmus felett [...]” Interjú Michel Rocard-ral, *Le Monde*, 2008. november 2–3. A chicagói iskola „kriminalizálása” itt kettős haszonnal jár. Mindenekelőtt lehetővé teszi azt gondolni, hogy Adam Smith és Milton Friedman között nincs semmi különbség, azt lehet mondani tehát, hogy a neoliberalizmus nem több, mint a friedmani iskola. Ugyanakkor az a funkciója is megvan, hogy fedezze a „még mindig nagyon gaulle-istanak” (*sic!*) ítélt francia jobboldalt, ami közvetve nagyon sokat elárul a francia baloldal jobboldallal szemben impotenciájának valódi okairól.

³ Lásd 9. fejezet. S. Audier nem nagyon kerüli el ezt a leegyszerűsítést, amikor F. Hayeket „egy új ultraliberális utópia” szerzőjének kiáltja ki, hogy ezzel is még jobban szembeállítsa W. Röpke „antikapitalista” liberalizmusával. In: *Le Colloque Walter Lippmann*, i. m. 234.

mányzási modell? M. Foucault következtetése az, hogy ha a szocializmuson és szövegein belül keressük, akkor az ilyen kormányzási minta nem létezik. És mivel nincsenek nyomai, „ki kell találni”¹.

Hogy megértsük ennek a kitalálásnak a szükségességét, röviden vizsgáljuk meg a magának a kormányzásnak a gondolatára. Michel Foucault szerint kormányozni azt jelenti: „rendelkezni a dolgok felett”. Magától értetődik, hogy „dolgok” alatt itt nem az emberekkel szembeállított dolgokat kell érteni, hanem az „embereket és dolgokat együtt, úgy, ahogy megjelennek”.² A kormányzás, mint modell tehát bizonyos mértékben egyesíti az emberek kormányzásának (*gouvernement*) és a dolgok igazgatásának (*administration*) gondolatát, miközben a szuverenitás paradigmája a legfőbb hatalomnak az emberekhez, mint alattvalóhoz való közvetlen kapcsolatát domborítja ki.³

Ez a kölcsönös kapcsolat az emberek, a dolgok természetével való ellentétesség elkerülésére ügyelő kormányzása, valamint a dolgok – emberek szabadságát felhasználó – igazgatása között az, ami – azzal, hogy lehetővé teszi a kiszabadulást a szuverenitás régi jogi kerete alól – az új, döntő lökést adja a kormányzás művészetével kapcsolatos gondolkodásnak. Mert ezen a kereten belül a törvénynek biztosított elsőbbség csak tükrözi azt a közvetlen kapcsolatot, ami a főhatalom akarata és a – mindig engedelmességi szándékkal gyanúsított és örökösen engedelmességi kötelezettségükre emlékeztetett – alattvalók akarata között fennáll. Ezért a szuverenitás-elmélet új alapokra helyezését célzó minden kísérlet óhatatlanul fenntartotta ezt a primátust, sőt – egészen a törvény szakralizációjáig menően – erősítette is. Különösen érvényes ez J.-J. Rousseau kísérletére: miközben a dolgok igazgatásának és az emberek kormányzásának is helyet kíván biztosítani, feloldja az embert a szuverenitás elvében. Így az *Enciklopédia* „Politikai gazdaságtan” cikkében megkülönbözteti a „közgazdaságtant” vagy „kormányzást” a „legfőbb hatalomtól” vagy „szuverenitástól”. A kormányzást, ami magában foglalja a személyek kormányzását és a dolgok igazgatását egyaránt, szigorúan alá kell rendelni a szuverénnek, aki egyedül birtokolja a törvénykezés hatalmát. Innen ered a probléma, ami szerint ugyanaz a politikában, mint a kör négyesítője a geometriában: „a törvény ember fölé helyezése”.⁴ Csak egy

¹ Lásd ezzel kapcsolatban, M. FOUCAULT: *NBP*, i. m. 93–95.

² M. FOUCAULT: *Diis et Écrits*, II, i. m. 643–644.

³ M. FOUCAULT: *Sécurité, territoire, population*. Gallimard/Seuil, „Hautes Études”, Párizs, 2004, 50.

⁴ J.-J. ROUSSEAU: *Considérations sur le gouvernement de Pologne*. In: *Oeuvres complètes*, III. kötet, Gallimard, „La Pléiade”, Párizs, 1995, 955.

módja van annak, hogy elérjük ezt a célt: ha „a törvény felváltja az embert”¹. Az ideális tehát az lenne, ha a politikai törvények ugyanolyan hajlíthatatlanok, sőt változtathatatlanok lennének, mint a természet törvényei, úgy, hogy az emberek ne tudjanak nem engedelmeskedni azoknak, és akkor a törvényektől való függés hasonló lenne a dolgoktól való függéshez.² A törvény szuverenitásának elve így az abszolútum szintjére emelkedik, és fokozatosan teljesen *feleslegessé* teszi az emberek kormányzását: amennyiben itt a kormányzás a törvények végrehajtásának biztosításából áll, joggal tehető fel a kérdés, egyáltalán mit kellene még csinálnia egy olyan kormányzatnak, amelynek nem kellene tartania attól, hogy megsértik a törvényeket. Az ideális végső soron az lenne, ha a törvények legyőzhetetlensége lehetővé tenné az embereknek, hogy *megszabaduljanak mindenfajta kormányzástól*.

Kétségtől feltehető a kérdés, hogy a kormányzás Rousseau általi elismerésének/megtagadásának mi köze van a baloldali kormányzási modell kitalálásának szükségességéhez. Ez a kapcsolat, bármennyire is közvetett, attól még létezik. A baloldal ugyanis történetileg a marxizmusra való hivatkozás körül alakult ki. Márpedig a marxizmus a kormányzással kapcsolatos felfogását Saint-Simontól vette át. Az *utópikus szocializmus* és a *tudományos szocializmus* (1883) című művében F. Engels így méltatja Saint-Simon: *Ipar* című munkáját: „[...] az emberek fölött gyakorolt politikai uralomnak a dolgok igazgatásába és a termelőfolyamatok vezetésébe való átvitele tehát az újabb időben annyi lármával hánytorgatott «állam megszüntetése» itt már nyilvánvalóan kifejezésre jutott”.³ Valóban, Saint-Simon az, aki először tesz éles különbséget *kormányzás* és *dolgok intézése* között. Ez a különbség két rendszer: a „kormányzási vagy katonai” egyfelől, valamint az „ügyintézői vagy ipari” rendszer, másfelől, közötti valóságos ellentétet fedi.⁴ A preindusztriális, „katonai” is nevezett társadalmakban a társadalmi rend teljes egészében a parancsuralmon alapul és ez magyarázza a kormányzás magasabbrendűségét: a kormányzás egyes emberek ama jogának gyakorlásában áll, hogy másoknak parancsokat adjanak, és mint ilyen, szükségképpen önkényes. Ez egyáltalán nem a kormányzás formájához (abszolút monarchia vagy

¹ J.-J. ROUSSEAU: *Émile*, IV. kötet, i. m. 311.

² *uo.*

³ ENGELS, FRIEDRICH: *Az utópikus és tudományos szocializmus*. (Ford.: Bokányi Dezső) Budapest, 1919, 25.

⁴ Saint-Simon lényegében azt mondja, hogy az emberi fajnak a kormányzási vagy katonai rendszerről át kell térnie az ügyintézői vagy ipari rendszerre”, idézi Émile DURKHEIM: *Le Socialisme*. PUF, Párizs, 1992. 179.

parlamentarizmus), hanem a cselekvés lényegéhez tartozik: az önkényesség minden akarat lényegi eleme, és a kormányzás az emberek szemében a más embereknek való utasítás adását jelenti.¹

Egészen másképp történik mindez a modern ipari társadalmakban. Itt a tudósok és a gyárosok kapják az irányító pozíciókat, és nem ama képességük miatt, hogy elérik: mások engedelmeskedjenek az ő akaratuknak, vagyis hatalmuk miatt, hanem csakis azért, mert többet tudnak, mint mások. Ilyen feltételek mellett többé nem emberek parancsolnak embereknek, hanem az igazság az, ami közvetlenül szól a tudósok és a nagyvállalkozók szájából, és tudjuk, hogy semmi sem kevésbé önkényes, mint az igazság. Az igazságnak nem lehet ellenállni, csak meghajolni előtte, mert az igazság nem parancsol, hanem – azzal, hogy felismerik – felülkerekedik. A kormányzás kényszere tehát el kell, hogy tűnjön, az önkényességgel együtt. Az ipari társadalomban a kormányzás a minimálisra csökken, és a zéró felé közelít, olyannyira, hogy az igazság szerint kormányzó kormányzat az a kormányzat, amely a lehető legkevesebbet kormányoz, és *ön maga felszámolása felé tart*. A saint-simoni eszmény tehát nem más, mint a parancsolás önkényén alapuló kormányzás totális felváltása az igazság ismeretén alapuló ügyintézéssel.

Ez a – marxizmus által átvett – gondolat a *dolgok* „igazgatásának” az *emberek* „kormányzásától” való radikális elválását feltételezi: „Nem lehet elégszer megismételni, az ember csak akkor cselekszik hasznosan, ha cselekvése a dolgokra irányul. Az ember ember feletti cselekvése – az erők általa kiváltott kettős pusztításával – mindig önmagában árt a fajnak.”² Látjuk, hogy a kormányzásnak ez a teljesen negatív koncepciója, azzal, hogy a kényszerre és a parancsra egyszerűsíti le a kormányzást, csak lebontja az emberek feletti és a dolgok feletti cselekvés között a közvetett kormányzás gondolata révén megteremtett szoros kapcsolatot.

Itt is, ugyanúgy, ahogy Rousseau-nál, a kormányzás művészetének a különös jellege az, ami elsikkad. Persze, Saint-Simon szívesen támadja Rousseau-t, akit a társadalmat a törvények önkényének alárendelő „legisták” közé sorol. Szerinte a dolgok új rendjében „nincs többé helye az emberi önkénynek, még a törvényekének sem, mert mindkettő csak a homályban tapogatózik, ami – úgymond – természetes elemük”.³ És éppen ez a „homály” az, amit a tudomány igazsága visszaszorít, és ez az, amiért „a kormányzati cselekvés, amennyiben egyet jelent a «parancsoló aktussal», a semmivel vagy majdnem a semmivel egyenlő”. Ha létezik

¹ Itt Durkheim gondolatmenetét követjük: É. DURKHEIM: *Le Socialisme*, i. m. 177–178.

² SAINT-SIMON: *Écrits politiques et économiques*. Pocket, Párizs, 2005, 327.

³ *uo.* 330. (kiemelés tőlünk)

szuverenitás, akkor az csak „a dolgok természetéből következő alapon” létezhet, és nem egy „a tömeg közvetítésével törvénné emelt önkényes véleményben”.¹ Ezzel szemben annyi bizonyos, hogy a rousseau-izmusban és a saint-simonizmusban egyaránt, a kormányzás mint tevékenység másodrangú szerepét kap, mert a szuverenitás vagy az akaratból kiindulva elfogadott törvények osztályrésze, vagy pedig maga az igazság. A marxizmus két vezérelvet vesz át a saint-simonizmusból: először azt, hogy a kormányzás funkciója elsősorban a rend erőszakra és kényszerre támaszkodó őrzése; másodsor pedig azt, hogy az igazsághoz igazodó kormányzás a dolgok igazgatásában saját megszüntetése felé tendál. Azonban igazság alatt többé nem a „dolgok természetéből következő, megváltoztathatatlan alapelvet”, hanem azt az igazságot érti, ami a történelemben jön létre, és ami annak racionalitásában nyilvánul meg. Akár-hogy is, a törvények szuverenitásának és a dolgok tudományon alapon való intézésének közös vonása, hogy minden valóság jogalapot megvonnak a kormányzási cselekvéstől. Pedig, az emberek vezetése nem lehet egyenlő azzal, hogy a törvény hajlíthatatlan igája alá hajtjuk őket, és azzal sem, hogy elismertjük velük valamely igazság erejét. A baloldal azért volt kénytelen mindig kölcsönvett kormányzási mintát követni, mert ezt soha nem tudta felismerni. És ez a magyarázata annak, hogy a baloldali kormányzási modellt még ki kell találni.

Az „ellenmagatartás” mint szubjektívációs gyakorlat

Ugyanakkor a kormányzás, mint modell nem egyszerűen mások kormányzása. A másik oldala önmagunk irányítása. A neoliberalizmus nagy érdeme, hogy különös módon összekötötte ezt a két tevékenységet, mások kormányzásának tapasztalatait hasznosította önmagunk irányításában, és ugyanakkor céljá is tette ez utóbbit. Ennek a módszernek az eredménye lett, mindmáig, a neoliberális szubjektum vagy neoszubjektum. A baloldal nem mehet el e tény mellett, sokkal inkább fel kell ismernie, hogy megbirkózhasson vele. A lehetséges legrosszabb hozzáállás, ha a keynesiánus és fordista, szociáldemokrata kompromisszumhoz való visszatérést javasolja, nemzeti és európai keretek között, és közben szem elől téveszti, hogy a problémák dimenziója megváltozott, a jelenlévő erők többé nem ugyanazok és a tőke globalizációja megszüntette a lehetőségét is egy ilyen kompromisszumnak. Mégis gyakran ez a fajta magatartás látszik felsejleni, amikor a neoliberalizmust egyszerűen csak úgy

fogják fel, mint visszatérést a korai „tisztá kapitalizmushoz”. Azon kapjuk magunkat, hogy lessük – anélkül, persze, hogy túlságosan nyíltan mernénk örülni neki – az inga visszalengésének a jeleit a közvetlen állami szabályozás irányába. És közben nem vesszük észre, hogy egy ilyen visszatérés a „vállalkozó államot” hozza helyzetbe. Hajlunk rá, hogy a verseny „rossz” racionalitásával az állami szabályozás „jó” racionalitását állítsuk szembe. Elhanyagoljuk azt a tényt, hogy a neoliberális kapitalizmus racionalitása nem *pusztán* gazdasági ésszerűség, és ugyanakkor szem elől tévesztjük, hogy a helyzet má már más, és eleve lehetetlenné teszi a visszatérést a tervgazdálkodás irányába (feltéve, hogy egy ilyen visszatérés egyáltalán kívánatos lenne, ami legalábbis vitatható). A kérdés nem az: hogyan lehetne rákényszeríteni a tőkere a neoliberalizmus előtti kompromisszumhoz való visszatérést, a kérdés az: hogyan lehet kijutni előrefelé a neoliberális racionalitásból.

Tudjuk ugyanakkor, hogy könnyebb megszökni egy börtönből, mint megszabadulni egy gondolkodásmódtól. Hiszen ehhez egy hosszú, fáradtságos úton megtanult és elsajátított normarendszertől kellene megszabadulnunk. Különösen igaz ez a minden egyes embert egyre inkább a saját maga fabrikálta kis „acélketrecébe” záró neoliberális gondolkodás esetében. Ezért a kérdés először – és mindenekelőtt – az: miként lehet utat találni a kijárat felé, vagyis hogyan lehet itt és most *ellenállni* a domináns racionalitásnak. Az egyetlen járható út, ha már most *alternatív szubjektívációs formákat állítunk szembe a vállalkozó Én modelljével*. Elfogadtathatjuk, hogy az új embertípus jelentős részben a kormányzási politika radikális irányváltása következtében létrejött feltételeknek köszönhetően született meg. Kísértést érezhetnénk arra, egy téves analógia csapdájába esvén, hogy az éppen soron következő politikai változástól várjuk e másik embertípus létrejöttének feltételeit megteremtő változást a kormányzás egészében. Ha így lenne, félreismernék, hogy a neoliberalizmus által végrehajtott fordulat, bármennyire is voluntarista volt, semmiképpen sem a semmiből született. A verseny új normájához igazodó világgazdaság fejlődésében talált magának támaszt, oly módon, hogy az emberek – számos hatalomgyakorlási technika közvetítésével ugyan – de mégis, mintegy „belsőleg azonosultak” ezzel a normarendszerrel. Elfelejtjenék azonkívül, hogy a szimpla politikai változás önmagában még nem mutatja meg a kiutat egy gondolkodásmódból vagy egy rendszerből, mint ahogy egy kormányváltásból sem következik automatikusan az emberek kormányzásának egy másik módja. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy legyünk közömbösek minden kormányváltással, vagy akár minden új kormányzat politikájával szemben. Annyit azonban mindenképpen, hogy

¹ uo.

a hasonló körülmények között követendő magatartásnak egyetlen kritériumnak kell megfelelnie: az adott kormány cselekedetei milyen mértékben segítik, vagy ellenkezőleg, akadályozzák a neoliberális racionalitással szembeni ellenállást? Következésképpen a kormányzat, mint *intézmény* kérdése itt másodlagos a kormányzás – önmagunkhoz és másokhoz való viszonyunkat egyaránt meghatározó – *tevékenységéhez* képest. Márpedig ez a két viszony éppen az egyes ember felépítésétől, másképpen a szubjektíváció gyakorlati megvalósításától függ.

Mindezt csak akkor érthetjük meg, ha megszabadulunk attól az illúziótól, hogy az alternatív ember ilyen vagy olyan módon „már jelen van”, a maga kész formájában, és legfeljebb csak „aktiválni” vagy „stimulálni” kellene. Ennek az illúciónak az első formája, melynek a marxizmus is áldozatul esett, az emberi emancipáció alanyának ontológiai helyéhez kötése: vagyis – eszerint – lenne a társadalomban egy adott hely, ahol „csúcsra járaták” az elnyomást, és ahol egy osztály, – amely ugyanakkor „nem-osztály”, vagyis „univerzális osztály”, – létezési feltételeiben az „ember totális veresége” öltene testet, következésképpen az ember „totális visszahódítása” lenne a feladata.¹ Ez az illúzió bújik meg a *kívülálló ontológiai privilégiumának* gondolata mögött, minek értelmében a társadalmat megtestesítő alany alapvetően „kívül” van azokon a hatalmi viszonyokon, amelyeknek a társadalom tagjai mind a foglyai. A „kívülállás” eme illúziójával találkozhatunk Michael Hardt és Antonio Negri, a „sokaság ontológiai autonómiáját”² tételező állításában. Persze, többször elismétlik, hogy a „Birodalom” terében semmilyen belső hely nem mekilleghet a biohatalom térfoglalása elől, azonban mégis a sokaság, azzal, hogy külön ontológiai helyet kap, képes kivonni magát, legalább részben, a birodalom ellenőrzése alól.³ A neoliberalizmusához kötődő szubjektívációs folyamat félreismerése olyan fokú, hogy Negri eljut odáig: „a kommunizmus új emberei” már köztünk vannak, abban a formában, ahogy az új „kognitív kapitalizmus” megteremtette őket.⁴

A már köztünk lévő új ember illúziójának egy másik változata is konkrét megfogalmazást nyert a „kritikai elmélet” megújításával kísérletező

Axel Honneth „eldologiasodással” kapcsolatos elemzéseiben.¹ Honneth értékezésének V. fejezetében elemzi azt a folyamatot, amelyben az ember önmagát dologiasítja el. Ez az „öneldologiasító” viselkedés lényegében megfelel a saját személyiségünk eredendő elismerésének útjáról való valamiféle „letérésnek”. Ami tehát kétségesse válik itt, az nem más, mint az önmagunkhoz való viszony elsőbbsége „a szociális ontológia szempontjából”.² Ennek az elsőbbségnek az állítása a kiindulópontja az elemzés egészének: „önmagunk elismerése természetes állapotunk”.³ Persze, ezt a primátust többé nem valamilyen társadalmi osztály privilegizált helyzetére alapozzuk. De a kérdés továbbra is az: „feltételeznünk kell-e az önmagunkhoz való viszonyunk valamilyen «természetes», normális formáját, ami lehetővé tenné az «eldologiasodás», mint a helyes útról való problematikus letérés leírását.”⁴ Azzal, hogy a heideggeri „Gond” fogalmára hivatkozik, A. Honneth visszaul Michel Foucault „önmagunkkal való törődésére” is.⁵ Félreismeri, hogy Heidegger szemében a „Gond” semmiképpen sem egy önmagunkkal való eredeti, bizalmas viszony, sokkal inkább a világban való szétszórtságnak és elmerültségnek, önmagunk elsajátításából egy, a Jelenvaló-létre (Dasein) kiosztott feladatnak felel meg. „Először és leggyakrabban”, – hogy heideggeri terminusokban beszéljünk – ami A. Honneth-nél dominál, az az Én elfelejtése és nem az Én elismerése. Ugyanez a megjegyzés még inkább érvényes Michel Foucault-ra. A *Sexualitás története* harmadik kötete, melynek címe *Törődés önmagunkkal* (1984), ugyanúgy, ahogy a *Szubjektum hermeneutikája*-nak szentelt kurzus a Collège de France-ban (1981–1982), ugyanazt a pontot emeli ki: a törődés önmagunkkal nem egy önmagunkhoz való eredendő viszony, hanem az „Ént” egy igazi aszkézis (*askésis*) életcéljává tevő *tekmé, tekmé tou biou* (az „élet művészete”).

Ebből kiderül, milyen fontos megértenünk a neoliberalizmusból adódó leglényegesebb tanulságot: a *szubjektumot mindig fel kell építeni*. Minden attól függ tehát: miként lehet a szubjektívációt a hatalommal szembeni ellenállás irányába fordítani. Márpedig éppen ez Michel Foucault gondolatvilágának központi kérdése. Azonban, ahogy a közelmúlt-

¹ Ráismerhetünk itt Marxnak a proletariátusról a *Hegeli jogfilozófiá*-ban és a *Német ideológiá*-ban tett megjegyzéseire.

² M. HARDT és A. NEGRI: *Empire, i. m. és Multitude*, 10/18, Párizs, 2006.

³ Ennek az állításnak a kritikájához lásd Pierre DARDOT, Christian LAVAL és El Mouhoub MOUHOU: *Sauver Marx? La Découverte*, Párizs, 2007.

⁴ „Mi már új emberek vagyunk”, Jean Birnbaum beszélgetése A. Negrivel, *Le Monde*, 2007. július 13.

¹ A. HONNETH: *La Réification. Petit traité de Théorie critique*. Gallimard, Párizs, 2007.

² uo. 93.

³ uo. 105.

⁴ uo. 94. Ennek az „eredetiségnek” van némi kapcsolata a szabadság hatalommal való kapcsolatai külsőlegességével, amely ellen Foucault kidolgozta a maga kormányzásimodell-fogalmát, lásd fent, Bevezetés.

⁵ uo. 101–102., valamint 17. jegyzet 136.

ban Jeffrey T. Nealon rámutatott, a Foucault-val foglalkozó észak-amerikai irodalom egy része – éppen ellenkezőleg – a hatalomra, valamint – élete végén – a szubjektivitás történetére vonatkozó kutatásaiban általa vélten bekövetkezett száznyolcvan fokos fordulatra helyezte a hangsúlyt.¹ E szerint a „Foucault-konszenzus” szerint, ahogy tréfálkozva idézi J. T. Nealon, a neostrukturalizmus kezdeti, majd a panoptikus hatalom összegző elemzésének sorozatos zsákutcái arra készítették a „kései Foucault”-t, hogy tegye félre a hatalom kérdését, és kizárólag a politikamentes létforma esztétikai megformálásával foglalkozzon. Mi több, követve Foucault-nak ezt a depolitizáló olvasatát, az etika esztétizálása – azzal, hogy az Én kitalálásából új normát csinált – éppenséggel egy neoliberális fordulat előjele lett volna. A valóságban Foucault sem a hatalom, sem a szubjektum kérdéséről nem feledkezett meg, azok egymással szoros kölcsönhatásban alakultak egészen a szubjektivációs formákkal foglalkozó utolsó munkáig. Ha van fogalom, amely ebből a szempontból döntő szerepet játszott, akkor az az 1978. március elseji *Előadásában* említett „ellenmagatartás” („*contre-conduite*”) fogalma volt.² Ez az előadás jelentős részben a lelkipásztori tevékenység válságáról szól, vagyis arról, hogy miként lehet meghatározni ama „lázáds” vagy „ellenállási” formákat, amelyek mintegy ellentétei a pasztorális hatalmi formának. Ha ezt az ellenállást magatartásnak nevezzük, az azért van, mert a hatalommal szembeni ellenállás, *mint magatartás*, mint olyan, a „hatalmi magatartással” szembenálló magatartásforma. A „*conduite*” (vezetés, irányítás, magatartás) fogalomnak ugyanis két jelentése van, az egyik egy olyan tevékenységet jelöl, amely mások vezetéséből áll (vezetés), a másik pedig annak módjára utal, ahogy önmagunkat vezetjük (maga-tartás, maga-viselet), ennek a vezetési tevékenységnek a hatása alatt.³ Az ellenmagatartás („*contre-conduite*”) kifejezésnek tehát megvan az az előnye, hogy kifejezi a közvetlen „fellépést” a „mások vezetésére használt” módszerek ellen, eltérően az „*inconduite*” terminustól, amely egyfajta sodródásra utal.⁴ Az ellenmagatartással arra is törekszünk, hogy kivonjuk magunkat mások vezetése alól, de egyúttal arra is, hogy meghatározzuk önmagunk viselkedési módját, másokkal szemben.

¹ J. T. NEALON: *Foucault beyond Foucault. Power and its Intensifications since 1984*. Stanford University Press, Stanford California, 2008.

² M. FOUCAULT: *Sécurité, territoire, population*, i. m. 195–232 (a fogalom lényeges szerepéről lásd 5. jegyzet, 221.)

³ *uo.* 196–197.

⁴ *uo.* 205.

Miért fontos, hogy helyesen értelmezzük ezt a megjegyzést a neoliberális kormányzási modellel szembeni ellenállás szempontjából? A válasz ott kezdődik, hogy Foucault ezt a fogalmat a pasztoráció, és nem a kormányzási modell elemzésének keretei között használta. Mert pontosan a speciálisan neoliberális kormányzási minta az, aminek célja mások – önmaguk irányításán *keresztül* – irányítása. A vállalkozó Én-ként önmagunk felé forduló irányítás sajátossága az, hogy azonnal és közvetlenül indukál egy magatartásformát, a versenyét, a megannyi vállalkozó Énként felfogott másokkal szemben. Mindennek az a következménye, hogy az „ellenmagatartás”-nak, mint *ennek* az „irányítási modellnek” az ellenállási formája olyan magatartás kell, hogy legyen, amelyben önmagunk és mások irányítása szerves egységet alkot. Egy ilyen közvetett kormányzási-vezetési forma ellen nem lehet egy feltételezeten az egyéneknek fizikai kényszert gyakorló tekintély elleni lázadásra való felhívással harcolni. Ha a „politika nem több és nem is kevesebb, mint ami a kormányzási modellel szembeni ellenállással megszületik, az első lázadás, az első szembeszegülés”, akkor ez azt jelenti, hogy *etika és politika teljes mértékben elválaszthatatlanok egymástól*.

Azzal az alávetettségét takaró szubjektivációval, amit az ultraszubjektiváció jelent, az ellenmagatartás szubjektivációját kell szembeszegeznünk. A neoliberális kormányzási modellel, mások magatartása irányításával pedig egy *kettős*, nem kevésbé sajátos elutasítás állítandó szembe: meg kell tagadni, hogy önmagunkat pusztán, mint vállalkozást fogjuk fel, és hogy másokkal szemben a verseny normája szerint viselkedjünk. Ennyiben ez a kettős elutasítás nem „passzív engedetlenség”.² Mert ha igaz az, hogy a vállalkozó Énünk önmagunkhoz való viszonyából közvetlenül az azon nyomban következik a másokhoz való viszonyunk egy bizonyos típusa, a mindent átfogó versenyé, akkor megfordítva, annak elutasítása, hogy létünket pusztán mint gazdasági vállalkozást fogjuk fel, – ami önmagunktól távolságtartást és a teljesítményhajszával való teljes azonosulás elutasítását jelenti – a gyakorlatban csak akkor éri el célját, ha másokkal együttműködő, a terheket megosztó és közösségi célokat követő viszonyokat alakítunk ki. Hiszen milyen értelme lehet távolságot tartani önmagunktól, ha mindez nem jár együttműködéssel vagy annak valamilyen formájával? Rosszabb esetben egyfajta megvetéssel vegyes cinizmushoz, – azokkal szemben, akiket becsapunk, – jobb esetben talán az önvédelem

¹ *uo.* 5. jegyzet, 221.

² „Passzív engedelmesség”, tagadó viselkedés a fennálló hatalommal szemben, Berkeley javasolta a maga idejében (*De l'obéissance passive*. Vrin, Párizs, 1983.)

teljesen jogos törekvése által diktált, azonban az embert hosszútávon kimerítő kétszínűséghez és színjátékhoz vezetne, mindenesetre ez bizonyosan nem ellenmagatartás. Egy ilyen játék következtében eljutna az ember oda, hogy jobb híján egy olyan identitásba menekül, amely valamilyen kompenzációt kínál, és legalább egyfajta stabilitást biztosít, szemben az önmagunk végtelen meghaladását követelő paranccsal. Márpedig a rögeszmés identitás-keresés, bármilyen formát is ölt, távolról sem fenyegeti a neoliberalis rendet, ellenkezőleg, csak visszavonulási terepül szolgál azoknak a kimerült, életükbe belefáradt embereknek, akik kiszálltak a versenyből, vagy egyszerűen kizárták őket onnan; és – ami még rosszabb – visszahozza a versenylogikát a „kisközösségek” közötti kapcsolatok szintjén. Az egyéni szubjektíváció tehát távolról sem önmagától, minden politikai kapcsolattól függetlenül zajlik, legbelül szoros kapcsolatban áll a kollektív szubjektívációval. *Az etika átalakítása esztétikumává ebben az értelemben egyszerű lemondás a valódi etikai magatartásról.* Új életformák kitalálása csak kollektív – az együttműködő magatartás gyarapítása és intenzívebbé válása nyomán megszülető – vívmány lehet. A „dolgozz többet” kollektív elutasítása, bármilyen kis helyre korlátozódik, ama magatartástípus jó példája, amely megnyithatja az utat az ellenmagatartás előtt: hiszen szakít azzal, amit a nemrég elhunyt André Gorz találóan „strukturális cinkosságnak” – vagyis a munkavállaló tőkéhez kötődésének nevezett, annyiban, amennyiben a pénzkeresés, a „mindig több pénz keresése mindkettejük közös célja”, és az első rést nyitja a „mindig többet, mindig gyorsabban „belső kényszerén”.¹

A neoliberalizmus „keletkezéstörténete”, melynek felvázolására ebben a műben kísérletet tettünk, arra tanít, hogy a globális ész, a globál-rezon semmiképpen sem valami sorsszerű szükségszerűség, ami mintegy rabláncra fűzné az emberiséget. És nem is, miként a hegeli Szellem, az emberi történelem Rációja; éppen ellenkezőleg, teljes egészében benne van a történelemben, vagyis olyan szigorúan egyedi feltételekből jön létre, amelyekkel kapcsolatban semmilyen jel nem utal arra, hogy meghaladhatatlanok lennének. A lényeg, hogy megértsük: *semmi* nem ment fel bennünket egy másik gondolkodásmód kidolgozásának feladata alól. Ezért az a vélekedés, hogy a pénzügyi kapitalizmus a neoliberalis kapitalizmus végét jelzi, a lehető legkártékonyabb tévedés. Lehet, hogy örömet okoz azoknak, akik vágyaik anélküli megvalósulását remélik, hogy meg kellene mozdítaniuk akár csak a kisujjukat is. Biztosan bátorítást ad majd azoknak, akik megtalálják benne azt, aminek alapján azt mondhat-

ják: „ugye, megmondtam előre!” Valójában azonban a szellemi és politikai megfutamodás legkevésbé elfogadható formája ez. A neoliberalis kapitalizmus nem fog összeomlani – belső ellentmondásai következtében – mint egy „kárttyavár”, és a bankárok nem fogják elvégezni, saját érdekeik ellenére, a rendszer sírásójának munkáját. Marx elég határozottan megmondta: „a történelem nem csinál semmit”. Semmi más nem létezik, csak meghatározott feltételek között cselekvő emberek, akik cselekedeteikkel alakítani szeretnék a jövőjüket. Rajtunk múlik, hogy a lehetséges egy új irány megnyíljon. Az emberek kormányzásának horizontját nem tölti be teljesen a teljesítmény végtelen fokozása, a korlátlan termelés és a mindenre kiterjedő ellenőrzés. Épülhet életünk olyan irányítására is, amely nem az életüket kizárólag „gazdasági vállalkozásként elképzelő szereplők” közötti verseny, hanem másfajta viszonyok felé vezet. A tudás, egymás megsegítése, az együttműködő munka „közösségteremtő” szokásai kirajzolhatják a világ *egy másik racionalitásának a körvonalait.* Erre az alternatív racionalitásra nem találunk jobb szót: közösségi gondolkodás.

¹ A. GORZ: *Ecologica*. Galilée, Párizs, 2008, 115. és 133.

Névmutató

ABALLÉA, François, 413
 ADENAUER, Konrad, 195, 340–342
 AGAMBEN, GIORGIO, 456, 460
 AGUETTA, MICHEL, 307, 358
 ALBERT, Michel, 337
 ANDERSON, Perry, 385
 AQUINÓI SZENT TAMÁS, 83
 ARISZTOTELÉSZ, 34, 263
 ARON, Raymond, 159, 187, 456
 AUBERT, Nicole, 310, 438, 440
 AUBREY, Bob, 408, 410, 411, 412,
 413, 421, 425
 AUBREY, Bob, 411
 AUDIER, Serge, 159, 160, 163, 464
 AUSTIN, John, 136, 250
 BACON, Francis, 248
 BALAZS, Gabrielle, 439
 BARRE, Raymond, 187, 313, 334,
 343
 BARZELAY, Michael, 373
 BASTIAT, Frédéric, 7, 288
 BÁZEL I MEGÁLLAPODÁSOK, 357
 BÁZEL II. MEGÁLLAPODÁS, 10, 356,
 357, 358
 BECK, Ulrich, 422, 423
 BECKER, Gary S., 293, 295, 296,
 297, 411
 BELL, Daniel, 404, 429, 430
 BENTHAM, Jeremy, 26, 34, 39, 78,
 80, 94, 100, 103, 104, 105,
 106, 107, 108, 109, 110, 111,
 112, 114–119, 121, 122, 123,
 129, 131, 133, 136, 137, 145,
 147–150, 170, 181, 200, 250,

258, 265, 297, 298, 299, 302,
 369, 370, 371, 372, 376, 392,
 398, 400, 401, 426, 433, 458
 BERKELEY, George, 473
 BERLIN, Isaiah, 135
 BILGER, François, 199, 337
 BINOCHÉ, Bertrand, 53, 107, 108,
 109, 112
 BISMARCK, Otto Von, 128, 208,
 337
 BIZIOU, Michaël, 31, 48
 BLACKSTONE, William, 94
 BLAIR, Tony, 315, 317, 318, 319,
 321, 322, 323, 377, 380, 381,
 384, 386
 BLONDIAUX, Loïc, 463
 BODIN, Jean, 71
 BOISGUILBERT, Pierre de, 36, 38
 BOLKESTEIN, Frits, 327, 328
 BOLTANSKI, Luc, 19, 405
 BOSSUAT, Gérard, 340
 BOUSSAGUET, L., 454
 BÖHM, Franz, 189, 195, 198, 199,
 205, 206, 249, 255, 267, 347,
 452
 BRANDT, Willy, 353
 BROWN, Gordon, 286
 BROWN, Wendy, 14, 16, 17, 451,
 452, 456, 461, 463
 BROYER, Sylvain, 200, 202
 BRUNEL, Valérie, 417, 419, 420,
 425
 BRUNON-ERNST, Anne, 122
 BUCHANAN, JAMES, 373, 376

BURLAMAQUI, Jean-Jacques, 71
 CANTILLON, Richard, 237, 421, 422
 CARLYLE, Thomas, 131
 CARNEGIE, Andrew, 141
 CASSESE, Sabino, 351, 367
 CASTEL, Robert, 312, 455
 CHADWICK, Edwin, 302
 CHAMPS, Emmanuelle de, 123
 CHARLEVOIX, François-Xavier, 54
 CHAUVET, Christophe, 370, 371
 CHÉMAMA, Roland, 444
 CHESNAIS, François, 281, 307
 CHIAPELLO, Ève, 19, 405
 CHIRAC, Jacques, 329, 343
 CHUBB, John E., 306
 CLARKE, Peter, 149
 CLAVE, Francis Urbain, 186, 187
 CLÉRO, Jean-Pierre, 107, 108, 109, 112
 CLUNTON, Bill, 384
 COMMUN, Patricia, 189, 194, 196, 198, 200, 209, 337, 338, 346
 COMTE, Auguste, 125, 133, 138, 143, 169, 214
 CONSIDINE, Mark, 304
 CONSTANT, Benjamin, 70, 74, 88, 105, 121
 CORNELIUS, Nelarine, 427
 COUPPEY-SOUBEYRAN, Jézabel, 284, 357
 COURPASSON, David, 407
 COUTROT, Thomas, 308
 CRÉNIÈRE, Jean-Baptiste, 73
 CROUCH, Colin, 455
 CRÖZIER, Michel, 276
 CULPEPPER, Pepper D., 308
 CUMBERLAND, Richard, 78
 DAIRE, Eugene, 38, 39, 47
 DARWIN, Charles, 138, 139, 141, 143
 DEAN, Mitchell, 15, 122
 DEBOUZY, Marianne, 127
 DEFOE, Daniel, 237
 DELANOË, Bertrand, 332
 DELEULE, Didier, 20
 DELEUZE, Gilles, 430, 443
 DELORS, Jacques, 278, 313, 319, 329, 346
 DEMAILLY, Lise, 413
 DENORD, François, 159, 164, 166
 DERATHÉ, Robert, 72
 DESCARTES, René, 248
 DESPORTES, Gérard, 464
 DESTUTT DE TRACY, Claude, 246
 DEWEY, John, 148, 149
 DICEY, Albert Venn, 105, 123
 DINWIDDY, John, 123
 DIXON, Keith, 318, 321, 322
 DOMAT, Jean, 36
 DOSTALER, Gilles, 145, 146, 147, 247, 249, 267
 DREYFUS, Hubert, 273, 274
 DRUCKER, Peter, 239, 240, 305, 309, 310
 DU HAILLAN, Charles, 71
 DUFOUR, Dany-Robert, 442, 443
 DUMÉNIL, Gérard, 277
 DUMONT, Louis, 37, 107, 152
 DURAND, Jean-Pierre, 413, 429, 438
 DURKHEIM, Émile, 133, 400, 466, 467
 EHRENBERG, Alain, 428, 440, 447
 ÉLIE, Bernard, 299
 ENGELMANN, Stephen G., 119
 ENGELS, Friedrich, 466
 ERHARD, Ludwig, 195, 196, 199, 201, 203, 204, 206, 208, 209, 335, 336, 338, 340, 341
 ETZEL, Franz, 341
 EUCKEN, Walter, 20, 189, 190, 191, 192, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 218, 327, 328, 336

EURÓPAI KÖZPONTI BANK, 330, 331, 342
 EWALD, François, 311, 422, 424
 FACCARELLO, Gilbert, 36, 38
 FAGUER, Jean-Pierre, 439
 FAUCHER-KING, Florence, 321, 322, 377
 FAUROUX, Roger, 386
 FERGUSON, Adam, 30, 33, 34, 43, 44, 45, 50, 51, 53-59, 62-65, 67, 183, 244, 246, 248, 291, 453
 FINGER, Matthias, 387
 FOESSEL, Michael, 435
 FOUCAULT, Michel, 13, 14, 15, 16, 20, 25, 26, 50, 52, 53, 56, 59, 62, 71, 72, 74, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 103, 126, 156, 166, 191, 192, 194, 195, 196, 199, 209, 210, 212, 213, 217, 220, 247, 256, 257, 264, 267, 273, 274, 297, 322, 335, 347, 400, 409, 410, 411, 413, 414, 418, 431, 432, 433, 458, 460, 464, 465, 471, 472
 FRANCK, Louis, 326, 334, 353
 FRANKLIN, Benjamin, 34, 356
 FREEDEN, Michael, 125, 149, 319
 FREUD, Sigmund, 434
 FRIEDMAN, David, 265
 FRIEDMAN, Milton, 286, 287, 289, 290, 294, 299, 300, 305, 306, 380, 457, 464
 FRIES, Fabrice, 343, 344
 FUKUYAMA, Francis, 66, 67, 68, 69
 GAEBLER, Ted, 382, 383, 384
 GALBRAITH, James K., 314, 350
 GALBRAITH, John Kenneth, 142
 GAMBLE, Andrew, 271, 272, 319
 GAUCHET, Marcel, 19, 73, 126, 399
 GAUDIN, Jean-Pierre, 353

GAULEIAC, Vincent de, 310, 438
 GAULLE, Charles de, 187, 343
 GAUTIER, Claude, 34, 52, 58
 GAUTIER, Émile, 139
 GEWIRTZ, Sharon, 455
 GIDDENS, Anthony, 314, 318, 319, 320, 321, 384, 385
 GILDER, George, 288, 293
 GIROD, Antoni, 415, 416
 GISCARD D'ESTAING, Valéry, 334, 343
 GLEADLE, Pauline, 427
 GOLLAC, Michel, 308, 437
 GORE, Al, 384, 387
 GORI, Roland, 414, 428
 GORZ, André, 474
 GRAZ, JEAN-CRISTOPHE, 353
 GREENSPAN, Alan, 8, 9, 359
 GREFFE, Xavier, 373, 384, 385
 GROSSMANN-DOERTH, Hans, 189
 GROTIUS, Hugo, 77, 78, 82
 GROVE, Andrew, 444
 GUATTARI, Félix, 430, 443
 HAAKONSSSEN, Knud, 42
 HADOT, Pierre, 413
 HALIMI, Serge, 276
 HALL, Peter A., 53, 308, 382
 HARDT, Michael, 365, 470
 HARRISON, Ross, 122
 HAWKINS, Mike, 141
 HAYEK, Friedrich, 16, 20, 80, 123, 135, 159, 161, 163, 164, 168, 181, 183, 187, 206, 207, 211, 220, 221, 222, 224, 228, 229, 234, 235, 236, 240-267, 286, 287, 289, 290, 347, 376, 456, 457, 464
 HAYWARD, Jack, 366
 HEIDEGGER, Martin, 460, 471
 HELVETIUS, Claude-Adrien, 103
 HIRSCHMAN, Albert O., 33, 40, 41, 291, 455

HOBBS, Thomas, 34, 52, 66, 77, 78, 83, 136, 248, 250, 444
 HOBHOUSE, Leonard, 147, 148, 149, 319
 HOBSON, John Atkinson, 143, 147, 149
 HOFSTADTER, Richard, 138
 HONNETH, Axel, 471
 HOOD, Christopher, 378, 385
 HOOVER, Herbert, 378
 HUFTY, Marc, 388, 454
 HUME, David, 20, 27, 30, 42, 53, 66, 94, 95, 118, 183, 248, 256, 259
 HUME, Leonard J., 370
 HUNTINGTON, Samuel, 276
 HUSSERL, Edmund, 189, 199
 ILLOUZ, Eva, 439, 441
 JACQUOT, S., 454
 JOBERT, Bruno, 313, 366
 JORION, Paul, 285
 KANT, Emmanuel, 256
 KELSEN, Hans, 250
 KESSLER, Denis, 311, 422
 KEYNES, John Maynard, 6, 105, 145, 146, 147, 149
 KING, Desmond, 351
 KIRZNER, Israel, 220, 226, 227, 231, 232, 233, 234, 380
 KLEIN, Naomi, 275, 365
 KLEIN, Rudolf, 366
 KLUMP, Rainer, 189
 KUBOTA, Akiteru, 46
 KYMLICKA, Will, 80, 90
 LACAN, Jacques, 397, 398, 417, 442, 443
 LAFITAU, Joseph-François, 54
 LALLEMENT, Michel, 308
 LASCH, Christopher, 63
 LASCH, Scott, 283
 LASCOURMES, Pierre, 351, 380
 LATOUCHE, Serge, 36, 37
 LAURENT, Alain, 7, 16, 144, 148, 149, 187, 307
 LAVAL, Christian, 28, 116, 118, 119, 470
 LAVERGNE, Bernard, 160, 162, 163
 LAVOIE, Marc, 299
 LE COZ, Pierre, 414, 428
 LE GALÈS, Patrick, 321, 322, 351, 377, 380, 393, 454
 LE GOFF, Jean-Pierre, 367
 LEBRUN, Jean-Pierre, 402, 442, 443, 444
 LÉGERON, Patrick, 437
 LEMERCIER DE LA RIVIÈRE, Pierre-Paul, 39
 LEPAGE, Henri, 289, 291, 375
 LEROUX, Pierre, 121
 LÉVY, Daniel, 277
 LINHARDT, Danièle, 413
 LIPPMANN, Walter, 20, 145, 159-172, 175-177, 179-187, 192, 193, 219, 222, 241, 242, 267, 293, 349, 350, 464
 List, Friedrich, 129
 LOCKE, John, 28, 29, 50, 66, 72, 74-78, 81-91, 94-96, 98-101, 104, 110, 218, 251, 253, 254, 260, 265, 266, 401, 453
 LONGUET, Stéphane, 222, 267
 LORDON, Frédéric, 285
 MACINTYRE, Alasdair, 34, 35
 MADISON, James, 18
 MALEBRANCHE, Nicolas, 46, 88
 MALHERBE, Michel, 53
 MANDELSON, Peter, 318
 MANDEVILLE, Bernard, 30, 33, 225
 MANENT, Pierre, 18, 78
 MANIN, Bernard, 18
 MARLIÈRE, Philippe, 318, 386
 MARLIO, Louis, 160, 162, 163
 MAROUBY, Christian, 31, 33, 49, 50, 60, 61, 62

MARSHALL, Thomas Humphrey, 455
 MARTUCCI, Francesco, 332
 MARX, Karl, 11, 275, 399, 431, 442, 470, 475
 MAUDUIT, Laurent, 464
 MAUSS, Marcel, 438
 MEEK, Robert, 53
 MELMAN, Charles, 442, 444, 445
 MICHÉA, Jean-Claude, 701
 MILL, John Stuart, 121, 129, 131, 132, 143, 147, 149, 169, 252, 254, 255
 MINC, Alain, 7
 MINTZBERG, Henry, 391
 MISES, Ludwig von, 20, 161, 163-166, 219-224, 226-232, 234, 235, 236, 240, 286, 289, 296
 MITTERRAND, François, 323
 MOE, Terry M., 306
 MOLINA, Luis de, 75
 MONGIN, Olivier, 435
 MONNET, Jean, 340, 341, 342
 Mont Pélerin Társaság, 159, 160, 161, 187, 207, 267, 287
 MONTESQUIEU, 33, 66
 MOREAU, Pierre-François, 77
 MORELLET, André, 121
 MOUHOUD, El Mouhoub, 275, 470
 MURPHY, Kevin M., 296
 MURRAY, Charles, 17, 291, 292
 MÜLLER-ARMACK, Alfred, 193, 195, 206, 207, 209, 336, 341
 NASSE, Philippe, 437
 NEALON, Jeffrey T., 471, 472
 NEGRI, Antonio, 365, 470
 NEMZETKÖZI FIZETÉSEK BANKJA, 356
 NICOLE, Pierre, 36, 38
 NISKANEN, William, 374, 375
 NOZICK, Robert, 17, 80, 81, 89, 90, 265
 OHMAE, Kenichi, 364

OSBORNE, David, 382, 383, 384
 PALIER, Bruno, 308
 PARISOT, Laurence, 422
 PASQUIER, Étienne, 71
 PAYE, Jean-Claude, 456
 PERROT, Jean-Claude, 38
 PESIN, Fabrice, 337
 PETERS, B. GUY, 382
 PEZET, Éric, 414, 425, 427
 PICQ, Jean, 386
 PIERRU, Frédéric, 389
 PIGNARRE, Philippe, 440
 PINOCHET, Augusto, 267, 457
 PIROU, Gaëtan, 162
 PLATÓN, 414
 PLIHON, Dominique, 275, 278, 281, 282, 284, 357
 POCKOCK, John Greville Agard, 57
 POLÁNYI, Károly, 39, 60, 144, 150-154, 163, 212, 290, 312
 POLLITT, Christopher, 367, 368, 392
 PONCET, Jean-François, 190, 200, 335
 PONT DE NEMOURS, Pierre Samuel du, 45
 POWER, Michael, 15, 359, 390, 392, 407, 435, 472
 PUFENDORF, Samuel von, 71, 82
 QUESNAY, François, 45, 46, 47, 48, 87, 88
 RABINOW, Paul, 273, 274
 RAVINET, P., 454
 REAGAN, Ronald, 7, 8, 267, 271, 275, 291, 293, 301, 303, 323, 383
 REY, Olivier, 446
 Ricardo, David, 129
 RICHET, Isabelle, 303
 ROBBINS, Lionel, 164, 227
 ROCARD, Michel, 386, 464
 ROCKEFELLER, John David, 141, 276

RODRICK, Dani, 279
 ROSA, Jean-Jacques, 375
 ROSE, Nikolas, 407, 408, 433,
 434, 435
 ROTHBARD, Murray, 17, 220
 ROUBAN, Luc, 367, 394
 ROUGIER, Louis, 159, 161, 162,
 164, 166, 167, 168, 171, 173–
 176, 186, 191, 219, 267
 ROUSSEAU, Jean-Jacques, 50, 53,
 59, 72, 73, 74, 142, 206, 465,
 466, 467
 RÖPKE, Wilhelm, 20, 159, 166,
 180, 192, 193, 194, 196, 197,
 198, 201, 207, 208, 210–217,
 243, 287, 464
 SAÏDANE, Dhafer, 284, 357
 SAINATI, Gilles, 389
 SAINT-MARTIN, Denis, 352, 385
 SAINT-SIMON, 466, 467
 SARKOZY, Nicolas, 11, 314, 387,
 390, 435
 SAUVIAT, Catherine, 306
 SAY, Jean-Baptiste, 7, 129, 237,
 383
 SCHALCHLI, Ulrich, 389
 SCHMITT, Carl, 456
 SCHNEEWIND, Jerome B., 75, 77,
 78
 SCHRÖDER, Gerhard, 304, 314,
 315, 337
 SCHUMPETER, Joseph, 238, 239
 SCHUTZ, Will, 419
 SECCARECCIA, Mario, 299
 SENELLART, Michel, 194, 209
 SENGHOR, Léopold Sédar, 353
 SENIOR, Nassau William, 302
 SENNETT, Richard, 438, 439
 SIEFFERT, Denis, 6
 SILICANI, Jean-Ludovic, 381
 SIMONIN, Laurence, 198, 199,
 204, 332, 346, 347

SKINNER, Quentin, 71, 75
 SMILES, Samuel, 408
 SMITH, Adam, 7–9, 18, 27, 30–33,
 38–43, 48–50, 57, 60–65, 67–
 70, 106, 115, 116, 118, 129,
 131, 140, 146, 192, 225, 237,
 246, 248, 262, 453, 464
 SPENCER, Herbert, 64, 65, 78, 79,
 133–141, 151, 169, 170, 253,
 321, 451
 SPITZ, Bernard, 386
 SPITZ, Jean-Fabien, 73, 77, 83, 84,
 98, 100
 STARBATTY, Joachim, 336
 STEINER, Philippe, 48, 88
 STEUART, James, 29, 39, 40, 41
 STIGLER, George, 286
 STIGLITZ, Joseph, 7, 279
 STRANGE, Susan, 359
 STRASSEL, Christophe, 337
 STRAUSS-KAHN, Dominique, 332
 SUAREZ, Francisco, 75, 83
 SUMNER, William Graham, 142
 TAGUIEFF, Pierre-André, 65, 69
 TAYLOR, Michael W., 123, 133
 THATCHER, Margaret, 267, 271,
 275, 303, 318, 323, 380, 406
 THÉRET, Bruno, 366
 THOMPSON, William, 121
 TIETMEYER, Hans, 207, 208, 340,
 343
 TILLETTE, Bruno, 410
 TOCQUEVILLE, Alexis de, 63, 129,
 130, 131, 132, 143, 276
 TORT, Patrick, 64, 65, 133, 139,
 141
 TRUCHY, Henri, 164
 TULLOCK, Gordon, 373, 374, 375,
 376
 TULLY, James, 83
 TURGOT, Anne Robert Jacques, 50
 URRY, John, 283

UZUNIDIS, Dimitri, 238
 VARONE, Frédéric, 379
 VÉRON, Nicolas, 355
 VILÁGBANK, 275, 278, 279, 285,
 353, 360, 365, 387
 VINER, Jacob, 31
 VINOKUR, Annie, 389
 VISSCHER, Christian de, 379
 VITORIA, Francisco de, 75
 VOLKOFF, Serge, 308, 437
 VOLTAIRE, 31
 WAGNER, Adolf, 143

WAGNER, Peter, 338
 WATANUKI, Joji, 276
 WEBER, Max, 19, 20, 307, 313,
 399, 406, 428, 441
 WELCKER, Carl Theodor, 257
 WEULERSSE, Georges, 45
 WHITEHEAD, Alfred, 229
 WILKENS, Andreas, 340, 341, 342
 WILLIAMSON, John, 279
 WRIGHT, Tony, 319
 WRIGHT, Vincent, 351, 367
 ŽIZEK, Slavoj, 12

Tartalom

BEVEZETÉS A NEOLIBERALIZMUS, MINT RACIONALITÁS	5
A „laissez-faire” ideológiája?	6
Az ideológia csapdája és az állam fetisizmusa	10
A neoliberális kormányzási modell	13
A neoliberalizmus újdonságának problémája	15
I A KORMÁNYZÁS KORLÁTAIRÓL	23
1 A társadalom gépezete és az érdekek racionalitása	25
A politikai gazdaságtan tudománya	26
Az érdekek szubjektuma	28
Az érdekek és az erkölcs közötti feszültség	30
Az érdekek rendszere	35
A „természetes rend” mint a kormányzás korlátja	39
Kormányzás a természeti törvények ismeretével	45
2 A haladás és az ember változatlan egyformasága	49
Mit jelent a civil társadalom?	50
A civil társadalom és a történelem	53
A társas kapcsolat megromlása	57
A két vágy Adam Smith-nél	60
A haladáshit későbbi változatai	63
3 Az egyéni jogok, mint a kormányzás korlátai	71
Rousseau, Locke és a jogi deduktív út	72
Az egyéni jogok alapja: a teológiától a tautológiáig	75
A Teremtőről „leválasztott” jogok	77
Önmagunk tulajdonlása: a tulajdonjog alapja	82
A tulajdon Locke után	87
A „legfőbb hatalom” természete	91
A kormányzás korlátai	96
A „kormányzás nagyszerű művészete”	98
4 Kormányzás a hasznosság ellenőrzése alatt	103
A természetjog és az emberi jogok kritikája	107
A hasznosság: a közcselekvés egyetlen kritériuma	112
Bentham és a „sponte acta” építése	117
A szociális reformizmus perspektívája	120
5 A liberalizmus válsága és a neoliberalizmus születése	125
A liberális dogmatizmus válságának okai	127
Tocqueville és John Stuart Mill korai nyugtalansága	129
Herbert Spencer és a szabadpiac védelme	133
Spencer az állami babona ellen	136
A századvégi konkurencializmus születése	138

Az „új liberalizmus” és a „társadalmi haladás”	143
Az állam kettős tevékenysége Polányi szerint	150
A neoliberalizmus és a liberalizmus ellentmondásai	154
II A SZELEMI MEGÚJULÁS	157
6 A liberalizmus megújulása a Lippmann-konferencián	159
A liberális naturalizmus ellen	161
A neoliberalizmus eredetisége	166
A megújult liberalizmus agendája	172
Neoliberalizmus és kapitalista forradalom	176
A törvény uralma	181
Az elitek kormányzása	185
7 Ordoliberalizmus: gazdaság- és társadalompolitika között	189
A „rend” (ordo) mint politikai feladat	189
Az állam legitimációja a gazdasággal	194
A verseny rendje és a „gazdasági alkotmány”	198
A „rendteremtés” és a „rendfenntartás” politikája	200
A fogyasztó-polgár és a „magánjogi társadalom”	203
A „szociális piacgazdaság” és kétértelműsége	206
Az ordoliberalizmus „társadalompolitikája”	209
A kisvállalkozás: a proletarizálódás ellenszere	214
A „harmadik út”	216
8 A vállalkozó ember	219
Az intervencionizmus kritikája	222
A piac új felfogása	225
A piac és az ismeret	228
A vállalkozói lét: önmagunk kormányzása	230
Az új, vállalkozó ember képzése	234
Mindenki legyen vállalkozó!	236
9 Az erős állam a magánjog őre	241
Sem laissez-faire, sem szociális célok	242
A „piac spontán rendje” vagy „katallakszia”	244
A „garantált szabadságszféra” és az egyének joga	248
A „beavatkozás legitim területe” és a jogállam szabálya	254
Az erős állam fontosabb, mint a demokrácia	265
III AZ ÚJ RACIONALITÁS	269
10 A nagy fordulat	271
A verseny mint az új szabályozás alapja	275
A pénzügyi kapitalizmus diadala	280
Ideológia (1): A „szabad kapitalizmus”	286
Ideológia (2): A „gondoskodó állam” demoralizál	291
Fegyelmezés (1): Fegyelmező rendszer, piaci kényszer	297
Fegyelmezés (2): Kötelező szabadon választani	304

Fegyelmezés (3): A vállalkozás neoliberális irányítása ..	306
Racionalitás (1): Az új hitre tért szakértők szerepe	311
Racionalitás (2): A neoliberális baloldal harmadik útja ..	314
11 Az európai építkezés ordoliberalis forrásai	325
Az alkotmányos szerződés elvei „keletkezéstörténete” ..	330
Az ordoliberalizmus hegemoniája az NSZK-ban	334
Az ordoliberalizmus hatása az európai építkezésre	339
A törvényhozások versenyezetése felé?	342
12 A vállalkozás-alapú kormányzás	349
A vállalati governance-től az állami governance-ig	353
Globális kormányzás világkormány nélkül	363
A vállalkozás mint modell	366
Az egoista és racionális gazdasági szereplő hipotézise ..	368
A Public Choice és a közszféra új modellje	373
A verseny a közcselekvés középpontjában	379
Baloldali politika?	384
A könyvelői szemlélet leértékeli a hivatástudatot	390
Menedzserszemlélet és politikai demokrácia	393
13 A neoliberális „embergyár”	397
A plurális szubjektum és a szférák elválasztása	398
A vállalkozás mint a társadalom modellje	402
A „vállalkozási kultúra” és az új szubjektivitás	403
A vállalkozó Én: az önérvényesítés ethosza	408
A teljesítmény aszkézisei és technikái	413
A „lélek menedzsmentje” és a vállalkozás vezetése	417
A kockázat: a lét dimenziója és kötelező életstílus	421
Elszámoltathatóság és kiszámíthatóság	425
A teljesítmény/élvezet új rendszere	427
A hatékonyságtól a teljesítményig	431
Az új embertípus kóresetei	436
Az új ember öncélú élvezete	445
A neoliberális szubjektum irányítása	447
KÖVETKEZTETÉSEK A LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA KIMERÜLÉSE ..	451
Az a-demokratikus racionalitás	452
A neoliberalizmus mint stratégiai rendszer	458
Egy másik kormányzási modell lehetőségei	462
Az „ellenmagatartás” mint szubjektívációs gyakorlat	468
Névmutató	476

X192215

Hibáztatható-e a piacpárti neoliberalizmus a válságért? Sokak szerint igen, mások éppen ellenkezőleg, a túlzott állami beavatkozást okolják. A két francia szerző eredeti választ ad a kérdésre. Előbb a 18. században a klasszikus liberalizmus, majd az – 1930-as évektől a versenyt az élet minden területén középontba helyező – új, neoliberális racionalitás egyaránt az állami túlsúly elleni korlátokat kereste. Az idők során azonban mindkettő eltorzult, és egyre inkább vulgáris változatuk érvényesült. De vajon ugyanarról a doktrínáról van-e szó? A neoliberalizmus az eredeti, klasszikus liberalizmushoz való visszatérést jelentené? A szerzők válasza egyértelmű nem. A neoliberalizmus teljesen új, az 1930-as években született és az 1970-es években uralkodóvá vált gondolkodásmód. De miben állt és mi volt a politika és a társadalom kormányzási módszerét valamint az egyes ember életvezetését is meghatározó torzulás oka? Hol kell keresni a „természetes rend” forrását? Milyen ellentmondások feszítették a klasszikus liberalizmus kereteit? Először kötelességeink vagy jogaink vannak? Mi a legelső kötelességünk? Abszolutizálhatók-e az emberi jogok? Mi a legfőbb vágyunk? Valóban szent-e a magántulajdon vagy alá kell rendelni a hasznosság elvének illetve a lehető legtöbb ember legnagyobb boldogsága céljának? Hogyan jutott válságba és lett a klasszikus liberalizmusból kiváltságőrző ideológia a 19. század végén?

PIERRE DARDOT – CHRISTIAN LAVAL
A GLOBÁLREZON
(A NEOLIBERALIZMUS MÚLTJA ÉS JELENE)

XA 183055

met. 20

A kiadásért felelős az EgyKettő Kiadó 1149 Budapest, Pillangó park 4/a
Telefon: + 36 20 3 934 936

E-mail: loppertcs@gmail.com; egyketto.kiado@upcmail.hu

Internet: <http://www.12kiado.hu>

Műszaki szerkesztő: Németh János

A könyv borítótervét Pusztai János készítette.

A nyomtatás a Korrekt Nyomdában készült.

ISBN 978-963-08-6155-7

2185512

Mi a különbség a „neoliberalizmus”, az „új liberalizmus” és a „libertarianizmus” között? Mi volt az 1938-as párizsi Lippmann-konferencia szerepe a liberalizmus megújulásában? Miben tér el Hayek és von Mises piac- és államfelfogása a németekétől, Röpkéétől, Euckenétől és a többiekétől? Hogyan vélekednek a demokráciáról, a jogállamiságról és a piac szerepéről? Egységes-e a német ordoliberalizmus? Mi értendő a vállalkozás, mint állandó tanulási folyamat alatt? Miként határozta meg a neoliberalizmus az európai építkezést? Hogyan vált a jóléti államot leépítő Thatcher- és Reagan-korszakban „globális racionalitássá” és „korunk etikájává”? Milyen szerepe volt Milton Friedmannek az államok monetáris és költségvetési politikájának megváltozásában? Hogyan hatott a „fogyasztók demokráciája” a termelőkre és a munka világára? Milyen hatásokkal járt az állam kivonulása a globális pénzügyi szektor szabályozásából? Miért és hogyan „fegyelmezi”, alakítja át a neoliberais állam a közszférát? Mi történt a hivatástudattal? Hogyan hat az egyes emberre az örökös teljesítmény- és fogyasztáskényszer? Miként számúzi az egyoldalúan versenylvő gondolkodás a jelképeket, „morsolja szét” a közösségeket, a családot, a nemzetet, a kultúrát? Miként vezet mindez a liberális demokrácia kimerüléséhez? És még sok-sok kérdés és ... sok-sok megfontolandó válasz.

„A neoliberalizmus kifejezés sokak szemében szitokszó lett. Egy átok nehezen képes kifejezni a lényegét. Ez a könyv a lényegről szól, hosszan és alaposan. Megérthető belőle, mit kell érteni azon, hogy a világot csak a piac törvényei kormányozhatják. És azt is, hogy ebben mi a nyugtalanító.”

Granasztói György, történész

„Értékes és szakmailag igen jó összefoglalása nemcsak a neoliberalizmusnak, hanem a klasszikus liberalizmusnak is.”

Kőrösi István, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

„A könyv briliánsan kimutatja, hogy a neoliberalizmus megfelel Hannah Arendt totalitarianizmus-fogalmának, hiszen törekvése az emberi lét totális ellenőrzése.”

Róna Péter, Senior Fellow, Blackfriars Hall, Oxford University

„Monumentális esszé azokról a folyamatokról, amelyek a „gazdasági embert” egyetemes normává teszik.”

Magyari-Beck István, professor emeritus, Corvinus Egyetem

„A könyv úgy mutatja be a liberalizmust, mint ami nem áll szemben az állammal, és nemcsak a gazdaságot, hanem az egész társadalmat is képes megszervezni.”

Kiss Endre, filozófus, egyetemi tanár, az MTA doktora

ISBN 978-963-08-6155-7

9 789630 861557

EgyKettő Kiadó
<http://12kiado.hu>
egyketto.kiado@upcmail.hu
Bp., 1149 Pillangó park 4/a
+36 20 393 4936

Ára: 4100 Ft

Pierre Dardot – Christian Laval

A globálrezon

A neoliberalizmus múltja és jelene

EgyKettő

